

Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)

Reciti konferenciakötetek · 16

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)

Szerkesztette

DRASKÓCZY ESZTER és ETLINGER MIHÁLY

reciti
Budapest
2022

A kötet megjelenését a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézete
támogatta

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 615 6255 55 6
978 615 6255 56 3 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (<i>Draskóczy Eszter</i>)	9
I. IRODALMI ÁBRÁZOLÁS ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNET	15
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES Jajca és a beteg Janus Pannonius	17
BENE SÁNDOR Christus medicus Rimay János versgyűjteményének szubtextusai	31
JANKOVITS LÁSZLÓ Egy korai egészségmániás Jacobus Piso a betegeskedő Hyrtacushoz	61
SZABÓ ANDRÁS Laskai Csókás Péter az emberről	67
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ Kaszál a Halál, ám Petrarca sarlóz	77
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA Pandora szelencéje Betegség-katalógusok 18. századi verses színjátékainkban	89

BODA MIKLÓS	
A gyógyító timsó nyomában	
Janus Pannonius Várad-verséről	105
 II. PESTIS: JÁRVÁNYTÖRTÉNELEM, JÁRVÁNYIRODALOM	
115	
 TÓZSA-RIGÓ ATTILA	
„Pestis ellen zafír és egy félbevágott tyúk”	
Járványkezelés a 16. századi Magyar Királyság városaiban	117
 SZILÁGYI EMŐKE RITA	
Pestis, lutheri hit és egyéb ragályos kórok	
Betegségek és gyógymódok a 16. század első felében a Magyar Királyságban ...	133
 OLÁH SZABOLCS	
Csőrös maszk	
A pestisvédelmi öltözet biopolitikai jelentősége	143
 F. MOLNÁR MÓNICA	
Pestis és karantén	
Luigi Ferdinando Marsigli leírása a járvány lefolyásáról az Oszmán	
Birodalomban és a magyarországi „pestisfront” kialakítására tett javaslatai	175
 PACZOLAY PÉTER	
Adalék a firenzei pestis-irodalomhoz	
Machiavelli episztolája	189
 BAJÁKI RITA	
A döghalál Isten ostroma	
Imádság és járványkezelés a 16–17. századi Magyarországon	199
 KIS-HALAS JUDIT	
Cura animarum – cura infirmorum	
Egyházi medicina egy 18. századi ferences liturgikus könyvében	211

III. BETEGSÉG ÉS BAJELHÁRÍTÁS A KORA ÚJKORBAN: MŰFAJOK ÉS ESETEK	243
PAPP INGRID A haldokló lelkipásztor és az ármányos térítő	245
SZÁDOCZKI VERA Betegség és gyógyítás jezsuita módra	255
KNAPP ÉVA A gyógyulás és a bajelhárítás eszközei Megszentelt szövegek a 17–18. századból	271
DUKKON ÁGNES A betegségek és az orvoslás témája a kora újkori kalendáriumokban	287
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA Goedri János brassói magyar evangélikus lelkész testi-lelki viszontagságai	305
H. KAKUCSKA MÁRIA Orczy Lőrinc egészségügyi biztosságáról (1766? –1771?)	325
IV. A LÉLEK ÉS A BETEGSÉG: MELANKÓLIA, KRÍZIS, SZENVEDÉLY ÉS AZ ORVOSSÁGOK	333
LACZHÁZI GYULA Érzelemmegjelenítés és érzelmi hatás a barokk költészetben (Wathay Ferenc, Koháry István)	335
HERNÁDY JUDIT „Bánat műhelyében fáradva [...] koholt versek” Fikció, imádság és meditáció mint a bánat ellenszerei Koháry István verseiben	353
S. SÁRDI MARGIT Kedélybetegség, járvány, babonás gyógyítás	369

FAZEKAS SÁNDOR	
Különös orvosság	
A népenthesz-toposz a <i>Fejedelmeknek serkentő órájában</i>	393
HORVÁTH LAJOS	
„jobbkezedet gyógyítón tedd sebeimre”	
A <i>manus Dei</i> mint javulást nyújtó királyi érintés vándormotívum	
hatástörténeti felülvizsgálata a régi magyar irodalomban	405
V. ORVOSTUDOMÁNYI IRODALOM:	
FORRÁSOK, TERMINOLÓGIA, TUDOMÁNYTÖRTÉNET	429
MOLNÁR DÁVID	
Az ontológia állatkertje	
Filozófiai szakszavak fordításkísérlete Lencsés György <i>Ars medicájában</i>	431
ORBÁN ÁRON	
A magyar növénynevek szerepe	
Carolus Clusius tudományos célkitűzéseiben	441
KISS FARKAS GÁBOR	
Jezsuiták és rózsakeresztesek között	
Polycarpus Procopius Bonannus, Lippay érsek orvosának	
olvasmányai (1644–1660)	465
BÁTHORY ORSOLYA	
Archeusok, robbanékony részecskék, koralltinktúra	
Textusok és új kontextusok a 17. századi magyar vonatkozású	
orvostudományi irodalomban	497
PETRŐCZI ÉVA	
A Pápai Páriz Ferenc-i „Szent Hagyaték”	517
CSUKA BOTOND	
„Gyógyító penitencia”	
A testedzés a korai brit felvilágosodás orvosi irodalmában	529
Névmutató	545
A kötet szerzői	571

Előszó

A „Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban” (1450–1760 k.) című tudományos konferencia a BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának a szervezésében 2021. szeptember 8–11. között zajlott le. A rendezvény a régi magyar irodalom kutatóinak hagyományos, 1970 óta évente megrendezett reneszánsz és barokk témájú konferenciái sorában először zajlott budapesti helyszínen, az Irodalomtudományi Intézetben. A Rebakucs-konferenciák történetében szokatlan választás ez a helyszín, a közösség számos hagyománya közé tartozik a társrendezés is. Noha a koronavírus azt nem akadályozta meg, hogy a konferenciát megrendezzük, eléggé bizonytalanná tette az előkészítési fázist ahhoz, hogy ebben az évben partnerintézmény nélkül kerüljön sor a tudományos tanácskozásra. Mindennek ellenére számos elemmel idéztük fel a klasszikus Rebakucs-hagyományokat. A konferencia nyitónapjának estéjén az MTA Irodalomtudományi Intézet egykori főmunkatársára, igazgatóhelyettesére, a Rebakucs szakmai közösség egyik „spiritus rectorára”, Jankovics Józsefre és pályáira emlékeztek kerekasztal-beszélgetés formájában kollégái és barátai: Kőszeghy Péter, Balázs Mihály és Szörényi László (a beszélgetést Kecskeméti Gábor vezette). Ritoókne Szalay Ágnes kerek születésnapja alkalmából Kecskeméti Gábor köszöntötte és „adta át”, mutatta be az Irodalomtudományi Intézet ajándékát, a kutatónő életrajzát és bibliográfiáját tartalmazó honlapot, amelyet Móri Tünde állított össze: <https://iti.btk.mta.hu/hu/ritookne-szalay-agnes-honlapja>.

A konferencia keretében három, frissen megjelent kiadványt is bemutattak: Bethlen Farkas: *Erdély története VI.* című kötetről és a sorozatról Tóth Zsombor beszélgetett a kötet szerkesztőjével, Kasza Péterrel. A 2020. évi egri Rebakucs-konferencia kötetét (*Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet* (szerk. Bene Sándor, Pintér Márta Zsuzsanna) Szörényi László mutatta be, és Csöre Gábor színművész olvasott fel Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzából.

Vadai István *Fától az erdő: Balassi Bálint költészetének kéziratoss és nyomtatott hagyománya* című posztumusz tanulmánykötetéről, Vadai István életművének és e tanulmányoknak a jelentőségéről Fazekas Sándor, Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza beszélt. A konferencia nyitónapján került sor, a hagyományoknak megfelelően, a 2021. évi Klaniczay Tibor-díj átadására is. A kuratórium döntése alapján a nyertes mű Nagy Levente: *A román reformáció, mint magyar–román kulturális és irodalmi transzferjelenség a 16–17. században* című monográfiája lett.

Konferenciánk azt tűzte ki célul, hogy a betegség, a testi és lelki szenvedés, illetve (elválaszthatatlan pozitív komplementer halmazként) a gyógyulás és gyógyítás kérdéskörét több szempontból, több tudományág fogalom- és eszközkészletével vizsgáljuk a kora újkor magyarországi irodalmában. A filológia és az irodalomtörténet mellett eszme-, tudomány- és társadalomtörténeti, antropológiai és teológiai vonatkozások beemelésével szándékoztunk gazdagítani a szakmai diskurzust irodalmunk e szerteágazó témabokráról, amely Janus Pannonius *De se aegrotante in castris*-ától kezdve Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kerteskéjén*, Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekjén*, Bethlen Miklós önéletírásán keresztül Bethlen Kata orvosló könyvéig, valamint a Rákóczi-szabadságharc után száműzöttek sorsírásáig meghatározó és központi elem. A kora újkori irodalom, az egyházi, tudományos és filozófiai szövegek irodalom rendkívül gazdag forrásanyagot ölel fel, és lehetővé teszi a kor betegségekkel, szenvedésekkel kapcsolatos gondolkodásának komplex tárgyalását, amely egyaránt vezethet irodalmi-retorikai (megformálásbeli), textológiai (a szövegek keletkezéstörténetét illető), mentalitástörténeti (a szövegprodukción és a recepción folyamatának jobb megértését célzó) és a medialitással kapcsolatos megfontolásokhoz.

Jelen kötet harmincegy tanulmányt prezentál öt tematikai egységbe rendezve, melyek döntő része a régi magyar irodalom területén folytatott kutatási eredményekről számol be, de a „Betegség és gyógyulás” hívószavaihoz többféleképpen kapcsolódva. A könyvben ve gyűlnek az alkalomra készült szövegek, izgalmas hozadékokkal, lehetőségekkel, valamint hosszú régi kutatásokból származó érlelt megállapítások. Habár az írások többsége csak egy-egy részterület vizsgálatát vállalta, s így számos felvetett kérdés maradt megválaszolatlan és további kutatásra váró, úgy véljük, közreadásuk nemcsak a szűk szakmai közönség figyelmére tarthat számot, hanem hozzájárul a kultúrorvostan (medical humanities) hazánkban és nemzetközi szintén is aktuális és kurrens vállalkozásaihoz.

Az „Irodalmi ábrázolás és mentalitástörténet” egység tanulmányai vizsgálják Janus Pannoniusnak, „Pannónia első panaszkodó költőjének” műveiben és leveleiben leírt testi-lelki bajait (Ritoókné Szalay Ágnes), és a látásjavító timsó szerepét

Várad-versében (Boda Miklós). Rimay János Ilona-versének gyógyulás-gyógyítás metaforabokrait Bene Sándor rendezi átlátható egyenletekké, és illeszti be a kor filozófiai-teológiai és irodalmi kontextusába. Szabó András Laskai Csókás Péter *De homine* című művét elemzi, kimutatva a mű forrásait; Szörényi László Petrarca orvosságkönyvének a 18. századi magyar recepciótörténetébe nyújt betekintést. Jankovits László fordításában először olvashatjuk a humanista Jacobus Piso egy hipochonderhez szóló epigrammáját, Pintér Márta Zsuzsanna pedig a „szerelem nyavalyájára” koncentrálna a 18. századi színjátékainkban.

A leginkább összetartó tematikus blokk központi témája a pestis volt – amely a 6. és 14. századi tarolása után – a kora újkori Európában is vissza-visszatért, vagy akár állandóan jelen volt, ahogyan Luigi Ferdinando Marsigli fogalmaz a konstantinápolyi helyzettel kapcsolatban (F. Molnár Mónika). A tanulmányok szerzői az irodalomtudomány mellett a történettudomány, azon belül kiemelkedően a társadalom-és várostörténet (Tózsá-Rigó Attila), a politikai filozófia (Oláh Szabolcs) és a néprajz (Kis-Halas Judit) tudományos módszereit, fogalom- és eszközkészletét is felhasználva világítanak rá a kora újkor különböző járványaival kapcsolatos korabeli tudásra és a védekezés lehetőségeire. A vizsgált források között szerepelnek a misszilisek (Szilágyi Emőke Rita), egy episztola (Paczolay Péter), imádságok (Bajáki Rita), képi ábrázolások, krónikák, orvostörténeti források és egy járványterkép.

A „Betegség és bajelhárítás a kora-újkorban: műfajok és esetek” cím alá rendezett tanulmányokat olvasva olyan élethelyzeteket is megismerünk, mint felekezeti zaklatás és kényszerszertérítés a halálos ágyon (Papp Ingrid); vagy egy evangélikus lelkész és családjának kórtörténetei (J. Újváry Zsuzsanna). Dukkon Ágnes egy „gyógyító” eljárás, az érvágás előfordulásaira koncentrálna a kora újkori kalendáriumokban, míg Hartmann-Kakucska Mária Orczy Lőrinc egészségügyi biztosító tevékenységét a pestishez és járványügyi intézkedések felől dolgozza fel. Knapp Éva több tucat 18. századi nyomtatványt vizsgál a megszentelt bajelhárító, gyógyító céduláktól a gyógyszereszközök reklámkiadványokig; Szádóczki Vera pedig a jezsuiták iskolákból fennmaradt kéziratos költemények betegségleírásaiból válogat és helyezi azokat a korabeli gyógyszerészet kontextusába: ebből a tanulmányból arra is fény derül, hogyan került vipera és múmia a receptekbe hozzávalóként.

„A lélek és a betegség: melankólia, krízis, szenvedély és az orvosságok” egység főként „szövegimmanens-stílusú” tanulmányokat vonultat fel. A lélek betegségeit, a melankóliát és a szenvedélyeket, valamint ezek ellenszereit Laczházi Gyula és Hernády Judit elemzi Wathay Ferenc és Koháry István költészetében. A lélekgyógyító szerek toposzával foglalkozik Fazekas Sándor írása, amely szorosan kapcsolódik Bene Sándor kutatásaihoz. Sárdi Margit 17–18. századi, női gyűjtők-

fordítók gyógyító kéziratainak sajátosságait, receptjeit vizsgálja rendszerezett módon, és a kedélybetegsége, valamint a járványkezelésre adott recepteket mutatja be, egyszerre kapcsolódva a korábbi járványtanulmányok felvetéseihez, és nyújt gyakorlati adalékot a lelki betegségek költői ábrázolásához. Horváth Lajos pedig a gyógyító királyi jobbkez motívumtörténetének epizódjait tárgyalja.

A könyvet az „Orvostudományi irodalom: Források, terminológia, tudománytörténet” írásai zárják. Kiss Farkas Gábor a bécsi születésű, Bécsben és Padovában tanult, katolikus-jezsuita környezetben tevékenykedő érseki orvos, Polycarpus Procopius Bonannus rózsakeresztes és alkímiai-orvosi olvasmányait térképezi fel. Molnár Dávid tanulmányában Lencsés György *Ars medicá*jának magyar orvosi szakszavait fejti fel, bemutatva a szerző törekvéseit arra, hogy a latin tudományos kifejezésekre magyar szavakat találjon, vagy kreáljon a korabeli szókincsből válogatva. Pápai Páriz Ferenc „Szent Hagyatékának” epidémiákra utaló részleteivel Petrőczy Éva foglalkozik; Báthory Orsolya pedig a 17. századi magyar orvostudományi irodalom sajátosságait ismerteti. Orbán Áron figyelme Carolus Clusius természettudós és humanista pannóniai flóráról szóló művei felé fordul, míg Csuka Botond a kora tizenharmadik század brit orvosi irodalmát vizsgálva a testedzés ambivalens helyéről értekezik.

A tanulmányok szakmai lektorálását a Reneszánsz Osztály munkatársai végezték, akiknek ezúton fejezzük ki köszönetünket. A névmutatót Szatmári Áron készítette. Különös köszönet illeti Móré Tündét önzetlen és bajtársias segítségéért.

Az olvasók jóindulatába pedig e szövegrésszel ajánljuk a könyvet:

Minden betegséget
Orvos megenyhíthet,
De az orvos nem szenved,
Az ki nem egyébtől,
Csak szeretőitől
Minden gyógyulást vehet,
Nekem is te lehetsz
Orvosom, ha szeretsz,
Éltem kedvedben lehet.

Ajánlom ez könyvvel
Magam mindenemmel
Tökéletességedben,
Gyámolj jókedveddel,
Éltess szerelmeddel,
Viselj fottig kedvedben.

Sok jód szaporodjék,
Búd halma omoljék,
Könny száradjon szemedben.¹

Draskóczy Eszter

1 RIMAY János, *Írásai*, szerk. Ács Pál, Régi magyar könyvtár: Források 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 71; vö. RIMAY János, *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 56. A szöveget Bene Sándor idézi és elemzi részletesen a kötetben szereplő tanulmányában.

I.

Irodalmi ábrázolás és mentalitástörténet

Jajca és a beteg Janus Pannonius

Aki elsőként hozta a Duna mellé a Múzsákat, az elsőként terhelte rájuk testi-lelki bajait is. Janus az első panaszkodó költő Pannóniában. Nyomában sokan jártak és járnak.

Az 1458 tavaszán megválasztott Mátyás király berendezkedése új hivatalviselőket is igényelt. Az intézkedő váradi püspök, Vitéz János, hazarendelte Itáliából ott taníttatott unokaöccsét Janus Pannoniust, aki ekkor már tizenegy tanulmányi évet mondhatott a magáénak. Ebből hetet töltött Guarino mellett Ferrarában. Ezeknek az éveknek köszönhetjük a költőt. Az utóbbi négy évben már Padovában volt, hogy bátyja kívánságára a további pályájához szükséges jogi ismereteket megszerezze. Ez a négy év az alapozáshoz volt elég. Legalább még ennyire lett volna szüksége, hogy akár csak a kánonjogi doktorátust megszerezze. A jus civile még ennél is többet igényelt. Janus tehát tanulmányait valahol a közepén kényszerült abbahagyni. Ezt a sérelmet elfojtva ugyan, mert az eddigiekért valóban hálás volt, mégis élete végéig hordozta.

Most hát tanulmányait le kellett zárnia úgy mintha azokat szabályszerűen befejezte volna. Jogászok esetében az utolsó előtti lépés egy kötelező római út volt, a korabeli szaknyelven „videndo ibi practicam”.¹ Azaz meg kellett ismerniük a kúriai ügyintézés lépcsőfokait. Janust tehát 1458 májusában Rómában találjuk, hogy a kúriai praktikákba beavatást nyerjen. Eredménnyel járt, supplicatioi meghallga-

1 „Promotus in doctorem decreti [...] in licentiatum [...] deinde petii Romam videndo ibi practicam reversus iterum Paduam insignia doctoratus publice acceptavi” – írta Lippay Mihály 1448-ban. KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum: Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543* (Budapest: Szent István Társulat, 2007), 84; Michael MATHEUS, „Deutschsprachige Studierende im Kosmopolitischen Rom” in *Studieren im Rom der Renaissance*, hg. Michel MATHEUS, und Rainer Christoph SCHWINGES, *Repertorium Academicum Germanicum [RAG]* 3, 53–96 (Zürich: vdf, 2020), 72.

tásra találtak. Pápai jóváhagyást kapott titeli prépostsága. Az otthoni adományt valószínűleg hazahívásával együtt kapta kézhez. Érvényessé a pápai megerősítés tette. A Szent László király alapította titeli társaskáptalan gazdag jövedelmét birtokai és a titeli rév, a szerémi borok forgalmazása biztosította. Prépostjai általában udvar közeli családok fiai voltak.² Janus 1458 május 23-án már mint titeli prépost kapott a maga, anyja, az özvegy Borbála, valamint bátyja és nővére részére hitük gyakorlását segítő engedményeket.³ Római látogatásának emlékét vers is őrzi:

Quisquis es, ignotis huc vecte a sedibus hospes,
advena nunc, olim civis et ipse meus,
seu levis ambitio, seu lis te huc improba duxit,
seu pergrinandi religiosus amor,
hoc te, care hospes, precor urbs veneranda Quirini:
cum secura tuis otia rebus erunt,
percensere meas pia sit tibi cura ruinas,
sic videas patriae moenia salva tuae;
vel si festinas, semel udo lumine saltem
aspice, sim qualis, concipe, qualis eram.⁴

Bárki vagy, ó idegen, ki a távolból ide jöttél,
egykor polgárom, most jövevény e helyen,
bár hiú nagyratörés vezetett ide, vagy peres ügylet,
vagy jámbor szándék, messzi utakra vivő,
kedves vendégem, Quirinus városa egyre
kér, ha dolgaidat végre pihenni hagyod:
romjaimat kegyelettel végigjárni ne késsél,
úgy lásd újra szülővárosod ép falait;
vagy, ha sietsz, legalább vesd rám könnyes szemed egyszer,
s képzelj el: ha ilyen Róma, milyen lehetett!⁵

2 ÉRDUJHELYI Menyhért, *A titeli káptalan története* (Zombor: Bittermann Nándor és Fia, 1895); C. TÓTH Norbert, *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája* (Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2019), 22–24, 135–141.

3 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról”, in Uő., *„Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, 23–29 (Budapest: Balassi, 2002).

4 Janus PANNONIUS, *Epigrammata*, ed. Iulius MAYER, Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia 1 (Budapest: Balassi, 2006), Ep. 357, 358. A két számon közölt vers összetartozik. A továbbiakban: Ep. 000.

5 KERÉNYI Grácia fordítása.

A versben az ősi város szólítja meg az oda látogatókat, azokat, akiket a valamit elnyerni vágyás, a (Curia elé kerülő) viszály, vagy az áhítatos vándorlás szeretete ösztönzött az útrakelésre. Janust a hivatali ambíció mellett a látogatásra a kegyelet is készítette. Az „advena nunc, olim civis et ipse meus” sor a hangsúlyos. Tanúsítja, hogy Janus magára nézve is elfogadta Lorenzo Valla tanítását, azt, hogy mindenki római polgár, aki olyan vidékről jött, amely az egykori birodalomhoz tartozott, ahol valamikor latinul beszéltek, és esetleg még ma is beszélik a nyelvet.⁶ Lorenzo Valla mint a romlatlan latin nyelv rigorózus harcosa sok ellenséget gyűjtött magának, de ez az elmélete sokak számára fölszabadító volt. Ezért nevezhette ezt Carlo Dionisotti találóan az Itálián kívüli európai humanizmus Magna Cartájának.⁷ Valla megkérdőjelezhetetlen tekintély volt Ferrarában, Guarino környezetében. Így lett ott Giovanni Ongaróból Janus Pannonius. Aki, amíg hivatali ügyeinek elintézésére várt, mint a hajdani birodalom egykori fővárosának *civise* bolyongott a nagyságról tanúskodó romok között.

Van egy Janusnál nagyon ritka áthallás is ebben a versben, amely a Bibliára utal. Pál apostolnál az Efezusiakhoz írt levélben (2, 19) azt olvassuk „Ergo iam non estis hospites et advenae, sed estis cives sanctorum”.

Élményekkel gazdagodva, a hivatali gyakorlat próbáján is átesve indult visszafelé a vele lévő Galeottóval, hogy barátja szülővárosát, Narnit fölkeresse. Testi és nem kevesebb lelki emócióval telítve értek a hegyen lévő Narni városhoz vezető úton a Feronia forráshoz. A tikkasztó hőség megtette hatását, az üdítő forrás nem kevésbé. A költő ünnepélyes örök fogadalmat tett, hogy ez a forrás, csakúgy mint a múzsai Kasztalia, ihletője lesz élete fogytaig, évente áldoz az emlékének:

Debita solventur semper tibi vota quotannis,
dum mea vitalis spiritus ossa teget.
Nec plus Castalias, quam te, venerabimur undas,
Musarum et nobis numinis instar eris.⁸

6 Laurentii VALLENSIS, *De elegantia linguae latinae proemium primum*, in EAD., *Nel cantiere del Valla*, ed. Mariangela REGOLIOSI, *Humanistica* 13 (Roma: Bulzoni, 1993) 119–125; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmiczétől Pannoniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában*, in Uő, „*Nympha*”..., 31–36.

7 Carlo DIONISOTTI, *Geografia e storia della letteratura italiana* (Torino: Einaudi, 1967), 189.

8 Janus PANNONIUS, *Elegiae*, ed. Iulius MAYER, *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia* 2 (Budapest: Balassi, 2014), El. 19, 39–40. – A továbbiakban El. 00.

Évenként megadom néked fogadalmam ezentúl,
míg csak csontjaimat fűti az életerő.
Nem becsülöm Kasztália habját többre tiédnél,
múzsza helyett múzsám lesz ezután a vized.⁹

Janus nagyon fontosnak tartotta ezt a versét, ez az egyetlen, amelynek születése pontos körülményeit is följegyezte: „in reditu ex Urbe Nonis Iunii”.¹⁰

Még ezen a nyáron ellátogatott Firenzébe. A kirándulásnak pontos leírása maradt ránk. Vespasiano da Bisticci firenzei könyvkereskedő *libreria tabernája* találkozó helye volt a város jeles személyeinek. Róluk és egyéb híres kortársairól összegyűjtött emlékeit Vespasiano két évtized múlva lejegyezte. A *Le vite* három magyar könyvgyűjtő főpap portréját örökíti meg. Az esztergomi érsek Vitéz Jánosét, akit személyesen nem ismert, Handó György kalocsai érsekét és Janus pécsi püspökét,¹¹ akikkel viszont találkozott. Janusról szóló tudósítása általános jellemzéssel kezdődik: közlései többnyire forrásértékűek. Tudja, hogy nagybátyja küldte Ferrarába Guarinóhoz, és ott latin és görög nyelvtudása hamar meghaladta itáliai diáktársaiét. Prózával és különösen költői alkotásaival jeleskedett. „Bellissima presentia és maravigliosi costumi” jellemezte az ifjút, és ez utóbbit kiegészíti: „era fama che fussi vergine”.¹² Figyelemre méltó, hogy akkor Firenzében ezekben a körökben ez a társalgás, a szóbeszéd témája volt, és talán nem is volt mindennapi jelenség. Megfontolandó viszont Janus fiatalkori erotikus verseit illetően. Ez Huszti fölvetését igazolja, aki ezeket a verseket egészséges fiúközösség körében életre hívott és sikerre számító papírélmények szüleményének tartotta.¹³

Vespasiano ezután rátér első találkozásuk leírására, amelynek minden apró részletére visszaemlékezett az eseményeket követő jó húsz év után is. Janus lovas familiárisai kíséretével érkezett, vállára vetett „mantelletto pagonazzo”-ban.¹⁴ Híre már megelőzte őt a városban, Így Vespasiano azonnal fölismerte a „Giano

9 HEGEDŰS István fordítása.

10 Az egykori látogatásra ma Csíkszentmihályi Róbert táblája emlékeztet. Hogy ez oda kerüljön, azt 2013-ban Szentmártoni Szabó Géza szorgalmazta.

11 Vespasiano da BISTICCI, *Le vite*, ed. Aulo GRECO (Firenze: Istituto di Palazzo Strozzi, 1970), 327–330.

12 Uo., 327.

13 HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius-Társaság, 1931), 55–56.

14 Vespasianóra olyan maradandó benyomást tett a csinos ifjú, hogy a látogatás apró elemeit is megőrizte. Ilyen a „mantelletto pagonazzo” említése. A köpeny színe sok találgatás témája volt, ezért foglalkozunk vele. A szó eredete „pavonaceus”, tehát a páva színompás tollazatára utal, és leginkább *rosso violaceo*-nak értelmezik. Ünnepi viseletre volt jellemző. 1536-ban V. Károly császár fogadására negyven firenzei nemes ifjú, „tutti vestiti di raso pagonazzo”-ban vonult föl. Benedetto VARCHI, *Storia Fiorentina*, ed. Gaetano MILANESE, 3 vols. (Firenze: Felice Le Monnier, 1858), 3:170.

ungaro”-t. Nagy ismeretségi köre miatt ő kalauzolta el azután Janust a város néhány hírességéhez. Először Cosimo de’ Medicinél tett tisztelgő látogatást, akitől Careggiben nagyon szívélyes fogadtatásban részesült. Majd Poggio Bracciolini tiszteelte meg negyven soros versével.¹⁵ Erre otthonról kaphatott utasítást, mert az idős firenzei kancellár egykor Hunyadi János nagy tisztelője volt. A tudósok közül először a város nevezetességét, az otthonában népes hallgatóságnak éppen órát tartó Argyropulost kereste föl. Másnap meghallgatta előadását a Studióban, amelynek 1453-tól tanára volt. Valószínűleg Vespasiano kezdeményezte a találkozást Donato Acciaiuolival.¹⁶ Beszélgetett még sok hírességgel, akiket kísérője sajnos nem nevezett meg. Meglátogatta a könyvesboltokat és vásárolt könyveket is. Majd jó emléket hagyva maga után, elhagyta a várost.

Hazája, ahová megérkezett, egyebek mellett ekkor két nagy problémával küszködött. Egyik volt határainkat újra meg újra fenyegető török támadás, a másik meg az elidegenített királyi korona visszaszerzése. A kettő össze is függött. Mátyástól először mint a nagy törökverő Hunyadi fiától várták a török kérdés megoldását, majd mint megkoronázott királya a magyar birodalomnak, mert egyenrangú fél volt az Európát fenyegető veszély lehetséges elhárításában. Az új király környezetében Janus sorsát céltudatosan alakították. Mint titeli prépost tért haza Itáliából. De ez csak átmeneti megoldás volt. Vele az volt a terv, hogy az idős és beteges Bánfalvi Barius Miklós pécsi püspök utódja lesz. A velencei követ ezt már akkor írta haza, mint a váradi püspöktől származó információt, amikor Janus még Itáliában volt.¹⁷ 1459. februárban meghalt Barius. Mátyás akaratából Janus csakhamar mint *electus Quinqueecclesiensis* szerepelt az okleveleken. Itt egy darabig meg is rekedt, mert II. Pius pápa a király sürgetése ellenére, de még a pápai legátus közbenjárására se erősítette meg hivatalában. Végül is 1459. novemberben megkapta az ideiglenes konfirmációt.¹⁸ A pálya tehát fölívelt, de hova lett a költő?

15 PAJORIN Klára, „Antiturcica negli anni quaranta del’400: Le epistole di Francesco Filelfo di Poggio Bracciolini e di János Vitéz”, *Camoenae Hungaricae*, 3 (2006): 21–25; PAJORIN Klára, „Poggio Bracciolini és Magyarország”, in *Classica. Mediaevalia. Neolatina*, ed. Ladislaus HAVAS et Emericus TEGYEY, 3 vols., 2:103–114 (Debrecen: Societas Neolatina Hungarica, 2007); PAJORIN Klára, „Poggio Bracciolini e l’Ungheria” in *Acta Conventus Neo-Latini Budapestinensis* (Congr. Budapestini 6–12 August 2006), ed. Rhoda SCHNUR et al. (Tempe (AZ): Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010), 353–362.

16 Margery A. GANZ, „A Florentin Friendship: Donato Acciaiuoli and Vespasiano da Bisticci”, *Renaissance Quarterly* 43 (1990): 372–383.

17 1458. május 31. *Petrus Thomasius velencei ügyvivő jelentése*, másolat, OSZK Kézirattár, Fraknoi gyűjtemény, Fol. Hung. 1800, 330331.

18 *Electus Qu.* 1459. március 12, *Confirmatus Qu.* 1459. november 5. C. TÓTH Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája* (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017), 90.

Versíráásra buzdította egykori ferrarai társa, az ekkor már a budai udvar szolgálatában álló ambiciózus Kosztolányi Polycarpus György is,¹⁹ aki követként folyton úton volt a birodalmi gyűlés és Itália vagy a pápai udvar között. Vitte a hivatalos küldeményeket és hozta a híreket az azokat mohón váró Janusnak:

Gratulor a terra salvum rediisse Latina,
numina nec votis surda fuisse tuis.
Gratius hoc fiet, si nos, Polycarpe, revisas,
ni post tam longum tam breve laedit iter.
Quando ego te tota suspensus luce tenebo
narrantem vastae dura pericla viae?
Quis status Ausoniae, quae sint ibi tempora rerum,
quas urbis, quales videris ipse viros?
Quodsi non fallit cupidam spes irrita mentem,
tota tuo nobis pectore Roma venit.²⁰

Jó, hogy megtértél a latin földről, Polycarpus,
s meghallgatta az ég, íme, fohászaiddat.
Még jobb volna, ha eljönnél hozzám, ha kibírnád
hosszú utad végén még e rövidke utat.
Akkor egész nap csak szavadon csüggnék figyelemmel,
míg te mesélsz a nagy út furcsa kalandjairól.
Mit láttál odalent? Mi világ van? Merre utaztál?
Mondd el a városokat, mondd el az embereket!
Ó, ha a léha remény nem játszik szomju szivemmel,
benned egész Rómát zárja magába karom.²¹

Janus nem jól érezte magát. Galeottónak panaszkodott először megromlott egészségi állapotáról:

Tu nunc in patria laetum me vivere credis,
cum tamen in dubio sit mea vita loco.
Nunc fluidus laxa prorumpit sanguis ab alvo,
nunc saevit rapida tertia febre dies.

¹⁹ Ep. 382.

²⁰ Ep. 378.

²¹ VAS István fordítása.

Si natalis humus nobis tam triste parabat,
 hospitium melius non rediisse fuit.
 Quodsi te incolumem superi, Galeotte, reservant,
 dimidia videor parte valere mei.²²

Persze, te azt hiszed, itthon vígan töltöm időmet ...
 már pedig azt se tudom, holnapig élek-e még.
 Löttyed a gyomrom, vér kavarog ki híg ürülékkel,
 harmadnapja emészt gyors lobogással a láz.
 Tudtam volna, ilyen nyavalyákkal vár a szülőföld,
 jobb lett volna talán vissza se térni soha.
 Óvjon téged az ég minden bajtól, Galeotto,
 s félig már magam is újra erőre kapok.²³

Galeottótól remélt és kért orvost:

Ut poma et crudas sumam securior uvas,
 qui medicum mittis, tu, Galeotte facis²⁴

Éretlen szőlőt, almát bátrabban eszem majd;
 mért, Galeottóm? Mert küldöd az orvosodat.²⁵

A jó barát csakhamar megérkezett és hozta magával az otthagyt itáliai világot. Látogatásához fűződik egy esemény is, amelyet megbízható forrás hagyományozott. Eszerint a király utasítására Galeotto költővé koronázta volna Janust.²⁶ A Szent Korona visszaszerzésére tett erőfeszítések árnyékában ez a történet csak Galeottót ismerve tűnik elhihetőnek. A korona ügye egyébként jól haladt, az eseményeket Európa-szerte figyelemmel kísérték. A költő ebben az időben csak kisebb alkalmi verseivel foglalkozott a körülötte történetekkel. A hadi vállalkozásokban nem vett részt, ezért mentegeti is magát:

22 Ep. 380.

23 VAS István fordítása.

24 Ep. 381.

25 KUCZ Ágnes fordítása.

26 Johannes Benedictus MITTARELLI, *Bibliotheca codicum mabusciporum Monasterii S. Michaelis Venetiarum prope Murianum*, Appendix librorum (Venetiis: ex Typographia Fentiana, 1779), 208; HUSZTI, *Janus Pannonius*, 216–217, 376–377.

Dum te castra tenent pictis fulgentia signis,
 nec trepida raucas excipis aure tubas,
 nos Blasi, aestifera correpti iacemus,
 desidis et leti trriste timemus iter,²⁷

Míg te, Balázs cifrán lakozol most tábori traktán,
 és oda sem fittyentsz, bőgjön a kürt szava bár,
 én magam addig lázba heverve, vacogva tünődöm,
 tétlen félelem ül és a halál szivemen.²⁸

1463 áprilisában a Velencei Köztársaság új követet küldött Magyarországra, Giovanni Emót, tekintélyes patricius család sarját.²⁹ Feladata az volt, hogy a magyar királyt biztassa a török elleni háború megindítására, állandóan a közelében legyen, nehogy a törökkel titkon békét köthessen és minden jelentősnek tartott ügyről azonnal referáljon.³⁰ Emo megbízatásának pontosan eleget tett. Levelei, olykor naponta több is, a kéthétnyi időtávolságot figyelembe véve, rendszeresen tájékoztatták megbízóit. Tegyük hozzá, minket is, köszönhetően a Signoria jól kialakult, iratokat gondosan megőrző hivatali rendjének. Emo először is a Köztársaság teljhatalmú megbízottjaként előkészített egy szerződést Velence és Magyarország között a török elleni szövetkezés tárgyában. Ezt Péterváradon írták alá 1463. szeptember 12-én. Időközben a törökök elfoglalták a magyar király oltalma alatt álló Jajcát. A hírre a király megindult Bosznia felé. Vele voltak a zászlósúrak bandériumukkal, Janus is az ötszáz lovasával. A sereg átkelve a Száván a régi, rómaiak építette köves úton haladt Banja Lukáig, Szlavónia határáig. Innen nagyon nehéz volt a terep, a több mint hetven kilométeres úton Jajcáig. Égig érő hegyek között, a szűk folyó völgyben lehetett megközelíteni Janus szerint is a várat:

27 El. 21.

28 TAKÁTS Gyula fordítása.

29 Giuseppe GALLINO, „Giovanni Emo”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 100 vols. (Roma: Istituto dell’Enciclopedia italiana, 1972), 42:641–643,

30 *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva Mletačke Republike*, ed. Sime LJUBIČ, 22 vols. (Zagrabiae: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891), 10:240–241. És a következők.

Pars fuit Illyrici, quam nunc vocat incola Bosnam,
 dura, sed argenti munere dives humus.
 Non illic virides spatioso margine campi
 nec, sata qui multo fenore reddat ager,
 sed rigidi montes, sed saxa minantia caelo
 castella et sumis imposita alta iugis.³¹

Rég Illyria, Bosznia most, így hívja a népe
 meddő felszín alatt benne temérdek ezüst.
 Nincsenek itt viruló rétek téres kerülettel,
 nincs magokat szorozó, bőerejű televény,
 csak zord sziklák és egekig nyúló köves ormok,
 s fönt a gerinc magasán erre meg arra erőd.³²

A király seregével október végén érte el az alsóvárost. Hosszú ostrom után a török védők karácsony napján szabad elvonulást kértek, mert elfogyott a vizük.³³ Csontváry képét látva ez érthetetlennek tűnik, csakhogy a két folyó találkozása okozta vízesés jóval a várfalak alatt van.

A vár ostromáról több verses és prózai leírással is rendelkezünk. Többek között Janustól is a fent idézett részlettel. Ugyanakkor ismert, hogy a költő december elején Pécsen volt édesanyja betegágyánál és 10-én bekövetkezett halálánál is. Teleki óta vitatott kérdés, hogy valóban ott volt-e Janus a király kíséretében Jajcánál.³⁴ Valószínűleg igen, csak nem volt jelen a vár átadásánál. Vagy hírt kapott anyja betegségéről, vagy a saját bajai késztették hazatérésre.

Van egy eddig nem hasznosított adat is. Emo követ november 15-én Pécsről (!) írta, hogy Bosznia határáig kísérte a királyt, aki már Jajcánál van. Ő a határnál visszatérni kényszerült megromlott egészsége miatt. Az eredeti levelet nem, csak az államtanács válaszát ismerjük. Sajnálkoznak egészségi állapota miatt, de még inkább azért, mert így nincs a király mellett, ahol lennie kellene.³⁵ Az

31 El. 26, 51–54.

32 CSORBA Győző fordítása.

33 THALLÓCZY Lajos, „Mátyás király első két török hadjárata”, *Hadtörténelmi Közlemények* 16, 1. sz. (1915): 362–396; PÁLOSFALVI Tamás, *Nikápolytól Mohácsig, 1396–1526* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2005), 120–143; PÁLOSFALVI Tamás, *From Nikápoly to Mohács, A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526* (Leiden, Boston: Brill 2018), 208–221.

34 HUSZTI, *Janus Pannonius*, 372; 12. jegyzet.

35 „Delate sunt nobis littere vestre die XV novembris presentis [...] intelleximus adventum ad partem Slavonie proximas regno Bossine et regie maiestati Hungarie apud Jajcam existentis. Nam ferebatur, quod ob invalidudinem persone vestre remanseratis in loco quinque ecclesiarum, quod profecto nobis

eredeti levele nem maradt fenn, ahogyan többi beszámolója sem a jajcai hadjáratról. Miért? Az történt, hogy a Mátyás király fölszabadította Bosznia több helyére Velence tartott igényt. A Peloponnészosz katonai felügyeletére 1464 tavaszán zsoldjukba fogadták Sigismondo Pandolfo Malatestát. Április 14-én elküldték neki, hogy a helyszínről ismereteket szerezhessen, a követ valamennyi a hadjáratról tudósító levelét.³⁶ Giovanni Emo tehát még a boszniai elviselhetetlenül kemény tél elől Janus vendégszerető pécsi otthonába menekült. Föltételezhető, hogy a követ és a püspök jó barátságban voltak. Csak az a kérdés, hogy Janus, otthagya a zord körülményeket, mikor követte vendégét. Anyja halála szóra ösztönözte a költőt. A gyász terjedelmes elégiák forrása lett. Anyját és a családban elfoglalt helyét őszinte szerető sorok őrzik. A maga helyét is biztosítja, amint főpapi ornátusban vonul a temetési szertartásban:

Ipse ego sollemni pullatus veste sacerdos
ad tumulum pro te mystica dona fero.³⁷

Én magam ünneplő papi köntöst öltve sirodnál
ott mutatok be, anyám, misztikus áldozatot.³⁸

Mintha megint értő közönséghez szólhatott volna, elégiáit túlterheli az ókori hivatkozások áradata. Ettől kezdve sorjáznak panaszos versei is. Szenved és sajnálja magát, hogy meghal, pedig még vannak megírandó és befejezetlen versei. De leginkább a hősök lesznek a vesztesek, mert nagy tetteik megíratlanok maradnak a költő halálával. Horatiustól a költővé koronázott Aeneas Sylviusig vagy éppen Guarinóig úgy tartotta a hagyomány, hogy a halott hősök emlékét egyedül a költő biztosítja.³⁹

molestum erat tum respectu vestre persona tum quia per distantiam vestram a rege non videbamus iuxta desiderium nostrum exequi per vos posse mandata". *Monumenta...*, 291–292.

36 „verum ut facinus memorandum apud Jajcam contra imanissimos Turcos clarius et apertius vobis innotescat, mittenda vobis duximus exempla litterarum quos ab oratore nostro apud Serenissimum Regem Hungariae nuper accepimus” 1464. okt. 11. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, ed., C. N. SATHAS, 9 vols. (Paris: Maisonneuve et cie., 1880), 1:247.

37 El. 24, 151–152.

38 CSORBA Győző fordítása.

39 „Dignum laude virum Musa vetat mori” HORATIUS, *Carm.* IV, 8; „Qui sunt, qui virtutes extollunt? Poetae. Qui sunt, qui vitia fulminant? Poetae. Qui sunt, qui gesta regum ornatissime scribunt? Poetae. Qui sunt, qui viris illustribus fama et quasi immortalitatem praebent? Poetae” Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, „Pentalogus de rebus ecclesiae et imperii”, in *Thesaurus anecdotorum novissimus*, ed. Bernhard PEZ (Augustae Vindelicorum Graecii: Philippi, Martini et Joannis Veith, 1723 (IV. pars 3. coll., 638–744), 647. „Musa mori prohibens vitam largitur et aevum. / Quique legenda tulit, legitur

Janus a Horatiusnál másutt olvasottat: költő nélkül nincs hírnév,⁴⁰ fejleszti tovább. Nála a hangsúly a költő halála miatt bekövetkező veszteségen van:

Belligeri proceres, me regia castra sequentem
 ne frustra ignavi carpite, quaesio metus,
 quod numquam adversos decurro armatus in hostes,
 scando nec obsessi moenia celsa loci,
 sed spectator iners aliena pericula miror.
 non timor hoc, vestri, credite, cura iubet.
 Gloria nempe, viri, petitur longissima vobis:
 haec faciles plagas, funera grata facit.
 Quodsi pugnantem rapiat sors ulla poetam,
 quis vestras mortes, vulnera vestra canet?⁴¹

Bajnok urak, mikor én a királyt táborba kísérem,
 nem kell gyávának szidnotok engem azért,
 mert magam ellenségre kivont karddal sose rontok,
 nem kúszom ostromlott vár meredek falain,
 és rest nézőként szemlélem a más veszedelmét:
 nem félelem tart vissza, csak érdeketek.
 Minden férfi dicső, nem múltó hírnevet óhajt,
 így lesz a seb könnyű, kedves a hősi halál.
 Ám ha a költő is harcol s odavész a csatában,
 hősi halálotokat versbe ki szedje vajon?⁴²

Gondosan kiválasztja sírhelyét a csermely öntözte illatos ligetben és megírja sírfeliratát is, amely valóban halhatatlanná tette.

De egyelőre még élt, és itt volt a lehetőség immár két Hunyadit dicsőítő nagyobb mű megírására, amit régen vártak tőle, amit maga is tervezett.⁴³ A vissza-

convivit amatur.” *Epistolario di Guarino Veronese*, ed. Remigio SABBADINI, 3 vols. (Venezia: A spese della Società, 1919), 3:396.

40 „Vixere fortes ante Agamemnona / multi sed inlacrimabiles / urgentur ignotique longa / nocte, carent quia vate sacro.” HORATIUS, *Carm.* IV, 9.

41 Ep. 387.

42 KÁLNOKY László fordítása.

43 „Tempus erit, cum iam maturis viribus audax / sanguineas acies et Martis bella canabo / Iohannis magni”, *Panegyricus praeceptoris Guarini Veronensis 675–677*, Iani PANNONII, *Opera...*, 3 vols. (Budapest: Balassi, 2018), 3:193; „Eljön majd az idő, mikor, érett férfi, merészen / gyilkos harcait énekelem majd, hősi csatáit / nagy Hunyadinknak”, CSORBA Győző fordítása.

szerzett koronával is megtörtént a koronázás. Megszületett végre az első győzelem a törökön. Maga a király, céljai elérése érdekében leveleiben szívesen hivatkozott is győztes jajcai hadjáratára. Egyik levelét Janus fogalmazta. Szép szavakkal emlékezik meg benne arról, hogy a velencei követ hogyan birkózott meg a nehéz tereppel, hogyan állt bölcs tanácsaival minden helyzetben a király mellett.⁴⁴ Ehhez a Mátyás–Janus levélhez jutott hozzá évek múltán a velencei történetíró Marcantonio Sabellico. Ő versében már jajcai hőst faragott Giovanni Emóból, aki amint látuk, még a csatatéren sem járt.⁴⁵

Janus csak a fanói Antonio Costanzi Mátyást buzdító versére válaszolva foglalkozott a témával.⁴⁶ Costanzi mindkét Guarino, apa és fia, tanítványa volt, Ferrarában éppen váltották egymást Janusszal.⁴⁷ Versében Mátyást, a törökverő apa fiát és a korona várományosát buzdítja arra, hogy a háború megindítását elvállalja. A vers egy korábbi (1462) alkotásának fölfrissítése.⁴⁸ A korábbi ódában is, az új elégikus változatban is szerepel Hunyadi János Blancus néven, mint aki kétszer hét alkalommal szállt hadba és kétszer hét alkalommal triumfált is. A hetes, a szent szám, emlegetése mutatja, hogy Hunyadi hőstetteinek már folklorizálódott változatát ismerte. A Blancus–Vlach kérdés nagy irodalma ezt a korai forrást nem ismeri.⁴⁹

44 „Hic non solum domi, sed militie quoque, atque dum his annis hostiles pendraremus fines, dum hostium castella et arces obsedimus, affit assidue consiliorum et laborum nostrorum, et ut ita dicamus periculorum particeps ac socius. [...] Vidit enim situm plurimum terrarum hostilium; vidit iugis arces impositas, opere et natura monitas; vidit regionem minantibus in coelum scopulis asperam; vidit et graves nostras militumque nostrorum labores; novit studium, novit mentem.” *Mátyás király levelei*, Külügyi Osztály, ed. FRAKNÓI Vilmos, (Budapest: MTA, 1893), 1:69–70. 1465. jan. 16. Cristoforo Moro velencei dózsénak.

45 M. Antonii SABELLICI, *De vetustate Aquileiensis patriae* (Padova: 1482), 91r–v.

46 El. 26; COSTANZI, *Regi Mathie*, uo., Appendix 5.

47 Gianfranco FORMICHELLI, „Antonio Costanzi”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 100 vols. (Roma: Istituto dell’Enciclopedia italiana, 1984), 30:377–380.

48 Az 1462-es változat: Antonii CONSTANTII [...] *epigrammatum libellus*, Fano, 1502, b IIII; HEGEDŰS István, „Mátyás király Antonius Constantius olasz költőnek”, *Erdélyi Múzeum* 13, 8. sz. (1896): 377–383; HEGEDŰS István, Constantinus Fanensis költeményei, *Irodalomtörténeti Közlemények* 8, 3. sz. (1898): 356–360; HEGEDŰS István, „Mátyás király és a latin költők”, in *Mátyás király emlékkönyv*, szerk. MÁRKI Sándor (Budapest: Athenaeum, 1902), 190–203; HEGEDŰS István, „Egy olasz költő Mátyás királyhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 13, 1. sz. (1903): 79–85.

49 CSERNUS Sándor, „Mitosz, propaganda és népetimológia: Hunyadi János a »Fehér« vagy »Vlach« lovag?», *Acta Historica* 128 (2011): 3–33; Uő, *Myth, Propaganda and Popular Etymology: János Hunyadi a „White” or „Vlach” Knight? Chronica*, Annual of the Institute of History, University of Szeged 12 (2016): 125–147. Hegedűs a „Blancus/Vlachus”-t mint félrehallás lehetőségét már 1898-ban fölvetette.

Janus több epigrammájában is foglalkozott Hunyadi Jánossal. Valamennyi évődő, szeretetteljes alkotás. A nagy hőst mintegy családi körbe hozza. Az apa fiára ügyelő gondoskodását variálja. Ilyen például az, amelyben a török ellen induló királyt a már az ókori istenek között helyét elfoglaló apja segíti:

Rex pia Mathias in Turcos signa resumit,
nunc age de toto numina adeste polo.
Da clayam, Alcide, iuveni, da, Phoebe, sagittas,
Mars, gladium, Pallas, Gorgona, Castor, equum.
Muciber arma para non ullis pervia telis,
qualis Pelidae, Dardaniove duci.
Hunc inter pugnae certamina vulnere ab omni
aegide praetenta, Iuppiter, ipse tegas.
Quodsi lenta iuvant residis vos otia vitae,
solum siderea mittite ab arce patrem.
Ille suo custos satis est in proelia nato,
ille modo in coelo missile, fulmen habet.⁵⁰

Bontja a szent lobogót, viszi Mátyás a török ellen,
rajta, segítsétek mind, egek istenei,
add neki kardod, Mars, paripád, Castor, Phoebus íjjad,
Pallas, a vértedet, add Herkules a buzogányt!
Vulcanus, kalapálj páncélt, mit a dárda se tör be,
Achiles aminőt hord vala és Aeneas.
A csatavész közepette, fölébe borítva a pajzsod,
– meg ne sebezhessek – védj te magad, Jupiter!
Ámde ha jobban esik lustán heverésznetek ottfenn.
szóljatok atyjának, küldje le őt körötök,
s nem kell más, maga is megvédi fiát a csatában,
szórja az égből is gyorstüzű mennyköveit.⁵¹

Talán tekinthetjük ezt az epigrammát egy nagy mű dióhéjba szorított ötletének is. Apa is, fia is helyet kapnak benne, annyit, amennyit a minden teret elfoglaló ókori világ nekik enged. A Hunyadiakról szóló hősköltemény örökre elmaradt. Hogy Janus tollából mennyire tellett, azt a két nem rendelésre írt nagy műve a

⁵⁰ Ep. 386.

⁵¹ ILLYÉS Gyula fordítása.

Marcellóra és a Guarinóra készült panegyricus mutatja. Ezekhez a hőseihez igaz megbecsülés, személyes hála és szeretet fűzte. Végül mégis mindkettő gazdag forrása az ismeretszerzésnek, de élményt olvasásuk nem nyújt. Ilyen nagy művek szerkesztése nem Janus műfaja volt. Mert írhatta volna ő is, még a szenvedésben is utód, társ költővel együtt, hogy „Csak én bírok versemnek hőse lenni, első s utolsó mindenik dalomban”.

Christus medicus

Rimay János versgyűjteményének szubtextusai

1.

Egy-egy korszakról sokat elárul, hogy kire ruházza a testi és kire a lelki betegségek gyógyításának hivatását, valamint hogy milyen viszonyt képzel el a gyógyító autoritások között. Ezzel a betegségfajták között is kialakul egyfajta hierarchia. Lássuk, mi volt az a hagyomány, amiből a kora újkori irodalom kiindult, vegyük fel azt a látószöveget, ahonnan az általunk vizsgált kor emberei nézték a gyógyítás lehetséges területeit. Milánó püspökétől, Szent Ambrustól idézem a következő sorokat (*Illés prófétáról és a böjtről* című művéből):

Ha valamiben is a gonosz szolgálai voltunk, már nem vagyunk azok. Az Orvoshoz menekültünk, aki korábbi sebeinket meggyógyította, és ha maradt még bármilyen fájdalomunk, nem fog hiányozni rá az orvosság. Ha valami rosszat tettünk, nem fog rá emlékezni az, aki egyszer már megbocsájtott. És ha súlyos bűnt követtünk el: nagy Gyógyítót találtunk, és kegyelmének nagy orvosságát vettük. Mert a bűnöket csak nagy orvosság távoztatja el.¹

Tanítványa, Ágoston így summázza a leckét:

* Készült a KRE BTK 20700B800 sz. („A sztoikus hagyomány a magyar irodalomban”) kutatócsoporti projektjének támogatásával.

1 „Et si fuimus ei in aliquo obnoxii, jam non sumus: confugimus ad medicum, vulnera superiora curavit. Et si quid superest acerbitatis, medela non deerit. Et si quid injuriae fecimus, memor non erit, qui semel donavit. Et si gravia deliquimus, magnum medicum invenimus, magnam medicinam gratiae ejus accepimus. Magna enim medicina tollit peccata magna.” AMBROSIUS Mediolanensis, „De Elia et jejunio”, cap. 20 (75), in AMBROSIUS, *Opera omnia: Tomi primi pars prior*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 14, 693B–728C (Lutetiae Parisiorum: Migne, 1845), c 724C.

Az orvosságot azért találták ki, hogy a romlást elűzzék, és a természet épsége helyreálljon. Eljött tehát a Megváltó az emberi nemhez, semmit egészségesnek nem talált, ezért mint Nagy Gyógyító jött el.²

S ahogy Ágostontól tanulva Telegdi Miklós írja 1577-ben:

Második haszna az oltári szentségnek az, hogy orvosságunk nekünk az bűnnek betegsége ellen. [...] Akin seb vagyon, orvosságot keres. Seb ez, hogy a bűn alatt vagyunk, orvosság az mennyei és tiszteletes szentség.³

Ezekben az idézetekben nem a lelki gyógyulás a testi metaforája, hanem fordítva, a testi bajokat gyógyító orvostudomány a lelki bajok kezelésének metaforája. A betegség maga a bűn; a gyógyír (*magna medicina*) a kegyelem, a gyógyító (*magnus Medicus*) pedig Krisztus. Ami azt feltételezi, hogy meg kell fordítanunk a modern optikát. A test bajait ma a modern orvostudomány gyógyítja, a „lélekkel” (idézőjelben mondom, mert a szó szorosan tudományos értelmében ilyen nem létezik)⁴ a pszichológia és a pszichiátria foglalkozik. A vétek és a bűn a jogtudomány tárgya, arról, hogy az arra való hajlam öröklhető, csak nagyon óvatosan szabad beszélni, ha pedig valaki azt hirdetné, hogy testileg, a szülők vérén keresztül öröklődik, még hozzá nem is csak a hajlam, hanem maga a bűn, azt alighanem kiközösítené a társadalom. Márpedig Ambrus és Ágoston pontosan így gondolták, ezt tartották valóságnak, és – noha teológiai szaknyelven is meg tudták fogalmazni állításaikat – a nép számára szóló, széles közönségre számító műfajokban szívesen használták a testet gyógyító orvoslás metaforakészletét. Keretmetaforáról, alapmetaforáról (ún. *root metaphor*ról)⁵ van szó, gondoljunk a származtatott

2 „Medicina autem ideo inventa est, ut pellatur vitium, et sanetur natura. Venit ergo Salvator ad genus humanum, nullum sanum invenit, ideo magnus medicus venit.” Sermo 155, Contra Pelagianos, cap. 10; Aurelius AUGUSTINUS, „Sermones”, in Aurelianus AUGUSTINUS, *Opera omnia: Tomi quinti pars prior*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 38, 23–1484 (Parisiis: Migne, 1845), cc 846–847.

3 TELEGDY Miklós, *Az evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendoe által az anyaszentegyhazba olvasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo resze* (Bécs: Apffl Mihály, 1577), 535, RMNy 374.

4 Tudománytörténeti távlatban: Paul Oskar KRISTELLER, „Pier Candido Decembrio and His Unpublished Treatise on the Immortality of Soul”, in Paul Oskar KRISTELLER, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Storia e letteratura: Raccolta di studi e testi, 54, 166, 178 193, 4 vols., 2:281–300 (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1984–1996).

5 Az alábbiakban elsősorban teológiai területben foglalkozom a kérdéssel. A diszkurzív metaforaelemzés természetesen tovább vinne a tárgytól, Rimay és az általa képviselt szellemi közeg politikai, társadalmi, morális fogalomköreinek vizsgálatá felé. Itt egy sokkal elemibb feladat elvégzéséről van szó: annak

alakokra, a belőlük épülő allegóriahálózatokra: például az operáló (amputáló, sebet kiégető) orvos okozta fájdalomra, mint a Gondviselés által az emberi nemre bocsájtott megpróbáltatásokra (amelyek a gyógyulást, azaz a bűntől való szabadulást szolgálják). Ám ebben a metaforikus kapcsolatban (*translatioban*) az azonosító és az azonosított is: valóság.⁶ Az atyák szerint a lélek, a bűn, a kegyelem és Krisztus: valós létezők; az Ádámtól öröklődő bűn: ténykérdés.

A modernség ebben a tekintetben annyit jelent: elvesztettünk néhány (talán egy bokorra való) metaforát. A fájdalmat a modern társadalom elnyomni, csökkenteni, ellenőrizni, nem pedig megélni akarja.⁷ Az orvostudomány egyetlen ága, eljárás módja sem szókép – inkább a testi gyógyításra használunk máshonnan vett metaforákat. A bűnről és megváltásról értekező szerzők munkáit „irodalomként” kezeljük (lásd a jelen ülés címét), „értelmezni” próbáljuk őket, azaz meggyógyítani a szövegeiket, kihámozni belőlük, miért gondoltak ilyen képtelen dolgokat. A két fázis közötti átmenet korszaka a kora újkor. Az alábbiakban Rimay János példáján szemléltetem ennek a folyamatnak egy érdekes és szerintem fontos fejezetét. Azonban végig szeretnék emlékeztetni rá: akármilyen csodatevő *medicamennel* állunk a feladathoz, antropológiával, komparatistikával, poétikával vagy filológiával felszerelve, nincsen a kezünkben univerzális gyógyír. Az idézett egyházatyák vagy éppen az őket olvasó Rimay János meglehet, nagyobb hatásokkal tudnák értelmezni a mi értelmező erőlködésünket, mint mi az ő bogaraikat. Az irodalomtörténet veszélyes üzem.

bizonyításáról, hogy Rimay költészete elsősorban teológiai kontextusban mozog. A szélesebb kutatási terepről, terminológiáról és szakirodalmi irányokról lásd Stephen PENDER, „Introduction: Reading Physicians”, in *Rhetoric and Medicine in Early Modern Europe*, eds. Stephen PENDER and Nancy S. STRUEVER, *Literary and Scientific Cultures of Early Modernity*, 1–36 (Farnham–Burlington: Ashgate Publishing, 2012). Különösen: 19–23.

- 6 A díszítő funkciójú metaforával szemben a valóságot teremtő konstitutív metaforáról lásd Francesca RIGOTTI, *Il potere e le sue metafore* (Milano: Feltrinelli, 1992), 15–18. Irodalomtörténeti és eszméletörténeti szempontú felhasználhatóságára, újabb szakirodalommal lásd Csenge ARADI, „Conceptual Metaphor in Discourses of Women and Marriage in Seventeenth-Century Comedy”, *Journal of Art and Humanities* 4, nr. 10 (2014): 19–27; ARADI Csenge, „A kognitív metafora diszkurzív szerepe a XVII. századi janzenista ihletettségű francia prózában: Pascal és La Rochefoucauld munkáinak vizsgálata”, in *Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga és SZÁSZ Géza, 23–32 (Szeged: JATEPress, 2017).
- 7 Jan Frans van DIJKHUIZEN, „Love Tricks and Flea-Bittings: Meditation, Imagination and the Pain of Christ in Joseph Hall and Richard Crashaw”, in *Meditatio–Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl ENENKEL and Walter MELION, 209–234 (Leiden: Brill, 2011), 209–212.

2.

Egy költői világ olvasását, sajátos nyelvének megfejtését el lehet kezdeni a résztől az egész felé haladva. Erre tettem kísérletet néhány éve, amikor Rimay egyik nevezetes fiataalkori versében, az *Én édes Ilonám...* kezdetűben, felfedezni véltem a költőre közismerten nagy hatást gyakorló újsztoikus filozófus, Justus Lipsius *Állhatatosságról* írott művének nyomát.⁸ Lipsius itt a megjavult, férjéhez a trójai háború után visszatért Heléna csodálatos gyógyszeréhez, a *népenthesz*hez hasonlítja az általa kínált hosszútűrés erényét, s művének egy pontján az istennő-allegóriaként idealizált Constantiát a trójai Helénával azonosítja. Mint Laskai János korabeli fordításában olvassuk: „[...] egyedül ez amaz Ilona, ki a tökéletes és valóságos sziv-vidámító italt nyóitya, mely miatt a gondok es bánatok feledékenységbn mennek.”⁹ Feltevésemben megerősített, hogy a Rimay által 1592-ben Lipsiushoz írott levelet alaposabban megvizsgálva, annak szinte minden mondatában allúziót vagy egyenes idézetet találtam a címzett *Epistola*-kötetének locusaira.¹⁰ Rimay láthatóan gondos cédulázó volt, és ma is úgy vélem, joggal értelmeztem az Ilona-verset egy olyan ciklus záródarabjaként, amely korszerű, Lipsius-tézisek felhasználásával kidolgozott újsztoikus poétikai nyelven versengett Balassi régebbi mintát követő (platonizáló-petrarkista) szerelem-ideológiájával. Ilyen módon az annak idején Ács Pál által feltételezett 10-es szerelmi ciklus¹¹ egyszersmind magyar a gondolati-filozófiai költészetnek is jelentős állomása lett.

Csak abban hibáztam, hogy megálltam a filozófiánál. Mintha egy rajzot túl közelről néztem volna, így éppen a világosan látott részlet akadályozott a teljes kép befogadásában. Jó példa az ebből adódó értelmezési deficitre az Ilona-vers egyik nehéz helyének, a 6–7. strofáknak, vagyis a vers zárlatának az értelmezése.

8 BENE Sándor, „Rimay Múzsája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 3. sz. (2011): 271–339.

9 LASKAI János, *Válogatott művei*, kiad. TARNÓC Márton, Régi magyar prózai emlékek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 80–81; vö. Justus LIPSIUS, *De Constantia libri duo, qui alioquin praecipue continent in publicis malis* (Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1584), 16 (I, 6).

10 BENE Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

11 ÁCS Pál, „Rimay János korai versciklusai”, in ÁCS Pál, *„Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, 43–51 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).

Minden betegséget
Orvos megenyhíthet,
De az orvos nem szenved,
Az ki nem egyébtől,
Csak szeretőitől
Minden gyógyulást vehet,
Nekem is te lehetsz
Orvosom, ha szeretsz,
Éltem kedvedben lehet.

Ajánlom ez könyvvel
Magam mindenemmel
Tökéletességemben,
Gyámolj jókedveddel,
Éltess szerelmeddel,
Viselj fottig kedvedben.
Sok jód szaporodjék,
Búd halma omoljék,
Könny száradjon szemedben.¹²

A „szeretőitől” „gyógyulást vehető” orvosban én csupán a balassis bók szellemes továbbgondolását láttam, a vers zárlatát ilyen módon kölcsönösség kifejeződésé-ként értelmeztem: Constantia – mivel nő – szenved attól, ha nem kapja meg a megfelelő tiszteletet. A vigasztalás és a gyógyítás csak kölcsönös lehet: a bölcses-ség akkor szeret viszont bennünket, ha mi is szeretjük.¹³ De tényleg csak ennyiről van szó? Ma már úgy látom, olcsó magyarázat volna mindezt az évődő szerelme-sek hullámzó viszonyával azonosítani. A két strófa, a vers csúcspontján a teológia, jelesül az *amor Christi* képzete felé visz: az orvos-megváltó a szeretettel gyógyít, „szerelemmel” élteti a beteget („fottig”, azaz mindvégig), míg a szenvedő ember az orvos „tökéletességébe” (*perfectio*) ajánlja magát, sőt, viszontszerelmével maga is közreműködik a szeretetáramlás folyamatosságában. Az orvost is „gyógyítják” „szeretői” (s itt különösen fontos a többes szám – Krisztus minden követőjét ez a szeretet köti a Megváltóhoz). Az orvos mégis szomorú, bújának halmán könnye-

12 RIMAY János, *Írásai*, szerk. ÁCS Pál, Régi magyar könyvtár: Források 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 71; vö. RIMAY János, *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 56.

13 BENE, „Rimay Múzsája”, 40–41.

zik. Miért is? Ha „szeretői” szárítják le könnyeit, akkor nyilván azokat siratja, akik (még) nem szeretik viszont. A szeretet első foka, szükséges, de nem elégséges feltétele, az értelmi be- és elfogadás. A bölcsesség azért bölcsesség, hogy ne az érzelmek, hanem a ráció nyelvén kommunikáljon velünk: ennyi a sztoikus tanítás lényege. Rimay allúziókkal telezsúfolt verszárlata azonban már a következő lépcsőfokot festi, a szeretettel egyesített bölcsességét, vagyis az ember–Isten viszonyának egy sajátosan felfokozott, affektusokra építő, de az érzelmeket az értelemmel is kontrolláló, irányító, megerősítő modelljét kínálja. Erre utal már a fentebb idézettek előtti, ötödik strófa szokatlan gondolatmenete is: az égi „okosság” által „eszében” megérlelt (kiteljesedő, éretté váló) szerelem, aminek már „fogását [...] lelhetni”.¹⁴

Van-e forrás? (Rimaynál szinte mindig van.) A rejtvényt részben Jankovits László fejtette meg, aki egy fontos tanulmányában a „nem szenvedő orvos” képzet pontos eredetét Szent Ágoston második *sermőjében* jelölte meg.¹⁵ Ábrahám próbatételéről szólva Ágoston a következőt állítja: az Úr azért tesz próbára bennünket, hogy kiderítse számunkra azt, amit nem tudunk magunkról – amint az orvos is hasonlóképpen tárja fel a beteg szenvedésének a beteg számára ismeretlen okát. „Az ember beteg: noha ő szenved, az orvos nem szenved, és [a beteg] attól akarja meghallani, miben szenved, aki nem szenved.”¹⁶

Jankovits azonban sajnos el is ejtette a vizsgálódásnak ezt a szálát, azzal, hogy Rimay *ebből* a beszédből mást *ebben* a versében nem használt fel.¹⁷ Ez kétségkívül igaz, de én ennél mégiscsak makacsabban vizsgálódó filológiát javaslok. Egyrészt a szinte szó szerinti egybeesés egyértelműen bizonyítja, hogy Rimay az adott strófákban az Állhatatosságot (a lipsiusi Helénát) a Gyógyító Istennel, a *Christus medicus*-szal azonosítja, s hogy ezt Ágoston alapján teszi. Elég ennyi egy versre, nem keveslem a hivatkozás súlyát; van ott elég egyéb referencia bőven, Rimay szokása szerint túl sok is talán. (Már Bethlen Gábor is sokallotta a dolgot; a diplomata-költő portai jelentéseit jellemezte így: „[...] az írás igen sok, mivel Rimay mindenkor bölcselkedik az ritmusokkal való írásban”).¹⁸ Másrészt viszont problé-

14 „Szerelem, micsoda / Tövüsből szőtt csuda, / Hegyével sokakat sért, / Mert fogását neki / Nehezen lelhetni, / Jelesben hol meg nem ért, / Idővel peniglen / Megérhet eszében, Kit okosság jól rá mért.” RIMAY, *Írásai*, 71; RIMAY, *Összes művei*, 56.

15 JANKOVITS László, „A könnyező orvos: Rimay János Ilona-verse”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 6. sz. (2018): 785–802, 798–799.

16 „Aegrotat homo. Ipse patitur, medicus non patitur, et ab illo qui non patitur exspectat audire quod patitur.” AUGUSTINUS, „Sermoes”, c 29 (Sermo 2, „De tentatione Abrahæ a Deo”, cap. 3.) Az idézett részlet Jankovits László fordítása, JANKOVITS, „A könnyező orvos...”, 799.

17 „Ágoston e prédikációjában nem találtunk más olyan helyet, amely Rimay verséhez kapcsolódna.” Uo.

18 BETHLEN Gábor, *Kiadatlan politikai levelei*, kiad. SZILÁGYI Sándor (Budapest: MTA, 1879), 241 (228. sz., 1621. febr. 5., Forgách Zsigmondnak). A részlet fontosságára figyelte Ács Pál, „Rimay János udvari embere”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 626–631, 627.

ma, hogy az ágostoni gondolatot sem változtatlanul használta fel költőnk, hanem tovább kombinálta azt, hiszen Ágostonnál nem volt hangsúlyos a kölcsönösség, Isten ott nem szorult rá az ember szeretetére. Erre egyértelmű forrást nem tudok felmutatni. De mindenképpen jelezni kell, hogy Rimay szokatlannak tűnő leleménye nem ritkaság a kor európai költészetében, sőt, éppen a vers korszerűségének bizonyítéka (ha már nem volna eleve az a neosztoikus filozófiai alap).

A könnyek a 16–17. század fordulójának slágertémája, a meditációs költészet és meditatív prédikációirodalom valósággal úszik a könnyekben. Ezen belül azonban az embert gyászoló, a bűnös emberért síró Megváltó jóval ritkább téma. Bornemisza Péter, Telegdi Miklós prédikációiban persze megtaláljuk a Jeruzsálem sorsán síró Krisztus képét. Mindkét szövegben Lukács evangéliuma kapcsán kerül sorra a motívum, s mindkét helyütt megtaláljuk a sírásban nyilvánuló érzelmi cserekapcsolat szerkezetét – ez azonban igen távoli párhuzam, az argumentáció pedig más irányba, a „bűnös nép” ostorozása felé indul.¹⁹ A magyar archaikus népi imádságokban pedig elő-előfordul a „térdig vérben, könyökig könnyben” szenvedő Krisztus, ám ezek ritka esetek, a passiótörténetbe illeszkednek, és a populáris regiszterhez tartoznak.²⁰ Az ereklékultusz elit regiszterében szerepel a Mária Magdolna által felfogott krisztusi könnycsepp, a keresztes háborúk korában Franciaországba került „Szent könny” (*La sainte larme*).²¹ Richard Crashaw, az angol „metafizikus költők” egyik legkiválóbbja, Rimay kortársa, latin epigrammát szen-

19 A Lukács 19, 41-hez kapcsolódó prédikációban (a Szentháromság utáni tizedik vasárnap textusában) Bornemisza kitér Krisztus bánatának okára („keserves sírásával” azt „jelenti” nekünk, „hogy ő neki ugyan szíve szerint való bánatja vagy azoknak veszedelmén, akiknek váltására jött ez világra”), másrészt a könnyező hívő bűnbánatának céljára (Isten „megengesztelése”). BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérettan. OLÁH Szabolcs, Bibliotheca Hungarica Antiqua 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 494r–v. Telegdinél hasonló szerkezetet találunk: „[...] bizony nagy okának kell lenni az ő sírásának. [...] mely sírás bizsága a mi istenünknek mi hozzánk való jó akarattyának. Hogy nem akarnája ő szent felsége a bűnösöknek veszedelmeket avagy halálokat, hanem hogy megtérnének és élnének. [...] Adgyunk helt, szerelmes atyámfiai, az Isten fia sírásának, indétson sírásra, azaz poenitentiára és megtérésre az ő könnyhullatása.” TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyhazban oluasi es praedicallani szoktanac, magyarazattyanac masodic resze* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578), 539–540, RMNy 418. (Gábor Csillának köszönöm mindkét észrevételt.)

20 ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, előszó ORTUTAY Gyula, negyedik, bővített kiadás (Pozsony: Kalligram, 2013), 306–310 (72. és 73. sz.).

21 Helen M. HICKEY, „La Sainte Larme’ in Medieval and Early Modern France”, in *Feeling Things: Objects and Emotions through History*, eds. Stephanie DOWNES, Sally HOLLOWAY and Sarah RANDLES, 58–71 (Oxford: Oxford University Press, 2018).

tel a témának (*Venit ad sepulchrum Magdalena ferens aromata*).²² John Donne beszédeiben és verseiben szintén gyakori motívum mind a gyógyító Krisztus, mind a „bűnbánat könnyei”, mint Krisztus-imitáció.²³ A magas teológiai irodalomban Nagy Szent Leó pápa a Lázár sorsán könnyező Krisztus példájával szemléltette Krisztus emberi természetét²⁴ – ez lett a doktrinális alapja és az elrugaszkodási pontja a könnyköltészet egyik legeredetibb példájának, Torquato Tasso *Krisztus könnyei* című poémájának, amely Krisztus könnyeiben az „emberséget” mutatja meg az embereknek – „Sírásunk keserves sírásba müljon / S az ember irgalmat az Úrtól tanuljon”.²⁵ Tasso barátja, a Balassi-kortárs Angelo Grillo már egész kis ciklust szentel a keresztén is az ember megátalkodott bűnös voltát sirató Krisztusnak – ahol több madrigálnak illetve szonettnek is fő témája lesz a Rímay-szöveg által implikált kölcsönös „szerelmi” egymásra utaltság.²⁶ A vércseppek, amiket Krisztus hullat: „a szív könnyei” (*Il Crocifisso al Peccatore*);²⁷ s e könnyek felszáríthatók, az Istenfiú szomorúsága enyhíthető, ha megkapja az elvárt viszonzszerelmet („Szeress engem, mint én szeretlek, / S kívánd szerelmemet mint én a tiédet”, *Az örökkévaló Atya a bűnös emberhez*).²⁸

Hogy pontosan honnan vette Rímay a verszáró ötletet, nem tudjuk, egyfelől a levegőben volt a téma, másfelől a számtalan forrásban felbukkanó motívumok eredeti kombinációja, önálló invenció is lehetett. Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy az eleve a petrarkista szerelemideológia bírálataként fogant vers a filozófiától továbblép a teológia felé, s erre kiválóan alkalmasnak bizonyul a

22 Richard CRASHAW, *Steps to the Temple, Delight of the Muses and Other Poems* [1904], ed. A. R. WALLER (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 57.

23 Monografikus feldolgozás: Stephen Bruce PENDER, *Somiotics: Rhetoric, Medicine and Hermenutics in John Donne* (Toronto: University of Toronto, PhD thesis, 2000); hozzáférés: 2022.02.11, <https://hdl.handle.net/1807/14189>; lásd még Jonathan GOLDBERG, „The Understanding of Sickness in Donne’s Devotions”, *Renaissance Quarterly* 24 (1971): 507–617.

24 Ján 11: 35. és 43. kapcsán: „Sicut ergo, ut multa praeteream, non ejusdem naturae est, flere miserationis affectu amicū mortuū, et eundem, remoto quatrīduanāe aggere sepulturae, ad vocis imperium excitare redivivum...” (Epistola XXVIII ad Flavianum episcopum Constantinopolitanum contra Eutychis perfidiam et haeresim, cap. 4.) S. LEO Magnus, *Opera omnia: Tomus primus*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 54 (Lutetiae Parisiorum: Migne, 1846), 769 B.

25 *Le lagrime di Cristo*; Szkárosi Endre fordítása; idézve: BENE Sándor, *A harmadik szíren: Zrínyi Miklós költészete*, Osiris irodalomtörténet: Monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó–Gondolat Kiadó, 2021), 585.

26 Grillóról és a könny-költészet szélesebb összefüggéseiről, irodalommal: uo., 578–596.

27 „[...] lagrime del cuore”; Angelo GRILLO, *Pietosi affetti et lagrime del penitente* (Venetia: Ciotti, 1601), 117 (135. sz. vers).

28 „Amami com’io t’amo, / E brama l’amor mio, com’io il tuo bramo”; *Il Padre eterno al peccatore*, uo., 119–120 (140. sz. vers). Vö.: *Krisztus szerelmet kér (Cristo chiede amore)*, uo., 122 (144. sz.): „Dammi, deh, dammi amore / Opra de l’amor mio, / Ch’amor ti dono anch’io: / Né d’altro don disio, / Perch’ogni dono è vile / A paragon simile: / E donandomi amore, / Mi doni il dono e ’l donatore.”

seborvoslás metaforája. A szerelmi sebet a nő viszontszerelme gyógyítja – a szerelmi költészet művelése jelentette sebet az állhatatosság filozófiai erénye orvosolja – Heléna *népenthesze* pedig a legmagasabb szinten az emberi bűnt gyógyító krisztusi könnyben tér vissza. Egyfelől magában a vers építkezésében logikusan következik ez a harmadik fokozat. A bú halma, ami leomlik: a Golgota; egyszer mind a megváltó, mind a megváltottak könnyei felszáríttatnak – örök időben szól a mennyi Jeruzsálem ígérete.²⁹ Másfelől (és ezt szánom súlyosabb érvenek), ha az egész életműre tekintek, mást sem látok ott, csak ilyen és hasonló váltások, átmenetek tömegét. Ha a teljes, ún. „megkomponált versgyűjteményt” vesszük szemügyre, akkor ennek az útnak a beérkezési pontját látjuk: a kötet egésze saját költői nyelvet épít a *Christus medicus*-motívum köré, és még gazdagabban bontja ki az új, innovatív gondolatot: a bűnbánat könnyei egyúttal a bölcsesség jelei, a szív „csendességének” zálogai.³⁰ Próbáljuk most ezt a motívumot elhelyezni a maga kontextusában, elhagyva a sokat elemzett fiatalkori ciklust.

3.

Ez az érett költői nyelv alapvetően a ’bűn = seb’, ’gyógyulás = bűnbánat > kegyelem’ egyenletekre épül, a fogalmaknak e párhuzamát írja át metaforabokkorrá. Nézzünk néhány példát, részint a versekből, részint az előttük álló prózai meditációkból.

Lelki fekély ellen csak te vagy jó orvos,
 Ki tüze füstitűl én lelkem is kormos,
 Bűnömnek szennyéből azért engem kimoss,
 Tisztíts vétkeimből, ne legyek illy pizmos.

29 A szentírási hely formulája (Jel., 21, 4, „Absterget Deus omnem lachrymam”) igen közel esik Rimay megfogalmazásához, a felszáradó könnyhöz: „És eltörül az Isten minden siralmat az ő népei szemeiről” (Mélius Juhász); „És az Isten eltöröl minden könnyet az ő szemeikről” (Károli); „Isten letöröl majd a szemükről minden könnyet” (Káldi), stb.

30 Az érzelmek racionális aspektusának hangsúlyozására ritka példa (bár nincs kizárva, hogy Rimay ismerhette): Ambrus magyarázata Lukács evangéliumához, ahol a hegyi beszéd kapcsán a négy áldásban a négy kardinális erény kulcsát kapjuk. A lelki szegénység a *temperantia*, a szomjazók majdani megelégtetése a *iustitia* ígétét hordozza, az emberek megvetése a hívők iránt a *fortitudó*t fokozza, a sírás boldogsága pedig egyszermind a *prudentia* jele: „*Beati qui nunc fletis, quia ridebitis. Habes prudentiam, cujus est flere occidua, et ea quae aeterna sunt quaerere*”. AMBROSIIUS Mediolanensis, „Expositio evangelii secundum Lucam”, in AMBROSIIUS, *Opera omnia: Tomi primi pars posterior*, ed. Jacques Paul MIGNÉ, Patrologiae cursus completus, Series Latina 15, 1527D–1850D (Lutetiae Parisiorum: Migne, 1845), c 1654A.

[...]

Ne kéméld éntőlem irgalmadnak íret,
 Szívtasd ki lelkemnek azzal gennyedt rühét,
 Hallhassák mások is használható hírét,
 Kire pokol és bűn vonta nyilas íjét.

([I] *Psalmi LI. periphrastica explanatio*)³¹

*

Christus urunk is nem az egészségeseknek, de az betegeskedőknek mondja az gyógyító orvost szükségesnek, és aki kolompoz, annak nyitja az ő ajtaját meg, s annak is adatik, aki kéri tőle és szorgalmaztatja nála az ő adományát, bűnünk ismertetiből származó szívbeli keservünkől, mintegy lelkünk fojtogató örvényéből az Úr Istennek sok ígiretivel ajánlott szabadítót hozható orvosló s gyógyító kegyelméhez hitbeli bizodalommal folyamodván. [...]

Kiáltok hozzád mélységből,
 Uram, ments ki ez ínségből,
 Hatalmadot nyújts ki mennyből,
Gyógyíts meg lelki sebemből...

([II.] *Más*)³²

*

Azokat az lelki életünkbe való sok akadályokat penig, melyekkel jó lelkieméretünk s az idvösségnek útja is váslaltatik, marattatik és fojtogattatik, serény orvoslással az régi római lyricus Horatius poétának, imez emlékeztetése szerint is [ne] restelljük lelkünk-ből távoztatni:

Quae laedunt oculos festinas demere, si quod
 Est animum, differs curandi tempus in annum. [...]

Ó, ki későn futok lelkem orvosához,
 Ki bizonyos íret nyújt gyógyításához,
 Sok esküvéssel is köti magát ahhoz,
 Hogy minden órában kész orvoslásához.
 ([IV.] *Más*)³³

*

31 RIMAY, *Írásai*, 76; RIMAY, *Összes művei*, 93.

32 RIMAY, *Írásai*, 78–79; RIMAY, *Összes művei*, 97.

33 RIMAY, *Írásai*, 81–82; RIMAY, *Összes művei*, 99–100.

Jól érzed sebünket, vétünköt...

([V.] *Más*)³⁴

*

Egy kézzel sujtolsz,

Mással orvosolsz [...]

Mi fájdalmunkba,

Jajgatásunkba,

Vétünköt fedezed,

Tisztulásunkra,

Gyógyulásunkra

Gondunkot felveszed.

Gennyedtségünköt,

Rothadt sebünktől,

Te meg nem irtózol,

Szomjúságunknak,

Forróságunknak

Italt, oltást hozol.

Ez az jó orvos

Utálatlan mos

Rólunk minden szennyet...

([VI.] *Más*)³⁵

*

Nagy orvosságot

Irgalmasságod

Lele nyavalyánknak...

([IX.] *Más*)³⁶

A második részben ritkább az előfordulás, noha itt is akad:

Virtus, örvendetes, kinyílt lelki róza,

Légy szédült fejemnek hívító orvosa,

Jó illatú vized lelkem szennyét mossa,

Minden rossz vétkeknek légy bennem gyilkossa.

Sugár szárnyaidon viselj egészséggel...

([XII.] *Encomia virtutum*)³⁷

34 RIMAY, *Írásai*, 85; RIMAY, *Összes művei*, 102.

35 RIMAY, *Írásai*, 87–88; RIMAY, *Összes művei*, 103.

36 RIMAY, *Írásai*, 95; RIMAY, *Összes művei*, 109.

37 RIMAY, *Írásai*, 104, 158 (a vers rövidebb és hosszabb változatában); RIMAY, *Összes művei*, 140.

[...] miként az mértékletlen beteg ember szükségből teszi keménnyé természetterhelő orvosságok által magához rendelt orvossát, így sokféle mértékletlen vétkeknek szaporított okaival kételeníti az bűnös ember Istenét is, hogy ostroma sujtolásának különb-különbféle sok nemeit bévebben érezze és szenvedje az egyéb teremtetett állatinál...

[...] Természeti szelíd,
Kész, kit keze sebhít,
Orvossággal értetni.
([XVIII.] *Más*)³⁸

Látható a példákából, hogy az alapmetafora mintegy előrendezi az anyagot: a verseskötet a lelki és az erkölcsi „gyógyulás” előfeltételeit gyűjti össze. Első része az Istenhez való viszonyt példázza, a második a világban való forgás erényeit és vétkeit, nehézségeit taglalja. A *medicus*-metafora nem teng túl, de számos előfordulása hangsúlyos, a kompozíció szempontjából fontos helyeken található: az első rész bevezető bűnbánati zsoltárában és a második rész bevezető címiratában. Ez utóbbi egyúttal a megelőző ciklust is értelmezi: „Második része, melyben ez világi életünknek állapotjából származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethetjük elménkbe”.³⁹ Tehát a szerkezet nem aszcenzív, hanem egyfajta optimista didaxis jegyében (az ember megtanítható a „helyes regulára”) deszcenzív, a teológia magaslatáról ereszkedik a praktikus morálfilozófia szintjére. Ez volna a sztoikus leckefelmondás és tanítás terepe. A „második rész” intenciója, legalábbis a címirat szerint, hogy bemutassa a tévutakat vagy a jó irányba induló, de önmagukban elégtelen megoldásokat a lélek sebének gyógyítására. Gondoljunk a XIII. számú, *Ez világ mint egy kert...* végének egyenesen a lipsiusi *De constantiá*ból átemelt tanulásra, a külvilág viharainak zúgásával szembeállított mozdulatlan, szenvedélymentes, „csendes” szívre, mely jó kormányosként okossággal irányítja a „rossz időbe ért” hajót.⁴⁰ A kötet egésze rejtett narratív struktúrával rendelkezik, azt beszéli el, hogy a lélek miként szabadulhat meg a sebesült, bűnös állapotból, s

38 RIMAY, *Írásai*, 115–116; RIMAY, *Összes művei*, 131.

39 RIMAY, *Írásai*, 99; RIMAY, *Összes művei*, 77.

40 RIMAY, *Írásai*, 107; RIMAY, *Összes művei*, 74. Vö. LIPSIUS, *De Constantia libri...*, 17 (I, 6). A versről részletesebben: BENE, „Rimay Múzsája”, 58–59. A versnek az enyémtől némileg eltérő értelmezését adja Laczházi Gula, aki szerint a vers mintegy „kijátssza a zárlat morális didaxisát”, a sztoikus tanítással szemben a szubjektum melankolikus és bizonytalan marad. Ezzel egyet is kell értenem, ha a verset önmagában nézem – azonban a cikluson belül ennek a megoldatlanságnak határozott funkciója van, ez pedig éppen annak szemléltetése, hogy a sztoikus tanítás önmagában (a bűnbánat é a kegyelem dilektikája nélkül) nem elegendő a boldogság / csendesség elérésére. Innen tekintve nincs ellentét az értelmezéseink között. (A tisztázó beszélgetéseken túl köszönöm Laczházi Gyulának, hogy rendel-

hogyan tudja a világban érvényesíteni a szenvedélymentes sztoikus ataraxiát. Az „utazás” tanulsága: az elemzésem elején említett dialógus győztese csakis a részleges gyógymódokkal szemben teljes körű orvoslást biztosító Jézus Krisztus lehet. Ezen az úton a sztoikus opció nem elvetendő, de mindössze köztes állomás.

Rimay számára a kettő között logikus a kapcsolat, egyenes átmenet létezik. Szentírásként forgatott Lipsius-kötetében, a *De Constantiá*ban, maga a Mester is Ágostonra hivatkozik a kulcsfontosságú helyen, a II. könyv 7. fejezetében, ahol a világban tapasztalható rossz és bűn okairól beszél. Az *Enchiridion*t idézi:

Hogy Isten az ő bölcsességét és hatalmát megmutatná, jobbnak ítélte (Szent Ágoston szavai ezek) hogy a gonoszságot fordítaná jóságra, hogysem mint semmi gonoszságot ne engedne lenni.⁴¹

A folytatás kommentárja pedig szintén beszédes: előkerül az orvos-metaforika.

Azt az orvost is dicséred, ki a viperát a terjek közé elegyíti, az egészségnek igen nagy hasznával: az Istenben miért nem javallanád, ha e veszedelmekkel való orvoslásában némienemű emberi fogyatkozásokat elegyít, a te fogyatkozásod nélkül? Mert bizonyára minden azokhoz ragadott mérget megéget és megemész Isten, az ő gondja viselésének némienemű titkos tüzével.⁴²

Nilván nem véletlen, hogy Rimay a kései versgyűjtemény orvos-metaforikáját éppen Lipsius nyomán veszi Szent Ágostontól. A könyv egésze ugyanis a betegség-gyógyítás metaforika köré épül („Az elme az, aki beteg mibennünk, és annak a bölcsességtől és az állhatatosságtul kell orvosságot venni”).⁴³ A szándék

kezésemre bocsátotta egyelőre publikálatlan előadás-kéziratát: „Érzelemábrázolás és neosztoicizmus Rimay János költészetében”).

41 LASKAI, *Válogatott művei*, 123. A forrásban: „Ut sapientiam potentiamque suam Deus ostenderet, melius iudicavit (Augustini verba sunt) de malis bona facere quam mala nulla permittere.” LIPSIUS, *De Constantia libri...*, 96. Az Ágostontól idézett locus: „Melius enim iudicavit de malis bene facere, quam mala nulla esse permittere”. Aurelianus AUGUSTINUS, „Enchiridion de fide, spe et charitate”, ed. Jacques Paul MIGNE, in Aurelianus AUGUSTINUS, *Opera omnia: Tomus sextus*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 40, 231–288 (Parisiis: Migne, 1845), c 245 (cap. 27).

42 LASKAI, *Válogatott művei*, 123. Vö. „Medicum quoque laudas, qui Theriacae suae viperam admiscet saluberrimo effectui: in deo cur improbes, si pharmaco huic cladium humanas quasdam noxas intemperat, sine tua noxa? Decoquit enim certe et consumit adiunctum illud omne virus arcano quodam Providentiae suae igne.” LIPSIUS, *De Constantia libri...*, 96–97.

43 LASKAI, *Válogatott művei*, 76. Vö. „Animus esse qui in nobis aegrotet: eique remedium a Sapientia et Constantia petendum” (az I. könyv 3. fejezetének címrata): LIPSIUS, *De Constantia libri...*, 7.

iránya azonban éppen az ellenkezője a mesterének. A *De Constantia* az ágostoni *medicus*-képet arra használja, hogy egy minden felekezet számára elfogadható erkölcsi minimumkódexet alkosson az állhatatosság erénye köré építve. Rimay erőfeszítése viszont arra irányul, hogy a teológiai építmény elsőbbségét hangsúlyozza, azt erősítse meg a pusztá erénytannal szemben. „Mit számít, milyen úton gyógyítjuk meg a beteget, ha teljesen meggyógyítjuk?” – mondja Lipsius egy másik helyen.⁴⁴ Ezzel a kijelentéssel a vallási értelemben „helyes regulát” kereső Rimay már bizonyosan nem értett egyet.

Mielőtt továbblépnénk, szögezzük le: a *Christus medicus*-képzet első számú alkalmazója, terjesztője, legfőbb gazdagítója a teljes patrisztikai irodalmat tekintve Szent Ágoston volt. Rudolph Arbesmann korszakos jelentőségű, sok évtizede (1954-ben) publikált tanulmánya (*The Concept of Christus Medicus in St. Augustine*), amely mindmáig kötelező hivatkozás a kérdés szakirodalmában,⁴⁵ a metafora alkalmazását annak céljai szerint rendszerezi. Szerinte Ágoston főként az ambrusi örökséget vitte vele tovább (amely a kevélység bűnének gyógyítására és a *humilitas* erényének erősítésére koncentrált). A *De agone Christiano* híres aposztrophé-sorozatában a „*medicina Christi*”, az alázatosság jellemzőeként a következőképpen:

O medicinam omnibus consulentem, omnia tumentia comprimem, omnia tabescentia reficientem, omnia superflua resecantem, omnia necessaria custodientem, omnia perditam reparantem, omnia depravata corrigentem!⁴⁶

A gyógyító-metafora Ágostonnál a teológiai doktrínára is jelentős hatással van (mint például a krisztusi áldozat vérontását az orvos által ontott vérrel összefüggésbe hozó sermójában történik)⁴⁷ – de mint jeleztem, a tárgy vizsgálatának a jelen tanulmányban itt van a határa. Rimayt illetően elegendő most annyit megállapítani: amikor ezt a képet teszi megkomponált versgyűjteményének tengelyévé, Ágostont követi – és e gesztusa teljes természetességgel illeszkedik a lutheri hagyomány-

44 „Quid refert, qua via sanemus aegrum, dum persanemus?” Uo., 134 (II. könyv, 17. fej.).

45 Anthony DUPONT, „*Gratia*” in *Augustine's „Sermones ad populum” during the Pelagian controversy: Do different contexts furnish different insights*, Brill's series in church history and religious culture 59 (Leiden: Brill, 2013), 511; az újabb irodalomról lásd uo. 236 skk.; lásd még Thomas F. MARTIN, „Paul the Patient: Christus Medicus and the 'Stimulus Carnis' (2 Cor. 12:7): A Consideration of Augustine's Medicinal Christology”, *Augustinian Studies* 32 (2001): 219–256.

46 *De agone Christiano*, cap. 11: AUGUSTINUS, *Opera omnia...*, c 297. Idézi Rudolph ARBESMANN, „The Concept of Christus Medicus in St. Augustine”, *Traditio* 10 (1954): 1–28, 21.

47 Sermo 175, cap. 2. („Judaei in medicum insanientes”) és 3. („Christus interfactoribus suis medicamentum parat de suo sanguine”): AUGUSTINUS, „Sermones”, cc 945–947.

ba is.⁴⁸ Az Ilona-versben e stratégiát *in statu nascendi* szemlélhettük; funkciója ott a filozófia és a teológia konkordanciájának bemutatása volt. A kérdés most már az, mire (és miként) használta ugyanezt a keretmetaforát érettkori költészetében?

4.

A válaszhoz néhány kötelező fenntartást, a kijelentések érvényességi körét korlátozó kikötést muszáj jelezni. Az első a „teljes kötet”-re, avagy a „megkomponált versgyűjteményre” vonatkozik. Ilyen ugyanis nincs. Illetve csak korlátozott értelemben van. Amit az imént vázoltam, az is csak következtetés, pontosabban feltevés egy olyan szándékról, ami nem valósult meg. Rimay nagy határozatlanságot mutatott kompozíciós, szerkesztési kérdésekben: már Zemplényi Ferenc kötetterv-elemzése azt mutatta, hogy az eredetileg kétosztatú koncepciót felülírta egy másik, bizonytalan körvonalú hármas szerkezet. A sztoikus, világi, morálfilozófiai tanulságokat szemlélő rész két ponton is megtörik. A 19. versnél (vagyis a 38 darabból álló kompozíció felezőpontjánál), ahol a ciklus „visszatér az irgalom témájához”, majd a 29-nél, ahol a 15 éves háborúval kapcsolatos hadakozó versek kerülnek beszerkesztésre, majd újra bűnvalló versek következnek, és sztoikus zárlattal ér véget a kötet (*Az idő ósága...*). Lehet erre azt mondani, amit Zemplényi mondott, hogy ingadozik a deszcenziós és az aszcenziós szerkesztésmód között, ilyen módon „az egész európai költészetben teljesen egyéni kötettervvel, kötetkompozícióval van dolgunk”,⁴⁹ és lehet azt is, amit Klaniczay Tibor mondott, hogy „a 29. számú énektől a gyűjtemény össze van csapva”.⁵⁰ Fantáziálhatunk továbbá a kezét (és orrát) mindenbe beleütő Madách Gáspár rontópáli beavatkozásáról. De akárhogy is volt, amit mondandó vagyok, az csak a hiperkritikus álláspontot megfogalmazó Komlowszki Tibor által megjelölt „magra”, a valóban gondosan megtervezett-megszerkesztett vallásos versekre érvényes („ciklusnak végül is [...] a rendezett kiadások tíz bűnbánó éneke tekinthető. A többi: hipotézis”).⁵¹

48 Johann Anselm STEIGER, *Medizinische Theologie: Christus Medicus und Theologia medicinalis bei Martin Luther und im Luthertum der Barockzeit*, Studies in the History of Christian Traditions 121 (Leiden–Boston: Brill Academic Publisher, 2005).

49 ZEMPLÉNYI Ferenc, „Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra”, in ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Historia litteraria 11, 129–146 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2002), 144.

50 KLANICZAY Tibor, „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”, *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 11 (1957): 265–338, 295.

51 KOMLOVSZKI Tibor, „A Rimay-versszövegekről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 2. sz. (1994): 255–269, 258.

A másik előzetes tézis: ebben a tízes ciklusban a próza és a vers szorosan összetartozik, szerves egészet alkot. Amennyire jogos azt állítani, hogy a prózai meditációk „summázatok”, „kivonatok”, „hosszú prózai bevezetések”, „argumentumok” (ezek a terminusok ismétlődnek a szakirodalomban), ugyanannyira jogos úgy fogalmazni, hogy a versek a prózai elmélkedések sűrített parafrázisai. Eddig természetes volt, hogy a verseké az elsőbbség, a „bevezető” szövegek akár el is hagyhatók (mint a Magyar Elektronikus Könyvtár furcsa megoldása teszi)⁵² – ám az utóbbi évek prózapoétikai, retorikai kutatásai után világosan látjuk: Rimay különleges stílusa a prózában legalább olyan egyedi, értékes eredményre vezetett, mint a versekben. Szubjektíve annyit mondhatok, hogy ha az ember elfogadja a különös alaphangot, ezek az elmélkedő részek gyönyörű szövegek, a régi irodalom csúcsai. Objektivitásra törekedve az tehető ehhez hozzá, hogy a prózai részeknek lényegében csak Komlowszki Tibor szentelt eddig megfelelő figyelmet. Kimutatta az Ecsedi Báthory István meditációival való szoros rokonságot (próza és próza, de próza és vers tekintetében is – utóbbira idézem a közismert példát; Báthory: „Élek úgy mint megszenyvedett dög, asszonyállat havi kórságos ingéhez hasonló igazságú férfi [...] Olyan igazságom mint az havi kórságos asszonynak rút ruhája [...]”⁵³ – Rimay: „Mint havi vér ruha, igazságom olly rút [...]”).⁵⁴ Definiálta a műfajt és jelezte az egyéni habitusok különbségét („Az argumentumok pedig, műfaji hovatartásukat tekintve, istenes meditációk [...] Rimay itt is bonyolultabb, olykor mesterkéltabb”). Továbbá – s talán ez a legfontosabb – felhívta a figyelmet a két elem szerves egységére:

Az istenes verseket bevezető prózai írások az olvasót, a hívő közösséget intik, hogy készüljenek fel a bűnbánatra, az Istenhez való könyörgésre. Az utánuk következő versek is ezt a célt szolgálják, hiszen többségük töredelmes bűnbánó könyörgés.⁵⁵

52 RIMAY János, *Összes Költeménye*, hozzáférés: 2022.02.12, <http://mek.niif.hu/01000/01060/01060.htm>.

53 ECSEDI BÁTHORY István, *Meditációi*, kiad. ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8 (Budapest–Szeged: MTA Könyvtára–József Attila Tudományegyetem, 1984), 13–14.

54 „Ő ki későn futok...”, RIMAY, *Írásai*, 82; RIMAY, *Összes művei*, 100.

55 KOMLOVSZKI Tibor, „Rimay költészete és Ecsedi Báthory István”, in *Hagyomány és ismeretközlés: Salgótarján, 1986. november 14–15.*, szerk. KOVÁCS Anna, *Discussiones Nogradenses* 5, 26–35 (Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988), 33.

5.

Innen továbblépve azt mondanám, ennél a párhuzamosságnál még többről is van szó. Rímay „kötete” önállóan nem jelent meg, de ha megjelent volna, akkor abba a sorozatba illeszkedne, amivel a kor írói és könyvkiadói kísérleteztek. A magán- és a közösségi áhítat átmeneti formái (család, alkalmi közösség, a gyülekezeti rítusok melletti paraliturgikus alkalmak) – mind új kihívásként jelentkeztek, amelyek közönségigényéhez meg kellett találni a megfelelő keverési arányt. Nemcsak vers és próza között (gondoljunk Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjére*, amely szintén e kettő kombinációjával operál), hanem az énekesköny és officium, az imakönyv (Pázmány) és a meditációs szövegek műfaji határzónáiban. A feladat teljesítése, ha úgy tetszik, a piac kiszolgálása, nagy találékonyságot követelt meg és a műfaji átmenetek sokaságát hozta létre. Végző soron maga az *Istenes énekek* különböző (rendezetlen, majd rendezett redakciói) is ezt az igénykálát próbálták letapogatni. Rímay kompozíciója azonban e skálán egészen sajátos változatot képvisel. A szerző maga az „elmélkedés” műfaji megjelölését használja: „Ha az Úr Istennek értekezhetetlen szentségének mélységes felségét meggondoljuk, s az ő tisztaságának tekinthetetlen fényességéről való *elmélkedésünkkel elmélkedünk* [...]”⁵⁶ Ugyanakkor a didaktikus szándék érezhetően erősebben, vagy legalábbis láthatóbban van jelen, mint más szerzőknél. Részint a folyamatos aggodalomban a tanítás, a regula tisztaságát illetően („Isten [...] ép reguláját illetlen toldalékokkal nem illetvén, vakon és vakmerőn valami szoportos, görcsös és horgas regulát ne kövessünk [...]”; „Hitemben adj igaz vallást, / Ne tiszteljek helyetted mást”).⁵⁷ Részben pedig a prózai elmélkedések végén álló felszólítás ismétlődő egységében, ahol az addig passzív hallgatót a szerző virtuálisan belépteti a hitvalló diksurzuba, aktív részvételre szólítja fel – a versek ezt az egyéni tanítás hangjáról közösségre váltó regisztrert jelenítik meg. Lássuk a példákat:

[...] így kell ez dologban [...] az Úr Istennek szóllanunk (I)

Azért ki-ki maga képében így szóljon ő szent felségének (II)

[...] ki-ki jó reménységgel, maga képébe így szóljon ő szent felségének (III)

56 *Az Ókegyelmes Isten...* kezdetű [V.] vers prózai parafrázisa, RÍMAY, *Írásai*, 83; RÍMAY, *Összes művei*, 100.

57 *A Könyörülj énrajtam...* [I.] vers prózai parafrázisa; RÍMAY, *Írásai*, 75; RÍMAY, *Összes művei*, 93; és a *Kiáltok hozzád mélységből...* zárata: RÍMAY, *Írásai*, 80; RÍMAY, *Összes művei*, 98.

Méltó annak okáért [...] gyarlóságunk felől való sápolódásunkban így néki szóllanunk (IV)

[...] ki-ki ne restelljen ő szent felségének így szóllani könyörgésében felőle (V)

[...] az ő ingyen való kegyelme ajándékának belénk oltott méltóságát [...] igen megböcsüljük [...] így szóljunk ő szent felségének (VI)

[A hű ember] boldogságában gyönyörködve Isten által igaz hitből ilyenképpen is szálljon magában Isten előtt (VIII)

[...] ez következő egynehány versecskét ne restelljük énekszónkkal is mondanunk ekképpen (VIII)

[Ki-ki] így szóljon, beszéljen s énekeljen lelke idvösségére való haszonnal Szent Pállal magában (IX)

[...] hogy jobb hittel való bátorságot adhasson ki-ki bágyadt elméjének s ájulással fáradó szívének, így szóljon magában Istennek (X)

Nincs értelme tovább kerülgetni a fő kérdést: milyen „regulára” gondol Rimay, amit ilyen erővel és retorikai előkészítéssel szeretett volna átadni, közvetíteni? A műfajból adódóan itt a hitvita legközvetettebb s talán mégis legerősebb változatánál járunk. A lelki írások, a közvetlenül senkit sem támadó szövegek a felekezeti vita mélyen ható, indoktrinációs eszközei voltak. Funkciójuk az érzésvilág, tágabb értelemben a mentális habitus konfigurálása, berögzítése, s ennek mintegy csak mellékes szálaként: a dogmatikai vitapontok vezérszavainak hívószóvá tétele, a lelki csoportidentitás megteremtése.⁵⁸ Ezen a terepen nem az elhatárolás, hanem a befogadás, az invitálás gesztusai a lényegesek; nem véletlen, hogy az idetartozó kiadványtípusokról sokszor a felekezeti irányultságot is nehéz eldönteni, hiszen a cél éppen a bizonytalanok, a még ingadozók megnyerése volt – amellet, hogy a saját táborát is meg kellett erősíteni meggyőződésében. Ez utóbbiak ráismertek a hívószavakra, az előbbiek pedig elfogadhatták azokat, lévén hasonlóak a saját felekezet hívószavaihoz. Meglátásom szerint Rimay János terve szintén ez volt, méghozzá eredetileg a teljes kompozíció szintjén, nemcsak az egyes szövegekben.

58 Véleményem itt teljesen megegyezik a gazdag szakirodalmi anyagot is felvonultató Laczházi Gyuláéval – akinek ismét köszönetet mondok, hogy az „Imádság és meditáció viszonya Rimay János költészetében” című, megjelenés előtt álló kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

Az üzenetnek csak vehiculuma, hordozója, mintegy nyelvi burka volt a *Christus medicus*-metaforabokor. Ha a valaha divatos beszédaktus-elmélet terminusaiban fogalmaznék, akkor azt mondanám: perlokutív pontja, elképzelt hatásfaktora az ortodox lutheránus kegyelemteória⁵⁹ átvitele. Illokutív pontja pedig e kegyelemteória alaptételének sokoldalú megvilágítása és érzelmi elemekre is építő beszűkítése: a kegyelemnek semmi köze az érdemekhez, azt Isten ingyen adja. Mindez persze a szabad akarat tagadását, az eleve elrendelést és az eredendő bűn öröklésének tézisért is implikálta. A modalitástól függetlenül itt a dogmatikai tudatosság a lényeges pont. Ecsedi Báthorynál a tétel így hangzik:

Ki bűnben fogantattam, születtem, bűnben nevedtem, neveltettem, bűnös tejet szoptam anyámból, bűnös magból vagyok atyámtól, bűnben tarttattam fel, ím felnőttem, bűn vagyok s bűnben élek ez óráig.⁶⁰

Rimaynál pedig így:

Bűn fészkebe penig még akkor akadtam,
Mikor én anyámnak méhébe fogontam,
Első téjjel együtt az bűnt szoptam, nyaltam,
Onnan való magból bűnre így ágaztam.⁶¹

Az ingyen, érdemek nélküli kegyelem tézise természetesen jár együtt az eredendő bűn ortodox felfogásával, a testi öröklődés tézisével. Balassitól is többek között azért vitatható el az 50. (51.) zsoltár parafrázisa, mert ebben a kérdésben végtelen tudatosságot mutat.

Ha érdemem szerint
Reám eresztess kint,
Vesszek s jaj, hová legyek?
Ha teljes éltemben
Bűnt tettem mindenben,
Bizony pokolra megyek.

59 Legélesebb kifejtése: a Rimay-kortárs Martin Chemnitz először 1599-ben megjelent, a tridentinai végzésekkel vitázó kontroverz teológiai munkájában; az általam használt kiadásban: Martin CHEMNITZ, *Examen Concilii Tridentini in IIII partes divisum* (Francofurti ad Moenum: Joannes Max. a Sande, 1707), 196–217.

60 ECSEDI BÁTHORY, *Meditációi*, 51; idézi: KOMLOVSZKI, „Rimay költészete és...”, 32.

61 „Könyörülj énrajtam...”: RIMAY, *Írásai*, 76; RIMAY, *Összes művei*, 94.

Mert még létem előtt
Testem megfertőzött,
 Ó, Istenem, már meggyek?
 Engem mert vétkével
 Anyám éltetett el,
 Méhében hogy hordozott...⁶²

Hogy itt minden interkonfesszionális szólam mellett milyen éberem örködtek a teológusok a tan tisztaságán, arra jó példa, hogy Pázmány Péter *Imádságos-könyvének* szerkesztője sem siklott el fölötté, s így írta át a strófát:

Ha érdemem szerint
 Reám eresztess kint,
 Vesszek, s jaj hova legyek?
 Ha teljes éltemben
Estem sok vétekben,
 Bizony pokolra megyek.
 Mert még létem előtt
Lelkem megfertőzött,
 Ó Istenem, már meggyek?

Még anyám méhében
 Esém nagy vétekben,
 Érdemlem haragodat [...] ⁶³

A katolikus felfogás a testileg is átöröklődő bűn (a *tradux peccati* / avagy a *reatus haereditarius*) tézisével szemben a bűn spirituális, lelki aspektusára helyezte a hangsúlyt. A megváltás aktusával az eredendő bűn teljes eltörlése valósult meg,

62 BALASSA Bálint és RIMAI János, *Istenes éneki, 1701*, kísérőtan. SZABÓ Géza (Budapest: Helikon Kiadó, 1983), 55; a bécsi kiadásban ugyanez a variáns: [GYARMATI] BALASSI Bálintnak, *Istenes éneki: Bécs, 1633*, tan. ARMANDO NUZZO, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bibliotheca Hungarica antiqua 29 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 46; az *Epicédiumban* szintén, vö. RIMAY, *Írásai*, 32; RIMAY, *Összes művei*, 21.

63 PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv, Grác, 1606*, tan. LUKÁCSY Sándor, Bibliotheca Hungarica antiqua 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 180–181; az itt kiemelt idézetek teológiai kontextusban: PALÁSTHY Krisztina, „Végtelenül Irgalmatlanul: Az LI. zsoltár világi és vallásos szöveghordozókban való megjelenése”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fiatalok konferenciája 2015*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 75–95 (Budapest: Reciti, 2016), 85.

az emberben (a lélekben!) csak a hajlam maradt meg rá (*fomes concupiscentiae*).⁶⁴ Az Istennel folyamatos erőfeszítésben együttműködő szabad emberi akarat, az általa szerzett érdemek ezért lemoshatják a mocskot, újra és újra kiben-kiben bevégezhetik a megváltás munkáját. Rímay ezzel a felfogással szállt élesen szemben, itt – minden sztoikus együttműködési szándéka mellett is – alkut nem ismert. A bűn ékes szavú (olykor egyenesen visszataszító) megérzőkítése mellett a kegyelem és az érdem aránytalan viszonya egész ciklusának (*s mutatis mutandis* egész gyűjteményének, pl. „Isten maga veri az hadakat...”)⁶⁵ központi témája, predesztinációs meggyőződésének próbaköve. Az ember saját erejéből a jót sem tudja akarni, a kegyelem elfogadására is Isten kell, hogy képessé tegye: „Előzz meg kedveddel, míglen el nem veszek, / Kiről örömömben néked áldást teszek.”⁶⁶

Az 51. zsoltár explanációjában, áthangszerelve, így hangzik az Ilona-vers zárlatának tézise. Itt már dogmatikailag teljesen tudatosan: a kedv (szeretet) az Istentől indul ki, az ember csak viszonzni tudja. Az pedig, hogy Isten kíván-e „megelőzni” bennünket, akar-e kegyelmi segítséget (*auxiliumot*) nyújtani a bűnben fogant embernek, kizárólag az ő szuverén döntésétől függ, az emberi válasznak, bármely emberi érdemnek semmi szerepe sem lehet benne (*ante praevisa merita*). A megkomponált versgyűjtemény valóságos gyűjtőhelye az „ingyen kegyelem” tézis különböző formulázásainak:

Mint havi vér ruha, igazságom olly rút,
Érdememnek rólam az gyapja is elhullt.⁶⁶

Vagy:

Gyakorta tévelygek bűnökben hevervén,
De nyájához térít az Úr felkeresvén.
[...]
Honnan vadnak ezek, s micsoda érdemből?
Csak az ingyen való merő kegyelemből [...]⁶⁷

64 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. HARGITTAY Emil, Bibliotheca Hungarica antiqua 32 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000), 442.

65 RÍMAY, *Írásai*, 76; RÍMAY, *Összes művei*, 95.

66 „Ó ki későn futok lelkem orvosához...”; RÍMAY, *Írásai*, 82; RÍMAY, *Összes művei*, 100.

67 „Boldog, kinek vétkeit az Úr megbocsátta...”; RÍMAY, *Írásai*, 89; RÍMAY, *Összes művei*, 105.

Vagy:

Senki nincs előtted igaz,
Minden mi érdemünk csak gaz [...] ⁶⁸

Természetes, hogy az egész gyűjtemény a legnevezetesebb bűnbánó zsoltár parafrázisával indul (egyúttal ez köti szorosan a Balassi-epicédiumhoz is), természetes, hogy az ebben megjelenő bűn- és bűnbánatfelfogás körül forog az egész 10-es ciklus. De az is természetes, hogy Rimay e felfogás idevágó legtekintélyesebb „szakirodalmára” építi verses és prózai elmélkedő szövegeinek kulcsgondolatait. Szent Ágoston 50. (a későbbi protestáns számozásban: 51.) zsoltárhoz írott *enarratio*ja a fő forrása és vezérfonala.⁶⁹ Ez közvetíti szerinte az „igyeses regulát”, az „ép regulát”, ez segít és igazít el abban, hogy „bálvány ne álljon meg helyben”, ezért szól az ima, hogy „Hitemben adj igaz vallást, / ne tiszteljek helyetted mást!”. Továbbá, s a jelen esetben ez sem lényegtelen körülmény, ez a zsoltármagyarázat egyszerűsmind az ágostoni „orvosló Krisztus”-képzet egyik legsűrűbb összegzése. Rimay forrásainak nyomozása szinte mindig ide, vagy az ezzel közvetlenül rokonítható helyekre vezet vissza. Lássunk egy példát.

A gyűjtemény második elmélkedésének prózai egysége megjelöli Ágostont forrásként, de nem az 50. zsoltár magyarázatát, hanem egy másik írást (a *Tíz értekezés János apostol leveléről a pártusokhoz* címűt).⁷⁰ Itt Rimay ugyanott szereplő szép fordítását idézem:

Ha meg nem mondd Istennek, minémó vagy, azaz melly bűnös légy, kárhoztatja Isten, amit benned talál: Akarod, hogy ő megbocsásson, te szükségedet ismerjed az megbocsátásra, hogy mondhasd az Úrnak: Fordíts el színedet az én bűneimtől.⁷¹

68 „Reménségem te légy nekem...”; RIMAY, *Írásai*, 81; RIMAY, *Összes művei*, 99.

69 „In psalmum L enarratio”: Aurelianus AUGUSTINUS, „Enarrationes in Psalmos”, in Aurelianus AUGUSTINUS, *Opera omnia: Tomi quarti pars prior*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 36, 67–1028 (Parisiis: Migne, 1845), 585–599.

70 „Si non dixeris Deo quod es, damnat Deus quod in te inveniet; Vis ille ignoscat, tu agnosce, ut possis Domino dicere: Averte faciem tuam a peccatis meis.” RIMAY, *Írásai*, 78; RIMAY, *Összes művei*, 97. A forrásban: „Quia si non dixeris Deo quod es, damnat Deus quod in te inveniet. Non vis ut ille damnet? tu damna. Vis ut ille ignoscat? tu agnosce, ut possis Deo dicere: Averte faciem tuam a peccatis meis.” Augustinus, „In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus decem”, I, 6, in Aurelianus AUGUSTINUS, *Opera omnia: Tomi tertii pars altera*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 35 (Parisiis: Migne, 1845), c 1983.

71 RIMAY, *Írásai*, 87; RIMAY, *Összes művei*, 97.

Ezt a forrást már Jankovits László említett tanulmánya is rögzíti egy kissé túltömörített lábjegyzetben.⁷² Itt azonban nem érdemes megállni. Az Ágoston-szöveg olvasásában sem. Az ugyanis azzal folytatódik, hogy: „Szólj hozzá a zsoltár szavával: *Mert ismerem az én bűneimet, és az én vétkem szüntelen előttem forog.*”⁷³ Az idézet az 50. (51.) zsoltárból való, annak 5. verse. A második Rimay-vers tehát, az Ágoston-kommentár révén, visszavezet az elsőhöz. Rimayra jellemző, furmányos módon, amolyan „in eandem fere sententiam” logikával. De nemcsak hátra, hanem előre is mutat. Ha ugyanis követjük a hivatkozást, és megkeressük ugyanennek az 5. versnek a magyarázatát az 50. zsoltár kommentárjában Ágostonnál, ott a következőt találjuk:

Ó, hihetetlen örültség! Nem szégyelled a sebet, de szégyelled a kötést a seben? Kötés nélkül talán nem visszataszítóbb és bűzősebb a seb? Fuss hát az orvoshoz, tarts bűnbánatot, fennszóval, hogy *Mert ismerem az én bűneimet, és az én vétkem szüntelen előttem forog.*⁷⁴

Confuge ad medicum, „Fuss az orvoshoz...” A ciklus 4. versének nagy erejű nyitányába szórva bukkan fel a mondat: „Ó, ki későn futok lelkem orvosához, / Ki bizonyos íret nyújt gyógyításához...”⁷⁵ Ezzel körbe is értünk – és hasonló köröket más, a prózai elmélkedő részekben elhullajtott idézetekkel is le tudunk futni. Az ötödik – Komlowszki Tibor által oly nagyra becsült, noha rövid, *Oh kegyelem Isten, nézz szépen reám nyavalyásra...* kezdetű – vers előtt áll talán a leghosszabb, legösszetettebben érvelő prózai elmélkedés, amely erős érvekkel próbálja megtámasztani a végletesen romlott, kegyelemre szoruló emberi természet ágostoni koncepcióját. „Romlott állapotunk”-at leírva Rimay természetesen azonnal felidézi az érdemteória bűnös voltát:

[...] gyakorta fertelmesség öelötte [ti. az Úr előtt], ami tisztának tetszhetnék nekünk, és merő bűn, ami valami tekintetre való érdem láttatnék lehetni bennünk. [...] az ő [ti. Is-

72 JANKOVITS, „A könnyező orvos...”, 798 (41. l.).

73 „Dic illi etiam illa verba in ipso Psalmo, *Quoniam iniquitatem meam ego agnosco...*” AUGUSTINUS, *Opera omnia...*, c 1983.

74 „O incredibilis insania! De vulnere ipso non erubescis, de ligatura vulneris erubescis? Nonne nudum foedius et putidius est? Confuge ergo ad medicum, age poenitentiam, dic: Iniquitatem meam ego agnosco, et peccatum meum ante me est semper.” Augustinus, „In psalmum L enarratio”, cap. 8: AUGUSTINUS, „Enarrationes in Psalmos”, c 590.

75 RIMAY, *Írásai*, 82; RIMAY, *Összes művei*, 100.

ten] kegyelme ellen jutalomra való idvösségérdemlő dolgot magunkéból ne tulajdonítsunk semmiben is bár magunknak [...]”⁷⁶

A bőven áradó prózában itt felbukkan egy szentencia, forrás megjelölése nélkül: „Summája ez azért az dolognak, hogy: Nobis displicendo possumus placere Deo” [Azzal tetszünk Istennek, ha magunknak nem tetszelgünk].⁷⁷

A forrás itt ismét csak Ágoston, méghozzá szintén a zsoltár-kommentár, a 103.-hoz írott első darab:

Mindenekelőtt rúttságodat bánjad, mert így érdemled ki Attól, akinek tetszeni akarsz, a szépséget [...] Tekints magadra, milyen vagy, és ha nem tetszik, kérd, hogy ne légy olyan; mert ha piszkos vagy, és nem tetszel magadnak, a szépnek már tetszel.⁷⁸

Igen ám, de ez szintén visszavezet az 50. zsoltár kommentárjához. Ott a 13. vers („Ne vess el engem a te orczád elől, és a te szent lelkedet ne vedd el tőlem” / *Averte faciem tuam a peccatis meis: et ne proicias me a facie tua*) egész magyarázata a négyzeresen, szójátékszerűen ismétlődő *displicere* ígére épül, lévén a magunknak-nem-tetszés a Szentlélek adománya – Istenhez az kapcsol bennünket, ha elismerjük bűneinket.⁷⁹

⁷⁶ RIMAY, *Írásai*, 83; RIMAY, *Összes művei*, 101.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ „Prius tibi displiceat deformitas tua, et tunc ab illo ipso cui vis placere pulchra, mereberis pulchritudinem. [...] vide quod es; et si tibi displicet, quaere ut non sis. Si enim cum foeda sis, tibi ipsi adhuc displices, pulchro iam places.” Augustinus, In psalmum CIII enarratio: Sermo I”, I, 4: Aurelianus AUGUSTINUS, „Enarrationes in psalmos LXXX–CL”, in Aurelianus AUGUSTINUS, *Opera omnia: Tomi quarti pars altera*, ed. Jacques Paul MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series Latina 37, 1033–1966 (Parisiis: Migne, 1845d), c 1338.

⁷⁹ „Jam ad donum Spiritus sancti pertinet, quia tibi displicet quod fecisti. Immundo spiritui peccata placent, sancto displicent. Quamvis ergo adhuc veniam deprecereis, tamen ex alia parte quia tibi displicet malum quod commisisti, Deo conjungeris: hoc enim et tibi displicet, quod et illi. Jam duo estis ad expugnandam febrem tuam, tu et medicus. Quia ergo non potest esse confessio peccati et punitio peccati in homine a seipso; cum quisque sibi irascitur et sibi displicet, sine dono Spiritus sancti non est.” AUGUSTINUS, „Enarrationes in Psalmos”, c 596.

6.

Járjunk be egy utolsó forráskutató kört. Ám előre jelzem: az csak bevezetésül szolgál, hogy végre feltegyem a kérdést: volt-e olyan konkrét vitaszituáció Rimay kulturális közegében, ahol az öröklött bűn és főként az érdem nélküli kegyelem téziseinek sulykolása (következésképpen a szabad akarat tagadása) jelentést és jelentőséget nyer, ahol mindez elemi érdeknek bizonyult volna? Az iménti terminológiában formulázva: miután bizonyosnak látszik, hogy az illokutív pont a kegyelem-dogma hatékony közvetítése volt (még hozzá Ágoston szövegei köré építve, azon belül is logikusan a ciklus élén álló 50. (51.) zsoltár ágostoni magyarázatának juttatva kulcsszerepet) – meghatározhatóak-e a perlokúció pontos koordinátái? Más szóval: ha megvan a *szubtextus*, akkor találunk-e ehhez *kontextust*?

Ugyancsak az imént elemzett ötödik Rimay-elmélkedésben szerepel két latin idézet, az egyik Ágoston neve alatt, a másik forrásutalás nélkül. A szövegkörnyezet: a gög és dicsekvés elítélése.

[...] az Christus intését és tanítását igen kövessed ez állapotba, hogy bal kezed ne tudja azt, amit jobb kezed cselekszik, s egyedül magának adjad. magadnak való minden tulajdonításod nélkül, itt az dicsőiséget, meggondolván Szent Ágostonnak amaz mondasát, hogy: *Nem is illik bizony semmiképpen magunknak azt tulajdonítanunk, akit magáénak akar velünk ismertetni Isten bennünk, mert [...] Nem lévén miénk, hogy vagyunk, mint lehet az miénk, amink vagyon? Bolondságnak neme egyebek jótéteményének tulajdonítnod életedet s magadnak foglalnod és tiédnek számlálnod az jóságos cselekedeteknek ékességét.*⁸⁰

Az első lehetőség: Rimay valamely florilégiumból, a bűnöket és erényeket címszavak köré csoportosítva, tekintélyes idézetek segítségével rendszerező szöveggyűjteményből, annak 'önhittség' (*praesumptio*) fejezetéből dolgozott. Találunk ilyen többet is a korban. Középkori szerzőtől is: a 13–14. századi Thomas Hibernicus *Dictionarium omnium doctorum*, közismertebb címén *Manipulus florum* című kompilációjából⁸¹ igen sok 16–17. századi kiadás ismeretes, amelyek bármelyike megfordulhatott költőnk kezén. Ennek *Praesumptio*-fejezetében ott az első idézet (még hozzá, tévesen, éppen Ágostonnak tulajdonítva), majd néhány caputtal arrébb, a *Proditio* (hűtlenség, árulás) fejezet a Rimay által citált két latin mondat-

80 A kiemelt részeket latinul is megadja Rimay: „Nulla praesumptio perniciosior, quam de propria iustitia superbire. [...] Cum non sit nostrum quod sumus, quomodo nostrum est quod habemus? Stultitiae genus est, ut cum alii debeas vitae beneficium, tibi adscribas omamenta virtutum.” RIMAY, *Írásai*, 84–85; RIMAY, *Összes művei*, 101.

81 Jankovits László erre a forrásra tippel: JANKOVITS, „A könnyező orvos...”, 798 (41. l.).

tal folytatódik.⁸² Van még hasonló példa, mint a *Hamletet* először kiadó angol kereskedő-humanista Nicholas Ling *Politeuphuia or Wits of Commonwealth* című 1597-excerptum-gyűjteménye, amelynek ugyancsak *Of Presumption*-fejezetét zárja a két idézet (megbővítve egy III. Ince pápától származó felkiáltással).⁸³

Rimayt olvasási szokásainak ismeretében én mindazonáltal nem zárnék ki egy másik lehetőséget sem. Az idézetekre talán florilégiumokat forgatva, azaz a korabeli Google segítségével talált rá – azonban úgy tűnik, jól ismerte a szövegkörnyezetet. A lényeges elem itt a második citátum (a *Cum non sit nostrum quod sumus...* kezdetű). Ez ugyanis Szent Valerianus (Cimiez 5. századi püspöke) egyik beszédéből származik, nevezetesen a XI. homíliából, amelynek témája, hogy vajon minden jó cselekedetünk Istennek tulajdonítandó-e. (És a válasz egyértelmű: nem vagyunk képesek rá saját erőből, a segítő kegyelem nélkül – ámde együtt tudunk működni Krisztussal).⁸⁴ Mármint a segítő kegyelemről (*de auxiliis*) folytatott domonkos-jezsuita (de lényegében az egész római tábornokmozgató) nagy vitasorozat idején⁸⁵ ez a mű (s azon belül ez a fejezet) különös jelentőséget nyert, hiszen látszólag a domonkos állásponthoz állt közel, könnyű volt azonban a hangsúlyok apró módosításával jezsuita értelmezést adni neki. Az 1612-es publikálás után (Jean Sirmond jezsuita adta ki), meg is támadták a Szentszéken a domonkosok, szemi-pelagianizmussal vádolván a szerzőt (és kései kiadóját). Sirmond védelmébe vette, s ez a vita még Rimay halála után is folytatódott, a jezsuiták érveltek benne amellest, hogy Valerianus nem hagyta volna jóvá Molina *liberum arbitrium*-tézisét (ugyanakkor jól tudták, hogy valójában ügyes molinista propagandaként is felhasználható).⁸⁶ Aki tehát éppen ezt a szöveget idézi az ortodox lutheránus bűn- és kegyelem-dogmatika védelmére, az fi-

82 „Nulla praesumptio perniciosior, quam de propria iustitia, aut scientia, superbire. [...] Cum non sit nostrum, quod sumus, quomodo nostrum est, quod habemus? Stultitiae genus est, ut cum aliis debeas vitae beneficium, tibi adscribas ornamenta virtutum”. Thomas HIBERNICUS, *Dictionarium omnium pene patrum atque doctorum, qui cum in theologia tum in philosophia claruerunt* (Neapoli: Andrea Festa, 1846), 538–539.

83 [Nicholas LING], *Politeuphuia: Wits Common-Wealth, or a Treasury of Divine, Moral, Historical and Political Admonitions, Similies and Sentences* (London: J. H. for W. Freeman, 1707), 307. A szerzőről: Gerald D. JOHNSON, „Nicholas Ling, Publisher 1580–1607”, *Studies in Bibliography* 38 (1985): 203–214.

84 Homília XI, cap. 4: „Qui gloriatur, in Domino gloriatur”; Cemeliensis VALERIANUS, „Homiliae XX”, in Petrus SANCTUS CHRYSOLOGUS, SANCTUS VALERIANUS et SANCTUS NICETAS, *Tomus unicus*, ed. Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae cursus completus* 52, 691B–756C (Parisiis: Migne, 1845), c 726C.

85 Rövid összefoglalás, irodalommal: BENE, *A harmadik szíren...*, 545–547.

86 A könyv terjedelmű vitáit, ami – noha tendenciózusan – összefoglalja a korábbi nézeteket: Theophilus RAYNALDUS, „Apologia pro S. Valeriano episcopo Cemeliensi”, in MIGNE, *Tomus unicus*, 757C–836D.

noman szólva is érti az iróniát. Rimay értette, és analóg esetekből tudjuk, hogy élvezte is az allúziók allúzióinak finom játékát, a citátum-bűvészkedést, az odaértett kontextusokat.⁸⁷

Ezeket nálunk sem volt nehéz odaérteni, hiszen Magyarországra is begyűrűzött a kegyelem-vita, amelynek tágabb kerete éppenséggel az Augustinus helyes értelmezése fölötti kultúrharc volt. A tízes évektől kezdve a harmincas évekig Pázmány *Kalauza* három – mindig átdolgozott, átírt, továbbfejlesztett – kiadásban jelent meg, s az a jezsuita, akit egykor éppen a Molina-ellenes nézetei miatt jelentettek fel, és vádoltak kriptokálvinizmussal saját gráci rendtársai, lassan eltávolodott a fiatal évek teológiai radikalizmusától, és sokat közeledett az egykori ellenfelekhez. Nyoma sincs már ekkor műveiben az egymással a kegyelem különböző értelmezéseiről „szeretetlenben” vetekedő „katolikus doktoroknak”. Felfogása szerint bármennyire is „megbágyasztotta” szabad akaratunkat a bűn, az ember mégis képes Isten malasztjával együtt munkálkodni.⁸⁸ Ha megnézzük a *Kalauz* legközelebbiről ide vágó részét, a XII., a megigazulásról szóló könyvét (s benne a szabad akaratról, a segítő kegyelemről és a „jó cselekedetek érdeméről” vitázó fejezeteket), akkor azt látjuk, hogy e lapokon a legfőbb hivatkozási pont Ágoston, az ő öröksége körül zajlik a interpretációs háború. Pázmány szakmai, filológiai argumentációval él:

Mesterségtelen tekéltelenséggel, Sz. Ágostonra fogja a *Concordia*, hogy az ő ítéleti szerént nem úgy bocsáttatik meg az eredet szerént való véték, hogy megtisztuljon ember ettül: hanem csak úgy, hogy a bűn megmaradván emberben, ne tartassék és ne tulajdoníttassék bűnnek. [...] Ezzel Sz. Ágoston soha sem álmódott!⁸⁹

Másutt: „Noha Sz. Ágostonra akarják kenni az újítók hamis tanításokat, de előálltván a Sz. Ágoston mondásit, megmutatók, hogy velünk egy értelemben volt”.⁹⁰

Az érsek persze nem a zoltármagyarázatokra vagy a sermókra, hanem a teoretikus művekre, s azokon belül is gyakran a kései *Retractationes*re hivatkozik, ahol Ágoston sok korábbi radikális tanítását visszavonta, helyesbítette. Ezeket a tudós (mesterségbeli „tekéltességgel” csoportosított) hivatkozásokat tölti fel azután

87 BENE, „Rimay vindicatus...”.

88 A fentiekhez lásd BENE Sándor, „Szinkretisták és szamaritánusok: Címzavak a kora újkori magyar politikai szótárból”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 327–379 (Budapest: Reciti, 2019), 370–376.

89 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 442.

90 Uo., 908.

populáris érvekkel, mint a pálcapróba (addig verjük a prédiktort, amíg csak azt nem mondja, hogy akaratunktól függ, hogy abbahagyjuk), és a felhívja a figyelmet a társadalmi veszélyre is (ez igen súlyos érv):

Ha azért nincs arra szabad akaratunk, hogy jámborul éljünk: temérdek kábaság a prédikátorokban, hogy könyvekkel és beszédekkel hallgatójokat istenes életre intik.⁹¹

A kálvinista Pécsváradi Péter *Felelet* című művében (1629) úgy vitázik Pázmányval, hogy monumentális terjedelmű munkájában több mint száz oldalt szentel annak, hogy Ágostont elvitassa a római egyháztól („Szent Ágoston vallása”).⁹² Ez volt a vita elit regisztere. A piszkos munkát (hogy úgy mondjam) Pázmány kiadta házi feladatként a foltos embernek, aki már úgylis a végletekig kompromittálta magát: Veresmarti Mihálynak, a konvertitának. Lefordíttatta vele Leonard Lessius hírhedt propagandaművét, a *Consultatiót*.⁹³ A vitairatot itthon elsősorban világiak, még hozzá az országgyűlési küldöttek között terjesztették (1640-ig még két kiadása jelent meg). Ha ebbe beleolvassunk, könnyen belátható, és a világi hatalom elitje számára is azonnal felfogható érvelésmódot találunk, szemben a szabad akarat és a kegyelem kérdéseit túlbonyolító protestáns okoskodással:

És nemcsak az tekéletes szentséget ellenzik [az új vallások], de minden jó cselekedetre való igyekezetben akadályokat vetnek. Mert azt tanítják, hogy az ember minden cselekedetiben bünt térszen, noha ez az bűn az híveknek nem tulajdoníttatik. Annak fölötte, hogy az ember minden jó cselekedeti által is semmit Istentől nem érdemel, semmivel nála azokért kedvesb nem lészen, semmivel igazabb nem lészen, semmivel több jutalma nem lészen, akár sokat, akár keveset, akár semmi jót ne cselekedjék. Végezetre azt hirdetik, hogy csak az egy Hitet böcsüli és koronázza meg az Úristen. Ez tudományt helyén hagyván, kicsoda induljon fel az jó cselekedetekre, az imádságra, az alamizsnálkodásra, az böjtölésre, az mi felebarátunknak segítésére? Mert ha mind-ezekben az bűnnek mocska vagyon, és semmi érdeme vagy jutalma, semmi haszna

91 Uo., 909.

92 PÉCSVÁRADI Péter, *Feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, mellyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt* (Debrecen: Rheda Péter, 1629), 768–888; a szerzőről: IMRE Mihály, „Pázmány Péter egyik vitapartnere: Pécsváradi B. Péter”, in *Világosító lámpás: Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, 25–35 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület–Debreceni Református Kollégium, 2018).

93 Leonardus LESSIUS, *Quae fides et religio sint capessenda, consultatio* (Antverpiae: Ioannes Moretus, 1609).

nincsen, micsoda indítson engemet ezeknek cselekedésére? [...] [T]agadják az szabad akaratot, és azt tanítják, hogy mindenen eltávoztathatlanképpen lesznek, és az ember az ő útjait jókká vagy gonoszokká nem teheti. Mert ha semmi szabadság sincsen, tehát tulajdonképpen semmi bűn sincsen. Mint mikor az oroszlány megészi az embert, noha kárt tészén, mindazáltal nem vétkezik, mert azt nem szabadon cselekszi, hanem az természetnek viseléséből; nincsen is az ő hatalmában annak az indulatnak megbírása. Ez így lévén, az jó ki belőle, hogy senki semmi büntetést, semmi dorgálást nem érdemel.⁹⁴

Némi nyelvi modernizálás után akár betehető volna egy modern menedzserképző anyagába. Ez a helyzet életveszélyes volt, legalábbis lutheránus szemszögből: a folytonos, megállíthatatlan pozícióvesztést nem lehetett olyan senki által nem olvasott „válaszokkal” megfékezni, mint a giesseni tanár Balthasar Meisner 600 oldalas értekezése.⁹⁵ Ezen a ponton van értelme, a tízes és főként a húszas években, Rímay tervének: intellektuális erőfeszítést kívánó, de kezelhető terjedelmű, műfaji érdekességével, erős érzelmi töltetével vonzó munkát összeállítani, az orvosló Krisztus segítségével megvédeni vagy visszahódítani az ingadozókat, lelki menedéket kínálni (a „helyes regulával” együtt!) a bizonytalanoknak. A tervezett – de végül a maga teljes és végleges formájában el nem készült mű második része a gyakorlatba, a morál és a politika, a hadakozás és az üzlet nyelvére kívánta volna átfordítani a magas teológiai elveket; éppen a Lessius-féle praktikus szellemben, csak az ellenkező előjellel. *Meggyógyítani* a társadalmat, a nemzetet a keresztény sztoicizmus *népenthészével*. Az azonban, hogy egyáltalán felmerült egy ilyen kompozíció terve, már nagy jelentőségű dolog. Azt mutatja ugyanis, hogy Rímay úgy gondolta a húszas években, a rajongva tisztelt Lipsius rekatolizálása után is, hogy az ő lutheránus kegyelemtana összeegyeztethető a sztoikus morálfilozófiával.⁹⁶ Még ekkor is úgy gondolta. Másképp fogalmazva: egy tapodtat sem tágtott fiatalkori ideáljaitól. Az Ilona-vers azt mutatja, milyen lépcsőfokokon jutott el álláspontjáig. Megkérdezte róla ma-

94 VERESMARTI Mihály, *Tanacskozas mellyiket kellyen az különböző vallások közzül választani* (Pozsony: [s. n.], 1611), 16–17, 30–31, RMNy 1025.

95 Balthasar MEISNER, *Consultatio Catholica, de fide Lutherana capessenda, et Romana-Papistica deserenda, opposita hereticae Consultationi Leonardi Lessii Iesuuitae et theologi Lovaniensis* (Giessae Hessorum: Nicolaus Hampel, 1611).

96 Persze mindvégig kitartott a protestáns korszakban írott munkák mellett – s olvasatának volt is jogosultsága, elég arra figyelmeztetni, hogy napjaink egyik vezető sztoicizmus-kutatója a *De Constantiát* megfontolandó érvekre támaszkodva definiálta meditációs műnek, „lelki gyakorlatnak”: John SELLARS, „Justus Lipsius’s De Constantia: A Stoic Spiritual Exercise”, *Poetics Today* 28 (2007): 339–362.

gát Lipsiust is, nyilván nem a legjobb pillanatban: a Mester éppen menekülését szervezte Leidenből, illetve visszatérését a római hitre. Válasz nem jött, sem akkor, sem később.⁹⁷ Rimay talán egész életében várta. *Naturam furca expellas...* Javíthatatlan álmodozó volt.

97 Részletesen lásd BENE, „Rimay vindicatus...”.

Egy korai egészségmániás

Jacobus Piso a betegeskedő Hyrtacushoz

Jacobus Piso epigrammája, e dolgozat tárgya mai fogalmaink szerint egy hipochonderhez szól. A vers címzettje, Hyrtacus olyan figura, aki mértéktelenül védelmezi egészségét. Szövegét és annak párhuzamos helyeit függelékben közöljük, itt prózafordítást adunk:

Gyakorta állsz harcban, Hyrtacusom, vad betegségekkel, s még panaszkodsz, patikus virraszt fölötted. Ha lenge szellő rezdülését érzed lapátfüleden, ott terem, aki forró borogatást hoz. Ha könnyezik a szemed, ezernyi szemcsepp készül, és déli verőfényben gyógytapaszok borítják arcodat. Nehogy szaglásod bántsa valami, egész házadat, mint ha homokos küzdőtér lenne, hintőporral beszórvá szemléled. Ha kordul a gyomor, nincs olyan mestersége az íbisznek, amelyet ne próbálnál ki akár gyerekeid szeme láttára is. Ha öklendezik a nyeldekklő, rögtön arra a gyógymódra kerül sor, amelyet a zöldellő fűvel táplált szuka tanított. Midőn így erősíted magadat, és a gyógyszerek lecsillapítják a betegséget, úgy ítéled, Hyrtacus, hogy el tudod távoztatni a bajt. Csalódsz: a teknősnél lomhábban halad a vágy, ám abban, ami félelmes, a kölykefosztott nősténytigris csemetéi vannak. A gyakori orvosság talán csillapítja a fájdalmakat, s gondoskodik arról, hogy amikor jön az óra, egészségesen hullj el. Mint akit felhizlal a vívómester a jobb étellel, hogy minél többért vásárolja vissza a küzdőtér a zsírtól fénylő homlokot. Mikor eljön ama nap, az istenek nektárjából iszol – az istenek nektárjában is ott lesz a méreg.¹

A továbbiakban először a vers korabeli környezetét tárgyaljuk, majd magyarázzuk szövegét, végül a versbeli karakter egyedi kidolgozása mellett hozunk fel érveket.

Nem ismerünk Piso korabeli humanistát, aki a Hyrtacus nevet bármilyen formában viselte. A versből arra sem következtethetünk, melyik ókori Hürtakosz/

1 Jacobus PISO, *Schedia* (Viennae: Zimmermann, 1554), B/2/v–B/3/r.

Hyrtacus figurája játszott szerepet a névadásban: az *Ilias*ban (2, 837–838. és másutt) szereplő Asziosz apja vagy az *Aeneis*-beli Nisusé (például 9, 406).² Eképpen a vers keletkezésének környezetét is csak feltételezni tudjuk. Ha Piso pályáját, tartózkodási helyeit tekintjük, a legnagyobb valószínűséggel közel tízéves római tartózkodására gondolhatunk, arra az időszakra, amikor a hasonlóan irodalmi eredetű Lepta és Linus nevek jelennek meg verseiben.³

A vers mintha rájátszana a névvel járó heroikus karakterre elején, közepén és végén is. Kezdsora a betegséggel folytatott harcot (*pugna*) heroikus megfogalmazásban jeleníti meg: Hyrtacus mint a nevét adó epikus hősök utóda az egyik, a vad betegségek a másik oldalon. A betegségek és gyógymódok elősorolása után a 16. sorban olvashatók szerint Hyrtacus erődíti (*munit*) magát, s ezzel késlelteti az erőszakos halált. Végül a vers záró disztichonjában megjelenik a hős apoteózisa, az istenek körébe emelkedése.

Ehhez képest mind a címzett harcmódora, mind annak hiábavaló volta a martialisi epigrammák stílusában válik gúny tárgyává. Tekintsük mindezt részletesebben.

Mindjárt a második sor relativizálja a heroikus kezdést. Panaszkodó beteg mellett kell virrasztani. Aki virraszt, nem orvos, *medicus*, hanem gyógyszeráros, *pharmacopola*: a Piso számára is jól ismert helyen, Horatiusnál (sat. 1, 2, 1) a felületes gyógymódok képviselője.

A következő tíz sorban a tünetek és kúrák előszámlálása következik, a fejhez kötődő érzékszervektől az altesti tájakig ereszkedő sorrendben. A hallás megóvása végett a legenyhébb huzatra *cataplasma*, forró fülborogatás érkezik. A látás oltalmazásául a könnyecseppekre szemcsepp, *collyrium* készül: a *mille* jelző kétértelműen utalhat akár a mennyiségre, akár a sokféleségre. A bőr érzékenységet arctapasz, *splenium* védi a déli verőfényben (sejthető, hogy a többi testrész eleve el van takarva). Végül a szaglás védelme következik illatos por, *diapasma* szétszórásával.

Észrevehető, hogy az ízérzék kimarad a felsorolásból, s az is, hogy ezidáig csak külsődleges problémákkal találkoztunk. Ezzel összefüggésben érdemes kiemelni, hogy amint a test tájain lefelé halad az elősorolás, a tüdő és a szív tájéka kimarad: nem jelennek meg tehát azok a testrészek, amelyekben az igazán komoly, hossza-

2 Kisebb valószínűséggel a Szent Mátét kivégeztető egyiptomi Hirtacusé. JACOBUS de Voragine, *Legenda aurea vulgo historia lombardica dicta*, red. Th. GRAESSE (Lipsiae: Arnold, 1850), cap. CXL, p. 624; JACOBUS de Voragine, *Legenda aurea*, kiad. MADAS Edit, ford. BÁRCZI Ildikó et al. (Budapest: Helikon, 1999), 222.

3 JANKOVITS László, „Jacobus Piso, a Hungarian Humanist in Rome”, in *Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance*, ed. Péter FARBAKY and Louis A. WALDMAN, 217–226 (Florence: Olschki, 2011), 219.

dalmas betegségek kialakulnak. A két tünet, amely ellen Hyrtacus védekezik, a táplálkozáshoz kapcsolódik. Az pedig az ötödik érzékhez, az ízleléshez kötődik. E téren, eltérően a többi érzékhez kötődő tevékenységekhez, nem olvasunk előzetes távolságtartást, aggodalmat, inkább a következmények elhárítását. Ez alighanem torkosságra utal.

Piso a 9. sorban az *ambiguitas* retorikai alakzatával él: a *crepo* igét egyaránt használják a gyomor kordulására és a szellentésre. Mintha az utóbbi megelőzésére utalna a gyógymód, a görbe csőrével önnön végbelét kimosó íbiszmadár módszerre, a beöntés, amelyet Hyrtacus olyan szemérmetlenül alkalmaz gyerekei előtt is. Lehet, hogy ismét *ambiguitas*ról van szó: a metrikailag-grammatikailag helyes *nātis* a gyerekekre utal, de áthallatszik a *nātis*, alfél-jelentés is, mintegy hangsúlyozva, hogy mely testrészen történik a művelet.

Az utolsó panasz kiindulópontja ismét az emésztés. Az irány ellenkező: a gyomorszáj kibuggyanása ellen azonnal alkalmazott szer az a fű, amelyet a kutya legel – itt alighanem a Plinius (nat. 25, 91) által említett fűre történik utalás. Olyan fű ez, amelyet a kutyák az émelygés ellen esznek, de csupán lelegelt (*depasta*) állapotban lehet észrevenni: kutyarágta refluxfű.

A vers második részét, a versszerző megszólalását az aranykori költészetben gyakori *falleris* ige vezeti be. Két ellentétes metafora leple alatt kezdődik Hyrtacus kritikája. Az egészségvágy beteljesedése lassabb, mint a teknős – nem kizárt, hogy a teknőst soha el nem érő Akhilleusz példájára, Zénónnak Arisztotelész által a *Fizikában* (6, 9, 239b14–30) idézett paradoxonjára történik utalás. Már csak azért sem lehetetlen ez, mert a következő, a betegség gyorsaságát illusztráló metafora is hasonlóan összetett leírásra utal. Az ivadékaitól megfosztott tigris számos helyen megjelenik az ókori irodalomban, a legrészletesebben Plinius *Természettudományi* (8, 66). Eszerint az anyatigris gyorsasága akkor ismerszik meg, amikor kölykeit elrabolják. A zsákmányt váltott lovakon menekülve kell vinni, az üres fészket látó anya ugyanis hamar utoléri a rablót, aki csak úgy lassíthatja le, hogy a számos kölyök közül egyet elhajít. Az anya ekkor még sebesebben visszaviszi a fészekbe a tigrisfiókat, majd újra utoléri a menekülőt, aki ismét megszabadul egy kistigristól – s mindez addig folytatódik, míg a menekülő a maradék zsákmánnyal vízre nem száll, ahová az anya már nem tudja tovább követni őt, csak a parton dühöng vadul. Allegorikusan ez így magyarázható: az életben a gyógyulás sohasem érhető el tökéletesen, a betegség viszont, bármennyi orvossal próbáljuk távol tartani, egyre visszatér.

A következő szentencia és az azt illusztráló példa a betegség elleni küzdelem heroikus voltát alacsonyítja le. A fájdalomcsillapítás felületességének példája a gladiátoré, akit a vívómester felhizlalva drágábban tud eladni. Megismétlődik,

visszamenőleg egyértelművé válik a 8. sor *arena* szava: Hyrtacus otthona maga is küzdőtérre válik, olyan porondé, amelyen nem lehet győzelmet kapni. A példában egyszersmind visszatér a táplálkozás témája.

Mindezek után következik a záró apoteózis. Hyrtacus egészsége még az istenek társaságában is veszélyben forog. Átvitt értelemben mindez azt jelentheti: a halandó test mértéktelen ápolása a halhatatlan lélek boldogságát is elrontja.

A 19. századra bevetté vált fogalmak szerint a vers a hipochondria tüneteit mutatja. Ám a hipochondriát mint a melankólia egy fajtáját csak Robert Burton 1621-es munkájától, *A melankólia anatómiájától* fogva kezdték használni mint önálló betegséget, s csak a 20. századra vált dominánssá a betegség leírásában a kóros egészségféltség.⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Piso korában nem volt ember, aki ne aggódott volna a szokásosnál nagyobb mértékben testi épségéért: hogy csak egy neves Piso-kortársat és baráti levelezőtársat említsünk, Rotterdami Erasmust is így tartja számon az orvostörténeti szakirodalom.⁵ De a fenti fogalmakat erre a jelenségre nem használták. Eleddig a kortárs humanisták verseiben sem akadtam egészségmániás gyógyszerfüggő karakterre. Az ókoriaknál sem. A római költészetben a betegség mint téma feltűnik, elsősorban a szatirikus versekben, Iuvenalisnál és Martialisnál, két olyan szerzőnél, akit Piso bizonyosan ismert és felhasznált. Iuvenalis hatodik szatírájában (578–581) a babonás asszony (Muraközy Gyula fordítását idézem) „ha kidörzsölt szemzuga visket, / nézi horoszkópját, s abból kér rája kenőcsöt” – itt a kritikában a gyógyszernél fontosabb a hozzá fűződő babonáság. Martialis négy epigrammájában is gúny tárgyává válik a betegség: de mindegyikben a színlelt betegség jelenik meg, és nem a betegségtől való félelem. Zoilus drága takarók alatt gyengélkedik látványosan: a költő saját egyszerű takaróját ajánlja orvosságul a betegség ürügyén fitogtatott fényűzésre (2, 16). A kliens Caelius köszvényre hivatkozva hanyagolja el patrónusai látogatását, eladdig, amíg valóban köszvényes lesz (7, 39). Polycharmus évente tíznél többször betegeskedik a gyógyuláskor kapott ajándékok reményében (12, 56). A harmadnapos lázt mímelő torkos Tongilius válogatott ételekkel-italokkal gyógyíttatja magát (2, 40). Ha jól olvastuk Piso versében a 9–12. sort, amikor a

4 Robert BURTON, *The Anatomy of Melancholy*, ed. Thomas C. FAULKNER and Nicholas K. KIESSLING, 5 vols. (Oxford: Clarendon Press 1989) 1:410; Angus GOWLAND, *The Worlds of Renaissance Melancholy: Robert Burton in Context*, Ideas in Context 78 (Cambridge: University Press, 2006), 65; Yasmin HASKELL, „Introduction: When is a disease not a disease? Seeming and suffering in early modern Europe”, in *Diseases of the Imagination and Imaginary Disease in the Early Modern Period*, ed. Yasmin Haskell, Early European Research 1200–1650, 2 vols., 2:1–17 (Turnhout: Brepols, 2011), 2:2.

5 Peter KRIVATSY, „Erasmus’ medical milieu”, *Bulletin of the History of Medicine* 47, no. 2 (March–April, 1973): 113–154.

torkosság következményeinek gyógyítására gondoltunk, akkor témájában ez a Martialis-epigramma áll a legközelebb a mi versünkhöz.

Mindazonáltal Pisonál a gyomorkúrák csak egy részét alkotják a felsorolásnak. Úgy tűnik, Piso invencióját dicséri egy egészen új nyersanyag kitalálása. A téma kidolgozásában nem emeli be a versbe a humorális elméleteket, a fekete epe túltengésével járó melankolikus indulatokat nem szerepelteti. A versbeli Hyrtacus ilyen módon nem kap felmentést hibái alól egy nehezen elhárítható belső baj okán. A vers kritikától nem mentes, mindazonáltal tapintatos megfogalmazása inkább esélyt ad arra, hogy címezze az illékony testi egészség helyett inkább a lélek tartós épsége felé forduljon: hadd élvezze aggodalmak nélkül az istenek italát.

FÜGGELÉK

AD HYRTACUM VALETUDINARIUM

Est tibi pugna frequens cum saevis, Hyrtace, morbis,
 et vigilat querulo pharmacopola tibi.
 Si tenuis patula tinnit tibi ventus in aure,
 occurrit, calidum qui cataplasma ferat.
 5 Si stillant oculi, collyria mille parantur,
 et media frontem splenia luce tegunt.
 Ne quid et olfactum laedat, diapasmate totam
 spectabis sparsam, ceu sit arena, domum.
 Si crepuit venter, nihil est quin ibidis artes
 10 et coram natis experiare tuis.

Tit. *et passim* Hyrtacus S || 2 quaerulo S || 11 rebulit S ||

1 pugna cum morbis] *cf.* Cic. Cato 35 | saevis morbis] *cf.* Gell. 12, 5, 4 || 3 tenuis ventus] Verg. 3, 448 | patula in aure] *cf.* Mela 3, 56 | tinnit in aure] Anth. 452, 12 || 4 calidum cataplasma] Cels. 4, 8, 3; 4, 9, 1; 4, 27, 1b *et passim* || 5 *cf.* Iuv. 6, 578–579 | stillant oculi] Iuv. 6, 109 | collyria mille] *cf.* Cels. 6, 6, 2–8 || 6 media luce] Nux 147; Sen. Thy. 679; benef. 5, 6, 3 | frontem splenia] Mart. 2, 29, 9; *cf.* 8, 33, 22 || 7 diapasmate] Mart. 1, 87, 5 || 8 spectabis domum] *cf.* Cic. Lig. 3 | spectabis ceu sit arena] Ov. ars. 3, 395 | sparsam domum] Auson. 27, 24, 107 || 9 crepuit venter] *cf.* Sen. epist. 91, 19; Vita Lucani, p. 51; *al.* | nihil est quin] Cic. nat. 3, 31 | ibidis artes] *cf.* Cic. nat. 2, 126; Plin. nat. 8, 97 Isid. orig. 12, 7, 33 || 10 experiare tuis] *cf.* Ov. Ibis, 324 ||

- Si ebullit stomachus, curam mox itur ad illam,
 quam docuit viridi gramine pasta canis.
 Dum sic te munis, et sedant pharmaca morbum,
 differri iuras, Hyrtace, posse necem.
 15 Falleris: it votum testudine segnius, orbae
 sed tigridis plantas, quae metuuntur, habent.
 Forte frequens lenit saevos medicina dolores,
 et facit ut sanus, cum venit hora, cadas.
 Ut quem distendit meliore lanista catino,
 20 quo redimat nitidum pluris arena caput.
 Cum lux illa venit, divum de nectare sumas:
 in divum praesens nectare virus erit.

11 si ebullit] *cf.* Pers. 2, 9–10 || **12** viridi gramine] Verg. georg. 2, 219; Ov. am. 1, 14, 22 | gramine pasta] Ov. Pont. 4, 8, 41 | canis] *cf.* Cic. nat. 2, 126; Plin. 25, 91 || **13** pharmaca morbum] *cf.* Taur. Staur. 2, 19–20 || **14** differri posse necem] Tac. ann. 1, 58 || **15** falleris] Mart. 3, 62, 8; 14, 9, 2; Propert. 2, 22, 22 | testudine segnius] *cf.* Plin. 8, 121 | it votum] *cf.* Ov. fast. 1, 432 || **15–16** orbae tigridis] Iuv. 6, 270; Sen. Med. 863; *cf.* Mart. 3, 44, 6; 8, 26; Plin. 8, 66; *al.* || **16** quae metuuntur] Cic. Tusc. 4, 11 || **17** forte frequens] Ger. ecl. 12, 23 | lenit dolores] Hor. epist. 1, 1, 34 | saevos dolores] Verg. Aen. 1, 25; *cf.* Serv. *ad loc.*; Ov. ars 2, 235 || **18** et facit ut] Lucr. 4, 282; 287 | venit hora] Vulg. Marc. 14, 41; Ioh. 2, 4 *et passim*; apoc. 14, 7, 3; 14, 15, 4 || **20** nitidum caput] Verg. georg. 1, 467; Hor. carm. 1, 4, 9; Tib. 1, 8, 16; Ov. met. 13, 838; 15, 30 | arena caput] *cf.* Manil. 4, 225 || **21** lux illa venit] *cf.* Stat. Theb. 2, 361 ||

Laskai Csókás Péter az emberről

1585-ben jelent meg Wittenbergben Laskai Csókás Péter latin nyelvű könyvecskéje az emberről. A teljes címe: *De homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus libri II*, azaz *Két könyv az emberről, a természet ama nagy csodájáról, és alkotórészeiről*.¹ A művet már a kortársak nagyra becsülték: idősebb Rudolf Goclenius marburgi professzor öt évvel később beválogatta egy fejezetét a *Psychologia* című antológiájába, amelyet a filozófiát tanulmányozó hallgatók számára készített, s amely aztán sok új kiadást megért.² Ha belenézünk a tartalomjegyzékbe, igen előkelő társaságba került a magyar szerző.³ A hazai szakirodalom is számon tartotta: Erdélyi János 1857-ben közölte a tartalmi kivonatát,⁴ Mátrai László 1961-ben kiadta fejezetcímeinek magyar fordítását,⁵ Tardy Lajos pedig 1965-ben Giovanni Pico della Mirandola hatását vélte felfedezni a műben.⁶

1 LASKAI CSÓKÁS Péter, *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus libri duo*, (Wittenberg: haeredes Iohannis Cratonis, 1585), RMK III 744.

2 Az általam forgatott kiadás: Rudolphus GOCLENIUS, *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, hoc est de hominis perfectione, animo, et in primis ortu hujus, commentationes ac disputationes quorundam theologorum et philosophorum nostrae aetatis...* (Marburg: Paul Egenolph, 1594).

3 GOCLENIUS, *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ...*, Iv. A szerzők Laskai Csókáson kívül: Hermann Vultejus, Franciscus Iunius, Johann Jacob Grynaeus, Johannes Jacobus Colerus, Caspar Peucer, Egidius Hunnius, Rudolphus Hospinianus, Timotheus (Timothie) Bright, Johann Ludwig Hawenreuter, Rudolph Goclenius, Nicolaus Taurellus.

4 ERDÉLYI János, „A hazai bölcsezet történelméhez”, *Sárospataki Füzetek* 1 (1857–1858): 50–63.

5 MÁTRAJ László, vál., bev., kiad., jegyz., *Régi magyar filozófusok XV–XVII. század*, Nemzeti Könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1961), 42–47.

6 LUDOVICO TARDY, „Aspetti della fortuna di Pico nella cultura ungherese. Petrus Monedulatus Lascovius”, in *L’opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell’umanesimo: Convegno internazionale per il V Centenario della nascita di Giovanni Pico della Mirandola (Mirandola, 15–18 settembre 1963)*, red. Paul Oskar KRISTELLER, 7 vols., 2:399–403 (Firenze: Istituto nazionale di studi sul Rinascimento, 1965).

Balázs László 1973-ban lefordította a könyv ajánlását,⁷ amely a kutatás számára azért is nagyon fontos, mert először közli a Wittenbergben tanult magyarok és a magyar diáktársaság névsorát.

Érdemes mindezek után közelebbről is megnézni a 439 lapos (plusz az előszavak és üdvözlőversek) nyolcadrét alakú könyvet, amely igen jelentős darabja a század magyar vonatkozású tudományos irodalmának. A cím becsapós, mert a szöveg nagy része az embernek a világban elfoglalt helyéről és a lélekről szól (ez az első könyv), csak a második, nagyon rövid részben tér rá röviden az ember anatómiájára. A címlap verzóján két mottó olvasható. Az első a 8. zsoltár 4–6. verse latinul,⁸ amely a vizsolyi Biblia fordításában így hangzik:

„Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, avagy az embernek fia, hogy meglátogatód őtet. Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az angyaloknál, mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet. Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá, mindeneket vetöttél az ő lábai alá.”⁹

Fontos megjegyezni, hogy a latin szöveg kisebb eltérésekkel Immanuel Tremellius néhány évvel korábban megjelent fordítását követi,¹⁰ amely az első teljes magyar bibliafordítás egyik legfontosabb forrása volt.¹¹ A másik mottó sokatmondó: Hermész Trismegisztosz *Aszklépiosz*ából emeli ki azt a részt (kicsit összérántva az eredeti szöveget), hogy az ember nagy csoda, keveredik benne az isteni és emberi természet.¹² Már ez a két szöveg is jelzi, hogy Laskai Csókás műve a Bibliát szembe- és a különböző filozófiai irányzatokkal, többek között a neoplatonizmussal

7 BALÁZS László, „Laskai Csókás Péter »De homine« című művének előszavából”, in *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Studia et acta ecclesiastica III, 1005–1022 (Budapest: Református Sajtóosztály, 1973).

8 „Quid est homo, ut memor sis eius, aut filius hominis, ut visites eum. Nam fecisti eum paulum minorem angelis, et gloria ac decore coronasti eum. Dominum eum perfecisti operibus manuum tuarum, omnia posuisti sub pedibus eius.”

9 *Szent Biblia...* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1590), 541, RMNy 652.

10 Immanuel TREMELLIUS et Franciscus IUNIUS, *Bibliorum pars tertia...* (Frankfurt am Main: Andreas Wechel, 1579), 81, VD16 B 2888.

11 FARKASDY Dezső, „A Károlyi-Biblia keletkezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 700–710; SZABÓ András, „A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások”, *Theologiai Szemle* 34, 1. sz. (1991): 45–48.

12 „Magnum miraculum est homo, animal adorandum et honorandum: hoc enim in naturam Dei transit, quasi ipse sit Deus, hoc humanae naturae partem in seipso despicit, alterius partis divinitate confusus.” – HERMES Trismegistus, „Asclepius de voluntate dei”, VD16 H 2463, in Marsilii FICINI ... *opera et quae hactenus extiteret, et quae in lucem nunc primum prodire ... in duos Tomos digesta...*, 1858–1873 (Basel: Adam Henricpetri, 1561), 1859.

és a hermetizmussal. Maga a cím (az ember, mint nagy csoda) is ebből az utóbbi idézetből származik, a 16. század második felére ez már a késő humanista irodalom közhelyévé vált.¹³

A címlap után a szerző ajánlása olvasható a könyv kiadójához, Samuel Selfishhez,¹⁴ a magyar diákok pártfogójához, Wittenberg, 1585. április 22-i keltezéssel.¹⁵ Ahogyan ezt említettem, ez a bevezető szöveg Balázs László magyar fordításában is megjelent.¹⁶ Majd a szerző barátjának, Károlyi András II.-nek az olvasókhoz írt előszava következik,¹⁷ amely röviden beharangozza a témát: Isten a saját képére teremtett minket, hogy őt dicsőítsük, az ember csoda, maga a mikrokozmosz. Fontos az önismeret, s vissza szeretnénk térni a bűneset előtti állapothoz. A kettősség ebben a szövegben is látványos, az idézett szerzők és művek között felbukkan Ovidius *Metamorphosese*, Avicenna, a platonikusok, Hippokratész és Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim *De occulta philosophia* című munkája. Az előszót szokás szerint az üdvözlőversek követik,¹⁸ a baráti hármast (Laskai Csókáson és Károlyin kívüli) harmadik tagja, Fegyverneki L. Izsák¹⁹ két költeménnyel szerepel latinul. Budai Tonsoris János²⁰ görög nyelven, Gyulai Búza Mátyás²¹ és Némethi M. János²² latinul köszöntik a szerzőt egy-egy alkalmi szerzeménnyel.

Az első könyv tizenkilenc fejezetből áll. Az első fejezet azt boncolgatja, hogy hány részből áll a világ.²³ Rögtön az elején megcáfolja Démokritoszt és Epikurost, illetve mindazokat, aki végtelen számú világról beszélnek, szerinte csak egyetlen teremtett világ létezik. (A következő évben megérkezik Wittenbergbe Giordano Bruno, aki ismét az itt tagadott nézetet képviseli majd.²⁴) Ez a világ ugyanakkor három részből áll. A cáfolt tanok között ott találjuk a kabbalisták és Giovanni

13 SZÖNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák: a 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseire* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978), 64.

14 Hans LEONHARD, *Samuel Selfisch: Ein deutscher Buchhändler am Ausgänge des XVI. Jahrhunderts* (Leipzig: Verlag von Jäh und Schunke, 1902).

15 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, a 2r–b 4v.

16 BALÁZS, „Laskai Csókás...”, 1015–1022.

17 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, a 1r–a 5v. (Az ívszámolás újakezdődik!) Károlyi Andrásról: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 162–163.

18 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, a 6r–8r.

19 SZABÓ, *Coetus...*, 139.

20 Uo., 106–107.

21 Uo., 150–151.

22 Uo., 205–206.

23 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, 5–19.

24 SZABÓ, *Coetus...*, 28–29.

Pico della Mirandola állításait. Úgy tűnik, a korábbi magyar elemzők csak az első fejezetet olvasták, ezért emelték ki egyedül az olasz szerzőt. Pedig már itt is találunk más fontos gondolkodókat, Nicolaus Cusanust, Gerolamo Cardanót, van idézet az Iliászból, természetesen görögül. Az értekezés módszere alapvetően filológiai, ami megfelel a reneszánsz tudományfelfogásnak: felsorolja, hogy az adott kérdésre melyik szaktekinély milyen véleményt nyilvánít, majd a Biblia és az egyházatyák (főként Augustinus) eldöntik, hogy mi a helyes álláspont. Sok fejezetben a bizonyítási eljárás az arisztotelészi logika szigorú alkalmazásával halad előre: megfogalmazza a tézist, s ezt követik a bizonyító locusok, nem egy esetben szabályos szillogizmusokat is találunk. Az alapvetően konzervatív, teológiai alapú végkövetkeztetések ugyanakkor a filozófiatörténet, valamint a klasszikus irodalom széles alapzatán nyugszanak, itt kavarog az egész eszmefutás története: Platón, Plotinosz, Galenosz, Hippokratész, Boethius, hermetikusok, kabbalisták és a már emlegetett 15–16. századi gondolkodók. Ott, ahol természettudományos kérdésekről van szó, Arisztotelész és a többi (főként görög) szerzők a megkérdőjelezhetetlen szaktekinéyek. A latin és görög szemelvények mellett gyakran előfordulnak héber kifejezések is.

A második fejezet a világ helyes vizsgálatát tárgyalja,²⁵ majd a harmadik fejezet rátér az emberre, mint mikrokozmoszra.²⁶ A negyedik fejezet beszél arról, hogy miért csoda az ember.²⁷ Szó van itt a „mens” és az „anima” különbségéről, az ember hét életkoráról (ez a téma később felbukkan Foktövi Jánosnál is²⁸), illetve az ember hétféle váladékáról. (Könny, takony, nyál, széklet, vizelet, izzadság, női folyás. Érdekes módon kimaradt a felsorolásból – nem tudni miért – a férfiúi ondó.) Szóba kerül világ fennállásának összideje: a melanchthoni 6000 esztendő plusz az örökkévalóság. Az ötödik fejezet az ember részeiről szól,²⁹ szerinte nem három van, hanem kettő: a lélek és a test. A hatodik fejezet a lélek képességeit részletezi,³⁰ itt olvashatunk az érzékelésről – kicsit megelőlegezve az anatómiai részt – illetve a mozgás, a vágy és az értelem képességéről. A hetedik fejezet arra próbál választ adni, hogy van-e az emberben értelmes lélek.³¹ Itt bizonygatja hosszán, hogy a nőknek is van lelke – ez az eszmefuttatás megelőlegezi azt a filo-

25 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, 19–23.

26 Uo., 24–29.

27 Uo., 30–46.

28 H. HUBERT Gabriella, „Egy morális antropológia 1614-ből: Foktövi János kéziratosszéki prédikációgyűjteménye”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 2. sz. (1986): 209–221, 216.

29 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, 46–64.

30 Uo., 64–93.

31 Uo., 93–108.

zófiai vita-dömpinget, amely a Valens Acidaliusnak tulajdonított névtelen röpiratot követte a 17. században. Acidalius azt akarta bizonyítani a Bibliára hivatkozva, és az arisztotelészi logikát használva, hogy a nők nem emberek.³² A nyolcadik fejezet az értelmes lélek lényegét tárgyalja, cáfolva Lucretiust, aki szerint a lélek atomokból áll, és a halál után lebomlik.³³ A kilencedik fejezet azt kérdezi, hogy az emberi lélek része-e az isten lényegének, a válasz az, hogy nem.³⁴ A tizedik fejezet szerint a lélek nem korábbi a teremtésnél,³⁵ a tizenegyedik fejezet szerint nem is szaporodik.³⁶ A tizenkettedik fejezet azt a kérdést járja körül, hogy Isten naponta teremt-e új lelkeket, hogy betöltse őket a megszületett emberekbe?³⁷ Ez az a hosszú rész, amelyet Goclenius 1590-ben átemelt a maga könyvébe.³⁸ Itt egy kicsit megbicsaklik a fejezetszámlálás, de a tizenharmadik fejezetben arról van szó, hogy a lélek helye az emberi testben az agy és a szív.³⁹ A tizennegyedik fejezet szerint a lélek örökkévaló és halhatatlan.⁴⁰ A tizenötödik fejezetben cáfolja a lélekvándorlás elképzelését⁴¹ (Janus Pannonius *De anima sua* című verse nem kerül szóba⁴²). A tizenhatodik fejezetben elutasítja azt az hiedelmet, hogy a lelkek éjjel kísértenek,⁴³ a tizenhetedikben pedig elhatárolódik a purgatórium (középkori és katolikus) elképzelésétől.⁴⁴ A tizennyolcadik fejezetben arról van szó, hogy a lelkek a mennybe jutnak, amely nem fizikai hely.⁴⁵ Végül a 19. fejezetben cáfolja, hogy a mennyben lévő lelkek közbenjárhatnak értünk.⁴⁶

A könyv 389. számozott lapján indul az emberi testről szóló második könyv. Az első fejezet szerint a test nem a lélek börtöne, hanem Isten kiemelkedő alko-

32 BARTÓK István, „Emberek-e a nők vagy sem? Egy 16. századi vita és utóélete”, *Kaleidoscope* 3, 5. sz. (2012): 369–377.

33 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, 108–142.

34 Uo., 142–161.

35 Uo., 161–176.

36 Uo., 176–199.

37 Uo., 199–246.

38 GOCLENIUS, *ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ...*, 192–260.

39 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, 246–254.

40 Uo., 254–295.

41 Uo., 295–306.

42 A lélekvándorlási elképzelésen alapuló költemény elemzését lásd: JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 141–221; JANKOVITS László, *Nobilis ingenio: Janus Pannonius költészete* (Budapest: Magyar Pen Club–Irodalmi Jelen Könyvek, 2012), 136–140.

43 LASKAI CSÓKÁS, *De homine...*, 307–326.

44 Uo., 326–352.

45 Uo., 352–364.

46 Uo., 364–388.

tása.⁴⁷ A második fejezet a test tökéletességéről és szépségéről áradozik.⁴⁸ A harmadik fejezet sorolja fel röviden a test részeit,⁴⁹ korlátozott módon anatómiai ismereteket is adva: a fej és részei, nyak, vállak, felső végtagok, test, gyomor. Beszél arról, hogy a genitáliák nem az ördögtől vannak, de szemérmesen mégsem részletezi őket. Ezután rátér a farra és az alsó végtagokra, s arra, hogy a lábfejjében a korabeli anatómusok negyvennégy csontot számoltak meg. A negyedik és utolsó fejezet visszatér a test szépségének és tökéletességének részletes ismertetésére, sok idézettel és hivatkozással.⁵⁰

Tükröződik a műben az a helyzet, amelyben a magyar diákok vannak a wittenbergi egyetemen 1585-ben: egy ortodox lutheránus tanintézményben reformátusként. Laskai Csókás az első könyv tizenegyedik fejezetében Polycarp Leyser evangélikus teológiai professzorra hivatkozik, mint tanárára,⁵¹ ugyanakkor a tizenharmadik fejezetben Kálvin lélekaluvásról szóló könyvét citálja.⁵² S emlékezzünk rá, a mottóként kiemelt ószövetségi zsoltárszöveg is egy református tudós, Immanuel Tremellius fordításán alapul. Azon nem érdemes csodálkozni, hogy teológiai szemszögből nézi az embert és az ember helyét a világban, hiszen egy teológusról van szó. Egyébként is azt látjuk a magyar peregrinusok nyomtatott szövegeiben, hogy ragaszkodnak a konzervatív álláspontokhoz, amelyeket a korabeli egyetemeken hivatalosan képviselnek. Ilyen például Baranyai Decsi János strassburgi filozófiai disputációja Johann Ludwig Hawenreuter professzornál, ahol a csillagászattal kapcsolatban magától értetődően a ptolemaioszi elképzelést ismerteti, s nem a kopernikuszit, noha tudjuk, hogy Hawenreuter az utóbbi híve volt.⁵³ Laskai Csókás többszöri peregrinációja során bejárta fél Európát, hatalmas tudást szedett össze, s azt a címben jelölt témával kapcsolatban az olvasóra zúdította. Munkája azt bizonyítja, hogy minden fontos szerzőt, irányzatot

47 Uo., 390–400.

48 Uo., 400–408.

49 Uo., 408–427.

50 Uo., 427–439.

51 Uo., 182.

52 Uo., 255.

53 BARANYAI DECSI János, *Synopsis philosophiae in privatum moriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in academia Argentineniensi, praeside Ioanne Ludovico Hawenreutero, medicinae et philosophiae doctore atque professore, respondente et authore Ioanne Deczio Ungaro* (Wittenberg: Matthaeus Welack, 1595), RMK III 864 = VD16 ZV 7487; BARANYAI DECSI János, *A filozófia áttekintése. Saját emlékezetének segédletére tézisekben és mintegy aforizmákban összefoglalva és vitára bocsátva a Strassburgi Akadémián prof. Johann Ludwig Hawenreuter [...] elnöklete alatt...*, ford. KOVÁCS Péter, a hasonmást latin szöveggel együtt kiad. PACZOLAY Gyula (Budapest: Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány, 2006); SZABÓ, *Coetus...*, 71, 77, 95.

ismert, ezek megjelennek a szövegében akkor is, ha a végkövetkeztetések megmaradnak a teológia konzervatív talaján.

Érdemes megvizsgálni még, hogy volt-e Laskai Csókás művének közvetlen forrása. Én korábban Melanchthon *De anima* című művére gondoltam, de a kapcsolat közvetettebb, mint azt wittenbergi könyvemben leírtam és gondoltam. A jeles reformátor és humanista, a magyarok (és a protestáns Európa) tanítómestere először *Commentarius de anima* címen írt egy olyan tankönyvet, amely Galénosz nyomán főként anatómiai ismereteket tartalmazott. Mivel Vesalius friss, a boncolási eredményeken alapuló eredményei több ponton cáfolták Galénosz elképzeléseit, Melanchthon kénytelen volt maga is korrigálni a művét, amely *Liber de anima* címmel jelent meg 1552 után számtalan kiadásban. Wittenbergi sajátosság volt, hogy az itt megjelenített ismeretek az alapképzés, a filozófiai fakultás tanrendjének részei voltak, azoknak is tanulnia kellett, akik jogásznak vagy teológusnak készültek. A mester ugyanakkor az emberről szóló tanát összekötötte az eredendő bűnről és a megváltásról szóló teológiai tanítással, s mindezt szilárdan beágyazta az anatómiába, amelynek az isteni teremtettség gondosságát kellett bemutatnia. Ezzel önálló teológiai antropológiát és pszichológiát hozott létre, amellyel teljesen átformálta a korábban Arisztotelészre alapozott tudományszakot.⁵⁴

Nézzük meg miről szól Melanchthon műve, fejezetről fejezetre felsorolva a tárgyalta témákat (egy 1553-as kiadást alapul véve).⁵⁵ A vizsgált kiadásban nincs fejezetszámozás (és tartalomjegyzék sem) ezért csak a címeket mondom. Mi a lélek, a lélek definíciója az egyházban, az emberi lélek képességei. A 14v. levéltől a 81v. levélig teljesen az emberi anatómiát tárgyalja, nagyon részletesen, ahogyan említettem, főként Galénosz nyomán, de enyhén korrigálva Vesalius kutatásai alapján. Aztán jön a lélegzet, a lélek lehetőségei (éhség, táplálkozás, álom), a növekedés, a szaporodás, az érzékelés, az értelem és érzelem, a mozgás, az intellektus, a tudo-

54 Günter FRANK, „Philipp Melanchthons »Liber de anima« und die Etablierung der frühneuzeitlichen Anthropologie”, in *Humanismus und Wittenberger Reformation. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997*, hrsg. von Michael BEYER und Günther WARTENBERG, 313–326 (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1996); Jürgen HELM, „Wittenberger Anatomie: Motive und Ausprägung einer protestantischen Wissenschaft im 16. Jahrhundert”, in *Medizin und Sozialwesen in Mitteldeutschland zur Reformationszeit*, hrsg. von Stefan OEHMIG, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 6, 235–248 (Leipzig: Evangelischer Verlagsanstalt, 2007); Sascha SALATOWSKY, „Die menschliche Seele in philosophischer und theologischer Perspektive: Aristoteles zwischen Luther und Melanchthon”, in *Fragmenta Melanchthoniana: Humanismus und Europäische Identität*, hrsg. von Günther FRANK, 4 vols., 4:153–175 (Ubstadt Weiher: Verlag Regionalkultur, 2009).

55 Philipp MELANCHTHON, *Liber de anima recognitus* (Wittenberg: Peter Seitz Erben, 1553), VD16 M 2757.

mányos tanítások bizonyítása, az akarat, a szabad akarat, a vágy, a balesetek, az ember istenképe, a lélek halhatatlansága. Melanchthonnál nem látjuk azt a széles hivatkozási bázist, mint Laskai Csókásnál, hisz ő egy alapképzési tankönyvet kívánt írni. Görög nyelvű szöveg van nála, héber nincs, ráadásul csak keveset beszél a lélekről, inkább az anatómia és a pszichológia dominál. Kétségkívül hatott Laskai Csókásra, de szó sincs arról, hogy a magyar szerző kivonatolta, vagy mechanikusan követte volna a nagy tanítómestert.

Érdekes még, hogy a könyveik címét igazából ki kellene cserélni: Melanchthoné kellene legyen a *De homine* és Laskai Csókásé a *De anima*, mert ez felelne meg műveik valódi tartalmának. Továbbra is nyitott kérdés, hogy milyen további forrásai lehettek még a magyar szerző munkájának, ebben az ügyben még további kutatásokra van szükség. A lélek és az ember mibenléte már a görögök óta egyik központi problémája volt a filozófiatörténetnek: innen eredeztethető a számos *De anima*, illetve *De homine* című munka. Az biztos, hogy Laskai Csókás egy magas színvonalú, szinte az egész filozófia- és eszmetörténetet felvonultató munkát adott ki, amelyben kísérletet tett – részben Melanchthon nyomán – egy idősebb teológiai emberkép megalkotására. Nagy veszteség Magyarországnak és Erdélynek, hogy tudományát a szerző két esztendő múlva fiatalon a sírba vitte.⁵⁶

Utolsó tanulságként elmondható még, hogy a Wittenbergben tanuló magyar diákok műveinek olvasásában, újraolvasásában még az út kezdetén tartunk. Ismerjük Forgách Mihály beszédét a peregrinációról,⁵⁷ de a többi hasonló nyomtatásban fennmaradt beszédet még nem néztük meg közelebbről. Simon József kollégától most kaptam a hírt, hogy Sárközi Dohi Bálintnak 1588-ban a coetusban elmondott, s aztán kiadott beszéde⁵⁸ közvetlen reagálást tartalmaz Giordano Bruno élőben hallott tanításaira. Ez maga az eszmetörténeti szenzáció, izgatottan várjuk a téma publikációban, előadásban megjelenő kifejtését. Én magam idáig elsősorban a wittenbergiánusok életrajzi adataira és műveik könyvészeti adataira koncentráltam, s Laskai Csókás műve szinte az első a prózaiak közül, amelyet ebből a korszakból közelebbről is megnéztem. Mindenesetre már ez az egyetlen szöveg is ékesen cáfolja Klaniczay Tibor korábbi (1963-ban leírt és 1973-ban változat-

56 Laskai Csókás Péter életrajzáról legutóbb: SZABÓ, *Coetus...*, 184–185.

57 FORGÁCH Mihály, *Oratio de peregrinatione et eius laudibus, cum ex insigni Argentoratensi, quo ante missus fuerat, in celeberrimam Witebergensem academiam venisset, in inclyto nationis Ungaricae coetu Witebergae scripta et habita a Michaeli Forgacz, libero barone in Gymes* (Wittenberg: Zacharias Crato, 1587), RMK III 769.

58 SÁRKÖZI DOHI Bálint, *Oratio de modo considerationis primi principii ex natura et dispositione universi, quatenus videlicet congruere et cum ipsa revelatione possit, Witebergae in inclyto nationis Ungaricae coetu scripta et habita a Valentino D. Sarkozio Ungaro* (Wittenberg: Zacharias Crato, 1588), RMK III 783.

lanul kiadott) elképzelését, amellyel már többször vitáztam⁵⁹ (alkalmam volt rá szemtől-szemben is még életében, többek között a szegedi Hungarológiai Kongresszuson). Klaniczay ugyanis ezt írta: „Miközben a reformáció hirdetői, írói az egyre provinciálisabbá váló Wittenbergtől nyerték szellemi táplálékukat, addig a legkitűnőbb tudósok és írók – mit Sambucus, Balassi, Rimay – a németalföldi humanizmus legjobbjával keresték a kapcsolatot.”⁶⁰ A helyzet ennél bonyolultabb és összetettebb: a jövőbeni magyarországi kutatás feladata, hogy elemezze a Wittenbergben kiadott műveket, s teljesebben feltárja az összefüggéseket.

59 SZABÓ András, „Magyarok Wittenbergben 1555–1592”, in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, 3. köt., 2:626–638, (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993), 2:626.

60 KLANICZAY Tibor, „A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede (1948–1963)”, in KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, 123–165 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973), 162–163.

Kaszál a Halál, ám Petrarca sarlóz

Bevezetés: a De remediis magyar vonatkozásairól

Két 18. századi, magyarországi Petrarca-kiadás a tanulmányom tárgya, az egyik 1720-ban jelent meg, és magyar nyelvű, a másik pedig tíz év múlva, vagyis 1730-ban, és latin. A cikk címében szereplő „sarló” magyarázatához legelőször is ezt a később megjelent könyvet kell elővennünk, amely nem egyéb mint Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című igen terjedelmes művének alaposan rövidített kiadása, tulajdonképpen egy válogatás. Szerkesztője és kiadója egy Graff Gábor (1696–1759) nevű, Morvaországban született jezsuita professzor, aki fiatalkorában jött Magyarországra – az iskoláit még Morvaországban kezdte –, Nagyszombaton végzett, majd tanított, később pedig Kassára helyezték. Ő adott ki tehát Kassán, 1730-ban egy *PRINCIPIA Verae, ac genuinae Philosophiae, Animum Humanum moderantia, ne vel in prosperis evanescat, vel adversis frangatur. Ex libris 2. Francisci Petrarchae Philosophi Romani De remediis utriusque fortunae desumpta* hosszan elnyúló című könyvet.¹ Az előszót, annak a hallgatójának, vagyis Fáy Lászlónak ajánlotta, akinek a tiszteletére a könyvecskét mint *libellus promotionis* kiadatta, mivel ez a diák akkor szerezte meg az első egyetemi oklevélét, vagyis a baccalaureatust. Szokás szerint, ahogy az ilyen típusú kiadványoknál tették, a szerző nevét nem tüntették fel, de itt a szerző, vagyis Petrarca neve bele van foglalva a címbe, a rövidítés alapjául szolgáló előző jezsuita, nagyszombati kiadványt pedig Rajcsányi György (1669–1734) állította össze, tehát itt ter-

1 Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, *Keresztény Seneca: fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1937), főleg 25–26; KOVÁCS Eszter, *A magyarországi jezsuiták kapcsolatai a cseh rendtartománnyal a kezdetektől 1773-ig* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola Eszmetörténeti Műhely, 2008).

mészszerűleg nem szerepel a neve, viszont Graffé igen, mert az ő volt a fizikusok évfolyamának a vizsgáztatója (promotora), és ő szerkesztette a könyvecskét. Máté Ágnes már utalt arra, hogy először Turóczi-Trostler József hozta fel e könyvecskét példának, midőn a magyarországi *De remediis*-kiadásoknak és -fordításoknak a családfáját kezdte el kutatni; később pedig Bíró Csilla tisztázta azt is – a most tárgyalt két könyvvel kapcsolatban –, hogy a Graff-féle pontosan a Rajcsányi nagyszombati, 1706-os kiadását veszi alapul.²

A másik könyv pedig, amelyet cikkem címéhez felhasználtam, magyarázatot ad a „sarló” után immáron a „kaszá”-ra! Ez a munka Petrarca ugyanezen műve, szintén rövidítve, de magyar nyelvű fordításban, és szintén Kassán adták ki, 1720-ban. Ez a fordítás szintén a Rajcsányi–Graff-féle latin válogatását követi, viszont jelentős átalakításokkal, kihagyásokkal és bővítésekkel is a magyar szövegben, amelyeket viszont további munkával kellene azonosítani, mint ahogyan azt is, hogy Rajcsányi maga készítette-e a latin válogatást vagy valamiféle más szerkesztményt használt-e.³ A fő újítása ennek az 1720-as magyar fordításnak feltétlenül az, hogy a fordító, a László Pál (1675 k.–1729) nevű nagyváradi kanonok rendkívül olvasmányos, erős és eredeti irodalmi nyelvet használ.⁴ Erről írt már Máté Ágnes és Lengyel Réka⁵ is. Lengyel Réka azt is megkockáztatja, hogy igazat adjon Turóczi-Trostlernak, aki szerint László Pál fordítása olyan remek magyar prózaszöveg, hogy megérdemelné, hogy összevegyék Mikes Kelemennel, és bekerüljön abba a kánonba, amelybe a régi magyar remekírók tartoznak. Teljesen egyetértek velük, még azt is hozzátéve, hogy ezt a könyvet nemcsak elfelejtették, hanem nagyon nehezen is hozzáférhető, kevés példány maradt belőle, azok egy

- 2 Csilla BÍRÓ, „Le due fortune dei gesuiti di Tirnavia, Le edizione del libro del *De remediis utriusque Fortunae a Tirnavia*”, in *PETRARCA a jednošć kultury europejskiej – PETRARCA e l'unità della cultura europea*, pod red. – a cura di Monica FEBBO i Piotr SALWA (Varsó: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2005), 478–484. Vö. Csilla BÍRÓ, „Elements of Late Stoic Philosophy in György Rajcsányi's spiritual work *Laurus Tuta*”, *Acta Antiqua Hungariae* 54 (2014): 309–318. MÁTÉ Ágnes, „Francesco Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című művének 18. századi magyar változatai” in *Varietas Gentium – Communis Latinitas, A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László és LÁZÁR István Dávid (Szeged: JATEPress, 2008), 59–69.
- 3 Amihez én magam hozzáfértem, és használhatónak látszik az összevetésre, az egy rotterdami kiadás 1649-ből: Francisci PETRARCHAE [...] *De remediis utriusque Fortunae*, Libri duo [...] (Rotterdam: Arnoldus Leers MDCXLIX).
- 4 Nagy emlékeztető Petrarcha Ferencznek a jó és gonosz szerencsének orvoslásáról írott két könyvecskéje, Jó, és Bal Szerencsék között forgóknak vigasztalására. Deákból Magyarra fordítatott LÁSZLÓ Pál Ruthenis Praepost, és Váradai Canonok által – Kassán, az Akadémiai Betűkkel, 1720.
- 5 MÁTÉ Ágnes, „Francesco Petrarca...”; LENGYEL Réka, *Petrarca, a lélekvezető, A De remediis utriusque Fortunae újraértékelése*, doktori disszertáció (Szeged: SZTE, 2011).

része is csonka, tehát a legelső dolog az volna, hogy megállapítsák a hiteles szövegét, és új kiadást készítsünk belőle.

A *De remediis* talán az a műve Petrarcának, amelynek megítélése a legnagyobb változást élte át az utóbbi időkben. Ugyanis még abban a varsói kötetben is, amelyből az előbb utaltam Bíró Csilla tanulmányára, olvasható olyan kiváló cseh tudóstól (Jiří Pelántól) tanulmány⁶ amelyben azt állítja, hogy ez egy közepkorias mű, és innen érthető az, hogy egészen a 18. század közepéig divatos volt. Valóban, egész Európában utolsó teljes latin kiadása a legutóbbi időkig – tehát szinte az UNESCO által emlékévvé nyilvánított, és Petrarca születését ünneplő 700. évfordulói (2004) – Budán és Egerben jelent meg, utána hosszú hallgatás, és csak aztán kezdik újra felfedezni. A mai napig két nagy kiadása van, egyik sem egészen kritikai, melyek rengeteg megszívlelendőt tartalmazó recenziókat kaptak. Eger és Buda után a Petrarca-recepció történetében egy pillanatra visszatérhetünk Magyarországra is, a Pázmány Péter Tudományegyetem campusára, az 1930-as évekbe. Ugyanis a *De remediis*...-nek a leghasználhatóbb segédeszköze mind a mai napig a Conrad Rawski nevű amerikai tudós ötkötetes angol fordítása és kommentárja. Rawski 2005-ben halt meg 95 éves korában. Róla egy gyászjelentésből derül ki, hogy osztrák származású volt, el is végezte a bécsi egyetemet, ahol művészettörténetet tanult, utána viszont Budapestre jött, és itt tanult filozófiatörténetet a Pázmány Péter Tudományegyetemen (minden valószínűség szerint Pauler Ákosnál tanulhatott és doktorálhatott)! Majd később kiment Amerikába, és ott egy posztdoktori kurzusra beiratkozott a Harvardra, attól kezdve pedig egyre feljebb ment az egyetemi ranglétrán, és végül a clevelandi egyetem rektoraként ment nyugdíjba.⁷

6 Jiří PELÁN, „Il *De Remediis* di Francesco Petrarca e la sua fortuna in Boemia”, in *PETRARCA a jednošć kultury...*, 339–352.

7 *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul, A modern English translation of the Remedii utriusque Fortune, with a Commentary in five volumes*, by Conrad H. RAWSKI (Bloomington: Indiana University Press, 1991). Gyászjelentés: „Conrad Rawski Obituary” *Ithaca Journal*, NY (Oct. 29, 2005), hozzáférés: 2022.06.10, <https://www.legacy.com/us/obituaries/theithacajournal/name/conrad-rawski-obituary?pid=87923778>. A műre vonatkozó kutatás újabb eredményeit lásd Timothy KIRCHER, „On the Two Faces of Fortune (*De remediis utriusque fortune*)” in *PETRARCH, A Critical Guide to the Complete Works*, ed. Victoria KIRKHAM and Armando MAGGI (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2009), 245–255; magyarul: *PETRARCA, Kalauz az életműhöz*, szerk. Victoria KIRKHAM és Armando MAGGI, ford. LENGYEL Réka, BÍRÓ Csilla, DRASKÓCZY Eszter, FUTÁSZ Réka, KINDE Anna, MIKÓ Katalin, MOLNÁR Annamária és ORBÁN Áron, szerk. LENGYEL Réka és ERTL Péter (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2018). A cseh és magyar Petrarca-kutatás új eredményeihez lásd Jiří ŠPIČKA, „Dolori e languori tra il *De remediis* e il *Secretum petrarcheschi*”, *Romanische Forschungen* 120, 2. sz. (2008): 182–189; és KAPOSÍ Márton, „Petrarca szerencsefelfogása”, *Magyar Tudomány* 111, 12. sz. (2004): 1367–1377.

László Pál betoldásai

László Pál tehát 1713-tól a nagyváradai püspöki udvarban Csáky Imre püspök által kinevezett és a „rutének” ügyével megbízott főesperes, illetve kanonok volt. („Ruténen” itt azok az egyházmegye területén lakó, román ajkú, hajdan ortodox hívek voltak, akik hajlandóak voltak a Rómával való unióra, tehát ún. görög-katolikusok vagy unitusok lettek.)⁸ László Pál csík-kászoni székely volt, és ez nyelvhasználatát is befolyásolta: fordításában olyan gyönyörűséges szavak vannak, amelyek Mikes Kelemennél is megtalálhatóak, és ami nagyon fontos, tudott románul is. Akinek pedig ajánlotta Petrarca-fordítását, tehát aki vállalta a nyomtatás költségeit, vagyis Mikes Mihály, az nem volt más mint Mikes Kelemen nagybátyja, de a család másik ágából, tehát nem a zágoniból, hanem a zabolaiból.⁹ Mikes Mihálynak volt egy István nevű fia, akivel végül Mikes Kelemen elkezdhetett levelezni. Mindezeket a családi adatokat meg lehet tudni a Mikes Kelemen családi levelezéséből. (Ugyanis Mária Terézia nagy későn engedélyezte azt, hogy a száműzött levelezhessék a családjával.)¹⁰

Lássunk egy nagyon súlyos fejezetet a könyv elejéről! Eddig ennek eredetijét semmilyen latin kiadásban nem találtam meg, úgyhogy joggal feltételezem, hogy ezt László Pál írta bele. Ez a legelső fejezet, címe: *De Aetate florida*, azaz – Székely László fordításában – *Az ifjúság virágzó idejéről*.¹¹ Tudhatjuk, hogy kik a beszélgető felek, azaz fentebbi fordítást alapul véve: az Okosság, az Öröm és a Reménség. Az Okosság befejezi a maga mondandóját a következő szavakkal, az eredetiben, tehát az általam használt latin kiadásnak a 17. lapján, és az általam hozzáférhető összes latin kiadásban ott fejeződik be. László Pálnál ezután jön viszont egy rendkívül érzelmes betoldás! Petrarca latinjában ez olvasható (az én fordításomban):

8 BUNYITAY Vince, *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. A váradai püspökök a száműzetés és az újjraalapítás korában. 1566–1780*, kiad., kieg., jegyz. MÁLNÁSI Ödön (Debrecen: Kapisztrán-nyomda, 1935). Hozzáférés: 2022.06.10, <http://mek.oszk.hu/04700/04735/html/522.html>.

9 BALOGH Judit, *Protestáns és katolikus elit a Székelyföldön*, kézirat, 2018, hozzáférés: 2022.06.11, <http://real.mtak.hu/72119/3/Protest%C3%A1ns%20%C3%A9s%20katolikus%20elit%20a%20Sz%C3%A9kelyf%C3%B6ld%C3%B6n.pdf>.

10 Vö. MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 811–817.

11 PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól*, ford. SZÉKELY László (1760–1762), kiad., jegyzetek BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka és MÁTÉ Ágnes, előszó SZÖRÉNYI László (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2015), 37–39. E kiadásról vö. ERTL Péter rendkívül alapos recenzióját: *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 5. sz. (2017): 691–703.

Hazudnak azok, akik bármely emberi életkort maradandónak mondanak. Az időnél ugyan semmi illékonyabb nincsen, mert ez az idő minden életkort magával visz és elragad. Hát akkor hogyan képzelhetjük azt, hogy valami is állandó lenne a világban? Oh, hiábavalóság, semmi sem állandó; most ragadnak el végleg.¹²

Mondja ezt a Ráció, azaz az Okosság az Örömnek, aki próbálja meggyőzni őt arról, hogy most még fiatal vagyok, hejehuja, dínomdánom, s akkor mondja azt, hogy minek örülsz, papa?! (Hogy Lövétei Lázár László modorában korszerűsítsem.)

Most lássuk a kiegészítést, azaz a passzus László Pál-féle fordítását, és azt a kiegészítést, amelyet már ő csatolt hozzá, ez utóbbit félkövérrel szedve:

Hazudnak, a' kik nem tudom micsoda üdőt-is, vagy állapotot állandónak mondanak. Nincs semmi röpülőbb az üdőnél; az üdő pedig mind idéseknek, mind időtleneknek hordozója: tehát az ábrázoltatik-e állandónak? Oh hivság! most leg-nagyobban ragadtatol.

Végy példát híres neves Nemzetedről, előtted, 's körülütted sűrűven (sic!) eldőltekről, személy, üdő, nemzetség, jó vagy gonosz választás nélkül kiirtattakról, 's mivel mindenek jövődre tartatnak, mind bizonytalanok, ne bizzál ifjúi állapotodhoz.¹³

Ez betoldás külön jelentőséget kap a következő életrajzi adatok fényében: Mikes Mihály nagyapját kivégezték, ő maga két évig bujdosott Moldvában, mert mint Rákóczihoz leghűbb, neki fölesküdt, korábban császárhű egyed, végig kitartott a fejedelem mellett, és éppen akkor volt kint tárgyalni Lengyelországban, amikor Károlyi megkötötte a békét. Mikes Mihály két évig haza sem mert jönni, ugyanis halálos ítélet várt volna rá, azután valahogyan elintézték neki, hogy hazajöheszen, letette az esküt (1715 körül), de feszültek maradhattak a viszonyai a császári berendezkedéssel (a fentebbi idézet pesszimizmusát talán ez is magyarázza), nem sokkal később pedig meghalt.

A másik vizsgálendő szövegrész megtalálható a Petrarca-szövegben, és talán alkalmas egy rejtély megfejtésére. A rejtély léteire utaltam akkor, amikor felvetet-

12 Mentiuntur, qui nescio quam aetatem stabilem dicunt. Nil volubilius tempore: tempus vero est vehiculum aetatum omnium, et hoc stabile fingitis? O vanitas! nihil est stabile; nunc maxime raperis., vö. FRANCISCI PETRARCHAE, [...] *De remediis* [...] (Roterodam: Arnoldus Leers, 1649), 17. lap.

13 LÁSZLÓ PÁL, *Nagy emlékezetű...*, 7–8.

tem, hogy Mikes Kelemennél található egy olyan szövegrészlet, amely kísértetiesen emlékeztet Pascalra, és hozzátettem, hogy Mikes talán ismerhette is a francia író.¹⁴ Lássuk tehát előbb a Petrarca-helyet:

Mie vagyon kérlek, itt több a' gyenge, és szép ifiúnak, mint amaz kemény és mocsokkal meg-tapadott (sic!) görbe, öreg embernek; ennél a' mirül szóllunk, tudni-illik: az életnek rövid el-esendő, sőt szüntelen hulló virágjánál? holott, valami olyan édest, olyan gyönyörűségest nem talállok; mivel tudja a' szó zengésénél, hamarébb magát olyannak léendőnek; vagy ha nem tudgya, bolondoskodik. Hanem ha talám két halálra sentenciáztak között az volna boldogabb, a' ki utólszor húzattatik a' mészár székre, sőt az énnékem a' halasztással nyomorultabbnak láttatik: noha nem egyenlő sorsok vagyon a' halálra sentenciáztaknak, a' természet szerént meg-halandókkal, mert ha az első a' hóhér pallosa által el-múlt-is, de az utólsónak nyerhetnek még a' társai Grátiát; de az ifiat a' vénnél elébb, csak az egy halál ragadhattya-el.¹⁵

14 SZÖRÉNYI László, „Köszöntő”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk., TÜSKÉS Gábor, munkatársak: CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla és LENGYEL Réka, Historia Litteraria 28 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2012), 12–14; vö. TÜSKÉS Gábor, „Janzenizmus, felvilágosodás, emlékirat”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 3, 23–39, 26–27.

15 LÁSZLÓ Pál, *Nagy emlékezetű...*, 6–7. A 13. jegyzetben idézett *Köszöntő*mben Pascaltól ezt olvashatjuk: „Képzeliük el magunknak egy csomó embert, láncra verve, egytől egyig halálra ítélve; napon-ta kivégeznek közülük néhányat a többi szeme láttára, akik pedig életben maradnak, a maguk sorsát látva társaikéban, fájdalommal, reménytelenül bámulják őket, és várják, mikor következnek ők. Ez az emberi sors.” BLAISE PASCAL, *Gondolatok*, 3. szakasz, 199, ford. PÖDÖR László (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 88; eredetiben: „Qu'on s' imagine un nombre d' hommes dans les chaînes, et tous condamnez à la mort, dont les uns estans chaque jour egorgez à la veüe des autres ceux qui restent voyent leur propre condition dans celle de leurs semblables, et, se regardant les uns et les autres avec douleur et sans espérance, attendent à leur tour. C'est l' image de la condition des hommes.” *Pensées de Pascal*, Édition [...] LÉON BRUNSCHVIG, MCMXXXIV, 86–87. A *Pensées* legújabb, interneten is olvasható kritikai kiadásában ez így áll:

Qu on S' imagine un nombre d' hommes dans les chaînes, & tous condamnez à la mort, dont les uns estans chaque jour egorgez à la veüe des autres ceux qui restent voyent leur propre condition dans celle de leurs semblables, & se regardans l' un l' autre avec douleur & sans esperance attendent à leur tour. Cest l' image dela condition des homme[s].

PASCAL, Blaise, *Les Pensées de Blaise Pascal*, Le texte a été ajouté dans l' édition de 1678 : Chap. XXVIII - *Pensées chrestiennes* : 1678 n° 20, 238–239, Preuves par discours II n° 6, C 1 , p. 221 v°, éd. électronique © www.penseesdepascal.fr – Mikes Kelemennél ezt olvashatjuk a Törökországi levelek utolsó darabjában, amely 1758. december 20. kelt. Rodostóban: „kedves néném nem tsak mi. hanem az

A Mikes Mihályról szóló ajánlásban, illetve a bevezetőben Petrarcáról, illetve a *De remediis* szövegéről nem esik szó, a fordító csak önmagát kicsinyíti, és elmondja, hogy a „magyarság” – azaz a magyar fordítás – ugyan az övé, de ez sem neki köszönhető, hanem annak, hogy talált olyan mecénást, olyan urat, aki legkisebb szolgájától is elfogad egy ilyen alantas ajándékot. (Ezt ráadásul úgy írja alá, mint ha káplánja volna Mikes Mihálynak.¹⁶) A mű végén azonban megint van olyasmi, ami egyáltalán nem szerepel Petrarca eredeti szövegében. Ez a II. könyv 30. fejezete – ebben a rövidített változatban –, melynek címe: *A' halálnak külömbségéről*.¹⁷ Ezt egyébként még Rajcsányi rövidítette így meg, aki a latin mű 6. fejezetéből a legrémesebb részeket kihagyta. (Pl. mit fog szólni a feleségem, miután én meghaltam? Ez még a legrövidebb töprengés.) A rokonok halála, barátok halála, váratlan halál, természeti katasztrófa, valami hat-hét különböző halálnem szerepel Petrarcánál eredetileg. Itt viszont csak egy halálnemre van kihegyezve az egész, onnan veszi át a főrészt: mi van akkor, ha valakit halálra ítélték, és várja azt, hogy mikor vágják le a fejét?! Idézzük:

Fájd. Kard miatt veszek-el!

Okoss. Tehát néked egy sorsod vagyon, amaz dicsőséges férfiakkal, a' kik véreket a' Keresztény Haza mellett ki-ontották. Függesz elmédet a' Szent Mátyromokra, kik fegyver által ugyan végezék életeket; de azzal újjjollag születetének az örökké valóságra.¹⁸

Ez nyilvánvaló betoldás, nem létezik semmilyen latin változatban. Mikes Mihály azonban, és még sok magyar olvasó, nagyon is érthette...

Sarlós Szent Petrarca

egész emberi nemzet olyan mint a halálra ítéltet (sic!) rabok, a kik nem tudják mikor viszik ahalálra (sic!) a mi sorsunk éppen olyan.” Vö. MIKES, *Törökországi levelek...*, 299. Hopp Lajos jegyzeteiből azt is tudhatjuk, hogy Rákóczi rodostói udvarában élt olyan filozófus is, mint Kiss István, aki emlegeti, sőt idézi Petrarcát. Vö. MIKES Kelemen, *Az ifjak kalauza*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 771–772; Conrad H. RAWSKI a *De etate florida* fejezethez adott kommentárjában megjegyzi, hogy a kivégzésre váró rabok példája annyira tetszett Boccacciónak, hogy a *Dekameron* 5. napjának 6. és 7. novellájába is átvette. Ezen kívül Georges Gascoigne (1525–1577) angol nyelvű Petrarca-fordításába is beillesztette 1576-ban. Vö. C. H. RAWSKI, *Petrarch's Remedies...*, 2:39–45; Pascal Petrarca-ismeretéről vö. Heinrich C. KUHN, *Petrarcas „De remediis”: Ethik ohne Richtschnur?*, hozzáférés: 2022.06.11, <http://www.phil-hum-ren.uni-muenchen.de/php/Kuhn/ePub/Pet05/20070820.htm>; vö. Alessia MACRÌ, „»Senes fieri volunt omnes, senex esse vult nemo«, Il tema della vecchiaia nel *De remediis utriusque fortune*”, *Petrarchesca* 2 (2014): 141–158.

16 LÁSZLÓ, *Nagy emlékeztető...*, 1 sztalán lap v–2 sztalán lap r–v.

17 LÁSZLÓ, *Nagy emlékeztető...*, 237–238.

18 Uo., 237–238.

Végeztünk a kaszálassal, lássunk a sarlóhoz! Vagyis: tekintsünk újra a Graff-féle kiadásba! Ő a Fáy Lászlónak címzett ajánlásában Petrarcát olyan patikushoz hasonlította, aki egy hatalmas mezőn sarlójával járkálván minden szükséges gyógynövényt összegyűjt, és vékony papírba tekerve átadja a gyógyulásra vágyóknak. Graff azt is mondja még hajdani tanítványának, hogy ne csodálkozzék, hogy orvostudományról esik szó meg gyógyszerekről, noha mi, azaz ő és diákjai, a fizikai évfolyamot végeztük el. Tehát nem orvosnak tanultatok, hanem fizikusoknak, vagy azok lesztek, tehát miből gondoljátok, hogy egy könyvecskével meg lehet titeket ajándékozni, ami csak papír. Petrarca olyan patikus volt, aki saját maga ment ki gyógynövényt gyűjteni, vagyis a teljes irodalmi hagyományból mint mézről, amely a miénk is, szedegette össze a legfontosabb gyógyító erejű gondolatokat. Ezen a mezőn élünk mi is, és három birtokosa van ennek az óriás szántóföldnek: Seneca, aki kipróbálta a fentet, ti. az Örömet is, és a lentet is, vagyis a Fájdalmat, amikor Néró halálra küldte; a másik Justus Lipsius, Belgium dicsősége és szeme fénye; a harmadik, a legnagyobb filozófus, akit valaha is termett Itália, az viszont Petrarca.

Ami végül pedig azt illeti, hogy mi nehogy valamiképpen más valaki mezejébe vágjuk a sarlónkat, hanem fordítva, egy idegen sarlót alkalmazzunk a mi mezőnk megdolgozására. Ez a sarló Petrarca Ferencé – aki az itáliai filozófia fejedelmei között foglal helyet –, mert ő ezzel vágta le orvosságkészítés céljából mindkét Szerencse füveit; ez a mező, a lélek, nem a mienk, hanem a mi fizika- hallgatóink gondolkodásáé, amelyet a szenvedélyek vihara, avagy a meggondolatlan cselekedetek gyakran megzavarnak és gyakran alá is ásnak, hacsak nem kapnak gyógyszert. Mivel sem az aequeusok, sem a volscusok vagy a veiiiek nem pusztították el annyira a rómaiak mezejét, amennyire ezt a lelket a szerencse sújtja, akár jó, akár rossz; az ugyanis, vagyis a jó, mint egy mennyei harmatot kínál serlegeiben vigaszul, az meg fájdalmat, sőt végtelen pusztítást, és míg az egyik forróságával éget, a másik megmérgezi a lelket. Mindkettőre gyógyszert sokféle dologból kevert Seneca, aki olyan férfiú volt, hogy legnagyobb jószerencséje idején sem volt nagyobb biztonságban, mint amikor végleg lehanyatlott szerencséje, és Nero gyűlölete révén mérget ivott. Sok-sok évszázaddal később Justus Lipsius, Németalföld Gyönyörűsége és Szeme-fénye az *Állhatatosságról* (írott könyvében) megújította ezt, még pedig nem valami nagy méretű, de sok-sok aranytallérral felérő értékű formában. Kettejük között Petrarca se-

gítségünkre sietett a lélek minden betegségében, mindegyikre hozván gyógyszert. Ezt eredeti vastagságából alaposan megrövidítve nyújtjuk át most neked. (Fordítás tőlem.)¹⁹

Ne feledjük, hogy Graff könyve a Rákóczi-szabadságharc lezárulta után nem olyan sokkal Kassán, egy olyan jezsuita egyetemen jelent meg, ahova Nagyszombatból általában azokat küldték el a rend vezetői, akiket renitenseknek tartottak, azután esetleg még onnan is továbbküldték őket Kolozsvárra. Nagyszombat ugyanis túl közel van Bécshez, az esetleges feljelentés így gyorsan megérkezett, Bécsből pedig esetleg Rómába is elküldték mindazt, amit gyanúsnak tartottak. Graff pedig azt mondja, hogy hát mit akartok ti: hiszen a szenvedélyek ugyanúgy ostromolnak most titeket, mint ahogyan a rómaiakat ostromolták egykor legádázabb ellenségeik. De azután jött a mennyei vigasztalás, mint a manna, és Petrarca pont ezt a mannát csomagolja be nektek, miután lesarlózta őket, abba a papiruszba, amit most a kezetekbe adok. Az emberi lelket még veszedelmesebb szenvedélyek és támadások érhetik, mint a rómaiakat érték annak idején birodalmuk kialakulásának legkezdetén, mert ezek a szenvedélyek és bajok pusztítóbbak még annál a három népnél is, akiket Livius IV. könyvében fest le. Tehát a polgárháborús vagy az országot aláásó háborúzásnak a legszebb klasszikus példáját leginkább Liviusból lehet venni, aki egyébként az egyetem hallgatóinak tananyag!

19 „Ultimum quod attinet, neutiquam nos in alienam messem immisimus falcem, verum alienam falcem in agro domestico deprehensam detinemus. Falx est Francisci Petrarchae inter Italicae Philosophiae Principes collocati, qua herbas subsecabat in remedium utriusque fortunae; Ager est animus non noster, sed nostrae Physicorum considerationis, utpote passionum temperie, aut intemperii actus, saepe turbatus, persaepe subrutus, nisi remedium cepisset; non enim Aequi, Volsci, aut Vegentes Romanum toties agrum populati, quoties hunc aequa fortuna quatit; aut iniqua; Illa liquidissima solatia veluti caelestem succum manantibus cyathis propinat, ista dolorem, et immanem vastitatem: ut dum illius uredine arescit, pene animus contabescat. Utriusque remedium plurimis conficiebat impendiis Seneca, vir uti in summa fortuna non securissimus, ita in declivi utinam fortior, dum scopus contabuit Odij Neroniani. Multis post seculis Iustus Lipsius Belgicae Delicium et Oculus libello de Constantia idem renovavit mole non grandi, sed pretio multa talenta ponderante; Inter utrumque medius Petrarcha per omnes animi morbos cucurrit, omnibus medicinam allaturus; Hunc ex vasto in angustia redactum tibi damus [...]”, vö. *PRINCIPIA Verae, ac genuinae Philosophiae, Animum Humanum moderantia, ne vel in prosperis evanescat, vel adversis frangatur*. Ex libris 2. Francisci Petrarchae Philosophi Romani De remediis utriusque fortunae desumpta et HONORI Ladislai Fay de eadem (...) PROMOTORE R. P. GABRIELE GRAFF (...) *DICATA* Anno à partu Virginis M. DCC. XXX., (CASSOVIAE, Typis Academicis Per Joannem Frauenheim), 3. sz. tlan lap r-v. Az emlegetett Lipsius-mű régi magyar fordítását lásd LASKAI János, *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, szerk. és bev. TARNÓC Márton, Régi magyar prózai emlékek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 67–71; vö. TÓTH Gergely, „Állhatatosság és politika, Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 5. sz. (2019): 567–584.

Konklúzió helyett: értékelés és előremutatás

Nagy örömünkre nemrég megjelent magyarul Petrarcának egy bizonyos orvos ellen írott támadó irata Lázár István barátom fordításában.²⁰ Ez megint egy olyan munka – amely együtt a *Secretummal* – felsorakozik a legrejtelmesebb, legfilozofikusabb, leglélektanibb Petrarca-művek közé, legalábbis így látja a legújabb nemzetközi szakirodalom.²¹ Különösen figyelemre méltó egy 2006-ban, Messinában megjelent kötet, melynek címe: *Petrarca e la medicina*, amely végigvizsgálta szerzőnk összes kéziratos jegyzetét és a könyvtárának minden fennmaradt darabját abból a szempontból, hogy mit tudott és mit írt az orvosokról. Ráadásul a kötetet záró tanulmányban a főszerkesztő Vincenzo Fera, aki a most folyó Petrarca kritikai kiadást is szerkeszti, és egy orvostörténésznő, Tiziana Pesenti, eljátsszák Gaudium és Dolor vitáját párhuzamként, hogy eldönthessék, hogy voltaképpen kicsoda és kié is Petrarca.²² Egyrészt bebizonyítják, hogy mindent elolvasott, amire hozzáfért az orvostudományból, de mivel Celsust akkor még nem fedezték fel, ezért – bizonyos joggal – lenézte az orvostudománynak azt a forradalmi változását, ami az orra előtt játszódott le, olyan városokban, illetve egyetemeken, amelyeket egyébként jól ismert. Igazságtalan volt tehát egy csomó dologban, de azért volt igazságtalan, mert Graeculusnak, vagyis Görögöcskének, illetve ha arab tudós képviselte, akkor Arabocskának nevezett azokat, akiket el tudott olvasni latinul. Celsust bizonyára becsülte volna, de még nem ismerhette! Másrészt a legjobb barátját utolsó éveiben háziorkosként alkalmazta Arquában, külön szobát rendezett be neki, és az ő tanácsára éjszaka bundában aludt, mert joggal tarthatott az agyszélfűdéstől. Sok orvosi tanácsot persze visszautasított, például azt, hogy igyon bort is, hiszen eddig egészségesen sem tette. A harmadik, és ez hallatlanul fontos: kezdettől fogva csak azt becsülte az *ars mechanicának*, tehát alacsonyabb rendű tudománynak vagy mesterségnek minősített orvostudományban, illetve minden más természettudományban is, aminek van valami transzcendens vo-

20 Francesco PETRARCA, *Invective contra medicum – Invektívák egy orvos ellen*, fordítás, jegyzetek, utószó LÁZÁR István (Szeged: Lazi Kiadó, 2021). Vö. Giuseppe DELL'ANNA, „Il Petrarca e la medicina”, in *Petrarca e la cultura europea*, a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Caleidoscopio 7 (Milano: Nuovi Orizzonti, 1997), 203–222.

21 Francesco PETRARCA, *Kétségeim titkos küzdelme – Secretum*, ford. LÁZÁR István, utószó SZÖRÉNYI László (Szeged: Lazi Kiadó, 1999).

22 Vincenzo FERA e Tiziana PESENTI, „Conclusioni”, in *Petrarca e la medicina, Atti del Convegno di Capo d'Orlando*, 27–28 giugno 2003, a cura di Monica BERTÉ, Vincenzo FERA e Tiziana PESENTI (Messina: Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, MMVI), 381–403.

natkozása. Fera a zárótanulmányban még azt is megkockáztatja, hogy időnként ortodoxabb és misztikusabb Danténál!²³

A másik: nemrég megjelent Tania Zampinitól egy monográfia,²⁴ amely a líra szempontjából veszi szemügyre mind a *Secretum*, mind a *De remediis*, mind az orvosok ellen írott gúnyiratnak a problematikáját, azt állítva, hogy ezeket csak együtt lehet értékelni, mégpedig úgy, hogy Petrarca olyan mélységben tudott írni ezeknek a különböző műfajú dolgokról, ráadásul váltogatva a leggyilkosabb és legszemélyeskedőbb iróniát a legmagasztosabb látomásossáig, az beletartozik a számára legfontosabb kérdésbe, amire rátette életét, vagyis hogy megteremtsen egy új irodalomszemléletet, de úgy, hogy a személyességből valami mindig megmaradjon. Az, ami nem közös az emberrel, nem minden emberben ugyanaz, de mindenkinek van sajátja, és ez nem pusztulhat el, mert ez az, ami majd üdvözül, hogyha a „jóságos cselekedet” tanácsait nem szegi meg.

Úgy gondolom, hogy most, vagyis a teljes Petrarca-mű Székely László-féle fordításának kiváló kiadása után abban az irányban is lehetne folytatni a Petrarca-hatás kutatását a 18. századi magyarországi magyar és latin nyelvű irodalomban, hogy figyelembe vegyük a két teljes (egri és budai) latin kiadás mellett a rövidített válogatásokat, a teljes magyar fordítást és így vizsgáljuk Petrarca lélektani és költészeti felfogásának, pszichológiájának és teológiájának hatását a késő barokknak, preromantikusnak, avagy korafölvilágosodottnak nevezett kor teljes irodalmi szövegtárára. Megérné...

23 Uo., 400–401.

24 Tania ZAMPINI, *Melancholy and the modern consciousness of Francesco Petrarca: a close reading of melancholy, acedia, and love-sickness in the Secretum, De remediis utriusque Fortunae and Canzoniere* (Montreal: McGill University, 2008).

Pandora szelencéje

Betegség-katalógusok 18. századi színjátékainkban

Tanulmányomban azt szeretném körüljárni, hogy a dramatikus beszédmód keretein belül hogyan jelenik meg a betegség mint téma, illetve mint allegorikus büntetés a bűnös élet, a szenvedélyek elburjánzása, az élet-szabályok be nem tartása miatt. Azért tartom érdekesnek ezt a témát, mert – ahogyan a konferencia programjából is kiderül –, a betegség tematikája a modernitás előtt leginkább az orvosi illetve a teológiai traktátusokhoz kötődik a köztudatban, míg a modern irodalomban (a magyar és a világirodalomban egyaránt) a líra lesz megjelenésének kitüntetett helye.

Jean Mesnard, aki a klasszicista francia színháznak a betegség-metáforához való viszonyát vizsgálta, megjegyzi, hogy bár a betegség és az orvoslás, mint dramatikus művek témája, nagyon is kézenfekvő, sokkal kevesebbszer jelenik meg önmagában, mint ahogyan azt a mai befogadói elvárásokban látjuk (kórház- és orvos-sorozatok, szappanoperák). Ennek az az oka, hogy a valóságűen ábrázolt betegség, a valóságű orvosi gesztusok nem túl érdekesek (banálisak) a 18. századi színpadon, s a klasszicista *bienséances*, az illem egyébként sem engedi ezek (s főként nem a *halál*) bemutatását a nyílt színen, miközben a narratív művekben és a költészetben is gyakran találkozunk vele. A tragédiákban a betegség önmagában nincs és nem is lehet jelen: a betegség és a beteg ember statikussága, a drámai cselekmény nélküliség eleve ellent mond a tragédia műfaji szabályainak.¹ Nem véletlen, hogy a 17-18. századi tragédia-elméletekben a tematikus felsorolásban sohasem szerepel a betegség, a betegséggel való megküzdés, mint önálló dráma-téma. Ugyanakkor éppen a dráma az a műnem, amelynek gyógyító erejét (Arisztotelész *katharszisz* fogalmának reneszánsz értelmezéséből adódóan), több

1 Jean MESNARD, „Maladie et médecine dans l’optique du théâtre”, *Théâtre et drame musical: Revue européenne bilingue* 6 (2005): 11–19. Itt 13.

drámaelmélet is hangsúlyozza, kiemelve a szenvedélyektől és a félelemtől való megtisztulást, mint a drámai katharzis velejáróját,² tehát érdekes módon, éppen ez a műfaj válik maga is részévé a betegségekől és a megbetegítő szenvedélyektől való gyógyításról szóló diskurzusoknak. Vannak azonban kivételek: a 17. század közepén először a komédia, majd a tragédia keretei között jelennek meg olyan művek, amelyek központi témája lesz a szereplőknek a betegséghez való viszonya, illetve a lelki érzelmek általi beteggé válása.

A legemblematisabb szerző Molière, akinek a vígjátékai között három olyan is van, amely a korabeli gyógyítással, gyógy módokkal, az orvosi hivatással foglalkozik (*Médecin malgré lui*, 1666 [Botcsinálta doktor], *Le médecin volant*, 1645, *Le Docteur amoureux*, 1658), de már a betegség-tudat torz formája, a hipochondria is ott van a témái között (*Le malade imaginaire*, 1673 [Képzelt beteg], *L'Amour médecin*, 1665 [A szerelem mint orvos]), s nem csak nála, hanem például a kortárs Jean de Rotrou *L'Hyphochondriaque* című 1631-es vígjátékában is.³ A téma megjelenését több dolog is inspirálta, egyrészt a felismerése (vagy újrafelismerése) a test és a lélek közötti bonyolult interferenciáknak, a makrokozmosz és a mikrokozmosz egységének, másrészt az az elméleti alap, hogy a színház a saját céljait leginkább az érzelmek plasztikus bemutatásával, a szenvedélyek lefestésével éri el, s ezek között az örület, a féltékenység, a melancholia (és még jónéhány egyéb) orvosi értelemben is használatos fogalom.

Molière jellemvígjátékainak tehát erős pszichológiai háttere van, orvosfigurái viszont a *commedia dell'arte* hagyományait folytatják a francia színpadon (a *dottore* és a *pedante* figura él tovább bennük), a farce-jelenetekben a dogmatikus, merev orvoslás paródiáját látjuk viszont a *Botcsinálta doktorban* és a *Képzelt betegben*, (amely néma balett jelenettel teszi elfogadhatóbbá a nézők számára az

2 A purgáció-elmélet az indulatok átélésekor fellépő testi változásokból eredezteti a katharsizist, összhangban azokkal a kortárs görög orvosi elméletekkel, amelyek a különböző indulatokat kísérő testi tüneteket és pszichoszomatikus folyamatokat írják le. Vö. Herbert FLASHAR, „Die Medizinischen Grundlagen der Lehre von der Wirkung der Dichtung in der griechischen Poetik”, *Hermes* 84 (1956): 49–74. A 17. századi orvostudományi könyvek közül: Robert BURTON, *The Anatomy of Melancholy, What it is: With all the Kinds, Causes, Symptomes, Prognostickes, and Several Cures of it. In Three Maine Partitions with their severall Sections, Members, and Subsections. Philosophically, Medicinally, Historically* (Oxford: Opened and Cut Up, 1621); Mary Ann LUND, *Melancholy, Medicine and Religion in Early Modern England: Reading The Anatomy of Melancholy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Magyar nyelvű összefoglalása: BOLONYAI GÁBOR, „A Poétika szöveghagyománya és utóélete”, in ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*, [teljes gondozott szöveg], ford. RITOÓK Zsigmond, szerk., jegyz. BOLONYAI GÁBOR (Budapest: PannonKlett Könyvkiadó Kft., 1997), 174–175.

3 MESNARD, „Maladie...”, 17.

orvosi vizsgálat naturalisztikus ábrázolását), akár a *Monsieur de Pourceaugnac* című darabjában (1669), ahol az első két felvonásban az orvosok és a patikusok énekelve és táncolva gyógyítják a búskomorságot, és ezt ajánlják a betegeknek is.

A klasszicista tragédiák között nincs olyan, amely már a címében utalna a betegség-tematikára, ez azonban nem jelenti azt, hogy a dráma szervező erői között nincs ott a testet-lelket megbetegítő szenvedély (a szerelem, a féltékenység, a bosszú szenvedélye), ami a valódi betegség tüneteivel ruházza fel a drámai hősokeket. Magyarországon mai ismereteink szerint 1747-ben, az eperjesi jezsuita kollégiumban kezdődik el Molière színpadi recepciója.⁴ A hamarosan magyar nyelvűvé váló Molière-kultusz⁵ a jezsuita és a piarista iskolákban elsősorban a *Le bourgeois Gentilhomme* [Úrhatnám polgár] című darabot kultiválta (ennek több magyar nyelvű szövegváltozata is fennmaradt).⁶ Több helyen is bemutatták a 18. század utolsó harmadában a *Les fourberies du Scapin* átdolgozásait, szintén több magyar nyelvű variánssal.⁷

- 4 Schurdanus homo rupeX equestrem in ordinem recipi cupiens. „Placita Rhetorica cum primis cum Galliarum Plautum Mollierium dato Schurdano, quod mirere, in vitam Bacchi feriis revexit.” STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, 3 köt. (Budapest: MTA Könyvtára, 1986), 2:426.
- 5 DEMETER Júlia, „»Játékunkból víg oktatást vegyetek...«: A magyar nyelvű komédia a 18. század második felében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 3–4 (1998): 337–356; DEMETER Júlia, „Fősvények, parasztok, bohócok (magyar nyelvű iskolai komédiák)”, in *A magyar színház születése: Az 1997. évi egeri konferencia előadásai*, szerk. DEMETER Júlia (Miskolc: Miskolci Egyetemi kiadó, 2000), 321–337; CZIBULA Katalin, „A jezsuiták szerepe az európai klasszicista dramaturgiai hagyomány magyarországi elterjedésében”, in *Historia Societatis Jesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba és ZOMBORI István (Budapest: METEM 2007), 332–340.
- 6 ILLEI János, *Tornyos Péter, 1767*, in *Jezsuita iskoladramák I: Ismert szerzők*, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin és VARGA Imre, Régi magyar drámai emlékek 4/1 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992), 445–500, hozzáférés: 2022.06.02, https://szovegtar.iti.mta.hu/site/assets/files/24835/rmde_xviii_4_1_1992.pdf; [ismeretlen szerző], *Fen-béjázó és maga sorsával meg nem elegendő embernek bolondsága, Eger 1769*, in *Jezsuita iskoladramák 2: Ismeretlen szerzők, programok, címlapok*, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZ Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva és VARGA Imre, Régi magyar drámai emlékek 4/2 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1995), 395–450; MIKLÓSI Ambrus, *Stolander a bálban, Kanta 1774*, in *Minorita iskoladramák*, kiad. KILIÁN István, Régi magyar drámai emlékek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 511–554, hozzáférés: 2022.06.02, <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/minorita-iskoladr%C3%A1m%C3%A1k/>; JANTSO Ferenc, *Kintse Násó bált rendez, Kanta 1775*, in *Minorita iskoladramák*, 681–740; HAGYÁSI Imre, *Szemtelen nagyravagyódnak nevetséges meg-tsufolása, Vác, 1775*, in *Piarista iskoladramák I*, kiad. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin és PINTÉR Márta Zsuzsanna, Régi magyar drámai emlékek 5/1 (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 2002), 861–896.
- 7 [ismeretlen szerző], *Gazda Péter, Nagyvárad 1765*, in *Jezsuita iskoladramák 2...*, 589–632; JANTSO Ferenc, *Zsákosi furfangjai és a két vén zsugori, Kanta 1774*, in *Minorita iskoladramák*, 555–612.

A protestáns kollégiumi hagyományban is találkozunk a *Les fourberies du Scapin* egy késői átdolgozásával,⁸ de emellett Molière orvosi tematikájú vígjátékai és balettkomédiái is helyet kaptak a kollégiumi oktatásban. A *Médecin malgré lui* szövegét elsőként a kolozsvári református kollégium diákjai fordították le 1792-ben, a darab a *Próba* című zsebkönyvben jelent meg,⁹ a *Le mariage forcé* szövegével együtt. A kötet címét a bevezető így indokolja: „Nem a Ditséret kívánása, sem a Jutalomra való alaton indulat: hanem Kedves Anyai Nyelvünkhöz buzgó Szivünk indított fel, hogy ott, ahol a Nagyobbak megindultak előll, mi is Ifjak az ő töréseken próbát tegyünk.” A társaság célja a magyar nyelv művelése, latin, német, francia görög nyelvből való fordításokkal, később pedig majd eredeti művek írásával. A tervezett közös munka nem független az ekkor szerveződő magyar hivatásos színháztól sem: a tagok főként a drámai műnemen belül „tesznek próbát”, hogy később „eredeti Magyar Theátrális Játékok” írásával segítsék a darabhiánnyal küzdő pesti és kolozsvári társulatot.¹⁰

A' kénytelenségből való orvos főhőse Skanarella, akit a felesége furfangja és jó néhány botlás tesz orvossá, s remekül feltalálja magát a szerepben: a némának tettetett leány (Lutzinda) betegségének halandzsa latin diagnózisát így fordítja le az álmélkodó Gerontnak:

SKANARELLA: „ez a' nyelve nem foroghatásának oka jó bizonyos *humorokból*, melyeket mi Tudósokul *humores peccantes*eknek hívunk, *peccantes* – az az *humores peccates* – a' mennyiben tudniillik, minek-utánna a' gőzölgések formáltatván a' bé-folyó matériák által, és pediglen ezek fel-emelkedvén a' betegség lak-helyébe, hogy úgy szóllyak mint égy in regionem, az Úr ért vala Deákul?” Amikor kiderül, hogy nem, így folytatja: „Továbbá ezek a' gőzölgések, melyekről én szölkél, fel-kelvén bal-óldalról, a' hol van az Embernek a' mája, mennek jobb-kéz felé, a' hol van a' Szív, és már ebből a' leszsz, hogy a' Tüdő, melyet mi Deákul ármejjannak nevezünk, közösülvén az agyvelővel, melyet mi görögül Nasmusnak hívunk, a' Véna *Cáva* közben-vetése által, melyet mi 'Sidoul *Cubilének* nevezünk, öszve-találkozván úttýában a' meg-mondott gőzölgésekkel, melyek

8 KIBÉDY Sámuel, *A Scapin csalárdságai, Kolozsvár 1792*, in *Kollégiumi drámagyűjtemények*, szerk. DEMETER Júlia, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, Régi magyar drámai emlékek 7 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 969–1040.

9 *Próba melyet anyai nyelve' tanulására tett a' Nagy enyeden tanuló ifjak között fel-állott magyar Társaság. Nyomtattatott a' Társaság költségével. Kolo'sváratt, A' Reform. Kol. Betüivel. 1792. Esztend. A' kénytelenségből való orvos. Víg-Játék. III. Fel-Vonásokban szereztetett János Baptista Pokelin Molier által. Fordítottatott Frantziából A' Társaságnak égy Tagja által 1791-ben. Modern kiadása: A kénytelenségből való orvos, Kolozsvár 1791. Kollégiumi drámagyűjtemények, 913–968.*

10 *Az erőszakos házasság* című fordítást 1794. január 11-én be is mutatták Kolozsváron. *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 909.

meg-töltik az *Omplatumnak ventriculussát*, és mivel hogy a' fellyebben ki-tett gőzölgések – tsak vegye jól észre, kérem igen szépen, ezt az okoskodást, és mivel-hogy ezek a' gőzölgések bizonyos gonoszsággal birnak [...] A' melyet okoz a' *Diafragmába* való üregbe származott gőzölgések savanyusága, tehát – a' következik, hogy ezek a' párázatok *Ossandubundus Canis certies Mater Poterius musca in temone sedít* – és nézze az Úr, éppen valósággal ez az oka, hogy a' Leánya néma.¹¹ [...]"

1797-ben, fogsága idején Kazinczy is lefordította a darabot, úgy, hogy nem tudott a nagyenyedi kiadványról, amelyről utólag nem volt jó véleménye:

A' *Medecin malgré lui*-t még Debreczenben megolvastam. Fiatal ember' munkája, megtetszik a' fordításon a gyakorlatlan és bátortalan kéz. Valóban nem letem benne talán egy szót is, amit tudva való hasznomra fordíthatnék. Azonban igen örvendek, hogy minek előtte az én fordításom Kócsy Úrnak kezébe ment, és nem sokára az olvasó Közönség kezében mégyen, meg olvashattam.¹²

A *botcsinálta Doktor* Kazinczy többszöri átdolgozása után csak 1837-ben jelent meg a *Külföldi Játsszósín*ben. Kazinczy nem fordítást, hanem magyarázást készített, a szerepneveket és a helyneveket is megváltoztatta.¹³

A *Le malade imaginaire* kollégiumi fordításáról nem tudunk, de első magyar fordítója, Csokonai Vitéz Mihály is a debreceni kollégiumban találkozott először a darabbal, ahol a latin doktoravatási paródia „közszájon forgott”, s a latin formulákat szállóige-szerűen használták a diákok.¹⁴ Csokonai egy olasz nyelvű Molière-kötetből fordította le 1799-ben a harmadik közjátékot, a doktor avatási ceremóniájának paródiáját, *Doctorandus* címmel.¹⁵

A magyarországi késő klasszicista kollégiumi színjátszásban azonban már ezek előtt a fordítások előtt is készült egy olyan orvoslás-paródia, amely egyrészt Molière-t, másrészt a kollégiumokban szokásos iskolai témájú bohózatokat követte. Ez a szöveg Szathmári Paksi Sámuel *Pandora* című farsangi mítoszparódiája,

11 *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 946–947.

12 KAZINCZY Ferenc, „Kazinczy levele Kozma Gergelynek”, in *Külföldi Játsszósín*, kiad. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 365.

13 A szöveg kritikai kiadása: *Külföldi Játsszósín*, kiad. DEMETER Júlia (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 93–120, jegyzetek 370–376.

14 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek 2: 1795–1799*, kiad., jegyz. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 299.

15 A szöveg kritikai kiadása: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek 2...*, 131–140, jegyzetek: 294–309.

amelyet 1773-ban mutattak be a sárospataki református kollégiumban.¹⁶ A mű népszerűségét jól jelzi, hogy három kéziratos másolatban maradt fenn a szövege, s a legjobb másolat (ez lett a kiadás alapszövege is) a Kazinczy-hagyatékban maradt fenn, mivel Kazinczy Sárospatakon Szathmári Paksi tanítványa volt.¹⁷ A sokféle intertextuális hagyományt és műfaji elemet ötvöző, a protestáns kollégiumi színjátszás hagyományaiba szervesen illeszkedő darab első fele az ember teremtéséről szóló moralitás (nem a bibliai, hanem a görög mitológiai hagyományt követve), a második fele pedig orvos-paródia, amelyben Aesculapius gyógyítja meg a bűnök „áldozatait”, s mellettük azokat is, akik saját jellemhibájuk miatt szenvednek el (mulatságos) testi torzulásokat és fájdalmakat. A sárból készült, és sokféle bűnben tobzódó emberek megbüntetésére ugyanis Jupiter elküldi Pandorát a szelencével („piksissel”), amit végül Epimetheus nyit ki, így szabadítja rá a világra a pestist és a nyavalyákat. Végül Themis kérésére Jupiter megszünteti a járványt és leküldi a földre Aesculapiust két segédjével, hogy meggyógyítsák a nyavalyáktól szenvedőket. Elsőként a *Bolond kevély* érkezik, majd a *Nagyra vágó*, a *Részeges*, a *Szerelmes*, a *Siket*, a *Lotsfets*, a *Fél szemű*, a *Himlő helyes*, *Egy jó mellyes Leány*, végül pedig egy *Asszony*, *akinek meghalt a fia*. A kilencféle betegség némelyike jellembeli, némelyike pedig testi torzulás, de Aesculapius mindegyikre tud gyógymódot, a refrénszerű orvosi tanács után, ami („Fogd a’ recipéket és a’ régulákat, Ezek szerint folytasd mindég Dietádat”) személyre szabott (hol abszurd, hol valós) orvosi utasítások következnek. Aesculapius orvosi utasításai Pápai Páriz Ferenc illetve a korabeli orvosi könyvek utasításait is parodizálják: pl. Pápai a gutaütött embernek ezt javasolja:

„keveset egyék, mennyit a gyenge gyomor megbírjon, az pedig légyen könnyű emésztő [...] A mustár mindennap légyen borral, hanemha vízzel elegyíti, ne éljen, jobb a méhser és a főtt víz fahéjjal. Nappal ne aludjék, süveg nélkül ne háljon, azt is elébb gyantafüsttel megfüstölvén, úgy nyomja a fejébe. Meleg ruhával tagjait gyakorta dörzsölgesse.”¹⁸
Aesculapius tanácsa a Bolond kevélynek: „A’ Cavét téj fellel nem jó ínnya. A tzitromos

16 Kritikai kiadása: *Protestáns iskoladramák*, kiad. VARGA Imre, Régi magyar drámai emlékek 1/2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 913–1002, hozzáférés: 2022.06.02, <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/protest%C3%A1ns-iskoladr%C3%A1m%C3%A1k-ii/>.

17 Uo., 968.

18 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis: Az az emberi Test Nyavalyáink Okairól, Fészkeiről, s azoknak Orvoslásának Módyjáról való Tracta* (Kolozsvár: [s. n.], 1690), az 1747-es kiadás: <https://mek.oszk.hu/15200/15273/15273.pdf>. Tanulmányomban az 1764-es kiadásból készült modern átíráshoz hivatkozom: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis*, kiad., jegyz. SZABLYÁR Ferenc (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 47.

bor ártalmas. A' Süveged nem árt néha le venni. A Nyakadot nem kell merően tartani. [...] Az orrodát káros sokat fintorgatni. Menny a Patikariushoz, [ezt a recipét] *alázatos-ságnak* hívják!¹⁹

A Részeges gyógyítása: „Nap közbe vizet igyál! Délbe bort, de vizzel, két pohárral igyál! Etzetest enni ártalmas. Az égetett ital veszedelmes. A' sert is meg lehet innya. A tzeégerre nem kell bámulni! Ha zavaros lesz a Bodrok, a' kútból igyál. Etc.”²⁰

Amikor a Siket megjelenik, Aesculapius arra utasítja a szolgáját, hogy cseppentessen a fülébe 1-2 csepp orvosságot, mire a süket kezd egy kicsit hallani. A süket-ség gyógyítása Pápai Páriz Ferenc orvosi könyvében:

a fűszerszám szekfüvet megtörvén vesd eleven szénre, és annak füstivel tölcser által füstöljed gyakorta füleidet. Minjárt az ilyen füstölés után ruta vagy keserűmandola vagy barackmagolajat melegen eressz a fülbe, s úgy feküdjél le. Annál hathatósabb lészen, ha az olajba vagy rozmarin vagy zsálya vagy kömény [...] olajat egy vagy két cseppet cseppentesz.²¹

A Himlőhelyest egy kenőccsel gyógyítja meg Aesculapius, de a testi orvosság mellett hangsúlyozza (ahogy a többi esetben is) a lelki orvosságot is: „De ne kedvellyed e' külső ékességet, Ne ez által kívány nyerni kedvességet, Hanem a' virtusból kerness ditsősséget, Ez ádhat igazabb s állandóbb szépséget.”²² Hasonló tanácsot kap a Lotsfets ember is, akinek ezután nem szabad rágalmazni senkit, és a Fél szemű is csak azért nyeri vissza a látását, hogy ezentúl nyájasan és szemérmesen nézzen az Ég felé.²³

A szerelem miatt beteg férfi így kezdi a panaszkodást: „Nagy az én szivemben belől a' Sérelem, De nyavalyám jelét kívül is viselem”. A szerelem testi szimptomái a sápadtság, a fogyás, az álmatlanság, a folytonos könnyhullatás. Aesculapius így diagnosztizálja: „A' szerelem lángja szivedet égeti/Szinedet s testedet e' baj vesz-tegeti.”²⁴ A szerelem betegének adott tanácsok inkább tekinthetőek a kollégium-ban tanuló fiatal fiúknak alkotott (szigorú) életszabályoknak: „A' Leányokat úgy nézd, mint égy darab fát! A' tsókokat kerüld, mint a' vipera mérget! A' fonóba ne

19 *Protestáns iskoladrámák*, 946. A kiegészítés az *Elvádolt ártatlanság* című következő színjátékból való.
20 Uo., 950.

21 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis*, 81.

22 *Protestáns iskoladrámák*, 959.

23 „E' fájós szemekkel de ne nézz mérgesen, / Ne nézz mint az Áspis olly igen élesen, / De nyájasan, szépen s. épen szemérmesen, / Az Égre kevélyen ne hányd s.negédesen”, uo., 957.

24 *Protestáns iskoladrámák*, 951.

járj! Algebrát tanulj! Tsak a száraz lótzán hály! Ha Leánnyal kell beszélned, nézz el a' feje felett! Ha mosolyog, dugd bé a szemed!"²⁵

Jól látható, hogy Szatmári Paksi művében (ahogy az az 1770-es években Losoncon, Nagyenyeden, Kolozsvárott, Sárospatakon szokásos), a tragikus és a komikus beszédmód még együtt jelenik meg, amit csak felerősít egy olyan szereplő (Morio, Vad múzsa), aki egyfajta rezonőrként, minden eseményhez (néha csak szókimondó, keserű, máskor obszcén) reflexiókat fűz. A korabeli gyógymódok parodisztikus felsorolása, a sokszor nyers, szókimondó humor mellett ez a protésztaáns játék sem nélkülözi ugyanakkor a nagyon hatásos morális konklúziót, amelyet az Aesculapius által feltámasztott fiú mond el a jelenet végén, s amely a bűnnek és a büntetésnek ugyanazokat a dimenzióit mutatja meg a nézőknek, mint (ugyanebben az időszakban) a csíksomlyói passiójátékok:

Láttam s eljártam én már a' más Világot,
Kí nem beszélhetem azt a' bódogságot,
Sem azt a' rettentő bódogtalanságot,
Melly követi a' jót vagy a' gonoszságot.

Az Öröm s bódogság ottan véghetetlen,
Annak, aki jó volt; de szenyvedhetetlen
Az a' kín, a' mellyet várhat a hitetlen,
S az Isten törvényi eránt engedetlen.

El fogódott szívem, allig beszélhetek,
Csak épen ez egy szóm vagyon még veletek,
Míg időtök vagyon s. mig fen áll éltetek,
A halálról sokszor meg emlékezzetek.²⁶

Bár látszólag a kétféle színjátéktípusnak nincs sok köze egymáshoz, mégis jól látható, hogy a csíksomlyói ferences gimnáziumban előadott misztériumjátékok szövegeiben is a betegségek és bűnök orvoslásáról van szó, de másfajta, spirituális szinten. A bűnök lajstromában ott van a torkosság, a részegség, a bujaság, a harag, de ezeknek a bűnöknek az orvosa egyedül Krisztus. Kuna László 1741-es passiójátéka a hét főbűn szerepeltetésével mutat be egy olyan lelki (és testi) betegség-katalógust, amely a saját szűkre szabott formai szabályai mellett is érzéklete-

25 Uo. Ezt kiegészítik az *Elvándolt ártatlanságban* ezzel a szabállyal: „Románákat ne olvass!” Uo., 1054.

26 Uo., 961.

sen és a mindennapi életből vett képekkel vonultatja fel a bűnösöket és a pokolban rájuk váró szenvedéseket.²⁷ A Kevélység (Superbia) jellemzői a *Pandora* című darabban és a csíksomlyói passióban is ugyanazok („Mert én voltam az, ki úgy fel magasztaltam / Magamot, s’ mindenben másokat csufoltam, / Hasonlot magamhoz pornak allitotam / Méltó böcsületett senkinek sem adtam. [...] Én voltam, egy szoval, az ki mindenekben / Kevélkettem eddig testem szépségében.”)²⁸ Nem véletlenül kezdődik a betegek sora is éppen vele: az 1744-es passióban, amikor Lucifer be akarja népesíteni a poklot, a kevélységet akarja elsőként elhinteni az emberek között (a kevélység tette őt magát is a Pokol fejedelmévé), csak aztán jön a fősvénység és a részegség, majd a bujaság.²⁹ A Gulosus (Torkos) monológja szerint:

Mert az részegségben, mint diszno az sárban
Öröke hevertem életem napjában,
Számos nagy vétkeket cselekedtem abba,
Kikért az Istennek estem haragjában.

Én káromkodásban, nagy gyilkosságokban,
Lopásban és egyéb rut ragadozásban
Hamis ésküvésben, s, nagy rágalmazásban,
Az részegség miat estem sok haragban.³⁰

A konkrét emberi szenvedés, nyomorúság példajaként az ószövetségi előképek között többször is megjelenik Jób szenvedése, például az 1721-es passiójátékban.³¹ A szövegben az utolsó „feretrum” mutatja be Jób megpróbáltatásait, aki végül ezt mondja az ördögnek: „nem léssen néked hatalmad lelkemen/ Ambar adattatott

27 KUNA István László, *Jézus Krisztus szenvedéstörténete ószövetségi előképekkel és a hét főbűnnel, Csíksomlyó, 1741, nagypéntek*, in *Ferences iskoladrámák 2: 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, kiad. DEMETER Júlia, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka és MISKEI Antal, *Régi magyar drámai emlékek 6/2* (Budapest: Balassi Kiadó, 2021), 117–220, hozzáférés: 2022.06.02, <http://real.mtak.hu/129570/>.

28 Uo., 179–180.

29 FODOR Ferenc Ambrus (?), *Passiójáték a világ teremtésével, Káin és Ábel, Mária Magdolna és az ifjú történetével*, Uo., 383–384.

30 Uo., 187.

31 CSATÓ János Elek (?), *Krisztus passiójának ábrázolása nagypénteki körmenetben*, in *Ferences iskoladrámák 1: 1721–1739*, szerk., kiad. DEMETER Júlia, KILIÁN István és PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Régi magyar drámai emlékek 6/1* (Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 2009), 63–114.

romlando testemen.”³² Jób pátriárka az Égi per jelenet szereplői között is többször feltűnik³³, ő is a megváltásra szavaz pl. az 1727-es vagy az 1755-ös passiójátékban.³⁴ Több darabban is főszereplő *Mors*, s mellette a betegségek, mint az emberi szenvedés stációi jelennek meg a passiókban. A játékok keretrendszerében, a szövegek paratextusaiban mindig ott van a bűnöktől való megtisztulás lehetősége, a testi és lelki gyógyulást hozó isteni irgalom:

Oh, ember ha annyit Christus kényairol,
Gondolkodnál, mint te nyomoruságidrol,
Bizony mondom, hogy meg szabadulnál abbol,
Istentől adatot kemény csapásokbol.³⁵

Kéllek keresztyének ’s aitato lelkek,
Tiktek is minyájon, kik megjelentetek,
Kiben van fősvenség, vagy más egyéb vétek,
Azokrol Istennek irgalmát kérjétek.³⁶

Egy év múlva, 1774. februárjában már a fiatalon (mindössze 25 évesen) elhunyt Szathmári Paksi Sámuel emlékére írnak halotti verseket a tanítványai és kollégái.³⁷ Szentgyörgyi Márton éppen a derűs görög mitológia és a mélyen átélt keresztény hit kettősségére építi fel a versét. A két világ között nincs ellentmondás,

32 Uo., 108.

33 MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere* (Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009), 200–232.

34 Ismeretlen szerző: *Játék az isteni irgalomról és az igazságról*, Csíksomlyó, 1727. *Ferences iskoladramák I.* (RMDE 6/1) 349–400; TÓTH Mátyás Sebestyén (?), *Passiójáték bírósági jelenetekkel*, Csíksomlyó, 1755, in *Ferences iskoladramák 3: 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, kiad. DEMETER Júlia, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka és MISKEI Antal, *Régi magyar drámai emékek 6/3* (Budapest: Balassi Kiadó, 2021), 223–284, hozzáférés: 2022.06.02, <http://real.mtak.hu/129620/>.

35 Ismeretlen szerző: *Krisztus passiójának megjelenítése égi perrel és ördögökkel*, *Csíksomlyó 1750–1767*, in *Ferences iskoladramák 2...*, 869.

36 KUNA István László: *Jézus Krisztus szenvedéstörténete ószövetségi előképekkel és a hét főbűnnel*, *Csíksomlyó 1741, nagypéntek*, in *Ferences iskoladramák 2...*, 181.

37 A róla szóló 16 latin és magyar nyelvű halotti verset közli: NAGY Júlia, *Mennyei Parnasszus, Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei*, *Acta Patakina 16* (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2004), 29–55, hozzáférés: 2022.06.02, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ActaPatakina_16/?pg=48&layout=s.

de a Parnasszus hegye soha nem érhet fel az „égi Jeruzsálemhez” és Apolló sem mérhető az „égi orvoshoz”, Jézushoz.

Tehát már le sem jössz Földi Parnasszusra,
Hanem rá találál ama örök jusra
Azon folyamatból mely folt a Jésusra,
S hol bátran nézél a Kristusra (Echo:) IUSRA
[...]

Itt éltél Jupiter agyának velején,
Mulattál Helikon Parnassus mezején,
Kivált jó kedvednek ki derült idején,
Híztál Apollónak hegy tetején (Echo:) TEJÉN

Most pedig járultál a' Sion hegyéhez,
Mennyei Szent város Jerusáleméhez
Hol érsz Lelki szájjal Jéusod sebéhez
Kinek minden jó szív szerelmével ÉHEZ³⁸

Szathmári Paksi Sámuel korai halálának a ténye némileg megkérdőjelezi Varga Imrének, a sárospataki és a losonci darabok sajtó alá rendezőjének azt a döntését, hogy a *Phaedra* történetét feldolgozó *Elvádolt ártatlanság* című darabot is Szathmári Paksi művének tekinti, és az ő neve alatt hozza a kritikai kiadásban.³⁹ Az tény, hogy az *Elvádolt ártatlanság* több mint kétszáz sora (a gyógyítási jelenetek nagy része) szó szerint megegyezik a *Pandorával*. Éppen ez teszi valószerűtlenné, hogy abban a két évben, amíg Szathmári a poétai osztály tanítója volt, egymás után két ennyire hasonló színjátékot mutatott volna be a diákjaival. Sokkal valószínűbb, hogy az *Elvádolt ártatlanság* szerzője Nagyváti János, aki az 1770-es években maga is sárospataki diák volt, s aki a ránk maradt kéziratok tanúsága szerint 1786-ban a losonci kollégium poétai osztályának tanáráként mutatta be a darabot, amelyben egyébként csak Losonc környéki helynevek vannak. Felhasználta hozzá Szathmári Paksi tragikomédiájának második részét, már csak azért is, mert *Phaedra* is a szerelem betege, s amikor Aesculapius feltámasztja

³⁸ Uo., 43–44.

³⁹ *Elvádolt ártatlanság, az az Hypploitusnak Mostoha Annyának hamis Vádjára lett meg öletése. Szomorú Játék ött jelenésbe, melyet A' Losonczy reformata Oskola Tagjai eljádzottak Nagyváti János Poéták Praeceptorá alatt MDCCLXXXVI Esztendő 26. Májusban.* Kritikai kiadása: *Protestáns iskoladramák*, 1021–1069.

Hippolitust, remekül be lehetett illeszteni a jelenetbe az orvoshoz igyekvő betegek sorát, vagyis azt a részt, amely már eleve nagy népszerűségnek örvendett a református kollégiumokban.

Phaedra maga is betegség-metaforákkal írja le állapotát: „Nincs, ki olajt töltné eleven sebembe”, „emészt a fájdalom”, „szánd meg kínnyai közt síró mostohádat” írja Hippolitusnak, aki először valóban megszánja őt, mert maga is halálosnak tartja Phaedra szenvedélyét: „El vész, ha nem megyek, élte virágában, Mert nagyon kínlódik szerelem lángjában.”⁴⁰

Amikor Hippolitus meghal, Diána hívja Aesculapiust, hogy keltse életre, és a sikeres feltámasztás után sorra jön a többi beteg is, akik mind tőle remélik a gyógyulást. Hippolitus szó szerint ugyanazt mondja el a halál megtapasztalása után, mint a *Pandorában* feltámasztott fiú.⁴¹ Nagyváti egyébként sem sokat változtatott ezeken a jeleneteken, hozzáírt néhány tanácsot a gyógy módokhoz, néhol radikálisabban fogalmaz, mint elődje, (nála pl. így panaszkodik a Siket: „Doctor Uram, nékem mind a két fülem zúg, Ha ló jön, sem hallom, míg csak farba nem rúg.”)⁴² illetve kihagyja a Lotsfets és a Fél szemű figuráját, hozzáírja viszont a Hideg lelőst a betegekhez, s ezzel az iskolai tárgyú református színjátékokkal is összekapcsolja a darabot, mivel a fiúról kiderül, hogy a mestere ütlegei miatt vacog. Így Aesculapius azt tanácsolja neki:

Vég vagy két font hájat, kend meg az Oskolát Véle, had egyék meg a Mészáros Kuttyák!
Ne hidd, mikor azt mondja a Mamuskád, Beteg vagy, édes Fiam! Hazudj nagyokat a Praeceptornak! Reggel és Estve a mezőn fel szóval tanulj! Ne hidd a Praeceptort se ebédre, se Vacsorára, s el hágy a Czigány hideg!⁴³

A diákok és a praeparatorok viszonya, az iskolai vizsgák, a (buta) diákok jelentkezése az iskolába, mind népszerű drámatéma volt a protestáns kollégiumokban.⁴⁴

Néhány évvel később, egy Barczafalvi Szabó Dávid által írt sárospataki érzékenysjátékban azonban már a szerelem olyan tragikus szenvedély, amelyhez nem fér sem a humor, sem az obszcenitás. *A szülék és gyermekek kötelességeiről és a zabolátlan szerelemről szóló szomorújáték* már a címével is jelzi, hogy itt egy olyan szerelmi szenvedéllyel kerülnek szembe a szülők, amelyben egyértelmű és visszafordíthatatlan pszichoszomatikus tüneteket okoz a visszafojtott (később pedig

40 Uo., 1033–1034.

41 Uo., 1047.

42 Uo., 1054.

43 Uo., 1059.

44 Lásd: *Protestáns iskoladrámák...*, 37, 38, 40, 41. sz.

megtiltott) érzelem.⁴⁵ A szerelem felismerése ugyanolyan jeleken keresztül történik, mint a korábbi darabokban: a Kis Asszony sápadt, jajgat, saját szerelmét „nyavalyaként” nevezi meg, s az őt faggató szobalány is csupa orvosi terminust használ:

FRAJCZIMER: „igyekezem egész örömmel el esett állapotodat meg orvosolni; ne titkold tehát el nyavalyádnak tárgyát, mert ha azt szemérmesen rejtegeted, el terjed a’ seb helyt mutató kelevénye, s élted fonalát el rágja. [...]”

KIS ASSZONY: „A’ Fajdalmas szívek nyavalyája könnyebbedik ugyan a’ Panaszlással, De én csak fajdalmam mérgét nevelem a’ bé hártásodott sebet ki vájván, de el rontám minden nyavalyám okát ki beszélteni ellenző Paist.[...] Nem érzettem eddig sohais a’ szerelem Dühössen omlo nyilait, melyek csak egy szempillantásba egy pillantás által el anynyira öszve szaggatták gyenge szívemet, hogy rohano lövelését, jaj, tovább nem álhatom! Jaj, izekre repeszttem szívemet!”⁴⁶

Amikor megjelenik Gavallér (a Kis Asszony apjának patvaristája), a leány elájul, de ez az öntudatlan állapot csak addig tart, amíg meg nem bizonyosodik a szerelmük kölcsönösségéről, s ettől kezdve az önátadás, az önfeladás már egészen más szinten jelenik meg a drámában. A két szerelmes testi változásai szavak nélkül is elárulják a Vicze ispánnak (az apának) a szerelmi szenvedélyt: „Rettentesség, egymásra sem nézhetnek meg változás nélkül; e’ sárgúl, ammannak az orcáját halaványság, kékség lepte el, e’ reszket, amaz ismét mozdulhatatlan bálvány modra merevedik.”⁴⁷ Amikor a fiút elküldi a házától, a leány saját fantázia-világába menekül, a szerelmi szenvedély lesz életének egyetlen princípiuma. Bár a szülők tudják, hogy az „illy hevesen fel lobbant szerelem, illy tüzes tántorgású lánggal fojtogató szerelem” nyomán „az egész test le rogygni kéntelenítettik”, abban reménykednek, hogy még időben közbeléptek. Amikor elfogják a két fiatal leveleit és a leány szerelmes verseit, az apa egy kis toronyszobába zárja a lányát, hogy kenyéren és vízen böjtölve zabolázza meg az indulatait. Ennek a szerelmi szenvedélynek a végkimenetele azonban nem lehet más, mint a halál. Hiába hív el a Vicze ispán három orvost is, mire a kolostorba vonult szerelmes visszatér, már

45 *A’ Szülék Gyermekéhez, ’s A Gyermek szülékhez Szoros, egymáshoz tartozó kötelességekről és a’ már az Indulatok eredéseknél második graditsát, az értelem helybe hagyását Pártýára hajtott, S’ már vadabb Zabolátlansággal ragadó, sőt már a’ Testről az Elmére költönös fel váltással rohano, és így Dühösséggé vált Indulatok igazgatásokról modjáról, Honjainkban esett történettel intő Szomorú Játék. Sárospatak 1795 körül.* Kritikai kiadása: *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 215–258.

46 Uo., 219.

47 Uo., 221.

csak a leány holttestére borulhat rá, és ő maga is belehal a bánatba.⁴⁸ Pápai Páriz Ferenc könyvének V. részében ír *A hipochondriaca melancholiáról*, s annak okaként elsőként a gyomor hidegségét és nedvességét nevezi meg, majd

a sok rothadt gőzölgések felfelé menvén, az agyvelőt is elhatják, megzavarják, és a sok héjábóló fantáziáknak okai. [...] az agyvelőt is pedig gőzölgésével eltöltvén, szomorú félelmes gondolkodásokat hoz emberre. [...] E nyavalya ugyan nem halálos, de terhes és hosszas szokott lenni.

Pápai szerint azért, mert maga a betegség is nehezen gyógyul, de azért is, mert „az ilyen nyavalyában fetrengők többire szófogadatlanok, és az hosszas orvoslást fel nem vehetik”.⁴⁹

Az érzékenyjátékban szereplő két orvos nem tud dönteni arról, hogy a vér, vagy a belső szervek betegsége okozza-e a leány halálos gyengeségét, s miután kölcsönösen sértegetik és sarlatánnak tartják egymást, sértődötten otthagyják a haldokló kisasszonyt – a jelenet orvos-paródiaként is működik. Ekkor jelenik meg a korábban már gyógynövénygyűjtés közben látott Botanicus, itt már a saját nevén, Burhavé doktorként. A híres holland orvos, Herman Boerhaave (1668–1738) feltűnése a darabban mindenképpen Barczafalvinak a korszerű orvostudomány iránti érdeklődését fejezi ki. Boerhaave, a modern klinikai orvostudomány egyik megalapozója, Newton hidraulikai felfedezései alapján dolgozta ki az emberi test új modelljét: eszerint a szervezet hidraulikus gépként működik, a csövecskékben keringő vér tartja mozgásban. Az emberi test alapjában véve a szilárd anyagok és a nedvek mechanizmusa, és a gyógymódokkal az ezekben meglévő egyensúlyt kell helyreállítani. Betegség akkor keletkezik, ha a vér valahol akadályba ütközik; a hidraulikus „pumpáknak” ilyenkor erősebben kell dolgozniuk, a vér és az akadály súrlódása okozza a lázat. Boerhaave másik szakterülete a farmakológia, a gyógynövények és a belőlük készíthető orvosságok tudományos igényű tanulmányozása volt, s az általa kialakított leideni egyetemi botanikus kert és fizikai-kémiai laboratórium az új természettudományos gondolkodás egyik legfontosabb központja lett. Boerhaave tanainak elterjedését Magyarországon főként Rácz Sámuelnek (1744–1807) és Hatvani Istvánnak (1718–1786) köszönhetjük, de az egri Markhot Ferenc, Eszterházy Károly orvosa is fontosnak tartotta besze-

48 A színjáték részletes bemutatása: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „A kárhozas szerelemtől a szív jogáig: Az érzékenyjáték az iskolai színpadon”, in PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatúra* (Budapest: Universitas, 2014), 149–164.

49 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis*, 240–241.

rezni a tervezett orvosi fakultás részére Boerhaave könyveit,⁵⁰ s a tudós népszerűségét a róla vagy hozzá írt magyar nyelvű versek is mutatják. Az érzékenyjátékban Boerhaave mindössze 48 órát ad az apának, hogy a szigorúság helyett most már az engedékenységgel, a szerelmes visszahívásával gyógyítsa meg a szerencsétlen kisasszonyt, erre azonban már nincsen mód. Az orvos végül csak az érdekes eset tanulságát vonja le:

Ez a szomorú történet engemet arra fog fel serkenteni, hogy a lábra kapott dühös indulatok el fojtásának módjáról edj egész könyvet írjak, hogy kell tudni illik az először ki űtő erejét el háritani, hogy kell – már ha az értelem helybe hagyásatis meg nyerte – igazgatni, ’s hogy kell végtére, ha már dühös ragadással ki űti az ítélet-tételt Királyi székből, lassan lassan a zabolazást mérsékelni! Jaj, de hosszan lehet a felől írni! De semmi, két tomusba teszem in folio!⁵¹

Fontos elem, hogy Boerhaave kortársként, a darab valós idejében jelenik meg a szereplők között, miközben egy olyan mű elkészültéhez gyűjt anyagot, ami már évtizedekkel korábban megjelent. A fikció és a valóság egymásba játsása több szinten is felbukkan (a darab pretextusa szerint ez egy „honnyainkban esett történet”), de Barczafalvi ügyel rá, hogy se konkrét nevekhez, se konkrét helyszínéhez ne legyen köthető a játék, a szereplőket is csak társadalmi státuszuk illetve a családban elfoglalt helyük alapján jelöli.

Boerhaave zárómondata, ez a nehezen értelmezhető „esetleírás”, „kórisme”, bekerül a darab címébe is, mintegy hangsúlyozva már a kezdeteknél a fikció korlátozott érvényességét, és erősítve a tudományosság látszatát. Ennek az érzékenyjátéknak a tanulsága ugyanis már nem a szakrális szint hangsúlyozása, az isteni gondviselésbe és kegyelembe vetett hit fontossága és gyógyító ereje. A tanulság az emberek közötti, és főként a családon belüli viszonyokra vonatkozik, és a szülői önkény korlátozására irányul. Az önmagát – joggal – vádoló apa így fordul a nézőkhöz: „Érzékeny szivű emberek, tanuljátok meg a fel hevült indulatok igazgatásának módját! Tanuljátok meg, hogy ha azon igazgatás kegyetlenségre válik,

50 GÁL Tibor, „Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei”, *Kaleidoscope* 1, 1. sz. (2010): 120–153, hozzáférés: 2022.06.02, <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=40>; Hermann BOERHAAVE, *Elementa chemiae*, (Lipsiae: Caspar Fritsch, 1732). Jelzet: N. IX. 1-2; Hermann BOERHAAVE, *Praelectiones academicae in proprias institutiones rei medicae edidit et notas addidit Albertus Haller* (Venetiis: Simone Occhi, 1743–1745). Jelzet: Aa. VII. 43–49.

51 *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 250–251. A mű, amelyre a darabban Boerhaave mint megírandó dologra hivatkozik, valószínűleg az *Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis in usum doctrinae medicae* című könyve, ami 1709-ben jelent meg először Leidenben.

meg fogja haladni a Természet 's az emberiség határait!"⁵² A nagyravágyás, a gőg és a harag következménye nem a túlvilági büntetés, hanem a gyermek elvesztése és a gyötrő lelkiismeretfurdalás: „Én vagyok, én vagyok az a kegyetlen teremtettség, aki el rontottam a természettől az Atyák és Fijak között rendeltetett határt!"⁵³

Szathmári Paksi Sámuel és Barczafalvi darabja között mindössze húsz esztendő telt el. A kétféle drámaszöveg egymás mellé helyezése azonban nagyon érzékletesen (egy hagyománytisztelő református kollégium irodalmi világán belül) mutatja meg azt a változást, ahogy a késő klasszikus színházi témát és a közköltészettel rokon beszédmódot felváltja az érzékenység regiszterének újfajta, eszmeiségében is gyökeresen más tematikája és irodalmias beszédmódja a magyarországi színpadokon.

52 *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 253.

53 *Kollégiumi drámagyűjtemények*, 248.

A gyógyító timsó nyomában

Janus Pannonius Várad-verséről

Előadásom címe is jelzi, hogy a búcsúverstől nem könnyű elkészönni. A jelen konferencia programjában is helyet kapott Janus Pannonius Várad-vers címmel is idézhető műve, annak köszönhetően, hogy a versben felvillantott váradi hőforrások vizébe annak idején a timsót is belevegyítette a költő, és pedig látásjavító gyógyszerként. *Annak idején*, mondom, merthogy mikor és miért írta egyik legszebb, talán legtöbbet idézett versét Janus, tulajdonképpen még ma is foglalkoztatja a kutatókat.

Nem tagadhatom, hogy engem is foglalkoztat, amióta csak beleártottam magam a Janus-kutatásba. Hogy ez már négy évtizeddel ezelőtt megtörtént, abban jelentős része volt Csapodi Csaba *A Janus Pannonius-szöveghagyomány* című könyvének, mely több, mint 40 éve, 1981-ben látott napvilágot.¹ Ez az időszak az Akadémiai Könyvtár kéziratárának tudós munkatársa, Ritoókné Szalay Ágnes ismeretségét, majd a barátságát is meghozta számomra. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 2011. évi, Ágneset köszöntő számának bevezetőjében olvasható a következő mondat Jankovics József tollából: „Jó néhány pályakezdő kutató lehet hálás az MTA Könyvtárának hangulatos kézirat-szentélyében nyújtott készséges segítségért”.² Nos, közéjük tartoztam én is, illetve tartozom mindmáig, hisz bármely eredetinek gondolt feltevessel állok elő mondjuk Janus Pannonius életével és költészetével kapcsolatban, rögtön eszembe jut, hogy mit gondolna erről Ritoókné Szalay Ágnes. Gondolatomat általában tett követi, kézbe veszem tanulmánykötetekinek valamelyikét, és máris benne vagyok a témában.

1 CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*, Humanizmus és reformáció 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981).

2 JANKOVICS József, „Ritoókné Szalay Ágnes köszöntése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75, 2. sz. (2011): 125–128, 125.

A Várad-vers születési körülményeivel, illetve datálásával kapcsolatos, eredetinek gondolt feltevésemet mindenekelőtt Kovács Sándor Iván 1987-ben megjelent búcsúvers-antológiája inspirálta.³ Ebben nemcsak a „spiritusz rektor” által még az 1970-es évek elején kezdeményezett műfordítói versengés eredményeként született versek, valamint az „ösfordítások” szerepelnek, hanem az újrafordításra vállalkozóknak küldött segédanyagok is. Ezek egyikében, Kardos Tibor jegyzetire alapozva utal arra a Kovács Sándor Iván, hogy a búcsúvers születését Huszti József 1459-re, míg Gerézdi Rabán nyolc évvel korábbra, 1451-re tette, miközben a szerkesztőhöz illő tartózkodással csak sejteti, hogy miként Kardos Tibor, ő is az 1451-es datálást tartja elfogadhatónak.⁴ Mindezek után vettem a bátorságot és a vitatott kérdésben a magam véleményével is előhozakodtam 1989-ben megjelent, mindenekelőtt a búcsúvers-antológiát bemutató írásomban.⁵

Abból indultam ki, hogy jöllehet a búcsúvers tekintetében forrásértékű bázeli kiadásban⁶ olvasható cím, *Abiens valere jubet sanctos reges Waradini*⁷ (A távozó búcsúzik a szent királyoktól Váradon) eredetileg *Joannes episcopus abiens valere iubet Waradini* lehetett, és a címkezdő *Johannes episcopus* nem a pécsi, hanem a váradi püspök, az addigi székhelyétől elköszönő Vitéz János. A tudós szerkesztő, Beatus Rhenanus azt gondolhatta, hogy ez a *Joannes episcopus* maga a szerző, akinek a neve és pécsi titulusa szerepel a nyomtatásra kerülő kötet címlapján is, így a közlés során az „eredeti” verscímből elhagyható. Így már nem is tűnt olyan meredek feltételezésnek számomra, hogy Janus versében nem ő, hanem nagybátyja, Vitéz János búcsúzik Váradtól, miután a Szécsi Dénes bíboros érsek 1465. február 1-jén bekövetkezett halálával megüresedett érseki székre őt nevezi ki a király, majd be sem várva a pápai megerősítést rábízta az érsekség minden jószágát, s Vitéznek a fagyos téli időjárás ellenére indulnia kellett új állomáshelyére, a Dunaparti Esztergomba, valószínűleg budai megállóval.⁸

Ugyanebben az írásban egy – szerintem nem véletlen – összecsengésre is felhívtam a figyelmet. Ha ugyanis a búcsúvers indító soraiban azt olvassuk (Jankovits László nyersfordításában), hogy „ott kell hagynunk a szép Chrysiust és a hosz-

3 KOVÁCS Sándor Iván, szerk., utószó, jegyz., *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, Pannónia könyvek (Pécs: Baranya Megyei Könyvtár, 1987).

4 Uo., 39–41.

5 BODA Miklós, „Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban”, *Jelenkor* 32, 7–8. sz. (1989): 757–760. Vö. a 3. sz. jegyzetben idézett művel.

6 Janus PANNONIUS, *Sylva panegyrica ad Guarinum Veronensem*, in Janus PANNONIUS, *Epigrammata*, ed. Beatus RHENANUS (Basileae: Frobenius, 1518), 79.

7 Uo., 79.

8 BODA „Janus Pannonius ...”, 759.

szan-úr Isterhez kell röpdlnünk”, akkor nem lehet, hogy ne jusson eszünkbe az a vers, melyben nagybátyja érseki kinevezését ünnepli Janus. Utolsó két sora az erdélyi Tóth István költő tolmácsolásában: „Esztergom vezet ékes Várad, az Ister a Kőröst; Most első atya lesz, ki negyedik atya volt.” (Eredetiben: „Cedat Strigonio Varadinum, Chrysius Histro, / Sit patrum primus, qui modo quartus erat.”⁹) Meglehet, ezt a lehetőséget is figyelembe vette Kovács Sándor Iván, amikor 1990-ben, a Monok Istvánnal együtt világra hozott utazástörténeti kötet¹⁰ összefoglalójában, a „búcsúvers-kutatás” újabb eredményeinek számba vétele során, Török László új eredményeinek méltatását követően így ír:

Boda Miklós meg a datálás és a cím magyarázatában jutott új következtetésekre. A *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban* című, Pécsen 1987-ben megjelent kiadványt ismertetve (*Jelenkor*, 1989) a címet teljesebb formában értelmezi (*Joannes episcopus abiens valere iubet sanctos reges, Waradini*), s úgy foglal állást, hogy Janus itt Vitéz János (*Joannes episcopus*) nevében szól, mégpedig akkor, amidőn Mátyás 1465 februárjában a megüresedett esztergomi érseki székre nevezi ki Vitézt. A búcsúvers szerezési éve ezek szerint nem 1451, hanem 1465.¹¹

Jó érzés arra gondolni, hogy Péter I. Zoltán, a közelmúltban elhunyt nagyváradi helytörténész, író sem utasította el a szóban forgó feltételezést. Erre utal, hogy a *Korunk* 2009. augusztusi számában kerek-perec megjegyzi: „1465-ben a Váradtól búcsúzó Janus Pannonius is megemlékezik egy versében a gyógyforrásokról.”¹² S ha már itt tartok, nem hallgatom el azt sem, hogy a tudós költő, Csehy Zoltán 2019-ben, a pozsonyi Comenius Egyetem kiadásában megjelent, Janus verselését elemző tanulmányában egyetértőleg idézi Janus-kutatónk, Jankovits László búcsúvers-elemzését, majd így ír:

A költemény egy másik, bravúros értelmezését Boda Miklós vetette fel: szerinte Janus Pannonius a versben Vitéz János nevében búcsúzik Váradtól, a váradi rezidenciától, mi-

9 Uo., 759.

10 *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. MONOK István, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

11 Uo., 993–994.

12 PÉTER I. Zoltán, „A Nagyvárád melletti termálfürdők rövid története, Püspökfürdő”, *Korunk* 20, 8. sz. (2009): [2.]

vel Vitéz immár esztergomi érseki rangban folytatja tevékenységét: a költemény eszerint szellemes szerepvers.¹³

S hogy ezt se felejtsem: a Csehy Zoltán által is méltatott Jankovits László nagyon sokat segített nekem azzal, hogy előbb a pécsi Művészetek Házában, majd a *Jelenkorban* is bemutatta *Stúdium és Literatúra* címmel 2002-ben megjelent könyvemet, benne Janus Pannonius-tanulmányokkal.¹⁴ Ezen túlmenően részletesen foglalkozott a búcsúverset 1465-re datáló feltételezésemmel *Accessus ad Janum* főcímet viselő, Klaniczay-díjas könyvében. Ellenvetései is hasznomra voltak, mert továbbgondolásra ösztönöztek.¹⁵

Ugyanilyen hozzáállással olvastam Ritoókné Szalay Ágnes, a búcsúvers keletkezési idejét is mérlegelő tanulmányát, mely 2012-ben, a Pajorin Klárát köszöntő *Conviviumban* jelent meg először. „Mikor írhatta Janus a verset?” – teszi fel mintegy önmagának a kérdést a kiváló irodalomtörténész. Áttekinti a lehetőségeket időben (1450–51 tele, 1454–55 fordulója, 1458–59 fordulója), végül az 1454–55-ös év fordulója mellett dönt. Ekkor, mint írja

A karácsonyt Vitéz minden bizonnyal főpapi székhelyén celebrálta. De hamarosan útra kellett indulniuk, hogy a januárban megnyíló budai országgyűlésen töltsék be kancellári tisztségüket. Váradról a tél kellős közepén vitt útjuk a Dunához. Jeles eseményeknek nézhetett elébe Janus, amikor bátyját kísérve már mint váradi kanonok vett búcsút a rábízott értékektől és kérte a Szent Király áldását.¹⁶

Jóllehet az egy évtizeddel későbbi keletkezés általam felvetett lehetőségéről idézett írásában nem tett említést Ritoókné; megállapítása, hogy az 1454–55-ös év fordulóján „jeles eseményeknek nézhetett elébe Janus”, eszembe juttatta, hogy költő-püspökünk legalább ilyen „jeles eseményeknek nézhetett elébe” 1464–65

13 CSEHY Zoltán, *Bevezetés a régi magyar irodalom tanulmányozásába 1: A középkoról a manierizmusig* (Pozsony: Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 2019), 43–44.

14 JANKOVITS László, „Hagyománytiszteltetés és forráskritika: Boda Miklós, Stúdium és literatúra, Művelődéstörténeti tanulmányok”, *Jelenkor* 45, 5. sz. (2002): 505–509.

15 JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 118–120; vö. JANKOVITS László, *Nobilis ingenio: Janus Pannonius költészete*, szerk. SZÖCS Géza, Irodalmi Jelen könyvek (Budapest–Arad: Magyar Pen Club–Concord Media–Jelen, 2012), 108, 172–173.

16 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Janus Pannonius és Várad”, in *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, ed. ENIKŐ BÉKÉS et Emericus TEGYEY, Classica–Mediaevakia–Neolatina, 171–181 (Debreceni–Budapestini: Societas Neolatina Hungarica–Sectio Debreceniensis–Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungariae, 2012), 180–181.

fordulóján is. Ugyanakkor igencsak feldobhatta őt annak tudata, hogy rövidesen királyi küldöttséget vezethet Itáliába, hogy sok év múltán újra találkozhat szellemi szülőföldjével. Mint ismeretes, küldöttségüknek köszöntenie kellett az 1464. augusztus 14-én elhunyt II. Pius örökébe lépő II. Pál pápát, ugyanakkor el kellett érnie, hogy az új pápa jelentős összeggel támogassa a magyar király török elleni úgymond keresztes hadjáratát. Tudható, hogy e támogatás lehetséges forrása a II. Piusz által létrehozott pénzügyi alap, a *Fondo* (avagy *Cassa*) *della Crociata* volt, mely a timsókő bányák és a timsófeldolgozás jövedelmének a Szentszéket illető részéből táplálkozott. Erre a továbbiakban még visszatérek.

Meg kell, hogy mondjam: amíg nem vált meggyőződésemmé, hogy a Várad-versben nem Janus, hanem szeretve tisztelt nagybátyja, Vitéz János búcsúzik püspökségének nem akármilyen színhelyétől, Váradtól, inkább csak érdekességnek, az olasz barátok érdeklődésére számító büszkélkedésnek tartottam a Várad-környéki gyógyvizek „gazdagítását” is látásjavító timsóval. Pirnát Antal nemrég nyomtatásban is megjelent írásából idézve:

A magyar költő ezt a verset elsősorban olasz barátai számára írta, s azt akarta megmutatni benne, hogy hazájában is vannak olyan természeti és kulturális értékek, amilyenekkel még a leggazdagabb olasz városok sem dicsekedhetnek.¹⁷

S ha ez így volt, akkor ugye azon sem kell fennakadnom, gondoltam, hogy a Várad-közi gyógyvizek szemben a búcsúvers gyógyvizes soraival nem tartalmaznak timsót. Hozzáteszem: miként a Padova környéki hévvizek sem, melyekben Janus is lubickolhatott. Olvashatott is róluk, mindenekelőtt Michele Savonarola, a Padovában majd Ferrarában tevékenykedő orvosdoktor és (az alkémia eszköztárával is operáló) tudós kutató íásaiban.¹⁸ (Egyébként ma már könnyű dolga van az Euganei-dombság és Padova közt fakadó termálvizek kémiai összetétele iránt érdeklődőknek. Tudományos igényű tájékoztató kiadványok serege áll rendelkezésükre az olyan, már Janus idejében is látogatott fürdőhelyeken, mint Abano Terme vagy Montegrotto Terme.)

17 Vö. PIRNÁT Antal: „Búcsú Váradtól: Hozzászólás Vadász Géza Janus Pannonius tanulmányához” in PIRNÁT Antal, *Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, előszó BALÁZS Mihály 11–16 (Budapest: reciti, 2018), 15.

18 Remy SIMONETTI, „Michele Savonarola”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 100 vols., 91 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2018); Vö. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Janus Pannonius és Várad”, in RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak, Tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 33, 37–48 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 44–47.

Szentmártoni Szabó Gézának köszönhetően figyeltem fel Bogáthy Miklós egyik, 1592-ből való elégiájára, melyet Bod Péter tett közzé 1767-ben. A latin nyelvű élménybeszámoló azt követően született, hogy Bogáthy, a padovai *Studium* hallgatója két diáktársával a közeli *Apon*, a mai *Abano Terme*, melegvizes fürdőjébe látogatott, és mindhárman megmártóztak a kánteli párat lebegtető vízben. Tímstól – aligha feledékenységből – nem esik szó Bogáthy versében, miként látásjavító hatásáról sem.¹⁹ Mondhatni „erről jut eszembe”. hogy már sok évvel ezelőtt felfigyeltem Ugrin Aranka, jeles irodalmi szerkesztő, a búcsúvershez fűzött jegyzetére Csorba Győző Janus Pannonius-kiadásában. Ma már nem lehet köztünk, így nem kérdezhetem meg tőle, honnan származik azon értesülése, hogy „Janus már Itáliában is szívesen keresett fel gyógyfürdőket gyenge látása miatt.”²⁰ Egyébként *A csipás Seneca* című Janus-epigramma is lehetett volna a közvetett „forrás”, melynek a versei gyengeségét gyenge látásával mentegető udvari költő, Thomas Seneca volt a céltáblája. „Vaksi szemed, Seneca, ne idézgesd mentegetőzve! / Szellemi embernek jót tesz ilyen fogyaték” – ingerkedik Janus, aligha a maga tehetségének forrására gondolva.²¹ S jóllehet nem a szem, hanem a láb gyengeségéről szól, ide kívánczik az *Apollóhoz, lábfejásakor* című, Itáliában született elégia is, melyben a lábát fájlaló Janus számba vesz minden segítőkész és a gyógyítóképes istenséget.²²

Ezen a ponton emlékeztetek *A köszvényes Brigittára* című epigrammára²³ valamint az ehhez kapcsolható, Csonka Ferenc által *Belénes* címmel fordított fragmentumra, immár a hazai termésből.²⁴ Egyrészt azért, hogy korábbi véleményemet²⁵ mintegy felülbírálván megállapíthassam, hogy az Itáliából hazalátogató Janus valóban nemcsak a szülőföldjén vagy Budán találkozhatott nagybátyjával, hanem annak váradi püspökségében is. (Ahogy ez a források szerint az első hazalátogatás alkalmával, 1450–51 fordulóját követően is történt.) Legfőképpen pedig azért,

19 Szövegközlés TóTH István fordításával, in BOD Péter, *Magyar Athenas*, vál., kiad., jegyz. TORDA István, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 285–287.

20 Janus PANNONIUS, *Válogatott munkái*, vál., szerk., előszó CSORBA Győző, jegyz., jegyzetszótár UGRIN Aranka (Budapest: Kozmosz Könyvek, 1982), 251. Bizonyára az 1972-ben megjelent Janus-kiadás egy jegyzete volt a forrás. lásd Janus PANNONIUS, *Munkái latinul és magyarul*, szerk., jegyz. V. KOVÁCS Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1972), 547, 23. sz. jegyz.

21 Teleki, ep. 1, 343: *In Senecam lippum*, ford. CSORBA Győző.

22 Teleki, el. 2, 358: *Ad Apollonem, cum e pede laboraret*, ford. CSORBA Győző.

23 Teleki, ep. 1, 284: *In Brigidam podagrosam*, ford. CSORBA Győző.

24 Teleki, ep. 1, 283: *Belenes*, ford. CSONKA Ferenc.

25 BODA Miklós, „Két pápa vagyónkezelője az 1460-as években: Giovanni di Castro és a tímstól”, *Új Dunatáj* 19, 3. sz. (2014): 77–80, 80. Egy rövid idézet az írásból: „Önmagában a váradi kanonoki, örkanonoki stallum átvétele sem jelentett kötelezettséget az odautazásra... Ilyen esetben a 15. századi Magyarországban sem volt már kötelező a személyes jelenlét.”

hogy az említett versek a Várad-közel Belényesre lokalizálásával, 1451-re datálásával és művészi színvonalának érzékeltetésével csatlakozzam azokhoz, akik a Várad-vers születését 1451-nél későbbre teszik, ha nem is az általam feltételezett 1465-re. Hogy Ritoókné Szalay Ágnes idézzem: Janus „1450–51 telén még túlságosan kezdő verselő volt ahhoz, hogy az ókori mintáktól ennyire megszabadulttan alkotasson” – írja már idézett tanulmányában.²⁶

Az *In Brigidam podagrosam* köszvényes Brigittája, és az említett, mindössze kétsoros töredékben szereplő Brigida Belinis ugyanaz a személy lehet, de aligha az a „Janus-rokon”, akire V. Kovács Sándor Janus Pannonius-kiadás idevonatkozó jegyzete utal kissé körülményesen. Idézem: „A címzett Janus rokona volt, Belényesi Brigitta ugyanis annak a Belényesi (vagy: Bellénes) Katalin fiútestvérének leánya volt, amely testvérpárnak az anyja Szilágyi Erzsébet.”²⁷ Ám ha valóban ilyen felmenőkkel dicsekedhetett volna a „köszvényes epigramma” főszereplője, *Brigida anyó*, akinek volt képe agyonverni az őt futásra készítő, s ezzel ő asszonyosságát a köszvénytől megszabadító kígyót, akkor talán meg sem született volna a *Brigitta podagrosam*. Ha mégis, a vers bizonyára nem a következő, korántsem rokoni sorokkal zárul: „Hálátlan, ki a jótettet rútul viszonzta, / kapjon el új köszvénygörcs, de most kezeden.”²⁸ Mindezt figyelembe véve talán helytálló az a feltételezésem, hogy az idézett Janus-epigrammának egy szemlencsevégre kapott belényesi öregasszony az alanya-tárgya. Történetesen annak a Várad-közel, Vitéz János által is szívesen látogatott, püspöki üdülőhelynek a lakója, ahol 1451 első hónapjaiban bizonyára Janus hosszabban is időzhetett nagybátyja meghívására. Persze az sem zárható ki, hogy ifjú poétánk csak hallott Brigitta (Brigida) asszony történetéről, és képzeletét is bevetve megverselte, valószínű, hogy még Belényesen.

Némiképp elbizonytalaníthat bennünket az említett, Csonka Ferenc fordításában *Belénes* címmel szereplő töredék, mely így szól: „Brigida Belinis, neked ezt a nevet vagy az ősi / Béla király, vagy tán adta egy erdei vad”. A település vagy a család nevén van-e itt a hangsúly, avagy mindkettő? Tulajdonképpen ez az alternatíva köszön vissza V. Kovács Sándor idevonatkozó jegyzetéből is, mely így szól: „Janus rokonságában volt ugyan Belényes(i) nemzetség, mindamellett a cím olvasata csakúgy bizonytalan, mint a töredékből kikövetkeztethető mondanivaló.”²⁹ Ismeretes, hogy Belényes település nevét a nyelvészek a környéken egykor

26 RITOÓKNÉ, „Janus Pannonius és Várad”, 181.

27 Janus PANNONIUS, *Munkái...*, 531, 350. sz. jegyzet.

28 Uo., 223.

29 Janus PANNONIUS *összes munkái*, az 1972. évi válogatott kiadás átdolg. és bőv. változata, közr. V. KOVÁCS Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), 229, 689, 433. sz. jegyzet. Az első kiadásban nem szerepel a Belénes.

csapatokban élő bölnyekkel, illetve a bölnyvadászattal hozzák kapcsolatba ha éppen nem (vagy nemcsak) egy innen származó család vagy az egyik Béla király nevére gondolnak. Itt több kitűnő szerző írását is idézhetnénk a szóban forgó töredék szövegének olvasatáról, illetve értelmezéséről.³⁰

A „brigittás” epigrammák lokalizálásával és datálásával, illetve a ferrarai „bökeverseket” idéző jellegük kiemelésével tulajdonképpen csak megerősíteni kívántam mindazok véleményét, akik, mint magam is, 1451-nél későbbre teszik a Várad-vers születését. Persze ez még nem jelenti azt, hogy eltekinthetünk azoktól a többszörösen meggondolandó érvektől, melyek az 1451 utáni, de az 1465 előtti születés mellett szólnak. Hogy mást ne mondjak, Huszti József 1459-re, Ritoókné Szalay Ágnes 1455-re datálja a verset, míg Jankovits László valószínűnek tartja mind az 1455-ös, mind az 1459–1460-as keletkezést. Érveiket, következtetéseiket már nem egyszer mérlegre tettem, több-kevesebb sikerrel.³¹

Hogy mást ne mondjak, a Várad-vers 4–5. sorának és a Vitéz János érsekké emelését ünneplő epigramma (Teleki, Ep. 1. 51) záró sorainak összecsengésére utalva igyekeztem bizonyítani, hogy Janus nagybátyja előléptetésének ismeretében, meglehet, hogy már úton Rómába írta versét, amikor bőven lehetett ideje és alkalmja az írásra.³² Hogy a Várad-vers Szécsi Dénes érsek halála (1465. február 1.) után született, azt Török László azon megállapítására is alapozva feltételeztem, miszerint Janus február első napjához kapcsolódó ovidiusi sor felhasználásával indítja a verset.³³ Persze nemcsak a datálás a többszörösen meggondolandó kérdés, hanem ezzel összefüggésben az is, hogy a búcsúversben igazából ki köszön el Váradtól, maga a költő, avagy Vitéz János.

Bevallom, úgyszólván a kezdetektől nyugtalanítom magam a következő kérdéssel, melyet ugye mások is feltehetnek: és ha mégis a maga búcsúját örököltette meg a Várad-versben Janus? A leggyakoribb válaszom:

30 JUHÁSZ László, „Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához”, *Filológiai Közöny* 14 (1968): 174–175, 283–284. sz. jegyz.; TÖRÖK László, „Janus Pannonius Epigrammata – The Epigrams (Anthony A. Barrett)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 1. sz. (1993): 161–166; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Béla és a bölnyek” in *A Stollwerk: Stoll Béla születésnapjára*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 15.

31 HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1931), 189, 368, 25. sz. jegyz.; RITOÓKNÉ, „Janus Pannonius...”, 47–48; JANKOVITS, „Accessus...”, 120. Vö. BODA Miklós, „Janus Pannonius Várad-verséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115, 2. sz. (2011): 137–143; BODA Miklós, „Búcsú a búcsúverstől, Giovanni di Castro és a timsó”, in BODA Miklós, *Itáliából Itáliába: Püspökök, professzorok, poéták*, Pannónia Könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2020), 62–69.

32 BODA, „Janus Pannonius...”, 139. JANKOVITS László idevonatkozó véleményéről: Uo., 147.

33 TÖRÖK László, *Janus-arcok: Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*, szerk. MAYER Gyula (Budapest: Typotex, 2008), 197. (Török László itt 1459-re teszi a búcsúvers születését.)

akkor bizonyára a nevén nevezte volna nagybátyját, a bibliotékától elköszönő sorokban mindenképpen. Ha viszont valóban a nagybátyját „búcsúztatja” versében költő-püspökünk, akkor teljességgel érthető, hogy nem a saját könyvtárától búcsúzik Vitéz, mely bizonyára vele tartott Esztergomba is, hanem az értékekben ugyancsak gazdag székesegyházi, illetve káptalani (kanonoki) könyvtártól.³⁴

Egyébként Várad „fényezésével” azt is érzékeltetni kívánta Janus, hogy milyen jelentős természeti és szellemi örökséget hagy püspök utódjára Vitéz János, hogy milyen fontos „diplomáciai” feladat elérni a Szentszéknél Vitéz János érseki, Beckensloer János püspöki kinevezésének megerősítését. A királyi küldöttek első számú feladata természetesen az volt, hogy köszöntsék a II. Piusz örökébe lépő Pál pápát, és egyszersmind rábírák Mátyás török elleni hadjáratának minél jelentősebb anyagi támogatására.

Ezzel vissza is térek az előadás felcímében megjelölt témához, a gyógyító timsóhoz. Mátyás király a török elleni, úgymond keresztes háború pénzügyi támogatását az e célból létrehozott *Cassa della Crociata* alapból remélte, mely a Róma-környéki timsókőbányák jövedelméből táplálkozott. Nos, ennek az alapnak a kulcsembere a padovai születésű Giovanni di Castro volt, aki az 1460-as évek elején, a Róma-környéki Tolfa települést övező hegyekben nagy timsókő-telepekre bukkant. Ez lehetővé tette, hogy kiváltsák a Konstantinápoly török elfoglalásával kiesett, a bőrcserzésben, a textilfestésben, a papírelőállításban, de a gyógyászatban is létfontosságú kisázsiai importot. Giovanni testvére, Angelo da Castro pedig neves kánonjogász volt, akinek a szakértelmére a Szentszék is számíthatott, s aki – további kutatással talán sikerül elfogadhatóan bizonyítanom – Janust is tanította Padovában.³⁵ Meggyőződésem, hogy nemcsak a nyelv- és helyismeret, hanem az ilyen, a pápához vezető utat „akadálymentesítő” személyes kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz, hogy 1465 derekán Janus mint III. János pécsi püspök, királyi küldöttséget vezethetett szellemi szülőföldjére, Itáliába, s hogy ennek ígézetében, ha nem tévedek, a Várad-vers is világra jött.

34 JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1976), 158–159. Megjegyzem, hogy a búcsúvers születését Jakó is 1451-re teszi a *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben* c. fejezetben, uo., 154–15.

35 Giuliana D'AMELIO szócikkei: Giovanni di CASTRO e Angelo da CASTRO, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 100 vols., 22 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1979). Lásd még BODA, „Két pápa...”, 79–80. Vö. HUSZTI, *Janus Pannonius...*, 147.

II.

Pestis: Járványtörténelem, járványirodalom

„Pestis ellen zafír és egy félbevágott tyúk”

Járványkezelés a 16. századi Magyar Királyság városaiban

A kora újkorban a járványok újra és újra visszatértek a városokba. A tömeges megbetegedést és halálozást okozó fertőzések rettegéssel töltötték el az embereket. Bár a himlő, a lepra, a tuberkolózis, a diftéria vagy a különféle lázzal járó betegségek rengeteg emberéletet követeltek, az esetek nagy többségében mégis regionálisak maradtak. Ezekkel szemben a pestis a 14. század közepétől rendszeresen elérte az epidemikus szintet, illetve mivel nem csak Európa társadalmain söpört végig időről időre, hanem érintette Afrika, valamint Ázsia számos térségét, így valójában pandémiáról beszélhetünk, amely kontinensünkön a késő középkorban és a kora újkorban tombolt a legnagyobb erővel. A pestis egyszerre értelmezhető globális jelenséggént és regionális krízis-sorozatként is.¹

A városi környezet és a fertőzés lefolyásának összefüggései

A pestis gyors terjedésében és pusztításában több tényező is közrejátszott. Ezek között számos olyan jelenség is megtalálható, amelyek szinte minden korszakban befolyásolták a járványok terjedését. Az összetett háttérjelenségek között említhetők az emberek életkörülményei, az építkezés, ezzel szoros összefüggésben a lakókörnyezet, a higiéniai viszonyok, étkezési szokások, a társadalom mobilitása, vagy akár az orvostudomány aktuális állása.

Amint az közismert, az erőteljesen városiasodott régiókban gyorsabb volt az epidémia terjedése, és magasabb volt a járvány okozta halálozási tendencia is.

* Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

1 Dean Phillip BELL ed., *Plague in the Early Modern World: A Documentary History* (London: Routledge, 2019), 28–29.

Kissé talán fura megfogalmazásban kijelenthető, hogy a korabeli városokban a járványok közül a pestis volt a „legsikeresebb”. Ebből a megközelítésből az elhíresült középkori mondásnak „a városi levegő szabaddá tesz” éppen a fordítottja volt igaz. A városfal okozta korlátok miatt az építkezés során minden talpalatnyi helyet igyekeztek kihasználni, a polgárok házai egymáshoz tapadtak, a meg hagyott térközök, az utcák a legtöbb esetben szűkek voltak. A városlakók vertikálisan is igyekeztek minden rendelkezésre álló teret kihasználni, ezért a házak felső emeletei gyakran benyúltak az utca fölé, mintegy lefogva ezzel azt a kevés fényt is, ami beszüremlett az utcára. A fertőzések szempontjából a csatornázás hiánya okozta a legnagyobb problémát. A szemetet az utcára ürítették, s a szennyvíz is itt folyt le. Bár a legtöbb városban kialakítottak valamilyen kezdetleges elvezető rendszert, ezek inkább csak sekély árkok voltak, és nem értek el a város minden részébe. A legfontosabb pedig, hogy ezek az elvezető árkok nem érintették a magánházakat, összefoglalva tehát távolról sem alkottak összefüggő hálózatot. A magánháznakál az udvaron ásott gödörök szolgáltak az emberi és állati ürülék elhelyezésére. Még erre sem volt azonban mindenhol lehetőség, hiszen nem minden házhoz tartozott udvar.

A városban tartott állatok tovább rontották a helyzetet, mivel jelentősen növelték az ürülék és a szennyvíz egyébként is megoldatlan problémáját. Szintén negatív tényezőként említhető a kövezés hiánya. Pozsony városában például (1535-től hivatalosan is a Magyar Királyság közigazgatási és politikai központja) a kövezés csak 1552-től vált általánossá. Az állandó utcaseprők intézménye is csak a 16. század második felében jött létre.² Esőzések esetén inkább hasonlítottak az utcák egy nagyobb „derítőre”, mint a fényes városi kultúra helyszíneire. Mindez témánk szempontjából azért fontos, mert az esztétikai problémán túl az eddig vázolt városi környezet és az abból levezethető higiéniai viszonyok nagyban hozzájárultak a fertőzések terjedéséhez.

Amennyiben az utcákról – virtuálisan – belépünk a magánházakba, megállapítható, hogy nemcsak az utcák, hanem a házakon belüli lakótér is általában szűkös volt, kevés tér nyílt a magánszférára. Járvány idején ennek azért volt jelentősége, mert nem volt lehetőség a betegek elkülönítésére, s ebből következően az egészségesek egy légtérben maradtak a fertőzöttekkel.

A városban vagy a környékén fellelhető vízforrások higiéniai szempontból további veszélyforrásokat jelentettek. Gyakran előfordult, hogy a városok közelében lévő élővizekbe nemcsak hogy belevezették a szennyvizet, hanem kifejezetten a

2 ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története*, 4 köt., 2:4. rész, (Pozsony: Pozsonyi Első Takarékpénztár, 1903), 81–82.

városi tanács által kijelölt szemét- és döglerakó helyekként (is) funkcionáltak. Természetesen a higiéniai- és lakásviszonyok városról városra és az egyes településeken belül is erősen változóak voltak. A felső réteg esetében valamivel jobb volt a helyzet. Azonban a városi közösség részeként lényegesen ők sem voltak védettebbek egy epidémia során.

A zsúfoltság, a városban uralkodó „rossz levegő”, illetve az egyoldalú táplálkozás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a falvakhoz képest magasabb volt a halandóság. A táplálkozás legfontosabb jellemzője volt, hogy a polgárok étrendjében a kenyérfélék és a húsok domináltak. Zöldségek és gyümölcsök tekintetében általában a parasztok által beszállított árukra voltak utalva. Bár a városi lakosok jelentős részének volt kertje, gyümölcsöse, a magas húsfogyasztás és a gyakran előforduló rotszegény táplálkozás önmagában is számos betegség forrása lehetett.³ További problémát jelentett, hogy az ennek következményeként fellépő vitaminhiány miatt nagyban csökkent az emberi szervezet ellenálló képessége.

A személyes higiénia

A helyzetet nehezítette, hogy a személyes higiéniát befolyásoló szokások érdemben csak kevésbé változtak pozitív irányban. Még a reprezentációra sokat adó felső réteg körében is gyakori volt, hogy egy-egy ruhát hetekig hordtak, a közép- és alsó réteg körében pedig akár hosszabb ideig is ugyanazokat a ruhadarabokat viselték.⁴

Kifejezetten tisztálkodásra használt helyiség nem volt a korabeli polgárházakban, erre a közös fürdők szolgáltak. Átlagban heti-kétheti rendszerességgel jártak fürdőbe a városlakók. A fürdők nemcsak a kikapcsolódás lehetőségét nyújtották, hanem egyben a közösségi élet fontos színterei is voltak. Ezek az intézmények gyakran össze voltak kapcsolva csapszékkal, kocsmával.⁵ A vendégek ettek, ittak, s mindezt általában koedukált formában. Sok városban nemcsak csapszék, hanem – jó vendéglátós érzékkel – bordély is társult a fürdőkhöz.

3 Soproni és kassai adatok alapján a korabeli polgárság napi húsfogyasztása – beleértve a csecsemőket is – fejenként 180–200 g között lehetett. GRANASZTÓI György, *A középkori magyar város* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1980), 225.

4 Will DURANT, *Das Zeitalter der Reformation*, Kulturgeschichte der Menschheit 9 (Köln: Naumann & Göbel, 1985), 253.

5 TÓZSA-RIGÓ Attila, „Egy kocsmái verekedés tanulságai: Társadalom- és mikrotörténeti elemzés egy pozsonyi borkimérésben lezajlott 1539-es konfliktusról”, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 14, 1. sz. (2012): 125–140, 126–128.

Az orvosok alacsony száma miatt a fürdősök és a borbélyok kiemelt szerepet kaptak járványok idején. A fürdők azonban egyfajta csapdahelyzetet is jelentettek, hiszen a társas érintkezés szintereként egyúttal a vírus terjedését is nagyban elősegítették. Nem véletlen, hogy a karantén-intézkedések keretében – a többi közösségi szintér mellett – általában elsők között zárták be a csapszékeket és a fürdőket.

Egészségügyi személyzet / gyógyítással foglalkozó személyek a városokban

A mai „modern” ember a járványokkal szembeni védekezéssel kapcsolatban óhatatlanul az úgynevezett egészségügyi személyzet szerepére asszociál. Mivel a korokban távolról sem beszélhetünk egészségügyi intézményekről, így az azokhoz köthető egészségügyi személyzetről sem. Látni fogjuk, hogy az itt említett megnevezés sem helyes, sokkal inkább beszélhetünk gyógyítással foglalkozó személyekről. Amennyiben ezeket a szereplőket vizsgáljuk, úgy elsősre azt gondolhatnánk, hogy a polgárság jobb helyzetben volt, mint a parasztság, mivel a városokban magasabb volt a gyógyítással foglalkozó személyek száma. Összességében azonban kijelenthető, hogy a magasabb halandóságot nem befolyásolta érdemben, hogy a városban – szemben a falvakkal – nagyobb volt a gyógyítással foglalkozó emberek száma, illetve magasabb volt a lakossághoz viszonyított arányuk.

A magyar városokban tevékenykedő orvosok a 17. századig gyakran külföldi származásúak voltak.⁶ 1576-tól a gyógyítási tevékenység engedélyezését már *doctori* diplomához kötötték, ugyanakkor megadták vele együtt a polgárjogot is. Az orvosok köztiszteletben álló személyek voltak, a vagyoni felső réteghez tartoztak. Az szakemberhiányból adódóan gyakran előfordult, hogy egy orvost több város is alkalmazott egyszerre. A 16–17. század fordulójáig például az alsó-magyarországi bányavárosok általában közösen fogadtak fel orvost.⁷ Az orvosok alkalmazása azonban még egyáltalán nem volt garancia arra, hogy az illető szakem-

6 Az orvosoknak két csoportját különböztette meg a német polgárság: „*Bucharzt*”-ot, vagy „*medicus literatus*”-t azaz könyvből tanult orvost, illetve olyan orvost, aki gyakorlat útján szerezte tudását. A 15. századtól jellemző volt egyfajta specializálódás, így orvos alatt érthettek seborvosokat („*medicinae plagarum*”), szemorvosokat („*ocularii*”), illetve egyéb specialistákat, például pestisdoktorokat is. VÁMOSSY István, *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*, (Pozsony: kiadta Pozsony Szabad Királyi Város közönsége, 1901), 10–11. A városokban a gyakorlati szakemberek voltak többségben. MARTIN KINTZINGER, „Status Medicorum. Mediziner in der städtischen Gesellschaft des 14. bis 16. Jahrhunderts”, in *Städtisches Gesundheits- und Fürsorgewesen vor 1800*, *Städteforschung A/50*, Hg. Peter JOHANEK, 63–91 (Köln: Böhlau Verlag, 2000), 66, 74–75.

7 MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek: Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 5 köt. (Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931), 3:127.

ber instrukciói alapján a városvezetés a megfelelő intézkedéseket fogantatosítsa, illetve hogy időben hozzák meg ezeket a rendelkezéseket. Sőt olyan is előfordult 1577-ben Nagyszombaton, hogy a járvány közeledtének hírére maga az orvos az elsőek között menekült el a városból.⁸

A korszakból kiváló forrásként szolgál egy pozsonyi seborvos, Leopold Seidenschwantz végrendelete. A vagyonos *doctor* testamentumában többek között Bécsben gyógyszerészként dolgozó sógorára hagyta desztilláló eszközeit („alle meine Instrument, welche ich gebraucht hab zu distilliern”). Megtudhatjuk még a forrásból, hogy a seborvos dolgozószobájában lévő almáriumában tárolt egy *aurum vitae* nevű folyadékot. A jól hangzó név nagy valószínűséggel valamilyen elixírt takart. A testamentumban az is olvasható, hogy Seidenschwantz egy bizonyos von Leibtz nevű doktor által írt könyv útmutatásai alapján készített négy arany dukátot, amelyet az elixír mellett tartott.⁹ A gyógyítás mellett tehát alkimista tevékenységet is folytatott. Az említett kötetet legértékesebb könyvei között tartotta számon. Sajnos nem tudjuk a könyvek pontos számát, de a leírás alapján legalább öt – valószínűleg szakmai témájú – munkával rendelkezett.

A 15–16. században a gyógyító tevékenységet még csak kisebb részben végezték az orvosok. A lakosok betegség esetén nagyobb bizalommal keresték fel a gyógyszerészeket vagy akár a bábákat. A gyógyszerészek rangban és vagyonban az orvosokhoz képest már alacsonyabban álltak, de még a polgárok felső(-közép) rétegéhez tartoztak. Gyakran előfordult, hogy a gyógyszerészek orvosságok mellett egyéb speciális áruk készítésével és eladásával is foglalkoztak. A jórészt maguk előállította orvosságokat viszont csak náluk lehetett megvenni, így a város egészségügyében vitt szerepük jelentős volt.¹⁰ A 16. századi Pozsonyban két gyógyszerész-tár működött. Bábát vagy bábákat ugyancsak alkalmazott a város.¹¹ Utóbbi szakma képviselői értelemszerűen elsősorban a lányok, asszonyok számára bírtak nagy jelentőséggel. A bábák száma kimutathatóan befolyásolta a születési rátát. A szülésnél fellépő esetleges problémák miatt fontos volt szerepük, ebből a szempontból a városi lakosság valóban előnyben volt a falvakkal szemben, ahol gyakran előfordult, hogy csak több falura jutott egy bába.

8 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:232.

9 Archiv hlavného mesta Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy (AMB MmB) 4 n 2 Protocollum Testamentorum II. f. 318v–319r.

10 KUBINYI András, „Gesundheitspflege in den mittelalterlichen Städten Ungarns”, in *Stadt und Gesundheitspflege*, hg. Bernhard KIRCHGÄSSNER und Jürgen SYDOW, 95–107 (Sigmaringen: Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1982), 98–99.

11 VÁMOSSY, *Adatok a gyógyászat...*, 90.

A bábákhoz hasonló gyakorlati szakemberek voltak a borbélyok, illetve részben a fürdősök is. Ezen szakmák képviselőinek fontos szerepe volt a polgárok mindennapi életében, ők végezték az egészségmegőrzést szolgáló egyszerűbb műveleteket, így például a köpölyöztek, eret is vágtak, illetve ezekhez hasonló egyszerűbb eljárásokkal gyógyítottak.¹²

Első olvasatra talán kissé furcsának tűnhet, hogy a hóhérnak is volt szerepe a gyógyításban. Ennek az állt a hátterében, hogy egyrészt a kínzások szakszerű kivitelezéséhez a hóhérnak rendelkeznie kellett bizonyos anatómiai ismeretekkel, másrészt alkalmá volt tényleges orvosi ismeretekre is szert tenni. Az orvosok ugyanis nem kezelték azokat a szerencsétleneket, akiket a megvetett hóhér megkínzott. Mivel a megkínzottakat az elismert szakmák képviselői nem gyógyíthaták, így ez a munka kissé paradox módon, kényszerűségből a hóhérra hárult.¹³ Járvány idején a hóhérnak és segédeknek további fontos szerep jutott, ugyanis leggyakrabban ők gyűjtötték össze a fertőzésben elhunytakat. A járvány pontosabb megismerését viszont akadályozta, hogy a pestisben elhunytak vizsgálatára csak kevésbé adódott mód. Csak a korszak végéről van adatunk arra, hogy a Szepesi Kamara 1677-ben utasította a felső-magyarországi városokat, hogy alkalmazzanak halottkémeket, hogy megállapíthassák, az elhunytak pestisben haltak-e meg, és ha igen, azt jelteni kellett a hatóságoknak.¹⁴

Összegezve, az 1000 főre jutó, gyógyítással foglalkozó személyek száma nagyon alacsony volt. A mintegy 5500–6000 lakosú Pozsonyban a legtagabb becslés szerint 15–20 ilyen személlyel számolhatunk a borbélyokat, a hóhért és annak segédeit is beleértve. Ez összességben azt jelenti, hogy legtöbb 3–4 fő jutott 1000 lakosra. Mindezen túl fontos hangsúlyoznunk, hogy a járvány megfékezésében nem elsődlegesen ezen személyek tevékenysége játszott a fő szerepet, mivel sem az orvosoknak sem más gyakorlati szakembernek nem állt rendelkezésére hatékony ellenszer. Sokkal inkább a közösségi rendszabályoknak volt elsődleges jelentőségük. Ebből a szempontból a járvány elleni védekezés sikerességét inkább tekinthetjük városigazgatási és/vagy társadalmi kérdésnek. Más megközelítésből, epidémia esetén nem, vagy nem csak a gyógyítással foglalkozó személyek voltak központi szerepben, hanem a városvezetés és a város szolgálatában álló egyéb olyan személyek, akik részt vettek a karantén-intézkedések megvalósításában (poroszlók, városi örök, egyéb városi szolgák) és a fertőzött holttestek

12 GRANASZTÓI, *A középkori...*, 227.

13 1582-ben kérte a városi hóhér a tanácsot, hogy engedélyezzék neki a sebészi tevékenységet, és vétessen föl a sebészek céhébe. MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek: Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 5 köt. (Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929), 1:91.

14 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:143.

eltakarításában (fuvarosok, hóhér és segédei, német városokban a „halott-taligások”). Mindettől függetlenül persze nagy szerepe volt annak, hogy alkalmazott-e a város orvost, és ha igen, akkor utóbbi milyen rendelkezéseket javasolt a városvezetésnek.

A fent vázolt helyzethez az is hozzájárult, hogy a gyógyítással foglalkozó személyek gyakran az elsők között fertőződtek meg és hunytak el járvány idején. Ez arra vezethető vissza, hogy a gyógyító személyek az ápolás során óhatatlanul direkt kontaktusba kerültek fertőzöttekkel. Példaként említhető Nicasius Ellebodus humanista-filológus-orvos esete, aki többek között Leuvenben és Rómában tanult, illetve 1563 és 1569,¹⁵ más források szerint 1562 és 1571 között Padovában filológiát és orvostudományt hallgatott.¹⁶ A flamand származású humanista a kor egyik legjelentősebb európai filológusa volt. A hetvenes években komoly közéleti tevékenységet fejtett ki Pozsonyban, sőt azt mondhatnánk, hogy inkább ez állt tevékenysége fókuszában, semmint a tényleges orvoslás.¹⁷ Az európai humanista kör egyik legjelentősebb alakja 1577 júliusában, bizonyíthatóan betegeitől kapta el a pestist.¹⁸ Ellebodiust a pozsonyi Szent Márton-székesegyházban temették el.¹⁹ Ennek a járványhullámnak a helyi sajátossága volt, hogy ebben az évben a város másik orvosa, Georg Purkircher is elkapta a fertőzést, és szintén távozott az élők sorából.²⁰

További jellemző példa, hogy az 1599-es nagy járvány idején is két orvosa volt Pozsonynak. Az egyik azonban már az epidémia elején lebetegedett, és a források szerint a másik, bizonyos Paulus nevű doctor – emberileg érthető megfontolásból – nem túl gyakran látogatta a betegeket.²¹

15 *Fontes Rerum Hungaricarum I: A Paduai Egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, gyűjt., közl. VERESS Endre (Budapest: Typis Sotietates Sthephanum Typographicae, 1915), 67–68.

16 ORBÁN Áron, „Nicasius Ellebodus és az „Otium Litterarum”, Egy flamand filológus viszontagságai Pozsonyban (1571–1577)”, *Antik Tanulmányok* 64, 2 (2020): 227–246, 228.

17 Orbán Áron szóbeli közlése alapján. Köszönettel tartozom Orbán Áronnak, aki fontos információkkal egészítette ki jelen írásomat.

18 KLANICZAY Tibor, „Nicasius Ellebodus és poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 24–34, 34.

19 VÁMOSSY, *Adatok a gyógyászat...*, 7. p.

20 Orbán Áron szóbeli közlése alapján.

21 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:277.

A pestis a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben

A továbbiakban érdemes összefoglalni, hogy melyek voltak a jelentősebb kora újkori járványhullámok. Ennek bemutatásakor a címtől eltérően szélesebb időbeli keretet vettem alapul, hiszen már a 16. századot megelőzően és azt követően is folyamatosan jelen volt a járvány a Magyar Királyság városaiban. Elöljáróban megjegyezhető, hogy az alábbi vázlatos áttekintés nem foglalja magában az összes magyarországi járványt, a teljes feltáráshoz még további kiterjedt kutatásokra lesz szükség.

Az 1490-es évekből legalább öt évben van tudomásunk arról, hogy pusztított a kór az országban.²² Az 1496-os járvány elsősorban az alsó- és a felső-magyarországi városokat érintette. Többek között Kassán is áldozatokat követelt.²³ A következő nagyobb hullám 1508-ban következett be. Ez a járvány elsősorban a – mai fogalmaink szerinti – dunántúli térségben okozott jelentős pusztítást. Két évvel később kiterjedt területeken pusztított a kór. Többek között Budát és Pozsonyt, valamint a Temesközt és az erdélyi területeket sújtotta. Hatékony ellenintézkedésként említhető, hogy Nagyszeben orvosának Johann Salzmann-nak az utasítására még időben vesztegzárat rendeltek el, s így módon megmenekült a város.²⁴

A pestis közismerten a Dózsa-féle parasztháború idején tért vissza, 1520-ban és 1522-ben pedig Kassán jelent meg.²⁵ 1523-ban megint a fővárosból, Budáról van adatunk a járvány pusztítására.²⁶ Közép-Európában 1529–1530-ban kiterjedt térségekben szedte áldozatait. Magyarországon biztosan érintette Pestet és Budát, az alsó-magyarországi bányavárosokat és Erdélyt. Az 1536-os epidémiát már „félreérthetetlen” előjelek harangozták be. Svábföldön többször is vészt jósoló csillaghullást figyeltek meg, Paracelsus pedig akkori magyarországi útja alkalmával arra figyelte fel, hogy a csillaghullás fekete pettyes nyelv alakú formát rajzolt az égre. A járvány feltételezett előjeleként gyakran figyeltek meg rendkívüli természeti jelenségeket, így földrengést, szokatlan időjárási eseményeket, hosszan tartó mennydörgést, vagy akár véresőt is. Utóbbi megjelenik az 1536-os epidémiát megelőző időszakból keresztény és oszmán forrásokban egyaránt.²⁷

22 Uo., VI.

23 Uo., 115.

24 Uo., 133, 135.

25 Uo., 142, 145.

26 ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története*, 4 köt., 2:4. rész, (Pozsony: Pozsonyi Első Takarékpénztár, 1903), 321.

27 Pozsonyban, 1679-ben a pestist megelőzőleg látták, hogy meghasadt az ég, és Szent Mihály lova jelent meg az égen egy koporsóval, az egyik toronyban megrepedt egy harang, villámcsapás történt, illetve júliusban egy sűrű hangyaraj repült a városba. MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:161.

Buda elvesztésének az évében, 1541-ben szintén megjelent a fekete halál a városban. Négy évvel később Felső-Magyarországon, többek között Iglón és Lőcsén pusztított a kór.²⁸ 1552-ben újra a dunántúli területeken dühöngött a pestis, különösen sok áldozatot követelt Sopronban. A következő évben Erdélyben is felütötte a fejét.²⁹ Erdély 1554-ben is szenvedett a fekete haláltól. Szebenben és Besztercén is pusztított a pestis.³⁰ Ebben az évben még a Muraközben maradtak fenn források a kórról. A következő évben Erdélyben tovább tombolt az epidémia, illetve ebben az évben megjelent Felső-Magyarországon Eperjesen és Lőcsén is.³¹ 1557-ben újra a dunántúli megyéket érte el a vész. Négy évvel később megint Nyugat-Magyarországon ütött be a kór.³²

1562-ben Pozsony és Sopron lakossága is sokat szenvedett a pestis miatt. Pozsonyban ekkor legalább egy orvos és egy gyógyszerész (Caspar Fraxini *artznei doctor*) tevékenykedett.³³ A források szerint Bécsnek sem kímélte az epidémia. Nem ez volt az első eset, hogy Bécsnek is meg kellett birkóznia a fekete halállal. Az 1562-es hullámnak köszönhetően I. Ferdinánd kiadta „*Infektionsordnungját*”, azaz pestis-rendeletét (*ordo pestis*), amely a későbbi járványkezeléseknek az alapjaként szolgált a Habsburgok országaiban.³⁴ A következő évben megint Felső-Magyarországon, többek között Kassán pusztított a járvány, 1564-ben Eperjest sújtotta, 1565-ben pedig már újra Brassóba tört be. 1565-ben ismét több magyarországi városban is jelen volt a pestis, illetve ebből az évből maradt fenn először a *Morbus Hungaricus* (hagymáz) első megnevezése. A következő évben újra Erdélyben szedte áldozatait a kór, 1568-ban pedig Németújvárott ütötte fel a fejét.³⁵

1570-ben selmecbányai pestises esetekről van adatunk. 1571-ben újra kiterjedt közép-európai és észak-italiai területeket érintett a fertőzés Velencétől Stájerországon keresztül egészen az alsó-magyarországi bányavárosokig. A következő évben szintén számos európai régiót sújtott járvány az adriai térségtől Szászországig. A Kárpát-medencében elsősorban Felső-Magyarországon és a Barcaságban tombolt, utóbbi területen több mint 7000 áldozatot szedett. Erdély az 1573–1575 kö-

28 Uo., 166, 169.

29 Uo., 178–180.

30 Käthe HIENTZ, Bernhard HEIGL und Thomas ŞINDILARIU, hg., *Hermannstadt und Siebenbürgen: Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationaluniversität 1391–1705* (Hermannstadt: Honterus Verlag, 2007), 136.

31 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:184., 187.

32 Uo., 192, 204.

33 AMB MmB 2 a 3 Sitzungsprotokolle des Stadtrats (1548–1565) f. 227v, 236v.

34 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:205.

35 Uo., 211–212, 214, 216–217, 219.

zötti években is kénytelen volt megküzdeni a kórral, 1573-ban Nagyszebenbe is betört a fertőzés.³⁶

A Magyar Királyságban 1575–1578 között fokozott erővel tombolt a járvány. Különösen a Tisza-vidéki és a felső-magyarországi területeket sújtotta az epidémia. Kassáról viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk a veszteségekről. Eszerint 1576 szeptemberétől az év végéig legkevesebb 660 halottat követelt a fertőzés. A város lakossága ekkor 5000–6000 főre becsülhető, így a veszteség mintegy 12–15%-ra tehető. A dühöngő kór pusztításáról a pozsonyi orvos, Georg Purkircher és Zsámboky is megemlékezett. Eszerint a borzalmak rendkívül komoly mentális következményekkel jártak az életben maradtak számára is.³⁷

A nyolcvanas évek közepén, 1585-ben szinte az egész ország területén tombolt a járvány Erdélytől Debrecenen, Komáromon át Sopronig. A pusztítás apokaliptikus mértékét jelzi a Sopron vármegyei rendek levelezésében fennmaradt írás, miszerint „nemcsak mi, úgymint Sopron vármegye szűntünk meg, hanem mind az egész Magyarországon valahun pestis vagyon, mindenütt megszűnt az törvény”.³⁸ A következő évben Erdélyben, illetve az északi megyékben is megmaradt a kegyetlen „vendég”. A szebeni járvány miatt a Szász Egyetem gyűlését át kellett tenni más helyszínre.³⁹ A Fejedelemség lakói 1587-ben a fertőzéstől és az éhségtől egyaránt szenvedtek,⁴⁰ majd 1588-ban Szászföldön pusztított a pestis.⁴¹

A század utolsó járványa 1599–1603-ban tombolt az országban. Érintette többek között Pozsonyt, illetve a feljegyzések szerint 1600-ban „iszonyú nagy döghalál” pusztított Erdélyben is.⁴² A Fejedelemségben 1601–1603 között tovább tombolt a járvány.⁴³ Összefoglalva tehát a vizsgált bő száz évben nem volt olyan évtized, amikor a Magyar Királyság (és Erdély) egy vagy több régiójában ne ütötte volna fel a fejét a kór, sőt azok az évtizedek vannak többségben, amikor legalább öt évben kimutatható a járvány a Kárpát-medencében, illetve a hatvanas-hetvenes években, valamint a századforduló időszakában szinte minden évben jelen volt a fekete halál.

36 Uo., 224–228.

37 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:230.

38 HÁZI Jenő: *XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*. (Sopron: 1928), 151.

39 *Hermannstadt und Siebenbürgen...*, 136.

40 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:251–253.

41 *Hermannstadt und Siebenbürgen...*, 136.

42 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:277, 300.

43 MAGYAR László András, „Pestepidemien in Siebenbürgen”, in *Schwarzer Tod und Pestabwehr im frühneuzeitlichen Hermannstadt: Pestordnungen der Stadtärzte Johann Saltzmann (1510, 1521), Sebastian Pauschner (1530) und Johann Stubing*, hg. Robert OFFNER und Thomas ŞINDILARIU, *Quellen zur Geschichte zur Hermannstadt 6* (Hermannstadt – Bonn: Schiller, 2020), 19–32, 19.

Pestis elleni intézkedések

A hatékony eszközök tehát nem a korabeli orvostudomány részéről születtek meg (a pestis ellen gyógymódok vagy vakcinák tekintetében a későbbiekben sem tudtak eredményesen fellépni). A városok valóban hatékony intézkedései elsősorban a szeparációt, a fertőzés megjelenésének, illetve terjedésének megakadályozását célozták, azaz a különféle karantén-intézkedések jelentették az egyetlen lehetőséget, amellyel egy közösség a tömeges halálozással szemben védekezhetett.

A korszak városi írásbelisége számos olyan forráscsoportot „termelt ki”, amelyek jól vizsgálhatók a járványkezelés szempontjából. Az ezt célzó intézkedéseknek nemcsak orvostörténeti, hanem várostörténeti szempontból is kiemelt jelentősége van. A téma feldolgozását nagyban behatárolja, hogy mely városokból maradtak fenn felhasználható források. Számos más kutatási területhez hasonlóan a rendelkezésre álló források térbeli értelemben rendkívül elszórtan maradtak fenn. Érdekes módon a korszakban központi szerepkörre tevő Pozsony mellett elsősorban az erdélyi szász városok szolgálnak viszonylag jó forrásbázissal. Nagyszében azért is fontos, mert több olyan traktátus maradt fenn a korszakból, amelyet szebeni orvosok adtak közre többek között a városvezetés részére írt tanácsok gyűjteményeként.

Korabeli orvosi írások és egyéb források a járványról, járványkezelésről

A 14. század második felétől Európa-szerte elterjedt pestis-traktátus az orvosi irodalomnak tulajdonképpen a pestissel egyidős sajátos műfaja volt. A Magyar Királyságba először itáliai és német szerzők traktátusai kerültek be. A műfaj újításának számított, hogy nemcsak a latinul olvasó szellemi elitet célozta meg, hanem a szerzők már megpróbálták közérthető nyelven szélesebb célközönséghez is szólni. Ennek eredményeként a pestis-traktátusoknak nagy szerepe volt az anyanyelvi orvosi irodalom fejlődésében. Johann Salzmänn és Sebastian Pauschner írása is ebbe a műfajba tartozott.⁴⁴

A korszakból az első járványügyi munka a korábban említett szebeni orvos, Johann Salzmänn nevéhez fűződik. *De praeservatione a pestilentia...* című munkájában az 1510-es pestis tanulságait foglalta össze. Salzmänn előképzettségé-

⁴⁴ MAGYAR, „Pestepidemien...”, 25–26. A műfajhoz lásd még KERÉKES Endre: „»Lord have mercy upon us«: Az 1665-ös londoni pestisjárvány orvostörténeti források tükrében (William Boghurst: *Loimographia*)”, *Történeti Tanulmányok* 28 (2020): 90–104.

ben jól párosultak az elméleti és a gyakorlati ismeretek. Orvosi végzettségét Ferrarában szerezte, majd gyógyítást tanult még Padovában és/vagy Bolognában. 1506–1507-ben Morva- és Csehországban tevékenykedett pestisdoktorként. Az 1510-ben Bécsben megjelentetett munkájának már a címe is sokatmondó: „*A pestis megelőzéséről és kezeléséről...*”. A megelőzésben Salzmann szerint a legszigorúbb karantén-intézkedéseknek volt kiemelt szerepük. A fent említett műfaji sajátosságokhoz illeszkedik, hogy a Salzmann által javasolt eljárásokkal nemcsak a szebenieknek próbált segíteni, hanem azt általánosan a Szász Universitas vezetőinek ajánlotta.⁴⁵ Korábban már érintettük, hogy az 1510-es hullám jelentős pusztítást okozott Erdélyben. Nagyszebent viszont megkímélte, ami nagy valószínűséggel annak volt köszönhető, hogy a szebeni városatyák megfogadták Salzmann tanácsait. Az orvos írása egy későbbi kiadásban, 1609-es nyomtatásban maradt fenn.⁴⁶

Az 1529–1530-as hullám után megint Szebenben jelent meg egy orvosi traktátus Sebastian Pauschner (Bausner), szebeni orvos tollából „*Tractatus de lue pestifera*” címmel (nyomtatásban 1530-ban „*Eine kleine Unterrichtung: Wie Mann sich halten soll in der Zeidt der ungültigen Pestilentz*” címmel).⁴⁷ Ez volt az első, a Magyar Királyságban nyomtatásban megjelent orvosi könyv.⁴⁸ A lőcsei születésű Pauschner korábban Krakkóban és nagy valószínűséggel Itáliában tanult.⁴⁹ Nagyszebeni alkalmazása előtt Kassa városa is kapcsolatban volt vele, az ottani tevékenységére azonban eddig nem került elő megbízható forrás. 1528-tól biztosan Szebenben dolgozott. Két évvel később már a Barcasában tombolt a járvány és 1531-ben betört az addig régóta megkímélt Szebenbe is (Pauschner saját leírása szerint ezt megelőzően a pestis 36 éven át elkerülte a várost).⁵⁰ Témánk szem-

45 Bár Salzmann Szebennek „csak” másodorvosa volt, traktátusa és intézkedései jó hatással voltak a karrierjére. Csak rövid ideig tevékenykedett Szászföldön, 1513-ban már a Bécsi Egyetem orvosi karán tanított, s 1520-tól a későbbi I. Ferdinánd orvosa lett. Robert OFFNER, „Hermannstädter Stadtärzte des 16. Jahrhunderts und die Pestordnungen von Johann Salzmann, Sebastian Pauschner und Johann Stubing”, in *Schwarzer Tod...*, 33–62, 38–39.

46 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:136.

47 Uo., 152.

48 BORSA Gedeon, „Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái” *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 27 (1963): 257–271, in BORSA Gedeon: *Könyvtörténeti írások 1: A hazai nyomdászat 15–17. század* (Budapest: OSZK, 1998), hozzáférés: 2022.06.02, https://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_1/bgki0110de.htm.

49 BORSA Gedeon, „Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen (1528–1530)”, *Bibliothek und Wissenschaft*. Wiesbaden 1966. III. 1–12. in BORSA, *Könyvtörténeti írások...*, hozzáférés: 2022.06.02, https://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_1/bgki0110de.htm.

50 OFFNER, „Hermannstädter...”, 41–42.

pontjából nagy jelentőséggel bír, hogy a korabeli általános viszonyokhoz képest Szebennek viszonylag fejlett volt a mai fogalmaink szerinti „egészségügye”. Ezt támasztja alá, hogy már a század elejétől folyamatosan alkalmaztak orvost, illetve erre utalnak a városi ispotály 1528-as forrásai, valamint a korszakból egyedülként fennmaradt 1531-es szebeni patikaleltár.⁵¹ Pauschner gyakorlati úton szerzett ismereteire jó példa, hogy a fennmaradt források szerint gyakran látogatta az ispotályt és a gyógyszerterát.⁵² Ezeknek a látogatásoknak a célja nyilván tapasztalatszerzés, illetve konzultáció volt.

Kisebb volumenű munkák is születtek még elszórtan. Többek között 1553-ból a Pozsonyban tevékenykedő Reschen doctortól maradt fenn egy rövid írás.⁵³ A következő évből pedig Epiphorus Anzelm, bártfai orvos tollából született egy rövid recept, amit pestis ellen lehetett alkalmazni.⁵⁴

Még a korszak elejéről megemlíthető egy német receptgyűjtemény, amely megtalálni vélte a pestis ellenszerét: „aurum potabile, saphir, kettévágott tyúk [kell] a bubókra”.⁵⁵ A zafírt nem csak a pestis ellen tartották hasznosnak. Ellenszerként történő alkalmazása visszavezethető arra az általános vélekedésre, miszerint mérgezésre és lázas betegségek gyógyítására is használható volt.⁵⁶ A drágakövekhez kapcsolt gyógyító hatás máshol is előfordult. Thurzó Eleknek Manardusszal folytatott levelezésében találunk erre példát. Manardus, eredeti nevén Giovanni Jacopo Manardo rövid ideig II. Ulászló orvosa is volt.⁵⁷ Az itáliai *doctor* szerint a szervezet kitisztításán van a hangsúly, ezért érvágást, hashajtást, illetve még hánytatást is javasolt, végül az így kiürült szervezetet smaragdporral kellett belsőleg(!) kezelni.⁵⁸ Az egyébként is legyengült szervezettel szembeni említett eljárások sikeréről nem maradt fenn megbízható forrás.

A zafir használata Pápai Páriz *Pax Corporis*ának a javallatai között is megjelenik. Az említett mű önmagában jól tükrözi az orvostudomány átmeneti álla-

51 BORSA Gedeon, *Sebastian Pauschner...*

52 OFFNER, „Hermannstädter ...”, 42.

53 ORTVAY, *Pozsony város ...*, 2/2:46.

54 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:183.

55 Uo., 111. A tyúk alkalmazásához megjegyezhető, hogy a bubókra helyezve melegen tartották a felületet, ezáltal némi tüneti kezeléssel, enyhítették a beteg szenvedését. Sz. Kristóf Ildikónak tartozom köszönettel, amiért felhívta erre a figyelmem.

56 OBERFRANK Ferenc és RÉKAI Jenő, *Drágakövek* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1982), 199.

57 KEMENES Pál, „Manardus János, II. Ulászló főorvosa”, *Orvosi Hetilap* 132, 28. sz. (1991): 1543–1544, hozzáférés: 2021.09.06, <https://orvostortenet.tripod.com/manardus.html>.

58 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:140. A smaragdhoz egyébként is pozitív képzettségkapcsolódott, a remény örök zöld színével a hűség és a szerelem jelképe volt. OBERFRANK és RÉKAI, *Drágakövek*, 199–200.

potát. Az empirista módszerek majd csak a 17. század végén kezdenek érvényre jutni, mindazonáltal már Pápai Páriznál is olvashatunk olyan előremutató intézkedésekről, miszerint tisztán kell tartani a környezetet, ezen belül a kutaknak a vizét, illetve meg kell szakítani minden kapcsolatot a fertőzöttekkel. A műnek a kettősségét mutatja, hogy emellett továbbra is Isten büntetését jelöli meg a kór legfőbb okaként.⁵⁹ A *Pax Corporis* pestisről szóló fejezetében többször előfordul a szobák füstölése is, mint hathatós ellenszer.⁶⁰ Füstölésre leggyakrabban fenyőmagot és pézsmát javasoltak. A fenyőmagot fogyasztották belsőleg is, emellett javallott volt még a nyers borital, fűszeres bor, citrom, méz, dió vagy fokhagyma fogyasztása, valamint a dohányszívás.⁶¹ Utóbbi anyagok esetében szintén a nagy koncentráumban bennük rejlő illóanyagok játszottak szerepet. A füstölés, illetve különböző illatanyagoknak a légtérbe juttatása széles körben elterjedt eljárás volt. Az 1552-es nyugat-magyarországi pestis idejéről fennmaradt orvosi tanács szerint levendulás ecettel kevert fenyőmaggal füstölték a házak falát, s ilyen folyadékba mártott kendőt kötöttek az arcuk elé.⁶²

Bár a fenti mixtúra, illetve annak füstje nem befolyásolta a járvány terjedését, azonban a kendővel végül is minden bizonnyal sikerült lassítani a cseppfertőzéssel terjedő variánst. Gyakran találunk utalást ilyen védekezésre, így 1596-ban Thurzó György írja feleségének, hogy

Az doctor csináltatott énnekem egy taffota vánkuskát, hogy az mikor az [szabad] égre kimegyek, azt szagoljam, az gonosz ég és pestis ellen felette igen jó. Én is látván, hogy igen jó szagú, neked is, szerelmes lelköm, egyet csináltattam, talán holnap valami gonosz idő leszen, mégis jó leszen az szekérben azt szagolnod.⁶³

Ami a járvány elleni eszköztárat illeti, a Pápai Páriznál tapasztalt ambivalenciát érzékelhetjük Weber János 1645-ös munkájában is. Weber szerint a járvány elleni „első eßköz” az Úrhoz történő könyörgés és a bűnbánat. A második a járvány előli „futás”, azaz elköltözés. Csak ezek részletes kifejtése után ír a közösségi rendelkezésekről. Kifejti, hogy nagyon eltérőek az egyes városi intézkedések.⁶⁴ Eszerint volt, ahol csak arra intették a polgárokat, hogy „nagyobb buzgósággal járjanak az

59 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis: Az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának módgyáról való Tracta*, (Kolozsvár: [s. n.], 1747), 322.

60 Lásd részletesen PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis...*, 316–344.

61 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:271–272.

62 Uo., 179.

63 MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvosi...*, 3:269.

64 WEBER János, *Amuletum, azaz rövid és szükséges oktatás a döghalálról* (Bártfa: s. n.] 1645), 3–16.

Istennek igéjének halgatására”, máshol azonban a magisztrátus nagy gondot fordított a higiéniára: „Arra is vigyáznak, hogy a’ víz a’ csatornában szép tisztán folyjék: a Mészárosok jó egészséges barmokat vágjanak; a Sernevelők sert nevellyenek jó magból, nem dohosból, és jól megfőzzék, forraltassák.”⁶⁵ Volt ahol a magánházak tisztán tartására is ügyelt a városvezetés. Mindössze negyedik eszközként jelennek meg a műben az orvosságok és bár nagyra becsüli a doctorokat, azonban egyértelműen érezhető, hogy nem tekintette hatékonynak az orvos megbízására a patikusok által készített szereket. Amint Weber is fogalmaz: „Mert bizony dolog hogy az megh-dögössödteknek ritkán használhat [az orvosság]”.⁶⁶

Gyakorta alkalmazott, bár megkérdőjelezhető hatékonyságú eljárás volt még a ráolvasás. Egy 1614-es recipegyűjtemény harminc ilyen ráolvasást foglal magában, amelyek nagy valószínűséggel korábbiak, mint maga a gyűjtemény.⁶⁷ Az eljárás sikerességét illetően nyilván lehetnek némi kétségeink. A chirurgusoknak bevett eljárása volt, hogy felvágták a fertőzés eredményeként létrejött bubókat, így próbálták meg a fekélyekben felgyülemlett váladékot eltávolítani a beteg szervezetből.⁶⁸

A pestissel szemben alkalmazott eljárásoknak sajnos még csak a vázlatos összefoglalása is szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi kereteit. Zárásképpen érdemes kicsit kilépni a városi keretektől, s más rétegek forrásaiba is röviden betekinteni. Nádasdy Tamás levelezésében maradtak fenn a következő szövegrészek (1557):

Se Te se Ferkó, se házad népe az házból soha csak egy lépést is kü ne merjetez mennyi, se az kerbe, se az szőlőbe, se Kapuba, se Söjtörre, se Csapodra, se az lózszi szőlőbe, se az keresztúri tó látnyi és se házas leányid, se az szomszéd asszonyok hozzád ne merjenek mennyi [...]⁶⁹

Ugyancsak Nádasdy levelezésében (1560) olvasható:

Továbbá ott eleven gyömbér és szerecsendió vagyon és minden harmadnap egyszer egy szeletecskét végy hozzád benne, [...] Mikort mulatni kimégy is egy kis ecettel kend meg az bal felől való vak szemedet, azonképp az pulzus ereket mind a két kezeden.⁷⁰

⁶⁵ Uo., 19–20.

⁶⁶ Uo., 65.

⁶⁷ MAGYARY-KOSSA, *Magyar orvos...*, i3:224.

⁶⁸ Uo., 228.

⁶⁹ Uo., 192.

⁷⁰ Uo., 200.

Számos hasonló paraszti gyógymódról maradtak fenn leírások, így kipróbált paraszti orvosságként (*remedium rusticum*) említene egy 1570-ben járvány alkalmával használt összeállítást: „végy 3 rész tormát, ugyanannyi retket, 3 szúnyogot, és három pókot szárnyastól, 3 szem borsot, 3 szem borókamagot, törd meg mozsárban, kend vászonra, s úgy tedd a beteg helyre”.⁷¹

71 RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században*, 3 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879), 2:79.

Pestis, lutheri hit és egyéb ragályos kórok

Betegségek és gyógymódok a 16. század első felében
a Magyar Királyságban

Bevezető

A 16. századi Magyar Királyság számára a legnagyobb veszedelmet minden bizonnyal az oszmán-török haddal vívott háború jelentette. A háborús veszteségek mellett, azokkal karöltve azonban rendre feltűntek további veszedelmek is: mindenekelőtt a járványok és a vallási-politikai belviszályok. A Mohács utáni Magyar Királyság elitjének levelezéséből a szemünk láttára bontakozik ki, hogy milyen aggodalmak gyötörték az ország írástudó rétegét: birtokviszályok, belháborúk és járványok, melyek a legyengült és kimerült birodalmat, ha lehet, még jobban megtörték. A betegségekre, a szenvedésre és a károokra kellett valamiféle magyarázattal szolgálni: a büntetést bűnnek kellett megelőzni, a járványnak előzménye kellett, hogy legyen. Az ekkor születő reformáció jegyében tevékenykedő hitvitázók pár évtizeddel később az ősbűnt a katolikus egyháznak róják fel, s a török támadást e bűn büntetéseként értelmezték.¹ Ezzel szemben a katolikus egyház képviselői pedig a reformációs tanokra mint fertőző betegségekre tekintettek, melyeknek minél hamarább és minél határozottabb gyógymódokkal kell elejét venni. Tanulmányomban azt mutatom be, hogyan kapcsolódnak össze korábbi toposzok a töröktől, járványtól és hitvitáktól sújtott Magyar Királyság területén a 16. század első felében, azaz a hódoltság és egyben a reformáció első évtizedeiben.

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatói Program támogatásával készült.

1 Ennek iskolapéldája Magyarai István *Az országokban való sok romlások okairól* című műve, melyben a katolikusok (pápasták) bálványimádásával magyarázza, hogy Isten miért engedi, hogy a törökök sikeres támadásokat hajtsanak végre a keresztény államok ellen. FERENCZI Zoltán, szerk., *Magyarai István: Az országokban való sok romlások okairól (Sárvár 1602)*, Régi magyar könyvtár 27 (Budapest: MTA, 1911).

A vizsgálati anyag korpusza meglehetősen szelektált, aminek az oka mindekelőtt abban keresendő, hogy a mai napig nem készült teljes, áttekintő kutatás a Magyar Királyság kora újkori orvostörténetéről (sem). Erre a hiányosságra már Iványi Béla (és előtte Győry Tibor) is felhívta a figyelmet egy 1965-ben publikált esettanulmányában.² Iványi akkor a körmendi Batthyány-levéltár anyagát tekintette át, és e korpusz mentén igyekezett valamiféle vázlatot készíteni a fent nevezett témáról. Magyary-Kossa Gyula meglátása nyomán Iványi arra is rámutatott, hogy mind az orvostörténet, mind pedig szinte bármilyen témában a misszilisek „szinte kimeríthetetlen kincsesbányát képeznek”, ezért jelen tanulmányomban mindenekelőtt a korabeli misszilisek mentén igyekszem a címben ígérteteket bemutatni. A korpuszom részét képezik tehát mindazon szövegkiadások, melyek az 1500-as évek első feléből származó missziliseket adják közre, illetve az általam áttekintett, korabeli, eddig még kiadatlan misszilisek, valamint nem misszilisek, ám a témához szorosan kapcsolódó egyéb szövegforrások, például parancslevelek. A forrásaim nagy része latin, kis része magyar nyelvű.³

Kronológia és elnevezés

A Magyar Királyság területén az első pestisjárvány állítólag 1095-ben pusztított, Magyary-Kossa az 1526 előtti korokból 32 (!) pestisjárványt tudott elkülöníteni és felsorolni.⁴ A mohácsi vész előtt legutóbb épp 1523–1524 környékén dúlt a pestis Budán, amiről egyrészt Antonio da Burgio pápai nuncius irataiból,⁵ másrészt II. Lajos király egy parancsleveléből értesülhetünk.⁶ Utóbbi arról szól, hogy sok budai zsidó a pestistől való félelmében Pozsonyba menekült, mire az uralkodó felszólította a pozsonyiakat, hogy a Budáról vagy más, pestisfertőzött területről érkező zsidókat űzzék ki, de ugyanígy járjanak el a keresztényekkel szem-

2 IVÁNYI Béla, *Adatok a Körmendi Levéltárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez (1510–1692)*, Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből / Orvostörténeti Közlemények – Supplementum 3 (Budapest: 1965), 58. oldaltól. A kötetre Vadas András hívta fel a figyelmem, amiért ezúton is köszönetet mondok neki.

3 A magyar nyelvű fordításokat én készítettem, ahol másét közlöm, azt feltüntettem. A szövegbeli kiemelések tőlem származnak.

4 IVÁNYI, *Adatok a Körmendi Levéltárból...*, 58–59.

5 Uo., 98. Burgio Antal Salamanca Gáborhoz, Buda, 1523. augusztus 2. A kéziratot lásd Bécs, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Grosse Correspondens, fasciculus 25/b.: „Si crescit **pestilentia**, forte ibimus ad Ovár et Posonium.”

6 FRISS Ármin, *Magyar–zsidó oklevéltár 1092–1539*, 1 (Budapest: Wodianer F. és fiai bizománya, 1903), 322.

ben is. A források alapján úgy tűnik, már az 1520-as években összekapcsolódtak a török veszedelem ellen való védekezés és a pestisjárványtól sújtott területekről való kimenekítési tervek. Az oszmán sereg előrenyomulásával, az állandó háborúk, éhínségek nyomán pedig a járványok és az azokról szóló beszámolók mindennapossá váltak.

Ha szeretnénk a járványok időbeli megoszlását áttekinteni, elég hamar a következő nagyobb módszertani-nevezéktani problémákba ütközünk. Egyrészt már az ókortól kezdve pestisnek és ragálynak neveznek gyakorlatilag minden kórt,⁷ ami időnként felüti a fejét és megtizedeli a társadalmat, legyen az bubópestis, tüdőpestis, himlő, lepra vagy kolera; azaz a *pestis* egészen eltérően terjedő és különböző lefolyású betegségek gyűjtőneve volt, így nem világos, mikor melyik kórság terjedését követjük épp nyomon. Másrészt nem csupán a kórokozók által terjesztett betegségeket illették ezzel az elnevezéssel, hanem gyakorlatilag bármilyen kezdeményezést, hitet, csoportosulást, amit az abban részt nem vevők a társadalomra nézve károsnak ítélték meg: Cicero a leghíresebb beszédében Catilina államcsínyét nevezte pestisnek,⁸ a Bibliában pedig számos olyan hely van, ahol a dögvészt eleve átvitt értelemben kell érteni.⁹ Harmadrészt pedig nem derül ki a korabeli feljegyzésekből (és képtelenség is lenne ezt elvárni), hogy melyik hullám honnét jött, merre tartott; így aztán nem lehetséges nyomon követni a terjedés irányait, legfeljebb egyfajta pontszerű kronológiát tudunk adni az írásos dokumentumok alapján. Az alábbiakban egy rövid áttekintést nyújtok a vizsgált időszakról az írásos forrásaink alapján – bízva benne, hogy egyszer majd régészeti kutatások pontosítják vagy írják át mostani képünket.

A Mohács utáni első nagyobb hullám 1528-ban Itáliából érkezett valószínűleg, de hamar eljutott a Magyar Királyság területére.¹⁰ Szalaházy Tamás egri püspök Oláh Miklósnak 1529. január 11-én Budán kelt levelében már arról ír, hogy a járvány elérte a várost, és a ferences rendi Szent János-kolostor több szerzetese és a körülöttük élők közül sokan elhunytak a járvány következtében.¹¹ Iványi szerint

7 Eklatáns példája ennek a híres athéni pestisjárvány, melyet Thuküdidész örökített meg történeti munkájában. A legfrissebb archeológiai kutatások szerint azonban az athéniak sorait nem pestis, hanem tifusz harmadolta meg, lásd Vivian NUTTON, „Introduction (Pestilential Complexities: Understanding Medieval Plague)”, *Medical History* 52, Supplement S27 (2008): 1–16, 1.

8 „Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem, quam tu in nos omnes iam diu machinaris.” CICERO, *In Catilinam* I, I, 1.

9 Lásd például Ps 1,1. és Pr 29,8.

10 IVÁNYI, *Adatok a Körmendi Levéltárból...*, 63.

11 SZILÁGYI Emőke Rita, szerk., *Nicolaus Olahus: Epistulae 1523–1533*, 1, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova 19 (Budapest: Reciti, 2018), 1:56. Szalaházy Tamás Oláh Miklóshoz, Buda, 1529. január 11.: „Hic praeter molestissimas animi curas ac incredibilem rerum omnium

ugyanaz a hullám érte el nem sokkal ezután Eperjest és Munkácsot is, és ezt levéltári adatokkal támasztja alá.¹² Oláh Miklós 1530. december 11-én Kremsben kelt levelében arról ír a cseh király kancellárjának, hogyan kerültek el csodával határos módon a betegséget:¹³ kremsi szállásukon ugyanis a szállásadó felesége sírdogált, majd Oláh káplánjának kérdésére, miért is sír, kibökte, hogy előző nap halt meg egy legény pestisben épp abban a szobában, amelyikben őket szállásolták el. Oláhék elmenekültek a szállásról, rettegve, hogy már elkapták a kórt, de úgy tűnik, Isten megóvta őket. Minden bizonnyal ugyanennek a hullámnak a hatásáról ír 1531 és 1532 folyamán az udvari történetíró, Caspar Ursinus Velius Oláh Miklósnak.¹⁴ Velius arra panaszkodik, hogy ő személy szerint szeretné elhagyni a fegyverek zajától hangos és pestissel sújtott Bécset, de a felesége nem hajlandó erre. Erdélyben a pestis 1530 és 1534 közt folyamatosan szedi az áldozatait. Thurzó Eleknek a feleségéhez, Ormosdi Székely Magdolnához írt levelében Brassó török általi elfoglalása összekapcsolódik a pestis terjedésével.¹⁵ Nemcsak a seregeket és flottákat tizedelte meg a járvány, hanem a civil kereskedelmet és utazást is ellehetetlenítette, de legalábbis megnehezítette. Cornelis de Schepper, V. Károly császár követe utazásai során számos alkalommal kényszerült az útvonal módosítására, 1533-ban pl. Raguzát, a mai Dubrovnikot kellett kikerülnie, mert épp ott dült a járvány.¹⁶ Budán 1540-ben az ostrom idején tör ki egy újabb pandémia, amiről Verancsics Antal és Istvánffy Miklós is tudósítottak később-

caritatem ac penuriam, etiam a **pestis contagione** periculum est. Fratres nescio quot minores ad Sanctum Ioannem et in utraque civitate nonnulli hoc morbi genere perierunt.”

12 IVÁNYI, *Adatok a Körmendi Levéltárból...*, 63–64.

13 SZILÁGYI, *Nicolaus Olahus: Epistulae 1523–1533*, 1:195. Oláh Miklós a cseh király kancellárjához, Krems, 1530. december 11.: „Cum ad hanc civitatem venissemus, et ad hospitium meum, quod est et amplum satis et honestum, divertissem, forte eo ipso die cuiusdam apotecarii puer, qui in posteriore domus parte hospitabatur, **peste** interierat, quem nemine sciente clam extulit. Mors huius nemini ex meis fuit nota, immo ne hospiti quidem domus. Sic inscientes diversabamur in medio **pestis**. Tribus deinde post diebus sacellanus meus stabat in solario domus, forte uxor apotecarii maesta praeteribat... (...) Nescio, quid de me aut meis, quod Deus optimus maximus longe ex sua gratia avertat, adhuc fieri potest, contrahere enim vel ego vel mei aliquid contagii in domo illa pestilenti potuerunt.”

14 Uo., 1:250, 290. Caspar Ursinus Velius Oláh Miklóshoz, Bécs, 1531. november 21. és 1532. február 23. „Uxor Vienna non potest abstrahi, ne metu quidem **pestilentiae**, illic iam aperta incendia, hactenus enim scintillas sparsit molientis.”

„Id quod ipse quoque hisce tristissimis temporibus facere studui, procul ut abessem ab armorum strepitu, a saevitia hostium teterrimorum et **pestilentia**, quae Viennae tam altae egit radices, ut iam tertium in annum violenter per capita tam nobilia quam ignota grassetur.”

15 IVÁNYI, *Adatok a Körmendi Levéltárból...*, 64. Iványi kiadatlan forrást idéz (Bécs, HHStA, UAAA Fasc. 24.), pontos jelzettel azonban nem ad meg. Fazekas Istvánnak az UAAA anyagáról készített jegyzéke szerint a megadott doboz nem tartalmazza a hivatkozott levelet.

16 SZILÁGYI, *Nicolaus Olahus: Epistulae 1523–1533*, 1:481, 505.

bi históriáikban. 1543-ban Szlavóniában dúl nagy pestisjárvány, amiről Zrínyi Miklós is megemlékezik leveleiben.¹⁷ A talán legemlékezetesebb pestisjárvány az 1552-es hadjárat után lángol fel: az 1552 és 1555 közti éveket Iványi szerint a század legpestisebb korának szokás nevezni.¹⁸

Ezt a sort még hosszan lehetne folytatni, a misszilisekben se szeri, se száma a pestisre való utalásoknak, s különösen igaz ez az idő előrehaladtával, mivel egyre nagyobb korpusz áll rendelkezésünkre. Ami a kórság megnevezését illeti, Iványi Béla a már említett műve elején összegyűjtötte, milyen elnevezésekkel találkozunk az általa vizsgált időszakban (1510–1692) e betegségre vonatkozóan.¹⁹ Latinul a leggyakrabban *pestis*nek, vagy *pestilentiának* nevezik a kórt, de a *contagium* vagy *contagio*, azaz 'ragály' elnevezés is igen gyakran a pestisre és a pestisjárvány jelenlétére utal. A *contagium*, a kontaktusból adódó fertőzés – amit magyarul csak a későbbi fejleményű *ragály* szóval tudunk visszaadni – elnevezése mutatja, hogy már a késő középkorban is tisztában voltak azzal, hogy ez a kórság érintkezéssel terjed. A *pestis* szó *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint magyar nyelvű szövegben 1554-ben fordul elő először, de latin szövegekben sokkal korábban, amint azt az iménti példákban láthattuk. A *ragadvány* szó azonban 'járvány, fertőzés' értelemben már épp a vizsgált időszakunkban, 1527-ben mutatható ki először.²⁰

Lutheri hit mint pestis

Annak, hogy a lutheri és aztán a további reformációs tanokat a pestishez vagy más ragályhoz hasonlítsák, megvolt a maga ideológiai előzménye: a korábban eretneknek ítélt tanokat és mozgalmakat a 13–15. században szokás volt *pestis*nek vagy *contagium*nak nevezni. Ismerünk például egy iratot 1329-ből, mely szerint a pá-

17 BARABÁS Samu, szerk., *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*, 2 köt. (Budapest: [s. n.], 1898), 1:57.

18 IVÁNYI, *Adatok a Körmendi Levéltárból...*, 64–65.

19 Uo., 5.: „a latin források pestis asiaticának, pestilenciának, luesnek, lues pestilenticának, plaga pestifernak vagy csak egyszerűen epidémiának, contagiának, a magyar források pestisnek, fekete halálnak, nagy halálnak, mirigynek (Mórigy, mérigy, meregh), döghalálnak, »döglellettes« halálnak szomorú döghalálnak, gugának (»kuga«), guga halálnak; a németek pedig Pestnek, Pestilentznek, Pest Sterbennek, grosses Sterbennek, Drüsen Sterbnek, Contagionnak, Seuchének, sőt egyenesen Volks-seuchének nevezik.”

20 BENKŐ Loránd, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Ö-Zs, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 3:171. Az első szereplést épp Magyary-Kossa gyűjtötte. A *ragadvány* szó első megjelenését az Érdy-kódexben találjuk, 1527-ből, lásd uo., 3:133.

pai inkvizítor, a domonkosrendi Rudolf szerint Brünnben túlságosan elterjedt a *pestis heretica*.²¹ Jacobus de Voragine pedig a *Legenda aurea*-ban ír arról,²² hogy az 1220-as években Lombardiában kellett az egyháznak felvenni a harcot az eretnekekkel szemben, akiket szintén a *pestis heretica* elnevezéssel illetett.

A ragályként terjedő pestist az írásos dokumentumok tanúsága szerint igen korán összekötötték a reformációs törekvésekkel, mindenekelőtt a lutheri tanokkal. Erre maga Luther ironikusan reagált: állítólag halálos ágyán azt üzent a pápának: „Pestis eram vivus – moriens tua mors ero.”, azaz „életemben dögvészded voltam, holtomban haláloed leszek.”²³ Luther színre lépése után nem sokkal, már az 1520-as évek elejéről vannak hazai adataink arról, hogy a lutheri tanokat ragályos és veszélyes voltuk miatt a pestishez hasonlították. II. Lajos király Brodarics Istvánhoz 1524. március 8-án kelt levelében reményét fejezi ki,²⁴ hogy Lorenzo Campeggio kardinális majd segít kezelni és gyógyítani a lutheránus eretnekek igen pestises ragályát és betegségét, ami Germániában most tombol, s abban is bízunk, hogy rá tudja venni a német fejedelmeket, hogy a felekezeti viták folytatása helyett inkább a török ellen fegyverkezzenek. A jelek szerint a lutheri tanok azonban nem csupán Germánia területén hódítottak, hanem Erdélyben és a felvidéki bányavárosokban is hamar értő fülekre letek.²⁵ 1526-ban a nagyszebeni káptalan írt panaszlevelet Szalkay László esztergomi érsekhez,²⁶ mivel, mint írja, olyannyira elhatalmasodott a lutheri pestis a városban és környékén, hogy abban a városban, ahol Luther élt, se tudna ennél nagyobb pusztítást végbe vinni. Várday Pál esztergomi érsek 1530-ban parancslevelében igyekezett megregulázni

21 Alexander PATSCHOVSKY, *Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen: Ein Prager Inquisitoren-Handbuch aus der ersten Hälfte der 14. Jahrhunderts* (Berlin–New York: De Gruyter, 1975), 111.

22 Georg Theodor GRAESSE, hg., *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea V2* (Dresden: 1846), 280.

23 Philip SCHAFF, *History of the Christian Church. Modern Christianity. The German Reformation*, Online edition, 7 (New York: Grand Rapids, [é. n.]), § 48, hozzáférés: 2022.06.02, <https://ccel.org/ccel/schaff/hcc7/hcc7.ii.iii.xviii.html>.

24 KASZA Petrus, szerk., *Stephanus Brodericus: Epistulae*, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova 16 (Budapest: Argumentum Kiadó–Magyar Országos Levéltár, 2012), 92.

25 HUNFALVY Pál, *Az oláhok története*, 2, Új folyam, XIX (Budapest: MTA, 1894), 307.

26 BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund és KARÁCSONYI János, szerk., *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, 1520–1529*, 5 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1902), 1:260. A szebeni káptalan Szalkay Lászlóhoz, Nagyszeben, 1526. június. „Ecclesiam quandam parochialem in parvo Horreo Dominus Magnus fecit violari, fores eiusdem violenter demoliendo, nulla Reverendissimae Dominationis V. Vicarij Decani habita autoritate. Nam adeo invaluit ista **pestis Lutherana**, ut etiam in civitate, ubi Lutherus degit (testibus de his partibus venientibus et nobis referentibus), magis saevire non possit.”

azokat, akik a „lutheri pestis”-sel megfertőződtek.²⁷ A járvány megállíthatatlanná vált: Dévai Bíró Mátyásról azt jegyezték be a krakkói egyetem anyakönyvébe, hogy ő „vitte a magyarok közé Luther pestisét”.²⁸

Idővel felsorakozott a többi felekezet is a „lutheri pestis” mellé: 1535-ben például Camillo Ghilino, a milánói Francesco (II) Sforza titkára Oláh Miklóshoz írt levelében arra kéri a humanistát, hogy tudassa vele, igaz-e a hír, hogy az antwerpeniek az *anabaptista pestilentiától* szenvednek.²⁹

A *lutheri pestis* szókapcsolat használatáról érdemes egy rövid kitérőt tenni. A 15. század közepétől, és mindenekelőtt Enea Silvio Piccolomini munkásságának köszönhetően visszatérő toposz a humanista irodalomban a közös, keresztény Európa képe. Ez az *Europa Christiana*-kép az 1500-as években perszonalifikálódik és Európa – utalva egyszersmind az antik mítoszra is – mint egy női alak jelenik meg, aki védelemre szorul a támadásokkal szemben. 1537-ben jelent meg Johann Putsch, Ferdinánd tanácsosának és titkárának *Europa lamentans* című verse, melyben Európa és a Habsburg-ház házasságát élteti: Európát a Habsburgok menthetik csak meg a török veszedelemtől. E női alak illusztrációja a későbbi Európa-alakok archetípusa volt.³⁰ Egy évvel később jelent meg egy 43 soros hexameter Hubert de Suzanne (1512–ca. 1550) neve alatt,³¹ reagálva Putsch versére, *Lamentatio Europae* címen. E versben az Európát fenyegető veszélyek közt egyenrangúként jelenik meg a török támadás és a *pestis Lutherana*, s a szerző már nem a Habsburgokban, hanem I. Ferenc francia királyban látja Európa megmentőjét,

27 Várday Pál parancslevele a körmöcbányaiakhoz, Esztergom, 1530. május 3. Besztercebányai Állami Levéltár Körmöcbányai Fióklevéltárában, Körmöcbánya Magisztrátusa anyagában Tom. 19. Fasc. 1. No. 32. „Ceteros quoque exemplo vestro, presertim eos, qui **peste Lwtheriana** infecti essent, ad vite sanctimonia et veram Christi religionem inducat, vt sic deus optimus maximus et in hac vita mortali pacem, tranquillitatem et omnes prosperos successus tribuat.” Ezúton mondok köszönetet Laczlavik Györgynek a pontos jelzet kiderítéséért.

28 PÉTER Katalin, „A katolikus megújulás és a protestáns reformáció”, *Világtörténet* 6, 4 (1989): 72–79, 77.

29 IPOLYI Arnold, szerk., *Oláh Miklós II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. cancellár, Esztergomi Érsek-Prímás és kir. helytartó levelezése*, Monumenta Hungariae Historica 1, Diplomataria 25 (Budapest: 1875), 549. Camillo Ghilino Oláh Miklóshoz, Milánó, 1535. március 11. „Audivimus Antverpienses laborare **pestilentia anabaptistica**; si verum est, fac ut sciam.”

30 Bővebben lásd Peter MEURER, „Europa Regina: 16th Century Maps of Europe in the Form of a Queen”, *Belgeo: Revue Belge de Géographie* 9, 3–4 (2008): 355–370.

31 Manapság elvitatják De Suzanne szerzőségét, lásd Isabella WALSER-BÜRGLER, *Europe and Europeanness in Early Modern Latin Literature: Fuitne Europa Tunc Unita?* (Leiden–Boston: Brill, 2021), 63. A hexameterről lásd Nicolas DETERING és Denni PULIA, „Rivalry of Lament: Early Personifications of Europe in Neo-Latin Panegyrics for Charles V and Francis I.”, in *Contesting Europe: Comparative Perspectives on Early Modern Discourses on Europe, 1400–1800*, Intersections 67 (Leiden: Brill, 2020), 13–38.

aki nemcsak a török ellen harcol, hanem a lutheránus hit ellen is. Azt látjuk tehát, hogy míg Piccolomini Európa-képénél a veszély forrása a nem-keresztény török, mely a keresztény Európával áll szemben, addig a 16. századtól kezdve ez az aszimmetrikus ellenfogalom pár tovább diverzifikálódik: a keresztény felekezetek egymásra mutogatnak, hogy a másik bűnével kössék össze a török támadást – amint ezt majd főleg a 16. század végi és 17. századi hitvitázó irodalomban látni fogjuk.

Megfékezés és gyógymód

Végül a gyógyításról is essék pár szó. A középkorban nem különböztették meg egymástól a bubópestist, a szeptikémiás pestist és a tüdőpestist, pedig a terjedésük módja igencsak eltér egymástól. Mai ismereteink szerint a középkori nagy pestisjárványokat a bubópestis okozta, ami bolhacsípéssel fertőződik, azaz állatról emberre terjed. Ezt a korabeliek nem tudták, és csak azt érzékelték, hogy ugyanazon a helyen többen is betegek lesznek, így azt gondolták, hogy az emberek egymást fertőzték meg. Mivel gyógyítani nem tudták a betegséget, aminek a halálozási rátája igen magas volt, kizárólag az ortodox módokon, azaz beteget az egészségestől elszeparálva, karantént alkalmazva tudták a járványt megfékezni. Természetesen próbálkoztak gyógyfüvekkel, füstöléssel, érvágással, böjtöléssel, főleg imádkozással és bűnbánattal, de ezek hatása a karanténhoz képest elenyészőnek tűnt.

Amennyiben a *lutheri pestis*re mint pusztító betegségre tekintünk, kézenfekvő, hogy a gyógyítása, a terjedésének megfékezése ugyanilyen hangsúllyal jelenjék meg. Nézzük, milyen módszereket javasolnak a korszak írástudói a vész elhárítására!

1521-ben a ferences rend tagjai rendeletben kapták meg, hogy „a négy év előtt föllépett lutheránus pestis ellen mindennapi imádsággal és buzgó tanítással küzdjenek”.³² Bár a lutheri tanok felettébb veszélyesnek tűntek, a jelek szerint a fertőzés szimptomái mégse voltak olyan szembetűnőek, mint a valódi pestisnek. Ahogyan arra Péter Katalin is rámutatott, az 1520-as évek elején az egyházi ve-

32 BUNYITAY, RAPAICS és KARÁCSONYI, *Egyháztörténeti emlékek...*, 1:49. Ferences rendelet (1521). „Hoc (anno 1521) ad pium votum Leonis P. X. actis capi-tularibus praemisit (nempe Minister Generalis Ordinis S. Francisci) et observari mandavit, ut **contra pestem ante quadriennium enatam Lutheranae dogmatisationis** piis et devotis precibus primitus occurratur et quotidie in omnibus horis canonicis post dictum *Salve Regina* suffragium hoc adiciatur videlicet *Gaude Maria Virgo cunctas haereses sola interemisti in universo mundo* etc. *Ave Maria* cum orationibus: *Gratiam tuamet Ecclesiae tuae*; et quando in Missa conventuali ordinarie oratio tertia defecerit, dicta oratio: *Ecclesiae tuae* addatur. 2-o Divini verbi gladio et sacrae theologiae telo eidem usque ad sanguinem resistatur.”

zetők maguk is bizonytalanok voltak, hogy mi számít igaz és mi eretnek tanításnak, ezért, idézem: „a »lutheri fertőzés« vizsgálatának magyarországi kezdetén, szakértő segítség igénybevételére kényszerültek: a ferences rendi Szegedi Gergely az ország egyik végéből a másikba utazott, mert őt vonták be, ha a helyi papság egy-egy prédikáció tartalmának helyes vagy helytelen volta felett nem tudott dönteni”.³³ A már említett 1530-as Várday Pál-parancslevél tanúsága szerint a főpap attól várta a javulást, hogy a lutheri hitet vallókat eltávolítja a közösségből. Mivel a parancslevelének nem volt fogamatja, „1533-ban Ferenc sági és András esztergomi prépostot küldötte biztosokul Körmöcbányára és elrendelte a Luther tanait hirdető lelkészek elfogatását is. A biztosoknak azonban nemcsak Körmöc, hanem Selmezbányán is akadt dolguk”.³⁴

Úgy tűnik, mind a valódi baktériumfertőzés, mind a lutheri tanok terjedése ellen a gyógy mód gyakorlatilag kimerült az imádkozásban, s kezdetben sokkal inkább a megelőzésre, az úgynevezett profilaktikus védekezésre helyeződött a hangsúly. A találkozások elkerülése, minimalizálása úgy, mint a városok lezárása és elkerülése, a beteg személy kirekesztése, elűldözése mind ennek a védekezésnek a különböző megvalósulási formái. A járvány elleni védekezésben az egyetlen valóban működő eszköz tehát a *contagium* rögzítése, a terjedésének megakadályozása.

Összefoglalás

A 16. század eleji magyar királyságbeli misszilisek és egyéb források tanúsága szerint a pestis, azaz a fertőző betegségek összefoglaló neve és a protestáns tanok összekötése már az 1520-as években megtörtént. A metonimikus kifejezés alapját az adja, hogy mind a baktériumfertőzés, mind a reformációs tanok érintkezéssel terjednek. A tanokra mint betegségekre, a reformátorokra mint a kórság terjesztőire tekintettek a katolikus egyház tagjai, s ez a későbbi felekezeti hitvita egyik fontos elemévé vált, lásd például Pázmány Péter munkáit. A lutheri pestis gyógy módjában is követi a valódi pestisfertőzést: a megelőzés a legfontosabb, de ha már bekövetkezett a fertőzés, a járványt meg kell fékezni, ha kell, a legszigorúbb módszerekkel. De amint az a későbbiek ismeretéből kiderül, ahhoz már nem volt elég egy *lockdown*.

33 PÉTER Katalin, „A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út”, *Egyháztörténeti Szemle* 7, 2 (2006): 93–104, 93.

34 LACZLAVIK György, *Kettős pecsét alatt: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó (1483–1549)*, Sziluet (Pécs: Kronosz Kiadó, 2014), 64.

Csőrös maszk

A pestisvédelmi öltözet biopolitikai jelentősége

A fertőző betegségeknek és a járványoknak mikrobiológiai okai vannak. De a *kultúra* termékei is, mert a tömeges megfertőződést emberi viselkedés, életmód, közlekedés eredményezi. A védekezés feltételezi az egészségügyi kormányzat és a közegészségügyi hatóságok aktivitását, az orvostudományi kutatást, a népegészségügyi infrastruktúra optimalizálását, a településhigiéniai kommunikáció hatékonnyá tételét, a társadalmi tudatosság kiterjesztését, a régió kulturális adottságainak tekintetbe vételét. Dolgozatom a kora újkori hatósági járványkezelés egy kulturális alakzatához kapcsolódik. Egy speciális védőöltözet kulturális – biopolitikai, nyelvpolitikai – jelentőségét tárom fel szöveges és képi források, valamint tárgyi emlékek alapján.

A járvány minden kórság közül a leginkább *társadalmi*. Átadható, elkapható, tehát kommunikatív viszonyokban terjed. A társas érintkezés megítélését egy csapásra átalakítja. Az összekapcsolódást a másik emberrel járvány idején nem a kölcsönös megértés, hanem a *veszélyeztetés* helyzetének tartjuk. A másikban (és önmagunkban is) fertőzéskockázatot látunk. Nem a kommunikáció folytatására törekszünk, hanem a fizikai kontaktus elkerülésére. A biztonságos digitális távkapcsolat csak az internet fejleménye. Szociális a járvány azért is, mert a *hatóságok* járványügyi intézkedései átalakítják a közösségi életet: a kapcsolódást válság-szabályozásnak vetik alá. A közhatalom az új szabályok betartását az *életvédelem* nevében felügyeli. Közegészségügyi, járványvédelmi intézkedéseivel az államhatalom a saját *életképességét* is igazolja. A társadalom, a gazdaság és az ellátó rendszerek működtetésére tett közhatalmi erőfeszítés, továbbá ennek a kommunikációja ezért biopolitika és nyelvpolitika is.

A járványkezelő rendelkezések ritkítják, korlátozzák, visszaszorítják azokat az interakciós formákat, melyekben az emberek egymással térbeli viszonyokba kerülnek, és ezeket a találkozásait érzékelik, megfigyelik, reagálnak rájuk.¹

Dolgozatomban kora újkori források alapján egy konkrét helyzetet elemzek: a városi térben a fertőzött betegeket látogató pestisorvossal találkozónak a még egészséges lakosok. Hogyan gondolkodtak a korabeli orvosok a humorálpatólogia keretében egy ilyen megrázó szituációról? A szociális távolságtartás milyen formáit írták elő a pestisrendeletek a közegészségügyi ellátó személyzet számára, ha betegekkkel vagy egészségesekkel érintkeznek? Minthogy érzéseket, reakciókat tárok fel, ezért a járványt *test- és szenvedélytörténeti* összefüggésben is vizsgálom. Az életvédelmi elképzelések és rendelkezések feltárása közben egy speciális kultúrtörténeti alakzatra fókuszálok: a csőrös maszkos orvosdoktor figurájára, ahogyan nyomaira bukkanhatunk szövegekben, metszeteken és tárgyi emlékekben.

A városi élet járványvédelmi szabályozása

A kora újkorban a járványok okairól eltérő igazságok, változatos elméletek voltak forgalomban egyidejűleg egymás mellett. Ezeket sem a kormányzati döntéshozók, sem az orvosok nem (vagy nem feltétlenül) érzékelték ellentmondásosnak, lehetőség szerint inkább az összekapcsolásukra törekedtek. Így a különböző magyarázatok sokféle (és nem egyenletes hatékonyságú) *cselekvési lehetőséget* bocsátottak rendelkezésre, aminek jótékony hatásai is voltak. Az eltérő felfogásokat csak annyira hangolták össze (vagy inkább úgy hasznosították azokat külön-külön), hogy a hatósági rendelkezések a közösség gazdasági-társadalmi érdekeit szolgálják. Végeredményben a járványkatasztrófával szemben egy-egy társadalom (a regionális, helyi, városi, városrészi adottságoknak megfelelően) *a közösségi védekezés* nyilvános terében számos és sokféle válaszopcióval szerelkezett fel, s ezeket hivatalos rendeletek fogalmazták meg.

A pestisre adott premodern magyarázatok széles választékában megérték egymás mellett egymástól annyira különböző okok, mint a *miazma* (a levegő megromlása), a *contagium* (láthatatlan ragadó anyag átvitele), a *diszkrázia* (a testnedvek helyes arányának megbomlása), a *zsídók kútmérgezése*, a *bolygók* kedvezőtlen együttállása, a *gonosz* működése, *Isten büntetése* a bűnökért.

1 Fritz DROSS, „Vergesellschaftung unter Ansteckenden – für eine Körpergeschichte der Seuche”, in *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin* 28 (2020), 195–202, 195–196.

Modern nézet szerint a járvány közegészségügyi jelenség, oka fertőző baktérium, vírus, élősködő, prion. Akkor van járvány, ha a betegség adott területen, adott idő alatt az átlagosnál jóval nagyobb létszámú embert érint. Mértékét a betegség terjedési együtthatója, lappangási időszaka, kezelhetősége határozza meg. Az izolálási és fertőtlenítési szabályokat a hatósági tisztiorvosok koordinálják és tartatják be. A járványok kitörését befolyásoló tényezők mai tudásunk szerint is sokfélék. Például zoonózis (állatról emberre terjedő) típusú fertőzések az állatok zsúfolt tartása miatt. Természeti csapások is okozhatnak elégtelen élelmiszer- és vízhygiéniát. A szegényes népegészségügyi állapot is járványokhoz vezethet. Az éghajlatváltozás miatt a kórokozók rezisztenciája és fertőzőképessége is gyorsan változik.

A kora újkorban még az ókori eredetű humorálpatológia határozta meg a betegségek tulajdonítását és a kezelésmódokat. E felfogás szerint az egészség *rendszerszerű*: a testnedvek (vér, epe, nyirok, nyák) egyensúlya az egészséges állapot (*eukrázia*), megbomlásuk pedig a betegség (*diszkrázia*); az orvos dolga a megbomlott egyensúly helyreállítása. Bubópestis esetén a megduzzadt nyirokcsonók felvágásától azt remélték, hogy a romlott vér lecsapolásával helyreállítható az eukrázia. Az előfeltevés az volt, hogy a pestis diszkrázia, a vértöbblet forrását okoz, a nedvesség és a meleg túlteng a testben. A humorálpatológia és a miazmaelmélet gyakran összekapcsolódott. Eszerint a romlott levegő felborítja a testnedvek egyensúlyát, mert a mérgező pára vérfelesleget okoz, ami forrósággal és nyirkossággal jár együtt, ez viszont megrothasztja és megmérgezi a testet, megnyomja a beteg szívét.²

A káros kipárolgást az égitestek kedvezőtlen állása idézi elő; az elmélet szerint a mérgező pára a meleg déli széllel érkezik, de jöhet bűzölgő helyekről is (lápok, mocsarak, szennyves vízfolyások, a városban a mészárszékek, temetők). A megbetegedett emberek kipárolgása is romlott, így a miazma emberről emberre vándorolhat (a fertőzéselmélettel összeért a miazmaelmélet).³ Ezért az orvosok (és a pestisrendeletek) lebeszéltek a részvételtől nagyobb csődületekben. A romlott levegő elleni védekezés történhet a zárt terek gyógynövényes átfüstölésével (fenyő, boróka, fűszernövények) vagy ecet szétpermetezésével.⁴ Az ecetnek hűtő és szárító

2 Girolamo FRACASTORO, *De contagione et contagiosis morbis* (1546) című könyve vitte be a *ragályozás* fogalmát az orvoslás tanába.

3 Katharina WOLFF, „Krankheit, Konzept und Kollektiv. Städtische Pestbewältigung und die Suche nach ihren Wurzeln”, in *Pest! Eine Spurensuche. Ausstellungskatalog der Sonderausstellung am LWL-Museum für Archäologie in Herne*, hg. Stefan LEENEN, Alexander BERNER, Sandra MAUS und Doreen MÖLDERS, 230–241 (Darmstadt: WBG Theiss 2019), 232–233.

4 A pestis megelőzésére alkalmasnak vélt szereket („Praeservativa”) ismerteti, továbbá tipikus tanácsokat ad a boróka, fokhagyma, angyalgyökér, citvor, kerti ruta, zsálya, citromhéj, bodza és borecet napi

hatást tulajdonítottak, a humorálpatólógia jegyében alkalmasnak képelték arra, hogy enyhítse a pestises test forróságát és nyirkosságát. Az elemi kén (kénvirág) mellett légtisztítónak tartották az erős illatú gyógynövényeket (ánizs, kömény, rózsza, kamilla, petrezselyem), fűszereket (fahéj, szegfűszeg), illóolajos anyagokat (mirha, aloé, tömjén). Mivel a miazmát mérgezőnek ítélték, *ellenmérgeként* hatásosnak gondolták a mérgező állatok (kígyó, varangy, gyík, szalamandra) szárított húsát; az ásványok közül a ként.⁵

A romlott pára és a ragadós méreganyag ellen egyaránt a zárt terek füstölésével próbáltak védekezni. I. Lipót császár 1679-es bécsi járványügyi rendeletét a közegészségügy orvostani szempontjai szerint Johann Wilhelm Mannagetta dolgozta át *Pest-Ordnung* címen elhíresült könyvvé. A bécsi orvos részletesen leírja, hogyan kell *füstölőport* otthon készíteni. A kerti ruta, bodza, fokhagyma, abrutürom, kerti körömvirág, vérontófű, citvor, boróka vagy más illatos fűszernövények keverékét borecetbe kell áztatni, üvegben érlelni, reggelente (sőt naponta többször is) forró vásra vagy hevített téglára permetezni, hogy a felszabaduló pára szétterjedjen a szobában és belepje a ruhákat. Szilárd kiszerelésben „Rauchpulver” néven a patikában is kapható volt, alkalmazáshoz a parázsra kellett vetni.⁶ A genfi Jean-Jacquet Manget 1721-es *Traité de la Peste* című értekezésében pedig megtaláljuk, hogyan volt ajánlatos másokkal kommunikálni, ha belégzéskor semlegesíteni kívánták a levegőt a pestis ártalmas kigőzölgésétől. Ecettel átitatott szivacsot vagy ecetbe áztatott aromás gyógynövényekkel töltött zsákocskát tartottak az orruk elé. Az illatos fűszernövényekkel töltött kis selyemzacskó az 1720-as marseille-i pestisjárvány közegészségügyi előírásai között szerepel („un petit sachet de taffetas rempli d’herbes odoriferantes”): nem csupán az orvosoknak, hanem a magisztrátus minden tagjának kötelező volt használnia a társas érintkezés során.⁷

A *magánember* számára a kora újkori járványok idején (akárcsak ma) a leghatásosabb védekezésnek az önkorlátozás ígérkezett. 1800-as összegző munkájában Jean-Pierre Papon azt írja, hogy a legegészségesebb étrend sem ment meg a pestistől, ha az ember nem kerüli el mindazt, ami ragályos lehet: a betegeket, a rom-

használatához az *Unterschiedliche Heilsame Mittl: So zur Zeit der Infektion und Pest. Nutzlich mögen angewendet, vnd gebraucht werden* című gyógyászati könyv 10. fejezete: „Praeservativa, oder Mittl / täglich einzunehmen wider die Pest” (Graz: Sebastian Haubt, 1679), 28–40.

5 A szívgödör fölött viselendő „Helmont amuletuma” leírását lásd GYÖRY Tibor, „Adatok az 1738. évi pestis történetéhez”, *Természettudományi Közöny* 32 (1900), 347–351, 350.

6 Johann Wilhelm MANNAGETTA, *Pest-Ordnung, Oder der gantzen Gemein Nützlicher Bericht vnd Gutacht von der Eigenschafft vnd Vrsachen der Pestilenz* (Wien: Johann Jacob Kürner, 1679), 88.

7 Jean-Jacques MANGET, *Traité de la Peste: Recueilli, Des Meilleurs Auteurs Anciens & Modernes, Et enrichi De Remarques & Observations Theoriques & Pratiques* (Geneve: Philippe Planche, 1721), 171.

lott levegőt és az első kettő által megfertőzött összes többi dolgot. Ezért végtelesen hasznos *a teljes visszavonulás az otthonunkba*.⁸

Ami a városi közéletet és az urbánus kultúrát illeti, a fertőzött városból *elmenekülés* (ami elsősorban a tehetősebb polgárok opciója) majdnem olyan romboló volt, mint a tömeges pusztulás. Ha ugyanis a polgármester, a városi előjárók és az egészségügyi elit (általános orvosok, seborvosok, képzett ápolók) nem maradnak ott a hivatalos helyükön, akkor nem kivitelezhető a *rendezett együttélés*, márpedig a korabeli közpolitikai kategóriák szerint ez az államiság értelme.⁹ Ezért a pestis elleni *szabályozott közösségi* küzdelem minden járvány idején azzal vette kezdetét, hogy a hatóság rendeletekbe foglalta az elképzelését arról, hogyan lehet a fertőzéstől megvédeni a városban maradt lakosságot. Olyan műveletekről rendelkeztek, amelyekkel a fertőzött emberektől és a hulláktól távol lehet tartani az egészségeseket, illetve el lehet érni zárt térben a levegő (és a lakókörnyezet) fertőtlenítését. Minthogy a fertőződés útja a fertőzöttektől vezetett az egészségesek felé, ezért a legfőbb védekezési elv az elkülönítés és a távolságtartás lett. Ezt csakis erős kormányzat tudta kivitelezni határozott *hatósági és rendvédelmi fellépéssel*.¹⁰

A védekezés mérvadó *köztéréivé* a fallal elkerített helyek váltak, ahol el lehetett különíteni a fertőzötteket, számon lehetett tartani, hogy ki hol van, korlátozni és felügyelni lehetett az ellátó személyzet mozgását is, hiszen ők is a fertőzés potenciális hordozói voltak. A templomok körüli temetők, a városkapuhoz tartozó külső és belső falak közötti szorosok és kapuközök, a városfalon kívül felépített katonai és zarándok szükségkórházak voltak ilyen felügyelhető közterek. A járványügyi hatóság tehát a betegek és az idegenek testét, elhelyezkedését ellenőrizte.

Nürnbergben az 1562-es pestis idején a városi tanács elrendelte, hogy a pestisben elhunytak hulláit a hatósági személyzetnek hat órán belül ki kell vinnie a városból. Az érintett házakat le kellett pecsételni – függetlenül attól, hogy laktak-e még benne egészséges emberek. 1599-ben a pestisjárvány idején Nürnberg magisztrátusától két törvényszolga azért kapott fizetést, hogy hivatalosan lepecsételje a fertőzésben elhunytak házát, kamráját, ládáját, s ezzel megakadályozza tulajdonuk jogtalan elmozdítását. Számadókönyvük bal oldalán meg kellett adniuk minden egyes lezárt ház helyét, így nyomon lehetett követni a járvány ter-

8 Jean-Pierre PAPON, *De la peste, ou époques mémorables de ce fléau, et les moyens de s'en préserver*, 2 vols. (Paris: Chez Lavillette et Compagnie, 1800), 2:44.

9 Fritz DROSS, „»es flohen die Reichen leud alle auß der stat / darinnen«: Seuchen in der frühneuzeitlichen Stadt”, in *Ingolstadt in Bewegung: Grenzgänge am Beginn der Reformation*, hg. Susanne GREITER und Christine ZENGERLE (Göttingen: Optimus Verlag, 2015), 303–324, 317.

10 Dieter JETTER, „Das Isolierungsprinzip in der Pestbekämpfung des 17. Jahrhunderts”, *Medizinhistorisches Journal* 5, 2 (1970), 115–124, 123.

jedését a városban. A jobb oldalon azt jegyezték fel, hogy megtérítették-e már a hozzátartozók a lezárás díját, majd pedig a fertőtlenítés után a feloldás árát („zue- und auffsperrgeldt”). A *Sterbbuch de Anno 1611, 1612, 1613* című lajstrom nagyon pontosan és részletesen vezetett dokumentáció arról, hogy azokban az években Nürnberg betegfelvételi táborokban és kórházaiban kiket vettek fertőzőtként nyilvántartásba és jelentettek le a városi tanácsnak. Minden járványvédelem alapvető művelete a *nyilvántartás*; ezt megértve a városi tanács 1561 és 1563 között regiszttert vezetett a hivatalos intézkedésekről (*Vertzaichnus aller eins Erbern Raths Bevelch und Ordnungen furgenommen*). A könyv betűrendben tüntette fel az összes rendelkezési területet, továbbá egy táblázatos jegyzéket az elhalálozásokról (napi bontásban a városban meghaltak, heti kimutatásban az egyes szükségkórházakban elhunytak számával).¹¹

1592-ben a nürnbergi tanács a városban tartózkodók egészségi állapotának ismerete érdekében megtiltotta, hogy magánszemélyek idegeneknek adjanak szállást, azért pedig felelősségre vonták a ház tulajdonosát, ha be nem jelentett betegnek nyújtott menedéket. A *kizárás* elvét követő rendelkezések miatt a városi kultúra alapvető tényezője, a vendégbarátság esett áldozatául a hatósági járványvédelemnek. Tilos volt a betegek látogatása; a pestis áldozatainak temetésén még a rokonok sem vehettek részt. Külön zsoldba fogadott a város egy kapuőrt, akinek az volt a tiszte, hogy a szükségkórházban ápolt betegekhez ne engedje be a látogatóba érkezett egészséges rokonokat.¹²

A ragály a városok gazdasági és társadalmi életét *válságosan* befolyásolta. A textilipari méteráru (a felületén nem kezelt szövet, kelme és vászon) például abba a gyanúba keveredett, hogy megtapad rajta a fertőző anyag, így bárki, aki impregnálatlan szövetet visel, a betegség továbbadását kockáztatja. Ezért ennek a termékcsoporthoz rendeletekkel korlátozták a kereskedelmi forgalmazását. Embargó alá került a gabona, a maláta, a vágóállat és a bor kereskedelme is. Időszaki vásárok maradtak el. Jelentős kiadási tételeket produkált a költséges járványvédelem: kordonállítás, fegyveres őrség megszervezése, közegészségügyi épületek és személyzetük biztosítása, s mindezt a városnak kellett finanszíroznia.¹³ A pestis az

11 Dominik FELDMANN, Andrea JACOBY, Antonia LANDOIS, Bettina PFOTENHAUER, hg., *Der Feind in der Stadt: Vom Umgang mit Seuchen in Augsburg, München und Nürnberg* (München: Staatliche Archive Bayerns, 2016), 38–39, 41–42.

12 Ernst MUMMENHOFF, „Die öffentliche Gesundheits- und Krankenpflege im alten Nürnberg”, in *Festschrift zur Eröffnung des neuen Krankenhauses der Stadt Nürnberg*, hrsg. von den Städtischen Kollegien (Nürnberg: Selbstverlag des Stadtmagistrates 1898), 1–122, 27, 98, 102.

13 Claudia STEIN, *Die Behandlung der Franzosenkrankheit in der Frühen Neuzeit am Beispiel Augsburgs* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2003), 121.

elszegényedés katalizátorává vált. A lezárási intézkedések hiányt és éhséget hoztak magukkal. A leginkább érintett iparágakban (textilipar, élelmiszeripar) elapadtak a nyersanyagforrások, akadályoztatva volt a regionális és az országok közötti árucseré, zuhant a jövedelem és a járvány után még évekig elmaradt az üzleti haszon.

A városkormányzat a politikai életképességét azzal igazolta, ha rugalmas megelőzéssel vagy ütőképes reagálással kezelte a krízist. A járványügyi közhatalmi rendelkezések a közösség (és benne az egyén) életvédelmét, távlatosan a jólétet és a biztonságot célozták. Ez *biopolitika*, mert az irányítási hatalommal felruházott személy vagy testület a járványkezeléssel összefüggésben fogalmazza meg a küldetését (a célösszefüggést, amire nézve a léte és tevékenysége indokolt). Az életvédelem kérdésével kapcsolatban nyilvánítja ki (és igazolja vissza) azt, hogy élni tud a rábízott hatalommal. A regnáló hatalom járványdiskurzusa kísérlet arra, hogy a veszély és a megoldás *közös szemléletét* alkossa meg: olyan betegségértelmezést és olyan kezelésvajaslátot adjon, amelyet minden érintett elfogad érdekkülönbségei ellenére is.

Járványkrízis idején a megnövelt irányítási aktivitást a lakosság azonnal érzékelte, mert a közhatalom pestisrendeleteket, karantén határozatokat adott ki, továbbá viselkedésirányító és elrettentő kommunikációs jelzéseket vezetett be. A rendfenntartást szolgálta a fegyveres rendészeti alakulatok felvonultatása, a közegészségügyi hatósági műveletek kihirdetése és láthatóvá tévése, a fertőzött házak, utcák lepecsételése, az elzárt területek kordonnal elkülönítése. A közrendet felforgató tetteknek vette elejét a hatalom azzal is, hogy „gyors” bitófákat állított fel közszemlére. Az életvédelmet és a közbiztonságot szolgálta a különleges hatósági szervek és művelési törzsek létesítése, az egészségügyi állapotról kiállított igazolás, az ingatlanvédelem, a határok és átjárók ellenőrzése, a nem kívánatosnak nyilvánított csoportok ideiglenes kiutasítása, az idegenek belépésének korlátozása. A fertőzés terjedését megakadályozandó településhigiéniai rendelkezéseket adtak ki.¹⁴

Listába foglalták a közegészségügyi kiszolgáló személyzetet: hosszú a sor a járványdragonyostól a pestisjegyzőn át a hullaszállító fuvarosig. A szolgálattevők hivatalos városi állásba kerültek, fizetést kaptak. A fertőzésveszélynek kitett munkálatokra a városi szegények közül toboroztak feladatvégzőket (nem egészen

14 Hermann SCHÖPPLER, „Pestschriften der freien Reichsstadt Regensburg”, *Archiv für Geschichte der Medizin* 1, 5 (1908), 362–373, 365–367. Regensburgban az 1552-es pestisrendelet (*Ordnung in Sterbleuffen*) 2 Schilling (elég magas) büntetést szabott ki arra az esetre, ha valaki az utcán rakott le fekáliát. A pestisesek vérért érmetszés után a Dunába kellett öntení. Minden árnyékszékét 8 naponta kellett tisztítani, tartalmát a várostól távoli szántóföldre szállították. Disznót csak a házban volt szabad tartani, hogy bűzös ürülékük ne rontsa a város levegőjét.

önkéntes alapon koldusokat, alamizsnából élőket, napszámosokat, özvegyeket). Sírásóból és hullaszállítóból mindig kevés volt a gyors elhalálozás miatt, valamint a fegyelmezetlenséget megtorló elbocsátások vagy a gyakori szökések következtében. Intézményszintű válasz volt a pestisjárványra a vizsgálóházak, a pestiskórházak és az ápoló személyzet felállítása. Az egyetemi képzettségű általános orvosok (*physicusok*) állapotot vettek fel, a szükségkórházban napi kétszer vizitáltak, gyógykészítmény írtak fel, tisztiorvosi feladatokat láttak el, hatósági ellenőrzéssel, közhigiéniával foglalkoztak. Az aktív manuális beavatkozás életveszélyes terhet zömében a seborvosok (*chirurgusok*) viselték.¹⁵

Viaszolt köpeny, csuklya, orrtok és szemüveg a szöveges forrásokban

Az orvosnak megnehezítette a munkáját, ha az egyik kezét lefoglalta az orr elé szorított légszűrő szivacs vagy zsákocska tartása. Az akadály technológiai megoldását ígérte az a bizarr ötlet, hogy az illatosító keverék kerüljön bele egy tokba, amelyet hüvelyként rá lehet húzni az orra. Így az orvos mindkét keze felszabadul. Az ecetbe forgatott gyógynövénykeverék a csőrszerű tokban megszűri, semlegesíti a romlott levegőt: ez a dizájn a miazma problémájára ad választ. A viasszal bevont védőöltözet (bőrkabát, szemüveges csuklya, bőrkesztyű) a contagium, azaz a megtapadó méreganyag gondját oldja meg: lepergeti a fertőző részecskéket. A védőöltözet már messziről láthatóvá teszi a pestisdoktort. A maszk megóvja a légzőnyílásokat, de eltakarja az arcot: a csőrös maszkon át nem hallatszik az orvos beszéde, nem látszik a mimikája. A kézben tartott pálca a védőtávolságot biztosítja, a hatósági szerepkört jelzi, segít a pantomimjátékkal kiadott utasítások egyértelművé tevésében. Ám az egyik kéz így ismét foglalt lesz. Az is kérdés, hogy bőrkesztyűbe burkolt kézzel mennyire hatékony az orvosi beavatkozás. Ezt a különös technológiai újítást állítólag Charles Delorme, XIII. Lajos francia király udvari orvosa vetette fel (és talán be is vetette) az 1619-es párizsi pestisjárvány idején.

Számos kérdés merül fel. Hogyan vált a csőrös maszkos doktor a pestisjárvány vizuális metaforájává? Támogatják-e mai ismertségét a korabeli elterjedtségére utaló adatok? Milyen forrásokból ismerjük az öltözet járványvédelmi jelentőségét, a neki szánt feladatkört, s ennek regionális változatait? Miféle szakmai tevékenységre maradt ereje az orvosnak vagy a seborvosnak, ha testére öltötte

15 Martin SCHEUTZ, „Besprechung über Elke Schlenkrichs Monographie »Gevatter Tod: Pestzeiten im 17. und 18. Jahrhundert im sächsisch-schlesisch-böhmischen Vergleich (Stuttgart: Steiner, 2013)«, in *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 123, 1 (2015): 230–232.

a teljes viseletet, s ezzel magára erőltette annak merevségét, kényelmetlenségét, mozgáskorlátozó bumfordiságát? Milyen szerepet tölthetett be a pestis elleni védekezésben a hosszú kordovánbőr védőöltözetű, szemüveges, orrtokos csuklyát viselő, pálcát tartó morbid *figura*: tehát maga a kosztüümös alak, aki teljesen el-
 üt a környezetétől? Már a pusztta megjelenésével színpadiasan hirdeti, hogy kivételes állapot uralkodik. Képzeli el, hogy ebben a jelmezben feltűnik valaki a betegek és egészségesek körében! Milyen érzéseket váltott ki a látványa a kora újkori köztereken (ha egyáltalán bevetették)? Ha a járványtörténet a betegséget kommunikációs fenoménnek tekinti, akkor a kórság orvostani oldalán túl az *emberekkel* is foglalkoznia kell: azzal, ahogyan a források tanúsága szerint a lakosság *érezte*, észlelte, feldolgozta a tényt, hogy a járvány veszélyezteteti, felforgatja, tömegesen pusztítja az *életet*. A veszélyeztetett és veszélyeztető testek diskurzusait érdemes elemezni.

A csőrös maszkról szóló források áttekintése fokozza a zavart. Az orrtok, a szemüveg és a csuklya együtteséből összeálló technológiának az emlékezete nem az (állítólagos) ötletgazda megfogalmazásában maradt ránk. A szövegforrások csak elnagyoltan írják le az alkalmatosságot és a működését, a metszetek formaváltozatokat adnak elénk, a meglévő tárgyi emlékek hordhatósága, célnak megfelelő alkalmazhatósága pedig kérdéses.

A védőöltözet *eredetével* kapcsolatban egyetlen korabeli forrást szoktak említeni a filológusok, akik egyáltalán hivatkoznak valamire, viszont ezt sem közvetlenül teszik, hanem többnyire Raphaël Blanchard 1900-ban megjelent *Notes historiques sur la peste* című tanulmányából dolgoznak.¹⁶ A korabeli forrás egy 1683-as életrajzi munka 2. kiadása, a könyvet a normandiai Caen egyetemének rektora, Michel de Saint-Martin abbé írta az 1678-ban elhunyt orvos, Charles Delorme emlékére.¹⁷ Blanchard távolságot tart forrásával kapcsolatban, azt írja, hogy „*ha hinni akarunk*” a Róma egyetemén teológiából doktorált és a Szent-szék protonotáriusaként tevékenykedő abbé feljegyzéseinek, akkor Delorme volt az, akinek „e bizarr öltözet feltalálása” köszönhető („l’invention de ce bizarre costume”). Ezután közli Blanchard a vonatkozó részeket az 1683-as kiadásból.

Az 1683-as Delorme-életrajz számozatlan 34. oldaláról Blanchard 1900-ban nem veszi át azokat a mondatokat, melyekben Michel de Saint-Martin abbé felvázolja a *védőfelszerelés* feltalálásának kontextusát. Az 1619-es párizsi pestisjár-

16 Raphaël BLANCHARD, „Notes historiques sur la peste”, in *Archives de parasitologie* 3 (1900), 589–646, 591.

17 Michel de SAINT-MARTIN, *Moiens faciles et éprouvez, dont Monsieur de Lorme premier Medecin et ordinaire de trois de nos Rois, et Ambassadeur à Cleves pour le Duc de Nevers, s’est servi pour vivre prés de cent ans* (Caen: Marin Yvon, 1683), 2. kiadás, cf. előszó, 34–35 (számozatlan), 274–273, 279.

vány olyan hevesen pusztított, hogy az emberek felmondták a kölcsönös szolidaritást, mindenki csak a maga szabadulásával törődött, felebarátját magára hagyva a veszedelemben. E mindent eluraló önzés közepette döntött úgy Delorme orvosdoktor, s ezt már Blanchard is idézi, hogy köteles hasznosítani az Isten által neki oly bőségesen osztott szellemi ajándékokat. Az életrajzíró még hozzá sem látott a járványvédelmi találmány bemutatásához, de már előre szükségesnek érzi, hogy mondandóját védelmébe vegye, mert számít a gúnyolódók hitetlenkedésére. Az orvosi találmány megokolását a *Milo védelmében* írt beszédnek azzal a részével hajtja végre, ahol Cicero előhossa a sztoikus tanítást arról, hogy természetes jogunk az életvédelem, ha a törvényeket mindenki megszegi, és már semmi nem garantálja a biztonságunkat: „*omnis honesta ratio esset expediendae salutis*”, azaz minden eszközt fölhasználhatunk életünk megoltalmazására. Ez volt az indítatás, ami alapján Delorme doktor felvértezte magát tetőtől talpig egy speciális védőöltözettel, hogy szolgálatot tegyen a királyság fővárosának, s megóvja azt Isten csapásától. Marokkói bőrből készült ruházata akadályozta meg, hogy a romlott levegő érintkezzen a testével, fokhagyma és rózsaoaj elegyét csöpögtette a szájába, tömjénnel védte orrát és fülét, szemüveggel óvta a szemét, ebben a felszerelésben segített a betegeknek, és szinte mindenki meggyógyult, akinek orvosságot adott.¹⁸

Az életrajz 274. oldaláról Blanchard kiszakított néhány sort a *Contre la peste* feliratú szövegrészből: ez a pár sor azt tárgyalja, hogy a pestissel fertőzötteket felkeresők öltözeke lehetőleg teveszőr szövetből, az Arras néven emlegetett gyapjúsövetből (esetleg félselyem kelméből), vászonkötéssel készült selyemszövetből (taft selyemből) vagy marokkói kecskebőrből készüljön.¹⁹ A *csőrös maszk* említését a 279. oldalról vette át Blanchard; a szövegrész szerint Delorme az utcára kilépve folyton viselte marokkói bőrből készült kabátját és nadrágját, ugyanabból a bőrből maszkja is volt, fél láb hosszú orrot rögzített rá, hogy a pestis romlott levegőjét elterelje, a modell még látható Mademoiselle Renaudot birtokában, ő a lánya a néhai Théophraste Renaudot-nak, XIII. (Igazságos) Lajos király udvari sebészének.²⁰

18 Uo., (számozatlan) 35.

19 Uo., 274–275.

20 „Il n’oubloit jamais son habit de maroquin dont il étoit l’auteur, il l’habiloit depuis les pieds jusques à la teste en forme de pantalon, avec un masque du même maroquin où il avoit fait attacher un nez long de demi-pied, afin de détourner la malignité de l’air.” Uo., 279. Théophraste Renaudot 1612-ben kapott általános orvosi címet XIII. Lajos királytól, 1631-ben ő alapította *Gazette* néven a francia udvar hivatalos lapját.

Kis változtatásokkal ugyanezeket a szövegrészleteket 1896-ban közölte Napoléon Maurice Bernardin párbeszédes parafrázisban.²¹

Tanulmányában Blanchard nyomokat gyűjt össze, melyekkel igazolni tudja a tételezését: állítása szerint a 17. századi orvosok mind Charles Delorme példáját követve viselték a védőfelszerelést a pestisben szenvedők felkeresésekor. A *francia* eredet bizonyításául gyengíteni kell az *itáliai* eredet melletti érveléseket. Például Jean-Jacques Manget álláspontját, aki Genfben kiadott 1721-es értekezése (*Traité de la Peste*) elején a teljes ruházatról metszetet is közölt.²² A genfi szerző megjegyzi, hogy nem a legutóbbi, az 1720-as marseille-i pestisjárványban kezdték használni a védőruhát, az már régebbi találmány, és régóta ismeretesek már a hasonló, *Itáliából* származó képi ábrázolások is.²³ Blanchard szerint ez nem bizonyítja az itáliai eredetet. Manget tényleg csak általánosságban utal a védőfelszerelés kiterjedt használatára. Mindenesre az 1721-ben közölt metszet nem egyezik meg a legkorábbi ránk maradt metszettel, melyet Sebastiano Zecchini adott ki 1656-ban Rómában és Perugiában; a metszet készítője mindkét esetben ismeretlen.²⁴

Manget az 1720-as marseille-i pestisjárvány után egy évvel jelentette meg levelezéseken és nyomtatott kiadványokon alapuló munkáját. A képi ábrázolás alatti rövid szöveg szerint az orvosok és az egészségügyi személyzet védőruhája a levantei térségből származó marokkói bőrből készül, a fejmaszkon a szemnyílást üveg fedi, a hosszú orr illatanyagokkal van tele. Az értekezés második részének elején (a 320. oldalon) olvasható egy pár mondatos kommentár az első részben közölt metszethez („Avis au sujet de la figure qui est à côté du Titre de present traité.”). Mind a metszetet, mind az egyoldalnyi leírást később többször is közölték modern magazinok kuriozitásként, de bővített szövegváltozatokkal: például 1842-ben.²⁵ Modern szakmunkák rendre a 19. századi közvetítések valamelyikét

21 Napoléon Maurice BERNARDIN, „Un grand médecin au XVIIe siècle”, *La Revue de Paris* 3, 4 (1896): 191–218, 210–211.

22 MANGET, *Traité de La Peste...*, címoldal. A metszet felirata: „Habit des médecins et autres personnes qui visitent les pestiférés. Il est de marroquin de Levant; le masque a les yeux de cristal, et un long nez rempli de parfums”. A metszet az interneten elérhető. hozzáférés: 2022.06.02, <https://books.google.co.uk/books?id=f68UAAAQAAJ&pg=PP3>

23 Uo., 320.

24 „L’habito con il quale vanno i Medici per Roma à Medicare per difesa del mal Contagioso è di tela incerata, il Volto ordinario, con gli Occhiali di Christallo, & il Naso pieno di Profumi contro l’infezione. Portano una Verga in mano perdere a vedere, è dimostrare le loro operationi. In Roma, & in Perugia, Per Sebastiano Zecchini, 1656.” Elérhető a British Museumban. Hozzáférés 2022. 6. 2, https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1880-0710-522

25 „Journal d’un Médecin: Pendant lapestes de Nimègue, 1637”, *Le Magasin Pittoresque* 10, 15 (1842): 119–120, 119. Ez a romantikus változtatás a különbséget keresi. A szerkesztő hozza a metszetet, átírja, kibővíti Manget részletes kommentárját, majd közli Manget könyvének 278–282. oldaláról Isbrand

veszik át anélkül, hogy jelölnék ezt.²⁶ A kommentár szerint a csőr alakú orr be-lülről illatanyagokkal telített és balzsammal is megkenték; két lyuk van rajta (a természetes orrnyílásoknak megfelelően), de ez elég a légzéshez (a szerkezet értel-me, hogy a gyógyászati keverék aromáját a levegő végigáramoltatja a csőben egé-szen az orrunkig).²⁷ A kabát alatt marokkói bőrből készült lengyel csizma van, ehhez sima felületű bőrnadrág kapcsolódik szorosan, a bőrből készült rövid ujjú inget a nadrágba be kell húzni. A kalap és annak zsinórzata is ugyanebből a bő-rből van. Manget nem említi Delorme nevét, ami nem is csoda, hiszen nem fog-lalkozik az öltözet származtatásával, csak a képi ábrázolás itáliai eredetét említi.

A tudtommal legkorábbi szöveget, amely részletesen foglalkozik a védőöltözet-tel és a pestisvédelmi orrtokkal, Thomas Bartholin dán orvos adta ki Koppenhá-gában. Az 1661-es latin munka az anatómia és orvoslástan érdekességeiről szól.²⁸ A pestis elleni védőfelszerelés leírása az értekezésben az 1656-os római járványhoz kapcsolódik. A *Habitus Medici in Pestilentia* című fejezet elején Bartholin közli a hozzá állítólag Rómából eljuttatott metszetet. Érdekes viszont, hogy a dán orvos *saját emlékeként* idézi fel, hogy *Franciaországban* pestis idején védőöltözetet hord-tak a seborvosok („Chirurgos in Galliis meminisse saeviente lue vestem singularem induisse”). Kicsit lejjebb azt írja, hogy ezt az alkalmatosságot később versengve utánozták az *itáliaiak* („idem artificium aemulantur Itali, & nuperâ pestilentia Romana quae A.c. 1656 urbem aliasque”). Részletesen bemutatja külön-külön a felsőruházatot, a pálcát, a szájmazskot és a csőr alakú orrhüvelyt. Ezt több lap-ra elnyújtva teszi, mert a védőfelszerelés egyes elemeinek leírása közé irodalmi hivatkozásokat kever ókori és újkori tudós orvos tekintélyektől. A ruházat pré-selt vászonból készült (nem szövetből vagy gyapjúból, mert azon könnyen meg-tapadtak volna a fertőző anyag részecskéi). Viselői bal kezükben egyenes pálcát tartottak mesterségük jelvényeként. Arcukon és egész fejükön viaszos maszkot viseltek, nehogy a miazma a hajukra ragadjon (ugyanezért tanácsos volt az arc-

van Diemerbroeck holland orvos kalandos visszaemlékezését az 1636–1637-es nijmegeni pestisről. Pedig Manget könyvében elkülönül egymástól a holland élménybeszámoló és a pestisdoktor itáliai és franciaországi viseletének kommentárja.

26 Például Augustin CABANÈS, *Moeurs intimes du passé*, Série 5 (Paris: Albin Michel, 1908–1936), 100–102.

27 „Le nés en forme de bec, rempli de Purfums, & oint intérieurement de matières balsamiques, n’a véritablement que deux trous, un de chaque côté, à l’endroit des ouvertures du nés naturel; mais cela peut suffire pour la respiration, & pour porter avec l’air que l’on respire l’impression des drogues renfermées plus avant dans le bec.” MANGET, *Traité de La Peste...*, 320.

28 Thomas BARTHOLIN, *Thomae Bartholini Historiarum anatomicarum [et] medicarum rariorum centuria V. [et] VI. Accessit Joannis Rhodii Mantissa anatomica* (Kopenhagen: Peter Haubold & Henric Gödian, 1661), 142–144.

szőrzetet is leborotválni).²⁹ A szemnyílást szemüveg fedte, az orrt hosszú tokba csomagolták, a tokban lévő illatos gyógynövények védték az orvost lélegzés közben a pestis romlott levegőjétől.³⁰

A fejezet végén ismét rejtélyes tanúságtétel áll: Bartholin azt írja, hogy a védőöltözet szükséges és biztonságos voltáról neki teljes komolysággal tett tanúbizonyságot az a seborvos, akit az 1619-es pestisjárványban a fertőzöttek gyógyítására alkalmazott a város (sem Párizs, sem Charles Delorme neve nem említődik).

Visszatérve Blanchard tanulmányához és a származtatás filológiájához, érdemes foglalkozni Jean-Pierre Papon 1800-as munkájával (*De la peste*), amely az *itáliai* eredethez szállít érveket. Összefoglalja a legalkalmasabb egészségügyi politika kialakításáért teendő lépéseket. Az értekezés második részében leír egy védőöltözetet, amelyet szerinte sokáig használtak Marseille városában.³¹ Papon a szokásos javaslatokat ismétli meg: akik a kormányzat rendelkezéseire vagy hivatásuk miatt kötelesek fertőzésgyanús helyeket felkeresni, ne viseljenek gyapjút, pamutot, szőrmét vagy bársonyt. Helyettük ajánlott a teveszőr vagy a sima selyemruha, például szatén és taft selyem, még jobb a viaszosvászon, ebből készüljön a kabát és a kesztyű. Itáliában gyakran használtak marokkói kecskebőr felöltöket. Bármiből is van az öltözet, ne érjen a földig, ne gyűrődjön redőkbe. Nem következetes, hogy ez a leírás a 2. könyv X. fejezetébe került be, ahol a magánszemélyek számára hasznos járványvédelmi tanácsok olvashatók (*Des préservatifs à l'usage des particuliers en général*).

A XI. fejezet a pestises betegeket felkeresők számára hasznos óvintézkedésekről szól (*Préservatif à l'usage de ceux qui visitent les malades*). Papon érdekes adatot hoz Provence egykori fővárosából: az 1720-as pestisjárvány idején Aix egyik orvosa mindig szurokfáklyát vitetett maga előtt és kénvirággal (elemi kénnel) füstöltetett, ha a pestis által sújtott beteghez ment. Nagy ugrással a következő mondatban Papon már azt írja, hogy más orvosok, *Itáliában*, hasonló alkalmakkor védőszemüveges maszkot viseltek, vagy ecettel átitatott ruhát tettek az orruk alá.³² Aztán a marseille-i szükségkórház járványvédelmi eljárását hozza jó

29 „Vultui larva cera inducta praetenditur, & universo capiti, ne capilli *miasmata* imbibant. (...) Utilior haec Medicis barbae criniumque jactura, ne faetidi aegrorum halitus inhaereant.” Uo., 143.

30 „Denique paropia oculis muniunt, & nasus rostro longius protenso involvitur, ut alexipharmaca & bene olentia contineantur, & a Medico suspirio attrahantur.” Uo., 144.

31 PAPON, *De la peste, ou époques mémorables de ce fléau...*, 2:45–46, 52.

32 „Aix, pendant la peste de 1720, il y avoit un médecin qui n'alloit jamais voir de pestiférés sans faire porter devant lui un flambeau de poix et de fleur de soufre. D'autres, en Italie, ont porté en pareille occasion un masque à lunettes, ou bien ils mettoient au-dessous du nez un linge imbibé de vinaigre.” Uo., 2: 51–52.

gyakorlatként: a legjobb óvintézkedés az lenne, ha a betegszobába csak facipőben, olajszövet nadrágban, zubbonyban lépnénk be, és ebből az anyagból legyen az egyujjas kesztyű is; ilyen viseletben szolgálják a pestisben szenvedőket a marseille-i Lazaretto őrei is.

A védőöltözet *francia* eredetét és 1630-as használatát Blanchard egy olasz szerző, Angelo Antonio Frari pestisről és egészségügyi közigazgatásról szóló 1840-es könyvéből bizonyítja.³³ A történeti munka jegyzetapparátusában többször is előkerül ugyanaz az adat: az 1630-as pestis idején Lucca hatósága rendelte el Itáliában elsőként, hogy a betegeket ellátó orvosok *a francia orvosok gyakorlatát követve* („imitando l’uso de’ medici Francesi”) viseljenek viaszos posztóból készült hosszú csuklyát, a szemnyílást üveggel lefedve.³⁴

Az 1619-es pestis idején az orvosok Párizsban palástszerű védőfelszerelést húztak fel a rendes ruhájukra, ha beléptek a fertőzöttekhez; ezt a gyakorlatot Jean de Lampérière jegyzi fel 1620-as értekezésében.³⁵ A védelmi köpenyről szóló leírásból (*Description d’une chemise préservatrice pour ceux qui visitent les malades*) kiderül, hogy a viseletet külföldön is használják („ce qui se fait mesmes par toutes les provinces étrangères”). Alakjára nézve karing fazonú húzott tunika lehetett, tartósítószerrel átítatták, a ragacsos felület megakadályozta a pestis romlott párájának érintkezését az orvos ruhájával (azaz kilépéskor a „vegynyélmi” köpenyt minden bizonnyal le kellett dobni).³⁶

A pestis idején hatékony városkormányzásról és védekezésről írt 1714-es könyvében a modenai Lodovico Muratori megemlékezik arról a szokásról, hogy némelyek a fertőző betegek közelében kámzsás arcmaszkot (bauta) és védőszemüveget viselnek. De a szerző úgy ítéli meg, hogy *szükségtelen ennyi aggályoskodás*: „Alcuni hanno talvolta usato di coprir’ anche la faccia con una maschera, o bautta, a cui mettevano due occhi di cristallo; ma non è necessaria tanta scrupolosità”.³⁷ Kitér a viasszal bevont marokkói bőr vagy a keményre szőtt selyem kelme (taft szövet) előnyére a gyapjúhoz képest, melyen túl könnyen megtapadnak a betegség mér-

33 Angelo Antonio FRARI, *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria* (Venezia: Francesco Andreola, 1840).

34 Frari három helyen is említi a luccai magisztrátus döntését: a 841., a 958. oldalon és a 407. oldalhoz tartozó 21-es lábjegyzetben. A megfogalmazások eltérőek.

35 Jean DE LAMPÉRIÈRE, *Traité de la peste, de ses causes & de sa cure. Avec les moyens de s’en préserver & les controverses sur ce sujet* (Rouen: David du Petit Val, 1620), 412–414.

36 „une certaine sorte d’habit, comme une chemise ou une tunique froncée, en façon de rochet, trempée et poistrie dedans de certaines liqueurs préservatrices, qui empeschent que le mauvais air entre en leurs autres vestemens” Uo., 412.

37 Lodovico Antonio MURATORI, *Del governo della peste, e delle maniere di guardarsene* (Modena: Bartolomeo Soliani, 1714), 73–74.

gező részecskéi. Ám ezt a vélelmet is eltúlzottnak tekinti; tehát nem ragaszkodik a *marrochino* kemény és nehézkes viseletéhez: a célnak megfelelő lesz a könnyű selyem is, a lényeg az, hogy a ruha ne készüljön bő hajtásokkal, hanem egyszerű vonalú és minél rövidebb legyen.³⁸ Muratori részletezi a módszert, amellyel a selyemre védőbevonat vihető fel anélkül, hogy az anyagot viasszal tennénk merevvé és kezelhetetlenné.

A gyógynövényekkel bélelt orrtokot nem említi. De útmutatást ad arra, hogyan kell elejét venni a fertőzött levegő belélegzésének. Az orvos mártsa az ujjait ecetbe, mielőtt kitapintja a fertőző beteg pulzusát. Közben fordítsa el az arcát, hogy ne szívja be a beteg romlott leheletét, és elővigyázatosságból legyezővel terelje a levegőt a beteg irányába.³⁹ Fertőzött helyiségbe addig ne lépjen be senki, amíg ki nem szellőztettek, s a szoba levegőjét gyógynövényekből készült illatszerrel helyre nem hozták. Szokásban van, hogy a fertőzöttekkel érintkezők az orrukat és a szájukat ecetbe mártott szivaccsal védik. Muratori szerint ez az eljárás elegendő védelmet nyújt. Aki elhagyja a házát vagy fertőzöttekkel van dolga, ecettel átítatott szivacsot mindig vigyen magával egy tégelyben. Vannak, akik az arcukat teljesen befedik gyógynövényes oldatba mártott fehér szövettel.⁴⁰

Ez a nézet a képzőművészeti alkotásokon is nyomot hagyott. Domenico Gargiulo *Largo Mercatello a Napoli durante la peste del 1656* című festménye a pestis évében készült. Tanúsítja, hogy Nápolyban a fertőző betegekkel érintkezők kendőt kötöttek a szájuk és orruk elé (csőrös maszk nincs a képen).

Franciaországra és Itáliára korlátozódnak az ismert bizonyítékok a pestisvédelmi *impregnált köpeny, csuklyaszerű maszk és csőrformájú orrtok* használatáról. Úgy tudjuk, hogy német nyelvterületen sem a pestisrendeletekben, sem az orvoslásügyi szakkönyvekben nincsen adat a csőrös maszk bevetéséről. Az orvosok öltözetére vonatkozó tartományfőúri és városkormányzati ajánlásokban visszatérően az szerepelt, hogy a kabátujj csuklóban zárt legyen, nehogy bejusson alá a fertőző anyag. A külső ruházat sima, csúszós felületének kellett megakadályoznia a ragály megtapadását; a lepergetéshez a finomra cserzett, festett kecske- vagy juhbőr (kordován) és az olajjal vagy viasszal szigetelt préselt lenvászon ígérkezett alkalmasnak. Ez ugyanaz, amit szerte Európában lehetett olvasni a korban. Így például Johann Wilhelm Mannagetta Bécsben kiadott 1679-es *Pest-Ordnungja* az orvos öltözetéről azt írja, hogy a kabát és a többi ruhadarab ne legyen bolyhos

38 Uo., 73–74.

39 Uo., 75.

40 „e tutti poi si difendono il respiro (e questo basta) con la spugna inzuppata in *Aceto*, anzi alcuni si cuoprono quasi tutto il volto con un panno bianco, inzuppato del medesimo liquore” Uo., 76.

szőrméből vagy pamutból, hanem sima selyemből (ajánlott a viasszal bevont taft szövet), mert azon a mérgező pára nem tapad meg olyan könnyen.⁴¹ Részletesen nem a viseletről, hanem a pestisorvos *magatartásáról* értekezik (Das X. Capitel. *Wie sich der Pestilentz-Doctor oder / Magister Sanitatis gegen denen Kranken in der Stadt / und in dem Pesthause verhalten solle*). Annak érdekében, hogy a ruhájára esetleg mégis feltapadó méreganyag veszélyétől megóvja magát az orvos, reggelente csak gondos előkészület után induljon útnak: valamennyit mindig vegyen magához a pestis ellenszereiből. Ilyen a patikában készen kapható „Rauchpulver”, de az *electuarium* („Latweg”, terjék) is, vagy a mustból készült balzsamecet, a citrovirgolyókér alapú antiszeptikus ecet (*acetum bezoardicum*, „Betzwar Essig”). Ha az orvost pestises beteghez hívják, küldje előre a küldöncét azzal az utasítással, hogy a szobában, ahol a fertőzött van, nyissanak ablakot, gyűjtsanak tüzet, füstöljenek (hacsak nem az istállóban szalma közt fekszik a páciens). Odaérve az orvos öblítse ki a száját rutaecettel és dörzsölje be vele az arcát, az ütőereit és az orrát, továbbá rágjon orvosi angyalfüvet, majd Isten nevében lásson neki a feladatának („soll der *Medicus* seinen Mund mit Rauten-Essig ausspühlen / auch das Angesicht / Pulsädern / und Nasen damit bestreichen / und *Angelicam* im Mund keuen / und im Namen Gottes dahin gehen”). Ha zárt térben a pestiseshez lép, tartson a szája elé egy viaszgyertyát („in der Hand vor deinen Mundt ein Waxlicht haltend”), arcát fordítsa félre (das Angesicht beiseits abwenden”), kevés szóval kérdezzen. A pulzus kitapintása közben óvja magát attól, hogy felemelje az ágyneműt, nehogy az izzadság, a húgy vagy a széklet bűze az orrába csapjon, s onnan a testébe terelődjön a mérgező kigőzölgés. Ha felmérte az állapotot, röviden vigasztalja a beteget, emlékeztesse a gyónásra, de tovább ne időzzön mellette. A gyógyszerert is a szobán kívül írja fel, a friss levegőn adjon utasítást a hozzátartozóknak a teendőkről.

Az orvos egyébként is tartsa tisztán a ruházatát, naponta minél többször illatosítsa gyógynövényekkel, terítse ki a friss levegőre („Kleider des Tags desto öfter berauchen / und womöglich / verändert erlüfftigen”).

A német nyelvterületen kiadott rendelkezések a pestisességekkel kontaktusba kerülő közegészségügyi személyzet (ápolók, ételhordók, fertőtlenítők, beteghordozók, hullaszállítók) számára is előírták a végtagoknál a testre szorosan rázáródó viaszos lenvászon öltözetet és az impregnált kesztyűt. Az orvosok járványvédelmi öltözetéről szóló ajánlások hallgatnak viszont a fej beburkolásáról. Az 1680-ban sziléziai területeken tomboló járvány miatt kiadott pestisrendelet (*Einfältiger Discursus Sanitatis*) ugyan javasol egy csuklyaszerű fejfedőt, melynek szemnyílá-

41 MANNAGETTA, *Pest-Ordnung...*, 147–148.

saiba csiszolt üveget építettek be, de a rendelkezés a *sírásokra*, a *fertőtlenítők*re és a koporsókészítő *pestiskádárookra* vonatkozik, nem az orvosokra és felcserekre.⁴²

A közegészségügyi személyzet láthatósága

„Az 1562. évben hatalmasan pusztított a halál Nürnbergben, / és amit nem is gondoltunk volna, a gazdagok mind elmenekülnek a városból, / ahol 10345 ember halt meg, / mindannyiuknak adja meg Isten a boldog feltámadást!”⁴³ A szociális különbségek kiemelésével és a halottak meglepően pontos számadatával emlékezik meg kéziratos krónikájában (*Neubauersche Chronik*, 1601) az ifjabb Wolf Neubauer, aki Nürnberg polgára volt, és 1621-én halt meg. Lerajzolt egy lefüggönyözött hordszéket is, amelyet arra használtak, hogy a tekintetek elől elrejtsek a pestises beteg felkavaró látványát, amikor a szerencsétlent otthonából a városon keresztül átszállítják a falakon kívülre, a Szent Sebestyén szükségkórházba. A nürnbergi előjáróság talán *legfeltűnőbb* intézkedése a fertőzöttek *láthatatlanná* tétele volt a köztéren egy látványos elleplező technikával. Nagyszámú hordozó alkalmatosságot készítettek, s azokhoz hordozó személyzetet állítottak be. Ez a hatósági rendelkezés az egészségesek lelki-mentális megóvását célozta: igyekezett megakadályozni a szembesülést a pestis közvetlen látványával. A mesterseges rejtés egyúttal láthatóvá tette azt is, hogy szervezett járványvédelmi intézkedés zajlik a városban.

Elrendelték, hogy a hullaszállító fogatokat megkülönböztető *jellel és takarást biztosító ponyvával* szereljék fel, a fuvarosoknak indulásra készen kellett várakozniuk az előre közhírré tett helyeken, ahonnan a betegeket jó ütemben, megállás nélkül a szükségkórházba fuvarozták. 1533-ban a város pénzén fizetett beteghordozóknak okiratban előírták, hogy ne a legrövidebb úton – tehát ne egyenesen átszelve a várost – vigyék a fertőzöttet a szükségkórházba, hanem sietősen forduljanak a legközelebbi kapu felé, menjenek ki rajta, s a város falain kívül, *a városi közönség pillantásaitól rejtve* ériék el a kórházat.⁴⁴ 1585-ben a pestises be-

42 Elke SCHLENKRICH, *Gevatter Tod: Pestzeiten im 17. und 18. Jahrhundert im sächsisch-schlesisch-böhmischen Vergleich* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013), 201.

43 Neubauersche Chronik, Stadtarchiv Nürnberg, StadtAN F1 Nr.42. Idézi DROSS, „»es flohen die Reichen leud...», 303.

44 Charlotte BÜHL, „Die Pestepidemien des ausgehenden Mittelalters und der Frühen Neuzeit in Nürnberg (1483/84 bis 1533/34)”, in *Nürnberg und Bern. Zwei Reichsstädte und ihre Landgebiete*, hg. Rudolf ENDRES (Erlangen: Verlag für den Universitätsbund Erlangen-Nürnberg, 1990), 121–168, 146.

tegek szállítását rendszerileg a napfelkelte előtti órára és a dél körüli csendes időszakra korlátozták, hogy *feltűnés nélkül* lehessen végrehajtani a megrázó látvány-nyal járó műveletet.

A fertőzöttek egészségügyi felügyeletét végző magisztrátusi tisztségviselők, orvosok, sebészek és gyógyszerészek, valamint a lelki támaszt nyújtó papok, lelkészek kizárólag hatósági megbízott kíséretében közlekedhettek közfeladatuk ellátásakor. A hatósági tisztnak kellett megakadályoznia, hogy az utcán bárkivel is leálljanak kommunikálni a járványvédelmi személyzet tagjai, hiszen maguk is potenciális fertőzőhordozók voltak. Ezért megkülönböztető jelként a tisztt *fehér botot* hordozott magával. Szent Rókus botjának ez a kora újkori járványvédelmi változata a szociális távolságtartást biztosító *jelzés* volt. Arra szolgált, hogy a közegészségügyi feladatvégzőket időben és biztonságos távoból fel lehessen ismerni, így a járókelők kiterhettek az útból.⁴⁵

Köztudott az is, hogy a fertőzöttek minősített házakat a hatóság *piros keresztel* jelölte meg mindaddig, amíg a karantén le nem járt; a fertőtlenítés jele pedig a házakon a *fehér kereszt* volt.⁴⁶

Vajon maga az orvos *tulajdonított-e* a védőöltözetnek, a pálcának és a csőrös maszknak felhívó funkciót is (az egészségmegővőn túlmenően)? Vajon a fertőzésveszélyre *figyelmeztető jelzésként* értelmezték a kosztümöt a járókelők, ha megpillantották az utcán? Vajon a krízis közepette bizakodással nyugtázták a jelmez láttán, hogy működik a hatósági apparátus? Tehát a *közegészségügyi ellátás jelenlétére utaló jelként* érzékelték? Az általam ismert forrásokban a védőöltözet és az orrtokos maszk említése kimerül annyiban, hogy pár szóval leírják az anyagminőséget, a védőbevonatot, a formát; a viselet előnyével kapcsolatban csak a romlott levegő távoltartásáról vagy szűrőes semlegesítéséről írnak. A *figyelmeztető jelfunkciót* csak a *pálca* esetében fogalmazzák meg. Már Bartholin 1661-es leírásában is az orvos hivatalát jelzi a pálca („confidentiam artis notat”). Láttatni kellett a különbséget a hatósági feladatvégzésre kijelölt járványorvos és az összes többi orvos között. A pálca elősegítette a *távolságtartást* is. Arra is jó volt, hogy eligazítson és nyomatékosítsa, hiszen az orvos az utasításait csak a pálcával közvetíthette: ő maga ugyanis alig látott, a hangját nem hallhatták, az arcát nem láthatták a csőrös maszk miatt, így csupán mutogatni tudott. Ezt a bemutató-rendelkező szín-

45 Jean Baptiste SIMONIN, *Recherches topographiques et médicales sur Nancy* (Nancy: Grimblot et Veuve Raybois, 1854), 370.

46 François CHICOYNEAU, *Traité des causes, des accidens, et de la cure de la peste* (Paris: Pierre-Jean Mariette, 1744), Part. 2, 245–246.

padias viselkedést az 1656-os metszeten meg is fogalmazta Sebastiano Zecchini: „Portano una Verga in mano perdare a vedere, è dimostrare le loro operationi”.

Ijesztő, megrendítő élmény lehetett fizikailag érintkezni a hatósági orvossal, aki a fertőzötteket kezeli. De alighanem már az is riasztó volt, ha csupán megpillantották az utcán, hiszen látványa (főleg morbid védőruhájában) azonnal emlékeztetett a fertőzésnek kitettségére, az egészség veszélyeztetett voltára, a jövő bizonytalanságára, a halál közelségére. A drámai találkozásban benne rejtett a *megrettenés* nehezen feldolgozható megrázkódtatása. A humorápatológia értelmében ezt tanácsos volt elkerülni. A lelki egyensúlyvesztés ugyanis a testnedvek arányainak megbomlásához vezethet, ez pedig egészségromláshoz. A váratlan találkozás a pestis látványával végzetessé válhat a járvány miatt eleve csüggedt, ijedt, már semmit nem remélő ember számára. A pestis miatti halálfélelem pusztítóbb, mint maga a pestis („die Furcht, die so wegen der Pestilenz entstehet / vielmahl grösser / und schädlicher ist, als die Pest selbst”), írja humorápatológiai alapon Wilhelm Mannagetta. Könyve első részének 8. fejezete arról szól, hogy gyakran a pestis a félelem, a megrettenés és a képzelet túlfűtöttsége miatt betegít meg halálosan, azaz lelki-mentális úton, nem pedig a biológiai kórokozók által (*Das oft mancher die Pest auß Forcht / Schröcken / vnd Einbildung / ihme selbst verursache*).⁴⁷

Mannagetta egyik gondolatmenetéből arra következtethetünk, hogy az előjáróság *fontolgatta*, vajon érdemes-e a pestisorvos megrendítő látványát felhasználni a rend biztosítására. Vajon a *látványsokk* ösztönözheti-e a polgárt a hatóságilag előírt viselkedési kódok követésére? Elvárható-e a lakosságtól, hogy a pestisdoktor látványát, sőt megkülönböztető jelzését *felhívásként* értse? Emlékeztető jelként, melynek funkciója az *elrettentés* a szabályszegéstől? Az egészségügyi hatóság köztéri jelenlétéről, e jelenlét külön *jellel* láttatásáról, továbbá az ebben rejlő kockázatról és haszonról mérlegelő modalitással ír Mannagetta doktor. Számos helyen szokás, hogy a szűk utcákon közlekedve a járványvédelmi kiszolgáló személyzet tagjainak fehér pálcát kell hordozniuk a kezükben („einen weissen Staab in Händen tragen müssen”), hogy az emberek már messziről lássák őket, és óvakodni tudjanak tőlük. Mások azt akarják, hogy a kiszolgálók a ruhájukra tegyenek fel egy bizonyos jelet („ein gewisses Zeichen an dem Kleidt”), és ezt a világgért se mulasszák el, másképpen az emberek nem ismernék fel rögtön őket, és nem tudnának kitérni az útból. Mert a figyelmeztetéssel felerősített elborzadás sokkal hatalmasabb, mint a spontán megrettenés, amely olyankor következik be, amikor nyilvános jegyek nélkül futnak egymásba („weil die Forcht und der Schröcken [...] viel stärker und grösser ist / als der welcher zu entstehen pflegt

⁴⁷ MANNAGETTA, *Pest-Ordnung...*, 28–29.

/ wann man einander ohn solche offentliche Zeichen begegnet”). Az elrettenés, amelyet Mannagetta mérlegel, nem fordulhat elő máshogyan, csak ha valaki a pestis elleni intézkedés jelét elől a kalapján vagy a mellén nyilvánosan hordozza azzal a céllal, („als wann einer die Pest auff dem Hut / oder vornen auff der Brust öffentlich herum trüge, / damit”), hogy mindenki felismerhesse a szolgálattevőket, aki csak találkozik velük. Viszont meglehetősen csúfos dolog még azzal is terhelni becsületes és előkelő társadalmi állású személyeket, mint amilyenek a plébánosok vagy az orvosok, hogy nyilvános pestisvédelmi jeleket hordjanak, netalán még teljes védőöltözetet is öltsenek magukra („öffentliche Pestilenzische Zeichen / oder wohl gantze solche Kleider”). Ha ezt követelnénk tőlük, akkor „szükségképpen ők válnának azokká a megjelöltekké, akiktől jobb (ahogy a szó-lás is tartja), ha mindenki óvakodik.”⁴⁸ Megkövetelhető-e a fertőzésnek amúgy is kitett egyházi és közegészségügyi feladatvégezőktől, hogy életveszélyes közfeladatukat külön jelezzék? Egy félmondat erejéig a bécsi orvos 1679-es könyvében szóba kerül valamiféle „teljes védőruha” is. Adat híján nem erőltetem a gondolatot, hogy itt talán a speciális kosztümre utalt.

Maradok inkább a tényeknél a megkülönböztető jelzés témájában. I. Lipót 1692-es pestisrendelete előírta, hogy Alsó-Ausztriában a teljes közegészségügyi személyzetnek *kék-fekete* lenvászon egyenruhát kell hordania. A pestiskórházak területén dolgozóknak, a városi és járási betegellátásában a fertőzöttekkel érintkezőknek, a kirendelt szolgálattevőknek az orvostól, a felcsertől és a fertőtlenítő biztostól kezdve a halottkémén és a karantén örökön át a betegszolgákig, fertőtlenítő asszonyokig. Az *egyezményes jel* segítette a lakosságot, hogy különbséget tegyen a járványvédelmi hatósági műveletek és a polgári egészségügyi szolgáltatások között („damit man sie desto leichter erkennen möchte / zu einem Zeichen und Unterschied von dem Burger-Spittal aus / eine verschafte blau-schwartz ausgemachte Kleidung zu tragen anbefohlen”).⁴⁹

A törvény betartása akarati, intellektuális kérdés: erkölcsi mérlegelésen, „költség-haszon” elemzésen alapuló döntés eredménye. Például akasztófák kihelyezése a köztéren egyértelmű felszólítás a rend betartására. A betartható törvény elretentő erejének látványossá tévése nem vet fel különösebb aggályokat a korabeli emberben.

48 Uo., 149.

49 *Pest-Beschreibung und Infections-Ordnung. / Welche vormahls in besonderen Tractaten heraus gegeben / nunmehr aber in ein Werk zusammen gezogen / samt der Anno 1713. zu Wien in Oesterreich fürgevesten Contagion* (Wien: Andreas Heiningner–Universitäts Buchdr. 1727), 121–122, 196–197.

Ám a megfertőződés elkerülése nem kizárólag szabálykövetésen múlik, hanem szerencsén, véletlenül is: illúzió, hogy a betegségtől a racionális és előírás-szerű magatartás megvéd. Dönthet úgy a közhatalom, hogy *a riasztó megjelenésű járványvédelmi felszerelést* beveti az utcákon a hatósági ellenőrzés szervezettségének reprezentálása végett. Használhatja a közegészségügyi személyzet védelmére is. Sőt: intésül az előírások (szociális távolságtartás, otthoni veszteglés) betartatása érdekében. De a rendelkezés meghozatalakor tekintetbe kell venni az orvosok aggályait és a lakosság szélsőséges reakcióit. Mert *az elrettentő vizuális jel* hatékonyságát mindig kérdésessé teszik az olyan képlékeny emberi összetevők, mint az idegállapot, a vérmérséklet, a képesség a viszontagságok lelki-mentális feldolgozására. 1575-ben a nürnbergi orvosok azt panaszolták az előjáróságnak, hogy számos haláleset történt az ijedelem miatt, amit az okozott, hogy „durva lelkű betegszállítók a fertőzötteket szándékosan olyan helyeken vitték keresztül, ahol rendszerint a legnagyobb sokaság gyűlik össze”.⁵⁰ A humorálpatólogiai gondolkodás jegyében az orvosok a pestis látványa miatti megrettenést legalább annyira általános megbetegedési oknak tartották, mint a fertőző részecskék belélegzését. A láthatatlan kórság láthatóvá válása a szenvedő vagy a kiszenvedett testen mentálisan-pszichikailag mindig megterhelő.

A járványkezelő személyzet *láthatóságára* irányuló hatósági mérlegelés *fegyelmelési* szempontja tehát ellentétbe kerül a *humorálpatólogia* tanítással. A források arról tanúskodnak, hogy a városok lakossága nyomasztó látványként élte meg, ha szembesült a fertőzöttek szállításával, a halottak összegyűjtésével, a házak lepecsételésével, a pestisre utaló vörös keresztekkel, falfeliratokkal. Philippe Hecquet 1722-es *Traité de la peste* című értekezésében azt írja, hogy az emberek úgy nézik a szomorú maskarába öltözött orvosokat, mintha kísértetet látnának („d’une sorte de spectre qu’on leur fait voir dans les Médecins qu’on habille comme de tristes mascarades”).⁵¹ A szerző a gyászos vonulásnak *nem* a cselekvésirányító, a közhatalom által tervezetten elrettentő erejét emeli ki, amely arra ösztönözné a városlakókat, hogy tartsák be a szigorú korlátozó ajánlásokat. Hecquet hosszan fejtegeti, hogy nincs semmi, ami inkább ellenkezne a bölcs elővigyázatosság törvényeivel, mint egy ilyen tragikusan csüggesztő látvány. Ez ugyanis a betegeket a halál közvetlen közelébe sodorja, sőt elgyengíti az egészségeseket is, és éppen ak-

50 Carolin PORZELT, *Die Pest in Nürnberg: Leben und Herrschen in Pestzeiten, 1562–1763* (St. Ottilien: EOS-Verlag, 2000), 83.

51 Philippe HECQUET, *Traité de la peste, où, en répondant aux Questions d’un Médecin de Province sur les moïens de s’en préserver ou d’en guérir, on fait voir le danger des Barraques & des Infirmeries forcées: Avec un problème sur la peste*, Par un Médecin de la Faculté de Paris (Paris: Guillaume Cavelier, 1722), 47–51.

kor, amikor az ember amúgy sem tehet túl sokat szelleme erősítésére és bátorságra fenntartására, holott a csüggedés („découragement”) helyett kívánatos lenne a bátorság, az önuralom visszanyerése („reprenant contenance”).⁵²

Mindenestre Hecquet megfogalmazása azt is tanúsítja, hogy 1720-as dél-franciaországi pestisjárvány során az orvosok öltözete feltűnő volt (bár a könyvben konkrétan nincsen szó a madárcsőr formájú maszkról és a szemüvegről).

Csőrös maszkos pestisdoktor metszeteken

Német nyelvterületen, ha szövegek nem is, *metszetek* annál inkább tanúskodnak a csőrös maszkos védőfelszerelés *hírhedt voltáról*. Ám mint ki fog derülni: nem a közegészségügyi használatáról.

1656-ban a kölni vésnök, Gerhart Altzenbach „Kleidung widder den Todt Anno 1656” felirattal publikált egy rézkarcot, melyen egy római pestisdoktor látható teljes öltözetben; a metszet latin („Habitus Contra Mortem”) és francia („Un habit contre la Morte”) szöveg is leírja a kellékeket.⁵³ Ugyancsak 1656-ban jelent meg a nürnbergi Paulus Fürst kiadásában egy szatirikus rézmetszet az elhíresült „Der Doctor Schnabel von Rom” felirattal. Szövege: „Ilyen öltözetben járnak az orvostokok Rómában, amikor gyógyítás céljából felkeresik a pestisben megbetegedett személyeket. Annak érdekében, hogy megvédjék magukat a fertőző kigőzölgéstől, hosszú ruhát viselnek viasszal bevont vászonból, az arcukat elmaszkírozzák, szemüket nagy kristály szemüveggel védik, orrukon hosszú csőr van illatos fűszerekkel, kesztyűs kezükben hosszú pálca, s azzal mutogatva adják a beteg tudtára, hogy mit kell tennie”. Altzenbach vésetét használja fel, de a képet kiegészíti egy denevérszárnyas bottal, melynek végén homokóra van. *Kifigurázza* az ábrázolt figurát: a kép háttérében látható egy másik pestisdoktor is, aki csőrös maszkjával és botjával ijesztgeti a gyerekeket, akik menekülnek előle. Fürst szerint a pestisdoktorok gyógyítás helyett inkább *megrémítik* az embereket, ráadásul pénz csikarnak ki a haldoklók családjától.⁵⁴

Nürnbergben röplapokat nyomtattak az 1720-as marseille-i pestisről. Ezek ábrázolják és meg is nevezik a pestisdoktor kordovából készült védőruházatát és a csőrformájú orrtokot, amely megvéd a fertőző anyag káros kigőzölgésének belé-

⁵² Uo., 50.

⁵³ https://en.wikipedia.org/wiki/File:Gerhart_Altzenbach,_Kleidung_widder_den_Todt_Anno_1656.png

⁵⁴ A metszet a British Museumban elérhető: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1876-0510-512

legzésétől, mert illatanyagokban gazdag gyógynövényekkel van megtöltve. Eltérés csak a pestisdoktor kezében tartott pálca funkciójának leírásában van. Az egyik ránk maradt röplap szerint a Montpellier egyeteméről küldött pestisdoktor a pálcájával a „pestisben megfertőződött személyek testére mutatott, midőn elmondta, mit kell cselekedni a gyógyulása érdekében” – eszerint a bot a távolságtartást és a hatósági személy felismerését szolgálta.⁵⁵ Ehhez képest a svájci Johann Melchior Füssli metszetén a maszkos pestisorvos a botot arra használja, „hogy a beteg pulzusát kitapintsa” – itt az állapotfelmérést és a távolságtartást emeli ki a felirat.⁵⁶

A metszeten kívül szokás hivatkozni egy *akvarellre* is, melyről Raphaël Blanchard közölt fotót az *Archives de parasitologie* 3. (1900-as) évfolyamának 3. számában (az összesített tartalommutatót követő számozatlan oldalon).⁵⁷ A vízfestmény készítője állítólag Louis Westenra Sambon olasz származású orvos, a Liverpool School of Tropical tanára. A kép a pestisdoktor csőrös maszkját ábrázolja. A francia nyelvű feliratozás szerint a pestisben fertőzötteket az orvos ebben a maszkban kereste fel. Zárójelben egy évszám is ott áll: 1630. Blanchard közlése szerint Sambon a XI. Nemzetközi Orvosi Kongresszuson (Róma, 1894) *kiállított maszkról* készítette a festményt. Nem derül ki a cikkből, hogy az akvarellen ki helyezte el a feliratot. Ha nem a festő tette (ami feltételezhető), akkor a pestistörténeti tanulmány szerzője erősítette vele azt a hazafias tételt, hogy ezt a védőfelszerelést francia találmányként már sokfelé alkalmazták Franciaországban, amikor 1656-ban végre Itáliában is bevezették. A kiállított tárgy meglétéről ma már nem tudunk.

Hordhatóság: a tárgyi emlékek próbája

A csőr formájú csuklyás maszk *tárgyi emlékként* is ránk maradt a korból: két hitelesnek tűnő példányról olvastam elemzést. Feltehetőleg azért őrződött meg ennyire kevés, mert a használt védőfelszerelést ugyanúgy elégették, ahogyan az előírásoknak megfelelően minden ágyneműt és ruhát is, ha az közvetlenül és tartósan érintkezett a fertőzöttekkel. 2018-ban interdiszciplináris tanácskozást rendezett *Pest! Eine Spurensuche* címmel Herne (Landschaftsverband Westfalen-Lippe) archeológiai múzeuma. Az ingolstadti orvostörténeti múzeum igazgatója, Marion Maria Ruisinger összehasonlította az ingolstadti Orvostörténeti Múzeum és a

55 Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Kupferstichkabinett, Inventar Nummer HB 13157.

56 Uo., Inventar Nummer HB 25623.

57 BLANCHARD, „Notes historiques...”, számozatlan.

berlini Német Történeti Múzeum ránk maradt csőrös maszkjait. *Hitelességi próbát* végzett az anyagokra és az elkészítési módokra vonatkozóan, a maszkok *hordhatóságát* is vizsgálta.⁵⁸ Ismertetem megállapításainak részleteit.

Az ingolstadti Deutsches Medizinhistorisches Museum *pestisdoktori csuklya*ja esetében a származástörténet egy stuttgarti műkereskedőig és egy 2002-es árverésig vezethető vissza hitelesen, itt elveszítjük a nyomot. Az anyag megfelel a korabeli ajánlásoknak: a sisak impregnált lenvászonból, a csőr bőrből készült. A helyreállítási munkálatok során megmutatkozott, hogy a készítmény is megengedi a 17. vagy 18. századra datálást. A varrás fércelő- és gomblyuköltéses kidolgozású kézimunka; a belső kialakítás lenvászon arcvédővel bélelt, amely fedí a fül- és a szájrészt és beszegett fűzőkarikákon keresztül a tarkónál szorosra húzható. Egy steppelt rész a fej körül homlokszalagként szolgál, belülről segíti, hogy a csuklya mozdulatlanul üljön a fejen. A mintegy 20 cm hosszú madárcsőr szerű nyúlvány bőségesen biztosít helyet az illatanyagoknak, melyeket egyenesen bevezethet a sisak belső fejrészébe, onnan az orrba.

Ha beleéljük magunkat a pestisorvos helyzetébe, akinek a csuklyát hordania kellett a fertőző betegek meglátogatásakor, akkor *kételyek* merülnek fel az egész konstrukció *használhatóságára* vonatkozóan. A szemnyílások közötti távolság túl nagy ahhoz, hogy az ember akár csak részlegesen is kilásson a sisakból. A csőr az orr felől nem végződik orrlyukakban, így a berendezés eltéveszti célját, azt, hogy ecettel „semlegesítse” és gyógyfüvekkel illatosítsa a belélegzendő levegőt. Valójában sehol nincsenek légzőnyílások ezen a konstrukción. Így elég hamar légszomj lép fel: a lenvászon (gyolcs) pórusait lezárja a viaszbevonat, a nyakrészen lévő behúzás letről teszi zárttá a csuklyát, schonnan nem biztosított a légellátás. Nincs nyoma a belésanyagon, hogy bármikor is használatban lett volna a csuklya; valószínűtlen, hogy gyógyító személyzet valóban viselte volna járványvédelmi célból.

A berlini Deutsches Historisches Museum a saját példányát egy osztrák aukciós háztól szerezte be 2006-ban. Nem tudjuk, hogy a sisak Németországban vagy Ausztriában készült-e, de 1650 és 1750 közé datálása megfelel a használt anyagoknak és feldolgozásmódjuknak. A szemnyílások itt is túl távol ülnek egymástól; a szemüveg csiszolt szelenit (holdkő) ásvány. Az orrgyöknél mindkét oldalon lóherelevél alakúra stancolt légzőnyílások vannak, ezek azt biztosították, hogy friss levegő jusson be *közvetlenül* az ember orrába. Ez viszont technológiailag el-

58 Marion Maria RUISINGER, „Die Pestarztmaske im Deutschen Medizinhistorischen Museum Ingolstadt”, in *N.T.M. Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin* 28 (2020), 235–252, 246–247.

lentmond annak, hogy az illatanyagokat az orrba irányító csőr eredeti értelme a „romlott levegő” megszűrése volt.

A csőrnek az orrhoz közeli részén rácsot alakítottak ki bőrcsíkok összefonásával. Ez a rostély ugyan megnehezítette az illatanyaggal kevert szivacsdarabok, gyógynövényes zacskók bedugdosását a nyúlványba, ám megakadályozta a keverék kicsúszását a csőrből az orr irányába. A sisak anyaga mégis zavaró: *pamutbársonyból* van, ez a legalkalmatlanabb nyersanyag a járványvédelmi öltözethez a fertőző anyag könnyű megtapadása miatt. Ezen javít a beviaszolt nyersvászon (fehéritetlen lenvászon), amiből a bélésanyag van.

A berlini és ingolstadti csőrös maszkok kritikus vizsgálata során egyes részletek *az ellen szólnak*, hogy hordható és hatékony védőruházatként tekintsünk ezekre a fennmaradt tárgyakra. A szemüveg alakú nyílások túl messze ülnek egymástól: *nem lát* a maszk viselője. Az álarc és a csőr találkozásánál a varrás miatt (és egyáltalán a viaszos felszín miatt) nem jut be a levegő a maszkba: a viselője *megfullad*. Ugyanebből az okból a csőr az emberi orr felé *nem vezeti el* az illatos védőelegyet (nem érvényesül az aromaterápiás védőhatás): *nem szűr*. Ha pedig az orrtőnél vannak légzőnyílások, akkor a kinti levegő közvetlenül jut az ember orrába: *nem véd*.

Ruisinger vizsgálódott a kora újkori szöveges és képi források területén is avégett, hogy pontosítsa, mi lehetett a csőr formájú maszk szerepe. Úgy értékeli, hogy a speciális védőöltözetet (de nem a ránk maradt két modellt) legkorábban a 17. század első harmada után használhatták, és akkor is csak itáliai és dél-franciaországi területeken. Közép-Európára vonatkozóan nem tudja megerősíteni, hogy pestisjárványban csőr alakú fejmaszkot vetettek volna be. Nyitott kérdés, hogy minek tartsuk a németországi múzeumi darabokat. *Historizáló rekonstrukciónak?* Tudatos *hamisítványoknak?*⁵⁹ Ruisinger azt a *sejtést* fogalmazta meg, hogy a pestis elleni védőruhának a csőrös maszk legfeljebb *mellékes jelensége* lehetett.⁶⁰ Jelenléte nem volt elég eleven ahhoz, hogy beíródjon az európai „pestisélmény” kollektív emlékezetébe. A 17. századi pestis témájú festményeken a csőrös maszk nem jelenik meg: a festők helyette betegeket, haldoklókat és holttesteket ábrázolnak, valamint légzőszerveiket kezükkel eltakaró segítőket. Nicolas Poussin *Peste d’Ashdod* című 1630-as festményére szokás hivatkozni, ha a miazma elleni védekezés „kézzenfekvő” módszere kerül szóba: a száj és az orr befogása, kendővel eltakarása.⁶¹

59 Uo., 235.

60 Uo., 247.

61 Jacques TAINMONT, „A Historical Vignette (15) »Be proud of yourself: you have a History!«: The nose and the plague”, *B-ENT* 5 (2009): 195–202, 200.

Az ingolstadti kutató sejtése szerint a csőrös maszkos pestisorvos figuráját *kulturálisan* ismertté – vagy még inkább hírhedtté – német nyelvterületen a *nyomtatott röpirat irodalmi médiuma* tette. A röpiratok német nyelvű feliratai elsősorban *gúnyolódnak* a külföldi járványvédelmi orvostechnikán. A képek alatti szövegek ezeken a kiadványokon németül vannak, a hírül adott pestisesemények viszont Közép-Itáliában (Nápoly, Róma) és Dél-Franciaországban (Marseille) történtek. *A távoli területeken dúló pestisre* vetett pillantás e röpiratokon groteszk vonásokat vesz fel. A kifigurázás képi retorikája nevetségessé teszi a furcsa felszerelést, amely a német birodalmi városok járványügyi szabályozásaiból – az adatok szerint – *hiányzik*. A szokatlan kellék lejárátásával a német városok a saját közegészségügyi intézkedéseik elfogadtatásán dolgoznak. Indirekt módon, tehát ahogyan a propaganda működik. Így a német városokban nem orvoslástani, hanem *kulturális és biopolitikai* jelentősége volt a csőrös maszkos pestisdoktor röplapokon ábrázolásának.

Ez a szerep nem lebecsülendő. Ruisinger sejtését megerősítendő a saját kutatásomból hozok egy példát (bár a csőrös maszk ábrázolása nélkül).

Nürnbergi röplap az 1656-os nápolyi pestisről: valláserkölcsei biopolitika

1656-ban Johann Christoph Lochner nürnbergi nyomdája kiadott egy kétlapos illusztrált röpiratot a pestis nápolyi dúlásáról. A nyomtatvány a címlapon úgy határozza meg saját eredetét és mibenlétét, hogy „lenyomata és kópiája” egy „Nápolyból származó írásnak”, amely „1656. július 30-ra datált”, és a témája szerint „a halál ottani rémisztően nagy pusztításáról” szól.⁶² Fontos tudnunk, hogy Nápolynak „Stadt in Welschland” alakú megnevezése a címben *eltávolító és leértékelő* tónusú. Nyelvtörténeti kutatások szerint a 16. századtól kezdve a délnémet források irodalmi nyelvében a „welsch” jelentése nem egyszerűen „italienisch”, hanem *lekicsinylő, megvető* értelemben is használják, amikor azt akarják kiemelni, hogy a szóban forgó dolog az *ellentéte* mindannak, ami „deutsch”, saját, jól bevált, megbízható.⁶³

A címlapon a hiábavalóságról szóló két disztichont a Clairvaux-i Szent Bernát nevéhez kapcsolt, ám ismeretlen szerző által valószínűleg a 13. században írt

62 *Eygentlicher Abtruck und Copey deß Schreibens auß Neapolis / der Statt in Welschland / so datirt den 30. Julij / Anno 1656. Von dem grausamen grossen Sterben daselbst* (Nürnberg: Johann Christoph Lochner, 1656).

63 Hubert ALLGÄUER, „Sprachbetrachtungen zum Begriff »welsch«“, *Rheticus. Vierteljahresschrift der Rheticus-Gesellschaft* 32, 3 (2010): 5–29, 24–26.

Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis verses betétszövegeiből szedték ki.⁶⁴ Megtalálhatók Szent-Viktori Ádám párizsi kanonok sírfeliratán is (3–4. és 9–10. sorok).⁶⁵ Nagyon elterjedt felirat volt délnémet területen is; olvasható például Achaz Kopp gyógyszerész és felesége 1571-es márvány síremlékén is a salzburgi Szent Péter apátsági templom Mária-kápolnájában.⁶⁶ A címlapmetszet alsó fele egymáson fekvő temetetlen holttesteket ábrázol a bubópestis jeleivel, a jobb felső negyedében Nápoly látható a tengeröböllel és a Vezúvval, a kép bal felső negyedét a felhők között megjelenő büntető égi hatalom foglalja el, a harag és megtorlás jeleként íjat és nyilat tart a kezében.

A két és fél oldalas német szöveg egyes szám első személyű helyzetleírás, megrendült beszámoló arról, hogyan szenved el a pestisjárvány sújtotta Nápoly borzalmát egy még egészséges férfiú. A szöveg végén egy meg nem nevezett felsőbb-ségnek szolgálatkészen ajánlja magát Johann Baptista Spinell („E[uer] [H]oheit Dienstwilliger”). Nézőpontja, értékelő távlata, az általa említésre méltónak tartott dolgok alapján a szerző is előkelőség; úgy vélem, hogy Giovanni Battista Spinelli márki (a Nápolyi Királyság San Giorgio hercegségét öröklő ágából), aki ekkor tizenöt évesen már felnőttkora elején volt.⁶⁷ Meglehet, hogy másvalakiről van szó: talán az 1613 és 1657 között élt ugyanolyan nevű nápolyi festőről. Feltűnő, hogy a nürnbergi kiadó nem igyekszik semmilyen információval közelebb hozni német olvasóihoz a nápolyi katasztrófáról tanúságot tevő idegennek a személyét; a név tekintélyénél fontosabbnak tartja az *első személyű hitelesítés* retorikai erejét. Valóban elrettentő állapotokról számol be a Spinelli nevet viselő szemtanú.

Már csupán pompás épületei emlékeztetnek a régi Nápolyra; gazdag lakossága odalett, számolatlanul fekszenek szanaszét az utcákon a pestis áldozatai. Szen-

64 „Unde superbit Homo, cujus Conceptio culpa, / Nasci Poena, Labor Vita, necesse mori, / Post Hominem vermis, post vermem foetor et horror, / Sic in non Hominem vertitur omnis Homo.” (Miért kevélykedik az ember, akinek fogantatása vétek, megszületnie büntetés, élnie keserves munka, s aki kénytelen meghalni? Az ember után a féreg, a féreg után a bűz és az irtózat. Így végül minden ember nem emberré változik.) Bernardus Claraevallensis Abbas, „Meditationes Piissimae De Cognitione Humanae Conditionis” in *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. Jacques-Paul MIGNE, Patrologiae Latinae 221 vols. (Paris, Migne, 1859), 184:490. hasáb.

65 Európai ismertségéről és hazai vonatkozásairól lásd LÖVEI Pál, „»Mint egy halott a kriptá mélyiről« – A halál és Clairvau-x-i Bernát Selmezbányán a 16. század elején”, in *Ars Hungarica* 42, 4. sz. (2016): 353–368, 364–365.

66 Fritz FERCHL, „Zur Geschichte der Pharmazie. Grabdenkmäler deutscher Apotheker des 16–18. Jahrhunderts” *Süddeutsche Apotheker-Zeitung* 89, 23 (1949): 425–432, 428.

67 Ha tényleg az 1641–1692 között élt arisztokratáról van szó, akkor talán hozzá köthető a Giovanni Battista Spinello néven Nápolyban Luca Antonio Di Fusco kiadványaként megjelent 1678-as *Arte del comporre lettere italiane. Oue oltre de' precetti diramati à questa dall'arte rettorica ragionasi de' preghi maggiori della rettorica* című könyv.

vedhetetlen a bűz, madárarajokat vonz a temetetlen hullák rothadása, seregnyi kutyá és macska lakmározik a holttestekből. Eszüket vesztett emberek szaladgálnak alsóruhában, sőt meztelenül, mindenütt szálnalmas sírást, üvöltést és jajveszékelést hallani: az ember együttérzésében elemésződik a bánattól. Érvényüket vesztették az erkölcsi és az állami törvények, nem működik a közellátás és a közegészségügy, a templomok, boltok és lakóházak ajtaja be van reteszelve. Senki nem marad életben, aki megfertőződik, ha pedig valakit mégis elkerül a pestis, akkor annak meg éhen kell vesznie. Nincsenek sehol sem orvosok, felcserek, gyógyszerészek, sem papok („es sein weder Doctores /Arzt / Apothecker noch Priester”), ezért orvosság és szentségek nélkül kell az embereknek kimúlniuk („dahero muß man dahin sterben ohne Arznei-Mittel / und ohne Sacrament”). Mindenki ezerszer inkább a halált kívánja, hogy végre bevégeződjön rettenetes nyomorúsága; sokan kétségbeesve halnak meg, úgy hiszik, a pokolban sem lesz ennyire irtóztató.

Szolgákból hiány van (hiszen odavesztek), nemes emberek elhanyagolt öltözetben maguk cipelnek haza egy-egy adag fát, kenyeret, főzeléknek valót, bort. A korábban pompás megjelenésű hölgyek elhagyták az arcfestéket és a díszes ruhát, az utcákon csak árnyakként járnak. Étél után kutatnak, de semmit nem találnak, olajuk sincs annyi, hogy éjjel fényt gyűjtsanak: a sötétben haldokolnak, a pestis a saját házukban élve temeti el őket.

A szemtanú azt írja, hogy a szomszédságában ezernél is több jómódú nemesember lakott: közülük alig öten vannak még életben (egy asszony, három gyermek és egy pap), de már mind elkapta a pestist. A ház, ahol a sorait írja, ott áll a fertőzöttek házai között: „mégis mind egészségesek vagyunk még Isten kegyelméből” („durch die Gnade Gottes noch alle gesund”), és még élünk, ami Isten csodatétele, melyet ajándékba kaptunk tőle” („durch ein von Gott verliehenes Miracul und Wunderwerck”).

A közhatalom irányítása alól kicsúszott valóságnak, a kivételes állapotnak *valáserkölcsi* értelmezését olvassuk: az uralom sérülékeny földi rendszerével szemben egyedül a mindenható Isten adhat segítséget könyörületességből. A beszámoló utolsó mondata átmegy hitvallásba. Az elbeszélő úgy értékeli a helyzetüket, hogy a nápolyiak nagyobb büntetést és vereséget szenvednek el, mint a zsidók, amikor Titus Vespasianus elpusztította Jeruzsálemet, „mert mi még az ő vétkeiknél is nagyobb bűnökbe hanyatlottunk” („weil wirs auch mehr als sie mit unsern grossen Sünden verschuldet”). A meg nem nevezett címzettnek Spinelli búcsúzóul azt kívánja, hogy Isten tartsa meg oltalmában („Gott erhalte den Herrn in seiner Hut”), végül a saját lelkét rábízza a mindenható Istenre: „und ich befehle meine Seele Gott dem Allmächtigen”.

Értelmező szövegkörnyezetnek kínálkozik (legalábbis a mai olvasó számára), hogy a Johann Baptista Spinell névhez kapcsolt beszámoló nem csupán önálló röpiratként jelent meg 1656-ban, hanem egy 16 lapos röpirat részeként is. Címe: *A hatalmas és igazságos Isten nápolyi haragtükre („Zorn-Spiegel”): a világhírű királyi székváros, Nápoly építése, gazdagsága, pompássága és bujasága, és az emiatt Istentől ráküldött elrettentő pestis leírása.*⁶⁸ Tartozik hozzá egy jegyzék az akkor ismert világ sok halottal járó eseményeiről néhány évszázados visszatekintésben, beleértve a pestisjárványokat is. A röpiratot intések zárják, meditációk az emberi élet hitványságáról Szent Ciprián, Szent Atanáz, Szent Jeromos, Szent Ágoston szövegeiből, melyek Isten színe előtt nyitott szívvel olvasandóak.

A világraszóló pusztulások röpiratba foglalt gyűjteményében Nápoly *példázat*-ként szerepel. Amikor már a pompa, a kevélység, a restség és az undok paráználkodás („Pracht, Hoffart Faulheit und abscheuliche Unzucht”) minden mértéket felülmúlt, akkor a nápolyiak gazdagságát, bőségét, földi paradicsomát („Reichtum und Überfluß”, „das irrdische Paradiß”) Isten elrettentésül és büntetésképpen átváltoztatta látható földi pokollá („gleichsam sichtbare Hölle”). Előbb a Vezúv 1631-es kitörésével, majd az 1656-os pestisjárvánnyal. Midőn járvánnyal sújt, valójában az *intésünkre szolgáló haragtükre elé állít* az igazságos Isten („zum Zorn-Spiegel getreuen Warnung vorgestellt”), hogy szembesüljünk hitvány emberi voltunkkal. Nem csupán a nápolyiakat, hanem mindenkit, akinek a kereszténysége kimerül a képmutatásban és az álszentségben.

A nürnbergi röpirat a járványtól sújtott nápolyi társadalom összeomlását írja le. Kiemeli a kormányzati kríziskezelés elmaradását, részletezi, hogy az emberek szenvedését nem enyhítik hatósági intézkedések, a közfeladatokat senki nem szervezi meg, így nem is látja el. Az általános irányítatlanságban mindenki a maga módján próbál túlélni, de ez katasztrófához vezet. Egyedül Isten kegyelme segíthet, amit könyörögve kérnek a megrendült túlélők.

Érdemes megemlíteni, hogy a nürnbergi röpirat szemléletéhez képest hogyan konkretizálja az *emberi világon túli* segítséget Domenico Gargiulo a *Largo Mercatello a Napoli durante la peste del 1656* című katasztrófaképén. Előrehaladott az állam felbomlása, a közösségi szolidaritásnak ugyan még maradtak nyomai, a kármentésnek vannak még jelei, de a pusztulás már láthatóan túlnőtt az emberi válságkezelés képességein. Viszont a segítség már érkezik a nem emberi vi-

68 Az általam a továbbiakban hivatkozott oldalakat megadom: *Neapolitanischer Zorn-Spiegel deß grossen und gerechten Gottes: nebenst Beschreibung, der weltberühmten königlichen Hauptstadt Neapolis, deroselben Erbauung, Reichthum, Herrlichkeit und Wollust, und darauß ihr von Gott zugeschickten erschrecklichen Pestilentz* (Nürnberg[?]: 1656), B2v–B4r, D1v.

lágból. Ugyanis a Piazza Mercatello fölött az égbolton feltűnő fényglóriában közbenjárást végez Mária az agyongyötört városért Krisztusnál. A festményen Mária intercessziója helyezi át valláserkölcsi értelmi összefüggésbe az *anomia* rendkívüli állapotát. A földi kormányzás pusztulását (annak minden rettenete ellenére) átmenetivé változtatja a városvédő Szűz Mária múlhatatlan oltalma azáltal, hogy tartós támogatást ígér Nápolynak (tovább erősítve Szent Januárius patrónusi segítségét).⁶⁹ A szuverén fellépése természetfölötti módon történik. Az emberi életvédelem ügye emberen túli döntéshozó hatalom kompetenciájába kerül át. A csodálatosan megjelenő szent védelmezők mozdítják elő, hogy a könyörületes Isten Nápolyban újra az élet oldalára álljon. Bennük, általuk válik valósággá az életképes döntéshozó hatalom jelenléte és hatásossága, nem pedig az ingatag, folyton változó emberi uralmi rendszerben. Nem az idegen alkirály kormányzósága jeleníti meg a szuverén hatalmat, hanem a mindenható Istennél közbenjáró védőszentek. A nápolyiak *nem bízzák többé életük védelmét* a világi uralkodóra, aki nem képviseli a városlakók közös érdekeit. Ehelyett a kegyes és az alázatos életvitel segíti majd elő, hogy a város védelmezője a nápolyiaknak megszerezze Isten kegyelmes jóindulatát és biztosítsa a közösségi és egyéni biztonság állapotát.

A hitvallásoknak megfelelően az alázatos és kegyes életvitel, a felebaráti szeretet mindig is szerepel a kora újkori járványvédelem eszközkatalógusában. A pestisendeletek – a kríziskezelés vallási és morális javaslatait hangsúlyozva – *a közhatalom egészségügyi és közrendvédelmi hatósági rendelkezéseit* teszik közzé. A járványról írt orvosi szempontú értekezések pedig azt próbálják igazolni, hogy a kormányzat által tervezett és megszervezett intézkedések a kor tudományos színvonalán vannak végiggondolva, tehát relevánsak, így a betartásuk életvédelmi haszonnal jár. A délnémet birodalmi városok röpiratai ezt a szervezett közegészségügyi politikát propagálják. A római csőrös maszkos pestisdoktor 1656-os neveltségessé tévése Paulus Fürst röplapján és a nápolyi pestis 1656-os katasztrófájának bemutatása Johann Christoph Lochner röpiratán *a hatékony járványvédelem hiányának elrettentő itáliai példáiként* kerülnek be a nürnbergi nyilvánosságba. Az itáliai pestiskezelés bírálatának felekezeti színezete is lehet Nürnbergben: a katolikusok babonások.

69 A kivételes állapot és a városvédők ikonográfiai elemzése: Anette HOJER, „Neapel zwischen Vesuv und Pest: Zur Bilderwelt des Ausnahmezustandes im 17. und 18. Jahrhundert”, in *Ästhetik der Ausschließung: Ausnahmezustände in Geschichte, Theorie, Medien und literarischer Fiktion*, hg. Oliver RUF (Würzburg: Königshausen & Neumann Verlag, 2009), 95–107, 100–103.

Nyelvpolitika, biopolitika, válságmenedzsment

Annemarie Kinzelbach 17. századi krónikák és korabeli tanúvallomások, köz-igazgatási és kancelláriai akták, orvosi iratok bázisán kutatva a pestis *tendenciózus fogalmi eltűntetését* vette észre a délnémet birodalmi városi nyilvánosságok diskurzusaiban. Irányított *nyelvpolitikai* műveletek eredményeként e városokból a 17. század folyamán eltűnik a pestis: legalábbis a szó használata.⁷⁰ A fejlemény oka: a „pestis” szó mind a városkormányzat, mind a polgárság *önképére* nézve vállalhatatlan *szimbolikus jelentéseket* vett fel, s ha már a lakosság egészségét nem is lehetett megvédeni a járványtól, legalább a szóhasználatot igyekeztek „fertőtleníteni”.

A „pestis” szóalak a 14. században csak a latin nyelvű orvosi iratokra korlátozódott. A nyomtatott német egészségügyi irodalomban a 15. század végén terjedt el a „Pestilenz” szó. A 16. században a városvezetés és a lakosság elkezdte új kifejezésekkel jelölni a járványokat („sterbent”, „sucht”, „brechen”, „schwere Leüffe”, „streifende Krankheiten”). Az 1630-as évektől egyre ritkábban kerül elő a „Pest” szó *a saját városban átél*t vagy az ott éppen zajló fertőzésre. Az egyértelmű „Pest” megjelölést a városkormányzat krízismenedzsmentje (a polgárok együttműködésével) mellőzte a hivatalos dokumentumokban és a kereskedelmi feljegyzésekben. Inkább a tünetekkel írták körül a fertőzést, így a megjelölés többértelmű maradt: „Ruhr”, „Ungarische Krankheit”, „Blattern”, „Faulfieber”, „geferliche Sterbsleufft”. Egy 1634-es nürnbergi szakvéleményben a városi orvosok annak tudomásul vételét kérik, hogy „a pestis nem egy konkrét betegség; a pestis megnevezéssel azt jelölik, hogy *egyszerre terítenek le sok embert* az olyan különböző kórságok, mint a hasmenés, torokgyulladás, kiütéses tífusz, vérhas, homloküreg gennyesedés, verejtékes láz, szívgyöngöseség miatti ájulás és más nyavalyák”.⁷¹ Az átfogó névadás, a „Pest” szó alkalmazása tehát kerülendő; erre az orvosi meglátásra a városkormányzat *nyelvpolitikát* épített. A hatóság mellőzni kezdte az általános megnevezést, s a hivatalos iratokban inkább csak a tüneteket jelölve nyilatkoztak egy-egy aktuális tömeges megbetegedésről. A városi orvosok együttműködtek a kormányzattal: a pestis fogalmát ők is kerülték, ha a városban dúló fertőzésről szakvéleményt írtak („Grassierende Krankheit”, „faules Fieber”). A városi

70 Annemarie KINZELBACH, „Warum die Pest aus Vormodernen Reichsstädten verschwinden musste: Süddeutsche Beispiele”, in *Pest! Eine Spurensuche...*, 256–264.

71 „Es ist aber zu wissen, daß die Pest nicht nur eine besondere Krankheit sey, sondern es werden eine jedwede Krankheit als Durchbruch, Bräune [*Diphtherie*], Fleckfieber [*Typhus*], Ruhr [*Diarrhoea*], Hauptfluß [*Stirnhöhlenvereiterung*], Schweiß, Herzschwachheit und andere Beschwerde, wann sie viel Leut miteinander auffrißt, eine Pest benamset.” Idézi PORZELT, *Die Pest in Nürnberg...*, 27.

válságmenedzselés és a közösségi érdekérvényesítés vezérelve az volt, hogy pestisjárvány *csak máshol* van (legalábbis a nyilatkozatok szintjén).

A 17. században a közérdekbe már egyre inkább beleszámít az *életvédelem* is: a járványok megelőzése, korlátok közé szorítása, legyőzése lényeges elemmé vált a közösségi érdekében végzett feladatok sorában. Rendet teremteni: ez jó hivatkozási alapnak bizonyult a gazdaságvédelem területén. Ha egy városról az a hír járta, hogy járvány tört ki benne, akkor más városok kormányzatai óvintézkedésnek álcázott határozatokkal korlátozták (vagy tiltották ki) az érintett területről érkező kereskedőket. A diszkriminatív piacsabályozás, melyet (a szavak szintjén) úgy igazoltak, mint a pestissel járó felfordulás megelőzésére tett önvédelmi lépést, valójában azt szolgálta, hogy az ugyanabban az iparágban erős konkurens városokat versenyhátrányba szorítsák.

A pestis Isten büntetése, így a városkormányzatok a *városi rendtartás* Istennek tetsző legitimitását akkor tudták igazolni, ha nincsen pestisjárvány a város falai között. Ez azonban korántsem volt egyszerű: a megelőző és védekező intézkedések mégoly szigorú betartása ellenére is elszabadulhatott a járvány. Így a katasztrofális krízist pótlólag fel kellett dolgozni *vallási szertartásokkal*: a felekezetektől függően hálaadó éneklésekkel és imádságokkal, körmenetekkel, harangozással, relikviák installálásával. Amikor a közösségi hálaadások elhangzottak, akkor ez egyszerre volt *hitvallás* és valláserkölcsei visszatekintés a pestisre: ceremoniálisan a *múlt* részévé avatták a járványt.⁷² Ügyes nyelvpolitika.

A városra vetett idegen tekintetek elől (a kereskedelmi partnerségek életben tartása érdekében) a pestisnek a gyanúját is el kellett tüntetni. Pestis idején hatékony intézkedésekkel és kommunikációval mérsékelni kellett a hírnév roncsolódását. De a városlakók tudatában és tapasztalatában is fel kellett építeni azt a képet, hogy a közegészségügyi kormányzás szervezeten kezeli a pestisjárvány krízisét, megelőzi a fertőzés elterjedését, érzékelhető kármentést végez a járványtól sújtott városban. Hatékony tudatépítésnek ígérkezett a csőrös maszkos pestisdoktor bizarr látványának elterjesztése gunyoros rölapokon. Ezzel a cél az volt, hogy a *távolban* pusztító pestis képével szemben a hazai *pestismentesség* imázsát lehessen kommunikálni a külvilág felé. A külföldön pusztító pestisről, a pestis ellen hóbor-tos kosztümbe bújt orvosról, aki inkább megrettentí, semmint gyógyítja a lakosokat, Nürnberg és Augsburg nyomdái adtak ki gúnyos rölapokat. A csőrös maszkos pestisdoktor eltávolító ábrázolása tehát *jellé* vált a 17. századi délnémet városi *képpolitika* keretében.⁷³ Azt jelölte, hogy a városvezetés és a közegészségügyi apparátus szervezeten működik, az eszközei a járvány megfékezésére megfelelőek.

72 KINZELBACH „Warum die Pest...”, 261–262.

73 RUISINGER, „Die Pestarztmaske im Deutschen...”, 248.

Pestis és karantén

Luigi Ferdinando Marsigli leírása a járvány lefolyásáról
az Oszmán Birodalomban
és a magyarországi „pestisfront” kialakítására tett javaslatai

1. Bevezetés

Minden arcon bánat és szomorúság ült, és egyes vidékeken ugyan még nem dühöngött teljes vadsággal a pestis, az emberek azonban ott is súlyos aggodalomban éltek, mert a járvány szemmel láthatólag közeledett, és így mindenki tudta, hogy rá és családjára veszedelem leselkedik. Ha lehetséges volna leírni e napokat azoknak, akik nem éltek át, hű képet adni az olvasónak a mindenütt jelenvaló borzalmakról, ez bizony igen mély hatást és nagy megdöbbenést keltene.¹

Ha ma valakiben felébred a kíváncsiság a Defoe által oly érzékletesen leírt riadalomra, melyet az emberiség egyik legismertebb és legpusztítóbb betegségének, a pestisnek, vagy más néven a fekete halálnak akár csak a híre is okozott, az elmúlt évszázadok alatt összegyűlt sok érdekes adatra, teóriára, gyógymódra, a járvány megfékezésére, illetve távol tartására kiötlött praktikákra bukkanhat.

Jelen tanulmányban annak szeretnék utánajárni, hogy a 17. század végén, amikor már több száz éve újra és újra felütötte a fejét a pestis, mit tudhatott, milyen információkat gyűjthetett össze róla és az ellene történő védekezésről egy sokirányú érdeklődéssel, Európa-szerte széles ismeretségi körrel és némi politikai rálátással rendelkező ember. A kérdés megválaszolásában a bolognai születésű polihisztor, Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730)² és két általa írt forrás lesz a segítségünkre.

1 Daniel DEFOE, *A londoni pestis*, ford. VÁMOSI Pál (Budapest, Európa Kiadó, 1967).

2 John STOYE, *Marsigli Európája 1680–1730: Luigi Ferdinando Marsigli katona és életművész*, ford. KISARI BALLA Görgy, BALLA Dorottya és KISS Ernőné (Budapest: Pauker Holding, 2015); JÁSZAY Magda, „Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán”, *Történelmi*

Elöljáróban szóljunk néhány szót szerzőnk életéről, hogy lássuk, milyen műveltséggel, tapasztalatokkal és tudással rendelkezhetett. Marsigli az utókor kutatói szívesen láttatják utazónak, katona-hadmérnöknek³ (ő maga is *milesként* definiálta magát), diplomatának, tudós Duna- és tengerkutatónak, földrajztudós-nak, csillagásznak, műgyűjtőnek, sőt még nyelvész-filológusnak is; információéhsége és gyűjtési szenvedélye szinte határtalan volt, ennek kapcsán napjainkban – és nem minden alap nélkül – még a „kém” jelzővel is meg lett tisztelve.⁴ Marsigli korának, a kora felvilágosodás időszakának tipikus figurája volt, és miután az emberek hite megingott az isteni rendben, az ész és a tudomány segítségével próbálta meg újraalkotni és értelmezni az őt körülvevő világot. Az empirizmus híveként Marsigli tudományos megfigyeléseket végzett a korban lehetséges legmagasabb technikai színvonalon. Marsigli nem végzett rendszeres tanulmányokat, de nagy érdeklődéssel hallgatta több itáliai egyetem professzorainak előadásait: az itt megszerzett tudást később, katonai karrierje során sikerrel ültette át a gyakorlatba. Az Oszmán Birodalom, mely a 17. század második felében már az európai keresztény hatalmak egy részének évszázados ellensége volt, hamar felkelte az ifjú gróf érdeklődését.⁵ Először 1679-ben jutott el Konstantinápolyba az oda érkező új bailo,⁶ Pietro Civrani kíséretében. Az ott eltöltött majdnem egy év alatt folyamatosan lejegyezte mindazt, amit a török kultúráról megtudott,⁷ ügyesen megtalálta a megfelelő embereket, akik ebben a munkában segítségére voltak.⁸ 1682-ben I. Lipót császár szolgálatába állt, és gyakorlatilag egészen az osz-

Szemle 41, 1–2 sz. (1999): 42–49; F. MOLNÁR MÓNICA, *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között: L. F. Marsigli és kortársai* (Budapest: reciti, 2016).

- 3 *La scienza delle Armi. Luigi Ferdinando Marsili, 1658–1730*, a cura del Museo di Palazzo Poggi (Bologna: Pendragon, 2012).
- 4 BENE Sándor, „Acta Pacis – Béke a muzulmánokkal: Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására”, *Hadtörténelmi Közlemények* 119, 2. sz. (2006): 329–372, 332.
- 5 Andrea GARDI, „Osservando il nemico. Luigi Ferdinando Marsigli e il mondo turco”, in *L'Europa divisa e i nuovi mondi: Per Adriano Prosperi*, a cura di Massimo DONATTINI e Giuseppe MARCOCCI e Stefania PASTORE, 2 vols. (Pisa: Edizioni della Normale, 2011), 2:93–104; F. MOLNÁR MÓNICA, „An Italian Information Agent in the Hungarian Theatre of War: Luigi Ferdinando Marsigli between Vienna and Constantinople”, in *Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange*, ed. Simon BRZEZIŃSKI and Áron ZARNÓCZKI, 2 vols., *A Divided Hungary in Europe* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2014), 2:85–105.
- 6 A Velencei Köztársaság állandó konstantinápolyi követe.
- 7 *Il viaggio da Venezia a Costantinopoli del conte Luigi Ferdinando Marsili (1679)*, ed. Lodovico FRATI (Venezia: 1904); F. MOLNÁR MÓNICA, „Manoscritti italiani nel Fondo Marsili di Bologna sull'Impero Ottomano. Il primo viaggio a Costantinopoli (1679)”, in *Újlatin filológia 5: Kultúrák vonzásában*, szerk. OSZETZKY Éva és BENE Krisztián (Pécs: PTE Francia Tanszék, 2012), 215–221.
- 8 Tolmácsnak egy megbízható zsidót fogadott fel, de ő maga is elkezdett valamicskét törökül tanulni. Albano SORBELLI, „Lettera-prefazione al catalogo dei manoscritti orientali”, in *Scritti inediti di Luigi*

mánok Bécs ellen indított sikertelen támadásától (1683) – ahol fogságba esett és csak kilenc hónap után, súlyos váltságdíj fejében szabadult⁹ – kezdve egészen a karlócai békéig (1699) végigharcolta a magyarországi törökellenes háborút, miközben folyamatosan emelkedett a katonai ranglistán.¹⁰ Ez alatt a több mint másfél évtized alatt többször járt Itáliában, főképp a pápai udvarban, hogy segítséget kérjen a magyar földön harcoló császáriaknak. Később Konstantinápolyba is visszatért: 1691-ben ugyanis ismét felmerült a Habsburg–oszmán béke megkötésének a lehetősége.¹¹ Marsigli ez alkalommal az angol közvetítő kíséretében érkezett az oszmán fővárosba, ahol a bécsi udvarból kapott titkos küldetéseket kellett teljesítenie, de emellett tudományos megfigyeléseket is folytatott az oszmán fővárosban.¹² Utolsó oszmánokkal való közvetlen tapasztalatát a karlócai béketárgyalások alatt (ahol mint tanácsadó vett részt) és közvetlenül utána szerezte. I. Lipót császár ugyanis őt nevezte ki az Oszmán és a Habsburg Birodalom közt meghúzendó új határvonal elméleti alapelveinek kidolgozására – természetesen a békeszerződésben meghatározott és mindkét fél által elfogadott pontok alapján –, majd ennek alapján a gyakorlati, már a terepen történő munkálatok elvégzésére, illetve annak irányítására.¹³ Az ebből a közel kétéves időszakból ránk maradt dokumentáció (jelentések, levelezések, feljegyzések, vázlatok, térképek¹⁴ stb.) Marsigli egyéb irataival, vagyis a bolognai gróf összesen 146 kötetet kitevő

Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte, ed. Marsiliano COMITATO (Bologna: Zanichelli 1930), 173–183, 176; Stefano MAGNANI, „Il giovane Marsili tra scienza e politica: le lettere inedite da Costantinopoli”, in *La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell’Impero e dell’Europa*, ed. Raffaella GHERARDI (Bologna: CLUEB, 2010), 17–36.

9 *Ragguaglio della schiavitù*, ed. Bruno BASILE (Roma: Salerno Ed, 1996). Fogsága alatt is sokréti tapasztalatokat sikerült szereznie, megtanult például kávét készíteni.

10 JÁSZAY, „Marsili...”, 42–49.

11 Az 1689-es titkos bécsi béketárgyalások ugyanis kudarcba fulladtak.

12 Ennek eredményeként megválasztották a Royal Society tagjává. John STOYE, *Marsigli’s Europe, 1680–1730: The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso* (New Haven–London, 1994), 111.

13 F. MOLNÁR MÓNika, „Luigi Ferdinando Marsigli e gli Ottomani: La frontiera asburgico-ottomana dopo la pace di Carlowitz”, in *La politica, la scienza, le armi: Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell’Impero e dell’Europa*, ed. Raffaella GHERARDI (Bologna: CLUEB, 2010), 147–172.

14 A karlócai béke előkészítése és a határkijelölés során készült Marsigli–Müller-féle térlépek jegyzékét lásd F. MOLNÁR MÓNika, *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai* (Budapest: reciti, 2016), 204–208; DEÁK Antal András, „Ki rajzolta Luigi Ferdinando Marsigli térképeit?”, *Cartographia Hungarica* 3, 1 (1993), 30–31.

kézírtos anyagával együtt ma a Bolognai Egyetemi Könyvtárban 1930-ban lete-rehozott Museo Marsiliban található.¹⁵

2. *A pestis és kezelése az Oszmán Birodalomban Marsigli írásainak tükrében*

A pestis a 14. századtól kezdve erőteljesen jelen volt Európában és az alakuló, majd jelentős mértékű terjeszkedésben levő Oszmán Birodalomban is.¹⁶

Tanulmányomban egy 17. század végi pillanatképet szeretnék felvillantani arról, hogy hogyan látta egy művelt, érdeklődő, de nem orvosi végzettségű értelmiségi-katona ebben az időszakban a pestist mint betegséget. Ennek bemutatására Marsigli szülővárosában őrzött iratai közül egy 21 folióból álló dokumentumot szeretnék segítségül hívni, mely *A pestis természete Törökországban, Luigi Ferdinando Marsili által megfigyelve, aki több alkalommal is benne élt* (*La natura della peste in Turchia esaminata dal Conte Luigi Ferdinando Marsili in più occasioni vivendo in essa*) címet viseli.¹⁷ Ebben a *Vegyes feljegyzések* II. kötetében (*Opuscoli vari*, II. vol.) található írásban a bolognai gróf részletesen és módszeresen leírja és elemzi a pestishez tartozó jelenségeket, vagyis hogy a betegség honnan ered, honnan érkezik Konstantinápolyba, hogyan terjed, mik a tünetei, meddig szokott tartani a járvány lefolyása, és hogy milyen gyógymódokat alkalmaznak ellene az Oszmán Birodalomban. A törökül *veba*,¹⁸ illetve *taunnak* nevezett pestisről, mint betegségről Marsigli már első konstantinápolyi útja során, 1679–1680 között – amikor a Boszporuszról végzett tudományos megfigyeléseket¹⁹ – elkezdte összegyűjteni a járványról szóló feljegyzéshez szükséges

15 Marsigli az általa írt szövegeket, illetve az élete során kapott, vagy összegyűjtött dokumentumokat, leveleket kötetekbe rendezve őrizte meg, melyek a Bolognai Egyetemi Könyvtár Kézírttárában, egy külön gyűjteményben, az ún. 'Fondo Marsili'-ben található. (BUB FM). Lodovico FRATI, *Catalogo dei manoscritti di Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna* (Firenze: Casa Editrice Leo S. Olschki, 1928).

16 Nükhet VARLIK, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600* (New York: Cambridge University Press, 2015).

17 Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili, vol. 84. fac H.; Pier Enrico FAVALINI, *Luigi Ferdinando Marsili e le cose di Turchia* (szakdolgozat, Università di Bologna, Facoltà di Lettere e Filosofia, 1982), 188–202. tartalmazza a dokumentumok átiratát.

18 Ömer GEZER, „XVIII. Yüzyılın Başında Osmanlı-Habsburg Sınırında Veba”, in *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu KURT ve İsmail YAŞAYANLAR (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 2017), 72–83.

19 Luigi Ferdinando MARSIGLI, *Osservazioni intorno a Bosforo Tracio, ovvero Canale di Costantinopoli, rappresentate in lettera alla Sacra Real Maestà di Cristina Regina di Svezia* (Roma: Nicolò Angelo Tinassi, 1681).

információkat. A konstantinápolyi jegyzeteit tartalmazó kötetek egyikében található egy rövid leírás a pestisről a *Tudnivalók a betegségekről, melyek leginkább fellelhetők Konstantinápolyban* (*Notizie dei Mali, che particolarmente vi sono in Costantinopoli*)²⁰ című feljegyzésében. Ebben a korai írásában még meglehetősen szűkszavúan jellemzi a betegséget:

[...] a pestis erőteljesebben sújtja a nagyon kövér embereket, mint a szikárokat, de össze sem lehet hasonlítani azzal, amennyire a zsenge korú gyermekeket. A pestises betegek három nap alatt el szoktak halálozni, vagy delíriummal, vagy a nélkül, vagy hányás kíséretében, vagy hasmenéssel, vagy vérzéssel, mások sárga vizelettel, megint mások világgossal, vagy éppen véressel. És mindezek a jelek lehetnek az egészség (gyógyulás) jelei, ugyanúgy, mint a halálé.²¹

Értesüléseit jórészt tudós török barátaival folytatott beszélgetései, az örményekkel – akikről még majd ejtünk pár szót – történt konzultációi során és saját tapasztalatból szerezte.²² Érdeklődését a betegség iránt a korábban említett, a *La natura della peste in Turchia...* című munkájában meg is indokolja: fontos összegyűjteni a pestisről mint betegségről a lehető legpontosabb információkat, mivel ez Konstantinápoly lakosságát igen gyakran sújtja,²³ és az innen származó adatok más népeknek is segíthetnek, hogy módot találhassanak a fertőzés megelőzésére vagy kezelésére.²⁴ Ugyanitt hozza fel követendő példaként Ludovico Antonio Muratori (1672–1750) *Governo della Peste* című 1714-es munkáját, melyből a keresztények a pestis elleni védekezés módozatairól értesülhetnek. S habár Marsigli szerint a törököket a keresztényeknél gyakrabban sújtja a pestis, ő úgy tapasztalta, hogy mégsem hajlandók az európaiakkal ez ügyben párbeszédet folytatni, mivel a török orvosok ettől elzárkóznak, mindent a *nasibra*, vagyis a sorsra bízva, sőt a törökök még elmenekülni sem hajlandók a városokból, hanem ugyanúgy folytatják mindennapi életüket, mintha nem tombolna körülöttük a pestis.

20 Biblioteca Universitaria di Bologna (BUB), Fondo Marsili, vol. 51. c.202.

21 Uo.

22 Saját tapasztalatai közt ő maga említi 1679–1680-as és 1691–1692-es konstantinápolyi útjait, valamint a két birodalom közti határfelmérés munkálatait, valamint azt is, hogy Temesvárnál volt alkalma személyesen olyan pestisjárványt látni, ahol egy perc alatt haltak meg az addig egészséges emberek. BUB, Fondo Marsili, vol. 84. fac H, f. 4–5.

23 „[...] ad ogni modo avere pronte tante notizie, e massime par la così frequente Epidemia di Pest, che affligge tanto quella gran Popolazione di Costantinopoli, e circonvicini luoghi [...]”, Uo., f. 1.

24 BUB, Fondo Marsili, vol. 84. fac H, f.2. Utal arra is, hogy Egyiptomban születtek traktátusok a pestisről, de ezekhez sajnos nem sikerült hozzáférnie. f. 4.

Marsigli feljegyzése első részében azt vizsgálja, hogy hol keletkezik, honnan érkezik Konstantinápolyba a pestis. Mivel megfigyelte, hogy a városban nagyon gyakran van pestisjárvány, ezért azt feltételezte, hogy a betegség magja valahol a főváros közelében szinte állandóan jelen kell, hogy legyen, és ez időről időre fermentálódik.²⁵ Megjegyzi, hogy mindez annak ellenére így van, hogy a törökök a fővárosban az európaiakhoz viszonyítva egészségesebben táplálkoznak (sok gyümölcsöt, zöldséget esznek; pl. a vérhas és az egyéb erős lázzal járó betegségekből úgy gyógyulnak ki, hogy nagyon sok érett gyümölcsöt esznek – főleg görög- és sárgadinnyét –, mellé vizet és savót isznak), jó az ivóvizük, és rendszeresen használják a fürdőket. Az összegyűjtött adatok alapján Marsigli arra a következtetésre jutott, hogy a pestis Egyiptomból érkezik Isztambulba az ide befutó kereskedőhajókkal, és a török fővárosból, szintén a kereskedőknek köszönhetően terjed el egész Európában. Teóriája szerint először a kikötőben az egyiptomi gyapjúval, pamuttal, lennel, vásznakkal, papírral teli bálákat kipakoló és az ezeket kinyitó rakodómunkások fertőződnek meg, és ők rögtön tovább is adják a kórt mindenkinek, akivel akár csak beszélnek. Amikor ezt a megfigyelést Marsigli megosztotta török tudós barátaival, ők is megerősítették ezt a feltevést, hozzátéve, hogy ismerik egy arab tudós traktátusát arról, hogy a korabeli pestisnek ugyanaz az eredete, mint amit Isten küldött a zsidó népnek, hogy megbüntesse Dávidot, és ez az eredeti „mag” a Nílus áradása után keletkezett mocsaras helyeken jött létre. Marsigli itt hivatkozik Claude Sicard atyára (1677–1726),²⁶ az Egyiptomban tevékenykedő jezsuita misszionáriusra, aki elkészítette Egyiptom térképét, melyből jól látszik, hogy az a terület tele van nemcsak mocsarakkal, hanem sós nátriumos tavakkal, kutakkal, melyek a homokos talaj és az égető, erős napsütés mellett mind hozzájárulnak a *fermentum* és ezáltal a pestises miazma²⁷ keletkezéséhez, amit aztán mindenhová elhurcolnak, és ha ezek a magok összegyűlnek, és megfelelő táptalajra találnak (pl. bőr, len, vásznak, pamut, gyapjú), akkor létrejönnek a rettenetes fertőzést okozó anyagok.²⁸

25 Uo., f. 6.

26 Érdekesség, hogy a jezsuita atya 1726-ban éppen pestisben halt meg.

27 A rossz levegőt és körülményeket okoló miazmaelmélet már az ókor óta ismert és elfogadott magyarázat volt a fertőző betegségek kialakulására Kínában, Indiában, majd Európában is. A miazmatikusok vezették be az orvosdoktorok ismert csőrös maszkját és védőruháját Európában, mivel úgy vélték, hogy ez a fajta öltözködés megvédi őket a fertőzött levegőnek a szervezetükbe való bejutásától. Ezt az elméletet haladták meg a 19. században a bakterológiai felfedezések.

28 Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili, vol. 84. fac H, f. 10.

A következő lépésben Marsigli azt veszi górcső alá, hogy hogyan terjed a pestis: testi kontaktussal vagy lehetetlen keresztül?²⁹ Arra a következtetésre jut, hogy sokkal inkább légzés útján, s nem egy pestissel való érintkezéskor, mivel ha nincsenek meg a szükséges anyagok, vagy a kontakt nem elég erős a fermentáció beindításához, akkor az illető immunis lesz a betegségre. Állításának bizonyítékául azt a példát hozza fel a szerző, hogy mivel a törökök mindig úgy temetik el a halottaikat, hogy lemossák, halotti lepellel letakarják és koporsóba zárják, egy szóval szoros testi kapcsolatba kerülnek vele, és a halott tele lehet csomókkal, duzzanatokkal,³⁰ de mivel már nem lélegzik, ezért akik hozzáérnek (s itt megjegyzi, hogy ez azokra is vonatkozik, akik orvosi célból felnyitják a pestis okozta bubókat), azok a betegséget nem kapják el. A törökök nem kevésbé állhatatosan állítják, hogy a pestises beteg által használt gyapjúpárnákon ülve a hátsó felükön keresztül is megfertőződhetnek, ha a felmelegedett gyapjában összeállt miazmák az ülő ember lélegzetével összekeverednek.

Meddig szokott tartani a pestis Konstantinápolyban? – ez a következő kérdés, amelyre Marsigli választ keres. Konstatálja, hogy ha csak egy fertőzési hullám van, és nem jön rá egy második Egyiptomból, akkor a törökök úgy számolnak, hogy 4–5 hónapig szokott tartani,³¹ de nagy ritkán eltart egy évnél tovább is. Ezt az időszakot három kisebb szakaszra lehet felosztani: aki az első 40 nap alatt betegszik meg, az nemigen szokott meggyógyulni, a második 40 nap alatt már sokan megmenekülnek a haláltól, az utolsó szakaszban, amellyel véget ér az átlagos 4–5 hónap, már csak nagyon kevesen halnak bele a kórba, míg végül teljesen eltűnik a pestis. Ezt az információt a legbölcsebb törökök adták át neki, akik megerősítették, hogy az oszmánok teljesen figyelmen kívül hagyják a pestises beteg által használt bútorok megtisztítását és fertőtlenítését. Ebből az információból kiindulva Marsigli levonja a következtetést, hogy ha a pestisnek nem lenne egy olyan tulajdonsága, hogy egy idő után gyakorlatilag magától eltűnik, akkor a török fővárosban állandóan olyan erővel pusztítana a kór, mint az első negyven napon szokott.

Marsigli ezek után sorra veszi a pestis tipikus tüneteit, leszögezve, hogy ezek gyakorlatilag nem változtak évszázadok óta, és mindenhol – a keresztény világ-

29 Ennek a résznek a címe: *Se il Veleno pestilenziale si communichi per contatto o per Alito*, Uo., f. 11.

30 Itt az empirikus tudós Marsigli némi lenézéssel megjegyzi, hogy az egyszerűbb emberek persze Mohamed közbenjárásának tudják be megmenekülésüket a fertőzéstől. Uo., f. 12.

31 „Quando non sopravenga alla prima Peste un nuovo rinforzo dell'Egitto, i Turchi per pratica contano, che in quattro, o cinque lune al più si vanisce da sè, perchè in tal tempo appunto la malignità di quei primi measmi formatasi da i proporzionati componenti indigeni dell'Egitto è consumata [...]”, Uo., f. 13.

ban is – ugyanazok, vagyis szomjúság, delírium, légzési nehézségek, gyengeség, hányás, szívdobogás és hideg izzadás. A betegség elleni gyógymódokról szólva viszont Marsigli rögtön az elején leszögezi, hogy azok mindenhol eltérők, s hogy az itt felsorolt tényeket és beszámolókat az Avicenna-iskolát követő törököktől és a szegény, szerencsétlen örmény férfaktól és nőktől szerezte, akik pénzért, botcsinálta módon gyógyították, ápolták a pestiseseket. Tőlük tudja meg, hogy a bubókat tisztító kenőccsel kenik be, melyhez az ürü sípcsontjának velőjét összekeverik perzsiái sáfránnyal, és gyakran tesznek bele egyiptomi babból készült lisztszerű anyagot is. Az egészet befedik káposzta-, endívia- vagy szőlőlevéllel és főtt hagymával. Ennek az egyszerű gyógymódnak a hatására a duzzanatok szinte mindig maguktól megérnek és kifakadnak, fel sem kell vágni őket.³² A betegeket ápoló és körülöttük segédkező szegény szolgák és szolgálólányok megerősítették, hogy amikor a duzzanatok begennyesedtek, akkor a beteg már szinte mindig meggyógyult, főleg ha túl voltak az első negyven napon. Ugyanígy állították azt is, hogy ápolás közben soha senki nem fertőződött meg. Megtudta, hogy az izzadás enyhítésére homokkal vagy magokkal töltött, felmelegített zsákocskákat helyeznek a mellkasra, illetve a fejre. A betegápolók arról is beszámoltak Marsiglinek, hogy ezzel az izzasztós módszerrel is előjöttek a gümők, és hamar be is gennyesedtek. A pestisések irtózatossomjúságának enyhítésére felforralt, meleg vizet adnak a betegeknek; a lakás tisztításával, fertőtlenítésével azonban nem foglalkoznak, maximum az ablakot tartják néhány napig nyitva. Végezetül Marsigli ismét hosszasan fejtegeti azt az állítását, hogy bizonyos időn belül – természetéből adódóan – a fertőzés magától eltűnik a városból.³³

3. *Védekezés a pestis ellen: a karantén*

A 17. század második felében nagyrészt a törökökkel való kereskedelemnek, majd az ellenük folytatott harcoknak köszönhetően a Magyar Királyság területén is többször volt pestisjárvány. Így például 1690-ben, amikor a kórt a Belgrád alól visszatérő sebesültek terjesztették el.³⁴ 1698-ban az erdélyi városokban bukkant

32 „[...] per li quali semplici medicamenti quasi sempre da se stessi maturano, e vengono a capo senza aiuto del ferro.” Uo. f. 17.

33 Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili, vol. 84. fac H, f. 11–12.

34 Schultheisz egészen a 14. századtól kezdve röviden végigveszi a magyarországi pestisjárványokat. Savoyai Jenő hadseregében 30 ezer halálesetről számol be. SCHULTHEISZ Emil, *A magyarországi járványok történetéből*, GAZDA István, hozzáférés: 2021.08.20, http://mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Jarvanyok.pdf.

fel ismét a betegség, 1700-ban pedig Erdély mellett a Délvidéken is – ahol a karlócai béke után az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ meghúzásának munkálatai folytak Marsigli vezetésével – pusztított a kór. Mivel ez a probléma egészen közélről érintette, a fertőzés terjedésének megakadályozása érdekében a bolognai gróf javaslatokat tett a császárnak a fent említett munkálatok alatt írt jelentéseiben. Ennek legékesebb bizonyítéka az az 1700. április 4-i keltezésű jelentés, mely a *Tervezet egy hatékony szabályozásra, mellyel meg lehet védeni a pestis-veszélytől az egész délvidéki határt* (*Progetto pel buon regolamento a difendere dal pericolo di peste tutta la frontiera della linea cisdanubiale*) címet viseli.³⁵ Ebben az írásában Marsigli kísérletet tesz egy olyanfajta szabályozás megalkotására, mely képes megvédeni a császári területeket az Oszmán Birodalom felől érkező pestis elterjedésétől. A bolognai gróf már korábbi jelentéseiben is utalt rá, hogy a két birodalom közt, a határokon átkelve csak bizonyos, előre kijelölt és meghatározott utak alkalmazását tartja célravezetőnek és megengedhetőnek. Míg korábban a császári biztos az ilyenfajta utak kizárólagos használatát elsősorban gazdasági (a kereskedelem kontrollálása), illetve katonai-biztonsági okokkal (a védelem megszervezése és fenntartása) magyarázta és támasztotta alá, addig a fent említett április 4-én kelt beadványában ehhez még a lakosság hatékony egészségügyi védelmét is bevette érvelésébe. Az Oszmán Birodalomban ugyanis még az általános európai szintnél is gyakoribb betegség volt a pestis, s Marsigli azt állítja, hogy a korábban Ausztriát és Friulit pusztító járvány is – az akkoriban a törökök birtokában levő – Likából és Érsekújvárból jött.³⁶

A betegség elleni védekezés érdekében részletes tervet készített, melyben itáliai mintákat hoz fel példaként, megemlítve, hogy ezek gondos áttanulmányozása, elemzése és a Habsburg Birodalomra való alkalmazása hasznos lehet a jövőben. Legelőször a Velencei Köztársaság szigorú szabályozását említi, majd a VII. Sándor pápa által először a kórházak általános biztosának, majd a közegészségügy biztosának kinevezett Girolamo Castaldo (más forrásokban: Gastaldo) bíborosnak (1616–1685) a pestisről írt alapvető és vaskos munkáját hozza szóba, melyet orvosi kézikönyv gyanánt használtak a félszigeten. Az itáliai szerző az orvosi leírások mellett 245 egészségügyi előírást is idéz, melyeket a mű megjelenése előtti években alkalmaztak a járvány megfékezésére. Castaldo alapvetőnek tartja a járványügyi megelőző intézkedéseket, elsősorban a karantént és az egészségügyi

35 Vigesima umilissima relazione a Sua Maestà Cesarea, spedita da Sziszek a' 4 di aprile 1700, Allegato A, in Luigi Ferdinando MARSIGLI, *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Maestà Cesarea (1699–1701)*, ed. Raffaella GHERARDI, 2 vols. (Modena, Mucchi: 1986), 2:317–320.

36 Uo., 317.

hatósági igazolványt, a városba vezető utak és kapuk fokozott ellenőrzését, a gyanús esetek elkülönítésére, illetve az újonnan érkezettek fertőtlenítésére szolgáló helyek létesítését, járványkórházak (*lazaretto*) építését és az orvosi és kiszolgáló személyzet akár erőszakkal történő toborzását.³⁷

Marsigli ezek után azt tanácsolja a császárnak és a döntésben érdekelt udvari köröknek, hogy csak az általa megjelölt helyeken felállított járványkórházakhoz vezető utak maradjanak nyitva a két határ közt, a többi helyen építsenek árkokat, romboljanak le hidakat, állítsanak őrséget a lakosság védelme érdekében. A határ menti erődítményrendszer parancsnokai kötelesek ugyan figyelemmel kísérni a pestis alakulását és megakadályozni áttérjedését, de mivel ennek teljesítését nem lehet tőlük kellő mértékben elvárni, Marsigli azt tartaná célravezetőnek, ha az erődítmények vonala mellett húznának egy második, egészségügyi célokat szolgáló vonalat is (*linea di ritirata ad uso di salute; linea di sanità*), szigorúan betartandó parancsokkal ellátott őrséggel és a várak helyett járványkórházakkal. Ezek a vendégházakhoz hasonló szálláspénzt kérnének a kereskedőktől, így a kincstár megterhelése nélkül biztosítani lehetne fenntartásukat.³⁸ A határ mentén hat helyen állítana fel járványkórházakat, ahol az Oszmán Birodalomból érkező kereskedőket és árujukat megállítaná: Vukováron,³⁹ ahol a Belgrádból érkező és Eszékre igyekvőket tartóztatná fel; Diakováron a Bród (Nagyrev)–Eszék vonal ellenőrzésére. A harmadikat Kraljeva Velikában létesítené, hogy a Bród és Burgenland közti részt biztosítsa Stájerország és Karintia felé; a következőt Sziszekén állíttatná fel azoknak az áruknak, melyek (Hrvatska) Kostajnicán⁴⁰ átjönnek az Una folyón és onnan Krajna felé vagy Bakar (Szádrév, olaszul Buccari) tengeri kikötőjéhez tartanak. Az ötödik ilyen hely Szluinban lehetne, azoknak, akik Kostajnicából, Bihácsból és Novi (Újvásár) felől érkeznek, és Bakar felé mennek ki akarnák kerülni Sziszeket; az utolsó pedig azoknak az áruknak, melyeket

37 Girolamo GASTALDI, *Tractatus de avertenda et profliganda peste politico-legalis eo lucubratus tempore, quo ipse Loemocomiorum primo, mox Sanitatis Commissarius Generalis fuit, peste urbem invadente anno MDCLVI & LVII. Ac nuperrime Goritiam depopulante, typos commissus* (Bononiae: Typographia Manolesiana, 1684).

38 MARSIGLI, *Relazioni dei confini...*, 2:320.

39 Az alább felsorolt helységek egy jó részének a térképét lásd KISARI BALLA Görgy, *Marsigli tábornok térképei: Le mappe del Generale Marsigli* (Budapest: Kisari Balla György, 2005).

40 Boszniával szemben a későbbiekben Kosztajnicában valóban felállítottak karantént (kontumác), amellyel az oszmánoknál dúló pestis terjedését akarták megakadályozni. Slavko GAVRILOVIĆ, *Grada za istoriju Vojne Graniče u XVIII veku: Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek* (Beograd: Srpska Akademija Nauka i Umjetnosti, 1997). Ismertetés: BABKOVITY Attila és VARGA Szabolcs, „A cím maga a könyv címe: *Grada za istoriju Vojne Graniče u XVIII veku. Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek.*”, *Hadtörténelmi Közlemények* 119, 2. sz. (2006): 567–569, 569.

Kulen Vakuftól akarnak behozni a Habsburg Birodalomba, átkelve az Una folyón egészen le Karlobagig: itt a járványkórház felállítását Gracsáca helyezné. Ezeket az egészségügyi szempontból ellenőrizhető utakat lehetne csak használni a két birodalom közti határsávban, a többit el kellene zárni árkokkal, úttorlaszokkal, le kellene rombolni az ezeken átvezető hidakat és minden egyéb, a közlekedést segítő alkalmatosságot. Arra kéri ez ügyben a császárt, hogy ha áttanulmányozta a tervezetét, és egyetért a pestis elleni védekezés ezen módozataival, akkor parancsolja meg a határvidékért felelős kapitányoknak, hogy tegyék meg a szükséges intézkedéseket ez ügyben. Marsigli mindenesetre felhívja Öfelsége figyelmét rá, hogy ha az alattvalóinak valódi békét akar, akkor ne tegye ki őket a pestissel megvívandó – még a törökökénél is kegyetlenebb – háborúnak.⁴¹ A jelentéshez a felvetett megoldás illusztrálására – mint azt minden egyéb geopolitikai, gazdasági kérdésnél megtette – gondos járványtérképet készített elképzeléseiről.⁴² A déli tájolású térképén Marsigli megmutatja, hogy milyen óvintézkedéseket kellene tenni a pestis terjedésének megakadályozására: a Dunától és Drávától délre húzódó sárga vonal mutatja azt az egészségügyi kordonnak nevezett vonalat, ahol az Oszmán Birodalomból a Balkánon keresztül érkezőknek a kijelölt járványkórházakban fertőtlenítésnek kellene alávetni magukat. A sárga vonalon kettős pontozott vonallal jelölte azokat az „előírt” útvonalakat, melyeken be lehetne lépni a Habsburg Birodalom területére.⁴³

Valamivel később, 1700. augusztus végén, utolsó délvidéki jelentésében Marsigli ismét sürgeti a bécsi hatóságokat valamiféle intézkedés foganatosítására, mivel a pestis Belgrádban és a Száva mentén tovább pusztított, s a Szerémségben hiába ügyelnek a betegség kivédésére, ha az a folyón átterjedhet. Így Marsigli ott is szigorú szabályozás alá eső járványkórházak felállítását tanácsolja, sőt nem csak ideiglenesen, hanem örökre, mivel „a törökök közt mindennapos a pestis”, s a várhatóan megélénkülő kereskedelmi kapcsolatokkal még jobban megnőhet annak az esélye, hogy a pusztító járványt behurcolják.⁴⁴

41 „[...] nella felicità della pace saranno sottoposti ad una più fiera guerra di peste.” MARSIGLI, *Relazioni dei confini...*, vol. II, 320.

42 BUB Mss. Mars. vol. 49, 25.

43 TÖRÖK Enikő, „Az infektus egészséggel ne konvenialjon, ne barátkozzon”: Az 1738–1743. évi magyarországi pestisjárvány elleni védekezés térképei, hozzáférés: 2021.08.15, https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/az_infektus_egeszsegessel_ne_konvenialjon_ne_baratkozzon. A következő címen látható a térkép: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2947/view/?bbox=-288%2C-4485%2C10639%2C-30>.

44 MARSIGLI, *Relazioni dei confini...*, 2:392.

A nehézkes birodalmi kormányzat azonban csak a Bécset sújtó utolsó, 1713-as pestisjárvány után – mely a városnak kb. 2500 emberéletbe került – egy 1728-as császári rendelettel állíttatott fel a török határon egy úgynevezett „pestisfrontot”, ami gyakorlatilag a Marsigli által is javasolt katonai ellenőrző és karanténállomásokból álló egészségügyi kordont jelentette.⁴⁵

4. Végkifejlet

Az utolsó, országos méretű, két egymást követő hullámban érkező pestisjárványt 1737 és 1744 közt rögzítették a források.⁴⁶ A betegséget az oszmánok elleni háborúból visszatérő katonák hurcolták be Erdélybe, ahonnan áterjedt a Temesi Bánságra és a Magyar Királyságra is. A Magyar Királyi Helytartótanács már 1737 végén utazási korlátozásokat rendelt el, 1738-ban országos egészségügyi bizottságot állított fel, 1739 júniusában pedig királyi biztosokat küldött ki a kerületekbe, hogy helyben gondoskodjanak a védekezésről és a központi rendeletek végrehajtásáról.⁴⁷

Ha az oszmánok által is uralt Földközi-tengeri vidéket nézzük, akkor azt látjuk, hogy a tőlük távolabbi, nyugati medencében – az 1720-as marseille-i és az 1743-as Messinai pestisjárványtól eltekintve – a betegség a 17. század végére eltűnt. A legtöbb európai uralkodó – elfogadva egyfajta járványellenes együttműködés gondolatát – ugyanis növelte az egészségügyre fordítandó kiadásokat: új embereket vettek fel a rendszerbe, új járványkórházakat létesítettek, a kereskedelmi forgalomból származó árukat szigorúan fertőtlenítették és gondoskodtak a fertőzött helyekről érkező és emiatt karanténba zárt személyek ellátásáról.

Az oszmánok által uralt keleti medencében azonban továbbra is fennmaradt egészen a 19. század közepéig, mivel a törököknek nem voltak a betegség megelőzésére és a járvány kitörésekor annak megfékezésére megfelelően kidolgozott, hatékony terveik.⁴⁸

A Földközi-tenger két oldalán azonban nem csupán az intézkedések hatékonysága különbözött egymástól, hanem ami ennél sokkal lényegesebb – és írásaiban szerzőnk, Luigi Ferdinando Marsigli is többször kiemeli – a gondolkodásmódjuk is gyökeresen eltérő volt. Az európai keresztények Isten büntetését látták a

45 Erich ZÖLLNER, *Ausztria története* (Budapest: Osiris, 2000), 212.

46 SCHULTHEISZ, *A magyarországi járványok...*

47 TÖRÖK, *Az infektus egészségessel...*

48 Massimiliano PEZZI, „La peste nell’Impero del Gran Signore alla fine del Settecento (1789–1798)”, *Risorgimento e Mezzogiorno: Rassegna di Studi Storici* 19, 1–2 szám (2008): 75–126.

betegségben, míg az oszmánok a muszlim vallás által előírt szokásos beletörődéssel álltak a kérdéshez, és jöllehet a tehetösebbek és a birodalomban élő európaiak rendszerint vidékre menekültek a fertőzés elől, a többség nem mozdult lakóhelyéről, és rezignáltan tűrte, hogy a betegség kitombolja magát.

Marsigli, korának igaz polihisztor, a felvilágosodás korai előfutáraként, képviselőjeként szilárdan hitt a tapasztalás, a közvetlen érzékelés, vagyis az empirikus ismeretszerzés tudományos hasznosíthatóságában. Jöllehet nem volt orvos, a különböző módszerek összegyűjtésével és a belőlük levonható tanulságok és következtetések összesítésével, valamint a járvány megfékezésére tett gyakorlati tanácsaival mind-mind a pestis elleni hatékony védekezést igyekezett szolgálni.

Adalék a firenzei pestis-irodalomhoz

Machiavelli episztolája

A járványokat, különösen a pestist leíró első történeti és irodalmi művek az ókorból maradtak fenn, legfőképp Thuküdidész, Lucretius, Ovidius, Seneca tollából. A történetírásban megörökített első nagy pestisjárvány nagyjából i. e. 430 és 420 között Athénben pusztított, és Thuküdidész *A peloponnészoszi háború* második könyvében írta le.¹ Krónikája szerint a járványon az orvosok sem bírtak enyhíteni, hiszen kezdetben a kór ismerete nélkül próbálkoztak kezelésével, és – a betegekkel való gyakori érintkezés következtében – éppen közülük haltak meg a legtöbben. De nem segített semmiféle egyéb emberi beavatkozás sem: így hatástalannak bizonyult a könyörgés a szentélyekben, a jóshelyek felkeresése. A betegek teteméből fogyasztó madarak és négylábúak felfordultak. Egyetlen egyértelműen hatékony gyógyszer sem akadt, mert ami segített az egyiken, az ártott a másiknak. Az emberek, mulandóságukkal szembesülve, egyre bátrabban adták át magukat az eddig titkolt élvezeteknek. Már e műben megjelennek azok a toposzok, amelyek majd ismétlődnek a későbbi pestisleírásokban. Az időszámítás utáni első pestisjárvány pedig, amelyről feljegyzés készült, a Bizánci Birodalomban pusztított I. Jusztinianosz császár uralkodása alatt. Prokopiosz történetíró szerint a járvány 542-ben tört ki Konstantinápolyban, a kor legnagyobb kikötőjében.

A középkori, fekete halálnak nevezett pestisek közül a legnagyobb pusztítást a bubópestis végezte (a bacilus 19. század végi társfelfedezője, Alexandre Yersin tiszteletére elnevezése *Yersinia pestis*). A bubópestis 1347 és 1351 között Európa

1 THUKÜDIDÉSZ, *A peloponnészoszi háború*, ford. MURAKÖZY Gyula (Budapest: Európa Kiadó, 1985), 154–160.

egészt letarolta, ezt örököztette meg Boccaccio és – az élete nagy szerelme, Laura halála miatt személyesen érintett – Petrarca.²

A pestisirodalom klasszikusa és mércéje Boccaccio. A *Dekameron* első napjának bevezetője „komoran és gyászosan kezdődik, mivelhogy az elmúlt halálos járvány fájdalmas emlékezetét viseli homlokán”.³ Ezt a rövidke szomorkodást, mely mindössze néhány lapra terjed, nyomon követi az édesség és a gyönyörűség. E néhány oldalban viszont Boccaccio rögzíti a pestisirodalom alapvető toposzait. Módszeresen felsorolja, hogy miként vallott kudarcot minden tudás és emberi elővigyázatosság, és hogy a gyógyításában sem orvosi tanács, sem semminemű orvosság ereje nem használt. Egyesek szerint a mértékletes élet, a kicsapongásoktól való óvakodás segített, míg mások mulatoztak és dőzsöltek. Az egyik polgár irtózáttal elkerülte a másikat, és szinte senki nem törődött a szomszédjával; az elhunytak nagy tömege miatt hatalmas gödröket ástak, melyekbe százával bocsátották le az újabb halottakat. Ha a megbetegedett vagy a betegségben meghalt embernek holmiját megérintette valami más, nem emberi élőlény, azt nem csupán megfertőzte a betegség, hanem igen-igen rövid idő alatt meg is ölte...⁴

A következő évszázadokban pusztító járványok közül – irodalmi halhatatlanságuk miatt is – legismertebbek az 1800-as években Alessandro Manzoni által elbeszélte 1576–77 évi milánói⁵ és a Defoe által megörökített 1665–66 évi londoni pestis.⁶

A pestis újra és újra visszatért Firenzébe, 1360–63, 1371–74, 1399–1400, 1417, 1422–25 években, és ezután is több-kevesebb rendszerességgel. Machiavelli életének utolsó éveiben, 1522 és 1527 között ismét pusztított a pestis Toszkánában, különösen Firenzében, mely a történészek számítása szerint legalább 200 ezer áldozatot követelt. A járvány 1522 őszén kezdődött és a következő év tavaszán érte el csúcát. A nyári idő visszavetette a járvány terjedését, de még évekig kitartott. 1527-ben újult erővel támadott, abban az évben, amely amúgy is igen mozgalmas volt Firenze politikai életében.

2 Petrarca több helyen is megemlíti a pestist, így például a *Familiars-levelgyűjtemény* első könyvének első és nyolcadik könyvének hetedik levelében. A mű mértékadó kiadása: Francesco PETRARCA, *Le Familiari*, ed. Umberto BOSCO, 4 vols., 4 (Firenze: Sansoni, 1942).

3 Giovanni BOCCACCIO, *Művei*, ford. RÉVAY József, 2 köt. (Budapest: Európa Kiadó, 1975), 1:321.

4 Uo., 322.

5 Alessandro MANZONI, *I promessi sposi* (Milano: Guglielmini e Redaelli, 1840).

6 Daniel DEFOE, *A Journal of the Plague Year*, (London: E. Nutt, etc., 1722).

Ennek a járványnak kifejezetten irodalmi emléke is fennmaradt. Francesco Berni firenzei költő⁷ (élt 1497–1535 között) a sajátos, improvizált satirikus stílus (*capitolo bernesco*) megteremtője és névadója megörökítette két ironikus költeményében is a pestisjárványt,⁸ azzal a végkövetkeztetéssel, hogy a sok rossz ellenére a járvány végső soron az isteni szándék beavatkozása a történelem menetébe: „A pestis Isten által küldött rossz, aki mást mond, az fajankó.”⁹ (*Capitoli e sonetti burleschi*, XXIII, 144.) Lucretius és Machiavelli esetében nem Isten, hanem a természet önszabályozó ereje mozgatja a járványt, és a túlnépesedés visszaszorításának jótékony hatása is lehetett.

Machiavelli a Firenze történetéről írt nagyszabású művében mindössze egyetlen mondatot szentel a 14. századi pestisjárványnak: „...a városban nyugalom uralkodott 1353-ig, ez alatt következett be a Giovanni Boccaccio által olyan mestersen leírt pestisjárvány, amely több mint kilencvenhatezer áldozatot követelt a városban”.¹⁰

Élete utolsó évében Machiavelli számos hivatalos utat teljesített Firenze – a Signoria –, illetve a második Medici pápa, VII. Kelemen megbízásából. 1526-ban Francesco Guicciardinihez utazott. Guicciardini, maga is híres történész és politikai író ekkor VII. Kelemen pápa helytartója volt Modenában. Ugyanebben az évben Machiavelli a pápához utazott, hogy bemutassa a Firenze városfalainak megerősítésére készített terveket. 1527 februárja és áprilisa között másodszor ment küldetésbe Guicciardinihez. Májusban írta meg a pestisről szóló episztoláját, június 22-én pedig elhunyt.

Egy Machiavelli-kutató számára is meglepő az a lankadatlan érdeklődés a firenzei titkár életműve iránt, ami világnyelveken is szinte havonta produkál új könyveket, monográfiákat. Ezek között olyan kiemelkedő kutatói életművek is említhetők, amelyek alapvetően újították meg Machiavelli értelmezését, mint Gennaro Sasso, J. G. A. Pocock, vagy Quentin Skinner munkássága. A *Fejedelmek* megírásának ötszázadik évfordulója alkalmat adott főművének és hatástörténetének átfogó értékelésére. Alapos filológiai kutatások eredményeként elkészült Olaszországban műveinek új nemzeti összkiadása,¹¹ és a Treccani enciklopédia ki-

7 A magyar olvasó Bernit Babits *Eratójában* megjelent *Szerelmesemhez* című, meglehetősen szókimondó költeményével ismerheti: BABITS Mihály, *Erato* (Budapest: Officina, 1947), 70–71.

8 Francesco BERNI, „Capitolo primo della peste a maestro Piero Buffet cuoco; Capitolo secondo della peste”, in *Poeti del Cinquecento*, a cura di Guglielmo GORNI, Massimo DANZI e Silvia LONGHI, 2 vols. (Milano–Napoli: Ricciardo Ricciardi Editore, 2001), 1:688–698.

9 Eredeti: „Che la peste é un mal che manda Dio / E chi dice altrimenti é un balordo.” Uo., 698.

10 Niccolò MACHIAVELLI, *Művei*, ford. IVÁNYI Norbert, 2 köt. (Budapest: Európa Kiadó, 1978), 2:117.

11 *Edizione Nazionale delle Opere di Niccolò Machiavelli*, (Roma: Salerno Editrice, 2001–2022).

adó három kötetben tette közzé alapvető műveit és az ehhez csatlakozó szótárt.¹² Ugyanakkor maradt egy szürke zóna, amelyben Machiavelli vitatott szerzőségű művei körüli diskurzus bontakozott ki. Ezek egyik mozgatója Pasquale Stoppelli, a római La Sapienza egyetem olasz filológia professzora. Először azt igyekezett bizonyítani, hogy a *Commedia in versi*¹³ szerzője nem Lorenzo Strozzi, akinek a művet hagyományosan tulajdonították, hanem Machiavelli. A darab egyébként – a szerzőségtől függetlenül – nem túl érdekes, erősen didaktikus, nehezen előadható. Ezután fordult Stoppelli érdeklődése rövid írásom tárgya, az *Epistola della peste* iránt.¹⁴ A sors ironiája, hogy a kritikai kiadás 2019 júliusában, néhány hónappal a koronavírus járvány kitörése előtt jelent meg.

De ki volt Lorenzo Strozzi (élt 1482–1549 között)? A Strozzi család Firenze egyik legtekintélyesebb famíliája, állítólag kilencvenhat priort és tizenhat gonfalonierét adtak a város kormánzatának. A Strozzi család a 15. század folyamán a Mediciek ellenfele volt. A köztársasági rendszer idején, az 1500-as évek elején közel kerültek egymáshoz, és házasságok is kötöttek a két család között. A Strozzi család lett X. Leó, majd VII. Kelemen pápa bankárja. Lorenzo apja, Filippo kezdte meg a híres Strozzi-palota építését, miután meggazdagodva visszatért lyoni száműzetéséből. A család történetét Lorenzo örökölte meg,¹⁵ aki főként erősen moralizáló költeményeket és színdarabokat írt. Machiavellihez szoros barátság fűzte. Ismeretségük első írásos bizonyítéka az a levél, amelyet a firenzei titkár egyik jó barátja, a firenzei köztársaság bargai biztosa, Filippo da Casavecchia, írt Machiavellinek 1509 július 2-án, és Barga városába invitálta őt, megemlítve, hogy Strozzi és más barátok már ott vannak kis ideje.

Strozzi – Machiavellitől eltérően – a Mediciek visszatérése után is különböző hivatalokat viselt, és döntő szerepe volt az egykori firenzei titkár „rehabilitálásában”, mikor az Orti oricellari, a Rucellai család által évtizedek óta fenntartott, politikai és szellemi találkozók célját szolgáló gyönyörű kert Giulio de’ Medici bíboros (a későbbi VII. Kelemen pápa) köré szerveződött baráti köre meghívta Machiavellit 1520 márciusában, és ezzel a belső száműzetés hosszú évei után visz-

12 Niccolò MACHIAVELLI, *Enciclopedia machiavelliana*, direttore scientifico Gennaro SASSO, 3 vols. (Roma: Istituto dell’Enciclopedia italiana, 2014).

13 *Commedia in versi da restituire a Niccolò Machiavelli*, edizione critica secondo il ms. Banco Rari 29, a cura di Pasquale STOPPELLI (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2018).

14 Niccolò MACHIAVELLI, *Epistola della peste*, Edizione critica secondo il Ms. Banco Rari 29 a cura di Pasquale STOPPELLI (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2019).

15 Lorenzo di Filippo STROZZI, *Le vite degli uomini illustri della casa Strozzi*, a cura di Pietro Stromboli (Firenze: Salvatore Landi, 1892)

szatért a közéletbe. Az *Arte della guerra* (*A háború művészete*) című dialógusát Machiavelli Strozzinak dedikálja 1521 augusztusában.

Tekintsd tehát, Lorenzo, fáradozásaim eredményét, s ítéletedre bízom, hogy illesd belátásod szerint azzal a megrovással vagy azzal a dicsérettel, amelyet megérdemel. Ezennel átnyújtom neked művem, egyrészt azért, hogy megháláljam – jóllehet képességeim nem támogatnak ebben – mindazt a jótéteményt, amit tőled kaptam, másrészt azért, mert meg szokták jutalmazni a hasonló műveket mindazok, akik nemességtől, gazdagságtól, elmésségtől és bőkezűségtől tündökölnék, s tudom, hogy gazdagságban és nemességben nem sokan mérhetők tehozzád, elmésségben kevesen, bőkezűségben pedig senki.¹⁶

Ami a két vitatott szerzőségű művet illeti, a bizonytalanság forrása az a kézirat-csomó, amely a firenzei nemzeti könyvtárban (*Biblioteca nazionale centrale di Firenze*) található a Banco Rari 29 jelzetű kötetben, amelyben mind a *Commedia in versi*, mind az *Epistola* részben Machiavelli kézírásában olvasható. A Banco Rari 29-ben található első iratcsomó Lorenzo Strozzi kézírása. A cím – *Epistola fatta per la peste* – ismeretlen kéztől származik.¹⁷ A második iratcsomó pedig Machiavelli saját kezű írása. Természetesen és joggal tételezték fel, hogy Machiavelli kézírása automatikusan szerzőséget is jelent. Strozzi kézírásos részét a mű elé írt bevezetőnek tekintették. A mű először 1799-ben került kiadásra Machiavelli műveinek 8. kötetében. Az 1828. évi, és az 1850. évi összkiadás is fenntartja Machiavelli szerzőségét *Descrizione della peste di Firenze dell'anno 1527* címmel. Macaulay viszont Machiavelliről írt esszéjében már 1827-ben hitetlenkedett, hogy olyan határozott gondolkodású és nyelvezetű író, mint Machiavelli, közel hatvanévesen ilyen ügyügyű szintre süllyedjen.¹⁸

A pestist leíró mű népszerűsítéséhez jelentős mértékben hozzájárult Angelo Antonio Frari 1840-ben Velencében megjelent műve.¹⁹ Frari, korának híres epidemiológusa, 1780-ban a mai Šibenikben született (akkor Sebenico), mely a Velencei Köztársasághoz tartozott, és Velencében hunyt el 1865-ben. Frari egészségügyi közigazgatásról publikált műve az addig megjelent legjelentősebb járvány-

16 Niccolò MACHIAVELLI, *Művei*, ford. MAJTÉNYI Zoltán, 2. köt. (Budapest: Európa Kiadó, 1978), 1:446.

17 Pasquale STOPPELLI, „Introduzione”, in MACHIAVELLI, *Epistola...*, 16.

18 Thomas Babington MACAULAY, *Critical and Historical Essays*, 5th edition, 3 vols. (London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1848,) 1:92.

19 Angelo Antonio FRARI, *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria* (Venezia: Tipografia di Francesco Andreola, 1840).

ügyi tanulmány volt. Közel ezer oldalon mutatta be a világ pestisjárványait, idézve Machiavelli pestisleírását is:²⁰

Ebben az ezeröttszázhuszonhetes évben, és az azt megelőző években szörnyű pestisjárvány pusztított Firenzében és Toszkánában. Messer Niccolò Machiavelli szűkszavú, de elegáns leírást adott nekünk róla, amit most örömmel közlök.

Machiavelli szerzőségét a 19. századi tekintély, De Sanctis se vitatta 1870-ben megjelent olasz irodalomtörténetében, de a művet jelentéktelennek ítélte, és az lassan feledésbe merült.²¹ 1877-ben Pasquale Villari határozottan tagadta, hogy a mű Machiavelli alkotása lenne: „ezt a leírást senki sem tulajdoníthatja Machiavellinek, aki figyelmesen olvasta műveit”.²² A mű eredetére vonatkozó elméleteket megzavarta, amikor az 1880-as években az olasz állam megvásárolta Lord Ashburnham kéziratgyűjteményét, és átadta a Biblioteca Medici Laurenzianának. A kéziratgyűjteményben (Ashburnham 606) szerepelt az általunk vizsgált mű is ismeretlen másoló kezétől, „*Pistola fatta per la peste. Lorenzo a Girolamo di Maestro Luca in villa*” címmel. Innen terjedt el az a meggyőződés, hogy a szerző Lorenzo Strozzi, amelyet először Pio Ferrieri állított határozottan, mikor közzétette a művet Lorenzo Strozzi kiadatlan írásai között.²³ A Lorenzo Strozzi szerzőségére utaló elmélet eredménye a mű feledésbe merülése lett.²⁴

A jelenségre különféle magyarázatok születtek: az alapvetőnek tekintett Machiavelli-életrajz szerzője, Roberto Ridolfi szerint Machiavelli baráti szívességgel kívánta segíteni barátja irodalmi ambícióit.²⁵ A *Commedia in versi* esetében pedig az a feltételezés, hogy Machiavelli egyszerűen csak lemásolta, esetleg kicsit meg-

20 FRARI, *Della peste...*, 349.

21 Francesco DE SANCTIS, *Storia della letteratura italiana* (Torino–Paris: Einaudi–Gallimard, 1996), 514.

22 Pasquale STOPPELLI, „Introduzione”, in MACHIAVELLI, *Epistola...*, 19.

23 Lorenzo STROZZI, *Rime inedite*, per cura di Pio FERRIERI (Pavia: Fratelli Fusi, 1885).

24 A kézirat Bertram Ashburnham, Ashburnham negyedik grófja (1797–1878) híres kézirat- és könyvgyűjteményébe tartozott, melynek java részét a lord az 1840-es években vásárolta. Fia és örököse, Ashburnham ötödik grófja 1878-tól kezdve az egész gyűjteményt elárverezte. A kéziratok körül egyébként nemzetközi botrány alakult ki, mert egy részüket francia közgyűjteményekből lopták. A gyűjteménybe tartozott Mózes öt könyvének 6–7. századi kiadása 19 miniatúrával, melyet Guglielmo Libri Carucci dalla Sommaja gróf, a hírhedt kéziratlovaj lopott el 1842-ben a tours-i könyvtárból, és 1847-ben adta el Ashburnham negyedik grófjának. Az örökösök ezt a kéziratot visszajuttatták a párizsi nemzeti könyvtárnak. STOPPELLI, „Introduzione...”, 18.

25 Roberto RIDOLFI, *Vita di Machiavelli* (Roma: Angelo Belardetti Editore, 1954), 254, 442 (15. lj).

igazította a kor egyik népszerű színésze számára. Stoppelli viszont kitart mindkét mű esetében Machiavelli szerzősége mellett.²⁶

De nézzük magát az *Epistolát*, az abban leírt történetet. Az esemény időpontja 1523 majálisa. Kezdetől fogva azonban úgy értelmezték, hogy valójában 1527. május 1-jén játszódik az elbeszélés, ahogy arra Frari is utalt. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ekkor Machiavelli nem volt Firenzében, hanem az V. Károly Habsburg császár ellen szövetséges francia, angol, pápai, milánói, firenzei és oszmán részvétellel létrejött ún. cognaci Liga táborában tartózkodott, csak május végén tért vissza Firenzébe, majd három hétre rá elhalálozott.

Az *Epistola* bevezetője a kéziratban egyértelműen Strozzi kézírása. Utána Machiavelli kézírásával folytatódik a történet. Az *Epistola* szerzője-főhőse bejárja Firenze belvárosát, jól ismert helyeket keres fel. A Firenzét ismerők számára igazi nosztalgikus élmény ez a séta. A Mercato Vecchio a séta kezdete, aztán a Mercato Nuovo, majd a dóm, a Santa Maria del Fiore, akkori nevén a Santa Reparata következett, innen a Signoria terére ment, de ott se volt semmi jele a majálisnak, mindenhol halottak, koporsók, keresztutat járók... A következő állomás a Santa Croce temploma, ahol a „ben venga il morbo” (jöjjön a halálos kór) szöveget énekli a körtáncban a nép Poliziano *Ben venga il maggio* című kedvelt dalát kiforgatva. Bemegy a templomba, ahol találkozik egy gyászruhás hölggyel, aki mellét és arcát verte ökleivel. Az asszony szeretője halálán kesergett, akinek kedvéért férjét elhagyta.

Bizonyosan emberi dolog bűnbe esni, elegendő néha megtérni. És meglátja, ha a jövőben jól viselkedik, bizony igen hamar azt fogják mondani, hogy igaztalanul tartották becsstelennek:

– vigasztalja narrátorunk a kétségbeesett fiatalasszonyt, akit hazakísért annak házába.²⁷

A déli melegben az elbeszélő visszatér otthonába kis pihenőre, és utána a Santo Spirito templom felé indul, ahol a megélhetés nélkül maradt barátok az eget káromolják. A via Maggion haladva elér a Santa Trinita hídhoz, majd benéz a

26 A tanulmány érdekes és büszkeségre indokot adó vonatkozása, hogy Stoppelli érvelésébe felveszi Herczeg Gyula munkásságát is. Herczeg Gyula munkásságát a nemzetközi szakirodalom ma is nagyra becsüli. Az olasz függő beszédről 1963-ban írt úttörő tanulmányát, Giulio HERCZEG, *Lo stile indiretto libero in italiano*, Biblioteca di Lingua Nostra XIII (Firenze: Sansoni, 1963), továbbá Machiavelli prózastílusát elemző, 1972-ben megjelent dolgozatát Giulio HERCZEG, „Alcuni tipi di frase nella prosa di Machiavelli”, in Giulio HERCZEG, *Saggi linguistici e stilistici* (Firenze: Olschki, 1972), 201–238. Stoppelli is idézi: STOPPELLI, „Introduzione...”, in MACHIAVELLI, *Epistola...*, 34.

27 MACHIAVELLI, *Epistola...*, 61–62. A műből idézett részeket saját fordításomban közlöm.

Santa Trinita templomba, azután a mai via Tuornabuonin egy különös szerzetessel a Santa Maria Novella templomba mennek. Itt váratlanul életvidámság fogadja őket. Itt találkozik a narrátor egy másik özvegyi ruhába öltözött fiatal nővel, akinek szépségét nem sikerülne megfelelően leírnia. Azért kísérletet tesz rá, és részletesen ecseteli példátlan gyönyörűségét, dicsőítve minden szemmel látható testrészét.

- Miért időzik itt egyedül?
 - Mert egyedül maradtam.
 - Örülne a társaságnak?
 - Másra se vágyom, mint hogy becsülettel visszakísérjenek az életbe.²⁸
- A narrátor készséggel ajánlkozik, de az özvegy lehűti:
- Ti férfiak, mindig nagyot ígértetek, és keveset tartotok meg, emlékeimben sok történet él erről.²⁹

Az oltárlépcsőn ülő özvegy ábrázolását, akinek leírására 1220 szót szentel a szerző, a szakirodalom szerint Dürer *Melankólia* I. rézmetszete (1514) ihlette³⁰ (egy példány a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében is található). De végül a hölgy arra jut, hogy hibázna, ha nem élne a lehetőséggel, és – egy tolakodó fráter kellemetlenkedésének elhárítása után – narrátorunk hazáig kíséri az özvegyet, aki szívét rabul ejtette. Végül a narrátor otthonába tér, és a szörnyű pestis tragédiája helyett egy komédia írásának adja át magát, abban a meggyőződésben, hogy az özvegygel való találkozásának folytatása lesz. A Santa Maria Novella templomba helyezett befejezés meglepő, mondhatni Boccaccióra emlékeztető, és Machiavellitől egyáltalán nem idegen. Machiavelli kicsapongó élete köztudott volt, és leveleiben maga is gyakran hencegett vélt vagy valós hódításaival. Barátjának, Francesco Vettorinak írta, hogy „ne gondold hogy a Szerelem közönséges eszközöket használt foglyul ejtésemre, hiszen tudja, hogy azok elégtelenek lennének, úgyhogy különlegeseket tartogatott számomra...”³¹ Ugyancsak Vettorinak írta: „dobd el a gyeplőt, csukd be a szemed és mondd: Előre, Szerelem, légy kalauzom, vezetőm...”³² Iróniájára példaként gyakran idézik azt a levelét, amely egy leírhatatlanul csúf prostituálttal való kalandját örökíti meg.³³ Maurizio Viroli pedig az

28 Uo., 69.

29 Uo., 70.

30 A vonatkozó irodalomra lásd STOPPELLI, „Introduzione...”, in MACHIAVELLI, *Epistola...*, 36.

31 Idézi Michael WHITE, *Machiavelli. Egy félreértett ember* (Pécs: Alexandra, 2007), 209.

32 Uo., 147.

33 Uo., 145–146.

egész monográfiája vezérfonalának Machiavelli mosolyát tette meg, ami az ő válasza volt az élet nehézségeire és fájdalmaira.³⁴ Ezek fényében a befejezés lehet az egyik meggyőző érv Machiavelli szerzősége mellett.

A pestisirodalom ismert toposzai megjelennek a leírásban, főleg Boccaccio nyomán: menekülés a vidéki villákba; bezártak a boltok és műhelyek; a bíróságok és az állami intézmények nem működnek; minden tevékenység szünetel. A terek és a piacok, ahol az emberek korábban összegyűltek, most temetők. A rokonok, a testvérek, férjek és feleségek is távolságot tartanak egymástól, apák és anyák elhagyják gyerekeiket, az emberi és családi kapcsolatok megszűntek. Az emberek gyógyfűvekkel, ampullákkal, szivacsokkal védekeznek. Az utcákon halottak mindenfele, rablások, gyilkosságok. Kétségbeesetten keresték a bajok okát, hivatkoztak a csillagjósok fenyegetéseire, a próféták javaslataira. Az *Epistola* utal a két korábbi legsúlyosabb pestisjárvány időpontjára, 1348-ra és 1478-ra.³⁵

Az elbeszélés szerkezete, a toposzok használata és a retorika egyértelműen Boccacciót idézi. Ugyanakkor egyet lehet érteni Stoppellivel, hogy itt nem utánzásról van szó, hanem a toposzokat visszajára fordító paródiáról, ami nagy képzelőerőt, íráskészséget igénylő irodalmi képesség.³⁶ Az biztos, hogy a levél nem 'machiavellista', nem a szerző politikai írásai közé tartozik. De ebben az időszakban – bár, mint láttuk, Machiavelli politikai tevékenysége töretlen és élete utolsó heteiben is igen aktív volt – nem politikai értekezéseket, hanem irodalmi alkotásokat írt, színdarabot, verset, úgyhogy ez nem szól szerzősége ellen. A mű kifejezetten ironikus stílusa viszont erősíti a feltételezést, hogy a szöveget nemcsak Machiavelli kézírásával őrizte meg a kézirat, hanem a leírt gondolatok is tőle származnak.

Az *Epistola* stílusa, ironiája, a korabeli Firenze bemutatása miatt is érdekes olvasmány. A művet övező közömbösség mögött valószínűleg az a részben kimondott, részben elhallgatott vélemény állhatott, hogy Machiavelli életműve ezen írás nélkül se lenne jelentéktelenebb, és ezzel együtt sem lesz erősebb. Napjaink világjárványa kétségtelenül aktualitást is ad neki, és a mű – főleg optimista befejezése miatt – érdekes hozzájárulás a pestis irodalomhoz.

34 Maurizio VIROLI, *Il sorriso di Niccolò: Storia di Machiavelli* (Bari: Editori Laterza, 1998).

35 MACHIAVELLI, *Epistola...*, 54.

36 STOPPELLI, „Introduzione...”, in MACHIAVELLI, *Epistola...*, 22–23.

A döghalál Isten ostora

Imádság és járványkezelés a 16–17. századi Magyarországon

Pár éve már, hogy természetes része lett mindennapjainknak a *járványkezelés* kifejezés, közvetlen tapasztalattal rendelkezünk róla. E tanulmány témája ennek egy korábbi formája: a 16–17. századi, konkrétan a pestis elleni védekezés első, minden mást megelőző módja. De vizsgáljuk meg előbb magát a jelenséget is, amelyre ez a válasz született, és próbáljuk meg vizionálni a kora újkorban élők mindennapjait, hogy lássuk, mi módon és milyen mértékben borította azt föl a pestis.¹

E betegség² a 14. század közepétől egészen a 18. századig jelen volt Európában, összekapcsolódása a háborúkkal, valamint az éhínséggel nyilvánvaló.³ Magyaror-

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült.

1 A vesztégzárak miatt a mezőgazdaság, a kereskedelem állandó kihívásokkal küzdött, ugyanúgy a pestis okozta nagymértékű halálozás felborította a családok életét is, az élet minden területe kiszökkent, az egyházi szertartások megszokott rendje is eltért a korábbiaktól. Lásd PAKOT Levente, „Házasságkötés pestis idején: Magyarigen 1738–1739”, *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* (2005): 163–188. Illetve lásd még: MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek: Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 5 köt., 2 (Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929); ANDORKA Rudolf, „Az európai nagy pestisjárványok”, *Történeti Demográfiai Füzetek* 1, 2 (1985): 47–70.

2 A pestis három fajtáját különböztethetjük meg: a bubópestis, a tüdőpestis és vérmérgezőes pestis. Az első cseppfertőzés útján terjed, a másik kettő túlnyomórészt bolhák csípése révén jut az emberbe. Leggyakoribb módja, hogy a bolhák valamilyen rágcsáló, általában patkány véréből szívják fel a baci-
lusokat, és amikor az embert megcsípi, továbbadják azt. A bubópestis tünete a nyirokmirigy-duzzanatok, ezek gennyesek, felfakadnak, fájdalommal, magas lázzal járnak, kísérik hasmenés, hányás, a tüdőpestis tüdőgyulladás-szerű tüneteket okoz, és igen gyakran végződik halállal. A vérmérgezőes pestis fájdalom, láz, hasmenés esetleg hányás kíséretében zajlik, halálozási rátája a bubópestisnél nagyobb. Lásd: ANDORKA, „Az európai...”, 49.

3 „Ennek kedveztek a gyakori háborúk, valamint a 17. század elején beköszöntő kis jégkorszak, és az emiatt gyakoribbá váló éhínségek. Magyarországon, amelybe beleértendő ebben az esetben mindhárom országrész, a török hódoltság miatti állandó háborús viszonyok következtében a pestis igen nagy arányban pusztított.” KRUPPA Tamás, „Pestisjárvány és háború a 16. századi Magyarországon”, hozzáférés: 2020.12.20, <https://ujkor.hu/content/pestisjarvany-es-haboru-16-szazadi-magyarorszag-on>.

szágon különösen a 15. század második felében és a 17. század középső harmadában sűrűsödtek a pestisjárványok,⁴ ezekben az időszakokban, valamint a 18. század első felében gyakran igen hosszán, több évig is elhúzódtak. Az emberek tehát folyamatos veszélyben, vagy a veszély visszatérésének folyamatos félelmében éltek. Ebben a miliőben a transzcendensbe való kapaszkodás, illetve a gyógyításba, gyógyulásba vetett remény természetes módon elválaszthatatlan volt egymástól, és a korabeli nyomtatott források azt mutatják, az Istenhez fordulás minden más praktikát megelőzött. Ezt az Istenhez fordulást, ennek megnyilvánulásait helyezzük most a fókuszba, azt vizsgáljuk, hogy a korabeli szellemi-lelki, lelakiségi körülmények között a pestisre milyen választ tudtak adni.

Az első, a témánk szempontjából releváns, orvosi szakkönyvként is definiált kiadvány a 16. század második felében jelent meg, szerzője Frankovics Gergely orvosdoktor, a munka címe *Hasznos és fölötte szükséges könyv...* Az első kiadás csonkán maradt ránk,⁵ csupán a bevezetőjéből néhány töredék, a második, már ismert kiadás 1588-ban jelent meg.⁶ Ezt a kiadványt elsősorban orvostörténeti szempontból vizsgálta a szakirodalom,⁷ és inkább tartják különlegességnek, mint – mai szemmel nézve – szakmailag korrekt munkának.⁸ Ha kicsit közelebbről szemügyre vesszük ezt a művet, kétségtelenül van ebben igazság. Frankovics maga nem járt egyetemre, ezt ő maga állítja,⁹ mégis orvosdoktornak nevezi magát,¹⁰ és elmondása szerint azért doktor, mert az nevezheti magát doktornak, aki tanítja a tudományát, és amit tanít, az nem más, mint a gyógyítás, tehát orvosdoktor. Frankovics meglehetősen önbizalommal bír, aminek alapját az adja, hogy tudását Isten adományaként tekinti: „az orvoslásnak tudományát, amellyel Isten engem megajándékozott”, írja bevezetőjében. Az egész művet áthatja egyfajta kiválasztott-

4 ŐRI Péter, „A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon”, *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* (2005): 115–162.

5 RMNy 532. A szerző életéről, illetve a mű kiadásairól bővebben lásd BORSA Gedeon, „Frankovith Gergely”, *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 3 (1956): 133–140.

6 FRANKOVICS Gergely, *Hasznos es fölötte szükséges könyv az Isten fiainak es öt félő híveknek lelki vigasztalásokra es testi épületükre [...], melyben sok rendbéli betegségek ellen való orvosságok is be vannak írva, melyeket Isten az ő nagy jó voltából es ajándékából embereknek egészségekre rendelt*, Monyorókerék, 1588. RMNy 617.

7 DEMKÓ Kálmán, *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig* (Budapest: Dobrowsky és Frank, 1894), 244–258.

8 Frankovics munkája „mint orvosi mű, [...] a laikusra is a leggyarlóbb félcelménynek benyomását teszi, de a kornak jellemzésére érdekes támaszpontokat nyújt”, DEMKÓ, *A magyar orvosi rend...*, 247.

9 „kárhoztattak gyakorta azzal, hogy sohul nem tanultam az orvoslást és ez ajándékot.” FRANKOVICS, *Hasznos...*, [aiijv], illetve még: „Frankovith Gergely doctor könyvének vége, ki noha nem deák, de azért ugyan Szentírás értő doktor Isten által es természetű orvos”, FRANKOVICS, *Hasznos...*, 114v

10 Gregorius Frankovith Doctor Physicus de se ipso. Az aláírás megtalálható: FRANKOVICS, *Hasznos...*, 2.

ság érzése, Frankovics ennek jegyében gyógyít. Érzi magában az erőt, a tudást és a képességet, hogy az ószövetségi prófétákhoz hasonlóan képviselje az isteni szót az emberek számára, mert Frankovics e munkájában nemcsak a testet, de a lelket is gyógyítani akarja, sőt elsősorban azt. Ugyanis szerinte az emberi élet három dologban áll, az Isten bölcsességében, mely minden jónak eredete, fundamentuma, ennek jutalma az üdvösség és az örök élet boldogsága. Második dolog a tisztességes élet, melynek jutalma a jámbor hírnév felebarátaink között. A harmadik dolog egészségünk oltalmazása és ép állapotunk megőrzése, melynek jutalma a fájdalom és betegségek nélküli élet. A betegség kialakulásának oka pedig az, hogy a jó egészség és a világi gyönyörűséges élet miatt az ember elfeledkezik Istenről, és ahelyett, hogy ezekért hálát adna, inkább vétkezik. Ezért Isten betegséget bocsát az emberre. A betegségnek ugyanakkor több oka is lehet: van, akinél a hit állhatatosságának próbája, mint Jób esetében, van, akinél a nyomorúság ébreszti fel az Isten utáni vágyat, és van, aki vétkei miatt így bűnhődik. Előfordul azonban az is, hogy a betegség célja a halál, hogy a halandó megtérhessen Istenéhez.

Mert ez világi élet záródokság, és vagy egészség, vagy jó szerencse, vagy nyomorúság vagy öröm, de ezt el hagynunk és Istenhöz kell mennünk. Azért ennyi dologban az Orvos jól meglássa, miben legyen hivatalja a beteghez, hogy dolgaiban kételkedő ne legyen.¹¹

A betegség egyértelműen Istentől származik, ezért a betegség gyógyításához is isteni segítségre van szükség. A gyógyításnak így egyik módja – pontosabban a mindent megelőző módja – az imádság.

Nem egyedi elgondolás ez a korban, később, a 17. században például Weber Johann,¹² elismert eperjesi patikárius 1645-ben, Bártfán megjelent pestisről szóló munkájában, amelynek címe: *Amuletum, azaz rövid és szükséges oktatás a döghalálról*,¹³ a következőt olvashatjuk:

az emberi erő keveset használ, de használ bizonyára a buzgóságos könyörgés, életnek megjobbítása, és Istenben való erős bizodalom, ez bizonyára megcsalhatatlan recepta,

11 FRANKOVICS, *Hasznos...*, 5r–5v.

12 Weberről bővebben: BUBRYÁK Orsolya, „Egy polgári mecénás a 17. században: Weber János eperjesi főbíró (1612–1684)”, *Ars Hungarica* 31, 2. sz. (2003): 225–280; BUBRYÁK Orsolya, „Weber János és a Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 99, 3–4. sz. (1995): 335–343.

13 WEBER János, *Amuletum, azaz rövid és szükséges oktatás a döghalálról* (Bártfa: Klösz Jakab, 1645). RMNy 2095.

avagy orvosság [...] hogy mindenek előtt az Istennek könyörögjünk, s az után hívassuk az Orvost, és éljünk orvossággal.¹⁴

Vagyis szerinte is a könyörgés az első lépés: az Istenhez fordulás megelőzi az emberi segítséget, a gyógyítás az imádsággal kezdődik, anélkül mit sem ér. Egy, a patikáriusnál is képzetesebb szerző szintén hasonlóképpen vélekedik a korban. A szóban forgó kiadvány szerzője valóban orvosdoktor, akinek munkájában is arról olvashatunk, hogy az Istenhez fordulás megelőzi a természetmagyarázó doktorok kiszámíthatatlan gyógymódjait. Csanaki Máté tizenegy évet töltött peregrinációban,¹⁵ végül orvosdoktorként tért haza. *Az döghalálról való rövid elmélkedés*¹⁶ című munkájának *A Pestisről való rövid elmélkedés* című részében tárja elénk véleményét. Miután felsorolja, hogy milyen vélekedések vannak a pestis okáról, mibenlétéről, amelyek szerint a pestis többek között lehet akár nyavalya, hideglelés, vagy megrothadt nedvesség, de akár a csillagok állásának, „munkálkodásának gyümölcse” is, színt vall:

Én azoknak az értelmeket helyesbnek és igazbnek tartom, kik Isten ostorának mondják. Minek okáért hogy ne csak pusztá természetmagyarázó Doktorok bolyogjunk és tétovázunk ez iránt, hanem derék, világos értelmet is adhassunk, szükség az szent írást is megtekintenünk.¹⁷

Csanaki is Isten ostorának, büntetésének tekinti tehát a pestist, amelyet vélekedése szerint nem lehet csak az isteni közreműködés segítségével gyógyítani. (Az iskolázottság és az isteni gondviselés kizárólagosságába vetett hit általában fordítottan arányos.)

Térjünk vissza Frankovics kiadványához, amelyet a szerző az imádság, az élet és igazság könyvének nevez. Könyvében – szerinte – minden megtalálható, ami az életben maradáshoz szükséges, de vallja, Isten döntése, ha a földi halandónak mennie kell, és azt el kell fogadni. A mű tehát nem orvosi szakmunka, a mintegy 120 levélnyi terjedelmű szöveg alig negyede tartalmaz klasszikus értelemben vett gyógyító eljárást. Frankovics elsősorban saját leleményének, a mintegy

14 Uo., [r].

15 Életrajzi adataihoz lásd: MONOK István, „Csanaki Máté könyvjegyzéke”, *Magyar Könyvszemle* 99, 3. sz. (1983): 256–262.

16 RMNy 1586, CSANAKI Máté, *Az döghalálról való rövid elmélkedés, melyben az döghalálnak mivolta ... az Szent Írásból, természetnek folyásából és históriákból világosan megmagyaráztatnak* (Kolozsvár: Abruji György, 1634).

17 CSANAKI, *Az döghalálról...*, 10–11.

harminckét különböző betegséget gyógyító, több mint százféle összetevőből álló szeráfinkenet elkészítését taglalja, majd külön a pestissel is foglalkozik, illetve néhány más betegségre való főzetet is ajánl. Ám mindezek mit sem érnek, ha nem könyörög az ember először a lelki, majd az ebből következő testi gyógyulásáért. S hogy az isteni kegyelem mennyire fontos számára, kiderül az *Alázatos imádsága az Istenhez ugyanazon doktornak* című könyörgéséből is:

Adj Szentlelket, hogy a te ajándékkal megteljem, és a te jó téteményid én bennem napról napra öregbedgyenek, hogy mind magam megismerjem rajtam való kegyelmességedet, és sokaknak szolgálhassak a te szent ajándékaiddal.¹⁸

Ennek az imádságnak mintegy párja a *Mi módon kelljen könyörögni az keresztyény embernek betegségében az Úr Istenhez* című ima, amelyben a beteg ember mondja: „könyörögök te szent felségednek, mint jó és kegyelmes Istenemnek, hogy adj embert nekem és orvosságot, ki által szent Felséged legyen épületemre és használatomra”.¹⁹ Az imádság külön jelzés nélkül ószövetségi csodás gyógyulástörténetek felsorolásával folytatódik. A kiadvány tartalmaz tehát imádságokat is, de nagyobb részben különböző tanításokat a házasságról, a gazdagságról elmélkedéseket, prédikációkat bálványimádókról, Szentháromságról, a keresztyén hitről, egyezőval a gyógyítás praktikus részéhez szorosan nem tartozó dolgokról. Ám figyelembe véve, hogy Frankovics szerint csak a lelkileg egészséges ember képes a testi gyógyulásra, akkor a gyógyulás szerves részét képezik ezek a lelki tanácsok. Összességében az RMNy meghatározásával kell tehát egyetértelnünk, hogy ez a munka valláserkölcsei elmélkedés orvosi tanácsokkal, és kiegészítésül hozzátehetjük, Frankovics Gergely gondolatai és „vetekedései” nyomtatásban. Olyan sokszor hivatkozik saját magára, annyit beszél magáról, hogy minden bizonnyal ez a munka valóban az ő alkotása.

A gyógyuláshoz vezető első lépcső tehát az Istenhez való fohászkodás, mind az orvos, mind a beteg számára. A pestis szörnyűségét Isten büntetéseként élték meg, és ez nem kizárólag abból a korabeli felfogásból fakad, miszerint az Isten előtt az ember mi más is lehetne, mint bűnös. Ha az imakönyvek döghalál elleni imáinak szövegét megvizsgáljuk, magyarázatot kaphatunk, de ezek megértéséhez néhány részletet fel kell elevenítenünk a Szentírásból. Az Ószövetségben a pestis szinte kizárólag mint Isten büntetése jelenik meg a bűnös és engedetlen embe-

18 FRANKOVICS, *Hasznos...*, 57v.

19 FRANKOVICS, *Hasznos...*, 87v.

rek számára: innen származik tehát a pestis az Úr ostora fogalma többek között Frankovics, Csanaki vagy Weber írásaiban.

Az Ószövetségben a Második Törvénykönyvben olvashatók „annak a szövetségnek a törvényei, amelyet Mózesnek Moáb földjén kellett kötnie az Úr parancsára Izrael fiaival – azon a szövetségen kívül, amelyet Hóreb hegyén kötött velük”,²⁰ vagyis a tíz parancsolaton kívül. Összesen 68 vers foglalja össze, hogy mikor ad áldást és mikor átkot az Úr, ebből 14 vers szól az áldásról, és 54 versben írja le, mikor sújt átokkal. A pestis pedig az átok része:

Az Úr átkot, romlást és balszerencsét küld rád kezéd minden munkájában, bármibe fogsz, míg hamarosan el nem pusztulsz, s meg nem semmisülsz gonosz tetteid miatt, amelyekkel elfordultál tőlem. Az Úr pestist küld rád, míg teljesen ki nem irt arról a földről, amelyre most bevonulsz, lázzal, forrósággal és gyulladással, aszályal, gabonaroszdával és üszökkal sújt, addig pusztítanak, míg ki nem pusztulsz. Az ég ércből lesz fejed fölött, s a föld a lábad alatt vasból. Az Úr homokzáporrá és porözönné változtatja országodban az esőt, addig fog hullani rád az égből, míg meg nem semmisülsz. Az Úr megver ellenségeid előtt: egy úton felvonulsz ellenük és hét úton menekülsz előlük, úgyhogy elrettenő példa leszel a föld minden országának. Holttested az ég madarainak és a föld vadjainak prédájává lesz, nem fogja őket senki elkergetni. [...] ²¹

A folytatás sem kevésbé kíméletes.²² Ezek után mégis miért kell könyörögni, mi értelme van, miért nem reménytelen a bűnös ember helyzete? Számos helyen szerepel még a pestis az Ószövetségben, és van, mikor megérkezik a válasz is a kilátástalan helyzetre, Salamon imája kapcsán:

Ha éhínség, pestis, aszály, gabonaragya, sáska vagy féreg támad az országban, ha ellenségei ostromolják valamelyik város kapuját, ha bármilyen csapás vagy nyomorúság sújtja, de aztán felismerik a csapást és a nyomorúságot, és kitarják kezüket ebben a templomban, minden imádságot és minden esdeklést, akár egyes emberek, akár Izrael egész népe intézi hozzád, hallgasd meg az égből, lakóhelyedről, és légy irgalmas!²³

Salamonnak válaszként ezt mondta az Úr álmában:

20 MTörv 28, 69.

21 MTörv 28, 20–26.

22 MTörv 28, 27–68.

23 2Krón 6, 28–30.

Meghallgattam imádságodat, és ezt a helyet választottam magamnak, hogy az áldozat helye legyen. Ha bezárom az eget, és elmarad az eső; ha megparancsolom a saskáknak, hogy pusztítsák el az országot, vagy ha pestist küldök népemre, de ha népem, amely nevet viseli, megalázkodik, könyörög hozzám, kedvemet keresi és megtér gonosz útjáról, akkor meghallgatom az égből, megbocsátom bűneit, és meggyógyítom országát. Szemem tehát nyitva lesz, és fülem figyel az imádságra, amelyet ezen a helyen mondanak.²⁴

Ezekből a sorokból tehát nyilvánvaló, hogy a betegség elsődleges oka Isten haragja, tehát valóban a könyörgés és az ima az első teendő.

Nem kívánom hosszan sorolni az ószövetségi helyeket, de egy történet még ide kívánczik, amikor Dávid király bűnbánóan fordul Istenhez,²⁵ és azt követően az Úr Gád próféta által a következőt üzeni Dávidnak:

„Hármat mondok, aztán amit választasz, azt teszem veled! [...] Jöjjön-e három évig tartó éhínség büntetésül az országra? Vagy azt akarod, hogy három hónapon át menekülj ellenséged elől, ő meg üldözzön? Vagy legyen három napig pestis országodban? Gondolkozz rajta, s mondd meg, milyen választ vigyek annak, aki küldött!” Erre Dávid azt felelte Gádnak: „Nagy szorultságban vagyok... Inkább kerüljünk az Úr kezébe, hiszen nagy az irgalma. De emberek kezétől nem szeretnék elveszni.” Így hát Dávid a pestist választotta. Épp a búza aratásának volt az ideje. Akkor az Úr pestist küldött Izraelre, reggeltől a megszabott időre. A csapás lesújtott a népre, és hetvenezren meghaltak a népből Dántól egészen Beersebáig. Amikor azonban az angyal Jeruzsálem felé is kinyújtotta kezét, hogy elpusztítsa, az Úr megbánta ezt a csapást, és megparancsolta az angyalnak, aki le-sújtott a népre: „Most aztán elég! Húzd vissza a kezéd!”²⁶

Talán első benyomásra indokolatlannak tűnik az ószövetségi részek ilyen mértékű idézése, de relevanciájuk éppen annak köszönhető, hogy pontosan ezekre az eseményekre való utalásokból, az itt előforduló képekből, szófordulatokból állnak össze a döghalál elleni imádságok szövegei, van, ahol még konkrét utalás is előfordul a szerződésre: „Emlékezzél meg, Uram, az te frigykötésedről”.²⁷

A vizsgált időszakban – 1645-ig – több mint negyven imakönyv tartalmaz döghalál ellen könyörgést. Az imádságok formailag is, tartalmilag is igen változatosak, két dologban azonban egyezést mutatnak, az egyik a *szabadíts meg a dög-*

24 2Krón 7, 12–15.

25 2Sám 24.

26 2Sám 24, 12–16.

27 Philip KEGEL, *Thesaurus spiritualis precationum piarum, in duodecim salutare meditationes distinctus*, ford. DEBRECENI Péter (Leiden: Wilhelmus Christianus Boxe, 1637), 510.

haláltól kérés szerepeltetése akár egy mondatban, akár hosszú lapokon keresztül, a másik közös jellemző pedig az előbb idézett ószövetségi utalások, áthallások visszacsengése a könyörgésekben, hiszen az imák szavai, mondatai – ahogy említettük – az imént idézett sorokra reflektálnak. Lássuk ezeket:

„Azt mondja az Úr: »Ha nem hallgatsz az Úr, a te Istened szavára lelkiismeretesen szem előtt tartva parancsait és törvényeit, akkor [...]«”,²⁸ és hosszas felsorolás következik, miben hibázhat az ember. A könyörgések egyik alapmotívuma, amelyet minden imában, igaz különböző formában, de megtalálunk, a bűn elkövetésének beismerése: „vallást teszünk, hogy tégedet megbántottunk”,²⁹ „Vétkezünk Úr Isten te ellened és hamisan cselekedtünk, gonoszul éltünk és tetőled eltávoztunk”,³⁰ „hamisan cselekedtünk, a bűnben elmerültünk, mindnyájan elhanyagoltunk és haszontalanok lettünk”.³¹ Ezzel szinte párhuzamosan jelenik meg a büntetés megnevezése, jogosságának elismerése: „Megérdemlettük azért Uram a te haragodat, és ezt a tüzes mirigyes nyilaidat, melyekkel ostorozsz minket”,³² „vedd el rólunk ezt a te csapásodat, tartóztasd meg immár ezt a tüzes mirigyes nyilaidat”.³³

A bánat felindulása, könyörgés megfogalmazása a betegség ellen, és hogy a büntetés ne legyen halálos, szintén gyakran előforduló gondolat: „ne engedd, hogy ezekbe meghaljunk, ne emésszen meg minket az te haragod”.³⁴

Az Isten irgalmába vetett hit Dávid király választását idézi: „jobb Isten kezébe esni, hogy nem mint ember kezébe, mert az Istennel nagy irgalmasság vagy”.³⁵ „Jobb azért én Istenem hogy tennen kezedd ostorozsz minket, hogysem ellenségink által, mert nagy irgalmú Isten vagy te, és haragodban sem feledkezel el nagy irgalmasságodról.”³⁶

Több helyen az Angyal végrehajtó szerepe is megfogalmazódik: „mondjad az te csapdosó Angyalodnak”,³⁷ „parancsolj az te bennünket csapdosó Angyalod-

28 Lásd 22. jegyzet: MTörv 28, 15–19.

29 KÁROLYI András, *Szép ékes könyörgések*, (Krakkó: [s. n.] 1580), E12r.

30 SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megirattatott imádságok*, (Németlővő: Manlius János, 1593), Aa8r.

31 PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyvecske*, melyben szép és ájtatos könyörgések hálaadások és tanúságok foglaltatnak, (Graz: Widmanstadius, 1606), 129r.

32 PÁZMÁNY, *Keresztényi...*, 129r.

33 KOPCSÁNYI Márton, *Keresztény imádságos könyvecske*, (Bécs: Gelbhaar Gergely, 1622), 176–177.

34 KÁROLYI, *Szép ékes...*, E12r.

35 KÁROLYI, *Szép ékes...*, E12v.

36 PÁZMÁNY, *Keresztényi...*, 129v.

37 DEBRECENI (ford.), *Thesaurus...*, 510.

nak, térítse hüvelyébe az ő fegyverét”,³⁸ „parancsolj az te minket csapdosó Angyalodnak, hogy fordítsa meg az ő fegyverét, és tegye hüvelyébe és ne fogyasszon el bennünket mindenestül fogva”,³⁹ „parancsolj az te Angyalodnak, ki mireánk tetüled azt a nagy csapást, hogy a büntetésnek ostorát és fegyverét fogja el mirőlünk, kivel verjön és büntessön bennünket mind végiglen míg el nem fogynánk, hogy a büntetéssel tovább ne mehessen”.⁴⁰

A próféták pedig ezekben a szövegekben is közvetítő szerepet kapnak: „mert a te szolgálodat a prófétákat nem hallgattuk, kik a te nevedben szólottanak.”⁴¹

A betegség fizikai tüneteinek részletezése nem jellemző, talán egyedül Szalaszei György 1593-as imájában találunk konkrét leírást: „fenyegettél meg gyógyulhatatlan fenevarakkal és mérgező kelevényekkel tetétül fogva talpiglan.”⁴²

A minden imában meglévő könyörgés tehát a csapás enyhítéséért, megszüntetéséért szól, de néhány esetben megjelenik a beletörődés is, hogyha a csapás mégis megtörténik, legyen erő elviselni azt, és szolgáljon az örök üdvösségre: „Jobb minékünk ez testi büntetést elszenvednünk, hogynem az örökké való kínokat”.⁴³ Szalaszeinél: „ezzel a betegséggel csak üdő szerint és test szerint akarsz meglátogatni, [...] légy irgalmas és kegyelmes [...] kétségbe ne eshessünk, tudván azt, minket, kiket az te ítéletőddel meg akarsz látogatni és ostromozni e világon mégpedig avégre, hogy el ne vesszünk”,⁴⁴ illetve 1606-ban Pázmánynál: „Ha pedig elvégezett akaratod Uram, hogy megbüntess minket, [...] ebben is legyen akaratod, csak adj erőt, hogy ostorid közt kétségbe ne essünk, és ez ideig való büntetés szabadítson meg az örök kárhozattól”.⁴⁵ Ez, érdekes módon, a Pázmány szövegét felhasználó Kopcsányi Mártonnál elmarad.

A pestis elleni szövegek általában az egyes kiadványok utolsó harmadában szerepelnek egy-egy tematikus imabokor darabjaként, amelyek akár önálló fejezetet is alkothatnak. Ugyanakkor a sokszor hasonló szövegek nem mindig hasonló című fejezetcímek alatt találhatók, így hol *Nyomorúságnak idején*, időnként pedig *Közönséges jókért* című fejezetekben találjuk a döghalál elleni imákat, de van olyan kiadvány is, ahol nincs ilyen jellegű felosztás. Az imát megelőző és az azt

38 KÜRTI István, *Az élő Istenhez való ábítatos imádságokat magában foglaló könyvecske* (Kassa: Fischer János, 1611), 383.

39 DEBRECENI SZÖR Gáspár, *Ájtatos imádság* (Bártfa: Klöss Jakab, 1599), 221.

40 SZALASZEGI, *Hetetszaka...*, Bb2r–Bb2v.

41 SZALASZEGI, *Hetetszaka...*, Aa8r.

42 SZALASZEGI, *Hetetszaka...*, Bb1r.

43 KÁROLYI, *Szép ékes...*, E12v.

44 SZALASZEGI, *Hetetszaka...*, Bb4r.

45 PÁZMÁNY, *Keresztényi...*, 129v.

követő szövegek hasonlósága a különböző kiadványokban meglepő. A pestis elleni szövegeket jellemzően vagy bizonyos személyek imádsága előzi meg, vagy hadi eseményekkel kapcsolatos könyörgések. Az utánuk álló szövegek pedig általában az éhínséggel hozhatók összefüggésbe, például a föld gyümölcséért, esőért, éhség vagy szárazság ellen, mennydörgés, villámlás, ménkövek ellen, illetve úti imádságok: a felsoroltak közül akár csak az egyik, de akár mind is szerepelhet. Nem véletlenül. Ezek ugyanis az Úr büntetései, amelyeket például az 1599-es imakönyv fel is sorol az imában „úgy mint iszonyú földindulások, mennydörgések, villámlások, köesők, ragyák, csillagok ártalmas mozdulások, égi háborúk, az éltető égnek megdögleltetések”.⁴⁶ Eszünkbe juthat Salamon imája is: „Ha éhínség, pestis, aszály, gabonaragya, sáska vagy féreg támad az országban, ha ellenségei ostromolják valamelyik város kapuját, ha bármilyen csapás vagy nyomorúság sújtja [...]”.⁴⁷

Láthatjuk a nyilvánvaló párhuzamokat a könyörgések és a szentírási részletek között. Az imák visszatükrözik tehát egyrészt az Ószövetséget, de a valóságra is utalnak egyúttal; az imakönyvek összeállítói számára ezek a közösségeket érintő veszedelmek (pestis, az éhínség, hadi állapotok) szemmel láthatóan összetartoztak. A háborús állapotoktól szenvedő és a betegek könyörgéseinek felépítése, szóhasználata igen sokszor megegyezik a döghalál elleni könyörgések retorikájával, aminek elsődleges oka, hogy az egyéb nehézségeket ugyanúgy Isten büntetéseként élték meg.

Összetett kérdés, hogy van-e rendszer abban, hogy a pestis elleni imádságok mely imakönyvekben vannak jelen. Logikusnak tűnik a felvetés, hogy ahol és amikor erősebb lehetett valahol a járvány, ott és akkor valószínűbb, hogy szerepelt az ima. De ez a hipotézis nem igazolódik, ugyanis egy nyomdában, ugyanúgy megjelenik pestis elleni imával egy kiadvány, mint nélküle. Jó példa erre Farkas Imre 1630-ban⁴⁸ és 1631-ben⁴⁹ Csepregen megjelent kiadványai: a korábbiiban van, a későbbiben viszont nincs döghalál elleni szöveg. Még jellemzőbb e szempontból a lőcsei nyomda működése 1638-ban, amikor ugyanazon évben jelennek meg pestis elleni,⁵⁰ vagy anélküli könyörgésekkel imakönyvek.⁵¹

46 DEBRECENI, *Ájtatos...*, 218–219.

47 Lásd 25. jegyzet: 2Krón 6, 28–30.

48 MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdőkben minden keresztyén és Istenfélő embernek felette szükségesek és hasznosok* (Csepreg: Farkas Imre, 1630).

49 NÁDASDY Pál, *Áhítatos és buzgó imádságok* (Csepreg: Farkas Imre, 1631).

50 DEBRECENI Péter, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések, melyekben szép áhítatos és buzgóságos könyörgések vannak* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1638).

51 MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1638).

Ugyanakkor egy település mégis akad, amelynek nyomdájából kikerült kiadványok a vizsgált időszakban minden esetben hoznak döghalál elleni szöveget, ez pedig Pozsony. A kérdés az, hogy vajon a pestis jelenléte indokolja ezt, vagy más oka lehet. Úgy látom, más magyarázat is van a háttérben, ezt pedig a felekezet szerinti megoszlás vizsgálata támasztja alá.

A Pozsonyban megjelent kiadványok mind katolikus imakönyvek. Rajtuk kívül is vannak katolikus kiadványok, grazi, bécsi, prágai kiadásúak, de kétségkívül a zöme Pozsonyban jelent meg. Ezek mindegyike tartalmaz tehát döghalál elleni szöveget. Vajon a katolikusok érzékenyebbek voltak a pestisre? Mi lehet az oka, hogy a protestáns kiadványok 60%-a nem tartalmaz pestis elleni imádságokat, szemben a katolikus kiadványokkal, amelyek mindegyikében találunk?

A katolikusoknál Pázmány hatása a döntő, ugyanis leginkább az ő 1606-os imakönyvének szövege köszön vissza a később megjelent katolikus imakönyvekben.

A protestáns kiadások esetében nyilvánvalóan nem a kór hiánya okozta az imák hiányát, inkább arról lehet szó, hogy a betegek vagy halálos szükségben lévők számára írt, és az ehhez hasonló, szerkezetében, felépítésében a döghalál elleni szövegekkel párhuzamos imák megfeleltek mindenféle betegség esetére.

A döghalál elleni imádságok vizsgálata néhány filológiai hozadékkal is szolgál. Sokszor találkozunk imakönyvekben olyan esettel, amikor egy-egy témára nem egy-egy ima, hanem több szövegből álló imabokor szerepel. A döghalál elleni imák esetében azonban mindig egy imádság szerepel, egyetlen olyan kiadvány, amelyben két döghalál elleni ima található, Debreceni Péter 1638-ban megjelent fordítása,⁵² de valójában ez sem kivétel, ugyanis ennek különlegessége, hogy az egyik a nyomtatvány nyomtatott részében fordul elő, a másik viszont egy többlapos, kézzel, az imakönyv címlapját megelőző szennylapokra írt ima. E 18. századi kéziratos szöveghez eddig nem találtam kapaszkodót, honnan kerülhetett oda, a másolás mindenképpen céltudatos, megtervezett munkára vall.

Az 1641-es *Keresztyén imádságok egynéhány szép énekekkel* című, Debrecenben megjelent kiadványban a döghalál elleni imát egy ének követi. Az ima felsorakoztatja azokat a már említett tartalmi elemeket: az ének lényegében Dávid király történetének parafrázisa. Ez az ének szó szerint megegyezik Mihálykó János 1630-as kiadásában található szöveggel, mindössze annyi a különbség, hogy az 1641-es kiadványban nincsenek megszámozva a versszakok.

52 Tizenkét üdvösséges elmelkedések, melyekben szép ahittatos és buzgoságos könyörgések vadnak foglaltatván, minden hiveknek, valakik ez életnek haboruiban az ő idvösségeknak tzellyára sietnek, lelki fegyverül adattattak, melyek elsőben / Philep Kegelius d. által deákúl irattattak; mostan pedig magyár nyelvre fordittattak Debretzeni Péter által.

További apró megfigyelés, hogy a Mihálykó János névvel fémjelzett 1642-ben megjelent kiadvány a Pázmány-féle könyörgést tartalmazza, míg az 1609-ben, még Mihálykó életében megjelent viszont nem.

Két imakönyv esetében, amelyeket korábban nem sikerült beleillesztenem az imaszövegek kapcsolatrendszerébe, a döghalál elleni könyörgések párhuzamos-sága irányította rá a figyelmet, hogy a két kiadás forrása ugyanaz a latin imakönyv lehetett.

Debreceni Szőr Gáspár 1599-ben, illetve Kürti István 1611-ben megjelent kiadványait nem igazán lehetett más kiadványokkal összefüggésbe hozni, de most már biztosan kimutatható rokonság a két imakönyv szerkezetében és az imák szövegében. Ennek pontosítása, forrásuk megtalálása még hátralévő feladat.

Összefoglalva elmondható, hogy a korban magától értetődő volt a pestist Isten büntetéseként értelmezni. Ennek nyomait – különböző mértékű megfogalmazásban – a korabeli orvosi szakmunkákban is megtaláljuk, így az imádság mint a pestis elleni védekezés nulladik szintje evidens módon létezett a köztudatban. A pestist, az ember bűnös mivoltának logikus következményeként, tehát büntetéseként élték meg, aminek alapját, forrását azonban az őszövétségi könyvek adták, és az imakönyvekben található könyörgések éppen ezért, ezek szövegének felhasználásával készültek. Így az előljáró levelek gyakori mondatai, melyek szerint a Szentírásból építkezve állították össze a szerkesztők az imakönyveket, jól látható módon megerősítést nyertek, ebben az esetben is ez történt. A döghalál elleni imák jelenléte, szövegszerű összevetése ugyanakkor beleilleszkedik abba az utóbbi években egyre több példával, esettanulmánnyal alátámasztott koncepcióba is, mely szerint az imakönyvek nem kizárólag a kortárs hétköznapi eseményekre reflektálnak, legalább ennyire érvényes az is, hogy már meglévő kiadványok szövegeinek felhasználásával készítenek, kompilálnak újabb kiadványokat. Az átvételek lehetnek idegen nyelvű forrásból, korábban megjelent magyar nyelvű kiadásból, akár felekezeti hovatartozástól függetlenül is.

Cura animarum – cura infirmorum

Egyházi medicina egy 18. századi ferences liturgikus könyvében¹

Mesterházy Pál, Baranya vármegye főszolgabírája 1757. december 4-én azért érkezett Siklóstra, hogy kivizsgálja a gyűdi Mária-szobor eredetével és csodatevő mivoltával kapcsolatban felmerült kételyeket.² Hat siklósi férfi tanúskodott az ügyben. Vallomásaikban számos csodás eseményt idéztek fel, amelyek közül nem egynek szem- vagy fültanúi voltak az első gyűdi Mária-jelenések óta eltelt csaknem fél évszázad során. Ugyanebben az esztendőben állították össze a siklósi és gyűdi ferencesek a gyűdi „kegyelemmel teljes hely” történetét és ehhez egy 110 tételből álló csodalistát is csatoltak.³ Végül, de nem utolsósorban 1757-ben Joannes Bap-

- 1 Kutatásomat a *Néphit, népi vallás, mentalitás, 16–21. század: digitális adatbázisok, enciklopedikus összefoglalások* című NKFI 132535. sz. projekt keretében végeztem, valamint az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs keretprogramjából a Marie Skłodowska-Curie 898740 sz. támogatási megállapodás alapján támogatásban részesültem. Itt szeretném megköszönni a budapesti Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár, valamint a Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztálya munkatársainak önzetlen segítségét.
- 2 *De inquisitione miraculosa loci Maria Gyud*. Magyar Ferences Levéltár (MFL) VI. 17 (Máriagyűd), 1. fasc. Régi levéltár II/7. A kegyeszobor 18. századi történetéről lásd KIS-HALAS Judit, „Harcos térítőtől kegyes gyógyító? Szűz Mária változó alakja a gyűdi mirákulumok tükrében” in TÁNCZOS Vilmos, PETI Lehel, szerk., *Mágia, ima, misztika: Tanulmányok a népi vallásosságról* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület–Kriza János Néprajzi Társaság, 2019), 41–71, különösen 47–51.
- 3 Kegyhelytörténet: *Epitome originis et progressus loci huius gratiosi Mariano-Gyüdensis sub titulo Mariae Visitantis, necnon gratiarum ac beneficiorum, quae fideles interventu Magnae Matris hinc impetrarunt. [(1148)–1907], Liber memoriarum. Tomus I. 1772. MFL VI. 17 (Máriagyűd) I/b 5. Első csodajegyzék: *Bibliotheca Mariano Judensis (Rukopis) 1910. Liber Memoriarum. Tomus III. MFL VI. 17. (Máriagyűd) I/b 13. Az eredeti kéziratnak csak a másolata maradt fenn, amit 1910-ben készített a jezsuita Kamilo Labeo a rendtartomány egykori, zágrábi levéltárában. Az első csodajegyzéket egy 1772-es második redakció követte, amelybe az első listából átemelt 89 csoda mellé további 220-at foglaltak. Liber memoriarum. Tomus I. 1772. MFL VI. 17 (Máriagyűd) I/b 5. 1771 után keletkezett az a német nyelvű, ismeretlen szerzőjű, kéziratot mirákulumoskönyv, amely 223 csodát tartalmaz, nagyrészt az első két csodalistával megegyezőket. *Zu grösserer Ehr und Glory Gottes und***

tista Paukovics, a máriagyúdi ferences rezidencia magyar nyelvű hitszónoka ima- és szertartáskönyvet állított össze a maga számára. Könyvecskéjének a következő címet adta: *Preces devotionales matutinae, vespertinae, ante et post missam, nec non Exorcismi et Conjuraciones contra tempus tempestuosum, ac variae benedictiones et absolutiones pro usu meo excerptae, per me, Patrem Fratrem Joannem Baptistam Paukovics Franciscanum Provinciae Divi Ladislai Regis conscriptae in Maria Gyűd Anno Domini Millesimo Septimatesimo quinquagesimo septimo*.⁴ A kézikönyv a gyűdi székház felszámolásakor, az 1950. június 6-i kifosztást követően a Könyvtári Központ állományába került és jelenleg a Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjteményében őrzik.⁵

Bár a kéziratra vonatkozó kutatásaim még a kezdeti szakaszban vannak, az eddigi eredmények közreadását mégis fontosnak tartom. Joannes Paukovics kézikönyve ugyanis a szó szoros értelmében „első kézből” tudósít az újkori egyházi orvoslás fontos eszközéről, azaz az egyházi áldások és átkok, valamint az egyházi szentelmények alkalmazásáról.⁶ Tanulmányomban a korabeli egyházi medicinának ezt a szegmensét mutatom be a gyógyítást végző szerzetes és a betegek szemszögéből. Ezzel összefüggésben érintem azokat a szertartás- és imakönyveket, lelkipásztori útmutatókat, gyóntatási segédkönyveket, amelyek a testi orvoslás és a lelki gondozás elválaszthatatlan papi feladatköreit tárgyalják és megoldulhattak a gyűdi ferences szerzetes kezében.

der alleseeligsten Jungfrau Maria zu weiterer Beförderung des Lobs wahre historische Beschreibung von den Anfang, Fortgang und wunderthaten so wohl der Kirchen als Statuen der jungfraulichen Mutter unter dem Ehren Titul Maria Heimsuchung in dem Dorf Gyűd. (S. m. l. a., post 1771), Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztálya (PTE TGYO) Kézirattár, Ms 218.

4 PEK TGYO Kt., Ms 211.

5 *Liber memoriarum Tomus IV. Ab anno 1934.* MFL VI. 17. (Máriagyűd), Régi levéltár I/b 6.; Judit Kis-HALAS, „From the Lady of the Two Springs to the Rosary Route”, in *Present and Past in the Study of Religion and Magic*, ed. Éva Pócs and Ágnes Hesz, Religious Anthropological Studies in Central Eastern Europe 7 (Budapest: Balassi Kiadó, 2020), 91–110. Az események pécsi vonatkozásairól: SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, „A pécsi szerzetesrendi bibliotékák sorsa az 1950-es években”, in *Kapiller Imre emlékkönyv*, szerk. HORVÁTH Zita, MIKÓ Zsuzsanna, MIKLÓS Dániel és NÉMETH László Sándor (Zalaegerszeg–Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, 2019), 227–245.

6 KATONA Lajos, „XVII. századbeli ördögűző könyvecske”, *Ethnographia* 13, 2. sz. (1902): 60–70; BÁRTH Dániel, *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*, *Fontes Ethnologiae Hungaricae* 9 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2010), 36, 54–56; PÓCS Éva, „»Én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos«: egyházi benedikció – paraszti ráolvasás”, in PÓCS Éva, *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*, Válogatott tanulmányok 1 (Budapest: L'Harmattan, 2002), 173–176; PÓCS Éva, „Bevezető”, in *Ráolvasások: Gyűjtemény a legújabb korból (1851–2012)*, közr. PÓCS Éva, A magyar folklór szövegvilága 2/a (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 22–26.

Csodás gyógyulások és egyházi medicina a gyűdi kegyhelyen

Korábbi vizsgálatomban a gyűdi csodafeljegyzések és a boszorkányperek tanúvallomásai alapján tekintettem át az orvoslás 18. századi piacát a dél-dunántúli régióban.⁷ Arra az eredményre jutottam, hogy a gyűdi kegyhelyen dokumentált, összesen 337 18. századi csodatörténet túlnyomó többsége (325 eset = 96%) az emberek vagy az állatok egészségi állapotához kapcsolódik. A 325 eset elsődleges témája a betegségekből történő felgyógyulás (292 humán betegségeset = 89%, 9 állatbetegség-eset = 4%) és a maradandó egészségkárosodást vagy halált okozó balesettől való szerencsés megmenekülés (24 eset = 7%). Ebben a tekintetben Győd nem különbözött a hasonló jelentőségű, korabeli, közép-európai kegyhelyektől.⁸ Bár a zarándokok jelentős része a gyógyulás reményében érkezett Gyűdre, a betegek ellátására nem jött létre külön intézmény, mint ahogyan nyugat-dunántúli a Dömlöknön.⁹ A siklói konvent és a gyűdi székház ferencesei között egyetlen képzett seborvost, gyógyszerészt, vagy betegápolót sem említenek a mirákulum-feljegyzések. A gyűdi székházban fennmaradt *Necrologium* megőrizte Joannes Baptista (Ivan Kristitelj) Gartner, a varasdi kolostor egykori szerzetes-gyógyszerésze (*apothecarius*) emlékét,¹⁰ aki 1699. május 5-én hunyt el Mohácson, de a gyűdi és siklói rendházak 18. századi irataiban nincs nyoma hasonló szerzetesi orvosló tevékenységnek.¹¹ Holott sem a kegyhelyhez csatlakozó ispotály, sem a szerzetesek által létrehozott és működtetett kórház vagy patika nem volt szokatlan jelenség ebben korszakban.¹² A Máriagyűd vonzáskörzetébe tartozó Pécsett, ahol a templomukban egy csodatevő Mária-képet is elhelyeztek,

7 KIS-HALAS Judit, *Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária: Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon*, Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 11 (Budapest: Balassi Kiadó, 2020).

8 TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „A mindennapi élet veszélyhelyzetei Magyarországon a barokk kori mirákulumirodalom tükrében”, *Orvostörténeti Közlemények* 125–132 (1989–1990): 65–79.

9 TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 144–145.

10 Božidar TOMAŠIĆ, „Ljekarništvo u franjevačkim samostanima provincije svetih Cirila i Metoda, V”, hozzáférés: 2022.02.21, <https://www.hdft.hr/ljekarnistvo-u-franjevackim-samostanima-provincije-svetih-cirila-i-metodija/>. A kolostori gyógyszertár freskóinak az orvoslással összefüggésbe hozható ikonográfiai vonatkozásairól lásd: Bernarda RATANČIĆ i Vladanka MILOŠEVIĆ, „Prilog poznavanja povijesti franjevačke ljekarne u Varaždinu”, *Portal: Godišnjak hrvatskoga restauratorskog zavoda* 7 (2016), 193–208.

11 *Necrologium provinciae Sancti Ladislai regis 1655–1944* (1847-től vezetve), Magyar Ferences Levéltár (MFL) VI. 17. (Máriagyűd), 126.

12 Lásd pl. BÁLINT Sándor, „A szeged-alsóvárosi ferencrendi kolostor hajdani gyógyító tevékenysége és orvosi szakkönyvei”, *Orvostörténeti Közlemények* 73–74 (1975): 173–177.

a kapucinusok járványkórházat hoztak létre 1740-ben, a pestis idején.¹³ A ferenceseknek gyógyszertára is volt a városban.¹⁴ Búcsúszentlászlón nemcsak a kegyhelyet gondozó ferenceseket, hanem az ott tartózkodó zarándokokat is ellátta orvossággal a kolostorban felállított patika.¹⁵ A ladislaita rendtartomány, sőt a horvát-szlavón régió első szerzetesi kórházát és gyógyszertárát is ferences szerzetesek hozták létre Varasdon.¹⁶

A gyüdi és siklósi szerzetesek mégis aktívan közreműködtek a gyógyításban. Ezt a sajátos, az egyháziak által gyakorolt orvoslást örökíti meg a már említett, 1757-es vármegyei vizsgálat egyik tanúvallomása. A tanú, Mihics Ádám a fiatal siklósi özvegy, Ursula történetét idézte fel, aminek még gyermekkorában volt a szemtanúja. Ursulát nemcsak a korban *morbus caducus*-nak nevezett nyavalyatörés, azaz az epilepszia gyötörte, hanem városszerte feltételezték róla, hogy a betegségét valójában ördögi rontás (*maleficium*) okozta. A tünetek, amelyeket Mihics Ádám felsorolt megegyeznek a megszállottság külsőleg észlelhető jeleivel.¹⁷ Először is, Ursula semmi szín alatt nem volt hajlandó átlépni a templom küszöbét akkor, amikor az elkeseredett rokonok elcipelték a gyüdi kegyhelyre, hogy ott vegyen részt a misén. Majd Mihics azzal folytatta, hogy – miután szabályosan bevonszolták – Ursula az úrfelmutatás pillanatában hangos kiáltozás és jajgatás közepette élettelenül rogyott a földre. Végül hangsúlyozta, hogy a fiatal özvegy egészen a mise végéig mozdulatlanul hevert, s ekkor a kísérői a misét celebráló baráthoz fordultak, hogy „mondjon fölötte valamilyen áldást” (*super illam quandam benedictionem dixit*). Miután ez megtörtént, Ursula hirtelen felpattant és immár makkegészségesen lépett ki a templomból. A történetet Mihics Ádám a rontáson és egyben a betegségen diadalmaskodó Gyüdi Szűz Mária csodás gyógyító erejének tanúbizonyságaként mesélte el.¹⁸ Azonban nem hagyhatjuk figyelmen

13 SÜLE Balázs, „Az Irgalmas Rend pécsi kórházának története”, *Baranya* 4, 1–2. sz. (1991) Emlékszám öszentsége II. János Pál látogatásának tiszteletére, 189–198, különösen 190–191.

14 Franz Xaver LINZBAUER, *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae, Tom. I. Budae* (1852), 312.

15 KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 259–260. A búcsúszentlászlói, nagykanizsai és zalaegerszegi szerzetesi patikákról lásd BLÁZY Árpád és ZALAI Károly, „A gyógyszertári hálózat fejlődése Zala megyében. (1711–1849-ig)”, *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 9–10 (1977): 31–50.

16 Ma Varaždin, Horvátország. A horvátországi ferences tartományok 17–19. századi egészségügyi intézményhálózatáról lásd Franjo Emanuel HOŠKO OFM, „Briga hrvatskih franjevaca za bolesne članove od XVII. do XIX. stoljeća”, *Acta medico-historica Adriatica* 9, 1 (2011): 265–278, különösen 269. A varasdi kolostori gyógyszertárról és a könyvtár gyógyszerészeti könyveiről lásd TOMAŠIĆ, „Ljekarnišтво...”, 45–55.

17 Hasonlóan írták le a megszállott asszonyok viselkedését Rokus Szmendrovich és az ügyében tanúskodó zomboriak is, lásd BARTH Dániel, *A zombori ördögűző: Egy 18. századi ferences mentalitása*, Vallásetnológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 214–221.

18 Mihics Ádám tv. Siklós (Baranya m.), Jkv.

kívül a tényt, hogy a mennyei gyógyító erő valójában papi közvetítéssel jutott el Ursulához, hiszen, ha nem részesül a gyűdi barát áldásában, sosem szabadul meg a betegségtől. Igaz, nem állapítható meg teljes pontossággal, hogy Ursula 1757-ben elmondott története valójában mikor játszódott – a tanú gyerekkori emlékeként idézte fel –, így nem lehet azonosítani a névtelen gyűdi exorcista szerzetest sem. Későbbi rendtársáról viszont, aki néhány egyszerűbb ördögűző rítust is felvett a saját liturgikus kézikönyvébe, ennél jóval többet lehet kideríteni.

A gyűjtemény és összeállítója

Joannes Baptista Paukovics¹⁹ életének a ferences rend kötelékében eltöltött szakaszára vetnek némi fényt a rendi adminisztráció dokumentumai. Születésének helyét és pontos idejét nem ismerjük, a halálát azonban igen. A gyűdi székház iratai között fennmaradt *Necrologium*ban október 18-ára jegyezték be Joannes Paukovich [sic!] prédikátort és lektort, aki életének hatvanhetedik, papi szolgálatának negyvennyolcadik évében, 1790-ben halt meg a siklói kolostorban.²⁰ Eszerint 1723-ban születhetett és 19 évesen, azaz 1742 körül szentelték pappá. Családneve délszláv származásra enged következtetni. Alsó- és középfokú tanulmányairól nincsenek adatok. Azt viszont tudjuk, hogy 1745 és 1749 között teológiát és filozófiát hallgatott a zágrábi ferences kolostor *studium generaléjában*, ami a Szent László magyar királyról elnevezett (azaz a ladislaita) rendtartomány²¹ akkori legjobb regionális szemináriumának számított.²² Az 1749. november 13-án a zágrábi konventben lezajlott záróvizsgájának tételeit tanára, Elzear Tauses,

19 Családneve több változatban is előfordul az iratokban: Paukovits, Paukovich, Paukovics. Ő maga a legutóbbit használta a kézírata címében, ezért a továbbiakban ezen a néven szerepel. Keresztneveit azonban a latin alakban használom, mert a dokumentumok csak ezeket őrizték meg. (K.-H. J.)

20 *Necrologium provinciae Sancti Ladislai regis 1655–1944*, (1847-től vezetve), Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár (MFL), VI. 17. Residentia Máriagyűd, XXX, 292. A szigetvári kolostor példányában október 25-e szerepel: *Necrologium patrum fratrum ac sororum defunctorum 1655–1897*, Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár (MFL), VI. 16. Conventus Szigetvár, 12. doboz, 294.

21 Az 1900-ig fennálló provinciát 1661-ben hozták létre, zágrábi székhellyel. A főként horvátországi és krajnai kolostorokból szerveződött tartományhoz a visszafoglaló háborúk után magyarországiak is csatlakoztak. Többek között az újraalapított pécsi kolostor, a siklói és a szigetvári rendházak, majd később a máriagyűdi székház, lásd KARÁCSONYI János, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1924), 2:283–306.

22 Az iskolát 1633-ban hozták létre, és 1783-ig állt fenn. Varasdón 1727-ben, Pécsen 1740-ben indult a felsőfokú filozófiai és teológiai képzés, vö. Veronika RELJAC, „Hrvatska skotistička filozofija u kasnom baroku. Povijesno-leksikografska istraživanja Franje Emanuela Hoška”, *Diacovensia: teološki prilozi* 20, 3 (2012): 433–365, különösen 443–444.

teológiai lektor, szkotista filozófus,²³ a saját nagyszabású gyóntatási segédkönyve, a *Virtuti Religionis Vitia Opposita* bevezetőjeként jelentette meg.²⁴ Egyelőre nem derült ki a forrásokból, hogy az akkori viszonylatban jól képzett szerzetes-papnak számító Joannes Paukovics a provincia melyik kolostorába került, miután megszerezte a lektori végzettséget. Némi támpontot nyújthat, hogy egykori zágrábi szeminarista társai – valamennyien Elzear Tausés tanítványai – szintén a rendtartományon belül helyezkedtek el. Callistus Pesserl, akivel együtt tették le a vizsgát, Csáktornyára került, s ott mint a morálteológia tanára (*lector Moraliūm*) működött.²⁵ Constantin Karman szintén teológiát tanított, még hozzá a pécsi szemináriumban, és Pécsen is halt meg 1759-ben.²⁶ Egy további tanuló társ, Romanus Steiner (Stojner) a siklósi konvent német nyelvű hitszónoka volt 1759-ben bekövetkezett haláláig.²⁷ Végül Melchior Mahomfay, akinek a Tausés előadásából készült kéziratos jegyzeteit a pécsi ferences kolostor könyvtára őriz-

23 Elzear Tausés 1707-ben született és 1751-ben halt meg Varasdon, vö. *Necrologium provinciae Sancti Ladislai regis 1655–1944* (1847-től vezetve) MFL, VI. 17. Residentia Máriagyűd, XXX, 279. A Mária-tiszteletről szóló munkája egy sikeres főiskolai záróvizsga tételeivel együtt jelent meg Zágrábban: *Corona stellarum duodecim, seu Totidem privilegia, et speciales praerogativae Beatissimae Dei genitricis et intermeratae Virginis Mariae, cum parergis ex universa theologia selectis ad mentem ...Ioannis Duns-Scoti publicae disputationi exposita in Conv. ... Zagrabiensi F. F. Minorum... praeside Elzearius Tausés.... defendentibus v v. p. p. Romano Steiner, Melchiore Mahomfay, Constantino Karman die 8. mense Augusto Anno MDCCXLVIII.*

24 A mű teljes címe: *Virtuti Religionis Vitia opposita Pro Constientiis practice dirigendis paraphrasticé explicata, Cum Parergis, ad mentem Doctoris Subtilis Joannis Duns Scoti, de Virtutibus Theologicis et Cardinalibus. Publicae Disputationi exposita, In Conventu et Studio Generali Zagrabiensi, F. F. Min. S. P.N. Francisci, Provinciae S. Ladislai Praesidae P. F. Elzeario Tausés Ejusdem Sacri Ordinis et Provinciae Praedictore SS. Theologiae Lectore Generali, ac Diffinitore actuali. Defendentibus Joanne Baptista Paukovich et Callisto Pesserl, Institutu ejusdem SS. Theologiae Studentibus Generalibus. Die Mensis Novembris, Anno 1749. Cum Censura Ordinarii et Superioru(m) Facultate. Zagrabiae, Typis Joannis Baptista Weitz. A siklósi ferences konvent egykori példánya az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményébe került, lásd: hozzáférés: 2022.06.02, <https://play.google.com/books/reader?id=ojpZAAAACAAJ&pg=GBS.PP1&hl=hu&printsec=frontcover>. Tausés műve több ferences kolostori könyvtárba is eljutott a 18. században. A teljesség igénye nélkül említem az eszéki kapucinusokat, vö. Marijana KUŠEN, „Knjižnica kapucinskog samostana Osijeku”, *Osječki Zbornik* 28 (2006): 311–326, különösen 319; továbbá a mesztegnyői mariánus ferences kolostort, vö. KNAPP Éva, „Egy ismeretlen mariánus ferences könyvtár a 18. században”, in *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016) 385–404, különösen 401.*

25 *Necrologium provinciae Sancti Ladislai regis 1655–1944* (1847-től vezetve) MFL, VI. 17. Residentia Máriagyűd, XXX, 45.

26 *Necrologium provinciae Sancti Ladislai regis 1655–1944* (1847-től vezetve) MFL, VI. 17. Residentia Máriagyűd, XXX, 126

27 *Necrologium provinciae Sancti Ladislai regis 1655–1944* (1847-től vezetve) MFL, VI. 17. Residentia Máriagyűd, XXX, 66.

te meg, a nagykanizsai konvent gyárdiánjának tisztét töltötte be 1771 és 1776 között.²⁸ Joannes Paukovics pályafutásának állomáshelyei közül egyelőre csupán a siklósi konventről és a máriagyúdi székházról vannak megbízható adataink.²⁹ A remetinci³⁰ káptalani gyűlés 1753 augusztus 4-én nevezte ki prédikátornak és lektornak (*predicator et lector*) a máriagyúdi rezidenciára. A magyar nyelvű hitszónok (*concionator Hungaricus*) posztot 1756-ban, a varasdi³¹ közgyűlésen nyerte el. 1768-ban vikárius volt, 1774-ben pedig a máriagyúdi székház főnöke lett. Az 1787. július 25-én Siklóson tartott káptalani gyűlés ismét a prédikatori és lektori posztokra jelölte őt, megint csak a máriagyúdi rezidenciára.

Joannes Paukovics tehát Máriagyúdon, a magyar nyelvű hitszónokká történt kinevezésekor fogott hozzá saját szertartás- és imakönyvének összeállításához. A nyolcvanhat számozott és további két számozatlan lapból álló kéziratot egyelőre autográfának fogadjuk el, bár Paukovicstól eddig nem került elő olyan további írásminta, ami ezt minden kétséget kizáróan bizonyítaná. A gyűjteményt záró, Pádúi Szent Antalhoz szóló imádságok írásképe némiképp eltér az előzőekétől. Ezeken az oldalakon a tinta színe lényegesen sötétebb, a betűk erőteljesen jobbra döntöttek és apróbbak a korábbiaknál, a sorok sokkal sűrűbbek, a margók keskenyebbek. Ugyanezzel az írással jegyezték be a hordós savanyú uborka eltevésének kétféle módját a kötet szennylapjára. Mindez még korántsem egyértelmű bizonyítéka annak, hogy más kéz írta őket, de az íráskép alapján elképzelhető, hogy későbbiek és más kéztől erednek, mint a gyűjtemény többi része. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a kisebb betűk és a tömörebb sorok oka egyszerű helyhiány. A kötet tematikus egységeit az alábbi táblázat mutatja:

- 28 A pécsi ferences kolostor egykori könyvtárából származó [*Theologia dogmatica. 4.] Tractatus quartus. De intellectu et voluntate Christi Domini. R. P. Elzeari. (Finis Zagrabiae 3tio July 1748.)* című kéziratba például a következő bejegyzést írta Melchior Mahomfay: *Hac die finivi 4tor annos ss theolgiae simul cessavi sub ambos lectoribus cum VV patribus Romano Stojner, Constantino Kármán, relictis 4 patre Amando Vuchák, Joanne Paukovics, Arsenio Glich et r. F.re Callisto Peszerl. Haec V. P. Melchior Mahomfai Hung. de Leuthi.*
- 29 *Nomina religiosorum patrum et fratrum ve. conventus Siklosiensis et ven. reseedentiae Mariano Judensis av anno 1687–1848, ex archivo provinciae S. Ladislai Regis Hungariae, Zagrabiae asservato, per r.p. Pancratium Kirchoffer manu propria exercitus, én., MFL VI. 13. 16. köt.* Az 1930-as években Kirchoffer (Kirchoffer) Pankrác kivonatolta az 1687 és 1848 között keletkezett káptalani jegyzőkönyvekből a siklósi konventre és a máriagyúdi székházra vonatkozó adatokat a ladislaita provincia zágrábi levéltárában. Kézírtos jegyzete a siklósi konvent irattárában maradt fenn, s innen került a Magyar Ferences Levéltár és Könyvtár állományába.
- 30 Remetinec, Horvátország. Ferences kolostorát 1516 előtt alapították, vö. KARÁCSONYI, *Szent Ferencz...*, 1:143–145.
- 31 Varaždin ferences kolostora 1344 előtről ismert, vö. KARÁCSONYI, *Szent Ferencz...*, 2:288.

oldalszám	tematika
1–59	reggeli és esti könyörgések, officiumok
60–81	a misére való nem nyilvános felkészülés imái
82–156	benedikciók és exorcizmusok
157–172	feloldozások
173–176	Páduai Szent Antalhoz szóló imádságok

1. Táblázat. A *Preces devotionales* tartalmi egységei

A fentiekből jól látható, hogy – amint arra a bevezetőben már utaltam – az összeállítás egyszerre töltötte be a liturgikus segédkönyv és a szerzetesi magánáhítatót szolgáló imakönyv funkcióját, így különböző műfajú és eredetű szövegekből áll. Azokból az esetekből, ahol sikerült azonosítani egy-egy szöveg forrását, egyelőre az látszik világosan, hogy a gyűdi szerzetes elsősorban a korabeli ferences kegyességi és liturgikus irodalom népszerű műveire támaszkodott, amikor összeválogatta a számára legfontosabb imádságokat és rítusokat. Elsőként a ferences obszerváns Bernard Sannig vallásfilozófus és kánonjogász³² Európa-szerte ismert és használt szertartáskönyvét, a *Rituale Franciscanum*-ot kell megemlítenünk, mert Joannes Paukovics innen vette át a benedikciók és exorcizmusok jelentős részét.³³ Két benedikció a szintén ferences ihletésű imakönyvben, az *Arca Domini*-hez csatolt egyházi áldás- és átokgyűjteményben található. Az egyik a házat a tűzvészől oltalmazó szertartás, a másik az állatsordák megáldása.³⁴ A puskapor és puskaolyók benedikciója pedig a Máriagyúdon is használt kalocsai szertartáskönyvből származik.³⁵ Figyelemreméltó, hogy bár mind a *Rituale Franciscanum* mind az *Arca Domini* több, ugyanerre a célra alkalmazható benedikciót tartalmaz, Pater

32 Bernard vagy Bernhard Sannig (Bischofswald am Neisse 1727 v. 1736 v. 1737 – Znaim, 1704), több ízben a rend csehországi generálisa, számos teológiai, filozófiai és kegyességi mű szerzője és lektora. Életéről és munkásságáról lásd BARTH, *Benedikció és exorcizmus...*, 37–38.

33 Első kiadása Prágában jelent meg, 1685-ben. A gyűjtemény európai és magyarországi elterjedését és hatását részletesen ismerteti BARTH, *Benedikció és exorcizmus...*, 37–39. A gyöngyösi kéziratba ugyancsak innen került bele a cédula-amulettek készítésének rítusa, lásd KATONA, „XVII. századi ördögűző...”, 63. A szertartásgyűjtemény korabeli csehországi recepcióját hozza Martin ELBEL, *Beyond the Wall. Franciscan Friary in Early Modern Olomouc*, Viella historical research 14 (Roma: Viella, 2019), 88–90. Az 1685-ös első kiadást használtam, amelyet a továbbiakban az RF 1685 rövidítés jelöl.

34 Több év nélküli kiadás ismert 1739 előttről, Pozsonyból. 1843-ig többször is megjelent. Könyvészet: PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, 7 köt. (Budapest: OSZK, 1888–1989), 1:103–104. A műről részletesen: BARTH *Benedikció és exorcizmus...*, 62–66.

35 *Rituale Romano-Colocense, seu formula agendorum in administratione Sacramentorum et caeteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis obsrvanda. Ac in usum Colocensis, et com-provincialium dioecesium accomodata, et utilibus additamentis aucta. Autoritatae, opera, et impensis Reverendissimi*

Paukovics mégsem ezeket választotta ki.³⁶ A benedikciók és exorcizmusok egységét követő feloldozások nagyjából szintén a *Rituale Franciscanum*-ból kerültek be. Két *absolutio* forrása pedig a *Via Franciscana, Vitae Aeternae ex Regula et Testamento S. P. Assisi Francisci* című ferences breviárium. Ezt a munkát a karniolai (azaz belső-krajnai) Premből származó Ludovicus Valenchich, a csehországi Jindřichův Hradec ferences kolostor későbbi gárdiánja jegyzi.³⁷ Művének népszerűségét a 18. századi ausztriai, délnémet és cseh ferences közösségek körében mi sem jelzi jobban, mint az 1684-es első, prágai megjelenést követő további 12 kiadása, egészen 1777-ig. A *Via Franciscana*-ból emelte be Paukovics a Szűz Máriának, a Nepomuki Szent Jánosnak, az Alcantara-i Szent Péternek, és a Pádai Szent Antalnak rendelt officiumokat, továbbá a Szent Borbálához szóló fohászt a jó halálért. Ugyaninnen vette át „Borromei Szent Károly hat tilalmát és feloldozását, amelyek gyakran mondandók a legsúlyosabb és legveszélyesebb betegség esetén”³⁸. Végül a *Fasciculus Pietatis Antonianae* címet viselő gyűjtemény érdemel még szót a gyűdi kézikönyv eddig azonosított forrásai közül.³⁹ Az ismeretlen szerző műve a Szent Antal kultuszát népszerűsítő, 17–18. századi áhítati irodalom egyik jellegzetes példánya s ebből került be a „mindenfajta szükségben segítő, csodatevő Pádai Szent Antalhoz” szóló öt zsoltár.⁴⁰

P. D. Gabrielis Hermannii Dominici miseratione divina Metropolitanae Colocensis et Bacsensis canonice unitarum ecclesiarum Archi-Episcopi (Budae: Typis Veronice Nottensteinin, viduae, 1738), 349–350.

36 RF 1685, 304–305.

37 A szerző Valenchich Ludovicus Prem, illetve Ludvík Valenchich z Rembu néven is ismert volt. A breviárium 1681-es prágai kiadásához maga Bernard Sannig, a Szent Vencel rendtartomány miniszter provinciális írt előszót, ami nyilvánvalóan növelte az imakönyv népszerűségét. A szerző és műve szerepel a cseh- és német ferences rendtartományok történetét tárgyaló krónikában: „Ludovicus Prem olim prov. Bosnia-Croatiae, dein Bohemiae Alumnus confecit libellum, cujus titulus (...) (Pragae, an. 1676 impressum est, et alibi saepius reimpressum)”, lásd Vigilius GREIDERER OFM, *Germania Franciscana seu Chronicon Geographi-Historicum Ordini S. P. Francisci in Germania... Tomus I, Oeniponte... Typis Joannis Thomae Nobilis de Trattner C. R. Aulæ Anno 1777*, 774.

38 Sex protestationes et postulationes Sancti Caroli Borromaei: Saepe et maximae in periculosa infirmitate dicenda, *Preces devotionales*, 42–49.

39 Teljes címe: *Fasciculus Pietatis Antonianae, Ex Vita, Encomiis, Miraculis, Et Beneficiis Gloriosi Servi Dei S. Antonii A Padua [Padua], Ordinis Seraphici Confessoris Thaumaturgi: sicut & Novendialis devotionis expositione, alijsque omnigenis ad eundem Sanctum directis pietatis exercitijs, precibus, officijs & Linijs congestus / Per Qvendam Ex Ordine S. Francisci Minorum Sacerdotem, ac SS. Theologiae Lectorem*. Eddig két kiadását sikerült azonosítanom. Az egyik 1684-ben az az einsiedelni kolostor nyomdájában készült, hozzáférés: 2022.06.02, <https://data.cerl.org/thesaurus/cni00032406>. A másikat 1699-ben jelentette meg Johann Wilhelm Friessem nyomdája, lásd hozzáférés: 2022.06.02, <https://data.cerl.org/thesaurus/cni00025804>.

40 Lásd például Pacificus BEUTGEN, *Fasciculus Geminus, Miraculorum Nimirum, & Pietatis: Quorum primus ex vita, & miraculis antiquis aequae, ac recentioribus gloriosi servi Dei S. Antonii a Padua, Ordinis*

oldalszám	cím	forrás (oldalszám)
8–11	Litania de B. V. Maria	<i>Via Franciscana</i> (247–251)
19–21	Ad S. Antonium Paduanum	<i>Via Franciscana</i> (299)
21–22	Ad S. Petrus de Alcantara	<i>Via Franciscana</i> (396–398)
25–26	Pro defunctis	<i>Via Franciscana</i> (55)
26–27	Ad Xcifixum [Crucifixum] pro conservanda fama	<i>Via Franciscana</i> (53)
27–28	Ad S. Joan[n]e Nepom.	<i>Via Franciscana</i> (54)
28–29	Ad Jesum pro servanda Castitate	<i>Via Franciscana</i> (282–283)
33–35	Devota salutatio ad B. V. M.	<i>Via Franciscana</i> (266–267)
35–36	Ad S. Barbaram pro felici Morte	<i>Via Franciscana</i> (332–333)
36–39	Oratio in tribulatione	<i>Via Franciscana</i> (389–391)
39–40	Alia [oratio] ad B. V. M. in tribulatione	<i>Via Franciscana</i> (392)
41–42	Oratio pro persecutoribus	<i>Via Franciscana</i> (393)
42–49	Sex protestationes et postulationes Sancti Caroli Borromaei: Saepe et maximae in periculosa infirmitate dicenda	<i>Via Franciscana</i> (224–240)
60–69	Praeparatio ad Missam	<i>Via Franciscana</i> (122–137)
72	Ad B. V. Mariae in incesso ac aram	<i>Via Franciscana</i> (159)
82–87	Exorcismus contra imminetem tempestatem, tonitruorum, fulminum, grandinum ventorum	<i>Rituale Franciscanum</i> (396–408)
87–92	Conjuratio contra tonitrua, fulmina et tempestates	<i>Rituale Franciscanum</i> (339–347)
110–111	Benedictio candelarum extra diem Purificationis B. V. M.	<i>Rituale Franciscanum</i> (100)

Minorum Confessoris Thaumaturgi [...], Moguntiae, Zubrodt, 1678, hozzáférés: 2022.06.02, <https://books.google.com.au/books?id=0WhQAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>. A szerző mainzi ferences teológus volt. Továbbá *Fasciculus Liliorum pietati et dulcedini Omnium Currentium in Odorem Gratiarum Gloriosi Auxiliatoris divi Antonii de Padua, Denuo recursus. Pragae, Chernoch 1678*. Az ismeretlen szerzőjű kegyességi műnek két további prágai kiadását ismerjük még, 1701-ből és 1716, vö. hozzáférés: 2022.06.02, <https://knihoveda.lib.cas.cz/Record/BCBT13802>. Ezúton köszönöm Vladimír Maňasnak és Tomáš Malýnak, hogy segítettek a cseh digitális archívumok használatában és fontos információkkal szolgáltak a csehországi Szent Antal társulatoknak szánt kegyességi irodalomról. A magyarországi kongregációknak szóló hasonló művek közül lásd pl. *Paduai Szent Antal Solosmaja és Congreatiojanak Regulái, Rendi és Búcsúi... Marin István költségen... Cassan, Nyomtat. Bosyzt Istvan által 1684. esztendőben*. Bővebben lásd GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma* (Budapest: „Élet” és Irodalmi Nyomda Rt., 1936), 31–32, RMK I 1318.

oldalszám	cím	forrás (oldalszám)
112	Benedictio domus ne comburatur ab igne	<i>Arca Domini</i> (190–191), <i>Rituale Franciscanum</i> (111–112)
112–115	Benedictio Armentorum, Equorum, Boum, et Ovium etc.	<i>Arca Domini</i> (196–193)
116	Benedictio tempora pestis Animalium	<i>Rituale Franciscanum</i> (235–236)
116–117	Benedictio Salis quod datur animalibus	<i>Rituale Franciscanum</i> (236–237)
117–121	Benedictio Maleficiati	<i>Rituale Franciscanum</i> (237–239)
122	Benedictio annuli ordinarii	<i>Rituale Franciscanum</i> (261–262)
122–123	Benedictio Infantis et pueribus	<i>Rituale Franciscanum</i> (263–265)*
123–124	Benedictio S.S. Nominis Jesu	<i>Rituale Franciscanum</i> (265)
124–127	Benedictio Imaginis B. V. Mariae	<i>Rituale Franciscanum</i> (266–268)
128–129	Benedictio Imaginis Dei, B. V. et Sanctorum	<i>Rituale Franciscanum</i> (268–270)
129–130	Benedictio Coronae Rosarii	<i>Rituale Franciscanum</i> (271–272)
132–133	Benedictio nova Crucis Trabalis	<i>Rituale Franciscanum</i> (275–276)
134–135	Benedictio Crucis pectoralis	<i>Rituale Franciscanum</i> (273–275)
135	Benedictio Cilicii	<i>Rituale Franciscanum</i> (276–277)
136–137	Benedictio Scapularis B. V. Mariae et sit accenta candelae cerea	<i>Rituale Franciscanum</i> (277–279)
137–139	Benedictio Chorda vel Chordam S. P. Francisci pro Chordigeris	<i>Rituale Franciscanum</i> (279)
139–142	Benedictio Infirmis	<i>Rituale Franciscanum</i> (293–298)
142–144	Benedictio aquae ad sanandos languores, tumores et plagas infirmis	<i>Rituale Franciscanum</i> (297–299)
145–147	Benedictio Pulveris tormentarii, seu jaculatorii. Item globorum, stratagematu plumbeorum, vel ferreorum etc.	<i>Rituale Romano-Colocense</i> (349–350)
148–153	Ritus benedicendi Mulierem in partu defunctam	<i>Rituale Franciscanum</i> (527–528)
153–156	Suffragia post Completorium	?
157–159	Absolutio generalis dari solita Patribus et Fratribus religiosis agonisantibus	<i>Via Franciscana</i> (299–400), <i>Rituale Franciscanum</i> (30–32)
159–160	Absolutio generalis quae dari Chordigeris S. Francisci in mortis	<i>Rituale Franciscanum</i> (32–33); <i>Via Franciscana</i> (402)
161–163	Absolutio Plenaria	?
163–165	Absolutio alia plenaria et Indulgentia	?
165–167	Forma absolutionis Fratribus(?) Tertiariis et Tertiariis	?

oldalszám	cím	forrás (oldalszám)
173–176	Sequentur 8. Psalmi sive preces efficatissimae inquacunque necessitate ad Thaumaturgum Patronum S. Antonium de Padua	<i>Fasciculus Pietatis Antonianae</i> (267–271)

2. Táblázat. A *Preces devotionales* szövegei és feltételezett forrásai

Egyelőre még nem tudjuk biztosan, hogy pontosan hol és mikor kerülhettek Paukovics atya kezébe a gyűjteménye összeállításához felhasznált művek. Számunkra ez azért fontos kérdés, mert – amint arra Bárh Dániel alapos vizsgálata felhívta a figyelmet – a Paukoviccsal szinte egyidőben működő, zombori Rochus Szmendrovich testvér bőségesen merített különböző egyházi szertartáskönyvek-ből és a korabeli démonológiai munkákat is használta a gyógyításaihoz.⁴¹ A siklósi konvent és a gyüdi rezidencia könyvei Joannes Paukovicsnak is a rendelkezésre álltak, s ezek alapos tanulmányozása után látjuk majd pontosabban *Preces devotionales* helyi forrásvidékét. A gyüdi rezidencia 1937-ben összeállított könyvjegyzéke 1343 tételt sorol fel az 1603 és 1900 közötti időszakból.⁴² Ekkor már sem a *Rituale Franciscanum* 1733-as, sem a *Rituale Romano-Colocense* 1738-as kiadását nem találjuk a gyüdi rendház könyvei között, holott egy 1828-as irat szerint ezek példányok akkor még biztosan ott voltak. Hiszen épp amiatt jelentette fel a püspöknél a gyüdi atyákat a kegyhelyre látogató Radnich János zárgondnok, mert ezeket az engedély nélküli szerkönyveket is alkalmazták az akkor már kizárólagosan elfogadott *Rituale Romanum* mellett.⁴³ Viszont a *Via Franciscana* három kiadása megvolt még 1937-ben (1744 hely nélkül, 1837 Ljubljana, 1882 Innsbruck), így a legkorábbi példányt akár Máriagyúdon is forgathatta Joannes Paukovics.⁴⁴

41 BÁRTH, *A zombori ördögűző...*, 235–242.

42 *A máriagyüdi zárda könyvtárának jegyzéke az 1603–1900. évi könyvekről, A–F (1937)*, MFL VI. 17. (Máriagyúd) XXX. A cím megtévesztő, mert a lista nem az A–F kezdetű köteteket, hanem az A–tétekben található könyveket tartalmazza. Nem tudjuk azonban, hogy a szerzetesek celláiban tartott köteteket is belevették-e.

43 PEL.I.1.a.1. 1268/1828. Az esetről lásd ROSNER Zsolt, „Babona, felvilágosodás, reformkor. Lelkigondozás a máriagyüdi kegyhelyen a 18–19. században”, in *„A hazának hű öre és oszlopa”*: Szepessy Ignác pécsi püspök emlékezete, Tudomány és kutatás a Klimó-könyvtárban: A 2018. október 4-én szervezett tudományos konferencia tanulmányai, szerk. MÉREG Martin, MOLNÁR Dávid és SCHMELCZER-POHÁNKA Éva (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2019), 179–194. A szerkönyvek közül egyébként a *Rituale Romanum* két példányán (1889, 1895) túl a *Rituale Strigoniense* 1745-ös kiadását tartalmazza a lista, vö. *A máriagyüdi zárda könyvtárának jegyzéke az 1603–1900. évi könyvekről. A–F (1937)* MFL VI. 17. (Máriagyúd), 36.

44 A jegyzék összeállítója jelzi az 1744-es kiadás címlapjának hiányát, vö. *A máriagyüdi zárda könyvtárának jegyzéke az 1603–1900. évi könyvekről, A–F (1937)* MFL VI. 17. (Máriagyúd), 25.

A gyűdi kézikönyv forrásainak tisztázásánál azt is figyelembe kell venni, hogy a benedikciók, exorcizmusok, orációk hivatalos- és nem-hivatalos formulái nem csupán nyomtatott formában álltak rendelkezésre, hanem kéziratban is terjedtek a papok és szerzetesek között, pontosan úgy, ahogyan betegség elleni hathatós imák és ráolvasások, amik a házi mindenes-, orvosló- és receptkönyvekben találhatók.⁴⁵ Az ismeretlen gyöngyösi ferences például nagyrészt Sannig gyűjteményéből másolta ki az ördögűzéshez használandó cédulák készítésének és megáldásának szertartásrendjét, s későbbi rendtársai ezt használták.⁴⁶ A süködsi plébánia anyakönyvébe pedig a maga a plébános írta be a gyógyító és bajelhárító áldásokat.⁴⁷ E két kiragadott példa alapján nem zárható ki, hogy a *Preces devotionales* ismeretlen forrásai között kézirat is akadt, de erre utaló nyom egyelőre nincsen.

Az alábbiakban néhány példa segítségével azt mutatom be, hogy milyen módon alkalmazkodott a szerkesztő-összeállító szerzetes a kegyhely sajátságaihoz és a Máriagyűdre érkező zarándokok szükségleteihez.

A kézikönyv használata

A gyűdi gyűjtemény 45 szövegéből összesen 6 (13%) olyan van, amit kifejezzen emberek vagy állatok gyógyítására szántak, amint azt a címekben foglalt tünetek vagy a beteg (*infirmus*), illetve betegség (*infirmitas*) kifejezések jelzik. Ebből már valamelyest következtethetünk azokra a szükséghelyzetekre, betegségekre, vagy tünetekre, amelyeknek kezelésében az egyházi áldások is szerephez jutottak. Viszonyításképpen, az *Arca Domini* imakönyv 74 tételéből 15 (20%) kapcsolódik az orvosláshoz, míg a *Rituale Franciscanum*ban foglalt 195 ordóból 29-et tesz ki (15%) azon szertartások száma, amit gyógyítás céljára lehet használni – legalább is a címük szerint. Joannes Paukovics összeállítása tehát körülbelül hasonló arányban tartalmaz „gyógyító áldásokat”, mint a forrásául szolgáló népszerű, ferences gyűjtemények. Némiképp finomít ezen a képen, ha nemcsak az ordók és imádságok címét, hanem a teljes szövegüket is figyelembe vesszük. A már említett, tűzvészről oltalmazó benedikció imádsága a tűzön kívül egy egész sor fenyegető veszélytől, elsőként éppen a betegségtől (*ab infirmitate*), valamint a vihartól (*ab tempestate*), a közelgő (isteni?) haragtól (*ab ira ventura*), aztán mindenféle ördög-

45 PÓCS, *Ráolvasások...*, 22–30.

46 KATONA, *XVII. századbeli...*, 63.

47 BÁRTH Dániel, „Gyógyító imaformulák a 18. századi süködsi anyakönyvekben”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et. al. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 58–65.

től származó szenvedéstől / gyötrelemtől (*ab omnibus tribulationis diabolī*) és az ellenség árulásától (*ab infidiis inimici*) is kéri a mennyei védelmet.⁴⁸

A 122. lapra bejegyzett gyűrűáldásban pedig a pap Istentől kér áldást és a Szentlélek mennyei segítségét, hogy a megáldott gyűrű „minden ördögi hatalom ellen erős fegyver legyen” (*ut sit armatura potens contra omnes virtutes diabolicus*).⁴⁹

Az alábbi táblázatban azokat a szertartásokat láthatjuk, amelyek a címükben és / vagy a szövegükben utalnak a gyógyító szándékra.

oldalszám	cím	témák (egészség, betegség)
42–49	<i>Sex protestationes et postulationes Sancti Caroli Borromaei: Saepe et maximae in periculosa infirmitate dicenda</i>	veszélyes betegség
112	<i>Benedictio domus ne comburatur ab igne</i>	- a ház minden lakójának (emberek+állatok) védelme minden betegségtől - védelem az ördög által okozott szenvedésektől
116	<i>Benedictio tempora pestis Animalium</i>	- súlyosan beteg állat meggyógyítása Isten nevének és áldásának erejével - az ördög hatalmának megtörése, hogy többé ne betegedjen meg
117	<i>Benedictio Salis quod datur animalibus</i>	- az Istentől megáldott és megszentelt sóval megetetett állat védelme minden betegségtől és sebesüléstől (harapás, rüh, csapdák, vadállatok támadása) - védelem a szemveréstől - védelem az ördögtől - védelem a boszorkányoktól és a jövedőmondóktól

48 *Defende quæsumus Domine locum istum, vel domum istam, à majoribus usque ad minimos, cum pecoribus & rebus suis ab igne, ab infirmitate, à tempestate, ab ira ventura, ab omnibus tribulationibus diabolī, & ab infidiis inimici, & tu DEUS sis habitator, & custos, & eam ab omni igne custodi. Per Christum Dominum nostrum.* RF 1685, 111.

49 RF 1685, 291–292.

oldalszám	cím	témák (egészség, betegség)
117–121	<i>Benedictio Maleficiati</i>	megszabadítás és védelem az ördög kártékony hatalmától és a rosszindulató emberek károkozásától (azaz a rontástól)
122	<i>Benedictio annuli ordinarii</i>	a Szentlélek erejével megáldott gyűrű megvéd minden ördögi hatalomtól
139–142	<i>Benedictio Infirmis</i>	(a beteget látogató pap feladata) - megszabadítás a betegségtől Isten áldása által (<i>sequentia</i>: Lk 4, 38–40 – Jézus kiűzi a lázat Simon anyósából) - a pap a beteg feje fölé tartva a kezét kéri Szűz Máriát és Szent Ferencet, hogy gyógyítsák meg - a pap Jézus Krisztust hívja, hogy védelmezze, áldja meg és őrizze a beteget
142–144	<i>Benedictio aquae ad sanandos languores, tumores et plagas infirmi</i>	- a pap Isten és Szűz Mária (mint <i>Salus Infirmorum</i>) áldását kéri a vízre - négy áldást mond a vízre, hogy ezzel olyan gyógyító ereje legyen, mint: - a Keresztelő Szent János áldása és Jézus keresztsége által megszentelt Jordán folyóé; - a Jézus által borrá változtatott vízé; - Siloám tavának; - Krisztus a keresztfán kiömlő vérének; - az ötödik áldásban a pap „feltölti [a vizet] minden lelki erénnyel” (<i>in te infundo omnem spiritualem virtutem</i>) hogy ellenálljon minden fertőzésnek (<i>omni contagio resistere... possit</i>) és „meggyógyítson mindenkit, akik ezek sújtanak” (<i>ab eo oppressum sanare possit</i>)

3. Táblázat. Tünetekre vagy betegségekre, valamint az orvoslásra vonatkozó szövegelemek a *Preces devotionales* gyógyító célú szertartásrendjeiben

A máriagyúdi kegyhelynek a mirákulumfeljegyzésekből kibontható „gyógyító profiljában” a végtagbántalmak és a különféle szembajok álltak az első helyen. A csodás gyógyulások csaknem egyötöde (19,8%) a kéz vagy a láb panaszával, míg egytizedük (11,4%) a látás sérülésével állt összefüggésben. Joggal merül fel

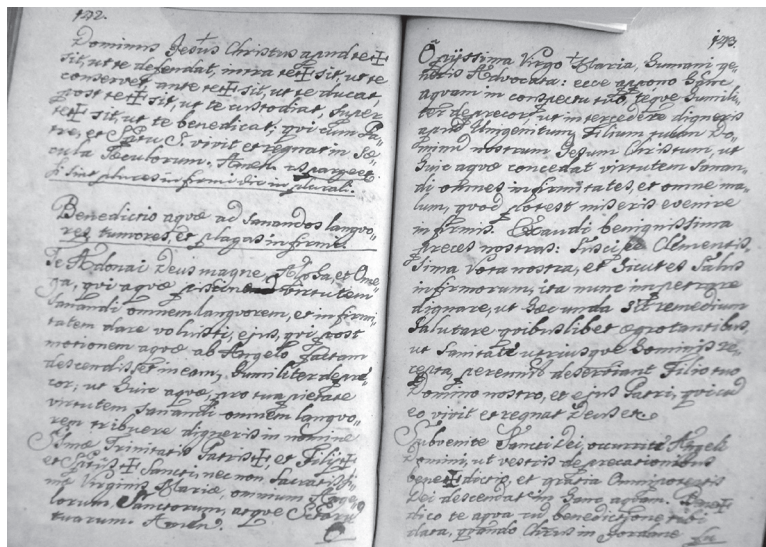
a kérdés, hogy ennek a sajátosságnak van-e lenyomata a *Preces devocionales*-ben? Tudjuk, hogy a szembajokra, vagy a végtagok sérüléseire, sebesüléseire szolgáló benedikciók már a középkor óta használatosak voltak.⁵⁰ Paukovics atya könyvében azonban egyet sem találunk, ami kifejezett ezekre a panaszokra nyújtana határozó segítséget. Persze, ez nem meglepő annak ismeretében, hogy a forrásként szolgáló szertartásgyűjteményekben sincsenek kifejezetten a szembetegsége, sőt a vakság vagy a bénaság megszüntetésére alkalmas ordók. Ez persze nem jelenti azt, hogy a gyűdi páter ne tudott volna mihez nyúlni, ha ezekkel a bajokkal fordultak hozzá. A már említett könyvjegyzékben például ott van egy bizonyos „*Granat-Appfel (Arzney Buch) Wien 1704*” megnevezésű tétel,⁵¹ ami valószínűleg Eleonora Maria Rosalia lichtenstein-i hercegnő népszerű orvosi- és szakácskönyvére, a *Freiwillig aufgesprungener Granat-Appfel des Christlichen Samariters*re utal.⁵² Az orvosi rész elején rögtön a szemfájás és a látásproblémák elleni borogatások, szemmosásra alkalmazandó oldatok, virágvizek receptjei olvashatók.⁵³ Ha ez a könyv már a 18. században is a gyűdi székházban volt, és nemcsak később került oda, akkor Paukovics atya akár fel is üthette a megfelelő receptnél, feltéve, ha elég jól tudott németül. De sem erre, sem a receptkönyv használatára nincs bizonyíték egyelőre. Azt feltételezhetjük azonban, hogy a ferences szerzetes a gyógyító benedikciókat is latba vetette, ha erre volt szüksége a híveinek. Az áldás határozó erejében bízó és hívó szenvedők szempontjából voltaképpen mindegy volt,

50 A szembajok elleni egyházi áldásokról részletesen lásd: FRANZ, Adolph *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter* 2, (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 1909), 493–497. A laikus-népi (azaz nem hivatalos, egyházi) orvosló gyakorlatban is használtak imákat a szem betegsége esetén, lásd például Pócs, *Ráolvasások...*, 486.

51 *A máriagyűdi zárda könyvtárának jegyzéke az 1603–1900. évi könyvekről, A–F* (1937) MFL VI. 17. (Máriagyűd) XXX, 53.

52 A kötet teljes címe: *Freywillig-aufgesprungener Granat-Appfel, Des Christlichen Samaritans, Oder: Aus Christlicher Lieb des Nächsten eröffnete Geheimnuß, Vieler vortrefflichen, sondern-bewährten Mitteln, und Wunder-beysamen Artzneyen, wider unterschiedliche Zustand und Ubel des Menschlichen Leibs, und Lebens: Welche mit sonderbarem Fleiß, und auf das Heyl des Nächsten allzeit nachdencklicher Sorg, aus vieler Artzney-Erfahrner, und berühmter Leib-Artzten, oder Medicin-Doctorn langgepflogener Erfahrungheit.* Első kiadása szintén Bécsben jelent meg, 1695-ben, Leopold Voigt-nál. A mű könyvészeti adatait közli Michael SACHS, „Das sogenannte Arzneibuch der Eleonora Maria Rosalia, Herzogin von Troppau und Jägerndorf: eine unter dem Titel ‚Freywillig-auffgesprungener Granat-Appfel‘ erstmals 1695 erschienene Rezeptsammlung der Fürstin Eleonora Maria Rosalia von Eggenberg (1647–1703) geb. Fürstin von Liechtenstein, Herzogin von Jägerndorf und Troppau.” *Würzburger medizinhistorische Mitteilungen* 14 (1996), 45–62. A gyűjteménynek 1695 és 1752 között húsz kiadása jelent meg, főként Bécsben, valamint Lipcsében és Nürnbergben. Az 1731-es nürnbergi, digitalizált kiadást használtam. Hozzáférés: 2022.06.02, https://books.google.hu/books?id=1_08A AAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false.

53 *Freywillig-aufgesprungener Granat-Appfel*, 1731, 3–5.

1. kép. Benedictio aquae ad sanandos languores, tumores at plagas infirmis (részlet).
Preces devotionales, 142–143.

hogy mi hangzik el. A kimondott szóval a pap a mennyei gyógyító erőt közvetítette a beteg felé, így az „üzenetet hordozó médium”, azaz az elhangzó szavak tényleges jelentése a beteg számára háttérbe szorult, hiszen maga az aktus volt a fontos.⁵⁴ Tegyük hozzá azt is, hogy esetünkben az áldások minden esetben latinul hangzottak el. A kegyhelyet felkereső zarándokok vagy a meglátogatott környékbeli betegek latin nyelvtudásáról nem tudunk hiteles képet alkotni, ám azt feltételezhetjük, hogy közülük kevesen bírták annyira ezt a nyelvet, hogy pontosan megértsék az áldást osztó, vagy exorcizáló papot. A szertartást végző Joannes Paukovics számára azonban a tartalom is lényeges szempont volt, és éppen ezért céltudatosan válogatta össze a gyűjteményét.

Az egyik jó példa erre a 142. oldalon kezdődő vízszentelés rítus, amit Paukovics atya a *Rituale Franciscanum*ból vett át. Az ordónak már a címében is az szerepel, hogy a gyengeség / bágyadtság / elesettség (*languores*) enyhítésére, valamint a duzzanatok / daganatok (*tumores*) és a sebek (*plagas*) kezeléséhez használt víz megáldásához kell használni. (1 kép.)

⁵⁴ A mágia szöveges eszközeiről (imák, áldások-átok, ráolvasások), egyházi és laikus használatukról, a ráolvasás rítusáról lásd: PÓCS Ráolvasások..., 14–20. A szómágia használatáról történeti források alapján lásd Gábor KLANICZAY, „The Power of Words in Miracles, Visions, Incantations and Bewitchments”, in *The Power of Words: Studies on Charms and Charming in Europe*, ed. James KAPALÓ, Éva PÓCS and William RYAN (Budapest: CEU Press, 2013), 289–304.

Te Adonai DEUS magne, Alpha & Omega, qui aquæ piscinæ, virtutem sanandi omnem languorem, & infirmitatem dare voluisti, ejus, qui post motionem aquæ, ab Angelo sanctam, descendisset in ea, humiliter deprecor: ut huic aquæ, pro tua pietate, virtutem sanandi omnem languorem tribuere digneris in nomine Sanctissimæ TRINITATIS Patris †, & Filij †, & Spiritus † Sancti, necnon Sacratissimæ V. MARLÆ, omnium Angelorum, Sanctorum, atque Sanctarum tuarum. Amen.

O Pijssima V. MARIA Humani generis Advocata: ecce appono hanc aquam in conspectu tuo, teque humiliter deprecor: ut intercedere digneris apud Unigenitum filium tuum Dominum nostrum JESUM Christum, ut huic aquæ concedat virtutem sanandi omnes infirmitates, & omne malum, quod potest miseris evenire infirmis. Exaudi Benignissima preces nostras. Suscipe Clementissima vota nostra, & sicut es Salus infirmorum, ita nunc impetrare dignare, ut hæc Unda sit remedium salutare quibuslibet ægrotantibus, ut sanitate utriusque hominis recepta, perenniter deserviant Filio tuo Domino nostro, & ejus Patri, qui cum eo vivit & regnat DEUS &c.

Subvenite Sancti DEI occurre Angeli Domini, ut vestris deprecationibus Benefdictio, & gratia Omnipotentis DEI descendat in hanc aquam. Benedico † te aqua cum Benedictione tibi data, quando Christus in Jordane fuit à Joanne Baptizatus. Benefdico te aqua cum privilegio, quo decorata fuisti, quando à Christo in vinum conversa fuisti. Benefdico te aqua cum virtute, quæ tibi data fuit in natatoria Siloe. Benefdico te aqua, per Sacra mysterias in te representata, quando cum sacratissimo sanguine de latere Christi in Cruce fluxisti. Benefdico te aqua per pretium Passionis Christi, per puritatem ejus V. Matris, per humilitatem Patriarcharum, per devotionem Prophetarum, per tolerantiam Apostolorum, per constantiam Martyrum, per fiduciam Confessorum, per perseverantiam Virginum, per continentiam Viduarum, & a per merita omnium Electorum DEI, & auctoritate Sacerdotali in te infunda omnem spiritualem virtutem, qua omni contagio resistere, & quemcunque ab eo oppressum sanare possis. In Nomine Patris †, & Filij † & Spiritus † Sancti. Amen

Aspergatur aqua benedicta. Deinde hac aqua aspergatur infirmus et eadem detur ipsi bibenda; poterit etiam ipsa tangi membrum languidum, abstergi quoque plagæ, vel tumor.⁵⁵

Adonáj, nagy Isten, Alfa és Omega, aki minden betegség és bágyadtság gyógyítására (való) erőt akartál adni a medence vizének, ami, miután az angyal felkavarta a vizet, leereszkedett belé, alázatosan folyamodom hozzád, hogy jámborságod által ennek a víznek a legszentebb Szentháromság, Atya, Fiú, Szentlélek, a legszentségesebb Szűz Anya, minden angyalok, a te összes szentjeid nevében, minden bágyadtság meggyógyítására való erőt adni méltóztass! Amen.

55 *Alia benedictio aquæ ad sanandos langviores, tumores et plagas infirmis*, RF 1685, 297.

Ó, legkegyesebb Szűz Mária, az emberi nem szószólója, íme, szemeid elé hozom ezt a vizet és alázatosan kérlek, járj közben a te Egyszülött fiadnál, a mi Urunk Jézus Krisztusnál, hogy méltóztasson ennek a víznek erőt adni minden betegség és minden gonoszság meggyógyítására, ami a nyomorultakat érheti.

Legkegyesebb, hallgasd meg imádságainkat! Legirgalmasabb, vedd a fogdalmainkat! És mivel te vagy a Betegek üdve, méltóztass megszerezni, hogy ez a [víz]hullám gyógyír legyen bármilyen beteg számára, és hogy mind, aki visszanyerte az egészségét, örökké szolgálhassa a fiadat a mi Urunkat és az ő Atyját, Istent, akivel él és uralkodik, stb. Szálljatok le, Isten szentjeit, Gyűljetek össze, Úr angyalai,⁵⁶ hogy imáitok által a Mindenható áldása és kegyelme szálljon erre a vízre. Megáldalak téged † víz azzal az áldással, ami akkor adatott neked, amikor János megkeresztelte Krisztust a Jordánban. Megáldalak téged † víz azzal a kiváltsággal, amivel akkor ékesítettél fel, amikor Krisztus borrá változtatott. Megáldalak téged † víz azzal az erővel, amit a Siloám tavában kaptál. Megáldalak téged † víz az általad képviselt szent misztérium okán, ami onnan ered, amikor a legszentebb vérrrel együtt folytál ki Krisztus oldalából a kereszten. Megáldalak téged † víz Krisztus szenvedése okán, az ő Szűz Anyjának tisztasága okán, a pátriárák alázatossága okán, a próféták odaadása okán, az apostolok megértése okán, a mártírok szilárdtsága okán, a hitvallók meggyőződése okán, a szüzek állhatatossága okán, az özvegyek kitartása okán és az Isten minden kiválasztottjának érdemei okán, és papi tekintélyemnél fogva beléd oltok minden lelki hatalmat, amellyel ellenállhatsz minden ragálnak és bárminek, ami az egészségedre tör. Az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Ámen.

Hints szentelt vizet. Aztán hintsd meg a beteget a megszentelt vízzel és ugyanebből adj inni is neki; az elgyengült testrészt és a sebet vagy a daganatot szintén le lehet törölni (a vízzel).⁵⁷

A benedikciós ordóban Jézus születésének, csodáinak, és szenvedéstörténetének azok az történései jutnak fontos szerephez, amelyek a vízhez kapcsolódnak. Rögtön az elején a jeruzsálemi csodatevő gyógyvízre, a Bethesda fürdőre utal a szöveg, amiről János evangéliumában esik szó (Jn 5, 1–5). A vízáldás azt emeli ki János

56 Az azonos kezdetű, ismeretlen szerzőségű responzórium a korai középkorban vált a haldoklók körüli liturgikus szertartások részévé. A régi római *ordo defunctorum* szerint akkor kellett énekelni, amikor a lélek elhagyja a testet, vö. Frederick S. PAXTON, *Christianizing Death: The Creation of Ritual Process in the Early Middle Ages*, (Ithaca: Cornell University Press, 1996), 40. A responzórium kezdősora tartalmában jól illeszkedik a benedikció szövegébe. Míg a középkori versben a halott lelkéért ereszkednek alá a szentek és az angyalok, hogy magukkal vigyék, itt éppen fordított az irány. Isten áldását hozzák le magukkal az imáik közvetítésével, hogy elárasszák és megszenteljék vele a vizet.

57 A nyers fordítás a sajátom. Az eredeti tördelést megtartottam, a rövidítéseket feloldottam, ahol ez lehetséges volt. A szövegben a keresztek a keresztség gesztusát jelölik. (K-H. J.) Ezúton köszönöm Klaniczay Gábornak és Kovács Istvánnak a latin fordítások átnézésében és javításában nyújtott értékes segítségét.

történetéből, amikor a fürdőnek egy angyal által időről időre felkavart vize meggyógyítja azt, aki elsőnek lép a medencébe. A Bethesda hullámozó vízének motívuma tér vissza lentebb, amikor a pap Szűz Mária közbenjárását kéri az áldás megszerzéséhez, mert így „a hullám gyógyír lesz” (*unda sit remedium*). A megszentelés aktusa közben a pap ugyanazt az áldást kéri a vízre, mint amivel Keresztelő Szent János megáldotta a Jordán folyót, majd előbb ugyanazzal a kiváltsággal ruházza fel, mint amivel Jézus a borra változtatott vizet, azután a megfeszített Krisztus oldalából folyó víz misztikus erejével, végül ugyanazzal az hatóerővel, mint ami Siloám tavának is megadatott. Az utóbbi hivatkozás azért különösen fontos, mert Jézusnak egy másik, gyógyító vízzel kapcsolatos csodájára vonatkozik, aminek szintén János evangéliuma a forrása (Jn 9). Itt olvashatunk egy születésétől fogva vak férfi csodás gyógyításáról. A történetben Jézus előbb a földre köp, aztán a nyálából és porból összekevert sárral megkeni a vak ember szemét, majd elküldi, hogy mosdjon meg a Siloám (Siloeh) tavának nevezett víztározóban. A férfi így tesz, s mire visszatér, a látása is megjön. A bibliai hivatkozások összhangban állnak az ordó végének utasításával, ami a megszentelt víz használatára vonatkozik. Eszerint a pap – mintegy a gyógyító Krisztus szerepében – meghinti, megitatja, megkeneti a beteget, illetve a végtagjait, sebeit. Valószínűleg ugyanezt tették az ordót használó szerzetesek, és így cselekedhetett talán Paukovics atya is, ám erről nem olvasunk a máriagyúdi forrásokban.

A gyúdi mirákulum-feljegyzések nem különösebben részletezik a korabeli gyógymódokat, de időnként említenek borogatást (*fomentum*), fürdőt (*balneum*), lemosást (*lavare*). Például Gottliebne Borbála, a sellyei kocsmárosné megbénult kezét „különböző, jól bevált borogatásokkal és fürdőkkel” (*probatís variís fomentís, et balneis*) próbálták helyrehozni.⁵⁸ A mozgásképtelen, zombai Hock János egészségét „semmiféle borogatással [...] nem tudták helyreállítani (*nec ullís fomentís ... sanitati restituta*).⁵⁹ Egy siklósi özvegyasszony valószínűleg orbánc miatt bedagadt, váladékozó szemének fájdalmát szintén borogatással igyekeztek csillapítani.⁶⁰

A megszentelt víz használatáról egyetlen csodatörténetben esik szó, amikor a mozgásképtelen, fekete foltos testű kisgyereket az anyja elkezd megfürdetni (*lavare incipit*) a gyúdi templom keresztelőmedencéjében. A gyerekek előzőleg gyógyfüves fürdőt (*herbis balnea*) is készítettek, ám az nem használt.⁶¹ Ugyancsak a gyúdi templomban játszódtott le a másik, megszentelt folyadékkal véghez vitt

58 L3/69, L1/120.

59 L3/58 1751.

60 L3/22 1735. Az orbáncot (*Rothlauf*) csak a német nyelvű változat említi, vö. N 18r. Bővebben lásd KIS-HALAS, „From the Lady...”, 208.

61 L3/34 Részletesen lásd: KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 12–14.

csodás gyógyítás: a Szűz Mária oltárán égő mécses olajával mosták ki egy vak kislány vérző szemét, aki ettől nyomban visszanyerte a látását.⁶² Igaz, egyik történet sem tért ki az olaj vagy a víz megáldásának szertartására, de érdemes megjegyeznünk, hogy mindkettőre létezett a megfelelő ordó a Paukovics atya által is ismert szertartáskönyvekben.⁶³ További érdekes adalék, hogy mindkét csoda szerepel az 1757-ben összeállított gyűdi csodajegyzékben, sőt, a második mirákulumot éppen 1757-ben jegyezték le. A feltevés, hogy maga Paukovics atya javasolta volna ezt a gyógymódot, túlságosan merész, de a körülmények ismeretében az nem zárható ki, hogy ismerte az olaj megáldásnak szertartását.⁶⁴ Ahogyan az is valószínű, hogy nem vette volna föl a betegeket gyógyító víz megszentelésének ordóját a saját használatra szánt könyvecskéjébe, ha nem alkalmazta volna ő maga is. Ráadásul, mindez arra mutat, hogy Joannes Paukovics a kegyhelyet felkereső zarándokok igényeihez alkalmazkodva választotta ki pontosan ezt a szertatást.

Ugyanez a szerkesztői céltudatosság és egyben a kiváló helyzetfelismerő képesség figyelhető meg a gyűjtemény másik tematikus csoportja, a járványoktól védelmező áldások esetében. A Gyűdi Máriának a 18. században kibontakozó tisztelete szinte a kezdettől szorosan egybefonódott a pestissel. Szűz Mária Kaproncáról hozott, majd a Rákóczi szabadságharc idején Eszékre menekített első gyűdi szobrát azért nem akarták visszaadni az eszékiek, mert hitük szerint megóvta az Alsóvárost a pestistől az 1710-es években. A gyűdi kegytemplom ma is látható épülete a siklói vár kegyura, Batthyány Ádámné Strattmann Eleonóra fogadalma nyomán létesült. A grófnő a Gyűdi Máriához fohászkodott akkor, amikor a Habsburg-török háborúban harcoló fia, Batthyány Károly elkapta a pestist 1737-ben, Vidinben. A gyűdi templom épületéhez délkelet felől csatlakozó Szent Mihály kápolna ugyanennek a pestisjárványnak az emlékét őrzi, mert a siklói uradalom számtartója, Griller Mihály így róttá le a háláját a családját megoltalmazó Gyűdi Szűz Máriának.⁶⁵ A gyűdi csodatörténetekben és Innocentius Czerpán siklói ferences adminisztrátor krónikájában, az *Actus Siklosienses*-ben⁶⁶ a környéket 1738-ban elérő járvány megrázó életképei tükröződnek vissza. A kilenc máriagyűdi

62 L3/66 1757. Az esetről bővebben lásd KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 209.

63 *A Rituale Franciscanum* 75. ordója a *Benedictio balnei per maleficiati* azaz „A megrontottak fürdőjének megáldása”, RF 1685, 146–147.

64 *A Rituale Franciscanum*ban 115. számmal szerepel „A betegek megáldása bármely szent tiszteletére égő mécses olajával” című szertartásrend, azaz *Ordo Benedicendi infirmos cum oleo lampadum cujuscunque sancti*, RF 1685, 299–300. Az olajszentelés rítusáról lásd FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen*, 1:335–361. A kora újkori benedikciósönyvek olajszentelő szertartásairól lásd BÁRTH, *Benedikció és exorcizmus...*, 250–251.

65 Részletesen lásd KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 215

66 Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL) III. 115. Siklos Historia *Actus Siklosienses*, 1778

„pestiscsodában” a hiábavaló menekülésről, a lezárt városokból kirekesztett fertőzöttekről, a vesztégzár alá helyezett házakról, az erőszakkal kórházba hurcolt betegekről, a pestiseselek kezelésére kötelezett seborvosokról és az önfeláldozó betegápolókról olvashatunk.⁶⁷ Részletes bemutatásukra korábban már sort kerítettem, itt azért idézem fel őket mégis, mert a pestis és általában a járványok a gyűdi szertartáskönyv születése idején még jócskán a mindennapok fenyegető valóságához tartoztak. Gondoljunk csak a Szerémség és Szlavónia felől időről időre Baranyába érkező marhadögvészre az 1760-as években.⁶⁸ Mivel a korabeli értelmezés szerint a járványokat Isten büntetésének tekintették – akárcsak a természeti csapásokat – távoltartásukra a bűnbánat mellett elsősorban a mennyei védelem eszközeit vették igénybe, s ez utóbbiról árulkodik Paukovics atya gyűjteménye.

Elsőként a Borromei Károlynak tulajdonított fohászt kell kiemelnünk, amelynek már a címében is szerepel a „súlyos betegség”, s valójában a haldokló beteg imádsága a jó halálért, amit a pap maga mondott el a betegágy mellett. Mint ilyen, a betegek lelkigondozásának általános eszköze volt, de egyáltalán nem zárhatjuk ki, hogy a pestisben vagy más járványos betegségben haldoklókat is így vigasztalta a pap. Az imádság címében hivatkozott népszerű pestisszent megjelenése a kézikönyvben szintén jelzésértékű, akárcsak a Borromei Károly ábrázolása a Tizennégy Segítőszent között a siklósi ferencesek egykori *Szentháromság* templomában (a jelenlegi plébániatemplomban), ahol maga Paukovics atya is láthatta.⁶⁹ A képek és az imádság szövege egyúttal Borromei Károlynak az 1679-es bécsi pestisjárványt követő, közvetlenül az uralkodóháztól induló tiszteletének 18. századi, déldunántúli elterjedéséről is tanúskodik.⁷⁰ Utóbbi nem véletlen, hiszen a máriagyű-

67 KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 215–222, újabban: KIS-HALAS Judit, „»... amit megkötöttek, oldjátok fel, amit bezártatok, nyissátok ki!«: A karantén határai a 18. századi pestisjárványok idején a Pécsi Egyházmegyében”, in *Határ – határhelyzet – határátlépés*, szerk. KISS Zsuzsanna és SZILÁGYI Zsolt, Rendi társadalom – polgári társadalom 33 (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2022), 279–292.

68 Lásd pl. Veljko MAKSIĆ, „Čovjek, okoliš, prirodne pojave i kuga u Slavoniji i Srijemu tijekom XVIII. stoljeća” *Scrinia Slavonica* 21 (2021): 117–158.

69 A képeket az eszéki származású Franz Anton Senser pécsi festő készítette, lásd KORHECZ-PAP Zsuzsanna és FÁBIÁN Borbála, „A Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett Ferences Rendtartomány barokk művészeti öröksége”, *Történelem és Muzeológia* 6, 2 (2016): 75–99. A siklósi és a gyűdi festményeket a segítőszenetek középkori, német eredetű kultuszának és a 18. századi dunántúli német telepítés kontextusába illesztve mutatja be Lantosné Imre Mária tanulmánya, lásd LANTOSNÉ IMRE Mária, „»Ihr vierzehn Heiligen, gross bei Gott, O helfet uns in Not und Tod«: Adatok a Tizennégy Segítőszent tiszteletéhez”, *Ars Hungarica* 25, 1–2 (1997): 221–232, különösen 229–231.

70 A bécsi járványról és a Borromei Károly tiszteletére épült Karlskirche történetéről lásd: Boris VELIMIROVIC and Helga VELIMIROVIC, „Plague in Vienna”, *Reviews of Infectious Diseases* 11, 5 (1989): 808–826. Borromei Károly kultuszának európai kialakulásáról és ikonográfiai vonatkozásairól

di és a siklói templomok kegyura, egyúttal a kép megrendelője Batthyány Károly gróf II. József nevelője volt. A siklói festmény bal alsó sarkában látható jelenet a két térdeplő, imára kulcsolt kezű ferences szerzetessel és Siklós látképével összecseng azzal,⁷¹ amit a siklói ferences krónikás írt az 1738-ban lesújtó járványról. Innocentius Czerpán elmeséli, hogy a pestis hírére két szerzetes, Raphael Hass és Eustachius Kovachich atyák⁷² könnyek között együtt imádkoztak a város lakosaival bűnbocsánatért és a fertőzöttekért a kolostor templomában. Mikor a pestis elérte a várost, mindent lezártak: a városkapukat, a várat és a kolostort. A két ferences azonban kint maradt és meg is kapták a pestist, ám csodával határos módon kigyógyultak belőle. Egy harmadik társuk, páter Franciscus Kaszás szintén megfertőződött, ezért őt bezárták a siklói várba. A szerzetes ezt nem bírta elviselni. Az egyik emeleti ablakból a mélybe vetette magát, és belehalt a sérüléseibe.⁷³

A csodafeljegyzések, a siklói krónika és a későbbi gyűdi hitszónok, Raus Ciriill atya pestisről szóló prédikációi a járvánnyal együtt jelentkező állatvérszről is rendre tudósítanak.⁷⁴ A mirákulum-feljegyzésekből az derül ki, hogy a Gyűdi Szűz Mária közbenjárására menekült meg a bácsi kerületben tomboló marhadögvéstől egy zombori kereskedő húsz állata, 1724-ben.⁷⁵ Ugyanezért adott hálát 1731-ben Máriagyűdön egy szabadkai tőzsér.⁷⁶ Azután az 1738–1743 közötti, országos pestisjárvány nyomán támadt marhavész pusztítását fékezte meg a Gyűdi Máriának tett fogadalom ugyanezekben a városokban.⁷⁷ El is zárándokoltak a zombori és a szabadkai hívek Máriagyűdre ezután minden évben. Ha-

bővebben: Pamela M. JONES, „San Carlo Borromeo and Plague Imagery in Milan and Rome”, in *Hope and Healing: Painting in Italy in a Time of Plague, 1500–1800*, Gauvin Alexander BAILEY, Pamela M. JONES, Franco MORMANDO and Thomas W. WORCESTER (Worcester: University of Chicago Press, 2005) 65–96. A kultusz magyarországi elterjedéséről lásd: BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: A Mária ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, 2. köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1977), 2:442.

71 A szerzetesek alakja és a nevek csak a restaurálás után váltak láthatóvá, vö. LANTOSNÉ IMRE „»Ihr vierzehn...», 231.

72 Eustachius Kovachich neve a festményen is szerepel.

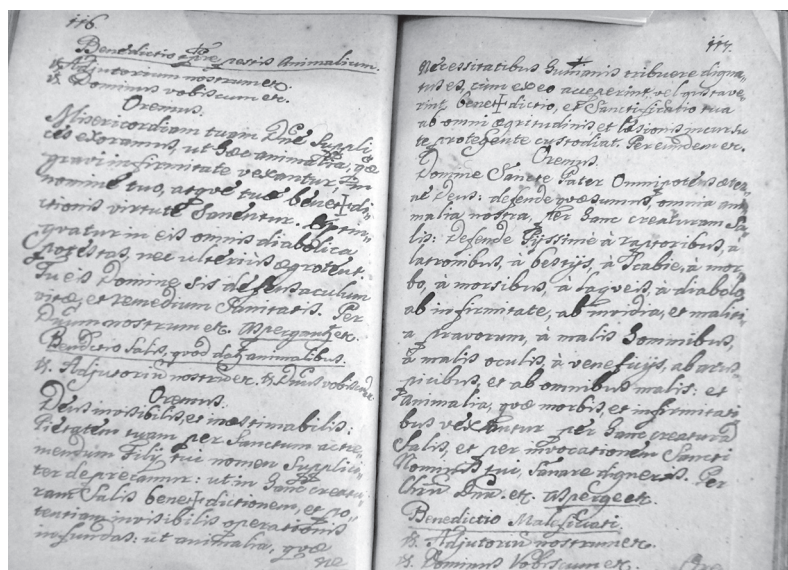
73 *Putantesque hoc extremum esse malorum et anxi* [?] *de vita Superstitum cum firmissimo quo vis poenitendi genere, flentes ad V[enerabilem] Patres Raphaellem Hass et Eustachium Kovachich turmatim accurebant, complicatisque manibus rogabant ut Divinae Clementiae pro afflictis Die Ministris ac Sacerdotes inter vestibulum & altare plorarent, et deprecarentur.*

74 KIS-HALAS Judit, „»Mária arany nyilas szállás«: A pestis egy 18. századi ferences szerzetes prédikációjában”, in *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben: Történetek találkozása*, szerk. BÁRTH Dániel, *Folcloristica Historica* 4 (Budapest: MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2021).

75 L3/4.

76 L3/15.

77 L3/43, L1/58.

2. kép. Benedictio salis quod datur animalibus (részlet).

Preces devotionales, 116–117.

sonló okból mentek hálaadó körmenettel a kegyhelyre a valpóiak⁷⁸ és az egész diakóvári egyházmegye, amikor az 1760-as évek elején ismét a *lues animalium* (marhadögvész) dúlt.⁷⁹ A siklói ferences krónikás az 1768-as évhez jegyezte fel a tavaszi és a júniusi áradásokat követő állatjárványt.⁸⁰ Az 1738-as pestis idején azt a fogadalmat tették a siklósiak, hogy ha Szűz Mária megoltalmazza őket, akkor minden páratlan év húsvét és pünkösd hétfőjén, valamint minden újhoid vasárnap elzarándokolnak a gyűdi kegyhelyre.⁸¹ Bár Innocentius Czerpán beszámolója nem tér ki rá, de feltételezhetjük, hogy a siklósiak az állatvész idején is a Gyűdi Máriától várták a mennyei segítséget. A csodaelbeszélések tanúsága szerint Máriagyűdöt már régóta előszeretettel látogatták a környék, sőt a Dráván túli területek pásztorai, állatkereskedői, fuvarosai – köztük a délszláv etnikumhoz tartozó ortodox keresztények –, kifejezetten a beteg állatok gyógyulása reményében. Az 1757-ben felvett tanúvallomások egyike épp arról szól, hogy az ortodox hitű „vlach” (*valachi*) kondások gyakran a gyűdi templom körül hajtották a disznó-

78 L1/175.

79 L1/176, L1/187.

80 *Actus Siklosienses*, 49–50.81 *Actus Siklosienses*, 41–42.

csordát azért, hogy meginduljon a sertések vizelete.⁸² A mirákulumtörténetekből iderül, hogy a Gyűdi Mária hathatós segítséget nyújtott az elveszett állatok megkerítésében, és megvédte azokat a legkülönbébb betegségektől. Nyilvánvaló tehát, hogy Paukovics atya kézikönyvében ott állt a dögvész esetére ajánlott szertartásrend és egy másik is, a beteg állatoknak szánt só megáldásához (2. kép).⁸³ Az utóbbit részletesen idézem, mert jól illusztrálja, hogy az állatokra leselkedő állati, emberi, sőt démonikus veszélyek teljes skáláját felvonultató áldás ugyanilyen széles körben biztosította a jószágok védelmét – s a páter célja nyilván pontosan ez lehetett, amikor felolvasta.

DEUS invisibilis, & inestimabilis; pietatem tuam, per sanctum ac tremendum Filij tui Nomen, suppliciter deprecamur ut in hanc creaturam salis benedictionem, & potentiam invisibilis operationis infundas; ut animalia, quae necessitatibus humanis tribuere dignatus es, cum ex coacceperint, vel gustaverint, benedictio, & sanctificatio tua ab omni aegritudinis & lesionis incursute protegente custodiat.

Domine Sancte Pater Omnipotens aeternae DEUS: defende quæsumus, omnia animalia nostra, per hanc creaturam salis: Defende pijsime à raptoribus, à latronibus, à bestiis, à scabio, à morbo, à morsibus, à laqueis, à diabolo, ab infirmitatibus, ab invidia, & malitia pravorum, à malis hominibus, à malis oculis, à veneficijs, ab aurospicibus, & ab omnibus malis: & animalia, quae morbis, & infirmitatibus vexantur, per hanc creaturam salis, & per invocationem sancti Nominis tui, sanare digneris.

Láthatatlan és felmérhetetlen Isten, alázatosan könyörgünk jámborságodhoz Fiad szent és félelmetes Nevével, hogy áraszd el ezt a só teremtményt áldással és ruházd fel láthatatlan erővel, hogy a te áldásod és megszentelésed által megőrizze az állatokat, amiket az ember szükségére teremtettél, minden betegségtől és sebesüléstől, amikor megkapják vagy megízlelik.

Mindenható szent Atyánk, örök Isten, könyörgünk, védelmezd meg minden állatunkat e só teremtmény által! Véd meg őket, legkegyesebben, a rablóktól, a gonosztevőktől, a vadállatoktól, a rühességtől, a betegségektől, a csapdáktól, az ördögtől, a legyengüléstől, a gonoszok irigységétől és rosszindulatától, a rossz emberektől, az ártó szemektől, a méregkeverőktől / boszorkányoktól, a jövőmondóktól és minden rossztól. S kegyeskedj meggyógyítani e só teremtmény és a te szent neved felidézése által azokat az állatokat, amelyek gyengélkednek és betegség sújtja őket.

82 KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 250–251.

83 A rubrikákat kihagyom. (K-H. J.) 69. számú szertartásrend, RF 1685, 236–237.

Végül vizsgáljuk meg a használat szempontjából a *Preces devotionales* gyógyító szertartásainak harmadik csoportját, azaz a rontás és a megszállottság eseteire szóló ordókat. Joannes Paukovics három olyan benedikciót vett fel a kézikönyvébe, ami a rontás ellen nyújtott hatékony védelmet. Az egyik a már idézett, rövid gyűrűáldás, ami a hétköznapi ékszert az ördög hatalmától megóvó amuletté változtatja.

*Creator conservator humani generis, Dator gratiae spiritualis, Conditor aeternae salutis: Tu Domine emittere digneris Spiritum, Sanctum tuum Paraclitum de caelis, & tuam, sanctam Bene † dictionem super annulum hunc; ut sit armatura potens contra omnes virtutes diabolicas. Et ego in tuo Nomine eum bene † dico, & sancti † fico. In Nomine ...*⁸⁴

Teremtője és megtartója az emberi nemnek, adományozója a lelki kegyelemnek, örök üdvösség alapja, Te, Uram, kegyeskedj kibocsátani a te Vigasztaló Szentlelkedet a mennyből és a te szent áldásodat e gyűrű fölé, hogy hathatós fegyver legyen minden ördögi erő / hatalom ellen. S én megáldom és megszentelem ezt (a gyűrűt) az Ő nevében. Az Atya...

A másik a kalocsai egyházmegyei szertartáskönyvben is megtalálható fegyveráldás, ami egy exorcizmusból és egy orációból áll.⁸⁵ A rontás mindkét részben hangsúlyos: ezt kell eloszlatni és kiűzni a puszkaporból és a puszkagolyókból, illetve – többek között – ettől és az ördög hatalmától kell majd védelmeznie az így megszentelt fegyvereknek.⁸⁶ Nézzük az orációnak a rontásra vonatkozó részletét:

Ineffabilem clementiam tuam, omnipotens, aeternae Deus, humiliter imploramus: ut, sicut tu es Unus in essentia, & Trinus in Personis, Pater, Verbum & Spiritus sanctus; ita per eandem immensam clementiam, & pietatem tuam, Benedicere digneris has tuas creaturas Pulveris tormentarii, (Globorum plumbeorum, & ferreorum, & c.) ut sint omnibus Christianis fidelibus ad defensionem, justis ea usurpantibus protectio, & defensio perpetua contra omnes Spiritus malignos, incantationes, praestigia, & maleficia: sintque perpetua malignorum spirituum, & maleficiorum expulsio, annihilatio, eorumque ac omnium praestigiosarum illusionum dissolutio, dissipatio: ut quemcunque locum corporis humani, ac hostilis tetigerint, nulla spirituum malignorum potestas eorum vim retundere, vel debilitare possit.

84 RF 1685, 261–262.

85 RRC 1738, 349–350.

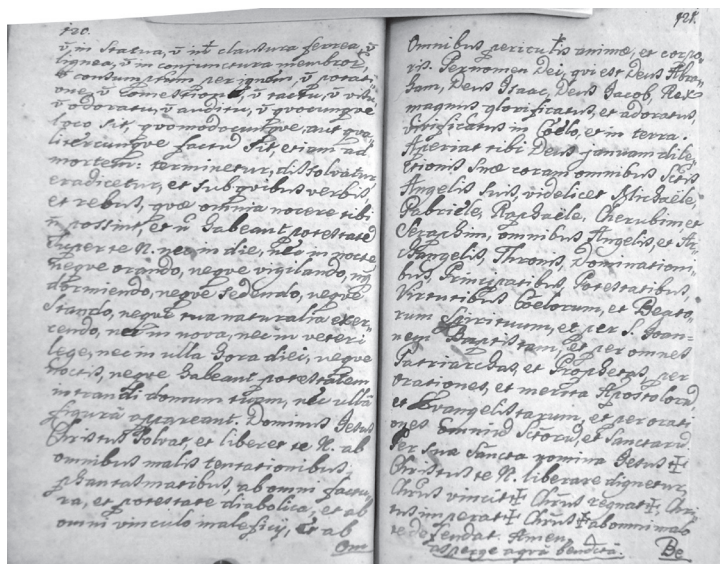
86 Báth Dániel a fegyveráldásoknak ugyanezt a tartalmi sajátágát emeli ki, vö. BÁTH, *Benedikció és exorcizmus...*, 345.

Alázattal kérjük kimondhatatlan irgalmadat, mindenható, örökkévaló Isten, hogy, miként lényegedben egy vagy, személyedben három, Atya, Ige és Szentlélek, úgy ugyanazzal a hatalmas irgalmassággal és jámborsággal kegyeskedj megáldani e lőpor (ólom- és vasgolyó, stb.) teremtményeidet, hogy védelmet nyújtsanak minden keresztény hívőnek, megóvják az igazakat az ő javaikat bitorlóktól, és örökös védelmet nyújtsanak minden gonosz szellem, bájolás (ráolvasás / varázsigé), varázslat és rontás ellen, és örökre kiűzzék és megsemmisítsék a gonosz szellemeket, eloszlassák a varázslók káprázatait, és bármely helyen érnék is – ellenségesen – az ember testét, a gonosz szellemek hatalma ne vehesse el vagy gyengítse meg az erejüket.

Bár ez a szertartásrend nem gyógyító célú, de közvetve mégis az egészség-betegség tematikához tartozik, mert az ember testi épségét veszélyeztető rontástól kéri ez égi védelmet. A benedikció célja az volt, hogy a mennyei erővel felruházott fegyverek ne csak megvédjék az embert testét attól, hogy az ördögi és emberi gonoszság sebet ejtsen rajta, hanem győzelemre is segítsék az ördögi-démoni seregek ellen. Nem tudjuk persze, hogy sor került-e például a siklói vár löszereinek, golyóbisainak, vagy az ott szolgáló katonák puskáinak megáldására, de nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget. A szertartásrend jelenléte a máriagyűdi kézikönyvben arról tanúskodik, hogy az ordóra szüksége volt a híveknek. Annál is inkább, mert a gyűdi csodák kedvezményezettjei között szép számban képviseltették magukat a környékbeli helyőrségek (Eszék, Szigetvár, sőt Pétervárad) tisztjei, akik közül többen is fogadalmat tettek a gyűdi zarándoklatra. A máriagyűdi templom főoltára fölött pedig a 18. században még ott függött a kegyúr, Batthyány Károly ex voto ajándéka: egy életnagyságú fegyverekből és katonai zászlókból álló, azaz nagyméretű és látványos, ezüst(özött?) kompozíció, amivel a törökök ellen küzdő hadvezér róta le a háláját az őt megsegítő Gyűdi Szűz Máriának.⁸⁷

A kézikönyv harmadik, rontás ellen használható szertartásrendje a *Benedictio maleficiati*, azaz „A megrontottak áldása”, azonban teljes joggal nevezhető gyógyító szándékú áldásnak (3. kép). A szöveg tulajdonképpen egy hosszú oráció, ami az emberre leselkedő ördögi rontás számtalan formájának, forrásának és módjának felsorolásával indul, majd három lépésben megszabadítja a beteget az ártalmas démoni erőktől. A benedikció első részének költői eszközeit, motívumait korábban alapos vizsgálat alá vettem, s akkor párhuzamba állítottam őket a rá-

87 Bővebben lásd KIS-HALAS, „Harcos térítéből...”.

3. kép. Benedictio Maleficiati (részlet). Preces devotionales, 120–121.

olvasásokkal és az archaikus imákkal, így erre nem térek ki részletesen,⁸⁸ hanem az ordó második részével foglalkozom.

Dominus JESUS Christus absolvat, & liberet te N. ab omnibus malis tentationibus, phantasmatibus, ab omni facturas & potestate diabolica, & ab omni vinculo maleficij, & ab omnibus periculis anime, & corporis. Per nomen DEI, qui est DEUS Abraham, DEUS Isaac, DEUS Jacob, Rex magnus glorificatus, & adoratus, vivificatus in celo, & in terra. Aperiat tibi DEUS januam dilectionis suae coram omnibus Sanctis Angelis fuis, videlicet Michaële, Gabriele, Raphaële, Cherubim, & Seraphim, omnibus Angelis, & Archangelis, Thronis, Dominationibus, Principatibus, Potestatibus, & virtutibus calorum, & Beatorum Spirituum, & per Sanctum Joannem Baptistam, & per omnes Patriarchas et Prophetas, per orationes, & merita Apostolorum & Evangelistarum, & per orationes omnium Sanctorum & Sanctarum. Per sua sancta nomina JESUS Christus te N. liberare dignetur, Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, Christus ab omni malo te defendat. Amen. Aspergatur aquae benedictae.

88 KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 244–246. A népi és az egyházi gyakorlat összehasonlításáról bővebben lásd PÓCS, *Ráolvasások...*, 519–524.

Az Úr Jézus oldozzon fel és szabadítson meg téged N. [itt a beteg neve áll] minden gonosz kísértéstől, képzelgéstől, minden ördögi csinálmánytól és hatalomtól, a rontó emberek / boszorkányok minden bilincsetől, a testre és a lélekre leselkedő minden veszélytől. Isten neve okán, aki Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jákob Istene, akit dicsőítenek, imádnak és megelevenítenek a menyben és a földön. Nyissa meg neked Isten az ő örömeinek ajtaját, minden szent angyalok, nevezetesen Mihály, Gábiel, Rafael, a kerubok és szeráfok, minden angyal és arkangyal, a trónok, uralkodók, erők, hatalmasságok, és a mennyek és a boldogok lelkek erényei előtt, és Keresztelő Szent János okán, minden pátriárka és próféta okán, az apostolok és az evangélisták imádságai és érdemei okán, minden szentek imádságai és érdemei okán. Jézus Krisztus az ő szent neve által méltóztasson megszabadítani téged N. Krisztus győzedelmeskedik, Krisztus uralkodik, Krisztus parancsol, Krisztus megóv téged minden rossztól. Ámen.

Hintessék meg szenteltvízzel!

Az imádkozó pap először teljes létszámban hadrendbe állítja a mennyei segítőket, az angyali hierarchiáktól Keresztelő Szent Jánoson át az összes szentig, s arra kéri Istent, hogy „nyissa meg az ő (mennyei?) örömeinek ajtaját” (*aperiat tibi Deus januam dilectionis suam*) a beteg számára. Majd, miután így biztonságba helyezte a beteget a mennyben, azt kéri Jézus Krisztustól, hogy „szent neve által szabadítson meg téged” (*per sua sancta nomina Jesus Christus te liberare dignetur*). Végül, az áldást záró formulával „Krisztus győz, Krisztus uralkodik, Krisztus parancsol, Krisztus megóv minden rossztól” (*Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, Christus omni malo te defendat*) elejét veszi minden későbbi rontó szándéknak.

Egyelőre csak találgathatunk, miért nem vette át Paukovics atya a megrontottak gyógyítására szolgáló fürdő, illetve a nekik szánt leves megáldására szolgáló benedikciókat is Sannig gyűjteményéből. Holott az utóbbi rögtön a *Benedictio maleficiati* szertartásrendje után következik a *Rituale Franciscanum*-ban. A megszentelt vízben történő fürdés és általában a gyógyító fürdő pedig, mint fent láthattuk, az egyik leggyakrabban említett gyógymód volt a gyűdi csoda-feljegyzésekben. Tudunk arról a különleges templomi fürdetésről is, amit a gyűdi csodagyűjtemény megőrzött. Elképzelhetőnek tartom, hogy Pater Paukovics egyszerűen gyakorlati szempontokat érvényesített és a saját tapasztalatai alapján elegendőnek vélte, ha két szertartást iktat be a rontás kezelésére. Hiszen a *Benedictio maleficiati* éppen a költői eszközként alkalmazott halmozó felsorolások (a rontás mibenléte, okozója, módja, illetve a beteget gyógyító égi orvosok kiterjedt csoportja) révén alkalmas lehetett a legkülönbözőbb eredetű, rontásként értelmezett tünet, panasz, baj orvoslására. Nem tudjuk persze, hányan jelentkeztek Paukovics páternél azzal, hogy áldja meg a rontástól szenvedő beteget. A siklósi Ursula ko-

rábban már idézett történetén túl a gyűdi csodafeljegyzések semmit sem árulnak el a helybeli ferencesek rontást gyógyító, esetleges ördögűző tevékenységéről. Talán azért, mert a 18. század közepére, amikor az első gyűdi csodagyűjteményt összeállították, a katolikus egyház már egyre kevésbé fogadta el ezt a szerzetesi gyakorlatot?⁸⁹ Ebbe az irányba mutat a zombori Rochus Szmendrovich ellen indult eljárás.⁹⁰ Az 1757-es tanúkihallgatáson ugyan egy másik siklói fiatal nőről is elhangzott az, hogy a „gonosz lélek megkísértette” (*a maligno spiritu circumcessa fuerat*), s ebből a Gyűdi Mária szabadította meg, de arról nem szólt a tanú, hogy ebben a ferences atyák közreműködtek volna.⁹¹ A kegyhelyre mezítláb érkező, vukovári megszállott nőről, Millasovich Magdolnáról szóló gyűdi mirákulumban sem esik szó exorcizmusról.⁹² A siklói jegyzőkönyv keletkezését megelőző, vagy az azt követő évtizedekből ismerünk még néhány megszállottság- esetet a Máriagyűd vonzaskörzetéhez tartozó, illetve a boszniai rendtartomány területén levő helységekből. Ezek azonban nem a csoda-feljegyzések között, hanem a boszorkányperlek jegyzőkönyveiben maradtak fenn. Egy 1717-es dunaföldvári⁹³ tanúvallomás arról szól, hogy a helybeli ferences barát áldása gyógyította meg a boszorkányok által megrontottnak vélt kvártélyos német katonát. Egy 1732-ben, Zomborban keletkezett vádirat szerint pedig a nasicei⁹⁴ ferences kolostor egyik szerzetese ördögöket űzött ki a tovarisevói⁹⁵ szerb bába- és gyógyítóasszonyból, aki – állítólag – attól betegedett meg súlyosan, mert ördögi szeretője és a cimborái rendszeresen elhurcolták őt éjszakai összejöveteleikre.⁹⁶ Végül, itt kell még megemlítenünk a már említett zombori ferences szerzetes, Rochus Szmendrovich egyházi bírósági vizsgálatához csatolt, az 1760-as évekből származó tanúsítványokat. Ezek számos csodásgyógyítás-történetet sorolnak fel, amelyekben Rókus atya a legkülönfélébb nyavalyákból kúrálta ki zombori híveit az egyházi áldások és átkok segítségével. Egyik megszállott betegéről, egy bizonyos Buday vagy Balatinacz Annáról még

89 BÁRTH, *A zombori ördögűző...*, Máriagyűdről lásd KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 240–246.

90 Bárh Dániel vizsgálata ezt a tendenciát erősíti, lásd BÁRTH, *A zombori ördögűző...*

91 Mihics Ádám tv., Siklós (Baranya m.), Jkv. Részletesen lásd: KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 242–243.

92 L1/98 1752.

93 SCHRAM Ferenc, szerk., *Magyarországi boszorkányperlek*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 2:464–468. Az esetről részletesen lásd KIS-HALAS *Boszorkányok, gyógyítók...*, 128–130.

94 Magyar nevén Nekcse. Ferences kolostora 1373-ban épült, s 1757-ig a Bosnia-Argentina, majd a Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett rendtartományhoz tartozott, lásd KARÁCSONYI, *Szent Ferencz...*, 2:344–350; Emericus PAVICH, *Ramus viridantis olivae* [...] (Buda, L. F. Landerer, 1766), 296–299.

95 Későbbi magyar nevén Bácsstóváros, ma község Szerbiában. A 18. században az elnéptelenedett puszta helyre szerbek majd németek települtek.

96 Az esetről részletesen lásd KIS-HALAS, *Boszorkányok, gyógyítók...*, 146–147.

azt is följegyezték, hogy 1769-ben éppen Máriagyúdon keresett gyógyulást. Állítólag, a gyűdi atyák– köztük talán Joannes Paukovics? – csak elrohanni látták a kegytemplom ajtajából az asszonyt, aki végül visszatért Zomborba.⁹⁷

Összegzés

Joannes Baptista Paukovics kéziratos liturgikus kézikönyve egyedülállónak tekinthető, hiszen hasonló céllal íródott művet egyelőre alig ismerünk korból. A források feltárását követően világossá vált, hogy a *Preces devotionales*-ben foglalt szövegek szinte mindegyike másolat, a kötet valójában kompiláció. A saját szerzetesi környezetében jól képzettnek számító szerző egy közepes nagyságrendű kegyhely hitszónoka volt, amikor összeállította a művét, még hozzá deklaráltan a saját használatára. Mindebből az következik, hogy az alkotói invenció és sajátságok helyett a használat szempontjából érdemes megvizsgálni Pater Paukovics kézikönyvét. Egyrészt a kegyhelyen vagy hozzá kapcsolódva készült korabeli művek és iratok környezetében, másrészt az orvoslás egyházi kontextusában elhelyezve.

A máriagyúdi liturgikus kézikönyvbe felvett 23 szertartásrendnek több mint a fele (13 ordó) a profán dolgok (*rerum non sacrarum*) megáldására, vagy valamilyen profán szükséghelyzet kezelésére szolgált. Az előbbihez tartozik például a puskapor és a puskagolyók, a gyűrűk, a beteg állatoknak adandó só, vagy a betegek ápolásához használható víz megszentelése. Az utóbbi kategóriába sorolhatók a vihar vagy a tűzkár elhárítását célzó exorcizmusok, illetve áldás. Ezek közül azokat vizsgáltam meg alaposabban, amelyek a címükben és / vagy szövegükben utaltak a gyógyításra, illetve az egészség megóvására.

A járványok elleni, valamint az állatokkal és betegségeikkel foglalkozó benedikciók jelenléte összefüggésbe hozható a máriagyúdi kegyhely két jellegzetességével: a pestishez több szálon is kapcsolódó kultusszal, valamint a Gyűdi Szűz Mária „állatgyógyító” szerepével. A gyűdi kegyhely gyógyító profiljának harmadik sajátága, ami a csoda-feljegyzések korábbi összesítéséből egyértelműen láthatóvá vált, nevezetesen a szem- és a végtagproblémák hangsúlyos jelenléte, a kézikönyvben kevésbé volt tetten érhető. Ha egyáltalán, a két tünetcsoport esetében egyaránt gyakran alkalmazott „vizes” gyógymódok és néhány gyógyító célra szánt ordó szövegének motívumai között mutatkozott páthuzam. Végül de nem utolsósorban a rontásnak tulajdonított betegségek ellen használható szertartásrendek, illetve szövegrészletek érdemeltek figyelmet, mert a kézikönyvben

97 BÁRTH, *A zombori ördögűző...*, 118.

való markánsabb jelenlétük éppen ellentétben áll azzal a képpel, amit a máriagyűdi mirákulumgyűjtemények mutattak. A csodaszövegekben ugyanis csak elvétve fordult elő a rontás-magyarázat. Ennek persze számos oka lehet – például a jegyzékek összeállítóinak szándékai –, s nem feltétlenül jelenti azt, hogy a Gyűdi Mária segítségét ne keresték volna azok, akik démoni erők működésére, ördögi praktikára, boszorkányos mesterkedésre gyanakodtak, amikor baj érte őket. Tény, hogy Paukovics atya kézikönyvében a 13 profán tárgyú szertartásrendből az egyik leg-hosszabb éppen a megrontottak meggyógyítására való, és több is van, ami a rontástól és az ördög cselvetéseitől nyújt védelmet. Ebből egyelőre csak arra következtethetünk, hogy a hívek igényelték a rontás egyházi eszközökkel való orvoslását, Paukovics atya pedig a legjobb tudása szerint igyekezett kielégíteni ezt az igényt.

Johannes Paukovics munkáját ezúttal egy gyógyítással is foglalkozó ferences szerzetes „liturgikus receptkönyveként” vettük szemügyre. A *Preces devotionales* azonban jóval több, mint szertartáskönyv, hiszen az egyházi áldások és átkok csak egy kisebb részét teszik ki az offíciumok, feloldozások, litániák mellett. Láthatuk, hogy Joannes Paukovics életéről eddig csak igen keveset árultak el a korabeli források. Kézikönyvének további, alapos vizsgálata azonban a rejtőzködő szerző-összeállító alakját is élesebb megvilágításba helyezi majd.

III.

Betegség és bajelhárítás a kora újkorban: műfajok és esetek

A haldokló lelkipásztor és az ármányos térítő

A II. Ferdinánd uralkodása alatt nagy erővel megindított, majd a 17. század egészében megszakítatlanul folytatódó katolikus térítési erőfeszítések, amint az közismert, a szélsőséges formákat is öltő állami támogatás és legitimáció mellett nem nélkülözték az erőszakos eszközök alkalmazását sem. Már a korábbi kutatásban is vetült némi fény egy olyan, ismétlődő élethelyzetre, a haldoklók körül, vallási és felekezeti önmeghatározásukkal szemben elkövetett katolikus visszaélésekre, amire vonatkozó forrásaink az utóbbi években is tovább szaporodtak. Bevezetésül a tanulmányomban tárgyalni kívánt folyamat két időbeli végpontját idézem fel olyan emlékeztetőül, amelyekkel a problémát exponálhatom.

Már a katolikus visszaéléseket részletesen leíró művek egyik korai magyar nyelvű darabjában, Heltai Gáspár *Hálójában* szóba kerültek a protestánsok súlyos betegségét, rabságát vagy haldoklását kihasználó katolikus atyák ténykedései, bár itt még érezni valamennyit a jelenség egzotikus újdonságából is, hiszen a megbotránkozató jogtalanságokról szóló beszámoló a külföldön meghonosodott gyakorlatot mutatja be. A mű kilencedik részében Heltai elbeszéli azokat a fortélyokat, amelyeket a spanyolországi inkvizítorok használnak fel a börtönbe vetett foglyok megtörésére. Komoly kínzásoknak vetik alá a rabokat annak reményében, hogy azok feladják vallási tévelygéseiket, visszatérnek a katolikus egyházba. A kínzások hatására némelyek elvesztik erejüket, némelyek bénává válnak. Azokat a rabokat, „akiket másodnap kénra avagy halálra ki akarnak hozatni, azokat a szoros temlecekbe rakják külön. És éjjel kilenc avagy tíz órakort mindenikhez papot küldnek, ki megvigye az halálos hírt mindennek, és ki meggyóntassa.”¹ Akiknek elég erős volt a hitük, azok mindeddig kitartottak, és Isten sem feled-

1 HELTAI Gáspár, *Háló*, kiad. TAMÁS Zsuzsanna, jegyz., utószó KÖSZEGHY Péter, Millenniumi könyvtár 116 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 92.

kezett meg róluk, hanem vigasztaló angyalt küldött hozzájuk. Gyakran azonban a halál előtti létállapotban végül fogást tudnak találni rajtuk azzal, hogy egyedül hagyják őket a szűk magánzárkában merengeni az életükön, és késő este beküldenek hozzájuk egy inkvizítort azzal a hírrel, hogy meg fognak halni. Arra számítanak, hogy a kiszolgáltatottak végső kétségbeesésükben a megtérést választják és ezzel sok esetben a szabadulást. Sokan így is tettek, de voltak a meggyőződésük mellett végig kitartó rabok, akik inkább választották a halált, mint a megtérést.

Hogy az ember nemcsak erőszakos halálát megelőzően, hanem akár természetes okból bekövetkező haldoklása során is egyenlőtlen ellenfelévé, korlátozott cselekvőképességű, autonómiától megfosztott elszenvettségévé válhat egy jól időzített rekatolizációs térítési akaratnak, az másfél évszázaddal később már a bizonyításra sem szoruló, mindennapi léttapasztalatok egyikeként kap nagy nyomatókat Bethlen Kata irataiban. Végrendeletében, leveleiben és önéletírásában ismétlődően kifejtette, hogy az általa igaznak tartott hitben kíván meghalni, református szertartással és azonos vallásúak között akar eltemetve lenni.² Önéletírása szerint buzgón esedezett az Istenhez, hogy haldoklásakor igaz hitű személyek vegyék körül, akik meggátolhatják, hogy a testét vallásától idegen ceremóniákkal beszennyezzék. Ismétlődő megfogalmazásaiban az utolsó kenet katolikus módra történő feladása jelenti a lélekre leselkedő borzalmak legrettegettebb aktusát, ami olyan iszonyattal töltötte el, hogy minden lehetséges módon biztosítani kívánta magát e visszaélés ellen. Bethlen Kata félelmét az alapozta meg, hogy első házasságából született fia, Haller Pál, és leánya, Teleki Pálné Haller Borbála katolikusok voltak, és a katolikus egyház előjáróival fenntartott kapcsolataikkal is megbotránkoztatták. Attól félt, hogy akarata ellenére gyermekei jezsuitákat hívnak halálos ágyához, és katolikus módon meggyöntatják és áldoztatják. Irataiban két olyan személyről is szó esik a környezetéből, egy távoli nőrokonáról és egy brassói katonatisztról, akiket a jezsuiták ilyen erőszakkal térítettek meg. Hogy vele ne történjen hasonló, halála közeledtével gondoskodott róla, hogy a testvére, Bethlen Sámuel, a sógornője, Nemes Klára, és a fogarasi lelkész, Jantsó Mihály mellette legyen. Annak ellenére, hogy többször kikel azok ellen, akik kihasználják az emberi haldoklás kiszolgáltatott létállapotát, valójában – amint arra Fazakas Gergely Tamás finom megfigyelése utalt – a pestisben haldokló katolikus első férje, Haller László mellett maga Bethlen Kata került pontosan

2 FAZAKAS Gergely Tamás, „Mártírium, vallási persecutio, az utolsó kenet és Bethlen Kata”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István és mások, 446–462 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 452–456.

ugyanilyen helyzetbe, vagyis saját református vallása szerint támogatta és kísérte férjét a haldoklás folyamatában.³

A Bethlen Kata atavisztikus félelmeit rögzítő szöveghelyek magyarázata során Fazakas már javaslatot tett arra, hogy össze lehetne és kellene is gyűjteni azokat az eseteket, amelyek a haldokló körüli visszaélések hasonló példáit adják. Ő maga a Tóth István György forrásközléseiben található két ilyen történet mellett Daniel Krman esetére utalt. A jelen tanulmány tulajdonképpen – e kezdeményezést követve – a Heltai Gáspár és Bethlen Kata szövegei közötti időtávot kívánja áthidalni néhány további eset felvillantásával. Az adatsort persze messze nem a teljesség igénye formálja, hiszen a polemikus egyházi irodalom, főként az anti-jezsuitika, még annak 19. századi szövegei is, már közzétettek további eseteket, olykor levéltári források alapján.⁴

Štefán Pilárik a Zólyom vármegyei Ocsován született 1615-ben, szláv ajkú lutheránus papi család legidősebb gyermekeként.⁵ Huszonnégy évesen szentelte pappá Zólyomban Gregor Láni szuperintendens. Több mint háromévtizedes lelkészi szolgálat után a gyászévtized hozta el meghatározó sorsfordulatot. 1672-ben állomáshelyét, a szenicei paplakot támadás érte, az erőszakos ellenreformáció katolikus térítői – nevezetesen Bársony János királyi ítélőmester emberei – elűldözték a lelkipásztort. Rövid bujdosás után az ország elhagyását választotta. Először a sziléziai Boroszlóba, majd a szászországi Zittauba és Bautzenbe menekült, végül az újonnan alapított Neusalza cseh exuláns kolóniájának lelkésze lett.

Pilárik biblikus cseh nyelvű *Sors Pilarikiana* (1666), továbbá német nyelvű *Currus Jehovae mirabilis* (1678) és *Turcico-Tartarica crudelitas* (1684) című művei⁶ tele vannak a jezsuitáktól elszenvedett sérelmei felemlegetésével és az ellenük címzett kirohanásokkal. Álszent papoknak tartja őket, akik a nemesek rossz tanácsadói, a protestáns prédikátoroknak csak ártani akarnak, és ahol csak tudják, akadályozzák előrejutásukat. Erre példa a *Currus Jehovae mirabilis* című életrajzi művének harmadik fejezete, amelyben Pilárik elbeszéli, hogy 1639-ben, pap-

3 FAZAKAS, „Mártírium, vallási persecutio...”, 460.

4 Ilyen eset történt 1716-ban egy eperjesi városi tanácsos kilencvenéves özvegyével és 1727-ben a trencséni nemessel, Dubrovai Gáspárral. EGERVÁRI Ödön, *A protestantizmus élet-halál harca a jezsuitizmus ellen Magyarországon*, 2 kötet. (Pest: Vodianer, 1871), 2:26–27.

5 Pilárik életrajzának áttekintéséhez: STROMP László, „II. Pilárik István élete”, *Protestáns Szemle* 6 (1894): 622–645, 692–708; ZOVÁNYI Jenő, „Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről”, *Protestáns Szemle* 15 (1903): 271–276; Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech* (Praha: Kalich, 2005), 54–55; Eva KOWALSKÁ, *Na dalekých cestách, v cudzích krajinách: Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesijného exilu z Uhorska v 17. storočí* (Bratislava: Veda, 2014), 122.

6 Štefan PILÁRIK, *Výber z diela*, zost. Jozef MINÁRIK, *Pamiatky staršej literatúry slovenskej* 6 (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958).

pá szentelését követően el akarta foglalni édesapja nagyócsai szolgálati helyét, de a helyi földbirtokosnak, Csáky Lászlónak a jezsuita gyóntatója ezt nem nézte jó szemmel. A jezsuita szerette volna, hogyha nem az ifjabb Pilárik, hanem egy katolikus pap kerül a templomba. Így az sem meglepő, hogy ugyanebben a munkájában több alkalommal elbeszéli azt a jezsuita atyáknak tulajdonított gyakorlatot, hogy halálra készülő, halálos betegségben szenvedő vagy öntudatlan állapotban lévő protestáns híveket akaratuk ellenére megpróbálnak erőszakos módon katolizálni. A negyedik és ötödik fejezet szól arról, hogy Illésházy Gábor felesége, Széchy Éva grófnő elhívta őt udvari lelkészének, azonban időközben férje katolizált. Pilárikot ennek ellenére alkalmazták az udvarban, sőt prédikációi hatására Illésházy visszatért a lutheránus hitre. 1651-ben azonban ágynak esett. Míg Bánban betegeskedett, két jezsuita látogatta meg Trencsénből. Ki akarták használni a gróf magatehetetlen helyzetét, és meg akarták áldoztatni, vagyis erőszakkal a szájába akarták tenni a megszentelt ostyát. Azonban nem jártak sikerrel, mert Illésházy gróf tudatánál volt, és ezekkel a szavakkal zavarta el őket: „Menjetek innen, ti, az emberi lelkek elcsábítói! Az Isten engem kíségett a pokol gyötrelméből, amiben egészen nyakig benne voltam.”⁷ A gróf sógornője, aki katolikus volt, teljesen megremült ezektől a szavaktól. A jezsuiták pedig méltatlankodtak, hogy ilyen nagy távolságot kellett megtenniük a monstranciával. A történet elbeszélése végén elmondja Pilárik, hogy mindebből komoly baja származott, hiszen a jezsuiták, különösképpen Lingo páter őt vádolta a sikertelenségért. Lingo atya azonosítható személy,⁸ azonban a Pilárik műveiben elbeszélte történetek sok topikus elemet hordoznak, amelyek a koráujkorban általánosan elterjedtek voltak: a jezsuiták ketten érkeznek, hogy kihasználják a protestáns hívő magatehetetlen állapotát; minél befolyásosabb a haldokló személy, annál fontosabb, hogy formálisan katolikusként haljon meg és erről széles körben mindenki tudomást szerezzen; magukkal viszik a monstranciát, hogy a magatehetetlen hívőt meggyóntathassák és szájába kényszeríthessék a szentelt ostyát; ha ez megtörténik, akkor katolikusnak minősítik a haldoklót vagy az elhunytat; a nagybeteget körülvevő katolikus rokonok sok esetben segédkeznek, hogy a katolizálás megtörténjen.

7 Štefán PILÁRIK, *Currus Jehovae mirabilis, das ist, Ein wunderbahrer Wagen des Allerhöchsten* (Wittenberg: 1678), C4r; Štefán PILÁRIK, „Currus Jehovae mirabilis”, in PILÁRIK, *Výber z diela*. Saját fordításom.

8 Lukács László jezsuita életrajzi adatai nyomán kideríthető, hogy a szláv születésű Ján Lingo (1625–1683) 1646-ban Bécsben kérte felvételét a jezsuita rendbe. Szokásos praeceptor és tanulmányi évei után, 1656 őszén Trencsén lett az első papi állomáshelye, ahol korábban Pilárik is működött, s amelynek közelében, a beckói parókián töltötte az 1650-es éveket. Sorsuk ettől kezdve – Pilárik beszámolójából tudjuk – ismételten keresztezte egymást. 1663–64-ben Lingo vlach misszióban járt.

Pilárik mindhárom művében központi szerepet kapnak 1663–64-ben elszenvedett tatár fogsága és az Érsekújvár török ostroma idején szerzett tapasztalatai. A *Sors Pilarikiana* című korai, verses munkájának 395–400. versszakában elmondja,⁹ hogy Érsekújvár alatt súlyos betegségbe esett, és senki nem tudott rajta segíteni. Három hétig betegeskedett, és csak az Isten segítségének köszönhető, hogy meggyógyult. Betegsége történetének elbeszélésében ekkor még nem szerepelnek jezsuita atyák, sem a kényszerű térítési szándékuk. A *Currus Jehovae mirabilis* című művében viszont érdemi kiegészítések vannak.¹⁰ Eszerint Piláriknak Vulkuli nevű ura külön sátrat készített betegsége idején. Ezt kihasználva Lingo atya egy pappal fel akarta adni az utolsó kenetet Piláriknak, hogy azt állíthassák, a prédikátor katolizált. Azzal akarták indokolni Pilárik katolizálását, hogy Lingo atya szabadította ki a protestáns prédikátort a fogságból, és Pilárik ezért megígérte neki, hogy áttér a katolikus hitre. Pilárik viszont nem volt annyira gyenge, hogy mindezt véghez tudták volna vinni rajta. A még későbbi, *Turcico-Tartarica crudelitas* című műben Lingo páter egy mezítlábas pappal érkezik Pilárikhoz.¹¹ Erőszakkal fel akarják neki adni az utolsó kenetet, csak heves ellenkezése és testi ereje menti meg a prédikátort. Az elbeszélte történet így a kései változatokban több topikus elemet hordoz: az utolsó kenettel megérkező páterek, a protestáns prédikátor betegségének és gyengeségének a kihasználására tett kísérlet, az erőszakkal megkísérelt gyóntatás és térítés.

A Pilárik által vagy átélte, vagy legalábbis a narrációiba foglalt jezsuita zaklatásokat bizonyosan saját bőrén kellett megtapasztalnia paptársának is, Mikuláš Drábíknak.¹² Drábík Morvaországban született, tanulmányait páttriájában, a cseh testvérek iskolájában végezte, ahol megismerkedett Comeniusszal. 1616-ban együtt ordinálták őket lelkésszé. 1628-ban menekülnie kellett Morvaországból. Közvetlenül a határ mentén, I. Rákóczi György birtokán, Lednicén telepedett le paptársaival együtt. Kifogásolható magatartása miatt eltiltották a lelkészi működéstől. 1638-tól politikai jellegű látomásai voltak, amelyekkel a csehek katonai felszabadítását jósolta, kikelt a katolikus egyház, az uralkodó és

9 Štefán PILÁRIK, *Sors Pilarikiana: Los Pilárika Štěpána* ([Zsolna]: 1666), A11r–A11v; Štefán PILÁRIK, „Sors Pilarikiana”, in PILÁRIK, *Výber z diela*, 125–170.

10 PILÁRIK, *Currus Jehovae mirabilis...*, F3r–F3v.

11 Štefán PILÁRIK, *Turcico-Tartarica crudelitas, das ist, Derer Türcken und Tartarn Grausamkeit* (Budissin: 1684), E1v; Štefán PILÁRIK, „Turcico-Tartarica crudelitas”, in PILÁRIK, *Výber z diela*, 279–316.

12 Libor BERNÁT, „Proces s Mikulášom Drábíkom alebo za všetko môže kniha”, *História revue* 2, 6 (2002): 40–42; Libor BERNÁT, „Rod Drábíkovcov na Slovensku”, *Genealogicko-heraldický blas: Časopis Slovenskej genealogicko-heraldickej spoločnosti Martin* 13 (2003): 22–32.

a Habsburg-ház ellen. Comenius hitelt adott gyermekkori barátja jóslatainak, az ő befolyásának köszönhetően kezdtek terjedni eszméi és látomásai. Az 1654 júniusában Sárospatakról távozó Comenius megállt Lednicén, és visszahelyezte Drabíkot a lelkészi szolgálatba. 1657-ben Comenius kiadta Drabík jóslatait *Lux in tenebris* címmel, amivel kellemetlen helyzetbe hozta önmagát, hiszen a katonai események nem igazolták vissza a jóslatokat. A cseh testvérek közössége körében aggodalmat keltett, hogy ha maguk között tartják Drabíkot, akkor az igazságszolgáltatás lesújt rájuk. Több paptársra próbálta jobb belátásra bírni a prófétáló prédikátort, köztük az illavai evangélikus szuperintendens, Joachim Kalinka, de nem jártak sikerrel.

A Wesselényi-összeesküvés kivizsgálása során Drabíkot összefüggésbe hozták a szervezkedéssel. 1671 májusában elfogták és bebörtönözték Pozsonyban, halálra ítélték és kivégezték. A jezsuita iratok szerint már néhány nappal a kivégzése előtt áttért a katolikus hitre. Drabík életének utolsó négy napjáról szemtanúként számol be a szintén perbe fogott, ám magát sikeresen tisztázó Joachim Kalinka latin nyelvű kéziratos naplója.¹³ Drabíkra kivégzés várt, de mielőtt ez megtörtént volna, a hatóság el kívánta érni, hogy visszavonja jóslatait. A rendkívüli bíróság elnöke arra kérte Kalinkát és Jozef Sekuriust (Securius), a szakolcai orvost, hogy legyenek tanúi ennek. Bársony Jánost, Kalinkát és Sekuriust két jezsuita vezette be a fogva tartott Drabík cellájába. Drabík előtt egy kis korsó állt, amelyről Kalinka azt feltételezte, hogy alkohol van benne, és ezt jól össze tudta egyeztetni a prédikátor korábbi erkölceiről híresztelt információkkal. A Drabíkkal korábban többször konfliktusba került Securius tanúságtételében megjegyezte, hogy a kis korsó szinte üres volt, és Drabík újabb italt kért, de végül nem kapott. Viszont a jezsuiták többször figyelmeztették a rabot, hogy viselkedjen úgy, ahogyan korábban megbeszélték.¹⁴ Drabík fáradtságra és álmoságra panaszkodott; rezignáltan várta, hogy visszavonhassa jóslatait és hazamehessen. Megérkezett az irat. Szóban is rákérdeztek a jezsuiták, hogy visszavonja-e a jóslatait. Drabík erre mondott valamit, amit senki sem értett. A kérdést újra feltették neki, s ekkor helyeslően válaszolt és aláírta az iratot. A tanúk indulni készültek, amittől Drabík megrettent. Végül magára hagyták a jezsuitákkal. A jóslatainak visszavonását követően még aznap, július 16-án kivégezték: levágták a fejét és a jobb ke-

13 A kézirat megtalálható a Szlovák Tudományos Akadémia pozsonyi Liceumi Könyvtárában (Lyceálna knižnica SAV), jelzete: 365.

14 Joachim KALINKA, „Denník (1671–1672)”, prel. Jozef MINÁRIK, in *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva: Antológia barokových literárnych textov (Próza, dráma a úsna ľudová slovesnosť)*, zost. Jozef MINÁRIK, Čítanie študujúcej mládeže, 3 vols. 2:53–75 (Bratislava: Tatran, 1988), 73–75 (a latin napló szemelvényes modern szlovák fordítása a kézirat alapján).

zét, kivágott nyelvét egy póznára tűzték elrettentésül, a teste többi részét, könyveit és Comenius könyveit elégették és hamvaikat a Dunába szórták.¹⁵ Kvacsala János tanulmányában megkérdőjelezi, hogy Drabík önszántából katolizált volna,¹⁶ és ilyesmire a szemtanú Kalinka naplójában sincs utalás. Valószínűbb, hogy a tanúkkal hitelesített *retractatio* után a rabbal magukra maradó jezsuiták nem válogattak az eszközökben, amelyekkel az áttérést elérték. Az ekkor 84 éves Drabíkot nyilván kimerítette a bezártság, s mindent megtett volna, hogy hazatérjen családjához. Az evangélikus közösség kétkedéssel fogadta a Drabík áttéréséről szóló híreket, sőt terjedni kezdett közöttük az az álhír, hogy kiszabadult és a törökökhöz menekült.¹⁷

Hasonló sorsra jutott paptársa, az e kontextusban már megemlített Daniel Krman,¹⁸ akinek egész életét végigkísérte a vallási üldöztetés. Ő is többgenerációs papi család sarja volt. Kilenc éves volt, amikor apját, id. Daniel Krmant 1672-ben megvádolták azzal, hogy részt vett a Pilárikot is elüldöző Bársony János királyi ítélőmester halálát okozó túrrétei zavargásokban. A családnak hosszú ideig bujdosnia kellett. Az ifjabb Krman Osztrósi Miklós támogatásával tanult Boroszlóban, Lipcsében és Wittenbergben. Hazatérve tanárként, majd lelkészként tevékenykedett. 1699-ben összetűzésbe keveredett a katolikusokkal, ezért Wittenbergbe menekült. Rákóczi szabadságharca idején hazahívták, 1706-ban megválasztották a bicsei egyházkerület püspökének. A bukást követően újra elkezdődtek a protestáns templomok erőszakos elfoglalásai és a vallási üldözés. 1729-ben egy csehországi katolikus megtérítése ürügyén feljelentették a hetvenéves Krmant. Politikai és vallási nézetei miatt elfogták, és Pozsonyban a rendkívüli törvényszék életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. Egy évtizeddel később, 1740. szeptember 17-én a börtönben lelte halálát. Halála után a jezsuiták azt állították, hogy halálos ágyán áttért katolikus hitre, ezért nagy pompával, katolikus szertartások szerint temették el. Halálával és áttérésével kapcsolatban máig él az a protestáns hagyomány, hogy haldoklása idején két jezsuita érkezett hozzá a börtönbe, át akarták téríteni katolikus hitre, azonban nem boldogultak vele. A vonagló és öntudatlan haldoklónak erőszakkal szájába tömték a szentelt ostyát, de – így szól a protestáns narráció

15 Filip MARTINEK, „Reartikulace popravý Mikuláše Drábíka Strážnického”, *Okolo Strážnice: Sborník Městského muzea ve Strážnici* (2020): 51–55, 54.

16 KVACALA János, „Egy álprófeta a XVII-ik században”, *Századok* 23 (1889): 745–766.

17 BERNÁT, „Proces s Mikulášom...”, 42.

18 Libor BERNÁT, „Rod Kalinkovcov”, *Genealogicko-heraldický hlas: Časopis Slovenskej genealogicko-heraldickej spoločnosti Martin* 21 (2011): 9–26.

– úgy halt meg, hogy nem nyelte azt le, így halálával is igaz evangélikus voltát tanúsította.¹⁹

Bizonyos tekintetben hasonló legenda képződött a katolikus konvertita, Otrokocsi Fóris Ferenc körül is. Az 1694 óta katolikusként élő Fóris 1718. évi nagyszombati haláláról azt tartja a protestáns hagyomány, hogy „halálos ágyán a pusztafödemesi református lelkésznek megmutatta a saját kezével lemásolt II. helvét hitvallást”,²⁰ ekként téve bizonyosságot arról, hogy visszatért református hitéhez és igaz hitű reformátusként halt meg.

A fenti adatsorból mindenekelőtt kultúrantropológiai következtetéseket vonhatunk le. Kétségtelennek látszik, hogy a vallási üldöztetés eseményei, a gyászévtized megpróbáltatásai és az erőszakos jezsuita térítés tapasztalatai mélyen beivódtak a kora újkori ember életébe. Az igaz és üdvözítő hit megélése és az Istennel kialakított kapcsolat alapjaiban határozta meg a protestáns ember gondolkodását és mindennapjait. Ennek elvesztését vagy veszélybe kerülését mindennapi lehetőségként élte meg a hívő a politikai erő által is támogatott jezsuiták egyre növekedő hatalmának árnyékában. Általánosan elterjedt közösségi tudalomnak mutatkozik, hogy a jezsuiták nem riadnak vissza attól sem, hogy a haldokló ember szájába tömjék az ostyát, és ezzel formálisan katolizálják. A vallásukhoz és a hitükhöz végsőig ragaszkodó protestánsokat foglalkoztatta e veszély, és azt latolgatták, hogyan tudnák megakadályozni azt, vagy ha mégis bekövetkezik e nem kívánt esemény, akkor az milyen módon és mértékben fogja károsítani a lelküket és a túlvilági életüket. Úgy tűnik tehát, hogy a haláltól és a halál pillanatától való általános és az üdvbizonyosság elvesztésétől való, felekezetiileg specifikus félelem mellett körükben a haldoklás körül elkövethető visszaélésektől való további aggodalmat is regisztrálhatunk.

A jezsuiták halálos ágyon való térítéséről szóló diskurzus azonban korántsem csak kultúrantropológiai jelenség, hanem egyben irodalomtörténeti folyamat is.²¹

19 SZEBERÉNYI Lajos, „Kрман Дániел, az evang. egyház egyik vértanúja a mult századból”, in *Rajzok a magyar protestantizmus történelméből*, szerk. FABÓ András, 141–163 (Pest: Hornyánszky-Träger, 1868); EGERVÁRI, *A protestantizmus...*, 24–27.

20 KNAPP Éva, „Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez”, *Magyar Könyvszemle* 122, 3. sz. (2006): 201–217, 202.

21 Nagyon hasonlóan Ernst Robert Curtius emlékezetes példájához, az éjszakától való középkori rettegéshez, amelyről nyilvánvalóvá tette, hogy nem a jungi kollektív tudattalannak a kultúrantropológiát illető, atavisztikus emberi félelme van mögötte, hanem retorikai és poétikai toposz: Ernst Robert CURTIUS, „Antik retorika és összehasonlító irodalomtudomány”, ford. ZEMPLÉNYI Ferenc, in *Az összehasonlító irodalomtörténet klasszikusai: Szöveggyűjtemény*, szerk. LENGYEL Béla, 116–136 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1995).

A generációkon keresztül hagyományozódó, valós vagy vélt történetek sora, amelyekben a narráció számos topikus eleme ismétlődően visszatér, a protestáns irodalmi hagyomány része, az ego-dokumentumok megformálását irányító retorikai készlet műfaji konvencióinak erősen disszeminatív eleme és mindennek révén a megalkotott *self* nagyhatású összetevője a 16. századtól tulajdonképpen egészen napjainkig. Vagyis a létállapotról adott leírások egyszerre referens és irodalmilag preformált jelenségek; nem egyszerű leírások tőlük független történeti tényekről, hanem a tudható és szemléletformálásra felhasználható tények aktív megalkotói.

A kultúrantropológiai és az irodalomtörténeti megközelítést egyébként nem szükséges elkülöníteni egymástól. A kedvező nemzetközi tapasztalatok birtokában a magyarországi kutatásban is bevezetésre javasolt úgynevezett hosszú reformációs szemléleti keretnek éppen ez az a két legfőbb módszertani összetevője, amelyeknek szintézise szerves egységbe foghatja látásmódunkat.²² A felekezeti megosztottságban zajló élet, a felekezeti meghatározottságra történő kiiktathatatlan reflexió a 16. század második negyedétől a 18–19. század fordulójáig tartó időszaknak olyan mély meghatározói, hogy épp ezeknek mind az ontológiai élet-tapasztalatoktól, mind az irodalmi önkifejezési módoktól való elválaszthatatlansága az európai és a magyarországi kultúra megelőző és azt követő nagy korszakától egyaránt biztosítani képes a hosszú reformáció számára a periodizáció és a tematizáció jellegadó különbségeit.

22 TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800), Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 6. sz. (2019): 719–739; Zsombor TÓTH, „Understanding Long Reformation in Eastern Europe: The Case of Hungarian Puritanism Revisited”, *Journal of Early Modern Christianity* 7, 2. sz. (2020): 319–341; Zsombor TÓTH, „Religious Persecution, Exile and the Making of the Long Reformation (1500–1800) in Royal Hungary”, *Philobiblon: Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities* 25, 2. sz. (2020): 205–225.

Betegség és gyógyítás jezsuita módra

A Jézus Társasága sosem tartozott a szoros értelemben vett betegápoló, gyógyító szerzetesrendek közé, ennek ellenére munkásságuk számos ponton kapcsolódik ehhez a témához. Ilyen irányú érdeklődésük, tevékenységük nyomott hagyott irodalmi alkotásaikon is, költőik megverselik betegségeiket, a járványokat, egy-egy rendtag halálát, gyógyulását. Így részletezte például Makó Pál hosszú elégiákban az Ungváron töltött tanári éve alatt őt kínozó lázas betegségét, annak okait, kapcsolódva ezzel tematikusan és szövegszerűen is a Tibullus–Janus Pannonius–Petrus Lotichius Secundus által megkezdett hagyományhoz.¹ Vagy olvashatunk – szintén elégiákat – a már magyarul verselő Baróti Szabó Dávid szembajáról – erről Hubert Ildikó ír részletesebben.² Mindkettőjük munkássága, verseléstechnikai tudása, témafeldolgozási módja a jezsuita poétika oktatásban gyökerezik, a gimnáziumban megtanult alapok után a repetensképzőben frissítették fel, mélyítették el tudásukat, majd ültették azt át a hétköznapiakban született verseikbe.

A győri repetensek fólió alakú kötetekbe,³ saját kezűleg bemásolt versei közül számos kapcsolódik a betegség-gyógyulás-elmúlás témájához, olvashatunk bennük halálról, legyen az a pápáé, egy-egy rendtagé (vagy egy kanárié); járványról: pestisről; betegségekről: lázról és szembajról. Találunk köztük gyógyulásért könyörgőket, gyászosakat, a bajokat szemléletesen részletezőket és a gyógyíreket felsorolókat. Műfajilag, formailag két nagy csoportba tartoznak a költemények:

- 1 SZÁDOCZKI Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága*, doktori értekezés (Budapest: 2020).
- 2 HUBERT Ildikó, „Baróti Szabó Dávid: Versek Szűz Máriához”, *Távlatok* 60. sz. (2003): 275–283.
- 3 Ma öt olyan kéziratos kötet ismert, melyek a győri repetensek saját kezűleg beírt költeményeit tartalmazzák, ezeket ma Pannonhalmán őrzik. Pannonhalmi, Főapátsági Könyvtár: 118. D 12, 118. E 1, 118. E 19, 120b. A 3, 120b. A 9 jelzetekkel. További két kötet ugyanezen tanulók orációit tartalmazza: Pannonhalmi, Főapátsági Könyvtár: 118. E 18, 120b. A 2 jelzetek alatt.

a poemák hexameterekben, az elégiák disztichonokban.⁴ Jelen tanulmány a fent felsoroltak közül két hexameterben íródott versről értekezik részletesebben, melyeket összeköt a bennük megverselt helyszín: a győri jezsuita patika.

Franciscus Rausch 1763-ban írta költeményét *Poemation de mumia apothecae Collegii Jaurini illata*⁵ címmel, Stephanus Harsányi pedig 1766-ban másolta be közel 300 soros versét a kötetbe *Poema de cura viperarum in Apotheca nostra* címmel.⁶

A győri jezsuita gyógyszerertár és gyógyszerészei

Mielőtt a verseket közelebbről megvizsgálánk, mindenképp érdemes néhány dolgot körüljárni. A Jézus Társasága általában figyelembe vette tagjainak érdeklődési körét, és olyan területre helyezte őket, ahol a legerősebbnek bizonyultak. Odáig csaknem minden rendtag pályája azonos, hogy elvégezték a humaniorák repetentiáját, majd ezután néhány évig a gimnáziumban tanítottak, innentől kezdve azonban kisebb-nagyobb eltérések mutathatók ki az egyes életpályákban (természetesen azon túl, hogy a filozófiai és teológiai tanulmányait mindenkinek be kellett fejeznie). Mire gondolok itt tulajdonképp? Például, ha egy rendtag a nyelvek (görög, héber) területén magaslott ki, akkor ő elvégezte még a repetentium linguarumot. Időnként találkozunk repetentes historiae-vel a katalógusokban, illetve a természettudományok iránt érdeklődők a matematika repetensei is lehettek. Például a matematika repetense volt Makó Pál, aki korának neves matematikusaként, matematikai-fizikai tankönyvek szerzőjeként, vagy Hell Miksa, aki elismert csillagászként vonult be a történelembe. Mikor elkezdtem a témával foglalkozni, az a kérdés vetődött föl bennem, hogy vajon kellett-e alaposabb természettudományos tudás, érdeklődés a betegségek vagy gyógyszerészeti témájú versek megírásához. A válasz nem egyértelmű. A múmiáról író Rausch vagy a korábbi évben a pestist megverselő Johannes Bapt. Pollak például valóban elvégezte későbbi tanulmányai során a matematika repetentiáját,⁷ viszont Harsányi, a viperás vers szerzője nem, pedig – mint azt majd a továbbiakban látni fogjuk – igen alapos szaktudásról árulkodik költeményében. A szerzők közül Harsányi magyar, Rausch és a fent említett Pollak pedig osztrák származású volt.

4 E két nagy csoporton belül természetesen olvashatunk különböző műfajú-alműfajú költeményeket. A műfajok, alműfajok és verselési formák egymáshoz való viszonyáról doktori dolgozatomban írok részletesebben.

5 118 E 19, 267r–268r (minden lapon dupla hasáb).

6 120b A 9, 104–107.

7 LUKÁCS Ladislaus, szerk., *Catalogus generalis* (Romae: 1987–1988), 1341, 1256, 513.

Elöljáróban érdemes még összefoglalni, amit a patikáról lehet tudni. Szerencsés helyzetben vagyunk, mivel a gyógyszerészettörténészek behatóbban foglalkoztak már a jezsuiták gyógyszerertáraival, cikkek, szakdolgozatok, doktori értekezések születtek, melyek feldolgozzák a 18. századi gyógyszerertárainkról – köztük a győri gyógyszerertárról – fennmaradt írásos és tárgyi emlékeket.⁸ Ezek alapján tudjuk, hogy a jezsuiták több magyar városban megtelepedésük után patikát is nyitottak.⁹ Ezek a patikák kezdetben csak belső használatra álltak rendelkezésre a rendtagok, illetve a kollégium lakói részére, s csak később alakították át a helyiségeket, hogy nyilvános gyógyszerertárként a város lakossága számára is elérhető legyen. Nem volt ez másként Győrben sem.¹⁰ A gyógyszerertár keletkezésének éve adatok hiányában ugyan vita tárgya a szakirodalomban¹¹ – ennek részleteire most nem térnek ki –, mégis az 1653–1654-es év az, ami leginkább elfogadottnak számít. Valaki ettől korábbra, van, aki későbbre datálja. Annyi bizonyos, hogy Lukács László *Catalogus generalisa* 1687-ből említi az első győri patikust,¹² de ez előtt már bizonyosan állt az intézmény. Az alapító okirat és egyéb iratok hiánya

- 8 GRABARITS István és GRABARITSNÉ IHÁSZ Zsuzsanna, „Az osztrák jezsuita rendtartomány patikái és patikusai 1716–1773”, *Orvostörténeti Közlemények: Communicationes de historia artis medicinae* 30, 3–4. sz. (1984): 137–160; KOLOZS Csaba, „Egy győri műemlék-gyógyszerertár nyomában”, *Gyógyszerészet* 5, 6. sz. (1961): 220–222; SÁGI Erzsébet, „Az egykori győri jezsuita patika”, *Gyógyszerészet* 42 (1998): 659–660; SZMODITS László, *A katolikus papság és a magyar gyógyszerészet* (Budapest: Magyar Gyógyszerertörténeti Társaság, 2017), 51–52; CZAGÁNY István, „Magyarország barokk patikái”, *Historia Pharmaceutica: Communicationes de historia artis medicinae – Supplementum* 9–10 (Budapest: 1977), 94; JÓZSA Alajos, *Győr-Moson vármegye gyógyszerészetének kialakulása és fejlődése az 1600-as évektől 1950-ig*, gyógyszerészdoktori értekezés (Budapest: 1987); NÉKÁM Lajosné, *Régi magyar patikák* (Budapest: Corvina, 1971), 17; GRÓZ Andrea, „A győri Széchenyi Múzeumpatika”, *Honismeret* 28, 4. sz. (2000): 93–97; VIDA Mária, *Patikamúzeumok: Műemlékpatikák Magyarországon* (Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 1996), 84–87.
- 9 PL. JÓZSA, *Győr-Moson vármegye...*, 41; SÁGI Erzsébet, „Az egykori ungvári jezsuita patika”, *Gyógyszerészet* 42 (1998): 30; SÁGI Erzsébet, „Az egykori egri jezsuita patika”, *Gyógyszerészet* 42, 11. sz. (1998): 596–597; SÁGI Erzsébet, „Az egykori székesfehérvári jezsuita patika”, *Gyógyszerészet* 42, 12. sz. (1998): 661–662; SÁGI Erzsébet, „Az egykori kőszegi jezsuita patika”, *Gyógyszerészet* 42, 12. sz. (1998): 663–664.
- 10 BARADLAY János és BÁRSONY Elemér, *A magyarországi gyógyszerészet története: Az ősidőktől a mai napig...*, 2 kötet. (Budapest: A Magyarországi Gyógyszerész-egyesület Kiadása, 1930), 1:213–214.
- 11 Baradlay és Bársony 1654-re teszi a gyógyszerertár megnyitásának időpontját (BARADLAY és BÁRSONY, *A magyarországi gyógyszerészet...*, 213), mely dátummal Józsa nem teljesen ért egyet doktori értekezésében (JÓZSA, *Győr-Moson vármegye...*, 41–42). Sági Erzsébet az első ismert patikushoz köti a patika alapítását (SÁGI, „Az egykori győri...”, 659) Grósz Andrea 1734-re teszi az alapítást a Városi jogkönyv adata szerint, de az első, 1655-ben bejegyzett gyógyszerész, Andreas Pfeuffer nevéhez köti a nyilvános működés kezdetét (GRÓZ, „A győri Széchenyi...”, 94).
- 12 LUKÁCS Ladislaus, szerk., *Catalogus personarum et officiorum Austriae S. I.*, 10 vols. (Romae: 1990), 5:150.

miatt valószínű, hogy ez a vita sosem fog eldőlni. A Győri patika a Salvator (Mégváltó) nevet viselte. Maga a gyógyszerház az 1651–1667. közt elkészült, az akkor még földszintes rendház épületének északnyugati sarkán helyezték el, kezdetben belülről lehetett megközelíteni, az utcára nyíló ajtót később vágták rá. A boltozatos termeket gazdagon díszítették, ez ma is eredeti állapotában látható. A jezsuiták patikabútorai, berendezéseik a kor kimagasló művészeti termékei, a magyarországi jezsuita patikák megmaradt bútorzata egyedülálló a világon. A győri patikának azonban nagyon kevés eredeti berendezési tárgy maradt meg: néhány edényke, egy Rákóczi Györgytől való mozsár és 2 rokokó szekrény.¹³

A jezsuiták gyógyszerész szakembereiket a renden belül képezték. Az osztrák–magyar provincia területén Bécsben és Trencsénben volt novicius ház, ahol „tan-gyógyszertár” működött. A novicius fráter két évig tanult itt egy idősebb messter mellett. A hazai egyetemi képzés előtt ez az egyetlen rendszeres képzésünk.¹⁴ A győri patikusok névsorát kisebb-nagyobb eltérésekkel többen is közlik,¹⁵ így annak ismertetésétől, hogyan követték egymást, most eltekintek, helyette egy névsort közlök, melyben új adatként szerepel, melyik patikus milyen nemzetiségből származott, és mikor töltötte be a pozíciót Győrben.¹⁶

Braun Philippus	bohemus	1716
Chmell Tobias	bohemus	1728–1731
Feichter Adamus	carinthus	1699–1700
Fridlein Franciscus	austriacus	1731–1733
Heder Andreas	silesius	1689
Kuster Jacobus	alsata	1724–1727
Otto Antonius	bohemus	1741
Pfaller Gulielmus	austriacus	1747–1761
Rauplik Johannes	bohemus	1687–1688, 1690–1691, 1694
Schlecht Michael	bavarus	1734–1740, 1742–1746
Sebaldt Jacobus	bavarus	1703
Talck (Dalck) Johannes	silesius	1692–1693

13 JÓZSA, *Győr-Moson vármegye...*, 48.

14 GRABARITS István, *Szerzetesrendek gyógyszerértékei Magyarországon*, hozzáférés: 2022.06.02, <https://www.gyogyszerestortenet.hu/wp-content/uploads/2013/09/Szerzetesrendek-gy%C3%B3gyszert%C3%A1rai.pdf>.

15 JÓZSA, *Győr-Moson vármegye...*, 43; SÁGI, „Az egykori győri...”, 659; KOLOZS, „Egy győri műemlék-gyógyszertár...”, 221.

16 Az adatok Lukács László katalógusaiból származnak. A nevek az egységesség kedvéért latin alakban szerepelnek.

Tindelli Ferdinandus	hungarus	1698
Tumler Johannes	tyrolensis	1762–1773
Unz Carolus	styrus	1701
Wendau Antonius	bohemus	1720–1723

Vannak olyan évek (1704–1715, 1717–1719), melyekben nincs adatunk a patikus kilétéről. Ennek okaira további kutatások deríthetnének fényt. Esetleg érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy milyen kapcsolatban állt egymással az apothecarius és az infirmarius (beteggyógyító) feladatköre. Ugyanis vannak évek, mikor a két státuszt egy személy töltötte be,¹⁷ illetve tudjuk, hogy a hiányzó években infirmarius működött a kollégiumban. A patikusok minden esetben fráterek voltak, tehát általában nem végeztek filozófiai és teológiai tanulmányokat, a noviciátus alatt kitanulták a mesterséget, majd ezután elhelyezkedtek valamelyik patikában. Lukács katalógusában ily módon mindig a coadjutorok, a segítők közt kell keresni őket.

Viperák a győri gyógyszerertárban

Mindezek ismeretében térjünk rá a versekre, először Harsányi István a viperakúráról szóló poémájára. Leginkább egy tankölteménynek tekinthető, ehhez illik a választott forma, a hexameter. A verset erősen átszövik a görög-római mitológikus elemek, alakok. A kiinduló kép egy beteg ember, akin már semmilyen elixír, kenőcs, tapasz, szirup, csepp és pirula sem segíthet, várja a halált. Már a kezdő képek között jól látható, hogy a szerző elég jártas a gyógyszerek fajtáiban. Ekkor látomást lát, melyben Morpheus és Phoebus jelennek meg neki, s ez utóbbi megnyugtatta, meg fog gyógyulni, ha felkeresi a messze földön híres győri gyógyszertertár. Ekkor leírja annak külső-belső jellemzőit. Ha hihetünk a versben leírtaknak, és nem pusztá költői fogásoknak, képeknek vesszük azokat, akkor új ismeretekkel gazdagodhat mindaz, amit eddig a patikáról tudtunk. Azt írja ugyanis, hogy úgy ismerni meg a patikát, hogy egy egyszarvú áll ki a falból, alatta aranybetűs felirat:

17 Például az első ismert győri gyógyszerész, Johannes Rauplik a győri évei után 1689–1690-ben Nagyszombatban egyszerre volt apothecarius és infirmarius (LUKÁCS, *Catalogus personarum...*, 5:266, 303). Vagy az öt követő Andreas Hedert is ugyanígy osztották be Judenburgban, Pozsonyban és Trencsénben évekig. De előfordul – a teljesség igénye nélkül – 1671-ben Bécsben, 1676–1677-ben Klagenfurtban, 1687–1688-ban Pozsonyban, 1689-ben Trencsénben vagy 1737–1738-ban Egerben. Győri adatot nem találtam arra, hogy a két feladatot egy személy végezte volna, viszont Tobias Chmell 1728–1731 között Győrben egyszerre volt apothecarius és valetuninarius (LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, 166).

Haec te signa regant: ibi cornu monocerotis
 Corpore cum medis prostat, vultuque minaci
 Postibus incumbit legiturque inscriptis subter
 Aurea sicque sonat: tria sunt gratissima tute
 Lucunde cito curari, pone inde videntur.¹⁸

A három legkedvesebb dolog tehát: teljesen, kellemes, gyorsan gyógyulni.

Belépve az asztalon 2 gyógyszeres szelence látszik, vannak továbbá téglék, almáriumok, mozsarak, irattartó tokok, üvegcsék, tűzhely és kályha, edények, fél mérleg (egyszerpenyős), súlyocskák. Ez utóbbi eszközök nem is okoznak olyan nagy meglepetést, természetes hozzátartozói a gyógyszertáraknak, noha ezek Győrben nem nagyon maradtak meg, és ez alapján a leírás alapján sem tudjuk elképzelni, mi hogyan helyezkedett el. Viszont a szakirodalomból és egyéb levéltári adatokból nem ismert, hogy kívülről, az épületen egy unikornis lett volna valamilyen formában akár cégérként, akár festve vagy szoborként, illetve a felirattal sem találkoztam máshol. Hogy ezek pusztán költői fogások, vagy valóban így volt, talán sosem fogjuk megtudni. Az unikornis – a tisztaság, szüzesség, erények szimbóluma – címerekben, gyógyszertárnevekben igen gyakran előfordult,¹⁹ a középkorban gyógyító erőt tulajdonítottak ennek a képzelet szülte csodalénynek.²⁰ A különféle gyógynövényeket és szereket tároló fiókos szekrényt érzékletes metaforával szemlélteti: ezerféle szer rejtett kis rekeszekbe rendezve, ahogy a méhek szokták a méhkasban a saját celláikat mézzel teletölteni aprólékos rendben. Majd sorolni kezdi először a gyógyfüveket, aztán a különböző szereket, anyagokat, olajokat. Hogy ezek a növények, vajon tényleg megtalálhatóak voltak-e egy átlagos patikában, ehhez nagy segítséget nyújtott a kortárs Torkos Justus János 1745-ben megjelent *Taxa pharmaceutica Posoniensis* című összeállítás, mely tulajdonképp az egységes gyógyszertári árszabás érdekében hivatalosan kiadott kötet, négy nyelven (latin, magyar, német, szláv) tartalmazza fajták szerint rendszerezve a különböző anyagokat, és szabja meg azok árait. A Harsányi által felsorolt növények mindegyike szerepel a *Taxá*ban, időnként kicsit eltérő névvel, de mindenhol rá lehet ismerni.

18 120b A 9, 104.

19 CSANÁD Vilmos, „A történeti Magyarország patikáinak elnevezései és alapítási évei”, *Savaria: A Vas megyei Múzeumok Értésítője*, 20 kötet. (Szombathely: 1989), 17–18:400–406.

20 WEHLI Tünde, „egyszarvú”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter 14 kötet. (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 2:306.

Versben előforduló növény- nevek	Taxában szereplő név (lapszám)		Mai név		Mire való?
	latin	magyar	magyar	rendszer- tani név	
Betonica	Herb. Betonicae (6)	Sebfű, Betónia fű	orvosi tisztosfű, bakfű	Betonica officinalis	asztma reuma köszvény
Cichorea	Herb. Cichorei (7)	Cikória, Kotang fű	katángkóró mezei katáng	Cichorium intybus	vese tisztítása (a vers szerint) máj- és epebántalmak (népi) prebiotikus hatású
Nasturtia	Herb. Nasturtii Indici (7)	Spanyol sarkantyúfű	(Orvosi) vízitorma	Nasturtium officinale	az agy mozgatója (a vers szerint) tisztító hatás, sebgyógyítás, emésztőrendszer serkentése stb.
Linum	Herb. Linariae? (7)	Békalen, bugyosfű	len	Linum xx (kb. 250 faj)	
Malvae	- Flor. Malvae hortensis (3) - Flor. Malvae vulgaris (3) - Herb. Malvae (7)	Málva rósa Köz málva virág Málvafű	mályva	Malva xx	torokbaj
Lupi volumine gramen	- Flor. Chamimillae Romanae - Flor. Chamimillae vulgis (3) - Herb. Matricariae (7)	Nemes Szék fű Virág Mezei Szék fű Virág Mádra-fű	ebszékfű kamilla (orvosi székfű)	(Tripleuros- permum) Matricaria chamomilla	gyulladás- csökkentő, szélhajtó, görcs- oldó, gyomor- erősítő

Versben előforduló növénynevek	Taxában szereplő név (lapszám)		Mai név		Mire való?
	latin	magyar	magyar	rendszer-tani név	
Berberis	Berberes (4)	Leány-som	borbolya, fai sóska, leánysom	Berberis vulgaris	hasmenésre, húgyúti fertőzésekre magas vérnyomás csökkentésére
Coriandra trememontia	Sem. Coriandri (11)	Colándrom-mag	koriander	Coriandrum sativum	szélhajtó, emésztést segítő

A sókkal, szeszekkel, egyéb anyagokkal kissé nehezebb volt a helyzet, itt nem mindezt találtam meg a *Taxá*ban, alaposabb kémiai-gyógyszerészeti tudásra lenne szükség ezek azonosításához. Arra pedig végképp nem vállalkoztam, hogy ezek mai megfelelőit, hatásait kikutassam, ám mindezekből is láthatjuk, hogy alapos szakmai tudást tükröz a vers.

Versben előforduló anyagok	Taxában szereplő név		Mai név
	latin	magyar	
Sal communis			
Salpetrae sal			salétrom
Sal jovis	Sal jovis (24)	Fejér Ón sava	ón-klorid (E512)
Sal Hypochondriacum			repülő só [?] ammónium-karbonát
Sal Cyrenaeum			Silphium (laser Cyrenaicum/lacrima Cyrenaica) laserpicium, -ii n szalmiák [?] ammónium-hidroxid (E527)

Versben előforduló anyagok	Taxában szereplő név		Mai név
	latin	magyar	
Sal Fossile			aknasó, kősó
Palmae oleum			
Citri (oleum)	Ol. Citri Corticus (35)	Citrom héj [olaj]	oleum citri – citromhéj olaj
Destillatum coriandri	Ol. coriandri (35)	Kolándrom [olaj]	
Mel rosarum	Mel rosatum simplex (33)	Rosa méz	glycerium boraxatum
Pulvis odoratus	Pulv. odoratus externus (40)	Jó illatú Ruba	
Pulvis Anglicus	Pulv. Anglicus Kentianus completus (38)	Méreg ellen való Angliai por Pésmával s Ambrával	
Pulvere praecipitante	Pulv. Praecipitans (40)	Forróságot oltó por	

Mindezekkel nem elégszik meg, a felsorolás végére tesz olyan Ecuadorból érkező, barbárnak nevezett dolgokat, mint a csokoládé és a kávé.

A gyógyszerek közt tett szemle után visszatér a beteg emberhez, sorolja a tüneteit: hányinger, gyomorfájás, fulladás, reuma, ízületi gyulladás, láz, álmatlanság, fájdalom minden tagban. Diagnózist nehéz lenne felállítani, nem tette ezt Harsányi sem, csak az istenek kegyének köszönhető, hogy minderre tudtak ellenszert kínálni – ezt a sort görögül írva a versbe: a vipera meg fogja gyógyítani a betegséget. Ezt a viperát Itália földjéről kell beszerezni, a homokban él, tűhegyes fogai vannak, háta kékesen csillan, fején bíbor folt. (A vipera fajtáját sem sikerült közelebbről meghatározni, főleg, mivel több helyen siklónak nevezi, de a siklónak nincsenek fogai, lehet inkább csak azért használja ezeket szinonimaként, hogy a hexameter szépen gördüljön.) Megvan tehát az ellenszer, de mielőtt az elkészítés módjára fény derülne, hosszas fejtegetésbe bocsátkozik, mit is gondoltak eleink a viperáról. A felsorolást Rhediusszal kezdi, aki nem más, mint Francesco Redi 17. századi orvos, biológus, a kísérleti biológia atyjaként tartják számon, a Medicus udvarában élt és tevékenykedett. Egy történetet mesél el, miszerint egy szol-

gáló, míg ura ágyát tette rendbe, rálépett egy viperára, az megmarta, a szolgáló teste felduzzadt, belsejét perzselte, és meghalt. Redi felismerte, hogy a méreg a vipera fogából jött. Szemben Celsusszal és Hyppocratesszel, akik szerint a farkában, testében található a méreg. Plinius is úgy véli, hogy a fogakból fecskendez valamiféle halálos kórt a sebbe, s emiatt veszedelmesebb és halálosabb bármely más kígyónál vagy skorpiónál. A viperatörténeti fejtegetéseit Nolával zárja, azaz Nolai Szent Paulinusszal, aki Kr. u. 4–5. századi verseiben foglalkozik viperákkal. Mindezekre most részletesebben nem térnek ki, de talán egyszer érdemes lenne összegyűjteni ezeket a nehezen hozzáférhető szövegeket, és a versben leírtakkal összevetni a fent tárgyalt személyek viperákról szóló tanításait.

Ezután a beteg mellett elkezdték olajjal öntözött fahasábokkal táplálni a kemencét, a kígyót kizsigerelték, tiszta vízbe helyezték, és egy egész napot fortyogva főzték, s ezt a folyadékot adták a betegnek, amitől először szörnyű rosszul lett rajta úrrá, majd hirtelen, mintha soha nem lett volna baja, visszatért belé az élet. Kígyóból gyógyszer. Az 1729-ben kiadott *Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense*, a hivatalos gyógyszerkönyv, mely a recepteket, hozzávalókat, elkészítési módokat tartalmazza, többféle viperából készül szert is ismertet, egyik sem azonos a fent leírtakkal. Legrészletesebben az *Essentia viperarum* nevű szerről ír:

Essentia viperarum

R. Jecinatorum et cordium viperarum numero quinquaginta recenter exsiccata et contusa cum

Spiritus vini rectificati libra una,

Infundantur octo diebus ad totalem extractionem, dein addatur

Spiritus viperarum volatilis libra semis,

Salis volatilis viperarum uncia semmis,

Misceantur, digerantur, et filtretur ad usum essentia.

*In melancholia, podagra calculo obstructionibus viscerum, et viribus ex morbo deperditis praesentem affert medelam.*²¹

Eszerint kell venni 50 vipera máját és szívét, kiszárítani, összekeverni borszesszel, ezt nyolc napig érlelni, az egészet átszűrni, hozzáadni még spiritus viperarumot és salis volatilis viperarumot (természetesen ezeket is megemlíti a kötet²²), összeke-

21 *Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense* (Viennae: typis Joannis Jacobi Kürner, 1729), 88.

22 *Dispensatorium pharmaceuticum...*, 194, 260. Illetve további olyan készítmények is szerepelnek benne, melyek hozzávalói közt megtalálható a vipera, így a Pulvis Angelicus (154–155), az Extractum Theriacale (126), Pulvis viperarum (170, 244), továbbá a kötet végén részletes leírást ad az élő viperák kipreparálásának módjáról is (270).

verni, leszűrni, és köszvényre, epe-, vese-, húgykőre, bélelzáródásra, és a betegségben elszállt erő visszatéréséért fogyasztani. Némi hasonlóság azért felfedezhető a gyógyszer elkészítése, a javallott alkalmazási területek és a versben leírtak közt.

A vers elején, mikor a gyógyszertár berendezését és edényeit részletezi Harsányi, leírja, hogy az egyik szelence thériakát, azaz terjéket rejt. A hellenisztikus korban Mithritades Eupator, pontusi király, családi és udvari intrikák miatt annyira félt attól, hogy megmérgezik, hogy mérgekkel és ellenmérgekkel kezdett foglalkozni. Hogy a mérgekre immunis legyen, folyton mérgeket szedett. Ő találta fel a nagy hírre szert tett „theriakot” (Antidotum Mitridaticum). Hatvannégy alkotóelemből állt, többek közt ópiumot és mákfejkivonatot is tartalmazott. Még a 18. században is volt olyan gyógyszerkönyv, mely tartalmazta. Sokan hamisították, így hatóság jelenlétében, ünnepélyes formák közt, nyilvánosan kellett összekeverni. A 17–18. század magyar urai, betegség esetén, akár egészen Velencéig küldték megbízható embereiket, hogy nekik jó pénzért „valódi velencei terjék”-et hozzanak a Silvestrini patikából.²³ Ezt az elegyet csodaszernek hitték, mindenféle mérgezés és betegség ellen hatásosnak vélték. Házilag nem állították elő, a városi gyógyszertárak is Velencéből, Krakkóból vagy Bécsből szereztek be.²⁴ Noha a terjéket csak felsorolásszerűen említi meg Harsányi a poema elején, mégis gyanús, hogy a kigyóból készült orvosság alatt – kimondatlanul is – erre a szerre gondolt.

A győri gyógyszertár múmiája

Ide jutottunk – kezdi versét Rausch – versben ünneplünk egy múmiát. Testétől nincs a földön értékesebb, siessen ide minden beteg, a késve jövőknek csak a csontja marad. Tehát ismét valami gyógyszerről van szó, gondolhatnánk a *Poemation de Apotheca Collegii Jaurini illata* című vers bevezető sorait olvasva. A múmiát valóban használták gyógyszer alapanyagként, a múmiapor létező, valóban használt szer volt egészen a 19. századig. A múmiaport gyógyszerként eleinte vérzéscsillapításra, külső sérülések gyógyulásának elősegítésére alkalmazták, majd később már belsőlegesen, mindenfajta betegségek – pl. tuberkolózis, pestis – gyógyításánál is felhasználták. A korabeli gyógyszerészet igazi csodaszere volt.

23 BÁRSONY és BARADLAI, *A magyarországi gyógyszerészet...*, 32; KEMPLER Kurt, *A gyógyszerek története* (Budapest: Gondolat, 1984), 24.

24 GARABITS István, A „Szegények patikája” gyógyszerkincse, in PERLICZI János Dániel, *Medicina pauperum* (Buda, Nottenstein Veronika, 1740), reprint kiadás (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2005), 36; KEMPLER, *A gyógyszerek...*, 73.

A múmiapor története egészen a X. századi Perzsiáig nyúlik vissza. A Perzsa birodalomban elterjedten használták a *mumiyá*-ként emlegetett bitumenes kenőcs állagú pakolást zúzódásokra, törésekre és vérzésre, amelynek még semmi köze nem volt az egyiptomi múmiákhoz. A keresztes hadjáratok indulásával a lovagok is tudomást szereztek a helyi csodaszerről, így hamarosan Európában is megjelent a bitumen alapú gyógyszer. A perzsa alapanyag a megnövekedett igények következtében csakhamar fogyni kezdett, így alternatív forrást kellett találni a készítmény előállításához. A perzsa *mumiyá* kifejezés nagyon hasonlít a latin *mumia* szóra, így az akkori krónikusok véletlenszerű hibájának köszönhetően lett múmiára fordítva, így ezután kézenfekvővé vált, milyen alapanyag fogja pótolni az eredetileg bitumen alapú szert.²⁵ Ennek ellenére sem a *Taxá*ban, sem a *Dispensatorium*ban nem találkozunk múmiával, semmilyen formában. De valóban erről van-e itt szó? Nem, vagy legalábbis nem teljesen. A poemát tovább olvasva világossá válik, hogy nem porított, hanem teljes valójában ott lévő múmiát versel meg a költő. Józsa Alajos *Győr-Moson-Sopron vármegye gyógyszerészetének kialakulása* című gyógyszerésztörténeti doktori értekezésében a következőket írja: „A gyógyszertárhoz tartozott még egy múmia is, amelyet a megszűnt jezsuita gyógyszertár második tulajdonosa: Posperger Antal gyógyszerész 1839-ben adott át a bencés gimnáziumnak, ahol ezt egy nagy sárga ládában 1949-ig lehetett látni, majd a Bencés Gimnázium államosításakor Budapestre került ismeretlen helyre. (A múmiát mint a gimnázium másodikos tanulója 1947-ben magam is láttam a gimnázium szertárában.)”²⁶ Ráth Károly a *Győri történelmi és régészeti füzetek* 1863-as számában²⁷ egyiptomi múmiának állítja.

Hogy hogyan és miért került Győrbe a múmia, arra a szakirodalom nem fordít különösebb figyelmet, és a kollégium korabeli diáriumában sem találtam adatot róla.²⁸ Az erről szóló eddig ismert egyetlen tudósítást jelen vers záró soraiban olvashatjuk:

25 BÁRSONY és BARADLAI, *A magyarországi gyógyszerészet...*, 139–140; és egy online forrásban, hozzáférés: 2022.06.02, <https://gyogyszertechnologia.hu/mumiabol-gyogyszer-pulvis-mumiae-azaz-a-mumiapor>.

26 JÓZSA, *Győr-Moson vármegye...*, 46; GRÓZ, „A győri Széchenyi...”, 96.

27 RÁTH Károly, „II. Rákóczi György erdélyi fejedelem mozsara és a legrégebb győri gyógyszertárról”, in *Győri történelmi és régészeti füzetek*, kiad. RÁTH Károly és RÓMER Flóris, 4 köt. (Győr: Simor János, 1963): 2:189.

28 *Diarium Collegii Jauriensis S. J.[...], 1742–1773* (Győr, Püspöki Könyvtár, mikrofilm-másolat: OSZK FM 1/3270). Az 1762–1763-as év eseményei a 160r–201r lapokon olvashatók. A *Diarium*ban egyébként találkozunk Tumler névvel és a patikával is. A gyógyszertárt néhány évben – így 1762-ben is – az esedékes visitatio kapcsán említik, mely általában év vége felé, leggyakrabban novemberben

Id solum dederat mihi noscere magnus Apollo:
 Hesperiae populos hoc corpus aromata fartuno
 Austriaco decori, fidei, patrioque columnae
 Heroi invicto, magno misisse Peoni,
 Qui Mohometi genam Lunam cessissae coigit,
 Christiadam terris: versus monumenta favoris
 Pandat ut iste sui, clementi Mumia jussu
 Est donata viris, qui religione tenentur,
 Vindobonae resident, votum dixere quaternum
 Pontifici, nomen ducunt ex nomine Jesu,
 Inde Tyrolensis sibi pharmacopola coemit
 Aere satis salso, nostramque invexit in aedem;
 Cumque loco titulum dat talem Pharmacopaeum:
 Primus Amenophis, quem Regem Aegyptus adorat.

Cecinit Franc. Rausch 27 Maji 1764.²⁹

Ezek szerint a múmia nyugatról (leginkább Itáliából, esetleg Hispániából) érkezett Bécsbe, az ottani jezsuitákhoz. Hogy oda miként került Egyiptom földjéről, arról nem ír konkrétan, csodával határos módon egyszer csak ott volt. Tőlük vette meg egy tiroli származású gyógyszerész borsos áron, és vitte magával Győrbe. A múmiának valamiféle varázserőt tulajdonít a vers, miszerint a hit és a haza támasza oly módon, hogy segít elűzni a mohamedánokat. A poema 1764-ben keletkezett, a szerző, Franciscus Rausch osztrák származású rendtag, ebben az évben volt repetens Győrben.³⁰ Ebben az időben, 1762-től egészen a rend feloszlásáig Johannes Tumler látta el a gyógyszerészi feladatokat, aki a tiroli származású volt.³¹ (Ezt megelőzően Bécsben és Judenburgban töltötte be ugyanezt a feladatkört.) Itt összeérni látszik a vers és a valóság: Tumler lehetett, aki megvette és Győrbe vitte a múmiát. Ezek szerint egy egészen friss eseményt örökít meg a vers: ha 1762-ben helyezték Tumlert Győrbe, akkor vagy ebben az évben vihette magával – amennyiben már korábban megvásárolta –, vagy már Győrben tartózkodása idején vette, de legkésőbb valamikor 1764 elején, mivel a verset má-

történt. Pl. 1760. november 12. (153r), 1761. november 18. (158v), 1762. november 15. (169r), 1764. november 27. (220r–220v), 1765. december 30. (239v)

29 118 E 19, 267v–268r.

30 LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, 1341.

31 LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, 1737. A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a rend feloszlása után ő vette meg a gyógyszerterát, költöztette át tér túloldalára, a ma Patika-házként ismert épületbe és működtette tovább. JÓZSA, *Győr-Moson vármegye...*, 47.

jusban másolta be a kötetbe Rausch, de egyéb repetens-versek tanúságai alapján valamivel bizonyosan korábban írta azt. A költemény így ebből a szempontból is jól illeszkedik a repetensek versírási hagyományába, miszerint a költemények vagy aktuális eseményeket örökítenek meg, szinte aktuálpolitikai értesítő vagy bulvárhírlap módjára, vagy régmúlt, dicső tettekhez, személyekhez nyúlnak vissza (Szent István, Hunyadi János), és csak ritkán írnak visszamenőleg közelmúltbeli (3–4 évnél régebbi) történetekről.³²

Rausch szilárdan állítja, hogy egyiptomi múmiáról van szó, szemlélteti ezt a környezet leírásával is, az egyiptomi mitológiába, hitvilágba és történelembé kalauzol minket, hosszasan követhetjük a Nílus folyását és deltájának minden jó tulajdonságát. Első Amenophis fáraóként azonosítja a múmiát, őt nevezi meg Egyiptom uralkodójaként, ő indul csatába a líbiai származású Sesonk ellen, aki legyőzi őt, ezért lesz aztán belőle múmia. Amenophis, ismertebben Amenhotep néven több uralkodója is volt Egyiptomnak, de egyik sem élt egy időben Sesonkkal (akit más néven Sosenknek vagy Sisáknak hívnak – a Bibliából³³ is ismert).³⁴ Szóval itt bizonyosan van valami csúsztatás. Másrészt azért sem lehet I. Amenophis fáraó múmiája a győri, mert azt 1881-ben találták meg a Dejr el-Bahari-i rejtékhelyen.³⁵ Az ő múmiájában nem tettek kárt a sírrablók, ma a kairói Egyiptomi Múzeumban őrzik. A győri jezsuiták valóban hittek abban, hogy eredeti egyiptomi múmiájuk van, erről tanúskodik a hagyomány is, hogy még a 20. század közepén Ráth Károly is annak nevezi. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy – tekintve a kor nagy keresletét a múmiákra, amiben sokan a pénzszerezés lehetőségét látták – csupán egy hamisítvány került a birtokukba. A jezsuitáknál nem volt egyedi eset, hogy a patikában múmiát őriztek, a hagyomány szerint a székesfehérvári és a pozsonyi patikának is volt egy egyiptominak tartott múmiája – amelyből nem készítettek múmiaport ott sem.

A versben felhalmozott és előadott földrajzi, történelmi, kultúrtörténeti tudás közvetlen forrására nem sikerült rábukkanni. Noha ebben a korban a tanrendbe beillesztve tanultak történelmet a gimnáziumban, de azt mindössze napi kétszer negyed órában délelőtt és délután, főleg a bibliai történetekre, a görög-római és a magyar történelemre fókuszálva.³⁶ Ez persze nem jelenti azt, hogy nem érinthették Egyiptomot. A történelem oktatására hivatalosan ajánlott könyv, a

32 SZÁDOCZKI, *Neolatin elégiaköltészet...*, 56–59, 125, 148.

33 1Kir 14, 25–26; 2Kron 12, 1–16.

34 KÁKOSY László, *Az ókori Egyiptom története és kultúrája* (Budapest: Osiris, 1998), 134, 202–204.

35 KÁKOSY, *Az ókori Egyiptom...*, 22,

36 MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 462–468.

Rudimenta historica például külön Egyiptom fejezetet nem tartalmaz, de az első kötetében³⁷ József és testvérei, illetve Mózes történetének elbeszélésekor találkozunk Egyiptommal, bár röviden, kérdés-felelet formában, de szó esik róla. Történetírásunk kezdeteivel is egybeesik ez a korszak, de a kor neves jezsuita történetírói nagyrészt inkább a magyar történelemmel foglalkoztak, magyarországi okleveleket, forrásokat gyűjtöttek.³⁸ Valószínűleg ismerniük kellett a híres rendtag, Athanasius Kircher Egyiptomról szóló munkáját, az *Oedipus Aegyptiacus*t, mely vaskos kötetekben összegzi mindazt, amit a korban tudtak Egyiptom történetéről, kultúrájáról, vallásáról, földrajzáról, de erre sincs kézzelfogható bizonyítékunk. Kevés vers örökíti meg ezt a világot, sokkal nagyobb arányban olvashattunk a görög-római mitológiáról.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a győri patika korának jól felszerelt, jól működő gyógyszerterái közé tartozott, rejtett néhány érdekességet, kivívva ezzel mind a polgárok mind a rendtagok elismerését, és ihletet adott több vershez is. A repetensek e két fentebb tárgyalt költemény esetében is tanúbizonyságot adtak naprakészségüknek nem hétköznapi, speciális tudást igénylő témák esetében, ismerték a gyógyszerterát, annak eszközeit, felszerelését, tartozékait. A témához kapcsolódó repetens-versek sorát lehetne még folytatni, ide lehetne venni más, patikával foglalkozó verseket – pl. amelyikben a címe szerint a patikus kanárivá változik –, vagy megvizsgálni, mit ajánlanak pestis esetén, ezek azonban a későbbiek feladatai közé tartoznak.

37 *Rudimenta historica... opusculum primum: Historiae Biblicae* (Cassovia: 1739), 20–37.

38 Vö. többek közt: HÖLVÉNYI György, „A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend”, *Magyar Könyvszemle* 90, 3–4. sz. (1984): 232–248; TÓTH Gergely, „A magyar történetírás kritikája”, *Történelmi Szemle* 55, 4. sz. (2013): 593 – 617; SOÓS István, *Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon*, in *Clio inter arma*, szerk. TÓTH Gergely (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014), 227–252; DONÁTH Regina, „Egy XVIII. századi olvasmányjegyzék történelemtanárok számára”, *Magyar Könyvszemle*, 89, 1. sz. (1973): 63–68.

A gyógyulás és a bajelhárítás eszközei

Megszentelt szövegek a 17–18. századból

A címben körülírt szövegegyüttes darabjai a 17–18. században viszonylag gyakran maradtak fenn változatos tartalmú, kivitelű és formájú, a katolikus egyház által jóváhagyott és részben terjesztett hordozókon, úgynevezett cédulákon (*litterae, briefe, schedulae, chartae, imagines, Zetteln*).¹ Vonzerejük mindenekelőtt a szövegeknek tulajdonított hatásban rejlett.² Fennmaradásuk esetleges, mert használatuk során gyakran megsemmisültek. Pócs Éva szerint a kora újkorban „inkább csak írástudó körökben használták őket”,³ ami a 18. századra nézve aligha helytálló megállapítás. További közös sajátosságuk a „megszenteltség”, a szentelmény jelleg, mivel rendszerint előre megáldott szöveghordozóra (pergamen, papír), megáldott tintával⁴ és tollal készültek.⁵ A sokszorosított változatokat ugyancsak megáldották, így szentelményekként (*sacramentalia*) kerültek tulajdonosaikhoz.

- 1 Átfogó bemutatásuk német nyelvterületről, Lenz KRISS-RETTENBECK, *Bilder und Zeichen religiösen Volksglauben* (München: Verlag Georg D. W. Callwey, 1971²), 57–76.
- 2 A gyógyító erejének tartott szövegek egy része megtalálható az egyház benedikciós kiadványaiban, mivel a megáldás liturgiájához estenként textusaikat is mellékeltek. Vö. például Martin VON COCHEM, *Libellus benedictionum et exorcismorum [...] ex rituali Romano, agenda Moguntinensi [...]* (Frankfurt: Bencard, 1686); *Nucleus continens benedictiones rerum diversarum [...]* (Konstanz: Geng, 1653). Hasonló, egyháziak használatára szolgáló segédleteket Magyarországon is folyamatosan kiadtak, például *Fasciculus triplex exorcismorum et benedictionum [...]*, compil. A. T. T. SJ (Tyrnaviae: Acad. SJ., 1739); *Fasciculus Benedictionum [...] ex approbatis libris a S. R. E. collectus [...]* (Reimpressum ex Typ. Csik Somlyoviensi, 1749); *Arca Domini [...]* (Posonium: J. M. Landerer, 1755, 1774).
- 3 Pócs Éva, „Amulett”, in *Magyar Régiség Művelődéstörténetének Adatbázisa*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, hozzáférés: 2021.03.23, http://mamul.iti.mta.hu/MAMUL6/mamul_view.php?editid1=110.
- 4 Lásd például a barnabita szerzetes és professzor, Zaccaria VISCONTI (Zacharias VICECOMES) munkáját, *Complementum artis exorcistae [...]* (Venetia: Fr. Barilettus, 1600), „Benedictio Cartae, et atramenti”, Pars secunda, 195–201.
- 5 Vö. az üres papír, pergamen megáldása, kréta, íróeszköz megáldása („Cretae”); beírt cédula megáldása (*Chartae cum exorcismo contra daemones, Remedium contra Febres ex S. Ambrosio etc.*),

A sokszorosított betegség- és bajelhárító cédulák jelentős része úgynevezett breverlekben maradt fenn. Az elnevezés a „littera brevis” kifejezésből származik. Általában vastagabb papírra erősített, kilenc darab kis képből és azok alá esetlegesen beragasztott változó számú további képből, szövegből, megszentelt növényi és ásványi anyagokból, gyöngyökből, érmekből és miniatűr tárgyakból áll. Rendszerint papírtokban vagy díszes tartóban elhelyezve, nyakba akasztva viselték. Hatásuk a képekhez kapcsolódó szövegekben, könyörgésekben, imádságokban és szentírási idézetekben rejtett, melyeket a kis méret miatt idővel jobbra elhagytak a képek mellől.

A téma kutatásának máig legjelentősebb, középkorra vonatkozó alapművét Adolph Franz katolikus teológus készítette el reprezentatív forrásvizsgálat keretében.⁶ Jelentőségében Franzéhoz hasonlítható vizsgálatot végzett Dieter Harmening.⁷ A tárgykör kora újkori megközelítésére viszonylag kevés figyelem hárult,⁸ ez elsősorban a kulturális antropológiához kapcsolódik.⁹

A magyarországi kutatás kezdete Katona Lajos, Zalán Menyhért, Radó Polikárp és mások nevéhez fűződik, munkájuk részben befejezetlen maradt.¹⁰ Az 1980-as évektől Pócs Éva,¹¹ majd később Bárh Dániel folytatott újabb elemzéseket.¹² E kutatási irányt folytatva az elmúlt években Bárh további dolgoza-

GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus Thesaurus* [...] (Ratisbona: V. Kädlmayr, 1756), 23, 52, 142, 319; „Exorcismus chartae, Benedictio chartae contra daemones”, „Benedictio chartae pro Agno Dei”, „Benedictio chartae, atramneti et calami” GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus Thesaurus* [...] (Augsburg: Strötter, 1733⁴), 142, 143, 151.

6 Adolph FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, 2 vols. (Freiburg i. B.: Herder, 1909).

7 Dieter HARMENING, *Superstitio* [...] (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1979); Dieter HARMENING, *Zauberei in Abendland* [...] (Würzburg: Königshausen u. Neumann, 1991).

8 Így például, Massimo PETROCCHI, *Esorcismo e magia nell'Italia del Cinquecento e del Seicento* (Napoli: Libreria scientifica, 1957).

9 Így például, Jürgen JENSEN, *Kirchliche Rituale als Waffen gegen Dämonenwirkerei und Zauberei: Ein Beitrag zu einem Komplex von Schutz- und Abwehrritualen der Katholischen Kirche des 17. und 18. Jahrhunderts in Italien unter besonderer Berücksichtigung systematisch-ethnologischer Gesichtspunkte* (Berlin–Münster: Lit, 2007).

10 KATONA Lajos, „XVII. századbeli ördögűző konyvecske”, *Ethnographia* 13 (1902): 60–70, 103–111; ZALÁN Menyhért, „A Pray-kódex benedictiói”, *Magyar Könyvszemle Új folyam* 34, 1–2. sz (1927): 44–66; RADÓ Polikárp, „Az »aprószenetekelés« s a magyar liturgiátörténet”, *Theologia* 10 (1943): 257–260; RADÓ Polikárp, *Enchiridion liturgicum*, 2 köt. (Roma–Freiburg i. Br.–Barcelona: Herder, 1961).

11 PÓCS Éva, „Egyházi benedikció – paraszti ráolvasás”, in *Történeti antropológia*, szerk., HOFER Tamás, 109–137 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984); PÓCS Éva, „A »gonoszűzés« mágikus és vallásos szövegei”, in „Mert ezt Isten hagyta...”: *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TÜSKÉS Gábor, 213–251 (Budapest: Magvető, 1986).

12 BÁRTH Dániel, *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon* (Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE, 2010).

tokat jelentetett meg.¹³ Időközben elkezdődött egy-egy Magyarországon fennmaradt, egykor használatban volt szentelmény-cédula pontszerű vizsgálata is.¹⁴

Ugyanakkor továbbra is hiányzik a Magyarországon használt, különféle köz- és magángyűjteményekben megőrzött, sokszorosított szövegű emléktárgyak szisztematikus összegyűjtése, tematikus feltárása, s e 17–18. századi kép-szöveg együttesek eredetének és irodalomtörténeti vonatkozásainak a bemutatása. A vizsgálatban a katolikus használatból ismert, egyház által jóváhagyott 17–18. századi betegség- és bajelhárító cédulák néhány szövegtípusával, a szövegek forrásvidékével, műfaji változataival és a képi motívumokkal foglalkozom.

Gyógyító nevek

A történeti hagyományban a szent név elkülönül a mindennapi, profán megnevezésektől.¹⁵ Ismeretes, hogy Assissi Szent Ferenc végrendeletében kitért Jézus írásba foglalt nevére. Eszerint össze kell gyűjteni és tiszteletben kell tartani mindazokat a szövegeket (*verba scripta*), melyeken e név szerepel.¹⁶ A kora újkori katolikus hagyományban Isten, Jézus¹⁷ és Szűz Mária neve a legerősebb szent név, segítségül hívásuknak betegség, baj esetén gyógyító erőt tulajdonítottak.

Isten nevének segítségül hívása mindenekelőtt a gonosz erejének meggyengítését és a különféle szükséghelyzetek távoltartását szolgálta. Bernhard Sannig *Rituale [...]* című munkája szerint Isten különféle neveinek megáldott papírra („in charta benedicta”) írása hatásos a gonosz ellen. Tanácsolja, hogy a schedulákhoz a „Massa Marianae”-nak nevezett anyagból tegyenek egy darabot, s mindezt úgy helyezték a szenvedő emberre, hogy ő azt ne tudja. Sannig közel egy oldalon át

13 BÁRTH Dániel, *A zombori ördögűző: Egy 18. századi ferences mentalitása*, Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2016); BÁRTH Dániel, „Gyógyító imaformulák a 18. századi sükösdai anyakönyvekben”, in *Lelkiség és irodalom*, szerk., BAJÁKI Rita et al., Pázmány irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 58–65 (Budapest: MTA PPKE, 2017).

14 S. LACKOVITS Emőke, „Egy breverl és egy Szent Ágota-kép Veszprémből”, in *Ecclesia Agathae: A 250 esztendő perenyei taemplom tanulmánykötete és népének hanglemezei*, szerk., MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, 161–164 (Budapest: Magyar Napló, 2011).

15 Elsősorban Isten neve. A Miatyánk szerint: „sanctificetur nomen tui”.

16 „Et sanctissima nomina eius, et verba scripta ubicumque inuenero in locis illicitis, volo colligere, et rogo quod colligatur, et in loco honesto collocentur.” *Regula et Testamentum Seraphici P. Francisci [...]* (Antverpia: Plantin, 1624), 35–36.

17 Lásd Szent Pál levelét, Fil 2, 10. v. VII. Kelemen pápa 1530-ban emléknappá emelte Jézus Neve ünnepét. VI. Károly császár (III. Károly magyar király) kérésére 1721-ben a nyugati egyházban ünnepként vezették be a január 1–5. közötti vasárnapra.

sorolja az imádságra emlékeztető szövegbe foglalt, lemásolandó megnevezéseket: „In nomine Patris, et Filii, et Spiritus † Sancti Amen. Hel † Heloym † Sother † Emmanuel † Sabaoth † Agia † Tetragrammaton † Agyos [...]”, majd egy, a gonoszt távol tartani hivatott könyörgő formulával zárja a felsorolást.¹⁸ Ezek a megnevezések Isten bibliai nevei, elvegyítve epitheton ornans-aival, azaz a legszentebb név segítségével hívásának katalógusszerű többszörözését adják imádságként.

Jézus Nevének, mint gyógyító erejű névnek korai szövegméltó a 14. század első harmadában keletkezett *Gyulaféhevári Sorok* beszédvázlata Jézus névnapjára (január elsejére), melyben harmadik sorként olvasható a „S-anitas languencium”.¹⁹ Jézus neve az egykorú magyar fordításban a „kórságban valóknak egészsége”.¹⁹ A 17–18. századból önállóan és breverlekbe szerkesztve egyaránt maradtak fenn Jézus Neve-kéziratok és -nyomatok általános bajelhárító vagy gyógyító célzattal. Ezek némelyikén a szent név monogramján kívül további szövegek is olvashatók. Szilárdfy Zoltán közölte azt az ismeretlen személy által 1746. május 29-ére dátumozott, papírra készült „IHS” tollrajzot, melynek címe *Turris fortissima Nomen Domini* (a legerősebb/hathatósabb vár/torony az Úr Neve).²⁰ Ez a mottóként értelmezhető megnevezés bibliai idézet (Prov/Péld 18,10), mely az „ad ipsum currit justus et exaltabitur” (hozzá fut az igaz és felemeltetik, azaz védelmet talál) szavakkal folytatódik, azaz Jézus nevének mindenkor segítő patronátusát közvetíti. A szöveg a képpel együtt további értelmet kap, mely szerint Jézus Neve mozdíthatatlan, soha le nem nyugvó (circumpolaris) sarkcsillag, felülmúlhatatlan segítség az ember számára.

A harmadik gyógyító erejű szent név *Szűz Mária Neve*, illetve Mária nevének Jézus neve monogramjához hasonlóan elrendezett betűi (MRA). Ezek egyaránt gyakoriak kézzel rajzolt és sokszorosított grafikai ábrázolásként. Némelyikükhöz bajelhárító képzet tartozik. Szűz Mária nevét, mint szent nevet a középkor óta tisztelték, a név betűihez különféle tulajdonságokat társítottak, melyek közül az auxiliatrix (segítő) a leggyakoribb. Ismeretes, hogy a Mária Neve egyházi ünnep (szeptember 12.) helyi ünnepből²¹ vált általánossá a 17. század végén XI. Ince pápa rendelkezése nyomán, Bécs török ostrom alóli felmentése (1683. IX. 12) után, mint győzelmi emléknap.

18 Bernhard SANNIG, *Rituale ecclesiasticum* [...] (Coloniae: Nothen, 1733⁶), 328.

19 MADAS Edit, *Sermoniarum: Gyulaféhevári sorok*, hozzáférés: 2021.02.22, http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/sermonarium_%E2%80%93_gyulafehervari_sorok.

20 SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből*, 3 köt. (Szeged–Budapest: METEM, 2008), 3: nr. 138.

21 Így például 1513-ban a spanyol Cuenca püspökségben az oszmán hódítás megállítását kötötték hozzá.

Kopcsányi Márton *A Bodog Szüz Maria Élete* (Bécs, Formika Máté, 1631) című munkájában Mária nevére írt, sorpáronként rímelő versében (368. p.) a szent név ördögtől védő, sátánt legyőző erejét hangoztatja.²² Mária Neve – Jézus neve monogramjához hasonló funkcióban – szöveg nélküli mellékletként gyakori a gyógyító erővel felruházott, katolikus egyház által megáldott breverlekben és szentképeken.²³ Feliratokkal ellátott rézmetszeteken is megtalálható különféle bajelhárító funkciókban. Ilyen például az téglalap alakú rézmetszet a 18. század elejéről, amelyen a díszes keretezésű MARIA monogram mellett a következő rámetezett szöveg olvasható: „Wann du MARIAE folgest, so ir- / rest du nicht, wann du Sie bittest, so / verzweifflest du nicht: und wann / du auff Sie gedenckest, so fehlest du / nicht. / S. Bernardus.” A magyarországi használatból ismert cédu-la Clairvaux-i Szent Bernát *De laudibus Virginis Matris* (Super verba Evangelii: «Missus est angelus Gabriel [...]») címen összefoglalt négy homiliájából a másodiknak a részlete²⁴ német fordításban.²⁵

Isten, Jézus és Mária nevén kívül több, különféle gyógyító erejű szent név, monogram, rövidítés és hozzájuk tartozó szöveg ismert. Ilyen például *Jézus keresztjének* „I. N. R. I” felirata. Az INRI amulettek egy variánsáról Thaly Kálmán adott hírt,²⁶ mint az 1708-ban árulásért lefejeztetett Bezerédj Imre „talizmán”-járól, amit állítólag 1707-ben magánál hordott. Thaly leírása szerint a kompozíció két koncentrikus körből állt, a belsőt egy kereszttel négy részre osztották:

E négy mezőn J. N. R. I. [...] betűk. A tágabb külső körön pedig a három őrző-angyal nevei voltak olvashatók ilyképpen: Ax. S. Gabriel. S. Michaël. S. Raphaël. Végre e körön kívül e cabalisticus szavak: Sator Arepo tenet Opera Rotas [...].²⁷ Hogy pedig ez a bűvös

22 Közli: HOLL Béla, kiad., *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, Régi magyar költők tára: 17. század 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), nr. 38; 44, 451. A továbbiakban RMKT 17/7.

23 Önállóan, gonoszűző célzattal egy 18. század eleji szentképen lásd például SZILÁRDFY Zoltán, *A magánábrát szentképei a szerző gyűjteményéből*, 3 köt. (Szeged: Néprajzi Tanszék, 1995), 1:139.

24 Hom. II super «Missus est», 17; MIGNE, PL, CLXXXIII, 70-B, C, D, 71-A. Homilia II. In Luc. I, 26, 27. 0071A „Ipsam sequens non devias: ipsam rogans non desperas: ipsam cogitans non erras. Ipsa tenente non corruis; ipsa protegente non metuis; ipsa duce non fatigaris; ipsa propitia pervenis: et sic in temetipso experiris quam merito dictum sit, Et nomen Virginis Maria.”

25 „[...] In Gefahren, in Nöthen, in Zweifelhafte Lage denke an Maria! Rufe Maria an [...] folgst du ihr, so verirrest du dich nicht vom Wege, bittest du sie, so verzweifelt du nicht, denkst du an sie, so irrst du nicht, haltest du dich an ihr, so finkst du nicht [...]”.

26 A közléshez megbízható, ellenőrizhető hivatkozás nem tartozik. THALY Kálmán, „Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban (culturtörténeti tanulmány)”, in THALY Kálmán, *Irodalom és műveltség történeti tanulmányok a Rákóczi-korból*, 51–116 (Budapest: Ráth Mór, 1885), 100–101.

27 A Sator négyzet egy ősi palindrom, melyet már a kereszténység előtt ismertek. A 16. századtól mágikus erőt véltek felfedezni benne. A kora újkorból ismert olyan leírás, mely szerint egy lyoni

talizmán használjon, arra a következő utasítás [...] van [...] odajegyezve: <Az napkeletnek köll fordulni és elnyelni, [...] ezt mondván: Atya, Fiú, Szent-Lilek egy bizony örök Isten, ebben segits meg engem! Háromszor köll elmondani. x Pluit. x Fuit. x Ruit. x.>²⁸

Ezt a némileg bizonytalan adatot hivatkozta és értelmezte tovább Bálint Sándor, amikor a gonoszúzó nyelécédulákról azt írta, hogy „Bezerédi Imréről, a híres kuruc vezérről is tudjuk, hogy nyelt ilyen vallásos jellegű talizmánt.”²⁹ Bezerédj INRI „talizmán”-jának szerkezete némileg emlékeztet a korábban említett, 1746-ból való christogram tollrajz felépítésére.

A Szent Nevekhez társított gyógyító és bajelhárító funkciójú szövegek közös sajátossága, hogy jobbra bibliai idézetek, szöveggörnyezetüktől önállóvá vált prédikációrészek és teológiai reflexiók. Vannak köztük több évszázados imádások, fohászok, képpé formált mágikus erejűnek tartott betűkombinációk vagy azok részletei, azaz egyházi szempontból „biztos”, kifogástalan háttérű idézetek.

A flagella daemonis (az ördög ostora) elnevezésű szövegegyüttes

A kora újkorban a bajok és betegségek végső okát leggyakrabban a sátán (ördög) mesterkedésének tulajdonították, annak a jézusi figyelmeztetésnek az értelmében, mely szerint az evilági élet a gonosz hatalmában van (Apoc/Jel 14, 30; 1Joh/1Jn 5, 19). A gonosz (diabolus, daemon, satan, maleficus) távoltartására szolgáló szövegegyüttes egyaránt ismert egyleveles, mindkét oldalán szedett szöveget tartalmazó, önálló nyomtatványról,³⁰ kéziratoss³¹ és fametszetes formában.³²

polgár meggyógyult az elmebajból, miután megette három kenyér héját, amelyekbe a sator-négyszetet karcoltak, és ötször elmondta a Miatyánkat. Francesco Paolo MAULUCCI VIVOLO, „Il quadrato magico o crittogramma del Pater Noster” in *15° Convegno Nazionale sulla Preistoria – Protostoria – Storia della Daunia San Severo 1994 Atti* a cura di Armando GRAVINA, 229–243 (San Severo: Società di Storia per la Puglia, 1997), 230–231.

28 Azaz: „esik – volt – ledől”, THALY, „Jóslatok...”, 100–101.

29 BÁLINT Sándor, „Liturgia és néphagyomány”, in BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria*, 99–128, 207–208 ([Budapest]: Veritas, [1944]), 117. p., 29. jegyzet. Ezt hivatkozta tovább SZILÁRDFY Zoltán, „Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében”, *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11–12, 207–236 (1979): 220; SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon* (Budapest: Corvina Kiadó, 1984), 23, 43 (46. jegyzet.)

30 Számos 16–18. századi bibliográfiai segédletben kerestem könyvészeti leírását, sikertelenül.

31 Kéziratoss formában ismert például az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 5711 jelzetű, 1580–1599 között keletkezett, *Juristische Sammelhandschrift* című kódexéből, fol. 19r–20r.

32 Magyarországi használatból egyaránt ismert önálló amulettként (például régészeti leletként: BENDA Judit, „Túl a korszakhatárokon”, in *Kincsek a város alatt: Újdonságok a múltból: Kiállítási katalógus*,

Megnevezésére – ismereteim szerint – Bernhard Sannig (1638–1704), a cseh ferences provincia vicarius generalisa használta a „flagella daemonis” kifejezést (ismerve és kölcsönözve Girolamo Menghi ördögűző könyvének címét), a többdimenziós szövegegyüttes rövid változatát tartalmazó „scheda” (schedula) benedictiójának címében: „Benedictio Schedarum, quae vulgo Flagella daemonis vocantur”.³³ Sannig utasítása szerint a kötött, általa is közölt szöveget először le kell írni egy papírra („Primo inscribe verba ordinaria sequentia in chartam”), majd a papírt a megfelelő szertartás elvégzése után, megáldva lehet szétosztani a hívők között.³⁴ Adolf Jacoby véleménye szerint a textus egy egyházi környezetből származó exorcizmus széles körben terjesztett, nyomtatott változata.³⁵

A rövid változat megtalálható például egy valószínűleg a 18. század elején önállóan kiadott, alsó szélén sérült nyomtatványban. A recto oldal szövege egységenként a következő: két szent név (Jézus és Mária) az INRI felirattal; Pádúai Szent Antal, Assissi Szent Ferenc és Szűz Mária áldása az apostolokhoz. A verso oldal „J. N. † R. J.” formulával kezdődik, majd a sátán és szolgálai zaklatásától szabadítást kérő, sajátos mozaikszöveggel folytatódik. Ez a rövid változat általában 60 x 45 mm méretű nyomtatványokon maradt fenn, kísértések ellen és az úton lévők védelmére szolgált. Nagyonbár bibliai eredetű, illetőleg ferences szentekhez (Assissi Szent Ferenc és Pádúai Szent Antal) kapcsolt áldásszövegekből áll.

A textus kötött, hosszabb változatát szintén több nyomtatvány tartalmazza azonos formában,³⁶ „charta (ad fugandum diabolum, et destruendum maleficium more Franciscano)” címen.³⁷ A negyedret formátumú, mindkét oldalán szedett szöveget közlő egyleveles változat Európa szerte több „kiadás”-ban (eltérő szedésben) ismert.³⁸ Recto és verso oldalát (azaz a kezdőoldalt) némely 17. századi szer-

szerk. ZSIDI Paula, 139–144 (Budapest: BTM, 2015); breverlbe ragasztva (például Piarista Múzeum lelt. sz. 2020.130.1.P.) és 17–18. századi könyvek könyvjelzőjeként.

33 SANNIG, *Rituale...*, 276.

34 SANNIG, *Rituale...*, 276–278.

35 ADOLF JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 28 (1927–1928): 81–105, 105.

36 ADOLF JACOBY „Schutzzettel”-ként írt róla, szövegét közölte és értelmezni próbálta. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 99–104.

37 Így például Matthias ZIMMERMANN, *Montes Pietatis Romanenses* [...] (Lipsiae: 1670), 622–625; ABRAHAM A S. CLARA, *Judas der Ertz Schelm* [...], 3 vols. (Salzburg: 1689), 2:259–263; Bernard SANNIG, *Collectio Benedictionum* [...] (Romae: Typ. Komarec, 1753), 205–211; GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus...*, 142–143. A felvilágosult kritika figyelmét sem kerülte el, a recto és a verso oldalt felcserélve közli szövegét Friedrich NICOLAI, *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781*, 12 vols. (Berlin – Stettin: 1785), 5:19–22.

38 Magyarországi őrzésű két 18. századi kiadását használtam, korábbiaként kezeltem a romlatlan, benedictionálékban is megtalálható változatot, melynek végén nincsenek úgynevezett szent betűk.

zők³⁹ és a felvilágosult kritika képviselői⁴⁰ esetenként egyaránt felcserélve közlik. A recto oldal szövege ugyanis éppúgy kezdődik, mint a már bemutatott rövidebb változat. E szövegalkotási technikából arra lehet következtetni, hogy a rövidebb szöveg korábbi szerkesztmény lehetett. A szöveg első, a rövidebb változattal azonos egységeit követően a recto oldalon újabb áldásszövegek következnek:

*Benedictio Dei Omnipotentis [...]; Pax D[omini] N[ostri] Jesu Christi [...]; Benedictio Sanctorum [...]; Benedictio S. Vincentii Confessoris;*⁴¹ *Dominus Jesus Christus apud te sit [...];*⁴² *Benedictio Dei Omnipotentis [...]; Ad cognoscendum, si aliquis vexetur a spiritibus immundis;*⁴³ *Initium S. Evangelij secundum Joannem.*⁴⁴

A verso oldal Jézus és Mária nevének monogramjával, azaz szent nevekkal kezdődik. A szöveg az ezt követő cím értelmében oratio (könyörgés, imádság),⁴⁵ „contra omnes [...] incursus” (mindenféle támadás ellen), mind a gonoszokkal, rosszat akarókkal („tum maleficorum”), mind a démonokkal („tum daemonum” – tisztátalan szellemek, akik az emberbe költözve betegségeket és helytelen gondolatokat okoznak) szemben. Ez az oratio is kötött szöveg, a fennmaradt példányok mindegyikében – eltekintve a szövegromlásoktól – azonos. Elkülöníthetők benne áldásszövegek részletei, kérések (adjurationes), a gonosz „megkötözésére” szolgáló gondolatok (annodationes) és bibliai, elsősorban újszövetségi eredetű részletek. A szerkesztmény eredete homályba vész, ugyanakkor méltán tekinthető leírt, illetve kinyomtatott *exorcismus*nak, melyet egyházi személyek hoztak létre, csiszoltak össze, és mindenféle betegség, baj ellen oltalmazó levélként forgalmaztak.

39 ABRAHAM A S. CLARA, *Judas...*, 189.

40 NICOLAI, *Beschreibung...*, 19–22.

41 Jacoby szerint ez Zaragozai Szent Vince (mártír, 304-ben; JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 100.) áldása.

42 Jacoby szerint ősi vallási motívum, babilóniai szövegekben éppúgy fellelhető, mint középkori görög imádságokban. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 100–102. Továbbá feltűnik az úgynevezett archaikus népi imádságok záradékában.

43 Jacoby véleménye szerint ez a szövegrész az istenség héber és görög megnevezésének formulájáig nyúlik vissza. Uo., 102. Ugyanezzel a címmel és szöveggel megtalálható például Girolamo MENGHI, *Flagellum daemonum* [...] (Maceratae: S. Martellinus, 1580) című munkájában (233. p.) azzal a megjegyzéssel, hogy „Scribe haec nomina sancta Dei in charta benedicta, [...] et pone illa super patientem, ipsa nesciente” (írd Isten e szent neveit megáldott papírra és helyezd úgy a szenvedőre, hogy ő azt ne tudja).

44 Jn 1,1–14. Szent János evangéliumának kezdete – többek között – önálló, megáldott scheda-szöveggé válhatna, alkalmas volt a démonok által megszállt ház megtisztítására, valamint mennydörgés, villámcsapás és vihar ellen. Bernard SANNIG, *Collectio Benedictionum* [...] (Romae: Typ. Komarec, 1753), 61, 223.

45 Oratio contra omnes tum maleficorum tum daemonum incursus.

Szentekhez kapcsolódó bajelhárító kép – szövegegyüttesek

A kora újkorban széles körben használt gyógyító erejű megszentelt szövegek az egyházi liturgia nyelvén, latinul kerültek forgalomba. Jelentésüket a használók közül kevesen ismerték, ezért a szövegek mellett – viszonylag gyorsan – azok tartalmát jól-rosszul közvetítő képek jelentek meg. A képi információ idővel kiszorította a szövegeket, s a 18. század második felében jelképeessé tette a kisméretű képeket tartalmazó breverlek használata következtében. E folyamattal párhuzamosan háttérbe szorult a szövegek ismerete. A továbbiakban néhány, képekkel együtt megjelent 17–18. századi bajelhárító cédulát mutatok be.

Krisztus keresztje és öt sebe a gonoszt jelképező kígyó megölésével. A cédula felirata („Vicit Leo de tribu juda – Alleluja”) részlet a *Páduai Szent Antal brevije/áldása* címen ismert, mindenféle rontás és tisztátalan lélek ellen egyaránt hatásosnak mondott szövegből, mely magyarul így hangzik: „Íme az Úr Jézus keresztje. Távozzatok tőlem, gonosz szellemek, mert győzedelmeskedett a Juda nemzetségből való oroszlán, Dávid gyökere. Alleluja, alleluja.” Ezt a Páduai Szent Antal nevéhez kapcsolt „mágikus” szöveget pergamenre írva gonoszűzésre használták már a középkorban.⁴⁶

A Hortai Boldog Salvator⁴⁷ áldását tartalmazó cédulát a 17–18. században gyakori lázbetegségek gyógyítására használták.⁴⁸ Szövege a következő:

„Benedictio Beati Salvatoris de Horta Ordinis Sancti Franciscani Reformatorum
Potentia Dei Patris † Sapientia Dei Fili † Virtus Spiritus Sancti † liberet te ab Omni febre
tertiana, quartana, et continuum Beato Salvatore orante pro te Famulo suo vel Famula sua
† Dominus te N benedicat † ab infirmitate et ab omni malo te semper defendat Amen †”

Az előírás szerint ezt a cédulára írt szöveget mielőtt nyakba akasztotta a tulajdonosa, meg kellett áldatni, hogy hatásos legyen.⁴⁹

46 FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen...*, 2:2, 80, 87, 92, 94.

47 Hortai Boldog Salvator (1520–1567) barcelonai ferences laikus testvér XI. Pius pápa avatta szentté 1938. április 17-én.

48 Vö. TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 229–231.

49 „Si haec benedictio schedae inscribatur, antequam collo appendatur, scheda benedicatur, et conjuratur ut supra in benedictione 30. Capitis secundi.” GELASIUS DI CILIA, *Locupletissimus...*, 367.

Pestisűző kép-szöveg együttesek

A pestistől védő különféle Szűz Mária (Havi Boldogasszony, Szoptató Madonna, Segítő Boldogasszony) és szent (Rozália, Sebestyén, Rókus) ábrázolásokról, azok ikonográfiájáról Szilárdfy Zoltán értekezett,⁵⁰ utalva azokra a szövegekre is, melyeket hatásosnak véltek a pestis távoltartására. Ilyen mindenekelőtt a *Regina Coeli* antifóna,⁵¹ melyet János fürstenfeldi ciszterci szerzetes pestis idején hathatos erejű imádságként jegyzett fel 1510-ben Szegeden.⁵²

A legelterjedtebbnek tekinthető pestis elleni antifóna („O gloriosa Virginum, / sublimis inter sidera / [...]”) a Venantius Fortunatus-nak tulajdonított *Quem terra, pontus sidera* kezdetű himnusz átalakított szövege, mely magyarul az 1514–1519 között készült Cornides-kódexben is olvasható.⁵³ Ez a verses könyörgés a *Stella caeli extirpavit* kezdetű latin cantio, melynek későbbi szövegváltozatait – szintén pestis elleni énekként – a *Canthus Catholici* (1651) latinul,⁵⁴ Kájoni János *Cantionale catholicum* (1719) pedig latinul és magyarul közölte.⁵⁵ A *Stella caeli* szövegéhez idővel képet illesztettek, mégpedig a csillagba foglalt Szűz Mária képét, mely a pestis ellen védő amuletteken, így a breverlek többségén és más ábrázolásokon pestistől védő szentek társaságában található meg a 18. században.

50 SZILÁRDFY, „Kegyképtípusok...”, 207–236.

51 Regina caeli, laetare, alleluia: / Quia quem meruisti portare, alleluia, / Resurrexit, sicut dixit, alleluia, / Ora pro nobis Deum, alleluia.

52 BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Humenizmus és reformáció 5 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1975), 125.

53 „Ó dicsőséges szent asszony. Csillagok felett magasztaltott.” kezdettel, hozzáférés: 2021.02.22, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/10540>.

54 SZÖLÖSY Benedek, *Cantus catholici* (Lőcse: 1651), 126.

55 „Az Egeknek szép Csillaga, mely az Úr Jézust szoptatta, / A dög-halált kigyomlálta, kit Ádám atyánk bé-hoza. / Azon Csillag Olthalmazzon, dög-halál nekünk ne ártson, / Az Úr Jesus-t kérje azon, jó egészségben meg-tartszon. [...]” KÁJONI János, *Cantionale catholicum* (Csík: [s. n.] 1676), 384; (Csík: [s. n.] 1719), 311–312.

A pestistől védő cédulákon többnyire az úgynevezett Caravaca-kereszt⁵⁶ elhelyezett Zakariás-áldás⁵⁷ kezdőbetűi láthatók, melyek fölé,⁵⁸ vagy a kettős kereszt szárainak egymást metsző középrészére⁵⁹ rendszerint egy szoptató Mária-ábrázolás került *Stella caeli* részlettel. A kompozíció esetenként kiegészült három pestispatrónus, Sebestyén, Rókus és Rozália képével.⁶⁰ Breverlekben gyakran maradtak fenn ilyen kis képek;⁶¹ önálló cédulaként azonban ritkák, mivel pestis vagy más betegség elleni védő hatást tulajdonítottak ezeknek, s lenyelték.

A pestis ellen hatásosnak vélt ábrázolásokon a Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás betűivel esetenként kontaminálódott a kereszt köriratában elhelyezett *Triszagion* latin szövegével („Sanctus Deus. Sanctus fortis Deus. Sanctus immortalis Deus”). Az így létrejött ábrázolást a *Triszagion* írásszalagba foglalt záró fohásza – „miserere nobis” – egészítette ki.⁶² Mivel a fennmaradt pestis cédulák feliratai latin és német nyelvűek, kivételes jelentőségű az az Iványi Béla által a Batthyány-levéltárból közölt 17. századi elsősorban pestis ellen hatásosnak tartott magyar nyelvű szövegeket tartalmazó folio alakú egyleveles nyomtatvány,⁶³ melyen a Caravaca-kereszt mellett Szent Sebestyén és Rókus áll.⁶⁴

56 A Caravaca-kereszt kettős kereszt, melynek a felső vízszintes szára rövidebb, mint az alsó, nevét a spanyol Caravaca de la Cruz városról kapta. A legenda szerint 1231-ben Don Ginés Pérez Chirinos de Cuenca keresztény pap Murcia mórok lakta királyságába utazott missziós céllal. Elfogták, Abu Zeyt (Zayd abu Zayd) mór király elé vitték, aki kikérdezte a keresztény hitről. A király elrendelte, hogy mutasson be egy szentmisét. A szükséges felszerelést Cuenca városából szereztek be, de elfeledkeztek az oltárkeresztről. Amikor ezt mise közben észrevette a pap, elhallgatott, majd a király kérdésére elmondta, hogy hiányzik az oltárról a kereszt. Ekkor két angyal jelent meg és egy keresztet helyeztek az oltárra, melyben Krisztus keresztjének egy darabkája volt befoglalva. A mór király keresztény hitre tért, a várost pedig átnevezték Caravaca de la Cruzra.

57 A kereszt elhelyezett Zakariás-áldás kezdőbetűi és a közéjük illesztett kis kereszt pestistől védő eredetéről – többek között – Sannig tudósít. Eszerint amikor 1546-ban Tridentben pestisjárvány volt, a tridenti zsinat atyái elhatározták, hogy körmenetben hordozzák a keresztre írt jeruzsálemi Szent Zakariás püspök nevéhez kötődő áldás kezdőbetűit a pestis megfékezésének reményében. Erre a célra az áldásnak a spanyol Frayles monostorában őrzött, Zakariás püspöktől pergamenre írt eredetijét másolták át. SANNIG, *Collectio...*, 271–272 (Remedium contra pestem).

58 TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században”, *Ethnographia* 93, 2. sz. (1982), 269–291, 271–273.

59 18. századi breverl részlete. Borda Lajos magángyűjteményében.

60 További képi változatait lásd SZILÁRDFY, *A magánábrát...*, 1: nr. 196, 197, 198.

61 Lásd még például Budapest, Piarista Múzeum több breverljében, leltári szám 2020.131.1.P; 2020.128.1.P.

62 SZILÁRDFY, *A magánábrát...*, 1: nr.194.

63 Erre utal a Rókushoz szóló imádságban például a „az pestisj dögleletességtől meg-szabadítottal, és magad az Angyal által azon iszonyú betegségtől meghgyógyítottattál” részlet és Sebestyén imádságban a „az szörnységes pestisi betegséget irgalmással az Emberektől el-fordéod” kitétel.

64 IVÁNYI Béla, „Adatok a népi gyógyászat történetéhez”, *Ethnographia* 61, 1. sz. (1949): 284–285.

Házi áldások

A 17–18. században a házi áldásként szolgáló különféle egyoldalas nyomatok általában álló negyedrést formátumban készültek. Kép- és szöveganyagukat sajátos mozaikként szerkesztették össze, hogy minél sokrétűbb védelmet nyújtsanak. A képi nyelvet és a szövegutalásokat együtt kellett értelmezni; a szövegek jelentős része kizárólag kezdőbetűik révén jelent meg. Elolvasásukhoz külön ismeretekre volt szükség.⁶⁵

Házi áldásként szolgálhatott az a magyar nyelvű felirattal ellátott, nyomdai cífrákból szerkesztett, képi mellékletek nélkül megjelent Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás rövidítésével, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeuma őriz, s valószínűleg a 18. század második feléből származik.⁶⁶ Magyarországi használatból elsősorban osztrák és délnémet területekről átszármazott példányok maradtak fenn, önálló lapként és breverlekbe hajtogatva. Az utóbbiakból két azonos szerkezetű példányt tudtam megvizsgálni. A korábbi példány felirata: „Contra Maleficia et Pestem. Contra Ignem et Tempestates / Daß Glickhselige Hauß Creutz”,⁶⁷ a későbbi példány sérült, felirata („Contra Maleficia et Pestem. Contra Ignem et Tempestates [...]”) hiányos.⁶⁸ A korábbi, jobb állapotban maradt példány alapján érdemes részleteiben áttekinteni, milyen szövegekkel vélték biztosítani a ház védelmét, az ott lakók egészségét.⁶⁹ A Caravaca-kereszt fölött dicsfényben Jézus nevének rövidítése („IHS” – szent név), melynek két oldalán két részre osztva folyamatosan olvasható a pestistől védő következő

65 Ezek egy része kívül esett az ilyen szövegekre vonatkozó egyházi tolerancia körén. Így például a tiltott könyvek listáján az újonnan betiltottak között szerepel Stephanus COLETI, *Energumenos Dignoscendi Et Liberandi Tum Maleficia Quaelibet Dissolvendi Nec Non Benedictiones utiliter conficiendi super Aegros Compendiaria, & facillima ratio* (Veronae: 1746) című munkája. *Index Librorum Prohibitorum* [...] *Benedicti XIV. Pontificis Maximi* [...] (Romae: Ex Typ. Apostolicae, 1758), *Indicis novissimi librorum prohibitorum appendix*, 2. Itt említem meg, hogy a jozefinizmus idején igyekeztek szűkíteni a benedikciók körét. Klaus GOTTSCHALL, *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus* (Wien: Institut für Volkskunde der Universität Wien, 1979), 85.

66 Felirata: „*Exemplar Genuinum Crucis Jerosolymitanae, contra Pestem Constantinopoli, et Tridenti gestatae, et postibus Domorum praefixae. Szent Zakariás Jérsalemi Püspöktől régi írások-között fel-talált Szent Keresztnek valóságos jele, mellyet Constantzinápolyban, és Tridentom Várjossában mirigy-ellen a' Hívek magokkal hordoztak, és ajtókra szegeztek.*” Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, lelt. sz. 85.323.1. Hasonlóan nyomdai cífrákból szerkesztett Caravaca-kereszt a Zakariás-áldás betűivel látható *Amuletum seu sacrae et antiquae preces contra pestem* (Posonii: M. M. Royerin, 1767 körül) című imádságoskönyv címlapján.

67 Borda Lajos magángyűjteménye.

68 Budapest, Piarista Múzeum, leltári szám 2020.130.1.P.

69 Lásd 67. jegyzet.

szöveg: „In virtute huius signi Tau quo signati fuerunt viri[j] filij Israel in morbe Epidemia libera nos Deus noster Amen. Iesu fili Dei miserere mei Amen”.

A szöveg alatt két antalkereszt-variáns (tau, védőjel) „erősíti” meg ezt a textust, emlékeztetve idézve több bibliai helyet (Ezech/Ez 9,4; Job/Jób 31,35–36; Num/Szám 21, 6–9; Ex/Kiv 12, 22–24; Joh/Jn 3,14–15).⁷⁰ A Caravaca-keresztben elhelyezett dupla betűsorok nem csupán a Zakariás-áldás szövegét rövidítik; helyes olvasatukat és a rövidítések feloldását Adolf Jacoby adta meg egy hasonló, Elzászban fennmaradt példány alapján úgy, hogy a számára rendelkezésre álló példány eltévesztett betűit javította.⁷¹

Kitekintés

Csak kivételes esetben ismerjük a gyógyító és bajelhárító nyomtatványok szerzőjét. Ilyen például az a schedula, melyet Pietro Casani (Petrus a Nativitate BMV, 1570–1647) piarista állított össze és használt gyógyításra. Halála után megtalálták nála ezt a „contra daemones et morbos” alkalmazott kompozíciót, s mint kipróbált „sacra verba” chartát a rendi előjáróság 1648-ban engedélyezte sokszorosítását az eredetivel megegyező formában. Ennek a képpé szerkesztett szövegegyüttesnek két, Casani két eltérő portréjával díszített 18. századi rézmetsetes ábrázolása ismert.⁷²

A téglalap alakú kompozíció középpontjában Jézus dicsfényben ábrázolt nevének görög rövidítéséből származó, medálban elhelyezett monogramja áll, kibővítve a „Nazareni” abbreviációjával („IHS NRI” – Jesus Nazareni). A Szent Név-től minden égtáj felé azonos jel indul ki, mely a medálon kívüli a „PX” (pax)-ra mutat, többek között felidézve az „In nomine Iesu Christi Nazareni: Surge, et ambula in pace” antifonát,⁷³ ugyanakkor krisztogramként (XP) olvasva – a VERBUM kifejezéshez hasonlóan – később része lett egy összeolvasható röpimának is. A schedula négy sarkában utalás az angyalokra, balról jobbra „S. Michaël”; „S. Gabriel”; „S. Raphael”; és az őrangyal, a „S Angelus Custos”. A fentről lefelé ön-

70 A tau jelet önmagában is gyógyító erejűnek tartották például epilepszia esetén, szembetegségekre pedig a „Thau Michael Sar(athiel) Abraxas” szöveggel. JACOBY, „Die Teufelspeitsche”, 86–91.

71 Uo., 91–94.

72 Budapest, Piarista Múzeum lelt. sz. 2015.209.1.P; 2015.208.2.P – az utóbbi szignálása Rajhrad (Groß Raigern) bencés kolostorára utal, melynek közelében, Mikulov (Nikolsburg) piarista kolostorában Casani három évig (1638–1640) teológia tanár volt.

73 René-Jean HESBERT, Corpus antiphonarium Officii, nr. 3260, hozzáférés: 2021.03.21, The Gregorian Repertory <https://gregorien.info/chant/id/3615/0/en>.

állóan elhelyezett további nevek: Jahve nevének héber betűi „TRINITAS” körirattal; az Istenszülő (Maria Theotokos) görög betűs monogramja szokott módon két részre bontva; továbbá „S Joannes B[aptista]”, „S Joannes” [Evangelista], „S. Petrus”; „S. Paulus”; „S Joachim”, „S Anna”, „S. Joseph”. Csupa vastag nagybetű emeli ki a négyszer ismétlődő „VERBUM”-ot (ige) szót, utalva a kinyilatkoztatásra; e szavak beilleszkednek egy evangéliumi idézetbe is. E szerkezetet meghatározó elemek közé fentről lefelé, balról jobbra haladva önmagukban is hatékony dicsőítő szöveget, szövegrészeket helyeztek el.

Casani gyógyító cédulájának története, rajta az összeszerkesztett, egyháziilag hitelesnek tekintett szövegekkel, máig folytatódik. A schedula gyógyító erejéről a szegedi 1738. évi pestist követően jegyzőkönyvet vettek fel,⁷⁴ s 1995-ben Casani boldoggá avatási perében ezt fogadták el a hiteles csoda dokumentumaként. A gyógyító erejű cédulák szerkesztése a 18. században viszonylag széles körben, nagyrészt egyházi felügyelet mellett zajlott. A század második felében a gyakorlat nem kerülhette el a felvilágosult kritika bírálatát.⁷⁵

Összegzés

A gyógyítás és a bajelhárítás itt bemutatott szövegeit és annak változatait a kora újkori Európa katolikus területein mindenütt, így Magyar Királyságban is ismerték és használták. Előállításuk többlépcsős folyamatként írható le, egyházi személyek szerkesztették, jobbra névtelenül. Egyháziilag jóváhagyott, megáldott formájukban többnyire amulettként használták őket. A külön szertartás keretében megáldott,⁷⁶ hivatalosan jóváhagyott, gyógyító erejűnek tartott nyomtatványok legalább kétféleképpen kerültek a használókhoz. 1. A megáldás után az egyházi év megfelelő napján kiosztották a jelenlévőknek. 2. A nagyobb tömegeket megmozgató egyházi központokban, elsősorban a kegyhelyeken megvásárolha-

74 Lédai Jeromos piarista 1738. november 23-án Szegeden a pestisben haldokló tizenhét éves Sárkány Istvánné Szöcs Ilonát nem tudta meggyónatni, ezért egy nála levő Casani-cédulát helyezte a szájára. A haldokló jobban lett, erre a piarista a cédulát áttette a mellére. Másnapra a fiatalasszony meggyógyult, saját lábán misére ment. E jegyzőkönyv alapján 1993-ban orvosok(!) vizsgálták meg a fenti történetet, s Casani boldoggá avatása során hiteles csodának elfogadva azt, II. János Pál pápa 1995. október 1-én boldoggá avatta Pietro Casanit.

75 Így például egy német ferences szerzetes által szerkesztett úgynevezett Conception-Zettel történetét szövegével és használati módjával együtt a felvilágosult kritika őrizte meg. NICOLAI, *Beschreibung...*, 57–59.

76 Lásd a már hivatkozott benedictionale-kiadásokat.

tók, hazavihetők voltak.⁷⁷ A baj- és betegségelhárító szövegekkel ellátott nyomtatványokat és tárgyakat egyházi környezetből származó szóbeli „tudósításokkal” egészítették ki.⁷⁸

A szövegek forrásai – amint azt bemutattam – rendkívül változatosak: egyaránt felhasználták a katolikus egyház liturgiáját, a mise-, zsoltosma-, exorcizmus- és benedictio-szövegek részleteit, motívumait, bibliai szövegeket, epithetonokat, metaforákat. Műfaji szempontból az egyházi irodalom úgynevezett kisműfajaihoz tartoznak: különféle típusú imádságok, fohász, áldás, könyörgés éppúgy lehet a gyógyító és bajelhárító cédulákon, mint vers, ének vagy vegyes eredetű és műfajú szövegekből célzatosan kompilált mozaik.

77 A búcsújáróhelyeken forgalomba hozott megáldott, kegytárgyhoz érintett stb. gyógyító erejű ajándékok az adott kegyhely sajátosságait (kegytárgy képe, a hely gondozóira utaló részletek) hordozták.

78 Ezek közé tartozott a megjegyzés, hogy nem követ el bűnt az a személy, aki nem hisz ezek erejében.

A betegségek és az orvoslás témája a kora újkori kalendáriumokban

A betegség és az egészség kérdései, valamint a gyógyítás módzatai a nyomtatott kalendáriumokban már a 15. század utolsó harmadától jelen vannak, szöveges és képi formában. Évezredes hagyományok továbbélésével van dolgunk, amelyek a kozmosz és az ember egylényegűségének hitéből táplálkoznak. Kákosy László így jellemzi könyvében a késői antikvitás tanítását az ember és a világmindenség összefüggéséről:

A szellemekkel benépesített égboltot és az embert erőhatások kötelékei fűzik egymáshoz. A föld, az ég, az ember és a kozmosz azonos természetűek, ugyanaz a szubsztancia hatja át őket. Ahogyan a kört a középpontja hozza létre, úgy a mindenség a föld mintáját követi, a kozmosz legkisebb mása pedig maga az ember, ő a mikrokozmosz. [...] A mikrokozmosz, vagyis az ember, nemcsak szenvedő alanya, passzív befogadója a nagy mindenségből jövő hatásoknak, hanem – a késő-ókori szemlélet szerint – ezeket befolyásolni is tudja, a maga parány mivolta ellenére szinte egyenrangú partnere lehet az asztrális hatalmaknak. Az emberi gondolkodás egyik legkülönösebb, a maga bizarrságában is rendkívül izgalmas fejezetét alkotja az asztromágia, melynek hatása az ókortól a 17. századig rányomja bélyegét a szellemi élet különböző területeire, s amelynek egy-egy továbbélése még ma is megfogható.¹

Az ún. érvágó ábra (*Aderlassmännchen, Blood-letting manikin*) a 15. század második felétől a plakát-kalendáriumok elmaradhatatlan eleme, arra szolgál, hogy a

1 KÁKOSY László, *Egyiptomi és antik csillaghit* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 268–269. A szerző egy külön fejezetet is szentel az ún. sympathiea-tannak, mely az erők (sympatheiai és antipatheiai) által továbbított kölcsönhatásokat, kapcsolatokat kutatta, s ennek hátterében a mindenség különböző elemei rokon jellegének feltételezése állt, uo., 271–273.

fejtől a talpig a zodiákus-jegyek sorrendje szerint felosztott emberi testet az érvágás szempontjából illusztrálja. Manilius² rendszerében a következő sorrendben érvényesül a testrészek és a csillagok kapcsolata: fej = Kos, nyak = Bika, vállak, karok = Ikrek, mell = Rák, oldalak = Oroszlán, altest = Szűz, far = Mérleg, nem-i részek = Skorpió, combok = Nyilas, térdek, lábszár = Bak és Vízöntő, lábfejek = Halak.³ Az asztrológia a gyógyászatban igen fontos háttértudásként jelent meg: a hiedelem szerint az egyes állatövi jegyek különféle tevékenységek, orvosi eljárások hatásosságát befolyásolták. A prognózisok készítői kedvező, kedvezőtlen és közömbös aspektusokat különböztettek meg, ezeket figyelembe véve javasoltak gyógymódokat, s általában a mindennapi életre, az egészség megőrzésére vonatkozó tanácsokat. A kalendáriumok évszázadokon át fenntartották és közvetítették a csillaghiten alapuló késő-ókori szemléletet az emberi testre, az egészségre és betegségre, valamint a gyógyításra vonatkozóan. Az asztronómia/asztrológia és az orvoslás összefüggésének és ókorba visszanyúló gyökereinek kutatása tudományos szakmunkák, könyvek, tanulmányok sorát eredményezte, s folyamatosan adódnak újabb aspektusok a téma megközelítéséhez.⁴ Az asztronómia és az orvoslás közvetetten kapcsolódik össze, amint ezt sok kora-újkor-i kalendáriumban megfigyelhetjük: a kalendáriumszerzők közül az orvosi képzettségűek gyakran bizonyos fokú csillagászati ismeretekkel is rendelkeztek, mint például a danckai Wilhelm Misocacus (lásd alább). Jelen tanulmánynak nem célja, és terjedelmi okokból nem is megvalósítható a kérdés bibliográfiájának részletes bemutatása, vagy akár csak vázlatos áttekintése, csupán néhány fontos publikáció tanulságait idézzük föl a források, a 17–18. századi kalendáriumok példaanyagához.

A kapcsolat a medicina és a csillagok tudománya közt sok régi kalendárium-ban kifejezésre jut, így például a következő formában: „Quamvis Medicina de se scientia sit perfecta, Medicus tamen in opere suo sine Astrologia non est

2 Marcus Manilius I. századi latin költő, az *Astronomica* tanköltemény szerzője, mely az égi jelenségekről, a zodiákus jegyeiről és egyéb asztrológiai témákról szól. A mű csak néhány másolatban maradt fenn a középkor folyamán. 1416–1417-ben a humanista Poggio Bracciolini fedezte föl újra, s ettől kezdve vált ismertté.

3 KÁKOSY, *Egyiptomi és antik csillaghit...*, 268.

4 Két publikációt említek, melyek az asztrológia, a medicina és a kalendáriumok kapcsolatával foglalkoznak: Bernard CAPP, *Astrology and the Popular Press* (London–Boston: Faber and Faber, 1979), a könyv 6. fejezete „Astrology, Science and Medicine”, 180–215; Andrzej SYROKA, „Schlesische Kalender als Forschungsquelle über die Medikalisierung des Gesundheitsbewusstseins in Schlesien in der Neuzeit”, in *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa, 1540–1850*, hg. Klaus-Dieter HERBST und Werner GREILING (Bremen: edition lumière, 2018), 281–318.

perfectus”.⁵ A 16. század második felétől azonban – nem kis mértékben a Reformáció hatására – az asztrológiai hagyományok és asztronómiai megfigyelések egyre gyakrabban kiegészülnek a keresztény hiten és a Biblián alapuló meggyőződéssel, mely a teremtésben, a kozmosz és az ember létének alakulásában Isten mindenhatóságát, feltétlen hatalmát hangsúlyozza. Ez a magatartás a 17. századi kalendáriumokban ugyancsak széles körben ismert latin szentenciákkal fejeződik ki, mint például „astra regunt homines, sed regit astra Deus, secreta caelorum nemo cogniscit, nisi Deus”. Ilyen módon a késő ókori csillaghit determinizmusa oldódhatott, a Gondviselésre, az isteni irgalomra hivatkozás a félelmet keltő jövődöléseket kissé „megszelídíthette”. Ehhez a szemléleti változáshoz hozzájárult a tény, hogy a Reformáció korától, a 16. század közepétől a kalendáriumszerzők körében – elsősorban a német kultúrkörben – a képzettség és foglalkozás tekintetében is nagy fordulat következett be. Az asztronómus, asztrológus és orvos képzettségű prognosztikon-szerzők mellett egyre nagyobb számban jelennek meg az evangélikus lelkipásztorok és tanítók.⁶ Az asztrológia keresztény átértelmezésének igénye nemcsak a kontinensen, hanem Angliában is kiemelkedő témává lép elő a 17. század első felében. William Lilly nagy sikernek örvendő munkája (*Christian Astrology*, London, by Th. Brudenell 1647) jelentős mértékben támaszkodik a kontinentális tekintélyekre és jól beleilleszkedik az asztrológia megújítását célzó reformkísérletekbe.⁷ Az asztrológia korábbi státuszának megingását a tudományos ismeretek bővülése is eredményezte: a 17. század első évtizedeitől kezdődően a kalendáriumok lapjain viták folynak a kalendáriumszerzők között a helyes és helytelen csillagászati számítások, táblázatok használatáról, az asztrológia és az asztronómia egymáshoz való viszonyáról, továbbá sok szó esik az orvosi tanácsok, gyógynövények alkalmazásának gyakran babonákon, hiedelmeken, és nem

5 Idézi Jakub Basista egy 1631-re szóló angol kalendáriumból: Jakub BASISTA, *Anglia, świat i gwiazdy: Obraz świata i Anglii pierwszych Stuartów w kalendarzach 1603–1640* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994), 71. Frölich Dávid kalendáriumaiban ugyanúgy előfordulnak ezek a szentenciák, mint például a korabeli angol naptárakban, ezúttal az oxfordi Bodleian Library egy 1607-ből származó colligátumára utalok, amelyben tíz kalendárium található egybekötve, s azokban is fellelhetők ugyanezek a proverbiumok, érvágó figurák, az emberi test anatómiájának és az égi jegyeknek a kapcsolatát részletező fejezetekkel együtt (Oxford, Bodleian L., Douce 576).

6 Klaus-Dieter HERBST, „Von Ärzten und Astronomen zu Pfarrern und Lehrern: Neue Forschungen über die Kalendermacher und ihre Schreibkalender im deutschsprachigen Kulturraum”, in *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa, 1540–1850*, hg. Klaus-Dieter HERBST, Werner GREILING (Bremen: edition lumiére, 2018), 11–18.

7 Bernard CAPP, *Astrology and the Popular Press...*, 182.

tudományos ismereteken alapuló mivoltáról.⁸ Ennek ellenére az orvosi tanácsok, az érvágásra vonatkozó szabályok s általában az egész prognosztikon struktúrája és tartalma szinte változatlanul követte az örökölt hagyományokat, bár az egyes kiadványokban eltérő mértékben voltak jelen, és gyakran a szerző is kifejezte távolságtartását. Frölich Dávid⁹ az 1641-re szóló, Nürnbergben kiadott naptárában egyenesen paródia tárgyává teszi a hagyományos prognózisokat, köztük az egészségre vonatkozó tanácsokat.¹⁰

Mindezek figyelembevételével mégis elmondható, hogy ezen a „kalendáriumi szinten” is fölismerhető a test–lélek–szellem egységére, EGÉSZ-ségére épülő szemléletmód¹¹, melyet a változatos foglalkozású kalendárium-szerzők (orvosok, matematikusok, csillagászok, prédikátorok, tanítók) képviseltek és terjesztettek Európa különböző régióiban. Ez érvényes még abban az esetben is, amikor a tudományos ismeretek hiányosan vagy a népi orvoslás hagyományaival és egyéb alternatív elemekkel keveredve kerültek bele az egyes naptárakba.¹²

Tanulmányunkban a következő kérdéscsoportokat vizsgáljuk meg az egészség és a betegség témájának kalendáriumi megjelenésével kapcsolatban:

A prognosztikonokban közölt jövődölések a betegségekről.

Az érvágás mint gyógyító eljárás és ennek képi megjelenítése a kalendáriumban; a kalendáriumszerzők orvosi ismeretei.

A középkori salernói orvosi iskola hagyománya (*Regimen sanitatis Salernitanum*, „Salernitana Schola”) és a kalendáriumi rigmusok, valamint a kéziratot és nyomtatott orvosi könyvek kapcsolata. Hiedelmek, babonák, reális ismeretek és a népi orvoslás együttélése.

A tulajdonosok bejegyzései betegségeikről, érvágásról, gyógyításról.

8 Ágnes DUKKON, „Über den wissenschaftlichen Inhalt der deutschsprachigen Kalender von David Frölich”, in *Schreibkalender und ihre Autoren...*, 137–155.

9 Frölich Dávid (1595–1648) késmárki polihisztor és kalendáriumkészítő tevékenységéről, életrajzáról több publikáció is olvasható magyar, német és szlovák nyelven, itt két lexikoncikkre szeretnék utalni, amelyek további bibliográfiai adatokat tartalmaznak: DUKKON Ágnes, „Frölich Dávid”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora újkor*, szerk. KÖSZEGHY Péter és TAMÁS Zsuzsanna, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005) 3:221–225; Klaus-Dieter HERBST, „Frölich, David”, in *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, 4 vols. (Jena: Verlag HKD, 2020), 2:296–303.

10 DUKKON Ágnes, „Frölich Dávid humora: Időjósági kommentárok az 1641-ben Nürnbergben kiadott kalendáriumban”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 163–169 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016).

11 Lásd az ember és a kozmosz egységének tételezését Kákonyi László idézett könyvében.

12 VÁMOS Gabriella, „A népi orvoslás és az alternatív gyógymódok kapcsolata”, *Kaleidoscope* 5, 8. sz. (2014): 143–154. A tanulmányban a szerző a kalendáriumban is megemlíti mint a hagyományban megőrzött tudás közvetítőit, a házipatikákat, füveskönyveket, csíziókat és más népszerűsítő iratok mellett.

Az egészség–betegség témája a prognosztikonokban

A kora újkori nyomtatott kalendáriumok prognosztikonjaiban a „Rövid Astrológiai Visgálás” negyedik fejezete közöl jövődölést a betegségekről és az egészségről az adott évre, a csillagok állása alapján. Ez a szerkezet hosszú ideig állandó marad a naptárak többségében a 16. század második felétől a 18. század közepéig, Mária Terézia 1756-ban kiadott rendeletéig, amely megtiltotta az ún. babonás, kétes értékű tartalmak közlését a naptárakban. Ám az asztrológiai prognózisok mégsem tűntek el a kalendáriumokból egyik évről a másikra. A győri Streibig-nyomdában kiadott naptárak például ettől kezdve még éveken át a „Kegyes Olvasó” tudtára hozzák, hogy Mária Terézia mandátuma a köpölyözésre, érvágásra, ártalmas napokra, orvosság vételére és más egyéb orvoslásra vonatkozó közléseket megtiltja, s a kiadó minden évben a naptár elején jelzi: „Annak parancsolat alá vetvén magamat, mindezeket elhagytam”.¹³ Ezzel a megjegyzéssel igazolta magát a vásárlói előtt, hogy a népszerű és több évszázados múltra visszatekintő fejezeteket nem a saját jószántából vagy meggyőződéséből hagyta ki a kalendáriumokból, hanem „felsőbb utasításra”. Néha azonban a régi szokásra hivatkozva mégis közöl asztrológiai jellemzést az évre vonatkozóan, így az 1762-re és 1763-ra szóló naptárakban, vagy parodisztikus formában, a Toldalékban utalásként a tiltott fejezetre. Az 1758-as naptárban ilyen címmel: „Orvosság a gyógyíthatatlan köszvény ellen”, „Orvosság a gyötrő, és sokakat megrontó szerelem nyavalyája ellen”¹⁴. 1757 után a Streibig-kalendáriumokban (ugyanígy a pozsonyiakban, kolozsváriakban és lőcseiekben) nem jelenik meg a régebbi típusú prognosztizálás, amely részletes jövődöléseket is tartalmazott a csillagállások alapján, hanem a szokásos „Rövid Astrológiai Visgálás” a korábbi szerkezetet megtartva általános-ságban jellemezte az adott évet, a század végére pedig egészen leegyszerűsödött.¹⁵

A 18. század közepéig kiadott naptárakban viszont következetesen szerepelnek az egészségről és betegségről szóló jövődölések, például ilyen címekkel: „Az

13 *Házi és uti új Kalendárium* [...] 1758 [...] Magyar-Országra, Erdélyre, és rész szerint az ő szomszéd Tartományira alkalmaztatott; Irattatott Stanislaus Dubranovvski [...] által [...] a Lőtsai formára. Győr, Streibig, A₁b. Részletesebben lásd SZELESTEI NAGY László, „Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon”, in *A megváltozott hagyomány: Tanulmányok a XVIII. századról*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola és VOIGT Vilmos (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. sz. osztálya–ELTE Folklore Tanszék, 1988), 313–361.

14 *Házi és uti új Kalendárium*, F₁b–F₈a, OSzK 1496/1758.

15 A győri kalendárium toldalékanyagából olvasható érdekes gyűjtemény: SZILÁGYI Ferenc, *Elméti vidító elegy-belegy dolgok: Válogatás a győri kalendárium 1749–1849-ig tartó időszakából* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983).

Betegségről és Dög halálról”¹⁶ „A’ Testi betegségekről”¹⁷ – alcíme: „Contra vim mortis non est medicamen in hortis / Az halálnak ereje ellen nem találkozik orvosság az Kertben”¹⁸, „A Betegségek és Halál felől”.¹⁹ A prognózis a bolygóállások alapján részletezi, hogy mire lehet számítani az adott évben, a jóslatok érvényességét, „találatát” pedig készítőjük tudása, képzettsége határozta meg. Ha az előrejelzés orvos vagy komolyabb asztronómus munkája volt, akkor több konkrétum és kevesebb közhely/folklór/moralizálás került bele, s a nyolcad- és negyedrét naptárakban értelemszerűen kicsit több hely jutott a bolygóállások és betegségek összefüggésének részletezésére. Az 1621-re szóló bártfai zsebnaptárban a boroszlói Martin Helwig „philosophus és mathematicus” az év általános jellegét a Saturnus hatása alatt látja:

Mivel Saturnus az esztendői fordulásban az életnek és egészségnek háza ellen helyeztetve találtatik, mindenféle Saturnini betegségek uralkodnak, ugymint horut, var, verfolyas, harmadnapi hideglelés, szemfayas, vezketegh, főszedölgés, dagadas.²⁰

Hasonló példát idézhetünk az 1706-ra szóló lőcsei kalendáriumból, mely Neubarth János²¹ neve alatt jelent meg, bár Klaus-Dieter Herbst, a jeles német asztronómatörténész kutatásaiból kiderült, hogy valójában Neubarth halála – 1686 – után Gottfried Kirch (1639–1710) készítette a prognosztikonokat a lőcsei kalendáriumok számára is.

Az Aprilis pedig annál rosszabb, kivált az első részben, a’ hol a’ Planéták ellenkező négysezü fénnyeket tsinálnak. A leg-ártalmasabb □²² a Saturnus és a Mars, ez az életnek rontójának tartatik, melly sokféle veszedelmes nyavalyákat szerez, ez egészségtelen időkor jól

16 *Az EZER hatszaz harmiczadic [!] esztendőre valo calendarium [...]*, Szerezttetettet [...] HERCIUS Pal [...] által (Csepreg: Farkas Imre könyvnyomtató, 1630), RMNy 1424.

17 *VY és ó kalendariom Kristus urunk születése után MDCLXII. esztendőre [...]*, KÜRNER Lipold és Mate [...] által (Bécs: Kürner Jakab János nyomdája, 1662), RMNy 2963.

18 A „contra vim mortis nullum medicamen in hortis” szentencia megtalálható a Schola Salernitana különböző szövegeiben, innen terjedhetett el széles körben a kora újkori kalendáriumok segítségével.

19 *Uj és O Kalendariom*, Mellyet Christus születése után való 1681. írt NEUBARTH Christoph [...] (Lőcse: Brewer Sámuel, 1681), C₆b–C₇b, RMK I 1267.

20 *KALENDARIUM Christus Urunk születése utan 1621. esztendőre [...]*, Martinus HELWIGIUS által [...] (Bártfa: Klöss nyomda, 1621), D₁a, RMNY 1199.

21 Johann NEUBARTH (1636–1686) sziléziai kalendáriumszerző, saját megnevezése szerint „Boleslášlesio, Theologiae et Astronomiae Cultor”. Részletes életrajz: HERBST, „Neubarth, Johann”, in *Biobibliographisches Handbuch...*, 3:403–405.

22 Vagyis „négysezü”. A prognosztikonokban gyakran követett módszer a szavak és a jelek vegyes használata egy-egy mondaton belül.

kell magunkra vigyázni. 23. April vagyon együtt Mars, Saturnus, Mercur, terheli a' fejet hideg fluxusokkal, árt kiváltképpen tudósoknak, melancholikusoknak és eszelősöknek.²³

Kirchről fontos tudnunk, hogy komoly csillagászati ismeretekkel rendelkezett, jó megfigyelő volt, eszközeinek nagyobb részét Angliából szerezte be, de saját maga is készített távcsöveket más csillagászok számára, s 1680. nov. 4-én a teleszkópjával felfedezett egy üstököszt.²⁴

A kalendáriumok „Astrológiai Visgálás” fejezeteiből össze lehet állítani egyfajta katalógust, amely adott régiókban meghatározott időszakokban – esetünkben a 17. században – leginkább jellemző betegségeket tartalmazza.²⁵ Az eddigi kutatásaim folyamán átvizsgált magyarországi, németországi, lengyelországi és angliai nyomdákban megjelent kalendáriumok alapján a következő csoportosítás adódik:

A tavaszi időszakban: köhögés, mandulagyulladás, rüh, viszketegség, himlő, kanyaró, émelygés, nátha. Nyáron: fejfájás, szemgyulladás, pattanások az arcon, láz, tüdőgyulladás, gyomor és más belső szervek megbetegedése, álmatlanság, aranyér, elmebetegség. Őszi betegségek: fejfájás, reuma, influenza, köhögés, lábfájás, a lép rossz működése, fogfájás, ízületi fájdalmak. A téli „nyavalyák”: görcsök a végtagokban, isiász, podagra, ízületek duzzanata, fájdalma, reuma, nátha (szövődményekkel), paralízis, szélütés, térdfájás, szédülés, fülzúgás, fogfájás, hideglelés.

A felsorolásból kitűnik, hogy bizonyos betegségek mindegyik évszakban előfordulhatnak, legfeljebb nem azonos gyakorisággal, egyszer súlyosabb, máskor könnyebb lefolyással. Az életkor szerint is csoportosíthatók a betegségek: a csecsemők, a kisgyermek, a felnőtt és az idős emberek körében más-más egészségi problémák jellemzőek. A gyógyítás legismertebb módzatai pedig: érvágás, purgáció, köpölyözés, fürdő, izzasztás. Bizonyos kalendáriumokban – így a nagyszombatiakban – a gyógynövényekről is vannak fejezetek, illetve a regulákban előfordulnak gyógyfüvekből készíthető medikamentumok receptjei. A kalendáriumokban közölt szabályok javasolják/meghatározzák az alkalmas időt (a bolygók és a zodiákus jegyek kapcsolata alapján), a páciens életkorának és a betegség súlyosságának a tekintetbe vételét. Példaként említhetjük az 1658-ban Nagyszombatban kiadott kalendáriumot²⁶, mely négy gyógymódot is közöl: „Purgátiók és

23 *Uj Kalendarium*, Mellyet Kristus Urunk születése után való 1706 Esztendőre irt NEUBARTH János [...], (Lőcse: Brewer Sámuel nyomdája, 1706), C₆b, RKM I, 1715.

24 HERBST, *Biobibliographisches Handbuch...*, 3:176–179.

25 Jakub Basista idézett könyvében a 17. századi Angliában kiadott kalendáriumok alapján állította össze a jellemző betegségek és a gyógymódok katalógusát: BASISTA, *Anglia, swiat i gwiazdy...*, 74–90.

26 *Kalendarium* Kristus Urunk Születése után való MDCLVIII. Esztendőre [...] ARGOLUS Andrasnak Calculatioja szerint [...], Schneckenhaus Menyhárt nyomdája, RMNy 2724

más orvosságok bé-vételéről” (C4a), „Némelly fel-jegyzések az eer vágás felöll” (C4b–D1a), A’ Köppölyözésről” (D1b) – ezen az oldalon fametszetes érvágó figura is látható, „A’ fördésről” (D1b–D2a).

Az egyes nyomdákban kiadott kalendáriumokban az egészséggel és betegséggel kapcsolatos tanácsok, jóslások eltérő gyakorisággal és terjedelemben szerepelnek. Az általam vizsgált kolozsvári naptárakban a 17. század közepétől a század végéig nincs érvágásra vonatkozó ábra, sem szabályok, de a szokásos, betegségre és egészségre vonatkozó asztrológiai jövendölések és rigmusok ezekben megvannak. A 18. század első feléből is csak két évben, 1748-ban és 1754-ben olvasható érvágási versezet. A lőcseiek viszont gyakran közölnek orvosi tanácsokat, legtöbbször rigmusok formájában az egyes hónapokhoz (1639, 1650, 1670, 1671, 1672), továbbá érvágásra és köpölyözésre vonatkozó szabályokat (1677, 1679, 1685 – ebben érvágó figura is van, 1691, 1692, 1699, 1700), és még a 18. században is 1756-ig. Az 1700-as naptárban a betegségekről szóló fejezet zárása a zsolttárok, leginkább a 90. hangulatát, szóhasználatát idézi:

Minden test fü, és minden Embernek gyönyörűsege mint a’ füvek virágja. Olly romlandó tettet tehát viselvén mindnyájan készek légyünk, és ne kevélykedgyünk iffiuságunkban, szépségünkben, és erős életünkben. Nem tudhattuk azt, mikor el jő az halál, és minket mint a’ fület le kaszálván szénává téssen, hogy mondhassék: A’ széna el-hervadot, és a’ virág le-hulla.²⁷

A betegségekről szóló jövendölések gyakran kezdődnek vagy fejeződnek be fohászkodással, bűnbánatra intéssel. Az 1673-as kolozsvári kalendáriumban például ezt olvashatjuk: „Oh, Ur Isten! tanits-meg minket szüntelen arra meg-émlékezni, hogy mi nyilván meg-halunk, és továbbá, hogy mi eszessen és jámborul élvén, boldogan mullyunk ki.”²⁸ Különösen figyelemre méltó az a haláltáncot vizionáló szöveg, amely az 1679-es kolozsvári és lőcsei naptárakban egyaránt megtalálható – mindkét prognosztikon Christoph Neubarth²⁹ munkája. A lőcsei naptár szerint az adott év annyi betegséget és nyomorúságot hoz, hogy az embereknek föl kell készülniük a halálra, a kolozsvári naptár szóhasználatában a „boldog kimúlásra”. Korábbi kutatások során fény derült arra, hogy ennek a haláltánc-leírásnak ké-

27 *Uj és O Kalendarium*, Mit Christus urunk születése után való 1700. Eszt. irt NEUBARTH János [...], (Lőcse: Brewerne Sophia nyomdája, 1700), C₅a–C₇a, RMK I 1565.

28 *Uj és O Kalendarium* Christus Urunk születése után való 1673. [...] (Kolozsvár: Veresegyházi Szentgyel Mihály nyomdája, 1673), C₄a–C₅a, RMK I 1148.

29 Christoph NEUBARTH (1607–1681) kalendáriumkészítő, eredeti foglalkozása lelkész a sziléziai Holzkirchben, Johann NEUBARTH apja. Részletes életrajz: HERBST, *Biobibliographisches Handbuch...*, 3:399–403.

pi forrása ifj. Hans Holbein 1538-ban Lyonban megjelent fametszet-sorozatához kapcsolható³⁰, mely több kiadást is megért. A 17. századból 1678-ig (a Neubarth-kalendárium megjelenéséig) kettőt tart számon a British Museum katalógusa.³¹ Elképzelhető, hogy az 1648-as nürnbergi változat kerülhetett a Boroszlóban élő Neubarth Christoph kezébe: a város a kora újkorban fontos könyvkiadási és kereskedelmi központ volt az észak–déli és a kelet–nyugati kereskedelmi útvonalak metszéspontjában. A wrocławai Egyetemi Könyvtár (Biblioteka Uniwersytecka) és az Biblioteka Ossolineum állományában található régi könyvek gazdag gyűjteménye mindenképpen azt bizonyítja, hogy Európa számos közelebbi és távolabbi nyomdahelyeiről jutottak el kiadványok ebbe a régióba. A haláltánc részletes leírása – tekinthetjük ekphrasisnak – a kolozsvári naptárban megtalálható, a lőcseiben csak utalás történik a könyvre. Az idős és valószínűleg betegeskedő Christoph Neubarth kommentárjából, majd az elmúlás, mulandóság, betegség témájának kalendáriumi ismétlődéseiből azt láthatjuk, hogy az emberi élet törékenysége milyen mélyen foglalkoztatta a szerzőt. Az 1682-re szóló kolozsvári naptár prognosztikonjában Christoph Neubarth szintén az elmúlás témáját emeli ki a betegségek jövődölésekor:

Mi is emberek illy üveghez hasonlók vagyunk, testünk szerint, mivel hogy sok féle betegségekkel és testi fájdalmakkal mind halálig terheltetünk, mint az üveg, el-törünk. Mellyet ebben az esztendőben sok képpen megtapasztalunk. Mert az Égi folyások szerint, nem csak közönséges emberek betegednek és halnak meg, hanem Királyi és Fejedelmi személyek is, fő lelki és Világi Coronák, Királyi Pálczák és süvegek le-tétetnek, és mint üveg, el-törnek.³²

A prognosztikon végén a szerző elköszön az olvasótól az ő „vénségének 74-ik esztendejében”, s az 1683-as évre már fia, Johann Neubarth készíti a kalkulációkat a naptárak számára. Christoph Neubarth halála 1681. november 2-án következett be, de az 1682-es évre még ő állította össze a kalendáriumi prognosztikont.³³ Ehhez a témához egy másik példát is érdekes megemlíteni az 1692-es lőcsei nap-

30 DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003), 153–154.

31 1648-ban Nürnbergben, 1669-ben pedig Velencében jelent meg Holbein metszeteivel illusztrált ún. haláltánc-kötet, lásd DUKKON, *Régi magyarországi kalendáriumok...*, 154.

32 *Új és Óv Kalendariom*, Christus Urunk születése után való 1682. Esztendőre [...], NEUBARTH Christoph Theologus és Astrologus által [...] (Kolozsvár: Veresegyházi Szenttyel Mihály nyomdája, 1682), C_a–b, RMK I 1285.

33 HERBST, *Biobibliographisches Handbuch...*, 3:399.

tárból: „Valamig a halálnak gyökere fen marad, tudni illik az Bűn, mind addig az ő fulankjai is, úgy mint az betegségek meg maradnak.”³⁴ Ez az idézet ismét a Johann Neubarth neve alatt Kirch által szerkesztett prognosztikonból származik, szerzőjét pietista és fiziko-teológiai szellemi beállítottsága alapján a német korafelvilágosodás képviselői közé sorolja a szakirodalom. Nézeteit a német nyelvű kalendáriumaiban és egyéb nyomtatványaiban tette közzé. Az 1685 után magyarul megjelent lőcsei naptárakban is megfigyelhető ez a szellemi magatartás. Ám van egy mélyebbre nyúló összetevője is: annak a Bibliára visszautaló, középkori eredetű szemléletnek a fennmaradása, mely szerint a betegségek – kiváltképpen a járványok, mint például a pestis, a kolera –, Isten büntetése a bűnök miatt, amely büntetés elől az ember el nem menekülhet, de a betegséget jámbor, istenfélő életmóddal megelőzheti.³⁵ A betegséget a bűn következményének tekintő szemléletet a Reformáció is fölerősíti, számos 16. századi protestáns szerkesztésű német kalendáriumban találkozhatunk ezzel a gondolkodásmóddal, mely azután tovább él a következő évszázad prognosztikon-szerzőinek a felfogásában, nemcsak a német, hanem az angol kalendáriumokban, főleg a puritán asztrológusok munkáiban. Frölich Dávid Boroszlóban kiadott német nyelvű naptáraiban (1623–1641), valamint a Bártfán megjelent magyar nyelvű példányokban is megtaláljuk a betegség-halál, bűn-büntetés szoros összefüggésének feltevést s a Gondviselés körébe utalását. Ezt írja az 1646-os kalendáriumban:

Valaki azért ezeket, és ezekhez hasonló nyavalyákat el akarja távoztatni, józanon és mértéketlenül éljen, minden bűnöktől magát megoltalmazza; mert a bűnért szál reánk minden nyomorúság és nyavalya, mint ezt Syrách szépen bizonyította, mondván: A’ki az ő teremtetőjének szeméi előtt vétkezik, az orvost el nem kerülheti, etc.³⁶

Az 1673-as kolozsvári naptárban Jeremiás prófétát idézi a prognosztikon:

34 *Lőcsei Új és Ó Kalendárium* [...] 1692. Eszt. irt NEUBARTH Janos [...] (Lőcse: Brewer Sámuel nyomdája, 1692), C_a-b, RMK I 1430.

35 Kiváltképpen az Ószövetségben találhatunk sok példát a bűn-betegség-járvány összefüggésére. Ezúttal csak a Krónika I: 21-re utalok, amikor Dávid az Úr akarata ellenére megszámláltatta népét, s büntetésül Isten döghalállal verte meg Izraelt. A járvány mint a bűn büntetésekként az istenektől származó csapás, az ókori görög irodalomból is ismert, elég, ha a dögvészt említjük az *Iliász* első énekéből vagy az *Oidipus királyból*.

36 FRÖLICH David *magyar-országi astronomus kis kalendarioma* [...] (Bártfa: Klösz Jakab, 1646), D_a, RMNy 2094.

Igen bátor a világ! Azért félek rajta, hogy a bátor poenitentiartartatlanságért és istentelenségért, rajtunk ne tellyék-bé Jeremiás fenyegető beszéde, Cap. 24.10. a holott így szól: Fegyvert, éhséget és dög-halált küldök reátok, etc.”³⁷

A pusztító járványok emlegetése a kalendáriumokban egy másik dimenzióban is tetten érhető, mégpedig a krónikákban, amelyek nemcsak a történelmi eseményeket jegyzik föl, hanem a természeti csapásokat, időjárási anomáliákat, betegségek terjedését és járványokat is. Egy adat az említett Frölich-naptárból: „1645. Ebben az Esztendőben a Pestis újonnan kezd grassálni.”³⁸ Az 1670-es nagyszombati kalendárium krónikája az 1603-as évre megjegyzi: „A Franczúz még a cigányokon is elhatalmazot.”³⁹

A prognosztikon-szerzők többsége azonban nem áll meg a pesszimista felfogás vagy fenyegetés kifejezésénél, vigasztalásul hirdetik, hogy a gyógy módok is Istentől származnak, amelyeket bizalommal el kell fogadnia az embernek. Frankovith Gergely 1588-ban megjelent orvosi könyvére⁴⁰ szintén ez a szemlélet jellemző, vagyis a kifejezetten orvosi, betegségekkel és gyógyításukkal foglalkozó ismeretek, vallásos elmélkedések, imádságok, énekek szimbiózisa,⁴¹ mely az emberi lét vertikális dimenziójának a fontosságára hívja föl a figyelmet. A könyv hosszú ideig népszerű volt még a 17. században is, ennek következtében szemléletmódja is beépült a használói, terjesztői gondolkodásába, s ezek között a kalendárium-szerzőket is megtalálhatjuk. Az idézeteket e témából lehetne még folytatni, ezúttal csak röviden igyekeztem szemléltetni a prognosztikonok egyik állandó fejezetét, a betegségekre vonatkozó jövődölések jellegét, az asztrológiai tényezők mellett a vallási és erkölcsi háttér jelenlétét. Speciális esete a testi betegség és morális gyöngeség együttesének a részeg/es/ség, ami a mértéktelenség bűnére vezethető vissza. A 17. században időről időre fölbukkan ez a téma a kalendáriumokban, de jól ismerhetjük a prédikációirodalomból és világi irodalmi művekből is (csak néhány név a legismertebb szerzők közül: Tinódi Lantos Sebestyén, Heltai Gáspár, Pázmány Péter, Alvinczi Péter, Sóvári Sós Kristóf, Szenczi A. Pál).⁴² Mi-

37 *Uj és O Kalendarium* Christus Urunk születése után való 1673, C₃b–C₄a, RMK I 1148.

38 FRÖLICH David *magyar-oroszági astronomus...*, D₇a

39 *Kalendarium* Kristus Urunk születése után-való MDC LXX. Esztendőre. [...] (Nagyszombat: Byller Máté nyomdája, 1670), D₃a, RMK I 1107.

40 *Hasznos es fölötte szükséges könyv, az Isten fiainak es vtet felő hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epöletökre szereztetöt* FRANKOVITH Gergely d. által [...] (Monyorókerék, Manius nyomdája, 1588), RMK I 223.

41 „Minden doktorságot csak ebből kérészek”: *Szemelvények orvosi kézikönyvekből*, vál., szerk., utószó SZLATKY Mária (Budapest: Magvető 1983), 397.

42 DUKKON, *Régi magyarországi kalendáriumok...*, 159–161.

közben a betegségekkel és a gyógyítással kapcsolatos tudás nagyon is „földönjáró volt” a 16–17. századi Magyarországon (és Európa sok más régiójában is), a valóságos aspektus, a Gondviselésbe vetett hit jelentette azt a lelki-szellemi erőteret, amely a kedvezőtlen jövődölések miatti félelmet segített leküzdeni. A kalendáriumok többségében a fohászok ez a célt szolgálták.

Érvágás és más gyógyító eljárások

A 18. század közepéig a prognosztikon állandó fejezetének számító, betegségekről szóló jövődölések mellett még más, egészséggel, gyógyítással, életmóddal kapcsolatos közlemények is helyet kapnak a naptárakban. Az 1613-ra és 1621-re szóló debreceni naptárakban található tíz arany szabály „Az egességnek megtartásáról”, a helyes étkezés, az alvás, a testmozgás egészségi vonatkozásairól. A 10. regula így szól: „Fejedet, kezedet, labaidat gyakorta meg mossad, es minden dolgaidban mertekletessen ely, így leszen Isten után jo egesseged.”⁴³

A fentebb említett 1692-es naptárban pedig olvasható egy kis szabálygyűjtemény a köpölyözés, érvágás, fürdés és purgáció módjairól:

Egynehány Regulák, mellyek szerint kel eret vágatni, köpölyezni, fürdeni és Purgatióval élni.” (B7b–B8a). „Kövér emberek éhomra füredgynék, ösztövérek pedig három órával étel után.” „A lábakat hasznos meleg vízben gyakorta mosogatni, mert az szem és főnek jó az. (B₈a).

Az 1699-es lőcsei naptárban is található tíz pontban összefoglalt „Rövid tanítás” az érvágásról, köpölyözésről, fürdésről: „6. A’ ki lábait gyakorta meg-mossa meleg vízben; igen használ a főnek és a szemeknek. 7. Mind-azon-által igen gyakorta fürödni akarkinek-is káros. 8. Nem kell a fürdőbe innya mert a’ májnak artalmas, nem-is jó a’ fürödő után mindgyárt enni vagy innya.”⁴⁴

Az 1671-es nagyszombati magyar kalendárium szintén tartalmaz érvágásra és purgációra vonatkozó tanácsokat („Purgátiók és más orvosságok bévételéről”, „Némelly fel-jegyzések az ér vágás-felől. Mikor jó eret vágatni”), a 18. sz-

43 *Kalendarium Christus Urunk születése után, 1621 Esztendőre*, Irattatott HANCKEN Balint D. által [...] (Debrecen: Rheda Péter nyomdája, 1621), B₈b, RMNy 1204.

44 *Új és O Kalendarium, Kit Christus Urunk Születése után való 1699 Eszt.* irt NEUBARTH János [...] (Lőcse: Brewer Sámuel nyomdája, 1699), B₇b–B₈a, RMK I 1546.

zad közepéig pedig a *Calendarium Tyrnaviense* minden évben közread ilyen astromedicinai javaslatokat, a fejezetcímek is megegyeznek évről évre:

Tabula quoad [...] bonum vel malum vel indifferens sit: sanguinem mittere – medicinas sumere – balneis uti [...], „Anno hoc [...] tempus phlebotomiae commodum, tempus pro medicinis sumendis.”⁴⁵

Az 1665-re szóló bécsi kalendáriumban olvasható az érvágásra vonatkozó tanácsok mellett még egy hosszabb, verses útmutató is a diagnózis és a gyógyszerek alkalmazásáról, didaktikus formában. Egyik versszak a betegséget, a másik feleletképpen az orvoslás módját írja le: „Patika, Az az az Ér vágásban ki boczátot vérnek jelenségéből észre vött Betegségek ellen való Orvosságok”⁴⁶. A bécsi magyar kalendáriumokban a következő években változatlanul ismétlődik ez a vereszet.

Az érvágásról szóló szabályok még előbukkannak az 1749-es kolozsvári kalendáriumban – „Meg-tartásra méltó Régulák az Ér-Vágatásról” – melyek a következő tanácsokkal végződnek:

Ha vágatod az Eredet, 's ki-ereszted rosz véredet;
Válassz ennek tiszta üdöt, hogy meg ne bánja a' Tüdöd.
Ártalmas ehez a Hideg, ne-is légyen igen Meleg:
Nyugovás néked itten jó; roszsz pedig a' Commotio.⁴⁷

Viszonylag kevés volt az olyan kalendáriumszerző, aki egyúttal gyakorló orvos is volt, tehát a betegségek kezelésére és az egészség megőrzésére vonatkozó tanácsokat saját praxisából és tapasztalataiból merítette, mint például a sziléziai Elias Crätschmair (1602–1661), aki az 1620-as évek végétől adott ki kalendáriumokat Boroszlóban.⁴⁸ A nyomtatott orvosi könyvek hiánya pedig az orvosképzéssel, vagyis az egyetemek hiányával függött össze: Magyarországon a késő középkori, koraújkori egyetemalapítási törekvések nem jártak sikerrel, a külföldi tanulmányutakra vállalkozók közül viszont kevesen választották az or-

45 *Calendarium Tyrnaviense* ad annum 1710 [...] opera et studio astrophili cujusdam e Soc. Jesu in Archiepiscopali Universitate Tyrnaviensi in Hungaria, Typis Academicis, D.v.

46 *Uj és O Kalendarium Kristus Urunk születése után való MDCLXV Esztendőre* [...], KÜRNER Leopold és Maté [...] által [...] (Bécs: Johann és Jakob Kürner nyomdája, 1665), B4a–B8a, RMK I 1020.

47 *UJ ÉS O KALENDARION* [...] 1749. Esztendőre. [...] (Kolozsvár: S. Pataki József, 1749), C₃a–b, OSZK P 1530/1749.

48 HERBST, „Elias Crätschmair”, in *Biobibliographisches Handbuch...*, 2:165–168.

vosi hivatást. Ezért aztán hosszú ideig használatban maradtak a kéziratos orvosi könyvek, füveskönyvek és a kalendáriumok által közvetített gyógymódok.

A „Regimen Salernitanum” és a kalendáriumi rigmusok

Az egészség megőrzéséhez vagy a gyógyításhoz kapcsolódó, két- vagy négysoros rigmusok többnyire az egyes hónapoknál, a lap alján találhatók, melyek évszázadokon át variálódnak, öröklődnek kalendáriumról kalendáriumra.⁴⁹ Az 1652-re szóló váradi kalendárium hónapversei például kis eltérésekkel megegyeznek az 1643-as lőcsei naptár reguláival, s azt figyelhetjük meg, hogy a toldalékszövegek hasonló „vándorlása” hosszú távon és nagyobb földrajzi távolságokban is érvényesül. Lássunk néhány idézetet az említett váradi naptár hónapverseiből:

Január: „Feredgy, igyal kitsint, ne botsasd véredet
kolbasz, jo bor, meleg étek hasznosb néked.” [...]

Április: „Kedves kikeletet Április elő-hozza,
Purgaltasd magadat es keszüly jól hozza.” [...]

Július: „Mivel a’ legnagyobb hevség mostan izgat,
Er-vagastul fördőtül meg-ojjad magadat” [...]

Szeptember: „Jol lakjal, hany köppölt, förödgy és legy tsinos,
Gyümölts, madar, vad hus, edes must most hasznos.” [...]⁵⁰

Általánosságban mondhatjuk, hogy az életmódra, a betegségek megelőzésére, gyógyításra vonatkozó regulák a népi orvoslás és a medicina tudományos megfigyeléseinek keveredését mutatják. Szlatky Mária 1983-ban megjelent, fentebb említett könyvében⁵¹ közöl részleteket a 16–17. századi kéziratos és nyomtatott orvosi kézikönyvekből, így Melius Juhász Péter *Herbáriumából*, Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyvéből*, valamint az *Ars medica* című kéziratból, egyéb kéziratos orvosi könyvekből, Felvinczi György és Pápai Páriz Ferenc

49 DUKKON Ágnes, „A naptárvers a 17. században”, in *A magyar költészet műfajai és formái típusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László és VADAI István, 87–102 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 2005). A Régi Magyar Költők Tára kötetei is közölnek válogatást a kalendáriumi hónapversekből, s köztük az egészséggel kapcsolatos rigmusokból.

50 *Uj es O Kalendariom* Christus Urunk születése után 1652 esztendőre [...] NEUBARTH Christoph által (Várad: Szenczi K. Ábrahám, 1652), A₃a–B₆a, RMNy 2408. A kalendárium még külön is tartalmaz érvágásra, köpölyözésre, purgációra és fürdésre vonatkozó tanácsokat.

51 SZLATKY, „Minden doktorságot...”

munkáiból. A kalendáriumokban is megjelenő egészségre, gyógyításra vonatkozó tanácsok, a betegségek, orvosságok leírása nyilvánvaló kapcsolatot mutat ezzel az anyaggal, bár azt általában nem tudjuk nyomon követni, hogy az adott kalendáriumba milyen úton-módon kerültek be az említett regulák vagy egyéb orvosi tanácsok: a kiadó vagy a prognosztikon szerzője, esetleg fordítója által, többszörös közvetítéssel, más kalendáriumokból – ahogy egyébként a naptártoldalékok többi részére is jellemző az efféle kompiláció.

A betegségek és gyógymódok gyűjteményét tartalmazza a salernói orvosi egyetem híres tankölteménye, a koraközépkori eredetű *Regimen Salernitanum*, mely egész Európában nagy népszerűségnek örvendett évszázadokon keresztül, latinul és anyanyelvi fordításokban. A 18. századig háromszáz kiadása látott napvilágot, de már a középkori kéziratos változatokból is százat tart nyilván a kutatás: ilyen módon megőrizte és továbbadta az orvoslással kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok legrégebbi elemeit, kiegészülve időről időre újabbakkal, és köztük előfordulnak babonák, a mágia világából származó elemek is. 1617-ben Daniel Schultzei nyomdájában jelent meg ez a latin mű, magyar fordítása pedig Felvinczi Györgytől származik, és 1693-ban Kolozsvárott Veresegyházi István adta ki, a következő évben pedig Lőcsén látott napvilágot a Brewer-nyomdában. A benne olvasható regulák, betegségek és gyógymódok leírásai a kalendáriumokban is visszaköszönnének, előfordul, hogy a szerző említi is a *Regimen Salernitanum*ot mint forrást. Ebben a tankölteményben az érvágásról is található hosszabb versezt, és a 17. századi kalendáriumokban ezek variációival gyakran találkozhatunk. Az érvágással kapcsolatban megemlítendő, hogy a kora újkori orvosi könyvek nagy részében, valamint a kalendáriumok orvoslással kapcsolatos szövegeiben fontos szerepet játszik az ókori eredetű humorálpatólógiai szemlélet, mely a betegségek kialakulásában a rosszindulatú nedveknek tulajdonít fontos szerepet.⁵²

Legtöbbször – bár nem kizárólag – azokban a naptárakban található részletes, fametszetes illusztrációval ábrázolt érvágási útmutató, melyeknek a kalkulációit orvos készítette – az érvágó figura azonban a nyomdakészlet függvénye is volt. Klaus-Dieter Herbst fentebb már idézett négykötetes munkája, amely a kora újkori német kalendáriumszerzők biobibliográfiáját tartalmazza, táblázatot közöl a szerzők foglalkozásának megoszlásáról az 1540-től 1700-ig terjedő időszakban. Érdekes eredményt mutat ez az összeállítás: a Herbst által feldolgozott

52 Ennek a kérdésnek is nagy irodalma van, ezúttal csupán megemlítem, amennyiben a naptárak érvágás-ábráihoz írt kommentárok és az asztrológiai magyarázatok megértése szempontjából fontos szem előtt tartanunk a tudománytörténeti hátteret. Legújabban lásd KUTASI Zsuzsanna: „Avicenna: vérvétel vagy vérleengedés?: Tanulmány egy középkori arab orvosi eljárásról, amely tartalmazza a Kánon első könyve egy fejezetének fordítását”, *Kaleidoscope* 12, 23. sz. (2021): 1–19.

597 adatból a legtöbb szerző úgynevezett műkedvelő (Liebhaber, Astrophilus, Cultor, Studiosus der Astronomie), vagyis pontosan nem azonosítható foglalkozású, utánuk következnek az orvosi végzettséggel is rendelkező szerzők (126), de a további számok megoszlását is érdemes áttekinteni. A sorrend így alakul: lelkész, prédikátor (96), matematikus (64), nyomdász, kiadó (48), tanító (38), asztronómus (23), asztrológus (6).

Meglepő, hogy éppen a képzett asztronómusok, asztrológusok száma a kisebb, és az orvosoké a magasabb a meghatározott státuszú kalendáriumszerzők közül, ám azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kora újkorban a tudományok nem váltak el egymástól olyan élesen, mint később, és az adott szerző orvosi képzettség mellett rendelkezett matematikai és csillagászati ismeretekkel is. Ilyen volt a híres 16. századi gdański (danckai) kalendáriumszerző, Wilhelm Misocacus, egyébként Gdańsk város hivatalos orvosa, az 1578-ra szóló kolozsvári naptár prognosztikonjának szerzője is. A magyarországi naptárak kalkulációit készítő, orvosi képzettségű szerzők közé tartozik még a lengyel Gabriel Joannicius (debreceni, nagyszombati és szebeni kalendáriumok, 1600-as évek eleje), Mikołaj Zórawski (Tejfalu, az 1637–1638 és az 1641 évre szóló naptárak), Damian Pajęcki (Bécs, 1652) és a pomerániai, stargaardi David Herlicius/Herlitz, aki a debreceni, gyulafehérvári, löcsei, kassai, bártfai és kolozsvári nyomdákban készített prognosztikonokat 1633-ig. A polihisztor kalendáriumszerzők közt feltétlenül meg kell említenünk a készmárki Frölich Dávidot, aki orvosi képzettséget nem szerzett, ám komoly matematikai, csillagászati, fizikai, földrajzi és történettudományi műveltséggel rendelkezett. Biblia-ismerete (és természetesen a szent nyelvek, héber, görög, latin tudása) szintén magas színvonalú volt. Az egészség–betegség témakörét érintő tanácsokhoz, jóslatokhoz a német nyelvű *Schreibkalender*-jeiben többször említ szakirodalmi tekintélyeket, a rigmusokat pedig a szokásos módon a szóbeli és/vagy kalendárium hagyományból veszi. Amint fentebb idéztük, a betegségek és a bűn kapcsolatáról ő is a Szentírást idézte, a megelőzést pedig a mértékletes és erényes életvezetésben látta.

A tulajdonosok bejegyzései betegségeikről, érvágásról, gyógyításról

Még egy sajátos szempont kínálkozik a kora újkori naptárak és a betegség–gyógyítás témakör kiegészítéséhez, mégpedig a tulajdonosok bejegyzései. Ugyanis a naptárrész jegyzetek számára üresen hagyott lapjain gyakran találkozunk érvágás, purgáció, fürdő és más gyógyítási eljárások említésével, vagy a tulajdonos egyszerűen csak a betegség tényét rögzíti.

Thurzó György (1567–1616) és fia, Imre kalendáriumi bejegyzései közt is vannak ilyen adatok az 1596-os, 1604-es, 1607-es, 1612-es és 1617-es naptárakban⁵³. Az 1640-re, 1641-re, 1642-re szóló, Bártfán kiadott latin nyelvű naptárakban Illésházy Gáspár jegyzetei tudósítanak a mindennapi élet eseményeiről, így 1640. február 22-én veje, gróf Bethlen Péter betegségéről. A következő évben, 1641. január 13-án testvére, Illésházy Ferenc halálát rögzíti: „Jan. 13. Mortuus est Frater meus charissimus Franciscus Illeshazy cui Deus tribuat beatae carnis resurrectionem.”⁵⁴ Az Ostrosith család két nemzedékétől is fennmaradtak kalendáriumi jegyzetek: az 1639-es és 1640-es trencsényi cseh nyelvű naptárakban az apa, báró Ostrosith István és az idősebbik fia, Miklós, az 1670-es évekből pedig Ostrosith Mátyás bejegyzései olvashatók, köztük egészségi problémák emlegetése. Mátyás betegségeiről még külön a naplójában is beszámol, egyebek közt torokfájásról, keresztesonfájásról panaszkodik, említést tesz érvágásról, köpölyözésről, konzultációról pozsonyi doktorral és patikáriussal, a stubnai gyógyfürdő meglátogatásáról. Néhány idézet a naplóból:

(1673) 16 Januarij. Rosszul kezdettem lenni. Keppeleztettem magam.

(1673) 3. Febr. Vettem laxativumot magamhoz.

(1673) 8. Febr. Rosszul voltam az Horut miatta.

(1674) 20. 7bris. Cseterteken vettem Purgatiot.

(1674) 27. Mart. Felette nagi Has zugas, haniaj jut ream ki miat per integrer 12 horas et ultra ighen felette rosszul voltam. 28. Mart. Czetertek: Istennek hala jobban voltam. 29. Mart. Pintek: Mannabul valo Purgatiot vettem ighen jól operalt.⁵⁵

A fenti példák alapján láthatjuk, hogy a kora újkori kalendáriumok a betegségekről és járványokról, valamint a gyógyításról közölt ismeretekkel az egészség megőrzésnek fontosságát, a higiéné szerepét tudatosították olvasóikban, és ez akkor is figyelemreméltó tény, ha számításba vesszük a babonás, ellenőrizetlen, téves ismeretek belekeveredését az egészségre vonatkozó regulákba. Mivel a képzett orvosok és a nyomtatott orvosi könyvek még a 17. században is csekély számban voltak jelen Magyarországon, a kalendáriumok őrizték és adták tovább a korábbi századokból megörökölt vegyes tudásanyagot, kiegészítve helyi és aktuális mo-

53 BÓDAI Dalma, „Kalendárium és használója. Thurzó György nádor kalendárium-feljegyzéseinek tanulságai”, *Magyar Könyvszemle* 137, 1. sz. (2021): 39–62.

54 DUKKON Ágnes, „A régi kalendáriumok titkaiból”, in *Fejezetek a magyar művelődés történetéből*, szerk. ZÁVODSZKY Géza (Budapest: ELTE TFK, 1992), 25–37.

55 Részletesebben lásd DUKKON Ágnes, „Ostrosith Mátyás koronaőr naplója, 1673, 1675”, *Magyar Könyvszemle* 132, 1. sz. (2016): 60–71, 63.

zanatokkal, morális intelmekkel, a mértéktartó, testi-lelki épségre vigyázó életmód propagálásával. Ugyanakkor nyitott kérdés marad, hogy a kalendáriumokban közreadott vegyes ismeretanyagot a használók alkalmazták-e a gyakorlatban, s milyen mértékben? Mind a néprajzi, mind az orvostörténeti kutatások említik a cserekapcsolatot a népi orvoslás és a tudományos gyógyítás között, s ennek írásos, „közköltészeti”⁵⁶ létmódját egyebek közt a kalendáriumokban, de nem ismerünk olyan adatot, amely arról tudósítana, hogy a kalendárium használói konkrét esetben ebből a forrásból merítették volna a gyógyító eljárást.⁵⁷ Minden bizonnyal voltak olyan (egyszerűbb) kúrák, receptek, amelyeket könnyű volt alkalmazni (borogatások, tinktúrák, fürdő stb.), s ezeket adott esetben „meg lehetett tanulni” a naptárakból, de azt nehéz elképzelni, hogy az érvágást valaki csupán ennyi tudással megkísérelte volna. Így tehát változatlanul érvényben maradtak a józan életvezetésre felszólító tanácsok, az 1709-es lőcsei naptár szavai szerint: „Azért kiki magára úgy vigyázzon, hogy mértékletlenséggel és rendetlen életével betegségekre és következendő halálra maga okot ne adgyon [...]”⁵⁸

56 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet* (Budapest: L'Harmattan, 2004). A szerző a kalendáriumok rigmusait is a közköltészet gyűjtőfogalma alá sorolja (58.).

57 DEÁKY Zita, *A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban* (Budapest: Osiris Kiadó, 2012).

58 *Új Kalendariom*, Mellyet Krisztus urunk születése után való 1709. Esztendőre írt NEUBARTH János [...], C₇a, Ráday I 176, RMK I 1761.

Goedri János brassói magyar evangélikus lelkész testi-lelki viszontagságai

Goedri János (1738–1795) brassói evangélikus lelkész¹ egy német állategészségügyi² és egy szülészeti könyv³ fordításán és temetési beszédén⁴ kívül részletes feljegyzéseket hagyott hátra arról a nagy munkáról, amely során Brassóban néhány hónap leforgása alatt templomot épített a magyar evangélikus közösség számára⁵ – ez a templom ma is áll. Ám ezeken kívül saját kézzel írt *Naplóját*, „*élete lerajzolását*” is hátra hagyta utódainak – igaz, ez a hányattatások közepette csupán csonkán maradt fenn.⁶

- 1 Lásd életéről: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Egy [...] bújdosónak élete lerajzolása: Goedri János brassói evangélikus lelkész ismeretlen önéletírása”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2007), 297–312. A Goedri János által írt önéletírás (a továbbiakban: *Napló*) a szerző tulajdonában van.
- 2 LANGE Martin, *Lange Mártonnak az Erdélyországban gyakorta uralkodó marha dögéről és annak eltávolztatásának jelesebb eszközeiről írott könyvetskéje*, Németből magyar nyelvre fordította GOEDRI János (Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1791).
- 3 MARSCHALL Henrich György: *A nőtelen és nehézkeseknek az az anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyájokban és változásaikban való gyógyításokról és gondviselésekről szollo oktatás...*, Németből magyarra ford. GOEDRI János, a Neudorffi két natioból álló ev. Ekklesia lelki tanítója (Kolozsvár–Szebenben: Hochmeister Márton, 1791).
- 4 GOEDRI János, *Egy sok probákra kitétetett, sok országokat megjárta; sok tudományokban jártas; és sok nehézségeket meggyőzött érdemes orvos doktornak, t. i. néhai Kaposi Molnár Ádám úrnak az utolsó ellenségen, az halálon vett győzedelméről való rövid halotti tanítás, melyet nov. 8. 1780. történt halála után a Bolonyai szász és magyar templomban elmondott. Mostan pedig Molnár Sándor kinyomtatott* (Pozsony: Molnár Sándor, 1793).
- 5 Ezeket a feljegyzéseket a lelkész naplószerűen írta, és Brassóban az evangélikus lelkészi hivatal irattárában megtalálható. Részleteket kiadott belőle: BINDER Pál, *Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténeteszek (1550–1800)* (Szecseleváros: kiadó nélkül, a Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával, 2000).
- 6 GOEDRI János, *Egy E' Világ Pusztáján, sok kedves és kedvetlen Történeteket tapasztalt, meg esmért és meggyőzött BUJDOSÓNAK ÉLETE LE RAJZOLÁSA, melyet írt Godri János, Magáról és Házánépéről*, továbbiakban: *Napló*.

Az alábbi tanulmányban az ő és gyermekei betegségeit veszem nagyítólencse alá – a kor emberi életének tipikus és attól talán kissé eltérő viszonyait. Ezek az adott korban igen jellemzőek voltak; a megbetegedések, azok gyakorisága és jellege egyrészt alkalmas lehet arra, hogy az emberi egészség törékeny voltát érzékeltesse vele, noha a feltehetőleg vékony alkatú és alacsony növésű lelkész bizonyára testileg is betegesebb volt az átlagnál. Másrészt *Naplója* alapján Goedri lelki alkatába is bepillantást nyerünk; a gyermekek bajainak leírásából nyomon követhetjük, hogy érzékeny lelkületű lelkészünk mennyire gondos édesapa volt, aki éjszakákon át ápolta beteg gyermekeit. Mivel ezekről az érzelmekről csupán az egyének visszaemlékezéseiből, naplókából, családi levelezésekből és egyéb feljegyzésekből nyerhetünk információkat, ezek összegyűjtése és kiértékelése hozzájárul a korabeli ember szubjektumának megismeréséhez. Írásomban tehát nemcsak Goedri János betegségeiről lesz szó, hanem – néhány példa nyomán – apai szerepéről, gondoskodásáról, érzéséről. Mérlegelhetjük majd, hogy nem minden családnál vették tragikusan a kisgyermek halálát; a belenyugvásba bizonyára a szülők mély hite is segítette őket, de az sem kizárt, hogy nem ragaszkodtak annyira gyermekükhöz. Ezzel szemben főszereplőnk, Goedri János, aki lelkészként alázatosan szolgált Istent és mindenben elfogadta akaratát, amikor gyermekei megbetegedtek és meghaltak, szívszorítóan siratta őket – olyan megrendítő leírást ritkán olvashatunk egy kisgyermek haldoklásáról, mint amilyent ő vetett papírra *Naplójában*.

Néhány példa a 17. századból

Esterházy Pál nádort (1635–1713),⁷ mióta feleségével, Esterházy Orsolyával (1641–1682) elhálta a nászt,⁸ Isten szinte évente megáldotta egy-egy gyermekkel.⁹ Mint tudjuk, Orsika 18 gyermeknek adott életet, de közülük csupán nyolc élte meg a felnőtt kort.¹⁰ Majd a nádornak második feleségétől még további hét gyermeke szüle-

7 Gróf Esterházy Pál a nádori méltóságot 1681-től haláláig viselte.

8 Az esküvőjük 1652-ben volt, ám akkor Orsika még csak tizenegy éves, így csak három év múlva, 1655-ben consummáltatott házasságuk. Vö. SZILÁGYI Sándor, kiad., „Az Esterházyak családi naplója”, *Történelmi Tár* 2. f. (1888): 209–224, 213–214.

9 A felesége kb. másfél évente, 18/19 hónaponként adott életet egy-egy gyermeknek. A későbbiekben lesz még arról szó, hogy a 18. gyermeket, Ádámkát valószínűleg nem ő szülte.

10 Vö. „Az Esterházyak családi naplója...”; kiad. VISKOLCZ Noémi és ZVARA Edina, *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Könyvkiadó, 2019), 321–323. Pálnak további gyermekei születtek még második feleségétől, Thököly Évától, összesen 25 gyermeket nemzett.

tett, akik közül négy nőtt fel. A szűkszavú családi naplóban, amely írását édesanyja, Nyáry Krisztina után Pál folytatta, ekként örököltette meg gyermekei halálát. 1664. április 6-án, ugyanazon a napon két gyermeke, Palkó és Katica Borbála is meghalt, néhány órányi különbséggel, hat és öt esztendőskorukban; ám a főúr érzelmeiből csupán annyit tudunk meg, hogy Palkót „*kedves fiam*”-nak írja, míg a kislányt becézi; a leírás csak a pontos dátumot és a gyermekek korát tartalmazza.

1683-ban a grófnak egymás után három fia is meghalt, az egyikről megjegyezte, hogy himlőben:

... harmadszor megént kiszóléta isten ez világból szegény kisded Istók fiamat. Uram legyen hála te néked, hogy angyali karjaidat méltóztattál egy esztendőben három fiammal töltöni, mely noha keservesen esik, de mégis hálákot adok, s örvendek üdvösségeken.¹¹

Első hallásra úgy tűnik, hogy az apa bár erős, mély hittel nyugodott bele gyermekei elvesztésébe, mégis, szinte szenvtelenül vette tudomásul az eseményeket, vagy rendkívül fegyelmezett érzellemmel vetette papírra a szomorú eseményt.

1673-ban Esterházy Pálnak, pár nap különbséggel, két kisleánya, sorban az ötödik és a hatodik is meghalt himlőben. Itt a *Napló* a fentebbinél jóval többet árul el az apa érzelmeiből, gyermekei iránt érzett szeretetéből:

Az én igen kedves fiamat, Eleket szólította isten ki ez világból die 10. Junii anno 1673. Kismartonban, kit tétettem több bátyjai mellé az pater franciscanusoknál, nyolcz esztendő s hat holnap korában, himlő betegségben, estve öt-hat óra közben holt meg szegénke. Elek után való fiamat, Ferkót is csakhamar bátyja után magához vette az én istenem, azon himlő betegségben Kismartomban die 12.¹² Junii anno 1673. kit ugyan bátyja mellé tétettem, hét esztendő s öt holnap korában, kik is mindketten ártatlanságban halván meg, dicsérjenek istent, s imádkozzanak értünk szüleikért; holt meg reggel három óra tájban.¹³

Ebben az esetben meg tudjuk nézni a házaspár levelezését is, illetve Orsolya levelét urához Ferkó betegségével, majd halálával kapcsolatban; az asszonynál a férjénél jóval kevesebb fájdalmat észlelünk, noha levelei urához egyébként is igen röviddek, rendszerint csupán saját és gyermekei egészsége felől tudósítja őt. Semmiféle túl-

11 „Az Esterházyak családi naplója...”, 220.

12 Nyilván olvasati vagy nyomdahiba történt: a levél szerint Ferkó június 22-én halt meg. Vö. VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, 238.

13 „Az Esterházyak családi naplója...”, 218.

áradó anyai érzelmet, csupán pusztá tényközlést olvashatunk a tőle megszokott formuláriumok alkalmazásával:

Szolgálatomat ajánlom kie[nd]nek, mint szerelmes Uramnak, Isten sok jókkal áldja meg kiendet!

Mivel most alkalmatosság megyen, nem akartam elmúlatni, hogy ne írjak kiemednek, mivel már az Ferkón is fekete himlő van és nem leszen élő. Félő azért, nem tudom, az többbit, ha megmarad-e, immár elköttem ebből az levegő égből¹⁴ Fraknoban. Költ Kis Martonyban. 22. Juni 1673.

Kien[dn]ek szeretettel szolgáló Felesége, Gróf Esterhas Ursula m. p.¹⁵

A feleség még aznap újabb levelet írt Semptére¹⁶, amikor bekövetkezett a kisfiú halála:

Szolgálatomat ajánlom kiendnek, Isten sok jókkal áldja meg kiendet!

Nem akartam elmúlatni, hogy szegény Ferkó halálát meg ne írjam. Ma három óra tájban holt meg, ma el fogjuk temetni is estvére. Költ Kis Martonyban 22. joni 1673.

Kiendnek szeretettel szolgáló Felesége, Gróf Esterhas Ursula m.p.

P. S.: Az Orsikát szépen kiverte, meg is érett jól rajta az himlő immár.¹⁷

A fentebbi naplórészletből és a levelezésből az derül ki, hogy az Esterházy családban nem volt szokás a mély emóciók kimutatása, legalábbis írásban, pedig nem kevés házaspártól maradtak fenn gyönyörű szerelmeslevelek, ahol a levélírók becézik, szép szavakkal illetik egymást. Elképzelhető, hogy nem is volt túlzottan szeretetteljes a belső légkör, legalábbis házasságuk második felében. Esterházy Pál *Visszaemlékezésében*¹⁸ ugyan azt írta, hogy gyermekkorukban menyire megszerették egymást a későbbi feleségével, és Orsolya haláláról is igen szépen megemlékezett: „...csak nagy véletlenül meghala szegénke nekem mondhatatlan szomorúságomra; ki mivel élteben is ártatlanságban volt, úgy holta után is nyugodjék lelke az örök életben.”¹⁹ Ám a levelezésük arra enged következtetni,

14 Orsolya, miként a korban szokás volt, a rossz levegőt okolta a járványért, és a többi gyermeket elküldte Fraknóba, hogy ne kapják el a betegséget.

15 VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, 268. levél, 238.

16 Sempte, az Esterházyak birtoka és kastélya. Ma: Šintava, SK, Galántai járás.

17 VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, 269. levél, 238.

18 ESTERHÁZY Pál, „Visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653)”, in kiad. IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál Mars Hungaricus* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1989), 305–320., 308

19 „Az Esterházyak családi naplója...”, 219.

főként az 1670-es évek második felétől, hogy a házaspár híján volt a nagy érzelmeknek. Írásaik stílusa házasságuk első éveiben szeretetteljes; Pál „*Édes Atyámfiá*”-nak szólította Orsikát – ez a megszólítás végig megmarad – vagy „*Szerelmes Hűtvösöd*”-ként, „*Szerelmes Urad*”-ként írta alá, míg az asszony szerelmes urának címezte férjét. 1662-től azonban Esterházy Pál már többnyire „*Neked igaz jóakaród*”-ként írta alá a levelet, bár a rövid írás végére még gyakran kedveskedve odaírta: „*édesem, én vagyok tied s maradok is.*” Felesége továbbra is „*szerelmes Uram*”-nak nevezte őt. Az 1660-as évek második felében azonban egyre gyakrabban elmaradt a férj kedveskedő megjegyzése, és maradt a meglehetősen formális, mindig ismétlődő megszólítás és aláírás. A levelek egyébként is igen rövidek; a férj elvárta feleségétől, hogy saját és a gyermekek hogyléte felől tudósítsa őt. Orsika ezt mindig megtette a kötelező formáságot betartva, de meglehetősen szűkszavúan.²⁰

A házaspár viszonya az idő előre haladtával megromlott, mivel a férj 1671-től bizalmas viszont folytatott Rákóczi Erzsébettel,²¹ majd még felesége életében szerelmi kapcsolatot kezdett az 1671 óta udvarukban élő gyámleányával, Thököly Évával (1659–1716). Kettejük, Esterházy Pál és Thököly Éva levelezése – igaz, hogy ebből csupán az asszony levelei maradtak fenn – sokkal mélyebb érzelmeket takar, mint Pál és Orsika levélváltásai.²² Valószínűsíthető, hogy Ádámkát ő szülte 1680-ban, hiszen az asszony meglehetősen féltő gonddal emlegette a kislíut, akit elvettek tőle. Ebben az időben Orsolya igen zaklatott leveleket írt, Lakompakra²³ akart költözni, hogy egyrészt minél távolabb legyen riválisától, másrészt mivel az az ő családi öröksége volt. Csupán a következő évben békült meg a helyzettel, és a botrány elkerülése végett sajátjának ismerte el a kislíut.²⁴

Visszatérve Esterházy Pál és Orsolya levelezésére, úgy tűnik, hogy amikor hosszabb ideig távolt voltak egymástól, a levelek hangvétele meghittebb lett. Így például 1673 nyarán Esterházy Pálnak mint dunáninneni kerületi főkapitánynak gyakran kellett táborba szállnia hol a törökök, hol a kurucok ellen, leveleiben ismét megjelent a kedveskedés; „*Édes Atyámfia, én alig várnám, hogy általmé-*

20 VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, passim.

21 UHL Gabriella, *Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez, 1671–1704*, in *Lymbus Művelődéstörténeti Társaság*, szerk. MONOK István et al., 6 köt. (Szeged: Scriptum, 1994) 5:51–76.

22 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 125. Esterházy Pál nádor iratai, 9. köt. No. 607. stb.

23 Lakompak: Esterházy kastély és birtok, eredetileg Esterházy Orsolya apai nagyanyai (Dersffy Orsolya) öröksége. Ma: Lackenbach, A.

24 VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, 27–29.

hetnék hozzád...” – írta.²⁵ Ekkortájt a távollévő feleségét többször is „édesem”-nek szólította.²⁶

Több nemesi családnál e fentebb elemzett, meglehetősen tartózkodó magatartásnak éppen az ellenkezőjét tudom bemutatni; nemhogy a kisgyermek halála, hanem már az egészsége iránti aggodás hatalmas érzelmi kitöréseket okozott mind az anyában, mind az apában.

Közismert, és már évtizedek óta folyik a vita a történészek között arról, hogy a közép- és kora újkorban a gyermekeket „kis felnőtt”-ként kezelték-e, vagy inkább önálló életszakasznak tekintették a gyermekkort; elutasítóan, ridegen vagy éppen odaadóan gondoskodtak-e róluk. Ennek ma már meglehetősen nagy a nemzetközi szakirodalma.²⁷ Ennek kifejtése messzire vezetne, annyit azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati világban – főként Franciaországban, a Német-római Birodalomban és Angliában – erősen dívott a bér-dajkaság intézménye, amely esetben a gyermeket elvitték messze a szülői háztól. Ez a gyermekkel távolságtartó magatartást alakított ki; az a szokás, miszerint a szoptatós dajkákat nem a családi házba hívták, hanem a csecsemőket vitték vidékre dajkákhöz, szörnyű visszaéléseket, rossz elhelyezési körülményeket, élethelyzeteket teremtett a kicsik számára. Ez Magyarországon, beleértve az Erdélyi Fejedelemséget is, nem volt szokásban. A legújabb kutatások is azt bizonyítják – ezt leginkább az arisztokrata és a nemesi családok esetében tudjuk adatolni –, hogy hazánkban a csecsemőket gondozták, gondosan kiválasztották a dajkát, akinek életvitelére, táplálkozására is vigyáztak, és szeretetteljes környezet vette

25 VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, 280. levél, Esterházy Pál Esterházy Orsolyának. Sempite, 1673. július 18.

26 VISKOLCZ és ZVARA, *Esterházy Pál...*, pl. 285. levél, Esterházy Pál Esterházy Orsolyának. Sempite, 1673. augusztus 9.; 287. levél, Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, Sempite, 1673. október 20.; 292. levél, Esterházy Pál Esterházy Orsolyának, Sempite, 1673. november 12.

27 Itt csupán a nemzetközi szakirodalom legjelentősebb darabjait említem megjelenési sorrendben: Linda POLLOCK, *Forgotten Children: Parent-child relations from 1500 to 1900* (London, New York: Cambridge University Press, 1983); Philippe ARIÈS, *Gyermek, család, halál* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987); Richard van DULMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit: Das Haus und seine Menschen* (München: C.H. Beck, 1990); Linda POLLOCK, *A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries* (Hannover–London: University Press of New England (UPNE), 1990); Beatrice GOTTLIEB, *The Family in the Western World from the Black Death to the industrial age* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993); Egle BECCHI et Dominique JULIA, *Histoire de l'enfance en Occident*, 2 vols. (Paris: Seuil, 1998); Jürgen SCHLUMBOHM, Barbara DUDEN, Jacques GÉLIS und Patrice VEIT, ed., *Rituale der Geburt: Eine Kulturgeschichte* (München: Verlag C. H. Beck, 1998); Elisabeth BADINTER, *A szerető anyja: Az anyai érzés története a 17–20. században* (Budapest: Artemisz Kiadó, 1999); Shulamith SHAHAR, *Gyermekek a középkorban* (Budapest: Osiris, 2000).

körül őket.²⁸ Főhősünk, Goedri János egészsége és családja bemutatásánál látni fogjuk, hogy a gyermekek egy részét felesége maga szoptatta, illetve amelyik gyermeknek dajkája volt, annak kiválasztására odafigyeltek, és ha a kicsi megbetegedett, azonnal a dajkát okolták, majd orvosolták a bajt.

Újabbban már nemcsak az anyának, hanem az apának gyermekei iránti viselkedését is kutatják. Ennek eredményeként elfogadott, hogy nagyjából a 18. század közepéig tart az apák részvétele gyermekeik mindennapi gondozásában és nevelésében – persze láthattuk, hogy ez nem minden családban dívott. Az ipari forradalom és ennek következtében a munka és az otthon szétválásának hatására a nemi szerepek alapvetően megváltoztak; a domináns férfiideál a kenyérkereső férfi szerepére szorítkozott, miközben a nők az otthon melegére, a gyermekekre vigyáztak.²⁹ Ezen a tényen az sem változtatott, hogy Nyugat-Európában, a korai kapitalizmus korában a parasztasszonyokból munkásnőkké váló anyák is bekényszerültek a gyárakba dolgozni, és ezért nehezen vagy csupán igen rossz szul tudták ellátni női feladataikat.

Jelenleg már érzelemtörténeti kutatások is folynak.³⁰ Ezek nyomán megállapítható, hogy hazánkban a 16–18. században – meglévén a hagyományos társa-

28 PÉTER Katalin, szerk., *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „Adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecsket nekünk”* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1996).; PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története* (Budapest: Műszaki Kiadó, 2001).; DEÁKY Zita, „A szoptatás, a dajkaság és a csecsemőhalandóság kérdései az orvostörténeti forrásokban (19. század első fele)”, *Erdélyi Múzeum* 65, 1–2. sz. (2003): 188–202., hozzáférés: 2022.06.02, https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25670/EM_2003_1-2_012_Deaky_Zita-A_szoptatas_a_dajkasag.pdf?sequence=1; DEÁKY Zita és KRÁSZ Lilla, *Minden dolgok kezdete: A születés kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század* (Budapest: Századvég, 2005); DEÁKY Zita, „Jo kis fiuk és leánykák”: *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon* (Budapest: Századvég, 2011); BUS István, szerk., *Tanulmányok gyermekkultúráról* (Szekszárd: PTE IGYK–Gyermekekultúra Kutatócsoport, 2013); ERDÉLYI Gabriella, szerk., *Apák és anyák: Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban, 1500–1918* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021); TARTSÁKNÉ LÁDONYI Emese, *A kisgyermekkor és az anyaság történeti változásai a 17–18. századi magyar nyelvű forrásokban* (doktori értekezés, ELTE BTK, 2021).

29 Leonore DAVIDOFF, Megan DOOLITTLE, Janet FINK and Katherine HOLDEN, *The Family Story: Blood, Contract, and Intimacy, 1830–1960* (London–New York: 1999), 25–26; ERDÉLYI Gabriella, „A szülői szerepek és a történészek”, in ERDÉLYI, *Apák és anyák...*, 11–26, 12–13.

30 A szaporodó szakirodalomból néhányat említek: William M. REDDY, *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Susan BROOMHALL, ed., *Early Modern Emotions: An Introduction* (London: Routledge, 2016).; LUKÁCS Anikó és TÓTH Árpád, szerk., *Az érzelmek története: A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete* (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2019); ERDÉLYI Gabriella szerk., *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019).

dalmi modell – többnyire mind az anya, mind az apa féltő gondnal figyelte gyermekei fejlődését, noha nem kevés negatív esetet is fel lehetne sorolni. Ám a női szerepkör a 18. század második felétől nálunk is elkezdett megváltozni; az anyaság és a gyermeknevelés, a tágabb rokonsággal tartott érzelmi kapcsolatok kerülnek a középpontba³¹ – természetesen, ez a trend a társadalom felső rétegénél jelentkezett, de ott sem mindenkinél.

Csak példaként említem Teleki Sámuel (1739–1822) és feleségét, Bethlen Zsuzsannát (1754–1797) – ez az eset már a 18. századba vezet minket –, akik leírhatatlanul aggódtak gyermekeik egészségéért. Ennek hátterében nyilvánvalóan nem csak az húzóddhatott meg, hogy kilenc gyermekük közül csupán három érte meg a felnőttkort,³² hiszen Esterházy Pálnál is hasonlóan magas volt a gyermekek mortalitása. Telekiék nyilvánvalóan más habitussal és érzelmekkel közeledtek gyermekeikhez. Az első életben maradt gyermekük, Domokos egészsége felől az édesapa levelében nem győzi sorolni kérdéseit: „*Vallyon Domokosnak szintelensége nem a tanulástól vagyone? Nem esziké sokat? Vané jó kedve, és kedves időtöltése? Vallyon nem keményé és puffadt a hasa? Nintsené száraz betegségre hajlandósága? Mit mondanak Doctor Zágoni,³³ és Horváth Uraiméik?*”³⁴

Id. felsőkáldi Káldy Ferenc Vas vármegye alispánja, majd dunántúli főkapitány helyettes kislánya betegágyánál egész éjjel virrasztván, a következő könyörgő levelet írta Batthyány Ferencné Lobkovitz-Poppel Évához, akinek udvarában állandó orvos élt:

oly nehezen volt a leányom, hogy az egész éjjel mind környüle kellett lennem az anyjával együtt. Ma sem tudom, mennyiszer ugrottam föl az [levél] írása felől [...], bocsássa ide a doktort, hétfőn korán visszabocsátom. Úgy gondolnám, hogy még Isten által rendelhetne orvosságot neki, noha sem eszik, sem iszik, azóta az narancsban adták neki, azt mégis bevette, mert szája, torka merő seb az nagy forróságtól. Nagyságodnak megszolgálom...³⁵

31 ERDÉLYI Gabriella, *A szülői szerepek...*, 13; LÁSZLÓ Zsófia, „Az anyaság ideálja 18. századi nyomtatványokban”, in ERDÉLYI Gabriella, szerk., *Apák és anyák...*, 89–114, 89, 110–111.

32 DEE NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997), 88–89.

33 Zágoni Gábor (1725–1787) nagyszebeni, majd 1779-től marosvásárhelyi orvos.

34 DEE NAGY, *A könyvtáralapító...*, 249–250. Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsannának, Szeben, 1780. július 14. Teleki Domokos ekkor hét esztendő. A levelet idézi még: TARTSÁKNÉ LÁDONYI, *A kisgyermekkor...*, 167–168. A *Magyar Asszonyok Könyvtárának levélmásolat-gyűjteménye* c. mesterségesen létrehozott gyűjteményben rengeteg családi levelezés olvasható. Vö. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 2638/I–VI. A levélmásolat fondja a *Magyar Asszonyok Könyvtára* nevezetű gyűjtemény része, amelyet Benczúr Gyuláné Boldizsár Piroksa hozott létre, és 1924-ben adományozta a nemzeti könyvtárnak. A kéziratok egy része másolatban került ide.

35 MNL OL Batthyány család levéltára, Missiles, P 1314 No. 23.042. Káldy Ferenc levele Batthyányé Lobkovitz Poppel Évához, Szombathely, 1632. június 26. A levelet idézi: BALOGH Máté, *Batthyány I.*

Goedri János és családja egészsége

Jelen tanulmányunk címszereplője, Goedri János brassói magyar evangélikus lelkész is – a családjáért, gyermekeiért való törődés tekintetében – az utóbb idézett családok közé tartozik. Míg édesanyja, az özvegyen maradt Bartsa Ilona olyan keményen, erős fenytésekkel nevelte legkisebb fiát, Jánost, hogy az a felnőtt korában írt *Naplójában* is negatívan emlékezett meg anyja nevelési gyakorlatáról, addig a lelkész gyermekeit féltő gondoskodással, betegágyuk mellett gyakorta virasztva gondozta, tanította őket, és feleségét is ápolta.

A kis Goedri még kicsi gyermekkorában elvesztette édesapját, aki falusi nótárius volt, bár egyik „szeme fényében való fogyatkozást” szenvedett el egyik bátyjával történt verekedése során. Hosszas betegségben hunyt el, édesanyja viszont „tsendesen el aluszik 1771. Január 24. napján 80 esztendőskorában.”³⁶ Goedriék nyolcan voltak testvérek, de az első négy még „kisdéd” korában meghalt.³⁷ A haladokló édesapja a következő búcsúszavakat mondta legidősebb, életben maradt leányának a legkisebb fiúval kapcsolatban: „Ilona leányom! Ez a gyermek szerentsés napon született.”³⁸ *Vigyázz jól reá, mi válik belőle. Mert te meg-éred, de én nem.*³⁹

Az édesapa intését nem mindig tartották be – erről tanúskodnak Goedri gyermekkori balesetei, betegségei, amiket a *naplójában* hat pontba szedve felsorol. Kicsi és vékony legényke lehetett,⁴⁰ hiszen csupán tízévesen kezdett iskolába járni, de ahogy írja, télen az útszéli hó mellől szinte ki sem látszott. Az egyik karácsonyi éjféli mise után, hazafelé menet a többiektől elmaradt – nem vették észre a felnőttek a kisfiú eltűnését? Édesanyja olyan asszony lehetett, aki nem igazán féltő gonddal nevelte gyermekeit; noha az első négy gyermeke még kicsiny korban meghalt, ennek ellenére a megmaradt élő fiával sem törődött. A kis Goedri a nagy hidegtől – ahogy írja – majdnem megfagyott. Türkösbe⁴¹ bement egy kis utcába, és sírás-

Ádám dunántúli kerületi főkapitány helyettesei: Középnemesi katonai karrieriek a Dunántúlon a XVII. században (doktori értekezés, PPKE BTK: 2021), 396, 125. jegyz.; A Káldyokról vö. DOMINKOVITS Péter, „Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter”, in *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában: Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*, szerk. MAYER László és TILCSIK György (Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2003), 183–206.

36 *Napló*, 3, 5.

37 Uo., 4.

38 A naplóíró szerint 1738-ban, Bácsfaluban, „Illyés-apon”. Vö. *Napló*, 5. Illés próféta napja: július 20.

39 *Napló*, 5.

40 Goedri felnőtt korában is alacsony növésű maradt, mert Modorban azzal csúfolták, hogy mindig csak olvas és ír, „katonának nem volnék jó, mert igen kitsiny vagyok.” Vö. *Napló*, 33.

41 A Brassótól délre fekvő ún. Hétfalu egyike. Az egyik csoport a Négyfalu nevet viseli: Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu. Ezek ma már teljesen egybeépültek, és Szecsele (Sacele, RO) a neve.

ra fakadt; a majorházban való kocsmárosné vitte be őt a saját házába.⁴² Másik alkalommal a kisfiú az aratóknak vitt ételt a brassai határba, amikor három kutya rárohant, a földre teperte és megmardosta; ekkor egy szász paraszt mentette meg az életét. Máskor szilvázás közben a fáról leesett, és nagyon megütötte magát; „*a szilvázás félben-esék, és az ízét sokáig hordoztam*”.⁴³ Főhősünk nem kevés keserűséggel jegyezte meg, hogy amikor bátyja favágó fejszéje véletlenül leesett testvére válláról, és neki majdnem levágta a bal lába ujját, édesanyja, ahelyett, hogy bekötötte volna a sebtét, „*a' vesszővel jól meg-vér*”.⁴⁴ Máskor egy egésznapos ténfergés után az anyja meztelenre vetkőztette, és sokáig a csűrben „*kutzorogtatta*”⁴⁵ – bizonyára ezek a keserű tapasztalatok és anyjának túlzott szigora is hozzájárult ahhoz, hogy a felnőtt Goedri János – aki nyugat- és felső-magyarországi tanulóiévei során piétista eszmékkel⁴⁶ is föl volt vértézve – anyjával éppen ellentétes módon viselkedjék; meglehetősen családszerető, gondos, feleségeért és gyermekeiért aggodó apa vált belőle. Érdekes, hogy anyja az első négy gyermekét sorra elvesztette kicsiny korukban, ám az életben maradottakat mégsem dédelgette, miként a fentebb említett Teleki családban láttuk, hanem igen zord módon nevelte. Goedri meg is jegyezte, hogy az özvegyek többnyire el szokták kényeztetni gyermekeiket, de az anyja ettől félvén, éppen azzal ellentétes módon cselekedett. Még a brasói iskolai éveiről is azt jegyezte fel, hogy tápláltatása anyjától „*igen gyarló és árva-gyermekekéhez hasonló volt*”, és bizony szolgai munkákat is el kellett látnia.⁴⁷

Goedri 1753-ban, tizenöt évesen indult útnak Magyarország felé olthatatlan tanulni-vágyásból. Az úton is sokféle emberrel találkozott, és nem kevés bales-

A távolabb fekvő Háromfalu: Tatrang, Zajzon, Pürkerec. Vö. FILEP Antal és KÓSA László, *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 1978), 116–117.

42 *Napló*, 10.

43 Uo.

44 Uo.

45 Uo.

46 A piétizmus eszmeiségéhez vö. CSEPREGI Zoltán, *Magyar piétizmus, 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli piétizmus történetéhez*, Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36 (Budapest: Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000); SZELESTEI N. László, *A piétizmus sajátosságai a Kárpát-medencében*, hozzáférés: 2022.06.02, <http://real.mtak.hu/46869/1/konffelszeged2015.pdf>. Goedri tanulmányútjáról és piétista eszméiről lásd részletesebben: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „*Egy [...] bújdosónak élete lerajzolása*”..., passim. Goedri piétista szelleme mind Brassóban, mind majd Barcaújfaluban megnyilvánult; kezdetben tanítóként a német gyermekek, majd a magyarok kezébe anyanyelvű tankönyvet adott, Barcaújfaluban iskolát szervezett, ábécéskönyvet osztott ki közöttük, a hitéletbe új imákat, énekeket vezetett be. Magyar nyelvű könyvkiadásait is e szellem vezérletével végezte.

47 *Napló*, 13, 15.

tet kellett elszenvednie; felborult a szekér, máskor majdnem vízbe fúlt stb.⁴⁸ Végül Pesten keresztül szerencsésen megérkezett Nagyszombatba, Pozsonyba, majd Győrön és Sopronon át Modorban járhatott iskolába, ahol tanítványokat is szerzett. Itt is érték kisebb-nagyobb balesetek, esések; egy vadászat alkalmával majdnem lelőtték pusztá véletlenségből,⁴⁹ máskor pedig majdnem elsült a kezében a házi úr leánya felé tartott puska. Meg is fogadta akkor, hogy soha többé fegyvert tréfaképpen kezébe nem vesz.⁵⁰ Voltak komolyabb betegségei is: fél évig fej- és fülzúgástól szenvedett – ebből a pozsonyi Torkos doktor által felírt por gyógyította ki.⁵¹ Ez a betegség – amint látni fogjuk – egész életében elkíséri. Máskor „*fejérvérben*”, nyilván vérszegénységben, gyengeségben szenvedett egy hétig.⁵²

Hat év után Pozsonyba ment,⁵³ ahol szintén jó sora volt, de fél év múlva visszatért Modorba, majd onnét Lőcsére. Az utat, 40 mérföldnyi távolságot, hideg decemberi időben nagyrészt gyalog tette meg, úgy hogy mire utazótársaival együtt Poprádra értek, ahogy írta, nadrágja és csizmája semmivé lett; a jobb lábán lévő nagyujja is elfagyott.⁵⁴

Az ifjú Goedri Lőcsén is betegségbe esett; három napig feküdt torokfájásban, mire – a kor gyógy módjának megfelelően – eret vágtak a jobb lábán.⁵⁵ Vándorlásának következő állomása Igló, majd Rimaszombat volt. Itt csupán csömör-betegségbe esett, amelyből két nap alatt kisegítette a jó tokaji bor.⁵⁶

Főhösünk 1762 nyarán, kilencévi vándorlás után készült hazatérni, hogy még „*szegény öreg*” anyját láthassa, és hogy a brassói patrónus uraiktól legalább két évre való segélypénzt kérjen külföldi akadémiára.⁵⁷ Az úton szerencséje volt, talált megfelelő szekeret is, csupán Kassán betegedett meg az édes bortól; Goedri nem kevés túlzással írta: „*halálra meg-betegettem vala*”.⁵⁸ Mire Brassóba ért, lett szállása és állása, iskolai rektorként szerződtek, de a sok munkától és a rendszeretlen kosztól erősen szenvedett, hiszen egyedül élén maga nem főzött; gyakran volt gyomor- és fejfájása, valamint hideglelése.⁵⁹ A testi betegségeknél azonban

48 Uo., 16–18.

49 Uo., 33.

50 Uo., 34–35.

51 Uo., 34.

52 *Napló*, 34.

53 Uo., 26.

54 Uo., 41.

55 Uo., 43.

56 Uo., 47.

57 Uo., 50.

58 Uo., 51.

59 Hideglelés: váltóláz, malária vagy egyéb lázas betegség.

mentális értelemben sokkal többet szenvedett, mivel főnöke, Bartha Márton és felesége igen ellenségesen viselkedtek iránta – legalábbis ő így érzékelte a két embert.⁶⁰ Egész brassói tartózkodására, ill. lényére ez a mentális túlérzékenység lesz jellemző. Goedri az ellene irányuló intrikákat, a kisstílű pletykálkodásokat nehezen viselte, és túlérzékenysége lelki gondokat, tipikus pszichoszomatikus, majd szomatikus betegségeket generált az egyébként alacsony, vékony alkatú emberben; ilyen például a torokszorítás, reflux, rossz emésztés, gyomorfekély, fülzúgás, hajhullás stb. – mind ezekkel a szimptómákkal találkozunk is feljegyzéseiben.

„A magános állapotot, melly nagy terhemre, káromra, romlásomra vala, meg-únván: sok küszködések gondolkodások után lépék az házasságnak állapotjába. Erre mindeneknek felette, indítottam az én naponként öregbedő betegeskedésemnek, és segítség-nélkülvalóságomnak meggondolása által, kivált, hogy észre-vettem, hogy betegségem ered a' többi-között, a' főtt ételnek fogyasztásából sa't.” – írta Goedri naplójába, 1768 novemberében.⁶¹

Látjuk, hogy lelkészünk jól érzékelte a testi és lelki betegségek összefonódását, egymásra hatását. Választotta a brassai Bolgárszegen lakó Horváth-Gaudi Jánosnak, az olajos-céhbeli mesternek hajadon leánya volt, akinek az édesanyja viszont a neves Enyedi családból származott.⁶²

Azonban Goedrit a házasságban sem kerülték el a bajok; miként korábban, ekkor is volt rajta hideglelés, fejfájás és gyomorgörcs,⁶³ de legalább volt, aki ápolja. A következő év szeptemberében megszületett első kislányuk, aki azonban hat hónap múlva, egy heti betegség, „nyavalyatörés” után meghalt.⁶⁴

Az intrikák ellenére 1771-ben Goedrit kinevezték a brassói magyarok evangélikus lelkészévé. „A hazug és káromló nyelvek miatt gyakorta keserűségem volt, kivált némelly asszonyoknak ördögi indulatból ellenem, de főképp feleségem ellen indítatott tsufolások, mérges szavaik, és sok hazudozásaik miatt.”⁶⁵ Ezután nem sokkal megszületett János nevű fiuk, majd két és fél év múlva újabb gyermek, egy kisleány.⁶⁶

60 Napló, 55.

61 Uo., 57.

62 Az esküvőt a brassói Nagytemplomban, 1768. november 9-én tartották, mivel a fiatal lányt „a szász papok tanították”. Napló, 59.

63 Napló, 59.

64 Uo., 59–60.

65 Napló, 60.

66 Uo., 69.

Goedri uram 1773 augusztusában ismét nagyon megbetegedett; reá jött – ahogy ő fogalmazott – a „szél-colika”,⁶⁷ amely nagyon meggyötörte. A sok orvosság nem használt, még a „clystir”, azaz a klistélyezés, tehát a beöntés sem. Szokatosan módon, öt hétig nyomta az ágyat, amelyben nagyon elerőtlenedett – írta.⁶⁸

1773 karácsonyán nagy szomorúság érte a családot, amelyet az apa nagy empátiával és kétségbeeséssel jegyzett le:

Az én Kriska [Krisztina] nevezetű kedves leánykám, December 26. napján 1773 esztendőben, éjjeli 12 és 1 óra között, melly vala karátsonnak 3dik napja, tíz-hetűs korában, nagy kínok és anxiások⁶⁹ között (oh szomorúsággal, és rettegéssel teljes éjtszaka), e’ világi rövid életéből hirtelen és véletlen ki-ragadtatik...⁷⁰

1775 februárjában Goedri ismét megbetegedett; a szörnyű hideg idő miatt „catharalis febris”-től,⁷¹ hurutos láztól, vagyis légcsőhuruttól, esetleg tüdőgyulladásból szenvedett.⁷² Azt írta, hogy a sok fejfájástól elkezdett hullani a haja, és a parókát először tette a fejére – a lelkész ekkor 37 éves volt.

1775 októberében Goedri mindkét fiacskája, János és Józsika szörnyű „forróságha”, vagyis lázba estek. Már azt hitte, hogy meghalnak, de Isten segedelmével és Molnár Ádám doktor (egyúttal komája) kezelésére meggyógyultak.⁷³

1776 áprilisában, amikor Goedri három, igen messze lakó beteget látogatott meg, újólág megfázott. A Kárpát-kanyarban, a Cenk hegy lábánál fekvő, mindig szeles Brassó városában nem volt nehéz megbetegedni; háromnapos hidegrázás és szörnyű bágyadság fogta el, de meggyógyult.⁷⁴ Ám sokkal nagyobb baj érte a családot; a kis Józsikát „foga-hasadása” miatt tartós forróság, azaz láz, majd hurut fogta el. Nyolc napig szenvedett a kicsi, amikor 17-én, „reggeli 4 és 5 óra közt, egy sebes nyavalya-törés után az én kezeim-között egy minuta-alatt, hirtelen kimúlik ez életből 16 hólnapi és két hetűs korában. [...] Az Urnak neve legyen áldott ezért is.” – írta szomorúan, bár Isten akaratába belenyugvó lelkészünk, aki a kis beteg ágya mellett több napon át virrasztott.⁷⁵ A kis Krisztina mellé temették.

67 Bélgörcs.

68 *Napló*, 70.

69 Szorongattatás, búsulás.

70 *Napló*, 74.

71 Catarrhalis febris: hurutos láz, hideglelés.

72 *Napló*, 77.

73 Uo., 77–78.

74 Uo., 78.

75 Uo., 79.

Goedri felesége betegségéről is beszámolt; 1776 novemberében Éva asszony várandósságának negyedik hónapjában volt,⁷⁶ amikor nagy bőséggel elkezdett folyni a vére, és csak a hatodik hétben lett jobban. A szegény asszony egy nehéz spontán vetélésen esett át. Lelkészünk ekkor még nem forgathatta kezében a Henrich Georg Marschall által írt könyvet a szülésről és a csecsemőgondozásról, hiszen az csupán tizenöt évvel később jelenik majd meg, de naplóját olvasva érezhető, hogy már ekkor is erősen érdeklődött a betegségek és azok gyógyítása, illetve a terhesség és a női bajok iránt. A népi felvilágosító munka és az oktatás iránt érzett elkötelezettsége, munkássága piétista elveiből is adódott. A Marschall-féle kötetet a híres szász orvos, Martinus Lange/Lange Márton⁷⁷ előszavával és kiadásában ő maga fogja lefordítani 1790-ben új állomáshelyén, a sokkal nyugalmasabb és talán egészségesebb levegőjű Barcaújfaluban.⁷⁸

1776-ban Jani kisfiacskáját is gyógyíttatnia kellett, hiszen őt éppen a gyermek-kegy gyakori betegsége, a bélférgesség gyötörte.

Az 1777. esztendő is Goedri gyengélkedésével kezdődött, hiszen az eddigiekből jól láthatjuk, hogy a lelkész valóban gyenge fizikumú, beteges ember volt. Ekkor legkedvesebb kisfia nagy forróság közepette fekete himlős lett, de szerencsére szépen kigyógyult belőle.⁷⁹ A következő esztendőben, 1778-ban azonban Janika sorsa is beteljesedett. Goedri megrendítően mély fájdalommal írta le a szépreményű és okos kisfiának haláltusáját:

Alig töltheték el eben az esztendőben is egy holnapot, és ímé, az én reám vigyázó Úr, újlag meg-tölté nekem a' keserűségnek poharát, és azt velem meg-is itatá! Mert, oh keresőség! Midőn már kedves fijatskánk János (a'kit Janinak szoktunk-vala hívni), a' gyermeki betegségeket, úgy mint: fognyitást, aprót⁸⁰ és himlőt meggyőzván, ha az Ur-

76 „4-dik holnapig obstructióban lévén”, Vö. *Napló*, 80.

77 Martinus Lange a 18. század egyik legismertebb szász orvosa. 1777-ben folytatott Nagyszombatban tanulmányokat, majd az erlangeni egyetemen szerzett doktori címet. Brassóban volt gyakorló orvos, majd a Barcaság főorvosa lett. Lange az 1780-as években több munkát is írt; a pestisről, a sárgaságról, a bábaügyről, a nőnevelésről, a népi gyógymódokról. 1792-ban halt meg. DEÁKY Zita, szerk., *Erdély orvosi szemmel a 18–19. században: Történeti-néprajzi források*, A Néprajz Látóhatár Kiskönyvtára 11 (Budapest: Györffy István Néprajzi Egyesület, 2008), 9–10.

78 H. G. MARSCHALL, *Unterricht zur Pflege der Ledigen, Schwangern, Mütter und Kinder in ihren bösen Krankheiten und Zufällen*. Offenbach, 1791: *A Nötelen és nebézkéseknek, azaz anyáknak és gyermekeknek az ő külön nyavalyájokban és változásaikban való gyógyításokról és gondviselésekről való oktatás...*, Németből magyarra fordította GOEDRI János (Kolozsvár–Szeben: Lange Márton–Hochmeister Márton, 1791). Vö. DEÁKY, *Erdély orvosi ...*, 11.

79 *Napló*, 82.

80 Rubeola.

nak tetszeni fogna, az ő ditsőségére fel-is nevelhetnők: íme, az a' ki aztat nekünk adta vala, rövid betegsége, de annál nagyobb fájdalmai után Januáriusnak 30dik napjának (melly péntek vala) éjtszakáján, két fertálykor egyre, 6 esztendő és 8 holnapa korában, ez mulandó életből magához szólítá. [...]⁸¹

A kisfiú betegsége torokfájással kezdődött, majd elbágyadt, és zöld színeket látott a szeme előtt. A leírás szerint diphtériát, torokgyík-fertőzést kaphatott, bár a testen megjelenő kiütések nem erre vallanak; ezek alapján inkább a magas lázat, torokgyulladást, majd tüdőgyulladást, súlyos toxikus fertőzést okozó skarlát lehetett. Este már nem evett, de még az egyiptomi kivonulásról olvastatott fel magának. Édesapja igen részletesen leírta a gyermek viselkedését; azon az éjjelen vele aludt, majd a maga ágyacskájába kíváncszott. A szülők doktort és borbélyt is hívtak, akik a torkába orvosságot fecskendeztek. Ám a gyermek sem nem evett, sem nem ivott, orvosságot sem vett be. *„Az álmom úgy el-nyomta, hogy mint egy érzékenységnélkül, testecskeje forró és veres lévén, ott feküldt, se meg nem ébredett...”*. Teste forró volt, először veres, majd szederjes kiütések jelentek meg, hánykolódott, félrebeszél. Negyednapra kissé csökkent a nyugtalansága, de *„elvégezvén életét, imádság és áldás között meg-hala, szemét magam nyomván bé, és állát felkötven. Szegény feleségem, nagy bánatban, nagyon viselős lévén, az ágyon feküdt.”* – jegyezte le megindító fájdalmát az apa, aki ismételten napokon át virrasztott a nagy beteg kisfiú mellett.⁸²

1779-ben a lelkész egész évben betegeskedett. A nagy hidegtől szeme elkezdett könnyezni és fájni, mely betegség szinte egész évben tartott, pedig többféle módon gyógyította.⁸³ Nyilván krónikus kötőhártya-gyulladást kapott, de szerencséjére nem lett végzetes, mert nem vakult meg. Mindenesetre júniusban szeme gyógyítása végett eret vágatott magán. Ezzel egy időben kislánya, Évike forróságot kapott, vagyis belázasodott, de egy asszony – úgy látszik valamiféle népi gyógymóddal – meggyógyította.⁸⁴ Ez a lázas betegség a kislánnyal többször is előfordult.

1780 októberében a családot az Isten újabb gyermekkel, Ráchellel áldotta meg; a felesége ezt a kislányt igen nehezen szülte meg, a férj még Milius doktort is elhívta hozzá – nyilván a bába elégtelen volt a jelentkező komplikációk kezelésére. A tél beálltával a lelkész ismét megbetegedett; a szokásos hideglelés, torokgyul-

81 Itt az apa leírja a kisfiú korán megnyilvánuló értelmi képességeit; németül, de akár és magyarul helyesen olvasott, és hatesztendő korában három osztályon már *„keresztülment”*, németül és szászul is helyesen beszélt. Vö. *Napló*, 85–86.

82 *Napló*, 86–87.

83 Uo., s. p., innentől kezdve nincsenek az oldalak számozva.

84 Uo., s. p.

ladás fogta el olyannyira, hogy karácsony másnapján nem is tudott prédikálni. Kislánya, Évike is lázzal és a nyakmirigyek megduzzadásával bajlódott, de szerencsésen felgyógyult.⁸⁵ Máskor a kis Ráchel kapott kiütéseket, de ő is felgyógyult.⁸⁶

1783-ban a lelkész nagy fába vágta a fejszét; a város Bolonyai negyedében a magyaroknak templomot épített.⁸⁷ Azonban a nagy munka közepette sem kímélte őt meg a betegség; gennyes fülgyulladást kapott, amely kifakadt, és néhány napig folyt.⁸⁸ Ugyanekkor mindkét kislánya „víz-apróban” – vizes-hólyagos kiütésben – szenvedett, de néhány nap múlva meggyógyultak.⁸⁹ A lelkészt a vissza-visszatérő rekedtség is újra elővette, de egy tót patikárius legénytől kapott port orvossággént, amelytől rendbe jött.⁹⁰

1785-ben Galíciába, egy „Zálestsik”⁹¹ nevű városkába hívták lelkésznek igen kedvező anyagi feltételekkel, de a családját szerető lelkész – a kicsiket féltvén a hosszú úttól – nem vállalta.⁹² Itt is megnyilvánult főhősünk családcentrikus magatartása, amely nyilvánvalóan lelki alkatából és pietista eszméiből is fakadt.

Felesége 1783-ban, majd 1786-ban könnyű szüléssel hozta világra Teréziát, illetve János Kristófot. A fiúbaba alig egy órai vajúdás után született meg. A szüléseknél – a leírás szerint – maga az apa is jelen volt, vagy legalábbis otthon volt. Felesége váltakozva, hol maga szoptatta gyermekét, hol dajkát fogadtak.

1785-ben az ötéves Ráchel kapott fekete himlőt, majd pár nappal később a nagyobb Évike, rá egy hétre pedig a legkisebb, a még alig kétéves Terézia is, de szépen kigyógyultak belőle.⁹³ Lelkészünk hálát adhatott az Úrnak, hogy gyermekei szerencsésen túlestek a fekete himlőn, hiszen azt mindenki tudta, hogy a betegségnek magas a mortalitása, főként a kisgyermek körében.

85 Uo., s. p.

86 1791. február 25-én „Friezelt” kap. *Napló*, 96.

87 Erről lásd részletesen, J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „»Az Isten mindenben megáld, valamihez fogtam.«: A brassói magyar evangélikus templom építése – a templomépítő Goedri János”, in BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya és SZÁDOCZKI Vera, szerk., *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére* (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 254–261; J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „A brassói magyar evangélikus közösség a 18. század végén”, in DÁVID Nóra, FODOR György, ÖZE Sándor, szerk., *Tíz évhét: Tanulmányok Fröhlich Ida 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Szent István Társulat, 2018), 386–397.

88 *Napló*, 111.

89 Uo., 111–112.

90 Uo., 116.

91 Azonosítatlan hely.

92 *Napló*, 131.

93 Uo.

1786 januárjában, ahogy a lelkész írta, háza valóságos ispotállyá vált, hiszen felesége hurutos, és a kis Terézke is megbetegedett, a két nagyobb leányka pedig „*aprót*”, vagyis rubeolát vagy skarlátot kapott. Ez a kicsire is ráragadt, kis testén legalább 200 kiütés jött ki; „*rendre járt rajtok az apró, mind az időre, mind a sokaságra-nézve*”, de meggyógyultak.⁹⁴ A lelkésznek ismét a füle gyulladt be, geny-nyes lett, majd a torka, de kigyógyult belőle.⁹⁵

Az 1787-es év sem múlt el másként, mint a korábbiak; a kicsi fiúcskának a foga jött, majd „*aprót*” kapott.⁹⁶ Máskor – ahogy a lelkész írja – gondatlanságból a kis csuprot forró vízzel magára borította.⁹⁷

Lelkészünk az 1780-as évektől már egyre többet szenvedett a rossz nyelvek-től, intrikáktól. Amint írta:

...sok viszontagság vár ebben [ti. évben] is reám: mert álnok ellenségek közé tettél: de én teáltalad, mindent tsendes elmével el viselek és meg-győzők. Megfizetsz pedig, tudom, az én ellenségeimnek, mert igaz vagy.⁹⁸

Máskor, az éves bejegyzések végén a következőképpen zárta sorait:

Így telék el ez az esztendő is, ennyi dühödtt farkasok között; de hála Istennek! 'Tsak egy hajam-szálát sem bánthatták, kedvek semmiben nem telhetett, illy sok esküdtt ellenségeimnek. Az ő üldözések, 's motskolások-is jómra szolgált: Vigyázóbbá, buzgóbbá téttem!⁹⁹

Goedri, miután templomot épített a brassói Bolonyai negyedben lakó magyar evangélikusoknak, de a sok visszásságot és intrikát nehezen viselvén, kapva-kapott a lehetőségen, hogy a barcaújfalusiak¹⁰⁰ meghívták magukhoz magyar papnak. 1788 májusában búcsúzott az „*eszeveszett bolondjaiaktól*” – ahogyan ő nevezte a bolonyai negyed magyar lakóit –, és családotul átköltözött Újfaluba.¹⁰¹

94 Uo., 133, 1786. év.

95 Uo., 137.

96 Uo., 139.

97 Uo., 141.

98 Uo., a bejegyzést a lelkész az 1784. év kezdetén írta, 117.

99 Goedri az 1784. évet zárta így. Vö. *Napló*, 129.

100 Barcaújfalu: Brassótól északnyugatra fekvő falu, Neudorf, ma: Satu Nou (RO).

101 *Napló*, 147–149.

Epilógus

Barcaújfalu Brassótól északnyugatra fekvő nagyközség, amely 1462-ben Brassó szabad királyi város tulajdonába került. Lakói mind a középkorban, mind az újkorban többségében magyarok voltak, akik még ma is őrzik etnikumbeli hovatartozásukat.¹⁰²

A nagyközség földesurának, Brassónak tartozott szolgáltatokkal, és ahogyan a várost megérintette a lutheri reformáció, úgy a falu népe is áttért az evangélikus hitre, ám sem a korábbi évszázadban, sem a 18. században nem tudunk magyarajkú lelkészről. 1632-től a szász pap németül vezette az egyházközség jegyzőkönyveit. A nagyközség hívei az 1780-as években már erősen követelték magyar pap küldését, így került Brassóból ide főhösünk. Itt templomot ugyan nem kellett építenie, hiszen az már volt, de prédikálóséket igen, és azt az új lelkész el is készítette. A szószék oldalán ma is ott látható bevésett neve.

Goedri úgy érezte, hogy Újfaluban jobb a levegő, mint a gyakran széljárta Brassóban – valóban jól érezte, és ez nemcsak az éghajlatra vonatkozott. A lelkész azzal a reménnyel költözött falura, hogy ő és családja szeretetteljesebb légkörben fog élni, jobban megbecsülik, kevesebb irigye lesz, az iskolai oktatást is megszervezheti a faluban – ezt meg is teszi –, és még a tudományra, felvilágosító munkára is lesz ideje. E tekintetben nem tévedett, hiszen mind a marhavészről szóló munkát, mind a női betegségekről, nehézkességről szóló Marschall-féle kötetet itt fordította le, majd adatta ki Kolozsvárott és Nagyszebenben.

Azonban a falusi környezetben sem kerültek el a család tagjait a betegségek; a kis kétéves Kristóf lázas betegségbe esett, hányt – a lelkész szerint a rossz dajka okozta a baját.¹⁰³ A betegségek megítélésében már nemcsak a saját tapasztalata, hanem a szakirodalom ismerete is segítette. A következő évben, 1789-ben a kisfiú olyannyira megbetegedett, nyakmirigyei annyira megduzzadtak, hogy a szülők két ízben is előkészítették a „*haló ruháit*”. A kicsi tizenegy napig néma is volt, majd elkezdett könnyebben, és a szemében keletkezett hólyagot is sikerült „*veres kővel*” meggyógyítani.¹⁰⁴

Az új helyen a lelkész valóban jobb testi-lelki egészségnek örvendett, és bár ott is érték bajok – gyomorrontás, torokfájás, láz, rossz emésztés –, de felesége gyógycseppjei, amelyeket az asszony megtanult elkészíteni, meggyógyították.¹⁰⁵

102 Ma is magyar lelkészük van.

103 *Napló*, 152.

104 Uo., 157.

105 Uo., 158.

Lelkészünknek a szellemi munka sikere mellett családi boldogság is jutott, hiszen újabb jövevény érkezett; négy élő gyermeke mellé 1790-ben még egy kislánya született, akit felesége roppant könnyen, negyedórányi fájdalom után szülte meg. Rozinának keresztelték.¹⁰⁶ Feltételezem, hogy a Heinrich Marschall német orvos által írt könyv fordításában, értelmezésében Goedrit felesége várandós állapotai, nehéz és könnyű szülei is segítették, valamint a kötet fordítása által hasznos ismereteket szerzett, amelyeket gyermekei gondozásában szeretetteljesen kamatoztatott.

A kézirat sajnos 1791-ben megszakad.¹⁰⁷ Lelkészünk még négy évig írhatta hasznos naplóját, amelyről azonban már nincs tudomásunk. 1795 februárjában megtért Teremtőjéhez.

Összegzés

Goedri János és felesége, majd gyermekei betegségei és röviden felvillantott életútjuk a kor emberének viszontagságait példázza. Ám az alacsony, vékony testalkatú lelkész több betegséget szenvedett el élete során, mint kortársai. Mindenkivel elérő, tipikus betegségek voltak a megfázás, harmadnapi hideglelés, forróság (láz), torokgyulladás és légcsőhurut, tüdőgyulladás, fülgyulladás, gyomorrontás, kötőhártyagyulladás; ezekben bőven volt része főhősünknek, ám testi gyötrelmei javát – gyakori gyomorfájás, rossz emésztés, majd iszonyú görcsökkel járó gyomorfekély, fejfájás, hajhullás – nagyrészt mentális túlérzékenysége, lelki gondjai gerjesztették, amelyek tipikus pszichoszomatikus betegségek. Goedri a maga és felesége ellen irányuló intrikákat, „a *hazug és káromló nyelveket*”, a kisstilű pletykálkodásokat nehezen viselte. Pedig a pietizmustól áthatott Goedrinek egyház- és világjavító szándékai voltak, amelyek az egyének megváltoztatására, megjobbítására irányultak; az egyéni hitéletet akarta felemelni, közösséget építeni, de nem tudta magát túltenni az emberek gyarlóságain, mindennapi apró-cseprő botlásain, rosszindulatú pletykálkodásain – ezeket nem tudta megbocsátani. Betegségeit – a kor gyógy módjának megfelelően – hol érvágással, hol klistélyozással, hol pirulákkal, de a népi gyógy módból vett gyógyfőzetekkel is gyógyították.

106 Uo., 161.

107 A kéziratot egyik rokonom egy budapesti antikváriumban találta az 1950-es években. A füzet vége le van szakítva. Hiába jártam utána, a napló folytatását sem Brassóban, sem Barcaújfaluban nem találtam meg a Lelkésziség irattárában.

Nősülése és kilenc gyermeke, akik közül az első három még csecsemőkorban, illetve egy, a kedvenc, hat és félévesen halt meg, is sajnos átlagosnak mondható. Az első gyermek a házasságkötés után éppen 10 hónappal született meg, és együttélésük 22 és fél éve alatt¹⁰⁸ további nyolc gyermek született. Ebből kiszámítható, hogy éppen két és fél évenként következtek be a gyermekáldások, bár a korai időben ennél gyakrabban, később viszont már ritkábban. Azonban az említett spontán vetélést is bele kell számolnunk a terhességi periódusokba, így azok bekövetkezte kettő és negyed év. Felesége szüléseiről is értesültünk, amelyek hol nagyon nehéz, hol könnyű lefolyásúak voltak, de inkább az emelendő ki, hogy a lelkész minden esetben jelen volt – ha nem is a szobában, de mindenképpen otthon, és mindenkor készen állt segíteni. Ebből sokat tanulhatott, hiszen a korban már éppen megsokasodó orvosi munkák egyikét fordította le magyarra a falusi bábák és írni-olvasni tudó asszonyok számára. Felesége több gyermekét is maga szoptatta – ezzel is példát mutatva a többi asszonynak.

A házaspár igen gondos szülőnek bizonyult – szemben a lelkész édesanyjával –, hiszen a gyermekek ágya mellett virrasztottak, sőt orvost is hívtak, ha súlyos betegségbe estek, ám ennek ellenére kilenc gyermekből négyet elveszítettek. Tanúi lehettünk a gyermekbetegségek hosszú sorának, amelyeken a kor gyermekeinek mind keresztül kellett esni: rubeola, skarlát, bárányhimlő, forróság és hideglelés, bélférgesség, fekete himlő – ez utóbbi betegség esetére fontos jelzés, hogy a 18. század végére ez már kevésbé halálos, jobban gyógyítható, mint korábban. A fekete himlőt mindegyik Goedri-gyermek megkapta, de fel is épültek belőle. A nagyreményű Janika, aki hat és fél évesen, a leírások alapján feltételezhetően diphtériában (torokgyíkban) vagy inkább a kiütéssel járó skarlátban betegedett meg, bele is halt – ez a súlyos bakteriális fertőzés egészen a 20. század közepéig, az antibiotikum kifejlesztéséig¹⁰⁹ többségében halált hozó kór volt a kicsik számára.

Lelkészünk nem mindennapi érzékenysége, mások megszólásait, intrikáit szörnyű káromlásként megélt lelki alkata is hozzájárult gyakori megbetegedéséhez, ám ez nem akadályozta meg őt abban, hogy alkotson mind szellemi, mind fizikai síkon, és feleségét, gyermekeit szerető férfiként élje le nem túl hosszúra szabott, „*e’ Világ Pusztáján... bujdosó*” életét.

108 Mivel a *Napló* folytatása vagy vége elveszett, csupán 1791 nyaráig tudjuk nyomon követni a házaspár együttélését és megszületett gyermekeit. Goedri 1768 novemberében kötött házasságot, *Napló*, 59.

109 Alexander Fleming skót bakteriológus 1928-ban fedezte fel az első antibiotikumot, a penicillint, amelyért 1945-ben Nobel-díjat kapott. Azonban a gyógyszer nagyobb mennyiségben csupán 1943-tól tudták előállítani.

Orczy Lőrinc egészségügyi biztosságáról (1766? – 1771?)

Orczy Lőrinc egészségügyi biztosi hivatalára napjaink Covid-járványa irányította ismét figyelmemet.¹ *Leveleskönyvének* összeállításakor vagy közéleti tevékenységeinek bármiféle tanulmányozásakor ezt a megbízását rövidsége, az iratok bizonyos fokú tisztáz(hat)atlansága miatt nem tartotta lényegesnek a korábbi kutatás.² Verseiben sem találunk *kifejezett* utalást erre a tisztségére.³ Főispánságát vagy a felső magyarországi folyamszabályozási biztosságát dokumentáló iratokhoz hasonlítva a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban található, „régí nevén” *Negotium Sanitatis* csomó nem összefüggő iratanyaga csekély,⁴ és többnyire másolat: mindössze 133 darabból áll és utolsó irata kétszer van meg.

Orczy Lőrinc 1763. február 15-én lovas tábornoki rangban, hosszú katonai szolgálat után 1763-ban vonult vissza. 1764-ben lett adminisztrátora Abaúj vár-

- 1 Orczy Lőrinc (1718–1789) költő, katona, főispán. Eredetileg Vas és Somogy megyében birtokos köznépmemesi családból származott. A bárói rangot apja, Orczy VIII. István 1736-ban kapta. Életéről részletesebben H. KAKUCSKA Mária, kiad., *Orczy Lőrinc és Leveleskönyve* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 7–50. (A továbbiakban: LevKöv)
- 2 LevKöv terjedelme: 7–196. A *Leveleskönyv* teljes, levéltári anyaga található: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár az Orczy család levéltára a P 520-I.-Mla-Miscellanea-No. 60–180, 61. Régi jelzete: MOL P szekció 520 Miscellanea, 16. cs. Mla 1–180. 1290–1833, 16. csomó Nr. 61. Hivatkozásakor az 1. jegyzetben említett válogatástól a MNL OL Mla 61. és oldalszám jelzettel különböztetem meg. A Covid-19 miatt nem volt lehetőségem az összes hivatkozott levéltári anyagot újból megnézni; ezeket régi jelzettel adom meg.
- 3 *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmetől*, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre bocsátotta RÉVAI Miklós. Pozsonbann, Loewe Antal' Betűivel, 1787.; *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei*, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre bocsátotta RÉVAI Miklós Pozsonbann. Loewe Antal' betűivel. 1789. (A továbbiakban Horváth János rövidítését használom: KH illetve KNE).
- 4 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár a továbbiakban MNL OL MNL OL P 520-I.-St-No. 1–133. 17661–1771. Acta sanitatis. (Negotium Sanitatis.) Tovább: No. és St.

megyének.⁵ A főispáni tisztséget 1767. szeptember 18-tól 1784. október 14-i lemondásáig látta el. Hivatalba lépésekor, 1765. május 2-i, *Leveleskönyvébe* tett első bejegyzésétől főispánság, illetve a „commissarius regius”-ként végzett munkája (a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása) 1774. szeptember 12-től 1782. szeptember 9-i felmentéséig követhető nyomon. E hivatalainak gondjait a névtelenül 1789-ben megjelent verseskötetében írta meg,⁶ illetve számos levél, irat maradt fenn e hivatalok idejéről a MNL OL P szekció 518, 519, 520, 524 anyagában.

Jelen tanulmány célja annak bemutatása, miként kapott nagyobb jelentőséget az utóbbi években kiadott, a 18. századi egészségüggyel foglalkozó művek ismeretében az Orczy által rövid ideig betöltött egészségügyi hivatal; néhány mikrofilológiai adat segítségével azt mutatom be, hogyan örzi ennek nyomát Orczy verseinek szóhasználata, illetve levelezése.

A 18. században nem létezett sem a Habsburg Birodalom, sem a Magyar Királyság területén különálló, egészségügyi feladatokat ellátó intézmény, vagy ilyen független feladatkör. Az egészségügyet érintő intézkedések a megyei főispánok hatáskörébe tartoztak. A *Prágai Rendtartás* (1753. július 24.), a Habsburg Birodalom első központi egészségügyi tervezete a Magyar Királyságban nem volt érvényben;⁷ nem is szerepel a *Negotium Sanitatis*-ban. A *Negotium Sanitatis*-ban rendelet-tervezeteket, fogalmazvány-részleteket, -töredékeket, illetve valamilyen mértékben egymást kiegészítő iratokat is olvashatunk. A *Negotium Sanitatis* első darabja egy 1766. augusztus 25-i dátumú, nyolc oldalas egészségügyről, a járványokról, pestis idején a Habsburg Birodalom területén követendő magatartásról rendelkező latin szövegű nyomtatvány. A következő dokumentumok 1769-ből származó másolatok; például Franciscus Putasky kapitány; Christian Löffler királyi járványügyi megbízott latin levele; szintén Löffler 1433 gulden értékben kötött német nyelvű szerződése Joseph Roth eperjesi, a meg nem nevezett késmárki ács és Thomas Liebshtein kőművesmesterekkel; német, latin számlák, elismervények; Contumaz-directorok, karanténház vezetők, Matthias Perner, Johannes Andreas Glantz beszámolója az aktuális helyzetről; a „cordon” és a Munkácson, Vereckén, Althendorfbán felállítandó vesztegzár-intézmény, -állomás (karanténház) tervei.⁸

5 LevKöv, 53–54.

6 Orczy 2. verses kötete a KNE; lásd a 3. jegyzet ide vonatkozó részét.

7 A Prágai rendtartás magyar változata az 1755. augusztus 19-i helytartótanácsi egészségügyi bizottsági ülésen készült *Planum Regulationis in Re Sanitatis* (Tervezet az egészségügy szabályozására) című jegyzőkönyv.

8 No. 117. St.

Orczy Lőrinc 1767-től intézte Abaúj vármegye ügyes-bajos dolgait főispánként; a fentiekből következően az egészségügyet érintő bármilyen problémával kapcsolatban is ő volt az illetékes. Így az 1764-es kezdetű a vármegyei adminisztrátorsága vagy 1767. májusától a főispánsága – egészségügyi intézmény hiányában – tekinthető e hivatala kezdetének is. 1769. december 9-én kelt az a Mária Terézia aláírásával ellátott levél, amely tartalmazza Orczy tulajdonképpeni kinevezését.

Orczy Lőrinc addigi tevékenységeit, katonai pályáját, főispánságát elismerő mondatok után a levél rátér az 1768-ban kezdődött orosz–török háború következtében Lengyelország felől érkező járványok fenyegetésére, a szöveg szerint ezek elhárítása érdekében váltak szükségessé szolgálatai az egészségügyben galánthai gróf Esterházy Imre tábornokkal⁹ együtt. A *Magnifico Laurentio Libero Baroni Orczy de Eadem, Generali Campi Vigiliarum Praefecto, nec non Comitatus Abaujvariensis Supremo Comiti Fideli Nobis Dilecto* címzésű borítékra Orczy írta rá a kézhezvétel dátumát: *percepto 17a Xbr 1769*.¹⁰ Ezek a levélre feljegyzett szavak tekinthetők a kinevezés Orczy általi tudomásul vételének és „hivatalba lépésének”. Ugyancsak ezen a napon *Leveleskönyvé*be latinul foglalta össze „Emerico Eszterháznak” a „legkegyesebb felséges asszonyunk de dato 9a praesentis küldött” levelét,¹¹ amelyre Esterházy január 20-i keltezéssel válaszolt.¹² A tábornoktárs állította/állíttatta össze Orczynak a német nyelvű, több oldalas, kézzel írt „tájékoztatót” – No. 17. St.-t – az elvárásokról és a teendőkről. Orczy saját kezűleg jegyezte fel az iratra: „Verhaltens-Puncten”. A megszólításban olvasható a Con-Commissarius kifejezés, amely társkomisszáriust jelent, míg Mária Terézia eredeti levelében nem ez a kifejezés szerepel.¹³ (a tanulmányíró által kurzivált szöveg) „[...] dem Herren Generalen Feldwachtsmeister und Con-Commissarius Freyherren von Orczy in Berghenser, Marmarosienser und Unghvarer Comitatu zu [...] Sanitaets Commissarius [...] zu ordnen”. A királynő Esterházy Imre gróf és Orczy Lőrinc báró személyében „polgári”, ugyanakkor két katonaviselt vezetőt bízott meg,¹⁴ működésük alatt alakult ki a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom egészségügyének intézményi háttere.

9 Galánthai gróf Esterházy Imre (1727–1792) életéről nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Felesége Abensberg-Traun Mária Anna.

10 MNL OL P 520-I.-St.No. 12. St.

11 LevKöv 282–283.

12 MNL OL P 520-I.-St.No. 17. St.

13 A „Con-commissarius” kifejezés a megszólítás elő sorában olvasható.

14 Balázs Péter részletesen, nevesítés nélkül tárgyalja az Esterházy–Orczy felügyelete alá helyezett terület helyzetét.

A Balázs Péter által *Egészségügyi Főszabályzatnak* nevezett rendelet, röviden a GNRS, 1770. január 2-án lépett életbe, amelynek latin és német változata van meg a *Negotium Sanitatis* csomóban.¹⁵

A dokumentumok tanúsága szerint a „főmegbízott” egyértelműen a gróf volt: ő küldte át a levelek, utasítások másolatát Orczynak. Más tisztségeiben Orczy megnevezése főispán, *commissarius regius*, vízügyi biztos. Esterházy Imre szóhasználatával, „Colléga ura” egészségügyi társbiztossága nem járt önálló jogkörrel, hanem csak az elvégzett, kiosztott feladatokról való be- és elszámolással. Ezt az értelmezést támasztja alá az az Orczy által összerendezett elszámolás is, amely az 1769. szeptember 1. és 1770. január 2. közötti intézkedéseket és tárgyalásokat mutatja be a Bereg(h) vármegyei Vereczkén, Podolkon illetve a Kőrösmezei Passuson (hágón) felállítandó Contumaz-Stationról (karanténállomás). A *Negotium Sanitatis* Orczynak címzett darabjai többnyire magánjellegűnek tekinthető levelek voltak, amelyek egyértelműen elkülöníthetők a „copia” megjegyzésű „hivatalos” rendeletektől, levelektől. Dessewffy Sámuel sárosi főispán levelében¹⁶ nem elemezte a megbízás mibenlétét, egyértelműen örült Orczy kinevezésének: „Isten gondviselésinek tartom hogy e mostani szoros circumstantiákban, s’ sullyos praeclusiokban oly Méltóságokat rendelik kik messze Látók, s’ Hazánk javára, a köz jónak előmozdítására igyekeznek”.

Orczy *Leveleskönyvének* szerkesztése idején nem tulajdonítottam nagyobb fontosságot sem az iratcsomónak, sem a „Con-commissarius” kifejezésnek. Furcsálltam, hogy Orczy gyorsan megvált az egészségügyi biztos feladatkörétől, azonban őt a későbbi években is komisszáriusnak¹⁷ szólító Perner *Contumaz-Hauss* igazgató leveleit köszönettel vette és megválaszolta. A látszat szerint Orczy sem tekintette nagy jelentőségűnek a hivatalt, hiszen igyekezett mielőbb megszabadulni a „gránitzokon” való mászkálástól, valamint sem verseiben, sem leveleiben nem szerepel ez a tisztsége. A fentebb említett Orczynak szóló magántermészetű levelek visszatérő témája második felesége, Laffert Anna Mária betegsége miatti¹⁸

15 BALÁZS Péter, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*, 2 köt. (Piliscsaba-Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007); BALÁZS Péter, *Egészségügyi szabályozás a XVIII. század végén: Magyar Királyság és Erdély: Rendeletek és tervezetek 1770–1793*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2016).

16 Dessewffy Sámuel (1690–1776) sárosi főispán, felesége Palocsay Klára. No. 15. St, 1769. 12. 28.

17 A kortársak sem tudhatták Orczy pontos beosztását. A No. 107. St. jelzetű levél írója, Müller Maurer-Meister sem: „Excellenz Hochgeborene Freyherrliche Gnaden gnädigst Hoch Gebittender General Sanitaets Commissary!”

18 1770. áprilisi levelek: Esterházy Ferenc kancellár (Viennae, 28a Aprilis) No. 61. St.; Esterházy Imre (Kassa, 21a Aprilis 1770) No. 59. St.; Koller Ferenc, No. 67. St.

együttérzés kifejezése. Találunk köztük Esterházy Ferenc kancellártól, Esterházy Imrétől, Koller Ferenctől érkező leveleket. A No 67. St. levelében Mária Terézia sajnálatáról is tudomást szerzünk. Felesége betegsége valós indokot szolgáltatott a hivataltól való megszabadulásra, ezt *beosztottként*, társ-komisszáriusként könnyebben tehetette meg. Láthatóan kedvesebb volt számára a több feladattal járó főispáni tisztség. Irodalom iránt érdeklődő pártfogoltjaiból egész kör alakult körülötte. A „kenyerespajtás” Barcsay Ábrahám¹⁹ megverselte, „elpanaszolta” a folyamszabályozás okozta gondjait, csalódásait, mint tette ezt például *Panasz* és a *Megint panasz* című verseiben.

Rövid ideig tartó társbiztossága az egészségügy intézményesülési folyamatainak szempontjából szolgálhat adalékokkal. A levéltári csomóban az utolsó irat időpontja 1771 márciusa; *Leveleskönyve* ki nem adott része²⁰ szerint 1771. március 24-i, Esterházy Imre levelére tett bejegyzése: Orczy mélységes szomorúságát fejezi ki néhai „Doctor Textoris” halála felett. Sem a *Negotium Sanitatis*, sem más Orczy-iratok nem segítettek a doktor valódi nevének kiderítésében, noha már levelezésük kezdetén felbukkan a neve.²¹ Kilétének felfedésében az Egészségügyi Főszabályzat egyik előzménye, az úgynevezett Torkos-taxa néven emlegetett dokumentum vezetett nyomra. Ezt az árjegyzéket Torkos Justus János, a volt hallei diák²² készítette, aki 1740-től Pozsony „rendszerént való physicus-doktor”-a volt. 1742. június 23-án kapott megbízást egy országos patikai árszabvány (taxa) összeállítására és 1744-ben fejezte be a munkát. Őt azonosíthatjuk Orczy Lőrinc Textoris doktoraként: „Szokott tisztelettel vettem M[é]l[tósá]gos Urnak hozám bocsájtott levelét, mellyben néhaj Doctor Textoris helyében az leküldetett Bécsi Doctort recommendálni méltóztattatik.”²³ Orczy Lőrinc nemes egyszerűséggel a ragadványnév eltorzításával említette a híres orvost.

Ez a gyakorlat nem állt távol tőle: fordításai során is gyakran szembesültem nehézségeket okozó ferdítéseivel, elnevezéseivel. Az *Egészségügyi Főszabályzat* megismerésével vált érthetőbbé az is, miért volt Orczynak fontos részben saját kezűleg lemásolni/lemásoltatni és barna bőrbe köttetni azt a könyvet, amely több-

19 Barcsay Ábrahám (1742–1806) katona és költő barátja.

20 MNL OL Mla 61. 368.

21 Mária Terézia bizalmát élvezte például a páduai egyetemen végzett Perbegg (Berbek) József Károly, Perliczi János Dániel. Tanultak orvosok a királynő költségén különböző városokban: Párizsban, Milánóban, Firenzében, Bécsben. Bármelyikük lehetett volna a keresett Doctor Textoris.

22 Torkos Justus Jánost (1699–1770) 1731-től gr. Pálffy Miklós nádor háziorvosának választotta, majd patikai és sebészeti díjtételeket dolgozott ki. Életéről Wespri Istvántól (1723–1799) tudhatunk meg részleteket. Az első egészségüggyel foglalkozó rendelet a porosz király, I. Frigyes Vilmos 1725-ös *Medizinaledikte*je volt. Halle ekkoriban Brandenburghoz tartozott.

23 MNL OL Mla 61. 282–283.

ször is megjelent nyomtatásban. Orczy Lőrinc a néhány szabad oldal egyikére saját kezűleg bemásolt egy receptet a bolhák, patkányok távoltartásáról.²⁴ Az is világos, miért fontos a bolhák, patkányok távoltartása. Katonaként fontos szerepe volt alárendeltjei, főispánként vármegyéje, gondos gazdaként háznépe egészségének megőrzésében. A bolhák betegséget, fertőzést, a rettegett pestis terjesztették. A névtelen másoló a szerző nevét hibásan írta. Hasztalan kerestem éveken át Joannes Pufert. Megtaláltam Gufert és többször kiadott, napjainkban például Wolfenbüttelben és Berlinben is megtalálható művét.²⁵

Noha az egészségügy nem volt jelentős téma lírai munkáiban, mégis találhatunk olyan utalásokat, nyelvi megoldásokat, amelyek kapcsolatba hozhatók biztos tapasztalataival, ezirányú érdeklődésével. Az orosz–török háború nyomán jelentkező pestisjárványra utal *Társ a társát inti, miként mulassa magát* című, Barcsay Ábrahámnak írt versében:²⁶

„A’ véres háborút Moskák már meg unták,
mert nagy számú népét nyavalyák meg ronták [...]

A *Társ verseit dítséri* című versben a „Carpatust meg másztam jövendő mondóddal” sorral a „gránitzokon” tett fáradságos útjait emlegeti, míg az *Amerikában kezdődött háború’ elején* utalásaiban erősen idézi az 1770-es *Egészségügyi Főszabályzatot*:²⁷

Orczy-vers

Főszabályzat

„O Dohány! o Nádméz! o Coffé, s Indigó!

27. csokoládé

Szasafrasza, Gyömbér, Bors, Myrha, Kakáo?

28. kakaó

24 A kéziratos kötet Aradra került az Orczy-könyvtár elajándékozásakor. Lásd: H. KAKUCSKA Mária, „Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története I.”, *Magyar Könyvszemle* 123, 4. sz. (2007): 414–428; H. KAKUCSKA Mária, „Az Orczyanum, az Orczy család könyvtárának vázlatos története II.”, *Magyar Könyvszemle* 124, 1. sz. (2008): 27–38.

25 Johann GUFER, *Tabulae Medicina Domestica*, Euporista ac facile parabila Experimentia atque Autoritate comprobata Medicamenta continens; Das ist: Kleine Hauß-Apothek: Darinnen Allerhand schöne Experimenta oder Artzneyen/ auch von den geringsten und verächtlichsten Sachen beschrieben/ und den Armen Krancken zu Nutzen an Tag gegeben worden unterschiedlicher Stände des Reichs bestellten Physicum. Augspurg: Kroniger, 1689.

26 KNE, 379–381.

27 KNE, 447–448.

Értetek száll sok nép idegen partokra.	29.	kávé,
Értetek ember vér árad patakokra. [...]"	40.	kardamom,
	70.	gyömbér
	95.	bors
	150.	kurkuma

A *Főszabályzat Illeték táblázat* része a német ábécé szerint sorolja fel a pestis átvitelére nem hajlamos dolgok után fizetendő díj összegét. A szaszafrasza nem szerepel az általam tanulmányozott német nyelvű szabályzatban. Feltételezhetjük, hogy Orczy nem véletlenül, csak a hangzás különössége miatt idézte az észak-amerikai növényt. Megjegyzendő még, a *Negotio Sanitatis*ban található rendeletek, törvények latin, német változatainak nincs magyar fordítása.²⁸

A 18. században a vesztegzár-házak és -állomások, a kordon intézménye mellett az egészségügy fontos eleme volt a balneológia, a fürdőzés. Orczy Lőrinc *Leveleskönyvében*, leveleiben találunk fürdőből való hazatérésre utalást. Idősebbik fia, József (1740–1804) 1789-ben írt levelében olvashatunk a „bádenyi fürdő” gyógyító hatásáról,²⁹ bizakodásáról halálos beteg apja egészségének helyre állításában.

A fentiek alapján azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy feleségének súlyos betegsége állt annak hátterében, hogy rövid idő elteltével mondott le tisztességéről, azonban a téma azután is foglalkoztatta, hogy megvált hivatalától. Ennek nyomaira a lírikus Orczy munkáiban bukkanhatunk rá.

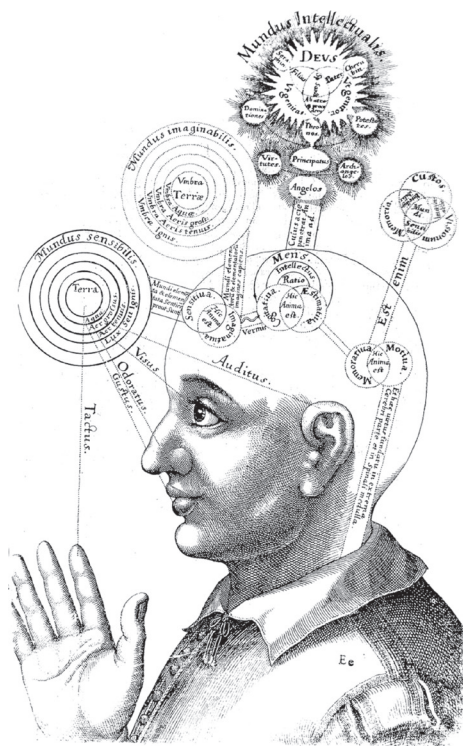
28 Nem néztem meg a Bárány Péter megadta (régí) jelzetű: Helytartótanács MOL Helytartósági Levéltár C 37. Magyar királyi Helytartótanács, Acta Sanitatis, lad. B. Fasc. 7. No 141; Német szöveg LXF. I. köt. Latin szöveg LXFII. köt. 571. iratokat.

29 József levele régi jelzet: P 518 Possessionaria, 19. cs. Mirhó agger, Kunság = AMO. Nr. 1–143, 121.

IV.

*A lélek és a betegség:
melankólia, krízis, szenvedély
és az orvosságok*

Érzelemmegjelenítés és érzelmi hatás a barokk költészetben

(Wathay Ferenc, Koháry István)

1.

Aligha szorul részletes magyarázatra, hogy az érzelmek történetére, az érzelmek irodalmi ábrázolására irányuló kutatások szorosan kapcsolódnak a betegség és a gyógyulás témájához. Ezért csak utalnék arra, hogy a ma érzelmként számon tartott lelki jelenségeket a kora újkorban gyakran az *affectus*, illetve a *passio* fogalmával nevezték meg; s hogy ez az elnevezés nemcsak azt jelzi, hogy a korabeli felfogás szerint ezek a szubjektum által elszenvedett állapotok, hanem azt is, hogy az érzelmek a kor felfogása szerint a lelki békét, a testi és a lelki egészséget megzavaró potenciállal rendelkeznek. Az érzelmek kora újkori megítélésére általában jellemző, hogy az értelemhez képest alsóbb rendű képességnek tekintik őket, és az érzelmeknek való kiszolgáltatottságot gyakran betegségként értelmezik. Különösen gyakori a betegség-metaforika használata a szerelem vagy a melankólia esetében. Az érzelmek irodalmi megjelenésének vizsgálata ezért a betegség-tematika szempontjából is releváns.

Az érzelmek kérdése azonban nemcsak mint az irodalom, a költészet témája tarthat számot a történeti érdeklődésre, hanem mint az irodalmi kommunikáció eleme is. E szempontot azért tartom a kora újkori költészet vizsgálata esetében termékenynek, mert jóllehet a retorika- és poétikatörténeti szakirodalom rendre hangsúlyozza az érzelmi hatáskeltés szerepét a kora újkori kommunikációs modellekben, kevés olyan elemzés született, amely konkrét versek esetében mutatná be a lehetséges érzelmi hatást. Úgy vélem, e szempont elmélyítése alkalmas lehet arra, hogy a kora újkori költészeetről olyan újabb elemzések készüljenek, amelyek egyaránt lehetőséget adnak a modern kori költészettől való eltérések feltárására és az érzelemábrázolás, illetve az érzelmi hatás terén megfigyelhető modern kori jelenségekkel való összevetésre.

Egy korábbi dolgozatomban Zrínyi Miklós *Elégiája* kapcsán igyekeztem bemutatni a kora újkori magyar költészet megközelítésének olyan fajta lehetőségét, amelynek lényege az érzelemábrázolás és az érzelmi hatás elemzése.¹ Itt két további példa bemutatásával szeretném e megközelítés lehetőségeit szemléltetni és az eddigi megfigyeléseimet kiegészíteni. Koháry István és Wathay Ferenc költészetének hasonló jellegére már régen rámutatott az irodalomtörténet-írás.² Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy mindkét szerző költészetének a börtöntapasztalat a meghatározó forrása, s hogy mindkettejük költészete erősen önéletrajzi jellegű, hanem többek között abban is, hogy a bánattól való szabadulás, a lelki csendesség utáni vágy Koháry sztoikus színezetű verseiben is meghatározó elem. Kovács Sándor Iván verseik eltérő karakterét a következőképpen világította meg: „Wathay gyötrődik s jajong, Koháry tudomásul veszi s elviseli, ami ráméretett.”³ E megállapítás igen találónak tűnik, ugyanakkor talán nem felesleges annak valamivel behatóbb vizsgálata, milyen módon artikulálódik a szenvedés Wathay, illetve Koháry verseiben, poétikailag milyen különbségek vannak az érzelemábrázolás, az érzelm megjelenítés és az érzelmi hatás terén.

2.

Wathay Ferenc konstantinápolyi fogsága idején keletkezett énekeskönyvének legszembetűnőbb és leginkább megragadó vonása személyessége: a kötet versei és a kötetet díszítő illusztrációk a szerző sorsának szomorú alakulását, rabságának stációit és körülményeit, s gyakran az egyén szenvedését jelenítik meg, a versekben pedig gyakran találhatunk a szerző konkrét élethelyzetére való utalásokat. Természetesen nem tudhatunk biztosat arról, hogy a versekben is megörökített élethelyzetek mennyiben felelnek meg az empirikus szerző valós életkörülményeinek, de jó okunk van feltételezni, hogy Wathay alapvetően saját tapasztalatait igyekezett verseiben megörökíteni. Jelen dolgozat azonban az érzelmek ábrázolásának kérdésére fókuszálva nem az életrajzi értelemben vett individualitás köl-

1 LACZHÁZI Gyula, „Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája”, *Verso Irodalomtörténeti folyóirat* 2. 2. sz. (2019): 21–37.

2 VARGA Imre, „A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtönköltészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77, 5. sz. (1973): 501–513.

3 KOVÁCS Sándor Iván, „Ételt az asztalnak s italt a pohárnok...»: Egy Koháry-vers gasztronómiai ihlete”, in KOVÁCS Sándor Iván, „*Eleink tündöklősége*”: *Tanulmányok, esszék* (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 101–120; 108.

tői megnyilatkozásának nyomait keresi, hanem azt, milyen módon jelenítik meg egyes versek az érzelmeket, az egyéni szenvedést.⁴

A versek sajátosságainak meghatározására törekedve érdemes abból a tényből kiindulni, hogy Wathay fogsága idején nemcsak énekeskönyvében dolgozta fel szomorú sorsát, hanem egy prózai önéletrajzot is megírt. Szempontunkból az önéletrajz elsősorban azért érdekes, mert jól mutatja, hogy mennyire más lehetőségeket kínál az elbeszélés, illetve a költészet az én megjelenítésére. Az önéletrajzi elbeszélésben az életút eseményeit történetté alakító logika érvényesül, az események múltbeliként kerülnek ábrázolásra, az elbeszélő én pedig a történet hőségévé válik. Az énekeskönyvben található elbeszélő költemények is, az itt elemzendő szövegekben azonban e narratív szerkezetektől eltérően a jelen idő a meghatározó, a beszélőnek egy adott pillanatbeli állapota, érzelmi szétszakítottsága, önzonosságának megrendülése jut kifejezésre.

Az énekeskönyv prózai bevezetőjében Wathay saját szerzőségére reflektálva azt hangsúlyozza, hogy nem a költői hírnév vágya vezette, hanem az ösztökélte, hogy a versírás segítségével zúgolódás nélkül viselhesse el az Isten által bünei miatt rá mért próbatételeket, könnyebbítsen szíve bánatán, és kitöltse az idejét.⁵ A szenvedés békés tűrése a versekben valóban visszatérő tematikus elem, s a versírás vigasztaló, önterápiás funkciójára való explicit utalásokat is találhatunk az énekeskönyv darabjaiban.⁶ E háromféle – meglehetősen aluldefiniált – cél mellett azonban a kötet verseiben másfajta szándékolt hatásra való utalást is találunk: a *Szinán és*

4 Wathay munkásságával kapcsolatban az utóbbi időben többen is fontos új belátásokat fogalmaztak meg. A költő verseit legbehatóbban elemző Szilasi László arra a következtetésre jutott, hogy Wathay nem szerény irodalmi tehetségű katona volt, hanem a Balassi-versek retorikai felépítését elmélyülten tanulmányozó költő, aki az előd poétikáját tudatosan dekonstruálva újfajta retorikai és poétikai megoldásokat hozott létre. SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008). Tóth Zsombor a börtönirodalom kontextusában említve Wathay munkáit a versek és az önéletírás sorsértelmezése közötti tematikus kapcsolatot emelte ki, rámutatva, hogy a rabság elviselésének sajátos, teológiai motiváltságú ethosza a versekben és az prózai szövegben egyaránt meghatározó. TÓTH Zsombor, „Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány?: A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)”, in *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor (Budapest: reciti, 2017), 11–50; 24. Maróthy a kötetkompozíciós elvekről szólva, a verseken átívelő narratívákat elemezve vizsgálja Wathay VII. és XV. énekét. MARÓTHY Szilvia, *Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben*, doktori értekezés (Budapest: ELTE BTK, 2019), 88–89.

5 *A tizenöt éves háború, Bocskay és Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, Régi Magyar Költők Tára 17. század, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 142.

6 A XIII. ének alcíme: pro consolatione sui, a XII. ének a kezdő és a befejező versszak szerint a szenvedő vigasztalását, biztatását szolgálja.

Ibrahim idejében lett tatár rablásról való história végén az elbeszélő – saját sorsára hivatkozva – azt hangoztatja, hogy az intő példaként szolgálhat az olvasónak (110. versszak). A XXIV., *Mely az magyar nemzetségnek nyomorult, múlt és jelen állapotját traktálja* címűben pedig a tanító szándék érvényesül (51. versszak). Vannak a kötetben olyan darabok is, amelyek elküldött vagy elküldésre szánt verses levélnek tűnnek, s így az otthoniakkal való kapcsolattartást szolgálhatták. Ezen kívül azonban a versírás azt is lehetővé tette Wathay számára, hogy szomorú sorának emlékezetét fenntartsa. De a börtönben való versírás a társadalmi kontextusból kiszakított egyén önértelmezési kísérletének médiumaként is felfogható.

A prózai előszóban a szerző az olvasót, olvasó barátait szólítja meg, jóindulatukat igyekezve megnyerni. Nem tudjuk, milyen olvasókra gondolt Wathay, amikor a Fekete torony rabjaként lejegyezte a kötet verseit. Semmilyen jel nem mutat arra, hogy később énekeskönyve szélesebb körben való megismertetésére bármilyen módon törekedett volna: azok valószínűleg csak a legszűkebb környezet, a család számára válhattak hozzáférhetővé. A lehetséges közönség tekintetében némi támponttal szolgálhatnak a versek kolofonjai illetve akrosztichonjai: a IX. darabot a kolofon szerint Hagymássy Kristófnak írta, a XVII. ének akrosztichonja Sitkey Györgyöt (nagyénje férjét) nevezi meg címzettként, a XXVI. éneket pedig a kolofon szerint feleségének küldte (egyúttal válaszlevelet kérve). A *Fehérvár veszéséről* szóló históriás éneket Wathay az alcím szerint Török Istvánnak írta. A XVIII. ének akrosztichonja és megszólítása szerint Wathay azt az özvegyeknek és az árváknak írta: nem egyértelmű, hogy konkrét személyekről van-e szó, de alighanem saját felesége is beleérthető a címzettek körébe. E konkrét címzettek azt mutatják, hogy Wathay börtönköltészetének legalábbis egy szegmense nem teljes izolációban keletkezett, s feltehetőleg valós kommunikatív helyzetek részét képezte.

A versek kommunikatív szerkezete szempontjából a bennük megjelenő megszólításokat is szemügyre kell venni. Ezek igen nagy változatosságot mutatnak. A XIX., *Széles ez föld hátán, vitézek kik vagytok...* kezdetűben a beszélő (Balassi *Egy katonaénekéhez* hasonlóan) a vitézeket szólítja meg, a XXIV., *Áldott magyar nemzet kevés maradékja...* kezdetűben pedig a magyar nemzetet. A megszólítás ezekben az esetekben – eltérően a rokonok megszólításától – nem ténylegesen megtörtént kommunikációt jelez, hanem elsősorban azt szolgálja, hogy a beszélő önmagát a világhoz való viszonyában megalkossa. Hasonló a funkciója az „Ázsának földé” (IX.) vagy a „Csalárd ezerhatszáz” (XIV.) megszólítás esetében. A leggyakoribb Isten megszólítása: ez nemcsak az imádságokban, könyörgésekben jelenik meg, de számos más típusú versben is, s a bűnvallást, a hitben való megbizonyosodást vagy Isten segítségül hívását egyaránt lehetővé teheti. Az énekes-

könyvben a megszólítottak és a vershelyzetek köre igen változatos: az eddigieken túl megszólított még a Föld, a rabok (XI.), a fülemüle (XVI.), a hívek (XXIII.), a kikelet (XXV.). A históriás énekekben gyakori az olvasó megszólítása, miként egyes szám első személyű, az elbeszélő (Wathay) sorsára reflektáló versszakokat is találunk.⁷ Olyan vers is van, amelyben a vers alanyát egy tőle különböző instancia szólítja meg: a II. énekben a beszélő elbúcsúzik „gazdájától”, majd a szerencse hozzá intézett szavait idézi fel. A XII. énekben a bevezető versszak szerint Sirák fiához intézett szavait olvassuk, a záró versszak alapján azonban Wathay önmagához intézi az elhangzott szavakat, azaz valójában önmegszólításként értendők: Sirák és Wathay hangja teljesen egybemosódik. A versek egy csoportjában pedig különböző mentális instanciák (szív, elme, lélek) a megszólítottak. A megszólítások sokszor egy versen belül is változatosságot mutatnak: *Az Ázsiának földé, eluntalak nézni...* kezdetű vers alanya például köszönti az otthoniakat, megszólítja Magyarországot, a nemes asszonyokat majd Istent is. Szilasi e verset elemezve arra a következtetésre jutott, hogy radikálisan megváltoztatja a beszélő figurájának megalkotottságát:

A többnyire egy központú, jól azonosítható, de legalábbis: egymáshoz igencsak hasonlatos Balassi-beszélők helyét olyan figura veszi itt át, aki szétszóródik a beszédhelyzetek sokféleségében, s akinek önazonosságát csak az általa beszélt nyelvek erős hasonlósága szavatolhatja.⁸

A Balassi-versek egységes alanya helyett tehát Wathaynál – éppen a megszólítások, aposztrofék sokféleségéből kifolyólag – fragmentált én jelenik meg. Kétségtelen, hogy a Wathay-versek beszélőjének meghatározó jellemzője „diszkurzív szerepeinek sokrétűsége”, de – mint arról még lesz szó – nem tűnik teljesen megalapozottnak a Balassival való éles szembeállítás. A megszólítások sokfélesége úgy is értékelhető, hogy Wathay olyan kommunikatív helyzet kialakítására törekszik, amely az ént kiemeli izolációjából, s lehetővé teszi számára, hogy a költészet által más létezők relációjában helyezze el önmagát. *Az Ázsiának földé...* végén olvasható üdvözlőlap-szerű megszólítások valós személyekkel fenntartott vagy fenntartani kívánt kommunikációt jeleznek; talán Wathay e verset levélként vagy levél részeként el is küldte Magyarországra.

7 A *Fehérvár veszéséről* írt énekben E/2., illetve T/2. megszólítások a 138–142. versszakban; a *Szinán és Ibrahim idejében lett...* című históriás énekben E/2. megszólítások (pl. a 84. versszakban); a *Historia de populo iudaico...*-ban T/2. (4. versszak), E/ 2. (154. versszak), illetve T/1. (157. versszak) megszólítások.

8 SZILASI, *A sas és az apró madarak...*, 118.

E kérdés az érzelemábrázolás és az érzelmi hatás szempontjából is releváns: hiszen korántsem mellékes, egy adott vers milyen kommunikatív helyzetet alakít ki, milyen potenciális befogadói szerepek jelennek meg benne. Másfajta érzelmi hatással kell számolnunk, ha a befogadót a vers címzettjeként, vagy a beszélő más-hoz intézett szavainak kihallgatójaként gondoljuk el, illetve ha azt feltételezzük, hogy azonosul a vers énjével, annak szavait sajátjaként mondja. Ráadásul a versekben címzettként, megszólítottként megjelenő személyeket lehetséges közönségként, olvasóként vagy a beszélő szavainak hallgatójaként azon versek esetében is figyelembe kell venni, ahol címzettként vagy megszólítottként nem jelenik meg a beszélőtől különböző személy: a versek énje, még ha látszólag magányosan, önmagában, önmagával beszél, mindig Isten és az emberek előtt szólal meg.

A megszólítások kérdése az érzelmek szempontjából azért is releváns, mert a jajongás, illetve ennek hiánya, a tűrés alapvetően összefügg a megszólítások Wathay, illetve Koháry általi használatával: Wathay az érzelmi intenzitás növelésére kiaknázza ennek lehetőségeit, Koháry más módon jeleníti meg az érzelmeket. Különösen érdekesek e szempontból az önmegszólítás változatai, azok a versek, amelyek valamilyen belső dialógust jelenítenek meg, s melyekben a belső feszültség oly módon artikulálódik, hogy a beszélő a megszólítás által eltávolítja magától énje egy részét. Erre több példát is találunk Wathaynál, melyek azonban elég különbözőek.

A legtöbb figyelmet kapott XV., *Oh, te én bolond elmém...* kezdetűben a beszélő elméjét szólítja meg. A VIII., *Vérben beborult szívem, miért háborgatsz...* kezdetű énekben a szívével beszélget, oly módon, hogy a szív válaszát is idézi. A VII., *Oh, keserves lölköm, miért így siránkozol...* kezdetűben a lelkéhez szól. A XXI., *Soha én már nem tudom, mit köllessék mívelnöm...* kezdetűben nem a szenvedő ember szólítja meg lelkét vagy valamelyik lelki képességét, hanem a lélek biztatja a csüggedő embert. A vers első tematikus egységében a beszélő panasa artikulálódik, majd ezt követően a beszélő lelke Ferencként szólítja meg az ént („Ferentz, monda Ennekem”). A lélek szólamának megjelenése előtt a beszélő mintha az olvasóhoz fordulna, őt tanúnak hívva („Halhatza Leölkömtűll: my ualazom adatek”): a „hallhatsz” jelentése alighanem „halljad, halljuk”. A versben tehát előbb a csüggedő, tanácstalan ember adja elő panaszát, majd ezt követően a lélek beszélő által idézett szavai az Istenben való hitre intik az ént. Wathaynál a kora újkori „önmegszólító vers” leginkább ismert példájától, Balassi 64., *De mit gyötresz engem, keserves lelkem...* kezdetű darabjától eltérő módon alakul a lelki beszélgetés, pontosabban benne más a lélek státusza és funkciója. A lélek nem megszólított, hanem megszólító, nem vigasztalásra szoruló, hanem vigasztaló. A különbség nem pusztán formai, nem csak arról van szó, hogy itt nem az én szólítja meg

a lelkét (vagy szívét, vagy az eszét). Hanem arról is, hogy a lélek-fogalom más aspektusa kerül előtérbe: a lélek itt nem csüggedő és vigaszra szoruló, a lélek szava-
inak megidézése által a szenvedő beszélő voltaképpen Istentől (Krisztustól) nyer
vigasztalást. Ugyanakkor, a beszédhelyzetet tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy
a beszélő által megszólított instancia nem „önmaga”, hanem valamiféle, közön-
ségként tételezett személy (ezt jelzi a „hallhatsza”), aki mintegy tanúként van je-
len a lélek és Wathay beszélgetésénél. E külső, harmadik instancia nyilvánvalóan
az olvasó által elfoglalható szerepet is jelöl.

A vers érdekessége még, hogy a befejezésben színre viszi azt a változást is, ame-
lyet a lélek biztatása idézett elő a csüggedőben: „Wathay ezt hallván, távozik si-
ralmától, / Orcáját megtörlé, s írta ezt úgy magától.” A befejezésben tehát a vers
a beszélőt és a szerzőt is Wathayként azonosítja, s azonosságukat állítja.⁹ A köl-
tő verszárlatait elemző Szilasi szerint valóság és fikció ilyen fajta „összefonása”
Wathayt a kolofon használatát egyéni módon alakító szerzőként és Balassi leg-
jobb imaginatív kezdeményezéseinek méltó folytatójaként mutatja.¹⁰

Jelen dolgozat szempontjából azonban a kolofontörténeti innovációnál fon-
tosabb, hogy a szerzőalak verszárlatbeli megjelenítése által olyan instancia kap
helyet a versben, amely a versbeli lelki párbeszédben artikulált feszültség vala-
miféle meghaladását képviseli. Ezt nemcsak úgy értékelhetjük (Szilasi követve),
hogy Wathay a versbeli fikcióból eredezteti a vers keletkezésének körülményeit,
hanem úgy is fogalmazhatunk, hogy a vers fikciója azt a tételt mutatja be, hogy a
költészet a lelki, érzelmi feszültségből keletkezik, s hogy létrejötté az egyén érzel-
mek általi megosztottságának valamiféle meghaladását, leküzdését, az érzelmek
fölötti uralom visszanyerését előfeltételezi, az egyén önazonosságának valamifé-
le stabilizálását jelzi. Az, hogy a vers zárlata a valóságreferencia illúzióját kelti, a
szenvedő ember és lelkének párbeszédét valós, megtörtént eseményként tünte-
ti fel, s a beszélőt Wathayként azonosítja, a befogadás szempontjából is releváns,
amennyiben azt a kérdést vetheti fel, vajon azon modellek alkalmasabbak-e a be-
fogadás jellemzésére, amelyek szerint a befogadó mintegy külső szemlélőként lesz
tanúja annak, hogy valaki megjeleníti az érzelmeit, vagy azok, amelyek szerint a
befogadó a beszélő én helyére léphet a befogadás során. A befogadás érzelmi te-
kintetben mindenesetre azon alapul, hogy az olvasó a megjelenített érzelmeket
egy személy vívódásaként fogja fel, s ehhez átéléssel vagy együttérzéssel viszonyul.

A lélektani konfliktusok költői megjelenítésének érdekes példája Wathay
Ferenc *Énekeskönyvének Oh, te én bolond elmém...* kezdetű darabja. Ezt a verset

9 Uo., 118.

10 Uo., 97.

nemrégiben Szilasi László tette elemzés tárgyává, s arra az eredményre jutott, hogy benne (miként Balassi 8. Celia-versében) a szubjektum szétszerelésének lehetünk tanúi. Wathay és Balassi versei szerint „nem a beszélő személy egységesítésében, hanem éppen ellenkezőleg: elsősorban annak feltagolásában érdekeltek”. Wathay-nál „az immár teljesen egyenrangú én-elemek egy idő után már egyáltalán nem (stílárisan sem) összegződnek maradéktalanul a beszélő hangban.”¹¹ Szilasi nem határozza meg pontosan, mit jelentene az egység keresése, illetve a szubjektum egységben láttatása Balassi költészetében. Az általa említett Celia-vers esetében a szubjektum belső szétszakítottsága a „bolond” ész jobb belátásra térése, azaz a hamis gyanúságtól való megszabadulás s így Celia jóindulatának visszaszerzése által valósulhatna meg. Az első hat versszakban megjelenő dialógus nyitott abban az értelemben, hogy a féltékenységi elűzésére vonatkozó törekvés sikerességére nem derül fény: a gyanúság, a bolond ész megszólítása során csak célként jelenhet meg a lélek egységének, vagy inkább a lelki képességek harmóniájának helyreállítása; a változást megjeleníteni csak a beszédhelyzet módosításával (jelen esetben a megszólítás tárgyának – a *Vétettem, ellened...* kezdetű szövegegységben megvalósuló – megváltoztatásával) lehet.¹²

Ha Balassi más, belső dialógust megjelenítő verseit vesszük szemügyre, szintén azt találjuk, hogy ezek a lelki képességek harmóniáját csak célként képesek megjeleníteni. Így van ez a negyvenedik és a hatvannegyedik vers esetében is. Előbbiben a reménykedő szerelmes, utóbbiban a végleges csalódás utáni állapot fogalmazódik meg: ennek megfelelően az elsőben a viszonzott szerelem (vagy a halál), utóbbiban a szerelemtől való megszabadulás lehetne a hős szenvedéseit megszüntető állapot. Az egész megkomponált verseskönyvet (azaz a versek *Balassa-kódex*-ben fennmaradt sorrendjét) figyelembe véve az egység keresése nem lehetne más, mint a szerelem okozta szenvedéstől való szabadulás lehetősége (akár a szeretett nő megnyerése, akár a szerelemtől való szabadulás által). Bár a kompozíció kérdései roppant bonyolultak, de talán azért mégis lehet mondani: ezek közül egyik lehetőség sem valósul meg megnyugtató módon.

11 Uo., 120–123.

12 A bolond ész jobb útra térítése, a féltékenységtől való megszabadulás megvalósultnak mutatkozik az *In eadem fere sententiam* című „Vétettem ellened...” kezdetű szövegegységben, ahol a beszélő már Celiához fordul, és múltbeli megingásként szól féltékenységről. Nem tűnik azonban teljesen biztosnak, hogy ez a – külön címmel rendelkező – szövegegység valóban szerves része-e a versnek. Szentmártoni Szabó Géza szerint csupán verstörlemékről van szó. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 4–6 (2005), 635–646; 637.

Wathay versében a megszólított a lélek, aki a beszélő én („Én magam”) szerint a szív sürgető késztetését, tanácsát vagy utasítását követve éjszakánként rendszeresen a távoli hazában időzik. Antropológiai szempontból az elme messzi földön való „nyargalászása” az ábrándozás, a képzelet, a fantázia vagy imagináció képességének feleltethető meg, a nyugtalan állatként megjelenített szív pedig az érzelmet, a hazától való kényszerű távollét okozta bánatnak. A beszélő mindenekelőtt arról igyekszik meggyőzni az elmét, hogy nem helyes a nyughatatlan szívet követnie: a szív nyugtalansága, az elme futkosása és az ezek által előidézett bánat negatívumnak minősül, a beszélő vágyaként a bánattól való szabadulás fogalmazódik meg. Azáltal, hogy a beszélő a bánatot a szív állapotaként azonosítja, ezt az érzelmi állapotot önmagától elhatárolhatóként jeleníti meg. Bár egy helyen felmerül annak lehetősége, hogy a szív mint nyugtalan állat megzabolázható lenne („Ha az ő szájában erős zablát vetnék, / Veszteg levén helén ígyen, nem ugralódnék.”), a beszélő mégsem a szívre igyekszik hatni, hanem az őt kínzó bánattól az elme megfegyelmzése által igyekszik szabadulni: alighanem azért, mert az elme mutatkozik érvekkel meggyőzhetőnek. A beszélő egyrészt arra figyelmezteti lelkét, hogy az ide-oda futkosás olyan fáradságos tevékenység, amelyért nem várható a szív köszönete, nem hoz hasznót az elme számára. Ezt az érvet azonban gyengíti, hogy a beszélő a hálátlanságot, a köszönet elmaradását a szív hibájának tekinti, azaz ő maga méltányolja az elme fáradozását. Másképp fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a beszélő számára az elme futkosása nemcsak bánat forrása, hanem öröme is leli benne. Erre utal, hogy a beszélő szerint a távolból megtérő elme „köllemes” választ hozott, valamint az a sor is, melyben az álmodozás pozitív élménynek mutatkozik („Vajha nappal is ott volnék, hol éjjel jártatsz”). Másrészt arra hivatkozik a beszélő, hogy az elme futkosása veszélyes, és szélsőséges esetben az elme elpusztulását eredményezi. Ez a lehetőség lélektani síkon a megőrüléstől való félelemként jelentkezik, megfogalmazása azonban paradoxonba torkollik, hiszen a gondolkodás képességének elvesztése csak a gondolkodás számára mutatkozik félelmetesnek („Ha elmém sem volna, olyat níha gondolok”). Figyelemre méltó továbbá, hogy a megszólított magát is – az elméhez hasonlóan – gyötri a bánat, sőt nem teljes mértékben ura szavainak („Látod-e, már rég is, mely gyakran miket szólok”). A vers utolsó részében újabb érvek helyett a beszélő kijelenti, hogy nem bánna, ha az elme elfáradna, majd egyszerűen kéri a lelket, hagyja abba a „jargálás”-t, a nyargalászást. Mindezek fényében kérdéses, meggyőzőek-e a beszélőnek az elméhez intézett tanácsai, alkalmasak lehetnek-e egyáltalán az elme viselkedésének megváltoztatására. Aligha véletlen, hogy a vers záróstrófája a beszélő szenvedését feloldó lehetőségként Isten kegyelmét jeleníti meg. Az min-

denesetre megállapítható, hogy az elme működésének megváltozását, a lelki nyugalom elérését a vers nem ábrázolja.

Balassi belső dialógust megjelenítő verseihez hasonlóan Wathaynál is a lelki feszültség megszűnése mutatkozik kíváncsú állapotnak. Úgy gondolom, a két költő belső dialógust megjelenítő versei között nincs olyan éles különbség, mint amit Szilasi sugall a Celia-ciklus 8. darabja és az *Oh, te én bolond eszem...* kezdetű vers összevetésekor. Balassi szerelmi költészetében a szubjektivitás elsősorban az érzelmekre való reflexióban nyilvánul meg, s e reflexiók olyan antropológia kontextusában fogalmazódnak meg, amelyben a szenvedély az egyént önmagától eltávolító tényezőként tételeződik; mindez – habár más hangsúlyokkal – Wathay költészetében is megfigyelhető.

Wathay versének terminológiája (az elme, a szív, a lélek megkülönböztetése) ugyanahhoz a korban ismert lélektani-antropológiai rendszerhez kapcsolódik, mint Balassi versei. Tekintettel arra, hogy a lélek képességeinek ilyen fajta osztályozása Platón és Arisztotelész óta része a filozófiai gondolkodásnak, s már Petrarca *Daloskönyvében* is megtaláljuk a lélek feltagolásának nyomait, kétségeink lehetnek azzal kapcsolatban, létezett-e valaha az egységes lélek vagy szubjektum.¹³ A lélek funkcióinak költői megjelenítése a szenvedélyek, a lélek természete iránti fokozott, a költészet területén is tapasztalható érdeklődést jelzi. E versek egyúttal annak felismeréséről is tanúskodnak, hogy a lelki képességek egyensúlya törékeny, az ember – éppen szenvedélyeiből, a szerelemre való képességéből kifolyólag – nem ura önmagának. A költészet sajátossága, hogy – szemben a morálfilozófiával – a lélek egymással ellentétes késztetése közötti konfliktust szubjektív szempontból s lezáratlan folyamatként képes ábrázolni.

A belső, lelki dialógust megjelenítő versekben a beszélő a korabeli antropológiai elképzelések terminológiájára támaszkodva formálja meg magát. Ez nemcsak azt teszi lehetővé, hogy önmagát mint megosztott, egymással ellenkező késztetések által uralt egyént jelenítse meg, hanem azt is, hogy e lelki képességek egyikét vagy másikat megszólítva önmagát valamilyen módon értelmezze, önmagát mint saját képességeire, érzelmeire reflektáló egyént jelenítse meg. A megszólítások által megvalósuló öntematizálás, az egymásnak is ellentmondó késztetésekre való reflexió a versekben körvonalazódó szubjektivitás alapja, de egyúttal megosztottságának jele is. Nem tűnik azonban megalapozottnak az az állítás, hogy Wathay – vagy legalábbis az elemzett Wathay-vers – a szubjek-

13 Petrarcáról lásd: Paul GEYER, „Petrarcas Canzoniere als Bewusstseinsroman”, in Paul GEYER und Kerstin THORWARTH, hg., *Petrarca und die Herausbildung des modernen Subjekts*, 109–154 (Göttingen: Bonn University Press 2009).

tumot jobban feltagolná, mint Balassi versei, sőt sokkal inkább a lelki konfliktusok tematizálásában mutatkozó hasonlóságok a szembetűnők.

Tematikusan természetesen lényegi különbségnek mutatkozik, hogy Balassi versei esetében a lelki gyötrelém a szerelem okozta szenvedésből fakad, míg Wathaynál a hűséges társ, az otthon elvesztése, a rabság a forrása. Azt is gondolhatnánk, hogy míg Balassi versei a magyar költészetben újszerű érzelmi szemantikát alakítanak ki, Wathay énekeskönyvében pusztán valamilyen kontingens életrajzi helyzetet örökít meg. Poétikai szempontból azonban a szenvedés, a bánat okaként megjelenő tényezőknél fontosabb, hogy költészetének egyes darabjaiban Wathay is a belső, lelki konfliktusok megjelenítésére képes retorikát alkalmaz.

Szilasi a szubjektum szétszerelésére vonatkozó tézisét Németh G. Béla korábbi elemzésével szemben, az abban alapul vett egységes szubjektum-modellt jogosan kritizálva fogalmazta meg. Ha azonban az önmegszólító verstípus koncepciójából kiindulva (még ha módosítva is azt) közelítünk a kora újkorhoz, az a veszély fenyeget, hogy a kora újkori költészetet csak valamiféle előtörténetként láthatjuk.¹⁴ Másfajta megközelítést tesz lehetővé, ha Wathay versét a magánbeszéd vagy a meditáció korabeli hagyományainak kontextusában vesszük szemügyre.¹⁵ A magánbeszéd történeti változatait vizsgálva Günter Butzer hangsúlyozza, hogy az antik és a keresztény magánbeszéd tematikusan rögzített, célja valamilyen norma bensővé tétele, s ezért semmiképpen nem értelmezhető az érzelmek spontán megjelenítéseként. Az ókori és a keresztény magánbeszéd nem az önkifejezés terepe, hanem az önformálásé: a beszélő a nyelv általi önaffekció révén önmagát győzi meg és formálja.¹⁶ Az ókori és a kora újkori írásban rögzített magánbeszéddek ezért – jóllehet apraktikusak abban az értelemben, hogy az írásos rögzítés eloldja a közvetlen praktikus kontextustól a beszélgetést – lényegük szerint empraktikusak, mert az olvasót arra buzdítják, hogy a magánbeszédben megjelenő normát saját magára applikálja.¹⁷ E megfigyeléseknek igen fontos következménye van a kora újkori vallásos, meditatív költészetre nézve is: amennyiben ugyanis a magánbeszéd költészetként jelenik meg, úgy e költészet sem értelmezhető az érzelmek kifejezéseként, azaz a líra e történeti változata esetében semmiképpen nem ad adekvát értelmezést a modern korban nagy hatású hegelianus felfogás, mely a költészetet

14 NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról”, in NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, 103–168 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1982).

15 Günter BUTZER, *Soliloquium: Theorie und Geschichte des Selbstgesprächs in der europäischen Literatur* (München, Paderborn: Fink, 2008).

16 Uo., 24.

17 Uo., 21.

a szubjektum monologikus önkifejezéseként kívánja meghatározni.¹⁸ Ez a megközelítés arra irányíthatja a figyelmet, hogy Wathay egyes versei nemcsak az élményköltészet konvencióinak megfelelően olvashatók, nem kell bennük feltétlenül az érzelmek őszinte kifejezésének igényét keresnünk, hanem azt a kérdést is feltehetjük, milyen retorikai, pragmatikai hatást céloznak az egyes versek.

Költészettörténeti perspektívában az a kérdés merülhet fel, vajon Wathay versei esetében az érzelmek kifejezéséről van-e szó, s azok mintegy a modern kor poétikai konvencióit előlegezik, vagy pedig az érzelmek olyan fajta, alapvetően retorikai célú megjelenítéséről, amely a befogadó oldalán a kíváncsúnak tartott lelki diszpozíciónak a példaszerű lelki transzformáció költői ábrázolása általi kialakításában érdekelt. A valóságreferencia illúzióját keltő, a versek énjének Wathayval való azonosítására ösztönző elemek a modern kori olvasót – mint azt a recepció is mutatja – mindenképpen arra ösztönözhetik, hogy a verseket a szerző érzelmeinek kifejeződéseként olvassa. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a – többek között az énekeskönyv prózai bevezetőjében megjelenő – moralizáló diskurzus sem, mely szerint a kötet összességében arról ad példát az olvasóknak, hogyan lehet az Istentől eredő szenvedést szilárd hittel és csendes lélekkel elviselni. A belső dialógust tükröző versek ennek fényében egyfajta önterápiaként értelmezhetők, melynek célja a csüggedés, a bánat és a háborgás elcsitítása, a hitben való megerősödés. Van olyan vers, amely ezt a változást színre is viszi (a XXI.), más versekben azonban a megnyugvásra vonatkozó törekvés kimenetele nyitott marad (XV.). Míg az első esetben a dialógus a szubjektum megerősödését eredményezi, minek következtében példaszerűvé válhat, utóbbi esetben az ellentétes késztetések gyengeségét, kiszolgáltatottságát jelzik.¹⁹

Wathay említett versei esetében nem tudunk korabeli befogadóról, s így a befogadás kérdése nem tűnik igazán relevánsnak. Mégis fel lehet tenni a kérdést, milyen, a versekből kikövetkeztethető, azokban implikált ideális olvasói attitűd érvényesül az egyes versek esetében. Az említett dialogikus énekek esetében a befogadó kétféle pozíciót foglalhat el. Egyrészt a fiktív beszélgetéshez szemlélként, közönségként, tanúként viszonyulhat: erre ösztönözhetik a versekben található életrajzi referenciák, amelyek a szerzőt (és a beszélőt) Wathay Ferencként azonosítják. Másrészt azonosulhat a versek beszélőjével, annak szavait a sajátjai-

18 Uo., 28.

19 Jóllehet a belső dialógust megjelenítő versek az öntranszformáció kísérleteként is értelmezhetők, de olyan verset is találunk az énekeskönyvben, ahol ez a paradigma nem szolgálhat jó modellt: *Az áldott fűlemüle...* esetében csak a költészet, a versírás nyújt segítséget abban, hogy a vers alanya elkerülje a megbolondulást. A *Csalárd ezerhatszáz...* kezdetű versben nyoma sincs a lelki megnyugvás keresésének: e vers a szenvedés miatti harag artikulálása.

ként mondhatja: ebben az esetben a befogadás a versekben ábrázolt lelki vívódás belső átélésén alapulhat. Az ábrázolt (fiktív) helyzetek a befogadóban mindkét esetben erős érzelmi reakciót válthatnak ki. A versekben a bánattól való szabadulás, a lélek nyugalma, csendje mutatkozik kíváncsós lelki állapotnak, s a bánat, a szenvedés költői artikulálása egyúttal valamiféle önformálás, lelki transzformáció kísérletét is jelenti: ez az olvasó számára is példaszerű lehet, s önmagára is vonatkoztathatja. Abban az esetben viszont, ha e kísérlet kevésbé mutatkozik sikeresnek – így a XV. ének esetében –, a befogadó érzelmi viszonyulásában az individuum szenvedése által kiváltott szánakozás, a vele való együttérzés lehet meghatározó.

3.

Koháry költészetében a szenvedés és a földi örömek iránti vágy, illetve az erkölcsi eszmény közötti feszültség változatos alakban fogalmazódik meg: imádságokat, elmélkedő jellegű vagy elbeszélő költeményeket egyaránt találunk műveiben. E helyütt csupán néhány olyan (az 1720-ban megjelent verseskötet első füzetében szereplő) darabját említem, amelyekben valamilyen lelki konfliktus, küzdelem tematizálódik, és így párhuzamba állítható a Wathaynál is megjelenő dialogikus struktúrákkal.

A lelki beszélgetésen, a valamely lelki képesség megszólításán alapuló szerkezettel mutat hasonlóságot az *Elméje embernek nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határait* című vers (az RMKT-ban a 21. sorszámmon), ahol a beszélő saját elméjét arra buzdítja, hogy az látogassa meg szeretteit s így módon enyhítse a beszélő bánatát. A beszélő azonban itt – eltérően Wathay verseitől – egyes szám harmadik személyben szól elméjéről („Elémnek nincs nyugta, henylést nem szokta”), s az elme megszólítása is egyes szám harmadik személyben történik („Kezdje azért útját, szívemnek bánatját járása enyhítse”): az indirekt megszólítás távolságot sugall, érzelmileg kevésbé intenzív. A vers alaptétele, hogy az elme sétálása, tehát a képzelődés öröm forrása lehet, és ezért kíváncsós; ugyanakkor semmi jele annak, hogy az elme ne engedelmeskedne a beszélő kíváncsóságának, vagy hogy sétálásának megítélésével kapcsolatban bármilyen kétely merülne fel.

A lelki képességek megszólítása nem jellemző Koháry költészetében, sőt általában is inkább a konkrét megszólított hiánya szembeszökő: amennyiben mégis van valamilyen megszólítás, akkor az jellemző módon a moralizáló önreflexióba ékelődő szentenciák formájában jelentkezik. Olykor találhatunk egy „te”-hez intézett tanácsokat, például a *Valaki Istenben bíz, az soha meg nem csalatik* című versben: „Illendő elhinned, s nem kell kételkedned, szerencse megcsalhat”.Vagy

olyan, többes szám első személyű kijelentéseket, amelyek retorikailag felszólítás-ként is értelmezhetők, például az *Aldj meg, fõlséges Úristen, békességes túréssel...* című versben: „Nem hát mulandókat, de hát örök jókat szükséges keresnünk”. E felszólítások, erkölcsi szentenciák értelmezhetők a beszélő belső dialógusának megjelenítéseként is, de a befogadóra is vonatkoztathatók. Összességében azonban a lelki feszültség megjelenítése jellemző módon nem a megszólítás alakzatának segítségével történik.

Az explicit belső dialógus hiánya azonban nem jelenti azt, hogy Koháry verseiben ne lehetne érzékelni olyanfajta lelki vívódást, mint Wathay elemzett darabjaiban. Lássunk erre néhány példát!

A *Mindenek fölött embernek elsőben lelkére, annak utána böcsületire kell jó gondot viselni* című (az RMKT-ban a 19. számú) versben a beszélő, miután saját állapotát a világi örömöktől való megfosztatásként, a teljes izolációként jellemzi, a sorsával való elégedetlenségének ad hangot. Ez az elégedetlenség kulminál abban a kijelentésben, mely szerint a rá mért szenvedés nem áll arányban bűneivel („Nem vétettem annyit, hogy szenvedjek ennyit, úgy tartom magamban”). Miért jutott mégis ilyen ínségre? – teszi fel a kérdést. A vers további része annak a tételnek a kifejtése, mely szerint a szenvedésben Isten jósága tapasztalható meg, hiszen a börtön jóval enyhébb büntetés a pokolnál, ugyanakkor lehetőséget ad a szenvedőnek, hogy megbánja bűneit, megszabaduljon a világi hívságok jelentette kísértéstől. A vers gondolatmenetének kettős arculata – a szenvedés artikulálása, a sors elleni zúgolódás, majd a lelki megbékélés – hasonlít arra a kettősségre, amelyet például Wathay 21. verse jelenít meg, jóllehet itt a kétféle attitűd nem két külön szólamban fogalmazódik meg. Ez azt mutatja, hogy a Koháry-versben sem pusztán a sors csendes elmével való elviselése ábrázoltatik, hanem az a folyamat, ahogy a háborgó lélek eljut a lelki csendesség állapotába.

Hasonlóan lelki változás figyelhető meg az *Amivel kéntelenek vagyunk, örömet s jó szívvel cselekedjük* című (az RMKT-ban a 26. számú) versben. A vers első három versszakában a beszélő a fogság miatti bánatát fogalmazza meg, majd azt a kérdést teszi fel, vajon jogos-e ez a bánat. Erre a kérdésre keresve a választ jut el ahhoz a tanuláshoz, hogy az embernek csak saját bűnei miatt kellene bánkódnia, egyébként derűs lelki nyugalommal kell elviselnie a szerencse változékonyságát. Ezt a tanulást a beszélő többes szám harmadik személyben fogalmazza meg („Rossz kedvünk szennyére, szomorú színjére mert nem kell ejtenünk / örömrünk szép fínyét”), majd az utolsó versszakban már egyes szám első személyben állapítja meg, hogy ez a belátás elcsendesíti a szívét („Így az kéntelenség s rabságos ínség búmat csendesíti / [...] békével szívemet enyhíti”).

Koháry költészetének egyik központi eleme, az álmodozás tematikája is megjelenik a *Ne hagyjuk magunkat, mindhalálig vígan inkább, bánatban mintsem éljük napjainkat* című (az RMKT-ban a 27. sorszámon szereplő) versben. E vers jól mutatja, hogy az elme járkálása általában más megítélés alá esik, mint a már említett *Elméje embernek...* című darabban. Itt a kiinduló pont egy általános szentencia, miszerint a vadászat alkalmas a bánat elűzésére. A beszélő annak a vágyának ad hangot, hogy szívesen menne vadászni, ám egyúttal azzal is szembesül, hogy ezt nem teheti. A vadászat örömeinek részletezése negatív leírás által valósul meg, azaz a beszélő azt sorolja, mi mindent nem tehet (tehát nem a Koháryval kapcsolatban gyakran emlegetett „hitessük el magunkkal” érvényesül). Miután a beszélő konstatálja, hogy a világi mulatságok nem vidíthatják fel, sőt a róluk való gondolkodás inkább bánatát növeli, belátja, hogy más módon kell elűznie a bánatot. Ennek kulcsa az a gondolat, hogy az embernek nincs kezében sorsa irányítása, el kell fogadnia a rá szabott sorsot. Ezért esik negatív megítélés alá itt az álmodozás:

Nyughatatlan elme szívünknek sérelme szokott, tudom, lenni,
Tehát nyargalását s nyargaló futását meg kell zabolázni,
Szárnyára se keljen, hogy bút ne neveljen, méltó nyűgben vetni.

Ezt követően a beszélő önmagát Isten akaratának derűs elfogadására, a kívánságtól való megszabadulásra buzdítja. Ez azonban nem önmaga vagy valamely lelki funkciója megszólítása által valósul meg, hanem olyan mondatokban, amelyek grammatikailag kijelentések, de retorikailag felszólításként érthetők. Például: „Jobb, hiszem, vigadnom, mintsem hogy búsulnom mostoha ügyemben”; „Azért jó kedvetem, bánatra szívemet nem kell eresztenem”. A kívánságok, külső vidámságra irányuló vágyak távozásra való felszólítása sem megszólítás, hanem egyes szám harmadik személyű imperatívusz által valósul meg: „Azért eltávozzék, s hozzám ne férkezzék afféle kívánság”. Míg a lelki feszültségek direkt megszólítás segítségével való megjelenítése valamiféle pszichikai aktivitást fejez ki, e nyelvtani megoldások következtében Kohárynál a lelki változás, a belső nyugalom elérése vágy, óhaj jellegű. Ezzel is összefügg, hogy a vers narratív jellegűvé válik, lelki történések, érzelmi állapotok, reflexiók soraként értelmezhető. A lelki történet iránya határozottan a lelki csendesség elérése felé mutat, bár az nem egészen egyértelmű, hogy a vers végére a beszélő eljut-e a nyugalomhoz, hiszen az utolsó sorban ismételten távozásra szólítja fel a bánatot: „Keservét sorsomnak, súlyát rabságomnak nem veszem elmémre / [...] távozzék éntülem bú, bánat melőlem, s ne szálljon szívemre”.

E versekben tehát határozottan tetten érhető a világi örömek, a szabadság iránti vágy és a fogság okozta bánat kettősségéből fakadó lelki feszültség. A versek többnyire valamilyen belső változást, felismerést visznek színre, amelynek során a beszélő igazként ismeri fel, és önmagára vonatkoztatja a türesem, lemondáson, lelki csendességen és Isten szeretetén alapuló erkölcsi eszményt.²⁰ A szenvedés artikulálása és a szenvedést enyhítő vigasztalás egyszerre jelenik meg a versek jelentős részében, mégpedig oly módon, hogy a vigasztalás egyaránt vonatkoztatható a beszélőre magára, illetve a befogadóra.

Bár Koháry költészetében igen gyakori, hogy a versek a belső feszültség megszűnésével, a lelki csendesség elérésével, vagy legalábbis ezen eszmény teoretikus megfogalmazásával záródnak, nem minden verse követi ezt a sémát. Így például a *Haj ki bánat, előjött a farsang* című darabban a farsang (képzeletbeli) átélése átmenetileg enyhíti a beszélő bánatát, a vers végén azonban a korábban kiűzött bánat visszatér.

A példák azt mutatják, hogy a lelki feszültségek Koháry költészetében jellemző módon nem explicit belső dialógusként, hanem inkább olyan, a lelki állapotokat és az ezekre vonatkozó reflexiót tartalmazó belső történésként jelennek meg, amelynek végén a szubjektum a szenvedést elfogadva, a belső feszültséget meghaladva nyer stabil identitást.

Ha most visszatekintve az eddigi verseket a lehetséges befogadói attitűd felől vesszük szemügyre, a következőket állapíthatjuk meg. Koháry verseiben – habár többnyire meglehetősen kontúrtaalanul és passzívan, sokszor csak mint a morálfilozófiai reflexió általános alanya, de – megjelenik egy szenvedő én, aki a befogadó számára az érzelmi viszonyulást meghatározó instancia lehet. Wathay verseihez hasonlóan itt is a versek meghatározó eleme a szubjektum megosztottsága, belső feszültsége, ami tematikusan egyrészt a bánat, az egyéni szenvedés artikulálását, illetve – ezzel szemben – a lehetséges vigasz megfogalmazását jelenti. Koháry költészetében e két szólam többnyire hierarchikus viszonyban áll, a szubjektum képessé válik a lelki megosztottság meghaladására. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a versek a befogadó számára is alkalmasak lehetnek egyfajta önmegerősítésre.

20 A versekben az érzelmekkel szemben megfigyelhető attitűd rokonságot mutat a sztoikussal, amennyiben a negatív érzelmektől, a szerencse forgandósága okozta szomorúságtól való szabadulási vágya, a lelki csendesség állapota jelenik meg kíváncsú célként. A sztoikus felfogás kétségtelenül hatással volt Koháryra (ezt jelzi a viszontagságok békés, derűs türéseinek gyakori gondolata); ugyanakkor a sztoikus elmélettel való távolságot jelzi, hogy a bánatnak nem minden változatát tekinti kerülendőnek. *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, Régi Magyar Költők Tára 17. század, 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 78–80. Különösen a 6–7. versszak.

4.

A gyötrődő és jajongó Wathay, illetve a szenvedést tudomásul vevő Koháry költészetének különbsége tehát úgy is megfogalmazható, hogy míg Wathay több verse a szenvedést dialogikusan, a bánat, az elkeseredés és a megnyugvás iránti vágy artikulálását két szólamra osztva jeleníti meg, Koháry költészetében ezzel szemben a belső feszültségek megjelenítése lelki állapotok egymásutánjaként és a lelki állapotokra való reflexióként történik. E poétikai sajátosság jelentős szerepet játszhat abban, hogy Wathay verseit drámaibbnak, Koháry költészetét pedig csendesebbnek érzékeli az olvasó.

A fenti elemzés csupán az érzelemábrázolás illetve az érzelmi hatás két példáját teheti valamivel jobban megragadhatóvá. Semmiképpen sem kívánják azt sugallni, hogy az érzelemmegjelenítésnek e példái tipikusak lennének a kora újkori magyar költészetben, hiszen nyilvánvalóan számos más érzelmi hatásmód is fellelhető a korszak verseiben. A két példa kapcsán tett megfigyelések célja az volt, hogy egy lehetséges megközelítési mód jogosultságát demonstrálják s így további, elmélyültebb elemzéseket ösztönözzenek. Ezen túlmenően talán valamelyest megalapozottan vonható le az a tanulság, hogy az érzelmi hatás stratégiáinak feltárására irányuló elemzésben az én, az érzelmek, a lelki konfliktusok megjelenítését mindig történeti kontextusba ágyazva, a korabeli poétikai és antropológiai elképzeléseket figyelembe véve érdemes megkísérelni.

„Bánat műhelyében fáradva [...] koholt versek”

Fikció, imádság és meditáció mint a bánat ellenszerei
Koháry István verseiben

A melancholia mint alapprobléma

Ismeretes, hogy Koháry Istvánt mindig életének válságos időszakai ösztönözték versírásra, e válságos időszakok legmeghatározóbb élménye pedig a bánat volt: a költő a „bánat műhelyében fáradva” szerezte verseit, vagyis a bánat legyőzése érdekében fogott hozzá költeményei „kcoholásához”. A nyomtatványok anyagában helyenként fel-feltűnik egy beszédes előzéklap, melyen az alábbi, valószínűleg mottóként funkcionáló latin szöveg olvasható: *Antidota Melancholiae absque nausea exoperata. Ac diversis vicibus sine taedio adhibita.*¹ Koháry tehát a maga részéről a versszerzést a melankólia *antidotum*ának, ellenszerének tartotta. De ebben a kontextusban vajon mit kell pontosan *melancholia* alatt értenünk? E kérdés megválaszolása első pillantásra talán egyszerűnek tűnik, ám fontos figyelembe venni, hogy a magyar nyelvű versekben szereplő bánattal szemben a latin *melancholia* kifejezés igen összetett, évszázadokon átívelő s folyvást módosuló jelentéstartalommal bírt.

Az antikvitás idején a *melancholia* nemcsak egy olyan mentális betegséget jelölhetett, amelyet a fekete epe minőségében vagy mennyiségében végbemenő változás váltott ki, hanem egy jellegzetes temperamentumot, karaktertípust is, ami szintén a fekete epe többi testnedvvel szembeni dominanciájának volt köszönhető, ám ebben az esetben a melankolikusra jellemző személyiségvonások még nem mutattak patológias jegeket. A melankólia mint lelki diszpozíció mindazonáltal

1 Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei, kiad. KOMLOVSZKI Tibor és S. SÁRDI Margit, Régi Magyar Költők Tára, 17. század, 16 (Budapest: Balassi, 2000), 603. (A továbbiakban: RMKT 17/16).

a mentális betegség kialakulására is hajlamosabbá tette az egyént.² Elmebetegség esetén a melankóliával járó tünetegyütteshez a már említetteken kívül még különféle testi és pszichikus panaszok (például emésztési zavarok és hallucinációk) is társultak.³ A melankóliát a köznapi bánattól alapvetően az különböztette meg, hogy ennek tapasztalása során a félelemtől és a szomorúságtól sújtott, tartósan fennálló állapot nem volt külső okokkal magyarázható. Mivel a melankólia fent vázolt értelmezését vette át a középkori szerzők többsége is, a jelenség megítélésében továbbra is a negatív hangsúlyok maradtak túlsúlyban. A kora újkorban szintén ez a tendencia érvényesült.⁴

Koháry életművében a bánat elleni küzdelem mindvégig megőrizte központi szerepét. Ezt az affektust azonban minden életperiódusban más és más életrajzi esemény hívta elő: először a rabság, majd a kéz súlyos sérülése, illetve a kuruc támadások és az elűzetés, végül az öregség és a halál közeledése. Vagyis mindig olyan történés, amelyet a természetes emberi beállítódás joggal ítél keserűségre okot adónak. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben az adott élethelyzet által kiváltott negatív érzelmek semmiképpen sem mondhatók indokolatlannak. Koháry költeményeinek bánata tehát aligha azonosítható a klasszikus értelemben vett melankóliával.⁵

A fentiekhez kapcsolódva röviden még szót kell ejteni cicerói bánat-fogalomról, az *aegritudó*ról is. Cicero a *Tusculumi eszmecsere*ből a négy fő sztoikus indulat egyikét képező bánkodást a meglévő nagy baj képzetére vezeti vissza.⁶ Mivel a bánat „a lelket marja, szétrágja, teljesen tönkreteszi”, sorvadást, kínlódást és levertséget okozva, Cicero szerint minden erővel szembe kell vele szállni.⁷ Noha a sztoikus etikai tanítások ismeretéről árulkodó szöveghelyek alapján a cicerói *aegritudo* hatása is joggal feltételezhető Koháry esetében, a bánat értelmezé-

2 Raymond KLIBANSKY, Erwin PANOFKY and Fritz SAXL, *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion and Art* (Nendeln/Liechtenstein: Kraus Reprint, 1979), 12.

3 Philip J. van der EIJK, „Rufus’ On Melancholy and Its Philosophical Background”, in Rufus of Ephesus, *On Melancholy*, ed. by Peter E. PORMANN, 159–178 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 161–170.

4 Angus GOWLAND, „The Problem of Early Modern Melancholy”, *Past & Present* 191 (2006): 77–120.

5 Ezzel szemben Szenczi Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárán, illetve Bethlen Miklós *Önéletírásán* a klasszikus melankólia-fogalom hatása érződik. Vö. TÓTH Zsombor, „De melancholia transylvanahungarica: A melankólia képzele Bethlen Miklós Önéletírásában”, in TÓTH Zsombor, *A történelem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség szövegeinek értelmezéséhez*, Ariadne könyvek (Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2006), 243–275, 253–270. A fogalom ficinói értelmezését a bánatnak a szövegekből kiolvasható, egyöntetűen negatív minősítése zárja ki.

6 Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDI József (Budapest: Allprint, 2004), 125.

7 CICERO, *Tusculumi eszmecsere*..., 127.

se nála erőteljes vallási töltettel is rendelkezik, ezért a latin mottóban szereplő *melancholia* kifejezés jelentéstartalma a Szent Pál-i *tristitia saeculi*-val, világi szomorúsággal tűnik a leginkább megfeleltethetőnek. A keresztény tanításnak köszönhetően a *tristitia* egymással szöges ellentétben álló, kettős aspektust nyert: míg *tristitia saeculiként* egy ideig a hét főbűn (*vitia capitalia*) egyikét képezte, addig a *tristitia secundum Deum* alakjában a keresztény élet elengedhetetlen összetevőjévé vált. A bánat e két ellentétes formáját ismertetőjegyeik alapján lehetett egymástól megkülönböztetni. A középkori szerzők szerint a szomorúság üdvös változata alázatos, könyörületes, engedelmes, türelmes, mértékletes és az értelem által vezérelt, a világi bánat viszont mértéktelen, türelmetlen, haragos és irracionális, végső fokon pedig a kétségbeesésig (*desperatio*) vezethet.⁸ Ennek ellenére úgy tartották, hogy a *tristitia saeculi* alkalmas arra, hogy azt a hívő Isten szerinti bánattá alakítsa át.⁹

Koháry költészetében ez a tudatos átalakítási folyamat jól nyomon követhető. A költeményekben ugyanis valójában kétféle bánat jut szerephez: egyrészt a vershelyzetek kiindulópontját képező *tristitia saeculi*, másrészt pedig az élethelyzet megoldása felé utat nyitó *tristitia secundum Deum*. A világi bánat a versek beszélője szerint is olyan belátások felé vezetheti el a hívőt, amelyeknek köszönhetően képessé válik arra, hogy átértékelje addig életét és bűnbánatot gyakoroljon, vagyis megtisztító és kijózanító erővel bír, hogyha a szubjektum megfelelően viszonyul hozzá:

Térit de az inség és az keserűség Istenhez bennünket,
világ jóvaitúl s-árnyék hivságátúl el fogja szívünket,
jó útra s-nagy jóra s-poenitentiára vezérli lelkünket.¹⁰

Noha a bűnbánat fontosságát az elmélkedések is meg-megemlítik, a *tristitia* transzformációját lelki folyamatként nem ábrázolják, így az explicit formában csupán a lírai könyörgésekben jelenik meg.¹¹

8 Susan SNYDER, „The Left Hand of God: Despair in Medieval and Renaissance Tradition”, *Studies in the Renaissance* 12 (1965): 18–59, 20–21; Noel L. BRANN, „Is Acedia Melancholy? A Re-examination of this Question in the Light of Fra Battista da Crema’s Della cognitione et vittoria di se stesso (1531)”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 34, 2. sz. (1979): 180–199, 190–191.

9 BRANN, „Is Acedia...”, 190.

10 RMKT 17/16, 76.

11 Érdemes még megemlíteni, hogy Koháry egyes költeményeiben a bánat az emberi létállapot egyetemes állandójaként is szerepel. Vö. JELENITS István, „Ez világot senki által nem élte...”, in *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, 351–364 (Budapest: Akadémiai, 1979).

„Elme henyelése [...] ördögnek párnája...” – Acedia és otium

Koháry a versszerzés motivációjaként négy különböző szándékot említ meg: az idő mulatását, a henyelés kerülését, az unalom elűzését és a bánat enyhítését. Míg az első kettő egy sajátos élethelyzetre utal, addig az unalom és a bánat már az ebből következő negatív lelki hatásokat nevezi meg. A *tristitia saeculi* szövevényes kapcsolata a restséggel (*acedia*) különösen érdekes, s témánk szempontjából sem mellékes, mivel Koháry is úgy utal a henyelésre, mint az ördög párnájára, ami a henyelés (*otium*) és a restség (*acedia*) képzeinek bizonyos fokú összemosódását sugallja.

Az *acedia* először a sivatagi remeték közegében problematizálódott, mint egy olyan lelkiállapot, amely a zord körülmények között, elvonultságban élő, böjtölő és virrasztó szerzeteseket a szellemi feladatok elhanyagolásán túl végső fokon cellájuk és aszketikus életmódjuk elhagyására sarkallta.¹² A fogalom használatában már e korai időszakban is megfigyelhetők olyan hangsúlyeltolódások, amelyek a *melancholia* fent vázolt képzeivel mutatnak egyezést.¹³ A Cassianusnál szereplő, még nyolc főbűnt tartalmazó listát Nagy Szent Gergely hét tagúra csökkentette, az *acedia* helyére pedig a *tristitiát* állította, s az előbbi eredeti jelentését is felhasználva egy új jelentéstartalmú fogalmat hozott létre.¹⁴ Ezt követően a hét főbűnnel kapcsolatos középkori szövegekben mindkét kifejezés fel-feltűnt. A 11. század során az *acedia* önálló, szoros értelemben vett penitenciális kereten kívüli használatában érdekes jelentésbeli elmozdulás figyelhető meg: a fizikai kimerültség, a lustaság és az álmoság képzei kerülnek előtérbe. E külsődleges aspektust hangsúlyozó felfogás azonban hamar háttérbe szorult, a 12. századbeli szerzők számára az *acedia* ismét levertséggel és szellemi ernyedtséggel járó, főként szerzeteseket érintő elmeállapotot jelentett.¹⁵ Ez utóbbi időszaktól válik különösen jellemzővé az *acedia* és *tristitia* jelentésrétegeinek keveredése, ami később a skolasztikus megközelítésmódot is meghatározta,¹⁶ noha a két fogalom által hordozott jelentéstartalom teljesen soha nem olvadt össze.¹⁷ Az *acedia* e meglepően

12 Stanley W. JACKSON, „Acedia the sin and its relationship to sorrow and melancholia in medieval times”, *Bulletin of the History of Medicine* 55, 2 (1981): 172–185, 172–174.

13 Peter TOOHEY, „Acedia in Late Classical Antiquity”, *Illinois Classical Studies* 15, 2 (1990): 339–352, 340–344, 346.

14 Uo., 345.

15 Siegfried WENZEL, „’Acedia’ 700–1200”, *Traditio* 22 (1966): 73–102, 84; JACKSON, „Acedia the sin...”, 176–178.

16 Aquinói Szent Tamás szerint az *acedia* a *tristitia* egyik fajtája (*tristitia de spirituali bono*). Uo., 178.

17 WENZEL, „’Acedia’ 700–1200”, 101. Az *acedia* mint teológiai bűn kifejezetten a spirituális-vallási élettel kapcsolatos, az ettől különböző megközelítést olykor az eltérő szóalak használata is jelzi. Vö. Siegfried WENZEL, „Petrarch’s Accidia”, *Studies in the Renaissance* 8 (1961): 36–48, 45.

tág használati köre valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kifejezés két olyan jelentésréteget olvasztott magába, amelyek hol a *tristitia* és a *melancholia* jelenségével, hol pedig az *otiositas* körébe sorolható, a mentális és a fizikai tespedtséget és kimerültséget jegyeit egyaránt magába foglaló állapottal tették rokoníthatóvá.¹⁸ A Koháry-verseket jellemző alaphelyzet meghatározó motívumaival az *acedia* mindkét jelentésárnyalata kapcsolatba hozható. A költemények többnyire az elme henyelését említik, vagyis bennük is a henyelés mentális jellegű értelmezése dominál.¹⁹ Koháry latin nyelvű szövegeiben azonban nem az *acedia*, hanem az *otium* kifejezés szerepel, ráadásul *Az halálnak [...] sétáló járásáról...* című kéziratot munkájában a hét főbűn felsorolásakor sem henyelésről, hanem jóra való restségről szól, vagyis e két fogalmat ő maga is elkülönítve kezeli.²⁰

Az *otium* fogalma az *acedia* középkori meghatározásaiban is fellelhető, mint az utóbbiból következő állapot, mely gyakran járt együtt a versekben szintén szereplő unalommal (*taedium*).²¹ Az antikvitás idején az *otium* a római polgároktól elvárt aktív, tevékeny élettel (*negotium*) ellentétes élethelyzetet jelölte, vagyis a hadi és hivatali elfoglaltságoktól mentes szabadidőt.²² Noha a fogalom az egyes szerzőknél pozitív vagy negatív értékítélet keretében egyaránt megjelenhetett, jellemzőbb volt az elutasító állásfoglalás, mivel az ókori szerzők többsége úgy vélte, hogy a tétlenség az ártalmas lelki hajlamok számára nyújt táptalajt.²³ Az egyházatyák véleménye a gyakran idézett bibliai textusnak (*Multam malitiam docuit otiositas*. Eccl. 33,29) megfelelően szintén élesen elutasító volt, a középkorban pedig az *otium* a *pigritia*, *ignavia*, *desidia* fogalmaival került fedésbe.²⁴ De az *otiummal* kapcsolatos negatív konnotációk továbbélését jelzi a Koháry által használt magyar *henyelés* szó is.

18 JACKSON, „Acedia the sin...”, 179. Fra Battista da Crema *Della cognitione et vittoria di se stesso* (1531) című műve jól rávilágít az *acedia* és a *tristitia* közötti lényegi különbségre: míg a *tristitia* esetében kárhuzatos és üdvös típust is megkülönböztethető (a világi szomorúság pedig átalakítható *tristitia secundum Deum*), addig az *acediának* kizárólag negatív formája létezett. BRANN, „Is Acedia...”, 199.

19 RMKT 17/16, 63–64.

20 Uo., 290. A henyelés kontextusában viszont a restség köznapibb, a lustaság értelmében vett jelenségére is történik utalás. Uo., 292. Vö. TÓTH, „De melancholia...”, 264.

21 Az unalom kapcsán lásd: MARÓTHY Szilvia, „Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről”, in *Tévhit: Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFY Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk), 9–27 (Budapest: Reciti, 2018), 13–14.

22 BRIAN VICKERS, „Leisure and idleness in the Renaissance: the ambivalence of otium (I)”, *Renaissance Studies* 4, 1 (1990): 1–37, 5.

23 Uo., 7–8, 13–14, 31–37.

24 VICKERS, „Leisure and idleness in the Renaissance: the ambivalence of otium (II)”, *Renaissance Studies* 4, 2 (1990): 107–154, 108.

Az antikvitás irodalmában az *otium*nak két fő típusa létezett. Az *otium negotiosum* szemben állt az *otium otiosum*mal, vagyis a valamifajta értékes elfoglaltsággal megtöltött szabadidő az értelmetlen, üres semmittevéssel.²⁵ Cicerónál a pozitív jelentésű *otium* mint *otium cum dignitate* vagy *otium honestum* szerepel, s olyan külső körülmények által az egyénre kényszerített élethelyzetre (pl. száműzetésre) utal, amely bár a közügyekben való közvetlen részvételre (*negotium*) nem nyújt módot, az aktív alkotótevékenység sem lehetetleníti teljesen el. A *fructus otii*, a tétlenség gyümölcsei azok az elvonultság ideje alatt megszülető irodalmi művek, filozófiai írások voltak, amelyek mások számára is értéket képviseltek.²⁶ A reneszánsz idején Petrarca *De vita solitaria* című művében szintén megjelent a pozitív jelentésű *otium*, mint a világi élet kötöttségeitől szabad intellektuális tevékenység állapota.²⁷ Ez a magányban és nyugalomban töltött idő csupán a test számára jelentett pihenést, az emberi értelem aktív maradt: olvasással, elmélkedéssel és baráti beszélgetésekkel foglalta el magát.²⁸

Az *otium* kapcsán vázolt kettősség Koháry költészetében is felfedezhető. A lírai alapszituációt a korai és kései életperiódusokban egyaránt az *otium* képezi, hiszen minden esetben arról van szó, hogy a beszélőt különféle külső események vagy testi állapotok kényszerű tétlenségre kárhoztatják. Úgy tűnik, hogy Koháry csupán akkor fordult a versszerzés felé, amikor életkörülményei ellehetetlenítették a *negotium* értelmében vett hasznos tevékenységet, a hadi vagy közigazgatási ügyekkel való foglalkozást. Saját bevallása szerint szomorúságra okot adó történelemekben máskor is volt része: „kévánt szabadságban éltem az hazában, azt ugyan meg vallom, / érte de szivemet, bú bánat éltemet s-elég aggodalom”.²⁹ Elfoglaltságai azonban valószínűleg nem engedték, hogy a bánat elhatalmasodjon lelkén. Később, amikor életviszonyai nem tették lehetővé a bűtől való ilyen jellegű szabadulást, Koháry a Cicero által is képviselt példa felé fordult, s az *otium* kényszerű viszonyait – a henyéléssel azonosított üres időtöltést elutasítva – szellemi aktivitással formálta át gyümölcsözővé, *otium honestum*má.³⁰

A henyélés kerülésével szemben azonban a bánattal való küzdelem már jóval nehezebb feladatot jelentett számára („az bűnak inségét, mérge dühösségét nem

25 VICKERS, „Leisure and idleness...”, 6.

26 Uo., 11.

27 Julia Conaway BONDANELLA, „Petrarch’s Rereading of Otium in De vita solitaria”, *Comparative Literature* 60, 1 (2008): 14–28, 18–19.

28 Uo., 20, 25.

29 RMKT 17/16, 75.

30 „Verseim koholása s-ollykor faragása adhat mégis dolgot [...]. Kezdem hát munkámat, nem hagyom magamat, henyélő nem lések”. RMKT 17/16, 52.

könnyü meg birni”),³¹ így nem meglepő, hogy e cél elérése érdekében többféle szövegtípust (avagy ellenszert) is alkalmazhatónak ítélte. Az alábbiakban ezek vázlatos bemutatására teszek kísérletet.

„Ételt gondolva s-kopplást kóstolva...” – A fikció elégtelensége

A rab tevékenység- és mozgáskörének radikális leszűkülése együtt jár azoknak a különféle szórakozási formáknak, kellemes időtöltéseknek a kényszerű mellőzésével, amelyeket általában a bánat elűzésére javallottak. Ebben a helyzetben a befelé fordulás mutatja fel számára a szabadság megtapasztalásának majdhogynem kizárólagos lehetőségét, hiszen a testi igénybevétellel járó időtöltések helyett csupán saját szellemi-lelki erőforrásaiból meríthet, ha sorsa passzív elszenvedő-jén túl valamifajta lelkiileg építő, kedvhozó aktivitást akar kifejezni. Koháry börtönköltészetében ezért jelenik meg a fikciós versek csoportja, melyek az említett időtöltések mentális jellegű „pótlására”, képzeletbeli felelevenítésére és újraélésére tesznek kísérletet.³² Az egyszerűség kedvéért jelen vizsgálódás keretében a fikciós kifejezést meglehetősen szűk értelemben használom, az explicit fikció azon esetét értve alatta, amikor magában a szövegben is utalás történik arra, hogy annak bizonyos történései pusztán az emberi képzelőerő alkotásai.³³ A bánattal való küzdelem során az elme tudatos „futtatása”, figyelmének a tapasztalt rosszról való elterelése, illetve a kellemes gondolatokkal való lekötése különösen Koháry egymással is szoros kapcsolatban lévő elme- és álomverseiben mutat fikciós jeleget.

A figyelem elterelése mint e verstípus alapvető célkitűzése azonban kevésbé mondható sikeresnek. A kínzó alapszituáció, mely mint tényleges valóság kerül szembe az explicit fikció által megjelenített történessíkkal, folyvást betör a beszélő „máshol” időző tudatába. A valóságelemek beszívargásával így időről időre rések keletkeznek a fikció világán, olykor odáig elmenően, hogy az végül szétrepedezik. Ez történik a bánatot a világi mulatozást emlékezetbe idézésével elűz-

31 Uo., 51.

32 Vö. BALÁZS-HAJDU, „Haza, a magasba: Koháry István jelentőségéről”, *Verso* 4, 1. sz. (2021): 65–73, 65–66; LACZHÁZI Gyula, „Dietetika és költészet a XVII. században”, in *A magyar költészet műfajai és formáitípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, 271–280 (Szeged: SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005), 279–280.

33 Ezeknek a szövegeknek tehát bizonyos elemei a szerzői szándék szerint is fikciósan olvasandók, noha az az alaphelyzet, amelyben a jelzett fikció megteremtődik, mindig reálisként tételzett. A kora újkori irodalom fikciósága kapcsán lásd: PIRNÁT Antal, „Fabula és história”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88, 2. sz. (1984): 137–149; LACZHÁZI Gyula, „A fikcióság a kora újkori magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 2. sz. (2016): 166–177.

ni akaró farsangversben,³⁴ melyben különösen gyengének mutatkozik a képzelet ereje, a valóság és fikció síkja folyvást váltakozik, kontrasztba kerül egymással. Máskor viszont a bánattal vívott kitartó küzdelemben a beszélőnek sikerül a feltörő nyomasztó gondolatokat újra és újra visszaszorítani (*Vasban vert rabnak* [...] *sétálása*).³⁵

Megesik azonban az is, hogy a fikció zárt egészt alkot; ebben az esetben a képzeletbeli jelenetsor a fent említett törések nélkül zajlik le. E típusba tartozik Koháry lakomaverse, melyben az alaphelyzetet a lírai alany gyötrő koplalása képezi.³⁶ A vers beszélője fokenként lép át a reális életviszonyból a képzelet játéka által létrehozott világba. E másfajta valóság ezt követően lassanként kiszorítja a szubjektum tudati teréből a szenvedést okozó realitás világát.

Az ismert terek az emlékképek segítségével újra benépesülnek, élettel telődnek, a beszélő tehát a múlt viszonyait aktualizálja, annak egyes mozzanatait a jelenbe visszaemelve teremti meg a fikció kereteit. A hangulati tetőpontot (41. vsz.) követően azonban hirtelen megszakad a lakoma-ábrázolás folyama, s a kiábrándító valóság képzeleti nyomulnak előtérbe. A rabság körülményei közé visszatérő beszélő a képzelet játéka helyett immár Isten felé fordul, a versbeszéd pedig a mértékletesség keresztény-sztoikus maximájának fejtegetésébe vált át. A szöveg utolsó negyedében így a vers nyitó strófáiban már megjelenő didaktikus-elmélkedő hangnem válik uralkodóvá.

A szintén zárt fikciót megteremtő vadászatvers³⁷ sem nélkülözi a didaxist, noha ezeknek szövegszerűen messze nem juttat akkora szerepet, mint az előbb tárgyalt alkotás. Feltűnő, hogy a didaktikus tartalom ebben az esetben a fikció tárgyául választott tevékenységformát nem elítélő, hanem javalló álláspontból közelíti meg,³⁸ szerkezetileg azonban az argumentumba szorul vissza, s csupán a költemény legvégén jut még némi szerephez. A fikciós keret már a vers elején is érvényesül, így a történetek a kezdetektől fogva a realitás síkján mozgókként tűnnek fel, jobban mondvá tűnnének fel, ha a költemény címe előre nem figyelmeztetne ennek ellenkezőjére. A fiktív eseménysor berekesztése a lakomaversben látott példával ellentétben itt fokozatosan megy végbe. Amikor az illúzió szerteoszlik, a versalany pedig ismét a komor valóság világával találja szemközt magát.

Az explicit fikció tehát a bánattal folytatott küzdelemben csupán ideig-óráig bizonyul hathatós fegyvernek, a beszélő végül mindig menthetetlenül vissza-

34 RMKT 17/16, 94–96.

35 Uo., 133–179.

36 Uo., 67–72.

37 RMKT 17/16, 292–306.

38 Vö. LACZHÁZI, „Dietetika és költészet...”, 275–276.

zuhan a negatív körülmények által meghatározott kiinduló állapotba. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fikció hatástalansága kapcsán felmerő elégtelenség-érzés valójában pusztán az elme imaginatív képességének bizonyos vonatkozásait érinti. Erre utal, hogy már a *Sok óhajlás közben [...] szerzett versek* első ciklusában is felfedezhető az elmetevékenység minőségi differenciálása. Az elme fizikai béklyóktól való szabadsága és képzeletbeli sétálása, illetve a képzelet által megalkotott lakoma-jelenet után egyértelműen kifejeződik az ilyesfajta ellenszerek gyenge hatóereje (vö. RMKT 17/16., 25. sz.). Miután a lakomaversben a képzelet birodalmába menekülő beszélőt a komor valóság tapasztalása kijózanítja („Darab kenyereket s-csobolyó vizemet, im, benyújtják nékem”),³⁹ a világias időtöltések „hívság”-okká minősülnek át, melyekért „törődni, láttya, haszontalan”.⁴⁰ A gondolat ereje mindazonáltal megőrzi jelentőségét, csupán arról van szó, hogy az elme ezt követően más, méltóbb tárgyak felé fordítja figyelmét: a továbbiakban „sétálása” az emberi megismerés számára pusztán támasztékul szolgáló, immár alárendelt funkciójú narratív keretet teremt meg. E váltás megelőlegezésének tekinthető, hogy az explicit fikciót tartalmazó alkotások is gyakran kiegészülnek olyan imaszerű vagy elmélkedő szakaszokkal, amelyek az alaphelyzet megoldását egzisztenciálisan mélyrehatóbb módszert alkalmazva viszik végbe.

A lírai könyörgések szövegtípusa

Az imádság, az Istennel folytatott beszélgetés klasszikus műfaja a korabeli műköltészeti alkotások népszerű szövegtípusa volt. Koháry verseiben a dicsőítő imádsággal szemben a fohász típusa dominál, s egész alkotásokon végighúzódo beszédmodorként éppúgy előtűnik, mint néhány strófányi záró szakasz alakjában. Mindkét formára a *Sok óhajlás közben [...] szerzett versek*ben található a legtöbb példa. A néhány strófát kitevő változat mindig az adott költemény végén szerepel (RMKT 28., 36., 37., 45., 48., 90. sz.), ezek közül érdemes külön kiemelni az utolsóként megjelent, *Descripti versus ex fragmentis...* című kötetben olvasható könyörgést, mivel ez a nyomtatott életművet lezáró végszónak is tekinthető. Az adott költemény egészét meghatározó, szövegszervező erejű fohász olvasható

39 RMKT 17/16, 71.

40 Uo., 73. Ugyanez a felmelekedési folyamat jelenik meg a második ciklusban is, a farsangvers és a húsvétvers kapcsolatában. Vö. HERNÁDY Judit, „A liturgikus év ciklusformáló szerepe Koháry István költészetében”, in *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiesség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, *Lelkiességtörténeti tanulmányok* 28, 55–68 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiesség Kutatócsoport, 2020), 62–65.

a *Sok óhajlás közben* [...] szerzett versek első ciklusa elején (RMKT 17. sz.), a harmadik ciklus végén (RMKT 49., 50.), az ötödik ciklusnak pedig teljes anyagát kilenc „Istenes könyörgés” teszi ki (RMKT 54–62. sz.).⁴¹

Koháry költeményei között viszonylag kevés lírai imádság található, ezek szerepe azonban jóval jelentékenyebb annál, mint amit számszerűleg csekélyebb arányuk első rákintésre sugall. Láttuk, hogy a voltaképpeni alapprobléma az érzésvilág felborult egyensúlyával, a negatív emóciók lelken való eluralkodásával áll kapcsolatban. Ennek hátterében pedig a külső életesemények sorozata húzódik meg. A feloldhatatlan problémát az képezi, hogy a sors befolyásolása kívül áll az eseményeket elszenvető egyén cselekvési hatókörén. A pusztán világi elfoglaltság, melyet esetünkben a fent vázolt explicit fikció példáz, azért sem lehet alkalmas az alaphelyzetből fakadó lelki fájdalmak tartós csillapítására, mert a probléma megoldása helyett csupán arra képes, hogy azt ideig-óráig elkendőzze. A dolgok logikájából tehát az következik, hogy a beszélő afelé forduljon, akinek hatalmában áll a világban zajló események tevőleges befolyásolása.

Az első kötet már említett, lírai imádságokat magában foglaló ciklusa éppen ezt a célt szolgálja. Az *Istenes könyörgések* verssorozata tematikus és formai szempontok alapján három nagyobb egységre osztható, melyek mindegyikében a segítségkérés egy-egy eltérő, egymást mégis szervesen kiegészítő irányulásmódja jut szóhoz. A versfüzér kompozíciója hierarchikusan strukturált, a legmagasabb szinttől halad fokozatosan egyre lejjebb. Az első négy ciklusdarab a transzcendens Szentháromság személyei felé fordul. Az Atyát megszólító költemény a hódolat kifejezését követően az értelmi megközelítést előtérbe léptetve végzi el az evilági problematika teológiai-eszkatologikus szempontú átértékelését. A Fiú-Istenhez és a Szentlélekhez forduló versekben ezzel szemben az érzelmi jelleg dominál. A második csoportba sorolható két vers (*Jesus, Mária*) beszélője az emberi alakot öltött Istenhez és szülőanyjához könyörög. Az utolsó egység még egy szinttel lejjebb lép a hierarchikus rendben, a lírai én fohásza immár emberi közbenjárókhoz fordul, elsőként az égi oltalmazó szerepét betöltő védőszent, Szent István mártír felé, majd a bajba jutottakat megsegítő Páduai Szent Antalhoz intézi szavait. Végül a könyörgések által bejárt ív az őrangyal alakjánál állapodik meg, aki egyesíti magában az égi és a földi segítő aspektusát, s az eddig külsődleges alakokhoz való fordulást egy bensőbb és személyesebb irányulásmód beiktatásával zárja le.

41 A „Némely Istenes könyörgések” megjelölés csak a kötet lajstromában olvasható, a főszövegben mint cikluscím nem szerepel. A nyomtatvány azonban tipográfiai eszközökkel egyértelműen jelzi a verssorozat cikluskénti elkülönülését. RMKT 17/16, 598.

A *Sok óhajlás közben* [...] szerzett versek elején, közvetlenül az *ars poetica* jellegű kötetnyitó költemény és a szintén programatikus jelentőségű, a beszélő életét a szerencse állhatatlanságának példázatává avató szerencsevers után olvasható könyörgést (*Uram Jesus, segilj...*, RMKT 17. sz.) érdemes közelebből is szemügyre venni. A költemény beszédmódja az ötödik strófa utolsó előtti soráig monologikus, a szöveg helyzetrajzzal indít, majd a felvázolt életprobléma értelmezésére tér át. Fontos kiemelni, hogy az elme tevékenysége először még a racionalitás síkján mozog, vagyis evilági perspektívát alkalmaz. Szorosan e jegyhez kapcsolódik nyugalansága („jövése s-menése”) is: világosan látja helyzete reménytelenségét, s éppen ezért keserűségét is jogosnak ítéli meg. A testi-lelki válságállapot konkrét, közvetlen oka ugyan a rabság, ennek bekövetkezése viszont a beszélő szerint már a szerencse „fene dühösség”-ének köszönhető. Az elme tehát elkezd az életeseemény háttérben meghúzódó okok felé fordulni, noha okfejtése egyelőre még megmarad az evilági kereteken belül.

A transzcendens nézőpontra való emelkedés a negyedik strófában következik be. A vers a továbbiakban e vallásos nézőpontot érvényesítve viszi végbe a beszédaktusként is értelmezhető imádságszituáció kibontását. A szöveg imádságsszakasza voltaképpen három kisebb imából tevődik össze: elején és végén egy-egy könyörgés olvasható, középen pedig egy dicsőítés áll. Az első nagyobb egység (1–11. str.) az értelmi tevékenység aszcenzióját és az ennek eredményét képező könyörgést foglalja magába, melyben még némileg világiasabb nézőpont uralkodik, ezt tükrözi, hogy a beszélő kérései földi perspektívában mozognak (pl. „nyavoljám enyhödgyék, inségem lassúdgyék, s-ad nyugtát szivemnek”).⁴² A második szakasz (12–25. str.) könyörgése ezzel szemben – a dicsőítésnek köszönhetően – már eleve transzcendens keretbe illeszkedve fogalmazódik meg. A doxológia révén az elme tárgya szerint is a legmagasabb rendű valóság szemléléséig emelkedik fel, miközben Isten mindent átható jelenlétének, mindenhatóságának és gondviselésének témáját fejtegeti. Világos, hogy éppen Isten e három felidézett tulajdonsága alapozza meg a megszólaló élethelyzetével kapcsolatos bizakodást. A hit szilárd bizonyosságának hangot adó sorokra ezért logikusan következik a „[l]átod hát ügyemet s-világon éltemet, sorsomnak forgását” kezdettel bevezetett, az első egység nyitó strófáinak motívumait is megismétlő újabb könyörgés, melyben a keserűség kiváltója immár nem a konkrét életsituáció, hanem a beszélő korábbi hívságos élete, kérésének tárgyát pedig a földi boldogulás helyett az üdvözülés képezi.

Az eszkatologikus perspektíva beléptetését követően az élethelyzet problematikus jellege lényegében feloldódik, a balsorsától szenvedő beszélő számára azon-

42 Uo., 54.

ban voltaképpen innen kezdődik a feladat nehezebb része: a gondolati tartalomként megfogalmazódó alapelvek gyakorlati életbe való átültetése. Ezt a kitartó munkálkodást jeleníti meg – a későbbiekben még fel-feltűnő fohászok mellett – a meditatív jellegű szövegtípus.

Az elmélkedés mint lelki gyakorlat

A szakirodalom már többször utalt a Koháry-líra elmélkedő jellegére, jóllehet a magyar nyelvű költészetre a moráldidaktikus tartalmak dominanciája miatt kevésbé jellemző a meditatív hangoltság, például Zemplényi Ferenc Rimay János költészete kapcsán sem tartotta igazán alkalmazhatónak e terminust.⁴³ Az elmélkedés kora újkori típusát a külső vagy benső okok kiváltotta válsághelyzet jól elkülöníthetővé teszi a középkori, kontemplatív jellegű változattól.⁴⁴ Mivel Koháryt éltének válságos időszakai ösztönözték versírásra, költeményei alapszituációját mindig egy válságállapot képezi. Ez azonban sokszor csupán a nagyobb kompozíciós egységeket figyelembe véve válik megragadhatóvá, Rimayhoz hasonlóan ugyanis Kohárynál is fontos szerepet kap a moráldidaxis. Míg az epikus jellegű költeményekben az elmélkedő szakaszok folyvást váltakoznak a cselekményes elemekkel és a leírásokkal, addig a rövidebb versekből általában hiányzik a külső cselekményt ábrázoló narratíva, a történetek inkább benső, lelki természetűek. A meditatív szövegtípus bemutatására ezért inkább ezek alkalmasak, de a bennük érvényesülő logika a nagyobb lélegzetvételű alkotásokban is felfedezhető.

A vers vagy az adott szakasz elején jellemzően a negatív érzelmi állapot felvázolása olvasható. A gyakran hiperbolikus eszközökkel lefestett negatív érzelmi tetőpontra általában egy „de” szócskával bevezetett elmélkedő szakasz következik, melyben már az értelmi megfontolások kerülnek előtérbe. A kiinduló szituáció inentől kezdve magasabb perspektívába helyeződik, s kezdetét veszi a kínzó külső körülmények keresztény-sztoikus szemszögű átértelmezése. Mint láttuk, a versszituációk alapproblémáját képező tényezők olyan külsődleges vagy testi adottságok, amelyek befolyásolása alapvetően kívül áll az emberi szubjektum akaratán.

43 ZEMPLÉNYI Ferenc, „Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai: Rimay”, in ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Historia Litteraria 11, 129–146 (Budapest: Universitas, 2002), 133.

44 TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, „II. Rákóczi Ferenc meditációi”, in TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században: Tanulmányok*, Irodalomtörténeti füzetek, 150–196 (Budapest: Argumentum, 2002), 158–159.

A sztoikus tanítás szerint ilyen esetben egyetlen megoldása lehetséges: a rossz-ként tételezett eseményről vagy tapasztalatról alkotott vélemény átalakítása, valódi rossznak ugyanis kizárólag az ember hatalmán belül álló dolgok tartandók.⁴⁵ Ugyanerre az alapelve utal a Koháry-versek beszélője is, amikor azt taglalja, hogy elméje miért nem a vágyott külső körülmények előteremtése érdekében fáradozik („inkább olyanban, van melly hatalmában, fárad minduntalan”).⁴⁶ Az érzésvilág és az akarat helyes irányba történő orientálása az értelmi tevékenység segítségével megy végbe, vagyis a kezdőpontban álló problémát a versalany benső, tudati-mentális jellegű műveletek révén oldja fel. Ezek az átalakító aktusok mindig a gondolkodás rögzült, természetes hajlamokból következő irányulásmódjának korrekcióját célozzák meg. E folyamat eredményeképpen az alapp probléma lényegében felszámolódik („nincs min búsulnom”). A sztoikus tanítások a korszak tendenciáinak megfelelően tehát Kohárynál is keresztény világszemléleti háttérbe ágyazódnak be, abban nyerik el sajátos, etikai cselekvést orientáló funkciójukat.

Különösen árulkodó vonása a *Sok óhajlás közben szerzett verseknek*, hogy az első két ciklus akrosztichonjai úgy is felfoghatók, mintha a lírai szubjektum tömör, önmagukban álló megszólalásai volnának. Noha kisebb számban találhatók köztük fohász jellegű, illetve az egyéni élethelyzetre, vagy az éppen aktuális liturgikus ünnepnapra vonatkozó közlések is, az esetek többségében szentenciózus állításokat fogalmaznak meg: az így szóhoz jutó valláserkölcsi alapelvek és általános igazságok lényegében nem mások, mint a rabság élethelyzetére alkalmazott maximák. A kötet elején álló két versfüzér akrosztichonjainak együttese ilyenformán akár egy olyan egyéni hangvételű, keresztény-sztoikus orientációjú szentencia-gyűjteménynek is tekinthető, amely egybefüggően a kötet lajstromában válik olvashatóvá.

Vajon miért vált e módszer éppen a legszigorúbb fogság időszakában olyan fontossá Koháry számára? Könnyen lehetséges, hogy a költő ismerte valamilyen formáját az ókori filozófia lelkigyakorlatainak,⁴⁷ melyek a látásmód átalakításával az értelem szenvedélyek feletti uralmát tűzték ki célul.⁴⁸ A sztoikusok és a platonikusok számára a *proszokhé* a szubjektum önmagára irányuló folytonos fi-

45 Pierre HADOT, „Lelkigyakorlatok”, in Pierre HADOT, *A lélek iskolája: Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*, ford. CSEKE Ákos, Hit és tudomány 3, 9–62 (Budapest: Kairosz, 2010), 13–14.

46 RMKT 17/16, 73.

47 Ezt az eredetileg Loyolai Szent Ignác munkájából (*Exercitia spiritualia*) származó megjelölést – Paul Rabbow nyomán – Pierre Hadot vezette be. Hadot szerint az antik filozófia egyes módszerei áttértek útján továbbéltek a keresztény századokban is. Pierre HADOT, „Az antik lelkigyakorlatok és a »keresztény filozófia«”, in HADOT, *A lélek iskolája...*, 63–84.

48 HADOT, „Lelkigyakorlatok...”, 12–27.

gyelmét jelentette.⁴⁹ Az éberségnek az Isten előtti jelenlét tudatos megélése is részét képezte,⁵⁰ gyakorlati szempontból pedig magában foglalta „az életszabályok (kanón) meditációját és emlékezetbe vésését: az élet minden pillanatában fel kell idézni azokat az alapelveket, amelyeket az adott körülmények között felhasználhatunk.”⁵¹ E megközelítésmód a gondolkodás mellett az érzelmeknek és a képzeletnek, vagyis a retorika eszközeinek is nagy teret jutott.⁵² Koháry költészete éppen azért tűnik olyan egyneműnek, mert a szövegekben az emlékezetbe vésés szándéka, illetve az alapelvek tudatos alkalmazása miatt bizonyos gondolatok rendre visszatérnek. A beszélő célja e módszerrel az, hogy egész lényét „áthassák azok az érvek és alapelvek, amelyek elválasztják egymástól az igazi és a nem igazi jót, az igazi és nem igazi rosszat”.⁵³

A jóról és rosszról alkotott vélemény tudatos átformálásának szándéka érvényesül a költeményekben megjelenő börtön-képzet vonatkozásában is. A szövegekben folyvást hangot kapó keserűség ellenére a börtön azért formálódik át a versek beszélője számára a bűnbánat színterévé, mivel a bezártságnak és az ínségnek van egy pozitív aspektusa is: együttesük – a szerzetesi cella adottságait felidézve – egy aszketikus életmód külső feltételeit teremti meg („és így mostanában poenitentiában csendessen élhetnek”).⁵⁴

A külső körülmények átértékelődése kapcsán érdemes visszautalni az *otium*ról korábban mondottakra, mivel annak pozitív aspektusa a kereszténység vallási kontextusában szintén megjelent. Szent Ágoston a *De civitate Dei*ben például az *otium*ot a *negotiummal* harmonikusan egyesítő életformát tartja a legideálisabbnak.⁵⁵ A közügyekkel járó elfoglaltságoktól elszakadó szabadidő – a cicerói *otium cum dignitate* mintájára – értékes tevékenységformával telítődve *otiosa dignitasszá*, illetve *otium sanctum*má válhat, ami Szent Ágostonnál az igazság keresését és kontemplációját jelenti.⁵⁶ Petrarca *De otio religioso* (1347–1357) című műve a *De vita solitaria* (1346–1356) intellektuális-irodalmi nézőpontja helyett az *otium* kérdését vallási perspektívából tárgyalja, számára a világi teendők forgatagából magukat kiszakító szerzetesek *otiuma* nem tétlenséget, hanem a világ, a test és az ördög

49 HADOT, „Az antik lelkigyakorlatok...”, 68.

50 Uo., 72.

51 Uo., 73–74.

52 HADOT, „Lelkigyakorlatok...”, 18.

53 Uo., 15 (17. jegyzet). Vö. GÁBOR Csilla, „A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai: Theologia Catholica Latina* 45, 1. (2000): 135–143, 137.

54 RMKT 17/16, 60.

55 Georges FOLLIER, „«Otiosa dignitas»: Une réminiscence cicéronienne dans De nuptiis et concupiscentia I, 2, 2”, *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques* 17, 1–2. (1971): 59–67, 65.

56 Uo., 63.

kísértései ellen vívott küzdelmet jelenti.⁵⁷ A 17. században Mildmay Fane hasonló értelemben, szintén az önvizsgálatra és reflexióra alkalmat adó kontemplatív életforma értékeire hivatkozva beszélt *otium sacrum*-ról (*Otia Sacra*, 1648).⁵⁸ Az *otium sacrum* nézőpontjából, vagyis a kereszténység meditatív-kontemplatív irányulása felől tekintve a világi élet részét képező *negotium* bizonyos mértékig teherre, a valóban lényeges tevékenységektől elvonó, hiábavaló elfoglaltsággá minősül át.⁵⁹ Mint láttuk, a Koháry-versek beszélője is ilyen módon értékeli át rabsága előtti, szabad életét, miközben a börtöncella az Isten felé fordulás és igazság keresésének helyévé alakul át a számára.

Összegzésként elmondható, hogy Koháry verseinek alaphelyzetét a bánat elűzésére és tétlenség elkerülésére irányuló erőfeszítés együttese hozza létre. E kettős célkitűzés érdekében a költő olyan szövegtípusokat alkalmaz, amelyekben a képzelet játéka, az áhítat vagy az értelmi megfontolás mozzanata dominál. Míg a fikció a szenvedő alany számára csupán időleges enyhülést képes nyújtani, addig a *Sok óhajlás közben [...] szerzett versek* elején szereplő könyörgés már a negatív émo- ciók által uralt érzésvilág megtisztítását tűzi ki célul, s az ahhoz történő eljutás legfontosabb attitűdbeli kritériumait is felmutatja. A teológiai megfontolásokat etikai irányulású filozófiai tanításokkal kiegészítő elmélkedések a versek beszélője számára „a hit igazságainak egzisztenciális elmélyítési lehetőségét”⁶⁰ nyújtják, de az adott élethelyzetben alkalmasnak bizonyulnak arra is, hogy a lelkigyakorlat szerepét betöltve terapeutikus módon, a szenvedélyek ellenszereként hassanak.

57 VICKERS, „Leisure and idleness...”, 111–115.

58 Uo., 147.

59 Vö. uo., 112.

60 GÁBOR, „A meditáció a hitgyakorlásban...”, 136.

Kedélybetegség, járvány, babonás gyógyítás

Tanulmányomban a 17–18. századi laikus elit gyógyító kéziratok tanulságait vizsgálom a címben megjelölt témakörökben. Előadásomhoz huszonkilenc kéziratot szöveget tekintettem át az elit laikus gyógyítás emlékeinek az Intra Hungariam sorozatban megjelent kiadásai közül, ezekből tizenhét kézirat tartalmazott a téma szempontjából értékelhető anyagot. A kéziratok néhány genetikusán összefügg egymással, lévén valamennyi a sienai származású, Prágában élő orvos és botanikus, Andreas Mattioli (1501–1577, előbb Ferdinánd, majd II. Miksa orvosa) füveskönyvének leszármazottja. A népes családba tartozik a *Házi patika. Hasznos receptek gyűjteménye* (1663),¹ az *Orvosságos könyv* (1677),² a *Próbált orvosságok leírva* (1684),³ a *Házi patika* (1713)⁴ című kézirat; végül Zay Anna *Orvoskönyve* (1718)⁵. A receptek hasonlósága mellett a szövegegyezéseik nem olyan szorosak, hogy bárhol közvetlen másolásra gyanakodhatnánk.

A művek legfontosabb adatait az 1. tábla mutatja, ennek első oszlopa a mű keletkezési idejét jelöli. A kéziratok egy része nem keltezhető pontosan, ezeknél az RMK módszerével a század végére tettem az abban az évszázadban összeírt, de évhez pontosan nem köthető műveket.

- 1 „Házi patika: Hasznos receptek gyűjteménye, 1663”, in *Próbált orvosságok leírva*, kiad., S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 9 (Máriabesnyő: Attraktor, 2013), 57–101.
- 2 S. SÁRDI Margit, kiad., *Orvosságos könyv, 1677*, Intra Hungariam 13 (Máriabesnyő: Attraktor, 2019).
- 3 „Próbált orvosságok leírva, 1684”, in S. SÁRDI, kiad., *Próbált orvosságok leírva*, 103–111.
- 4 MADÁCH Gáspár és BALASSI Péter, *Házi patika, 1713*, kiad. S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 15 (Budapest–Máriabesnyő: Magyarságkutató Intézet–Attraktor, 2019). E kézirattal kapcsolatos legjobb feltételezés az, hogy 1628-ban Madách Gáspár csehre fordította Mattioli művét, ezt 1675-ben gróf Balassa Péter Zólyomban magyarra fordította, a fennmaradt kézirat másolója 1713-ban dolgozott rajta: ezt ezért Madách–Balassi kéziratnak nevezem.
- 5 ZAY Anna, *Orvoskönyve, 1718*, kiad. S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 18 (Máriabesnyő: Attraktor, 2020).

A táblázat következő oszlopa a mű írójának, másolójának, illetve összeállítójának nevét, vagy ennek hiányában a kézirat címét tartalmazza. Akadnak közöttük ismert nevek, így például Szentgyörgyi János, aki talán Szentgyörgyi Albert felmenője; Váradi Vásárhelyi István, Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina udvari káplánja, aki művét várandós úrnője számára készítette; Zay Anna és Bethlen Kata. A kéziratok többsége nemesi, néhány főúri összeállítótól/fordítótól származik (a Madách–Balassi kézirat, Zay Anna, Bethlen Kata orvosló könyvei); az utóbbi kettőt női, túlnyomó többségüket férfi felhasználó állította össze. Két kéziratnak egyházi személy az összeírója (Váradi Vásárhelyi István és a *Notamenta medicamentist* másoló Asarian Baravits ferences szerzetes).

A harmadik oszlop azt mutatja meg, a kéziratban hány recept, illetve ezekben hány tanács szerepel, ez az előfordulási arány kiszámításához nélkülözhetetlen; mert például Szentgyörgyi⁶ minden tanácsot külön címmel szerepeltetett, de vannak hírhedett zsúfolók, akik receptjeikben számos tanácsot sorakoztatnak föl. Ilyen az *Orvosságos könyv* másolója (616 cím alatt 905 tanács),⁷ a Madách–Balassi kézirat (640 cím alatt 797 tanács),⁸ az *Állatokat és embereket gyógyító fortélyok* (1560 cím alatt 2276 tanács)⁹. Még Zay Annánál is van eltérés, pedig az ő művét olyan másolatból adtam ki, amely a recepteket szinte mind szétbontotta („Ez is arra való”, „Ez is az ellen”). Ha az oszlopban szám nem szerepel, akkor a műből csak válogatás jelent meg, ami persze statisztika készítését lehetetlenné teszi.

A következő oszlop a kedélybetegségekről és a járványos betegségekről adott tanácsok számát, illetve utóbbi arányát is mutatja: a babonás tanácsok összes számát a kézirat összes tanácsához viszonyított százalékarány követi.

A kéziratok a 17. század elejétől a 18. század végéig (a 19. század elejéig) terjedő időszakot fogják át. Ez döntő jelentőségű időszak volt az orvoslás történetében: a 17. században uralkodó, tünetkezelő házi orvoslást a 18. század második felében kezdi kiszorítani az okorvosló, hivatásos szakértelem. 1752-ben írta elő a kormányzat, hogy minden megyének főorvost (*physicust*) kell tartania, bár a rendelkezést aligha hajtották végre mindenütt, mert 1770-ben meg kellett erősíteni. 1770-ben született az orvosok hatáskörét s a közegészségügyet szabályozó rendelet, a *Generale normativum in re sanitatis*. 1787-ben II. József úgy határozott, hogy

6 SZENTGYÖRGYI János, *Testi orvosságok könyve*, kiad. S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 6 (Mária-besnyő: Attraktor, 2013).

7 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*

8 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*

9 S. SÁRDI Margit, kiad., *Állatokat és embereket gyógyító fortélyok, 18. század vége*, Intra Hungariam 17 (Budapest, Mária-besnyő: Magyarságkutató Intézet–Attraktor, 2020).

minden hatáság helyileg maga köteles gondoskodni a betegek gyógyításáról.¹⁰ Úgy tekinthetjük, ezekben az évtizedekben szűnt meg a középkori és kora újkori házi gyógyítás, és adta át helyét a kialakuló, tudományon alapuló orvoslásnak.

Kedélybetegségek

Mint a táblázatból látszik, a kedélybetegségekről nem minden kézirat tartalmaz tanácsokat, még legtöbbet (abszolút értékben) Zay Anna fordítása,¹¹ bár arányát tekintve nagyjából ugyanannyit ad a Madách–Balassi mű,¹² és többet is Váradi Vásárhelyi,¹³ az *Orvosságos könyv*¹⁴ és Tseh Márton.¹⁵

A receptek címei csak a melankóliát nevezik meg orvoslandó bajként, esetleg más neveken (is): „Azki igen bánatos” (Váradi Vásárhelyi, 23. sz.); „Gondolkodó betegség” (*Orvosságos könyv*, 56. sz.). Amint azonban a receptekből kiderül, a melankólia mint betegség tüneteit szélesebben értelmezik, hiszen a *melaina chole* hatása szélesebb a búskomorságnál: idetartozik a melankólia avagy megbolondulás (Zay, 182. sz.), a bolond hagymáz és a belőle származó önkívület („Azmely ember fölötte az melankóliátul esze nélkül kezdene szólanyi”, Madách–Balassi, 376. sz.), valamint ezek származékai: a „mánia, bolondság” (Váradi Vásárhelyi, 33. sz.), az „Elmének fogyatkozása” (Tseh Márton, 43. sz.), szélsőséges példaként „Akit megbabonáznak, és megbolondul miatta” (Zay, 1128.).

Ahogy a betegség azonosításáé, a gyógyítás elvi alapja is a nedvkórtan: „Szelj citromot szeletekre, nádmézeld meg, és úgy egyed: igen tisztítja azt a felforrott és égett vért, amelly melankóliát és szomorú gondolatokat csinál” (Zay, 181. sz.). Nyilván ugyanezért ajánl Váradi Vásárhelyi erős fűszeres bort (223. sz.), az *Orvosságos könyv* főtt rebarbarát (223. sz.), a Madách–Balassi kézirat cukros sült almát (634/a). Durva, de bizonyára nem hatástalan az *Orvosságos könyv* 56. sz. receptje, amely melankólia ellen *folia sennet* ajánl szilvalében: minthogy a szennalevél önmagában is hashajtó, szilvalével kombinálva hatásos orvosság.

10 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 603–610.

11 ZAY, *Orvoskönyve*...

12 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika*...

13 VÁRADI VÁSÁRHELYI István, „Kis patika, 1628”, in S. SÁRDI Margit, kiad., *Próbált orvosságok leírva*, Intra Hungariam 9 (Máriabesnyő: Attraktor, 2013): 13–45.

14 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv*...

15 TSEH Márton, „Miscellanea medica, 1740 k.”, in S. SÁRDI Margit és LOVAS Borbála, kiad., *Hasznos házi orvosságok, 18. század*, Intra Hungariam 16 (Budapest–Máriabesnyő: Magyarságtudományi Intézet–Attraktor, 2019): 29–84.

Különlegesen bonyolult receptet ajánl a Madách–Balassi kézirat (376. sz.) az önkívületig menő melankóliára: hatféle gyógyfűből készült italt és két, egyenként hat-hat hozzávalóból készített borogatást. Tapaszt ajánl az *Orvosságos könyv* is (ebszóló, 133. sz.). Talán rokon receptek a pávagané (Gellén István, 69. sz.)¹⁶ és az aszalt pávamáj (Tseh, 85.) alkalmazásáról szólnak, mindkettőt belsőleg kell alkalmazni.

A drágakő alkalmazása gyógyításra ekkor már unikum, csak Váradi Vásárhelyi javasolja a berillről való borivást (33. sz.). Univerzális gyógyeszköz a *ros solis* ('napharmat', 'napharmatfű'; a rozsólis szó eredeti változata), amelyet Zay Anna több súlyos betegségénél ajánl. Kézirata első bejegyzése is erről szól:

Azt írják e fűről, hogy ha Istentől nem volna kiadatott szentencia: »Por vagy, porrá kell lenned«, aki evvel megszűnés nélkül élne, halált nem kóstolna.” „Azt tartják, hogy ha valaki ennek ötödik esszenciájával élne [...], holtig olyan erőben s egészségben volna, minéműben szokott az ember harminc esztendőben lenni, mert ezzel az orvossággal meggyógyíthatja minden nyavallyáit, akár gyógyítható, akár gyógyíthatatlan légyen (1. és 1076. sz.).

Egészségben azonban úgy tűnik, a kedélybetegségek kevésbé nyugtalanították a receptek íróit és másolóit.

Járványos betegségek

Járványos betegségekről kilencvenegy tanácsot találtam, és belőlük mindössze egy, Szentgyörgyi¹⁷ 375. sz. receptje készült kolera ellen, ami nem csoda, hiszen a világméretű kolerajárványok csak 1817-től jelentkeztek, Európában csupán 1829-ben írták le a betegség megjelenését (addig a járvány Ázsiában, Indiában maradt). Azelőtt a kolera szóval a kóros hányással, hasmenéssel járó betegségeket (vérhas, epehányás) nevezték meg. Szentgyörgyi is általában ajánlja receptjét „kolera és sár ellen”, nevezetesen a borkővel főtt fahéjat, amely „megtisztítja az gyomrodát”. A pestisről azonban kilencven tanács szól, abból hetvenkettő 18. századi. Ez is érthető, ha tudjuk, hogy 1700 és 1743 között 10 év, az időszaknak majdnem egy-

16 GELLÉN István, „Orvosságos könyv mindenféle nyaval[y]ákról, embereknek betegségekről, 1714”, in S. SÁRDI Margit és LOVAS Borbála, kiad., *Hasznos házi orvosságok, 18. század*, Intra Hungariam 16 (Budapest–Máriabesenyő, Magyarságkutató Intézet–Attraktor, 2019), 9–24.

17 SZENTGYÖRGYI, *Testi orvosságok könyve...*

negyede számít pestisesnek, és az emberveszteség is rendkívül nagy (1708–1711 között mintegy négyszázezer, 1738–1742 között mintegy háromezrezer halott; az 1709-es évi járvány nem volt ilyen kiterjedt). A 18. században sokasodnak a pestiskézikönyvek, és a karanténintézkedések is szakszerűvé válnak: megjelenik bennük a vesztégzár, a járványkórházak, a pestisorvosok, a járvány előtt a betegek és az elhalálozottak szigorú vizsgálata, nyilvántartása, a járvány alatt a fertőzött házak lezárása, a bennük élők, az árvák, koldusok közpénzen való táplálása, a szegények ellátása ingyenes gyógyszerrel, a fertőtlenítés, a halottak elszállítása és eltemetése, a nyilvános gyülekezések betiltása.¹⁸ A pestis megelőzésének, gyógyításának ügye, mondhatni, társadalmi üggyé vált.

A pestisről szinte minden recepteskönyvnek van mondanivalója, de senkinek annyi, mint Zay Annának,¹⁹ aki hatvan tanácsot szentelt a témának (ez a tanácsai 4%-a), méghozzá egy tömbbe rendezve; ő pestisregulákat is közölt, bizonyára nyomtatott forrás alapján, vagyis ez nem az elit laikus gyógyítás szövegemléke. A receptírók többnyire nem határozták meg a recept alkalmazásának időszakát, csak egyes 18. századi recepteknél fordul elő, hogy tudni lehet, a recept a pestis megelőzésére (*Hasznos házi orvosságok*, 68. sz.;²⁰ Madách–Balassi, 62., 634. sz.;²¹ *Állatokat és embereket...*, 91. sz.²²) vagy gyógyítására (Madách–Balassi, 463. sz.), esetleg mindkettőre szolgál (Zay, 1072. sz.; Tseh, 120. sz.²³). Ahol az alkalmazás időszaka meg van jelölve, a következő tagolás alakítható ki:

megelőzésre:	füstölésre	2
	belsőleg	1
	magával hordozni	1
gyógyításra:	belsőleg	6
	külsőleg (rákötni, bekenni)	10

Zay Annánál a tagolás ennél finomabb:

18 ŐRI Péter, „A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon”, *Történeti Demográfiai Évkönyv* (2005): 115–162.

19 ZAY, *Orvoskönyve...*, A receptek: 1050–1109. sz.; a pestisregulák: 1110. sz.

20 „Hasznos házi orvosságok”, in S. SÁRDI Margit és LOVAS Borbála, kiad., *Hasznos házi orvosságok, 18. század*, Intra Hungariam 16 (Budapest–Máriabesnyő: Magyarságkutató Intézet–Attraktor, 2019), 85–101.

21 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*

22 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*

23 TSEH, *Miscellanea medica...*

megelőzésre:	füstölésre	5
	szájban tartani	3
	szagolni	4
	belsőleg	17
gyógyításra:	belsőleg	19
	külsőleg	13

A betegséget a kor betegségfelfogása szerint egyrészt a káros anyag eltávolztatásával igyekeztek orvosolni: izzasztás által²⁴ vagy valamilyen kenéssel, flastrommal méregtelenítve;²⁵ érvágás csak egy ízben bukkan föl, Gellén Gergelynél²⁶ (plusz még a Zay Anna által megörökített hivatalos pestisregulákban²⁷). Másrészt a tünetet (nyirokcsomók daganata, „pestises fakadék”, „pestis csomója”) igyekeztek megszüntetni: érlelőt javasolnak, mint egy kelésre (Szentgyörgyi,²⁸ 310. sz.; Zay, 1099. sz.), vagy kifakasztani igyekeznek („kiszívja a mérget, és kifakasztja”, Zay, 1087. sz.). Különleges az *Állatokat és embereket gyógyító...* című, viszonylag késői receptskönyv²⁹ két javaslata: ez a receptíró a pestis megelőzésére a dögös áert ajánlja megtisztítani úgy, hogy *galganum* (gyantaféle), kénkő, bürök és szarvak porából „lövöldözz az áerben hajnalban és estve” (91. sz.); és ő az egyetlen, aki a gyógyításra javasolt ital mellett szükségesnek tartja „ájtatossan Istennek imádkozni” (946. sz.).

A felhasználni javasolt anyagok szinte mind gyógynövények, néhány ásványi anyag (só, mész) és egy-két állati hozzávaló (pók, légy, szarvasbogár) bukkan föl, ezeket csak külsőleg kell alkalmazni. Kétszer excrementum is előfordul: magad vizelete (Zay, 1102., 1103. sz.). A használni javasolt anyagok gyakoriságát a 2. tábla mutatja. A leggyakoribbak:

ruta és zöld ruta	17
dió	15
fenyőmag	13

24 „Az az orvosság izzadás által minden mérget avagy pestist kiűz Isten segedelme által, és meggyógyul az ember”, ZAY Anna *Orvoskönyve...*, 1075. sz.

25 „minden mérgét kiszíja”, *Notamenta medicamentis...*, in S. SÁRDI és LOVAS, kiad., *Hasznos házi orvosságok...*, 103–130, 125. sz.

26 GELLÉN Gergely, *Orvosságos könyve, 1680*, kiad. S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 11 (Máriabesnyő: Attraktor, 2017), 394. sz.

27 ZAY, *Orvoskönyve...*, 1110. sz.

28 SZENTGYÖRGYI, *Testi orvosságok könyve...*

29 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*

füge	12
terjék	11
fokhagyma	9
pók és mérges pók	9
angelika és gyökere	8
só	7
bors	6

A hordozó- vagy oldóanyagként alkalmazott bort, ecetet, borecetet, égett bort, faolajat stb. nem tekintettem hatóanyagnak, és nem tartottam számon.

A terjék gyakorisága érthető, hiszen azt általános ellenmérégnek tartották, és a pestist is mérgeanyag felhalmozódásának tekintették. Zay Anna egy receptje ezt meg is magyarázza: ha a galambot kettévágva ráteszik a pestis csomójára, és megzöldül, „a’ nem egyéb, hanem csak mérég” (1098. sz.). A receptek egy része egyaránt hasznos mérég és pestis ellen.³⁰

A ruta, dió, fenyőmag, füge két recept gyakori előfordulásának köszönheti népszerűségét, némi változtatásokkal, egy-két további adalékkal. Az egyik (ruta, dió, füge, fenyőmag) előfordul Szentgyörgyi Jánosnál,³¹ a *Házi patikában*,³² az *Orvosságos könyvben* (itt vers alakban³³), Gellén Istvánnál,³⁴ Zay Annánál,³⁵ a Madách–Balassi kéziratban;³⁶ ez utóbbi a receptet doktor Mártonnak tulajdonítja, akiben talán joggal Borosnyai Mártont sejtjük. (Tőle Bethlen Kata is följegyez egy latin nyelvű receptet, majd csaknem ugyanazt magyarul cselédek számára; ennek hozzávalói nem egyeznek meg a doktor Márton recept összetevőivel.)³⁷ A másik népszerű recept a fokhagyma, füge, kovász, oltatlan mész, mérges pók,

30 ZAY, *Orvosságos könyv...*, „mérég ellen nem kisebbet használ, mint a terjék”, 575. sz.; „Zsálya is igen jó pestis ellen, mert minden mérégnek ellene áll, úgy a pestises áérnek is”, 1070. sz.; „Dög és mérég ellen”, 1107, 1079. sz.

31 SZENTGYÖRGYI, *Testi orvosságok könyve...*, 261. sz.

32 S. SÁRDI, *Házi patika: Hasznos receptek gyűjteménye...*, 138. sz.

33 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*, „Mérég és pestis ellen: Hús rutalevelet sóval egy hévvel, / Ismét hét dióval s három kis figével, / Öszvecsinálj szépen, s hogy nap feljött, ezzel / Él, magad megóvjad [?], meg ne halj méreggel”, 563. sz.

34 GELLÉN, *Orvosságos könyv...*, 81. sz.

35 ZAY, *Orvosságos könyv...*, 1060, 1067, 1079, 1082, 1108, 1101. sz.

36 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 353. sz.

37 BETHLEN Kata, *Orvosló könyve, Anno 1737*, kiad. S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 4 (Máriabesnyő: Attraktor, 2012), 221. sz.

ruta, terjék, timsó kombót javasolja, ezt tartalmazza az *Orvosságos könyv*,³⁸ Gellén Gergely,³⁹ Gellén István (81. sz.), Zay Anna (1087, 1095. sz.) kézírata.

Unikum a középkori, mitikus eredetű *mithridatum*, a mindenre gyógyszer, alig-ha elkészíthető bonyolultságú, száz hozzávalós recept (Madách–Balassi, 463. sz.).

A sok recept között csupán Zay Anna tartotta fontosnak, hogy receptjei hatásosságát bizonyítsa, s nem csak a kipróbáltság tanúsításával („Sokszor próbálták ezt az orvosságot”, 1078. sz.; „Próbált és bizonyos”, 1092. sz.; „Ez is sokakon próbáltatott orvosságnak olvastatik”, 1094. sz.), hanem tekintélyekkel is: „Egy királynak halála után találták az írási között ezt az orvosságot, melyet bizonyosnak írának” (1067. sz.); „Egy király ezzel élt, és írásban hagyta” (1082. sz.). A *ros solis* hatásosságát is az „azt írják”, „azt tartják” bizonyítja.

Összehasonlításként ejtsünk szót a Zay Anna által megörökített pestisreguláról (1110. sz.), amely, mint mondtuk, bizonyára nem az elit laikus közeg, hanem az orvosi szakma felfogását tükrözi. Az első szabály, amit közöl, a jól ismert *cito, procul, tarde* (gyorsan, távol, lassan). A következő szabály az első pillanatban elismerést kelt határozottságával: „A pestises helyen lévő emberekkel[l] a társalkodást teljességgel el kell távoztatni, azért sem levél, sem pedig akármely dolog-avagy személybeli közösülést nem kell tenni” – ám a mondat folytatása már korántsem ilyen szigorú: „hirtelen avagy füstölés nélkül”. Mert, mint lentebb kiderül, füstöléssel és egyéb óvintézkedésekkel mindent szabad. Az óvintézkedések a gyógyfüvekből készült italok fogyasztásában, az udvar, a ház füstölésében, gyógyfüvek vizébe mártott szivacs nyakban, illetve hónaljban hordásában, azon keresztül lélegzésben merülnek ki. Így már szabad az emberekkel társalkodni, templomban és „akárhon” lenni.

A betegség gyógyítása a gyors és kíméletlen érvágással kezdődik (a szokásosnál bővebb mértékben, akár egy nap kétszer is), és ugyanilyen kíméletlen hányatással, hashajtással folytatódik. Közöl patikarecepteket is, a felnőtteknek valót már tíz év fölötti gyermekeknek is lehet alkalmazni, de közöl hat, sőt egy éven felülieknek szánt arányúakat is; valamennyi recept a borkő és hánytató borkő adagolásából áll. Ezt ismét érvágás, majd izzasztás követi, ezután a gyógynövényes italok ivása, szagolgatása következik. Ezt letudván kaphat a beteg levest és/vagy lágytojást. Külön közöl a gyerekek és a szegények számára hashajtó javallatokat (rebarbara, szilvalé és ebtejfű), bár megjegyzi, hogy a hányatás jobb. „Mindezeket aki cselekeszi, az Úr nevében meggyógyul” – zárja optimistán.

38 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*, 416., 585. sz.

39 GELLÉN, *Orvosságos könyv...*, 327. sz.

Szögezzük le: a laikus gyógyítás ilyen drasztikus, emberpróbáló gyógymódot sehol nem javasolt.

És még egy fontos megfigyelés. A pestis elleni receptekben sehol egyetlen babonás jellegű sem akad. (Hogy mit tekintek babonásnak, azt a következőkben vázolom.)

Babonás receptek

Ezelőtt bő tíz évvel egy folklórkonferencián már tartottam előadást (és utána jelent meg tanulmányom) a mágikus gyógyító receptekről;⁴⁰ ekkor tizenöt kéziratot vizsgáltam meg e szempontból, olyan időben, amikor e kéziratok még nem voltak kiadva, s közülük kettő ma sincs. (A néprajzkutatók ellenezték a mágikus megnevezés használatát, így a babonás jelzőt használom.) E vizsgálatnál alaposan kidolgozott szempontrendszert érvényesítettem, amely a recept funkcióját, célját, alapanyagait, a babonás körülmények mibenlétét, ezen belül az idő, a sorrend, a szín, a mérték, a szám, az eszköz, az anyag, a hasonlóság, az eljárás faktórait mind figyelembe veszi.

Az akkor kiderített összefüggésekre, adatokra nem térek ki. Viszont – most már kiadott szövegekre támaszkodva – meg tudom határozni a babonás tanácsok arányát a kéziratok összes tanácsához mérve, ez pedig lehetővé teszi a receptek mögött álló gondolatrendszer alakulásának nyomon követését. Kitűzött célom az, hogy a babonásnak nevezhető receptek mögötti célt, kívánságot megvizsgáljam, megtaláljam.

Hogy meghatározhassam a babonás tanácsok arányát, újfent körvonalaznom kell, mit fogok babonásnak tekinteni. Az, hogy egy anyag vagy eljárás ma alkalmatlannak látszik a gyógyításra, nem objektív szempont: részben ismereteink nem elegendők ennek megítéléséhez (senki nem tudja például, a reszelt szarvasszarv alkalmas-e, teszem azt, bőrgyulladás kezelésére), részben az alkalmazott anyagoknak olyan végtelen skálája keletkezik a székfűtől a reszelt szarvasszarvon át a bezoárkőig, ahol nem tudjuk megvonni a határt, hol végződik az orvosló és hol kezdődik a babonás eljárás. Ezért a magam számára a következő alapelveket fogadtam el:

40 S. SÁRDI Margit, „Mágikus gyógyító eljárások 17–18. századi kéziratok recepteskönyvekben”, in *Mágikus és szakrális medicina*, szerk. PÓCS Éva, Tanulmányok a Transzcendensről 7, 524–545 (Budapest: Balassi, 2010).

- Bármilyen haszontalannak, akár károsnak tűnik ma egy eljárás, nem nevezem babonásnak, ha a beteg a gyógyszerközzel szoros kontaktusba kerül (pl. lenyeli, beszívja, bedörzsöli), de babonásnak nevezem, ha nem jön létre fizikai hatáson alapuló kontaktus (párnája alá teszi, nem oldódó anyagról iszik, tenyerébe szorítja).⁴¹
- Babonásnak tekintem, ha a recept indokolatlan kikötést tartalmaz:
 - az időpontot illetően (pl. az utasítás, hogy áprilisban kell szedni egy nőt, nem babonás, de babonás, ha Szent Györgykor vagy április 15-én kell szedni);
 - a sorrendet illetően (első szántáskor, amikor először kimégy, először látod);
 - a nemet illetően (fiúgyermek magzatburka, lánygyermeket szoptató asszony teje);
 - a színt illetően (sárga kakas, fekete kutya);
 - a számot illetően (pl. az utasítás, hogy végy be belőle háromszor, nem babonás – ezt a mai orvosságok is gyakran előírják –, de babonás, ha előírja, hogy háromszor forgasd meg stb.);
 - a mértéket illetően (ugyanakkora karót végy, ugyanannyi bort ihat meg);
 - az eszközt illetően (a nevetlen ujjaddal tedd);
 - az anyagot illetően (mennykőütött fa, csudakő stb.);
 - az eljárást illetően (pl. az éhomra kifejezés nem babonás, ha a bevett gyógyszerre vonatkozik – azt a mai gyógyszerek is előírhatják –, de babonás, ha a kikötés okatlan, pl. kasnak való vesszőt éhomra vágj, kast éhomra köss).
- Babonásnak tekintem a hasonlóság alapján történő eljárásokat:
 - a hím–nőstény megfelelést (férfinak hím, nőnek nőstény állatból venni az anyagot);
 - a lefelé–fölfelé megfelelést (pl. „ha azt akarják, hogy alol laxáljon, hát aláfelé kell ásni, ha pedig azt akarják, hogy felül, felfelé”, Bethlen Kata;⁴² *Orvosságos könyv*⁴³);
 - a hasonelvűséget (pl. verébkártétel ellen verébfiakkal védekezni, *Házi patika*;⁴⁴ sárgaság ellen sárgadinnyével, Madách–Balassi⁴⁵);

41 Ugyanakkor nem tekintem babonásnak például a párna alá tett anyagot, ha a recept a hatást valamilyen kontaktussal magyarázza: „Jó az sáfrányos tárkont a feje alá tenni az betegnek, elaloszik az szaga erejítől” (SZENTGYÖRGYI, *Testi orvosságok könyve...*, 365. sz.).

42 BETHLEN, *Orvosló könyve...*, 222, 226. sz.

43 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*, 141. sz.

44 S. SÁRDI, *Házi patika...*, 112. sz.

45 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 323. sz.

- a helyettesítést (pl. sárgaság ellen a beteg vizeletével kevert kását az ebnek adni: az eb meghal, az ember meggyógyul, Madách–Balassi, 238. sz.).

Babonásnak tekintettem a recepteket akkor is, ha célkitűzésük lehetetlen, ilyen pl. a Mattioli-kéziratcsaládra oly jellemző vágyteljesítő receptbokr: hogy senki ne lásson téged (Szentgyörgyi⁴⁶), hogy szablya ne fogjon (uo. 383. sz.), hogy úgy láss éjjel, mint nappal (*Hasznos házi orvosságok*⁴⁷). E csoportba soroltam azokat a recepteket is, amelyeknek célkitűzése nem lehetetlen, de szembeszökő az irrelevancia a cél és az eszköz között: ilyenek a Mattioli-kéziratcsaládra szintén jellemző szerelmi tanácsok, pl. hogy mezítelen járjon előtted az asszony (Szentgyörgyi, 378. sz.; a cél nem elérhető, csak nem nyúlepével kent gyertyabél a releváns mód), hogy szeretni fog, ha a fecske nyelvét a nyelved alá téve csókolod, vagy sikerül a Vénusz játéka, ha a macska szakállát a bal karod alá teszed (*Hasznos házi orvosságok*).

Számos, ma különösnek hangzó tanácsot azonban önmagában nem tekintettem babonásnak, ha egyéb babonás elem nem állt mellettük, így például a nevezetes számokat (9 korty, 9 szál sáfrány, 7 szem mag), a drága anyagokat (ébenfa, mágneskő), nekünk elriasztó hozzávalókat (nyúlbugyó, cserebogár, holt ember csontja, szarkaagyvelő), a nevezetes napokat, ha azok érthető időszakot jelölnek (Szent György és pünkösöd között),⁴⁸ aprólékosan megadott időpontokat (kedden reggel, mielőtt a nap felkél), körülményeket (keresetlen, alku nélkül, ne tudja stb.).

A babonás receptek túlnyomórészt a gazdaság és egészség megőrzését, javítását célozzák.

A gazdaságra vonatkozó témákban az állatgondozásra, növénytermesztésre, puska- és méhtartásra, hal- és vadfogásra szánt recepteket különítettem el, ezeket követik a ház és csűr (bor és élelmiszer tárolása, tűz, kártevők, élősködők ellen való) receptjei, az életminőség cím alatt a részegség és kopaszság ellen, borivásért, szép hangért-hajért stb. írott, az időjárás cím alatt a jégről és árvívről szóló receptek (3. tábla).

E témában a *Házi patika* c. kézirat⁴⁹ kivételes, amelynek receptjei nagy számban (25,7%) ígérnek jó termés, gazdag állatállomány, biztonság és kellemes élet elérését. A témakör legnagyobb meglepetése, hogy míg a puska- és méhtartás re-

46 SZENTGYÖRGYI, *Testi orvosságok könyve...*, 379. sz.

47 S. SÁRDI, *Hasznos házi orvosságok...*, 10. sz.

48 Zay Anna meg is indokolja: „Zöld diót (míg meg nem keményedik, tudniillik Szent János nap tájba)”, ZAY, *Orvoskönyve...*, 1177. sz.

49 S. SÁRDI, *Házi patika: Hasznos receptek gyűjteménye...*

ceptjei gyakorlatilag mind babonás jellegűek, a ló tartás nem az. A lógondozásra, -gyógyításra szolgáló nagyszámú recept között a 17. században csupán a két régies anyagot tartalmazó kézirat közöl effélét, a *Házi patika* egyet (258. sz.), Gellén Gergely kézírata⁵⁰ négyet, rajtuk kívül az *Orvosságos könyvecske*⁵¹ hatot; a 18. században csak az *Állatokat és embereket gyógyító fortélyok*,⁵² az viszont nagy számban. A boráskodásról is csak két babonás recept akad (Tseh,⁵³ *Állatokat...*, 852. sz.). Talán úgy voltak ezzel, mint mi a horoszkópokkal: eljátszunk vele, de nemigen hisszük. A puskával, méhtartással lehetett játszani, a ló és a bor azonban nem játék, ott valóságos hatásra törekedtek.

E témának is megvannak a maga sikerreceptjei: legnépszerűbb a szúnyog ellen ló üstökéből kihúzott szál (*Házi patika*, 96. sz.; Gellén I.,⁵⁴ Madách–Balassi;⁵⁵ *Állatokat...*, 1299. sz.), valamint a „Békák hogy hallgassanak” recept, amelyre a mennyitő követ ajánlják (Szentgyörgyi;⁵⁶ *Házi patika*, 43. sz.; Madách–Balassi, 135. sz.; az *Orvosságos könyvecske* ugyanerre az ekevasról való földet látja jónak, 198. sz.). Számos recept szól arról, hogyan lehet a részegség és részegesség ellen védekezni, az ajánlatok között háromszor fordul elő a szőlőtőkén termett gomba (Szentgyörgyi, 253. sz.; *Állatokat...*, 199., 806. sz.).

Tulajdonképpen meglepő, hogy az embergyógyító receptek között milyen kevés az, amit a saját kritériumaim szerint babonásnak nyilváníthatok. Csupán három kéziratban van számottevő mennyiségű babonás embergyógyító recept: Váradi Vásárhelyi Istvánnál 6,5%, a Madách–Balassi kéziratban 9,78%, az *Állatokat és embereket gyógyító...* kéziratban 3,7%. Ha az ajánlott hatóanyagokat megnézzük (4. tábla), látunk valamelyes változást az idő függvényében. Ezt a csoportot kettébontottam aszerint, hogy az ajánlott anyaggal a beteg szoros érintkezésbe kerül (megeszi, beszívja, bedörzsöli), vagy hatásos érintkezésre nem kerül sor (tenyerébe szorítja, párnája alá, cipőjébe teszi). Hozzáteszem, az állati és emberi anyag alkalmazása nem feltétlenül visszatetsző, lehet az tej, szőr vagy bőr is (ám eléggé riasztó az *Orvosságos könyvecske* által javasolt, hóhértól vett emberszív⁵⁷ és az *Állatokat...* kéziratban

50 GELLÉN, *Orvosságos könyve...*

51 S. SÁRDI, kiad., *Orvosságos könyvecske*, in S. SÁRDI Margit, kiad., *Mindenféle orvosságoknak rendszere*, Intra Hungaricum 8 (Máriabesnyő: Attraktor, 2013.) 42–83.

52 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*

53 TSEH, *Miscellanea medica...*, 248. sz.

54 GELLÉN, *Orvosságos könyv...*, 6. sz.

55 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 225. sz.

56 SZENTGYÖRGYI, *Testi orvosságok könyve...*, 377. sz.

57 S. SÁRDI, *Orvosságos könyvecske...*, 337. sz.

szereplő, szintén hóhértól beszerezett emberi csont, 588. sz.). A szent tárgyak között oltári stóla, oltárról való koszorú, szentelt víz, szentelt mirha és tömjén fordul elő.

Ha a két különleges ízlésű kéziratot, a Madách–Balassi és az *Állatokat és embereket gyógyító...* kéziratot nem tekintjük, a 18. századi kéziratoknál látszik némi különbség: a hatóanyaggal való szoros érintkezésre kevesebb kézirat ajánl állati és emberi hozzávalót, és a szent tárgyak alkalmazása eltűnik. A drágakövek javallása is majdnem teljesen megszűnik, csupán a drága anyagok használata őrzi a nyomát, a 18. században az is ritkán (csupán Zay Annánál akad egy), de azokat is inkább szoros érintkezés nélkül javasolják. A hagyományos receptanyagot őrző két kéziratban e jelenség nem érvényesül, ezekben jócskán előfordul állati, de emberi hozzávaló is, és tobzódnak a drága, különleges anyagokban (Madách–Balassi: selyem, kláris, elefántcsont, unikornisszarv, gyöngy, arany és aranyfonal; az *Állatokat és embereket orvosló...* kéziratban: arany és aranyfonal, selyem, meteorkő).

Az eljárások elvi alapja mindkét csoportban hasonló. Uralkodik a hasonlóságon alapuló gyógyítás: sárgaság ellen sárga selyem,⁵⁸ sárgadinnye⁵⁹ és sárga kakas,⁶⁰ torokfájás ellen farkasgégén át inni,⁶¹ gyomorfájás ellen farkasgyomor,⁶² hasfájásra farkasbél,⁶³ hólyagproblémákra kecskehólyag,⁶⁴ tüdőbetegség ellen farkastüdő,⁶⁵ farkasfene ellen farkashús,⁶⁶ kígyó ellen kígyóhagyma,⁶⁷ kőbántalom ellen kaszakő,⁶⁸ gutaütés ellen mennyütő kő (meteor)⁶⁹. Átlátható a szimbolika, miért ajánlatos férfiúi bajokra (legyenek azok férfiaságra vonatkozók vagy urológiai természetűek) szarvascsont, fűrőlyuk lyukán át vizelni,⁷⁰ vagy miért jó női bajokra a ló- és hódhere.⁷¹ Gyakori a hím–nőstény megfelelés is, pl. férfinak mén, nőnek

58 S. SÁRDI, *Orvosságos könyvecske...*, 315. sz.

59 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 323. sz.

60 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 826. sz.

61 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*, 211. sz.; MADÁCH Gáspár és BALASSI Péter, *Házi patika...*, 193. sz.; S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 1322. sz.

62 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 192. sz.

63 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 700. sz.

64 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*, 288. sz.; S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 1084. sz.

65 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 268. sz.; S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 1416. sz.

66 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 1078. sz.

67 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 954. sz.

68 TSEH, *Miscellanea medica...*, 69. sz.

69 S. SÁRDI, *Házi patika...*, 62. sz.; MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 172. sz.; S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 676. sz.

70 S. SÁRDI, *Orvosságos könyvecske...*, 220. sz.; *Orvosságos könyv...*, 310. sz.; GELLÉN, *Orvosságos könyve...*, 310. sz.; TSEH, *Miscellanea medica...*, 99. sz.

71 *Receptek könyve*, 17. sz. in S. SÁRDI, kiad., *Próbált orvosságok leírva*, Intra Hungariam 9 (Máriabesnyő: Attraktor, 2013), 113–115, 1. sz.; MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 497. sz.

kanca, férfinak ártány, nőnek koca szolgáltatja a gyógyanyagot.⁷² Többször előfordul a helyettesítés: sárgaság ellen a beteg vizeletével kevert kását az ebnek adni: az eb meghal, a beteg meggyógyul.⁷³

Ebben a csoportban is előfordulnak csudakövek, de nem egyforma betegségekre (fecskető: Váradi Vásárhelyi,⁷⁴ Gellén Gergely;⁷⁵ gólyakő: *Orvosságos könyv*⁷⁶), nagyobb számban azonban a vágyteljesítő tanácsoknál jelennek meg, s ott kapunk irányítást arra is, hogyan lehet ezekhez hozzájutni. Jellemző Váradi Vásárhelyi arisztokratizmusára, hogy ezt az információt csak kivételes emberekkel óhajtja közölni: „Ez követ mint kell szerezni, uly [oly] embernek megmondhatom, de nem mindennek kell tudni azt”.

A vágyteljesítő tanácsok valójában csak a 18. században szaporodnak meg, előtte elszórva három kéziratban áll egy kevés; még az oly konzervatív Madách–Balassi kézirat⁷⁷ is csupán egy rontás elleni tanácsot tartalmaz. Nagy arányban van jelen Gellén Gergelynél (13%)⁷⁸ és a fiánál⁷⁹ is, bár ez utóbbi szemelvényes kiadás lévén, ezt számokkal nem tudom megmutatni. Igen nagy arányban, 20%-ban jelenik meg a *Hasznos házi orvosságokban*,⁸⁰ és bár csak 4,6%-ban az *Állatokat és embereket orvosló...* kéziratban,⁸¹ nagy terjedelme miatt ez hatalmas számot eredményez (103), így mégiscsak ez látszik a leggazdagabb forrásnak.⁸²

A vágyteljesítő receptek tematikája éppoly határtalan, mint az emberi vágyaké, de azért meglátszik a kor a vágyakon. A fogság és ellenség elleni tanácsok a 18. században eltűnnek, megjelennek helyettük újak: hogy perben mindig győzedelmes légy, hogy játékban mindig nyerj, hogy korcsmán az italod jól keljen, vagy (ellenlábásodé) ne keljen el.

A legnépszerűbb vágyteljesítő tanácsokat listába szedtem (5. tábla). Mint látszik, a két Gellénnek és az *Állatokat és embereket gyógyító...* kéziratnak minden té-

72 S. SÁRDI, *Házi patika: Hasznos receptek gyűjteménye...*, 1. sz.; *Orvosságos könyvecske...*, 279. sz.; MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 26, 418, 571. sz.; S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 738, 755, 757, 1550. sz.

73 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*, 238. sz.; S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*, 561, 1304. sz.

74 VÁRADI VÁSÁRHELYI, *Kis patika...*, 15. sz.

75 GELLÉN, *Orvosságos könyve...*, 546. sz.

76 S. SÁRDI, *Orvosságos könyv...*, 223, 343. sz.

77 MADÁCH és BALASSI, *Házi patika...*

78 GELLÉN, *Orvosságos könyve...*

79 GELLÉN, *Orvosságos könyv...*

80 S. SÁRDI és LOVAS, *Hasznos házi orvosságok...*

81 S. SÁRDI, *Állatokat és embereket...*

82 S. SÁRDI, „Bűbájok és varázslatok egy XVIII. század végi orvosló kéziratban”, *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7 (Budapest: reciti, 2019): 105–109. https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/13_SardiM.pdf.

mához volt mondanivalója. A használandó anyagok között alig van növényi, szinte mind állati eredetű. Legnépszerűbb a csudakő (14 előfordulás), Szentgyörgyiné és Gellén Istvánnál 2-2, Gellén Gergelynél és az *Állatokat és embereket gyógyító...* kéziratban 5-5 ízben fordul elő; 1714 után már csak ez utóbbi kéziratban. Ezek a tanácsok gondosan elmagyarázzák, hogyan juthatunk hozzá: általában úgy, hogy egy madártojást kiveszünk a fészekből, megfőzzük, és visszatesszük. Az anyamadar hoz egy varázskövet, hogy a tojást megelevenítse, s azt elkobozzuk. Legtöbbször a holló szerepel a receptekben (7), kétszer a galamb, a banka, egyszer a szajkó és a páva (hozzáteszem, egyszer hangya is). A csudakő mellett a másik csodás eszközt úgy kapjuk, hogy egy különleges állatot (kígyó, fecskefiú, fekete kakas) megölünk, és különleges helyen/módon eltemetünk, majd meghatározott idő elteltével azon a helyen aranygyűrűt/keresztet találunk. A művet gyakori velejárója, hogy „egy kis ember utánad kiált, de vissza ne tekints”.

Nagy kérdés, hogy a korabeli olvasók mit hittek el a tanácsokból. Várad 44. sz. receptje mellé más kéz odaírta: „Babona.” Gellén Gergely maga védekezik a babonás varázslás vádjá ellen. A könyv elején az olvasónak írt verse valójában intelem, hogy az érdekesség végett összegyűjtött praktikákkal senki ne éljen: a könyvből merített jót kövesse. A kötet vége felé egy helyütt ezt jegyzi be: „Ezeket és ezekben sokak<vel>[at] nem úgy írtam, hogy ezt elkövetném vagy követni akarnék, hanem hogy ezek közül sok ottan-ottan szemem eleiben akadván jusson eszemben, melly gyalló az emberi természet, és az ördögnek melly sok ravaszsági, mesterségi vadnak az ő tagjaival; azért ki-ki vagy se-se élj ezekkel, hanem ha szükséged legyen, orvost mennyben keress, és megtalálod.”⁸³ Későbbi kézirathasználó a méhekről szóló (szintűgy babonákkal tele) részhez beírta: „Mindent tudni jó, de nem jó vele élni. Sokat tanít, maga nem tud, de ki próbálta, megtudja, hogy bolondiség. Bízz Istenben, légy hű, adattatik sok jó.” Talán itt kell keresni annak okát is, hogy mindhárom helyen, ahol Gellén Gergely megnevezte magát, valaki törölte a nevét.

Varázsszöveget, bájos imát bármely témában találhatunk, például számos ráolvasás szól a rajzó méhekhez, van ember, állat gyógyulásáért való ráolvasás, és akad növényért szóló is. A két nagy forrás – nem meglepő módon – Gellén Gergely és az *Állatokat és embereket gyógyító...* kézirat (22, illetve 65 tanács, az összes tanácshoz viszonyítva ez közel azonos arány). Ezek között nagy számban akad

83 GELLÉN, *Orvosságos könyve...*, 117a.

nak vallásos szövegek, imák.⁸⁴ Az *Állatokat és embereket gyógyító...* kézirat alkalmaz evangéliumi szövegeket; némelyik ráolvasás mellett ceruzával ott áll: „Ima”; a 307., 498. sz. receptek pedig címükben is imádságnak nevezik szövegüket. Számos varázsszövegű írást, cédulát ajánl gyógyításra, öt emberért, tizenkettő állatért íródott. Ezek többsége értelmetlen szó- vagy betűhalmaz („Zariha, Zarihabia, Zarihabita, Zarihabitum”), esetleg értelmes szavakkal keverve („Zor, Zondor, Arpar, narpar, eleison, element”; „Holtz ros auch herauch”; „Írd németül: ICH BIN HER DER NOR. De ezt visszára kell írni, úgymint: CHINIB REH RED RON”). Papírra, kenyérhéjra, káposztalevéltre írandó, esetleg a ló körmére. Gyönyörű ráolvasásai iskolapéldái lehetnek a műfajnak: „Menyülés, menj Jézushoz, Jézus urunk küldi Máriához, Mária küldi helyre, Úr Istennek mondom erejével, hatalmával, hogy ennek a marhának menjen helyre csontja, teteme, szőri [szőre] szála” (300. sz.); „Uram, Szent Balázs, magad, tá[l]tos agarad farkasnak kösd meg lábát, rántsd meg száját, hogy mint az anyaszentegyháznak hasát meg nem haraphatja, hátát meg nem körmölheti, úgy ne ártson az én marhámnak; és mint az anyaszentegyháznak hasát meg nem haraphatja, hátát meg nem körmölheti, igaz, úgy ne árthasson és ne véthessen az én marhámnak; és valamint az anyaszentegyháznak nem árthat, Úr Istennek mondom tízparancsolatjával, Szentháromság Istennek hatalmasságával. Amen” (305. sz.).

Nagyon nehéz összefoglalni egy ennyire szerteágazó, sokféle anyagot tartalmazó vizsgálatot. A legfontosabb tanulság, úgy tűnik, két negatívum. Az egyik, hogy a két női szerző egyáltalán nem fogékony a babonás eljárások iránt, mindkettejüknél 0,6% körül jár ezek aránya. A másik: ha netán vártunk volna a vizsgált két évszázadban fejlődést, a felvilágosodás hatásaként a babonás receptek ritkulását, az emberi-állati hozzávalók eltűnését, azt kell mondanunk: ilyen általános fejlődést nem látunk. Mindkét évszázadban az összeíró személy meggyőződésétől függ, milyen hiedelmeknek adott hitelt, és milyeneknek nem. S ha valami halvány jelét mégis látjuk annak, hogy a kéziratok nagy átlagában ritkulnak a babonás tanácsok, és érvényre jut a józan ész, azt is látnunk kell: azoknál a szerzőknél, ahol a babonás tanácsok továbbra is szerepelnek, gazdagon bomlik ki az anyag.

84 Vö. GELLÉN Gergely, *Orvosságos könyve...*, „Földből jöttél, földbe menj, itt fészket, helyet ne verj! Úr Isten, mondom te szent igédde, parancsolatoddal. Amen. Atya adott, Istenfiú elvegyen, Szentlélek Úr Isten apróra morzsoljon, innen elvezérljen. Amen”, 3. sz.

1. tábla. A művek legfontosabb adatai

kézirat * Martioli művének leszármazottai		receptek/ tanácsok összesen	kedély- betegség	járvány	babonás tanácsok				
					száma és aránya	gazda- ság	embergyógyítás érintkezéssel, ill. anélkül	vágy- teljesítés	varázs- szöveg, ima
1620k.	Szentgyörgyi	401/401		4=1%	7=1,75%	2	1+0=1	4	
1628	Váradi Vásárhelyi	137/153	3		10=6,5%		1+10=11 6,5%		2
1663	Házi patika. Hasznos receptek*	258/261		5=1,9%	75=29,88%	67=25,7%	4+1=5	3	4
1665	Orvosságos könyvecske	339/455		1=0,2%	21=4,6%	12	5+4=9		3
1677	Orvosságos könyv*	606/905	3	6=0,66%	18=1,99%	2	6+13=19		
1680	Gellén Gergely	568/671		3=0,46%	153=22,3%	55=8,9%	6+0=6	87=13%	22
1684	Próbált orvosságok leírva*	22/39			1=2,56%		2+0=2		
17. sz.	Orvosságoknak rend szedése	175/241			10=4,1%		3+4=7	4	
17. sz. vége	Receptek könyve				1		0+1=1		
1713	Madách-Balassi*	640/797	3	4=0,5%	68=8,8%	2	57+21=78 9,78%	1	1
1714	Gellén István		1	1	41	2		39	9
1714	Zay Anna*	1461/ 1479	6	60=4% +regulák	9=0,61%		2+8=10		
1740	Bethlen Kára	290/327		2=0,6%	2=0,6%		0+2=2		

	kézirat * Martioli művének leszármazottai	receptek/ tanácsok összesen	kedély- betegség	járvány	babonás tanácsok				
					száma és aránya	gazda- ság	embergyógyítás érintkezéssel, ill. anélkül	vágy- teljesítés	varázs- szöveg, ima
1741	Tseh Márton	277/381	2	2=0,5%	65=16,5%	49=12,9%	0+5=5	11	6
18. sz.	Hasznos házi orvosságok	91/125		4=3,2%	27=21,6%		0+2=2	25=20%	1
18. sz.	Asarian Baravits	142/188		1=0,55%	3=1,6%		0+3=3		
18/19. sz.	Állatokat és embe- reket gyógyító	1560/ 2276		2=0,87%	327=14,3%	140=6,2%	48+19=87 3,7%	103=4,6%	65

2. tábla. A használni javasolt anyagok gyakorisága

ruta és zöld ruta	17
dió	15
fenyőmag	13
füge	12
terjék	11
fokhagyma	9
pók és mérges pók	9
angelika és gyökere	8
só	7
bors	6

- 4 előfordulás: csécsvar, fehérüröm, pápafű és vize, retek, sáfrány
- 3 előfordulás: disznóháj, egérfarkfű, mész, szegfűszeg, timsó, torma, veres mirha, vereshagyma, veresrózsa-ecet (veresrózsa-borecet)
- 2 előfordulás: farkasalma, fekete fenyőmag, kovász, légy, levendula, magad vizelete, rebarbara, retekmag, ros solis, rozmaring, szaporafű, varasbéka, zsálya
- 1 előfordulás: almahej, aloe rosatum, aloepatica, aloes, ánizs, ápiom, aranyos moza, barba Aron, birslekvár, bodza (bodzafahéj), borágó, karfiolecet, rózsaeacet, borostyánmag, borszőlőlé, búzavirág, bürök, cibetpézsmá, ciprus, citrom- és narancshéj, citromhéj, citromlé, cserlevelűfű, dió- és fenyőfagomba (lerchensván 'Lärchenschwamm'), diófahéj, emésztőfű (scordium), fehér ruta, fehérürömolaj, fekete galamb, fekete üröm, foenum græcum, fűrjháj, galamb, galganum (gyantaféle), gállickő, hagyma, izsóp, kámfor, kén, kendermag, kénkö, keresztes ruta, köménymag, kősó, mastix, mirha, mithridatum, mogorólevél és -gyökér, Morsus diaboli, napraforgó, óháj, ökörfarkfű, papmonyafű, pimpinella, pókháló, répafű, sóska, szappan, szarvak, szarvasbogár, télizöld, tojássárgája, tormentilla, tömjén, tyúkhúr, valerianagyökér, velencei terjék, vérehulló fecskefű, veronikafű, zöld dió

3. tábla. Gazdaság, háztartás, életmód

Kéziratok	összes tanács	állatgond.	növényterm.	puskátartás	méhtartás	hal, vad	ház, csűr	életminőség	időjárás	összes és %
Szentgyörgyi	401						1	1		2
Házi patika	261	3	8	24	26	2	2	2		67=25,7%
Orvosságos könyvecske	455	6	3				3			12
Orvosságos könyv	905	1					1			2
Gellén Gergely	671	7	1		38		9			55=8,9%
Madách–Balassi	797						2			2
Gellén István		1					2			2
Tseh Márton	381	14	13		18		4			49=12,9%
Állatokat...	2276	82	34		1	1	12	6	4	140=6,2%

4. tábla. Embergyógyító receptek alapanyagai

kézirat	tanácsok összes száma	hatóanyaggal érintkezve					hatóanyaggal hatásos érintkezés nélkül						
		növényi	állati	emberi	kő, ásvány	drága anyag	szent tárgy	növényi	állati	emberi	kő, ásvány	drága anyag	szent tárgy
Szentgyörgyi		1											
Várdi Vásárhelyi I.	401					1		1	3		1	4	1
Házi patika	261	1	3								1		
Orvosságos könyvecske	455	1	3	1					2			1	1
Orvosságos könyv	905	2	1	1	2			4	4	4		1	
Gellén Gergely	671	2	2		1	1							
Próbált orvosságok	39		1			1							
Orv. rend szedése	241	2		1				1	3				
Receptek könyve									1				
Madách- Balassi	797	17	24	1	2	11	2	7	4	5	2	3	
Zay Anna	1479	2						2	5			1	
Bethlen Kata	327							2					
Tsch Márton	381								4		1		
Hasznos házi orvosságok	125							1	1				
Asarian Baravits								3					
Állatokat...	2276	10	29	6		2	1	3	8	3	2	3	

5. tábla. Vágyteljesítés

Hogy senki ne lásson – Szentgyörgyi 397 (galambkő)

Gellén Gergely 413 (kígyófejből búza), 475 (kígyóbőr), 534 (bankakő), 535 (hangyakő), 541 (hollókő)

Gellén István 41 (kakasszívból aranygyűrű), 57 (hollókő)

Állatokat... 793 (hollókő, egérfiúk pora, holló lába és szíve, bankakő), 800 (holló- és denevérszív, hollófiú pora, akasztott ember haja, kakas után gyűrű, hangyakő) 928 (fekete kutya, fehér kakas szíve)

Lakatot, láncot nyitni – Szentgyörgyi 380 (szarkafű)

Gellén Gergely 504 (vakondvér), 539 (békapor), 544 (kígyófű), 551 (hollókő)

Tseh 150 (vakondvér és varázsszöveg)

Állatokat... 794 (hollókő), 810 (kígyónyelv, békapor, csókatozás), 912 (szajkókő), 913 (hollókő), 1060 (kígyófű), 1529 (békapor, varázsszöveg)

Fogság ellen – Gellén Gergely 490 (pávakő)

Gellén István 32 (hollókő), 35 (cinadonia), 56 (varázsszöveg)

Állatokat... 910 (varázsszöveg)

Szablya (kard, puska) ne fogjon – Szentgyörgyi 383 (hangyakő)

Házi patika 192 (burok), 193 (kígyóbőr)

Gellén Gergely 342 (burok), 476 (kígyóbőr pora)

Gellén István 31 (fecske után kereszt), 50 (varázsszöveg)

Állatokat... 585 (burok), 788 (kígyófejből borsó), 818 (új vasak vize), 891 (karácsonyi méz és fokhagyma), 911 (varázsszöveg), 1539 (fecske után kereszt), 1531 (varázsszöveg)

Kedves légy mindennél/Szerettedél – Gellén Gergely 395 (kakukkszem), 551 (bagolyszem)

Gellén István 26 (bankafej)

Hasznos házi orvosságok 23 (szarkaszív)

Állatokat... 796 (bankaszív), 929 (varázsszöveg)

Kincset lelteni – Gellén Gergely 396 (kígyóból aranykereszt), 543 (szűz ember mákolajjal)

Tseh 193 (gyertya, lehetőleg emberhájból), 194 (szűz ember mézzel és mákkal)

Állatokat... 1532 (kígyó után aranykereszt)

Megtudni, hogy szűz-e – Gellén Gergely 397 (liliomporzó), 414 (timsó tűzbe)
Gellén István 55 (gyertya)

Hasznos házi orvosságok 1 (salátamag)

Hogy ellenséged ne győzzön/féljen – Gellén Gergely 415 (varázsszöveg), 488
(fekete kakas körme)

Gellén István 23 (kígyófej), 52 (varázsszöveg)

Hogy az asszony szeressen – Gellén Gergely 550 (körmök a vízbe/tűzbe), 474
(fecskenyelvel csókolni), 472 (lábnyom a küszöb alá), 473 (gerliceszív a szok-
nyájára), 568 (varázsszöveg)

Gellén István 24 (varázsszöveg), 46 (gerliceszív), 47 (hajszál), 54 (varázsszöveg),
59 (méh, búza, bolondfű)

Hasznos házi orvosságok 7 (fecskenyelvel csókolni, galambszív, almakukac, ba-
golyszív, gerliceszív, vadkenderolaj, hajszálak)

Hogy mindent kibeszéljen – Gellén Gergely 505 (bagolyszív)

Gellén István 19 (bagoly láb)

Hasznos házi orvosságok 26 (kígyóbőr pora)

Állatokat... 800 (galambszív), 1544 (kígyóbőr pora)

Kutyák hogy ne ugassanak – Gellén Gergely 566 (karó)

Gellén István 53 (kutyaszem), 63 (kutyaszív, bankafej)

Tseh 215 (kutyaszív), 218 (nyúlláb)

Állatokat... 965 (nyúl golyó vagy -szőr), 978 (kutyaszív)

Különös orvosság

A népenthesz-toposz
a *Fejedelmeknek serkentő órájában*

Az alábbi dolgozatban Bene Sándor *Rimay műzsája*¹ című tanulmányának egyetlen apró elemével szeretnénk foglalkozni: a *népenthesz*-toposszal. Szeretnénk kiegészíteni a tanulmányában felvetett toposz magyarországi utóéletét pár eddig ismeretlen részlettel, új szemszögből vetve fényt a magyarországi sztoicizmus-recepció rétegeire is. A minden lelki fájdalmat gyógyító fű képzete, amely Homérosztól ered, a 16–17. századi irodalomban új életre kelt, s megjelent a magyar hagyományban is. Bene Sándor kiindulópontja az *Én édes Ilonám, tizedik bölcs műzsám...* kezdetű Rimay-vers, amelynek elemzése megnyitja számára a lehetőséget végső soron az egész Rimay-életmű átértelmezésére. A dolgozat első részében az alternatív Heléna-hagyományt vázolja fel, amely szerint Szép Heléna nem a trójai háborút okozó, felelőtlen, de gyönyörű nő, hanem egy szép és bölcs asszony, aki el sem utazott Trójába. Ez a bölcs asszony adta ezt a titokzatos varázsszert s egyben gyógyszert (pharmakont) Télemakhosznak és Menelaosznak, előbbinek az apja, utóbbinak a barátja elvesztése miatti fájdalma enyhítésére.² Évezredek óta zajlik a találgatás, hogy milyen anyag lehet az, amelyet itt Heléna használ, az egyetemek orvosi fakultásain már a 17. században készültek tanulmányok a témában,³ a legelterjedtebb nézet szerint a *népenthesz* valamiféle ópiumszármazék.⁴

1 BENE Sándor, „*Rimay műzsája*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 271–339.

2 Az ital leírása: HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, ford. DEVECSERI Gábor (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986) 4, 219–232.

3 Pierre PETIT, *Homeri Nepenthes, sive de Helenae Medicamento [...] dissertatio* (Utrecht: Zyll, 1689).

4 Luigi ARATA, „Nepenthes and Cannabis in Ancient Greece”, in *JanusHead* 7 (1), 34–49. hozzáférés: 2022.08.01, <http://janushead.org/wp-content/uploads/2020/06/Arata.pdf>. Az idézett megállapítás a 37. oldalon található.

1. *Lipsius: De Constantia I. rész: a népenthesz és a hazaszeretet fájdalma*

A szer nem pusztán gyógyászat-történeti szempontból lényeges, hiszen irodalmi toposszá vált. Bene elsőként Lipsius nevezetes, *Állhatatosságról* írott munkáját, illetve annak magyar fordítását vizsgálja, melynek témája a haza sorsa miatti fájdalom, ezért is lehetett oly erős hatása a 16–17. századi Magyarországon. A fikció szerint Langius, Lipsius regénybeli jóbarátja így vigasztalja az emigráción gondolkodó szerzőt:

Annak-okaért Lipsi, amint látod, a Vélekedésnek úti-társa az Álhatatlanság: és tulajdona ő neki mindenkor változtatni és megbánni. De az Okosságnak úti-társa az Álhatatosság: kit hogy tökéletesen felöltözzél, valóba intlek tégedet. Mit bujdosol a hejában-való avagy külső dolgoknak látásáért? Egyedül ez amaz Ilona, ki a tökéletes és valóságos szív-vidámitó italt nyújtja, mely miatt a gondok es bánatok feledékenységekben mennek. Mellyet ha egyszer bé-vettél és meg-ittál; minden esett ellen egyenessen és állhatatosan, azon egy állapotban megállasz, és ama nagy és Istenhez közelítő dolgot tieddé térszed: Meg-nem mozdulni.⁵

A mű hangsúlyos részén, a fölvezetésben szerepel a *népenthesz*, mint a bölcs tanítások és az állhatatosság szimbóluma. Nem Lipsius azonban az első, aki a hazaszeretet fájdalmához kapcsolja a szert. Ez az összefüggés már az *Odüsszeiában* is jelen van, hiszen Menelaosz és Télemakhosz nem csupán Odüsszeusz miatt szomorú: a Trója ostroma során vagy a hazaút közben meghalt hősök sorsa miatt is bánkodik.

1. *Népenthesz és a hazaszeretet fájdalma a Horologiumban*

Az alábbiakban tárgyalandó mű eredetileg spanyol nyelven íródott: Antonio Guevara, V. Károly későbbi udvari történetírója, gyóntatója, ferences szerzetes készítette. Első szerzői kiadása 1529-ben, Vallanolidban látott napvilágot, *Relox des principes* címmel, és Marcus Aurelius császár fiktív levél- és szónoklatgyűjteménye. A magyar változat *Fejedelmeknek serkentő órája* címmel Rákóczi György, Sárospatak ura, a későbbi erdélyi fejedelem költségén jelent meg Bártfán 1628-ban. Fordítója Prágai András, a főúr szerencsi udvari prédikátora. Jelen tanulmányban ezt a magyar változatot vetem össze a közvetlen forrásul szolgáló latin fordítással,

5 LASKAI János, *Az állhatatosságról I*, in *Laskai János válogatott művei, magyar Justus Lipsius, szerk. TARNÓC Márton* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 4, 10–12.

a Johannes Wankel által készített *Horologium*mal, pontosabban a latin kiadásba írt magyar nyelvű olvasói margináliákkal: a debreceni Kollégium Nagykönyvtárában található latin *Horologium*-kiadás (Lipcse, 1611)⁶ kéziratos jegyzeteit elemzem, amely éppen a *népenthesz*-toposz jelentésárnyalatait bontják ki. A jegyzetelő olvasóban vélhetőleg a címlapon szereplő, titokzatos Ma... Jánost tisztelhetjük, aki 1665-ben jutott a kötet birtokába. Az általa nem értett kifejezéseket a margón vagy a sorok közé írva magyarul adta vissza, gyakran több szóval. Az eredeti szerzője és Prágai András között tehát Johann Wankel, a wittenbergi egyetem történelemprofesszora közvetített, aki elkészítette a mű latin változatát. Nem pusztán fordított, hiszen egyfelől egyszerűsített a spanyol változat körmönfont – a debreceni példány magyar margináliája szerint „rókás ravaszságú” – megfogalmazásán, másfelől pedig a margón idézetekkel dúsította fel a művet, tizenegy éven át gazdagítva azt, hiszen a latin verzió első kiadása még kereken 1600-ban látott napvilágot. Így a harmadik kiadásra már kishíján elérte célját, hogy a könyv margóit teljesen teleírja: előszavában hangoztatta azt a nézetet, hogy a margók dísztelenek kellő mennyiségű, a főszöveget illusztráló, kiegészítő szentencia nélkül. Ezenfelül még arra is ügyelt, hogy a ritka vagy nehezebben érthető kifejezéseket a margón szinonimákkal is megmagyarázza; ebben pedig eljárása párhuzamba állítható a debreceni példány margináliáinak törekvésével. Ezek a kötetek nem pusztán a fordító, hanem az irodalomtörténész számára is kincsesbányát jelentenek: már a spanyol változat is jóval több, mint egy rosszul megírt Marcus Aurelius-életrajz vagy egy középkori közhelyeket szajkózó királytükör, egy fiktív életrajznak álcázott szónoki beszéd- és levélgyűjtemény. Mind a Cervantes felé előremutató narratív újításai, mind stílusával, retorikájával, mind pedig a benne összegyűjtött toposzkinccsel igen nagyhatású műnek bizonyult szerte Európában, és nálunk sem maradt visszhangtalan.

A *Horologium* 7. oldalán egy izgalmas részlethez érünk, amely szoros összefüggésben áll Lipsius *De Constantiá*jával. Az idézett sor latinul: *Amor quippe patriae naturalis semper homini noxius est.*⁷ Prágai fordításában: „Mert gyakorta hazájának természet szerint való szerelme embernek ártalmas.”⁸ Guevaránál tehát Lipsius művének egyik igen fontos gondolatával találkozunk: a romantika és a nacionalizmus kialakulása után már szinte szentségtörőnek hathat a gondolat,

6 Antonio GUEVARA et Johann WANKEL, *Horologium principum* [...], (Lipcse: Henning Grosse, 1611). Jelzete a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Nagykönyvtárában: M65., hozzáférés: 2021.12.19, https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN581778685&PHYSID=PHYS_0005. A kiadás egy példánya a Staatsbibliothek Berlin digitális gyűjteményében elérhető.

7 GUEVARA et WANKEL, *Horologium principum*..., 7.

8 Antonio GUEVARA, *Fejedelmeknek serkentő órája* [...], ford. PRÁGAI András (Bártfa: Klösz Jakab, 1628), 9.

de mindkét szerző – mint látni fogjuk, antik minta nyomán – azt állítja, hogy a hazaszeretet ártalmas is lehet az ember számára. A *Horologium*ban az *amor quippe patriae naturalis* kifejezést Wankel megjelölte, és a margón az alábbi kiegészítést fűzte hozzá: *haud raro*. Azaz: „nem is ritkán”. Ez ellen kínál orvosságot a szövegben a fikció szerint Lipsiusnak Langius, az újsztoikus eszméket kifejtő jóbarátja s egyben mestere, és erre kell Heléna gyógyírja, a *népenthész* is, mely a Langiustól tanult filozófiai eszméket, az állhatatosságot is szimbolizálja. Lipsius és Guevara között tehát nem alaptalan szellemi rokonságot feltételeznünk, mely a kulturális-történelmi összefonódások miatt logikus is; Lipsius országa, a korabeli Németalföld spanyol uralom alatt állt, és a politikai megszállás kulturális transzmissziót is jelentett ebben a külső hatásokra hagyományosan igen érzékeny régióban.

2. Népenthész a *Horologium* margináliáiban

A *népenthész* említése nem egyedülálló a korabeli régi magyar irodalomban: nem csak Rimay Lipsiusnak írott levelében, de a *Fejedelmek serkentő órájában* is felbukkan, a kilencedik oldalon, melyet Rimay is olvasott; erre ékes bizonyíték terjedelmes és gyönyörű levele, amely a magyar kritikai gondolkodás fontos korai dokumentuma.⁹

A *népenthész*-utalás a *Horologium*ban a következő: „Quippe PECUNIA peregrino contra paupertatis molestias antidotum, consilium vero ad dulcem patriae amorem abolendum (+) nephentes est.”¹⁰ Itt, ugyanúgy, mint Lipsius művében, a szert a hazaszeretet miatt érzett fájdalom ellen alkalmazzák.

A debreceni példány margináliáinak szerzője, vélhetőleg Ma[...] János, tollal ezt a fordítást adja meg a margón: ’zomorusag üző fű’. Az említésből kiderül, hogy a bejegyző Szenci Molnár Albert szótárát használta, amelyben pontosan ugyanez a jelentés áll a görög eredetű kifejezés mellett, bár a szótár picit bővebben fogalmaz: „szomorúság üző fű, ha ember róla iszik”.¹¹ A Pápai Páriz-féle *Dictionarium*

9 Rimay, Prágai, Guevara és Wankel különböző retorikai eszményeiről a levél és a *Fejedelmeknek serkentő órája* előszavainak alapján lásd FAZEKAS Sándor, „A gyöngy és az árpaszem (Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája*)” in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, Tudományos konferencia, 2011. május 25–28*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 189–196.

10 GUEVARA et WANKEL, *Horologium...*, 7.

11 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum. Innumeris vocibus, phrasibus, formulis loquendi, et proverbiis, cum quantitate syllabarum, indiceque Graeco et Germanico hac in quarta editione locupletatum, duabus partibus distinctum, inque usum scholasticae juventutis accomodatum ab autoribus*, ed. Alberto MOLNAR SZENCZIENSI et Johanne

a toposz más jelentésárnyalatát hangsúlyozva így ír:¹² „Nepentes: elmét vidámító orvosság”. Finály szerint:¹³ „szomorúságot űző, bút oszlató egy egyiptomi bájfű mellékneve, amely borba téve és italul használva állítólag minden bút felejtetett.”

Az 'abolendum' utáni (+) jelzés a margón található Wankel-jegyzetre utal: „Panacea”. A szó Szencinél¹⁴ és Pápai Páriznál:¹⁵ „panacea, panaces: mindent gyógyító fű”, Finály részletes magyarázatokkal látja el:

panacea v. panaces, gör. eredetű, 1. költ. és újk. egy (költött) fű, melyről azt tartották, hogy minden betegségben használ, általános gyógyszer. 2. egy növény, más néven: ligusticum silvestre. 3. egy növény, panác, peszternák (sic!), pastinaca opopanax, 4. személysítve: Panacea, Aesculapius négy nőtestvérének egyike.¹⁶

Majd Wankel margójegyzetében egy újabb körülíró kifejezés következik: „Panchrestum medicamentum.” Szenci szótárában a panchrestum „minden nyavalya ellen való orvosság”-ként szerepel,¹⁷ a Pápai Páriz-szótárban: „mindenre hasznos orvosság”.¹⁸ A Finály-szótár, mint oly gyakran, kicsit bővebb anyagból merít magyarázatához.¹⁹ A *panchrestum*ot jelzőnek, *panchrestus*nak értelmezi, és mindenre hasznosnak fordítja, majd utána írja: „panchrestum medicamentum = pénz”. Ez az utalás pedig Cicero Verres elleni beszédére vonatkozik:²⁰ ahol a „mindent gyógyító csodaszer” az, amellyel a gazdag Verres barátai vá tette Metellus praetor kísérőit, majd megkörnyékezte magát a praetort is. A kifejezés tehát, amelyet Wankel illeszt rokon értelmű jelentésként a szóhoz, ironikus.²¹ A kézirat

Christophoro BEER (Norimbergae [Nürnberg]: sumptibus Martini Endteri, 1708). A továbbiakban: SZENCI MOLNÁR, *Dictionarium*.

12 PÁPAI PÁRIZ Ferenc és BOD Péter, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Szeben, 1767; kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1995), 373. A továbbiakban: PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium*.

13 *A latin nyelv szótára*, A kútfőkből a legjobb és legújabb szótáriródlalomra támaszkodva összeállította Dr. FINÁLY Henrik, a kolozsvári Kir. Ferencz József Egyetem nyilván. rendes tanára stb., (Budapest: Franklin Társulat–Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1884), 1330. hasáb. A továbbiakban: FINÁLY, *Szótár*.

14 SZENCI MOLNÁR, *Dictionarium*, 941.

15 PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium*, 402.

16 FINÁLY, *Szótár*, 1405. hasáb.

17 SZENCI MOLNÁR, *Dictionarium*, 941.

18 PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium*, 402.

19 FINÁLY, *Szótár*, 1405. hasáb.

20 Marcus Tullius CICERO, *Verres ellen*, 2. beszéd, 3. könyv, 65. bekezdés, 153. szakasz, in *Cicero összes perbeszéde*, ford., jegyz., bev. NÓTÁRI Tamás (Szeged: Lectum Kiadó, 2010), 432.

21 Hozzáférés: 2013.09.08, <http://latinlexicon.org/definition.php?p1=2035119&p2=m&p3=2>.

jegyzet a margóra nyomtatott megjegyzéshez így szól: „Panacea, minden gyógyító fű. Panacrestum medicamentum: Minden nyavalya ellen való orvosság.”

Ezek után idézzük fel a helyet, immár Prágai fordításában: „az idegen földön lakóknak az pénz az szegénységnek mérge elleni orvosság, a jó tanács pedig hazájának szerelmének oltására lágyító íres kenet.”

A *Horologium* toposzhasználata arra utal, hogy a *népenthész* komoly és ironikus értelemben is használatos volt, ez utóbbi jelentésárnyalattal használja Erasmus is. A németalföldi humanista A *balgaság dicsérete*-ben éppen ez az első motívum, amelyet a szerző ironikus olvasatúvá alakít. A Balgaság ugyanis egy metafikciós gesztussal mondja a könyv olvasóinak, hogy ahogy ő megjelent a könyv lapjain, mindenki olyan megkönnyebbült és vidám arcot vágott, mintha egyenesen *népenthész*, az istenek gondúzó italát fogyasztott volna.²² Ironikusan kifordítja a már jóval Lipsius előtt létező közhelyet, hogy a *népenthész* a filozófia vigasztalásának jelképe. John Milton is említi, immár Lipsius kora után, *Comus* című *masque*-jában Heléna *népenthészt*,²³ de itt negatív jelentésárnyalatot kap: egy erkölcsös nő megrontására szolgáló erkölcstelen varázsitalra utal. Milton vélhetőleg az *Iliász* negatív Heléna-képét (s egyáltalán: magát az *Iliászt*) preferálta az *Odüsszeiá*val szemben.

A *Horologium* II. rész 45. fejezetében a gyógyítás toposza további motívumokkal gazdagodik. Vegyük sorra ezeket: a hazaszeretet miatti fájdalmat különleges, minden fájdalmat feloldó gyógyszerrel (*népenthész*) kell gyógyítani, amely a jó tanács, azaz a bölcsesség lehet, amelynek segítségével végbe mehet a tökéletesedés, azaz a lélek sebeinek begyógyítása. A Homérosz-komentátorok, a 16–17. századi orvosok (mint a már említett Pierre Petit), és az olyan mai orvostörténészek, mint Luigi Arata egyaránt igyekeztek különféle növényekkel azonosítani a *népenthészt*, azok felhasználását és hatását minél pontosabban leírni.²⁴ A lélek sebeinek orvoslása biblikus eredetű toposz: elegendő, ha Rimay János és Balassi Bálint LI. zsoltárparafrázisát említjük e helyen. Bene Sándor nem csupán e kötetbeli tanulmányában,²⁵ hanem már e dolgozat elején említett írásában is elemezte ezeket a helyeket.²⁶ A gennyedt, rühös sebre használt íres kenet a

22 Rotterdami ERASMUS, *A balgaság dicsérete*, ford. Kardos Tibor (Budapest: Helikon, 1965), 55. Kardos „neveltető fű”-nek fordítja.

23 A *Comos* 675–678. sorában, idézi: Katherine HEAVEY, *As Meeke as Medea, as honest as Hellen: English literary representations of two troublesome classical women*, c.1160–1650, 240. o., E-theses, Durham University, hozzáférés: 2021.12.19, http://etheses.dur.ac.uk/2930/2/2930_761-vol2.pdf.

24 ARATA, „Nephentes and Cannabis...”, 35–37.

25 Lásd BENE Sándor „Christus medicus: Rimay János versgyűjteményének szubtextusai” című tanulmányát a jelen kötetben, 31–60.

26 BENE, *Rimay műzsája*, 319–320.

Prágai-fordításban is több helyen, gazdag metaforikával bukkan fel, s mindenütt a bűn lemosásának, a jobbá válásnak az eszköze. A gyógyszer fogyasztása mellett fontos szer még (Prágaival szolván) az „íres kenet”, azaz a balzsam, amellyel a sebet kenik, illetve a sebet kimossák. De az elfertőződött sebet ki is vágthatják, sőt ki is égethetik: mindezek a lélek sebeinek gyógyítása kapcsán szerepelnek mind Guevaránál, mind Lipsiusnál, mind pedig Rimaynál (az utóbbi költészetéből vett párhuzamokat Bene már a tanulmányban is hosszan sorolja).²⁷

Ez a gyógyhatású szer általában ital: Heléna borban feloldva adja be a gyógyszert, Rimay Lipsiushoz írott levelében²⁸ pedig a mester írásainak bölcsőbb nedveit (*liquores sapientiores*) emlegeti, mely megnevezésben újabb önálló toposzt sejthetünk.

Ezek a bölcsességet adó, ugyanakkor a lélek sebeit is gyógyító nedvek pedig hasonlíthatók ahhoz a Pliniustól eredő, Lipsius által is felhasznált toposzban szereplő folyadékhoz is, amely a kelme megfestését az elme tudósabbá válásához hasonlítja, s amelyekre Lipsius szintén utal az állhatatosságról írott művében.²⁹

3. Sztoikus Homérosz-kommentárok

A *népenthesz* Lipsius-féle alkalmazásával Guevara locusa olyannyira összecseng, hogy feltételezhetjük, hogy volt a toposznak valamiféle filozófiai irányú interpretációja Homérosz után, de Guevara és Lipsius előtt, ahonnan Guevara ötletet merített – mivel nem igazán definiálható eredeti gondolkodóként vagy íróként. Ha pedig volt ilyen előzmény, az feltétlenül Homéroszhoz, a *népenthesz*-locus értelmezéséhez kötődött. Hogyan lesz egy Homérosz-toposzból filozófiai motívum? Természetesen a Homérosz-kommentárok szívesen értelmezték az eposzt filozofikus alkotásként. Az antikvitás óta a Homérosz-kommentárok egész erdeje van, és akad benne az újplatonikus mellett sztoikus is. Bár a régi magyar irodalom kutatásában éppen az elme bársonya-locussal³⁰ kapcsolatban az előbbi, platonikus interpretáció szerepe merült fel, mindenképpen fontos a sztoikus ha-

27 Uo., 324–327.

28 RIMAY János, *Összes művei*, 223. A levél újraközlése, új fordítással és kommentárral: BENE Sándor, „Rimay vindicatus”, in *Filológia és textológia...*, 139–188. A szöveg, a fordítás és a kézirat fotója: 175–188. A nedvek említése a 180. lapon található.

29 BENE Sándor, *Rimay műzsája*, 336.

30 JANKOVITS László, „Az elme éle és bársonya” in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: reciti, 2010), 343–348; illetve BENE Sándor, *Rimay műzsája*, 336.

gyomány vizsgálata is. Az interpretatív megjegyzéseken kívül, amelyek közül Senecáét fogom részletesen megvizsgálni, két nagy mű maradt ránk teljes egészében, amely Homérosz eposzait sztoikus szemlélettel értelmezi: Cornutus (korábban Phornutus alakban is ismeretes volt), illetve Heraclitus (Heraclides) kommentárjai. Utóbbinak egyik nagyon fontos gondolata az *Odüsszeiához* kapcsolódik: az emberi élet éppen úgy egy hosszú vándorlás, mint az *Odüsszeia* története: bűnök Szküllái és Kharübdisei között halad az ember útja, míg az erények segítik az útján (mint látjuk, ez a felfogás fog felbukkanni Senecánál is). Ugyanez a kép bukkan fel Guevara művének Prágai által fordított változatában is, csak ott az út zárándoklattá válik.

Natale Conti mitológiai lexikonának vizsgálatát szintén nem hagyhatjuk ki,³¹ hiszen Prágai is többször hivatkozta előszavában. Tudjuk, hogy széles körben – felekezettől függetlenül – elterjedt kézikönyvként volt használatos a korban; ezt a tényt a könyvjegyzékek is megerősítik. A Conti-féle szemlélet szerint az antik mitológiai történetek mögött erkölcsi, élettani, vagy egyéb tudományos igazságok állnak: nem véletlen például, hogy a tudományok istennője, Pallasz Athéné éppen Jupiter fejéből született, hiszen a tudás tárhelye, az agy a fejben található. Hasonló, a reneszánszra általában is jellemző szemlélet persze elsősorban sokhelyütt felbukkan a régi magyar irodalomban, rendszerszerű és forrásokkal alátámasztott jelenlétét detektálni azonban már nehezebb feladat. Prágai Conte-hivatkozásai és mitológiával kapcsolatos fejtegetései persze egyértelművé teszik jelenlétét a *Fejedelmeknek serkentő órája* általa írt előszavában. Bár a trójai háborúval foglalkozik, a *népenthesz*-toposz ezúttal – meglehetősen furcsa módon – kimarad a munkából.³²

Amit magát a *népenthesz*-locust illeti, ennek antik irodalombeli jelenlétét napjainkban Luigi Arata vizsgálta.³³ Az *Odüsszeiában* a *pharmakon* egyaránt jelent gyógyszert, varázsszert és mérget is. Az ősforrásként szolgáló *Odüsszeia*-helyhez Plutarkhosz és Eustathius (12. század) fűzött a toposz szempontjából megvilágosító jellegű értelmezéseket: sokakkal – főleg orvosokkal, mint Galénosz – ellentétben mindketten úgy vélték, hogy ezt a Homérosz-helyet hiba lenne betű sze-

31 A számos kiadást megért műnek az alábbi változatát használtam: Natale CONTI, *Mythologiae sive Explicationis Fabularum, libri decem: In quibus omnia prope Naturalis et Moralis Philosophia dogmata continta fuisse demonstratur [...]*. (Hanau: Wechel, 1605).

32 PRÁGAI Rákóczi Györgyhöz címzett ajánlása, és az olvasóhoz írott előszava megjelent: *Bethlen Gábor korának költészete*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, RMKT 17, 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976). A Conti-hivatkozások (Natalis Comes latin névalakban) a 470–471. oldalon találhatók. CONTI, *Mythologiae...*, 439–440.

33 ARATA, „Nepenthes and Cannabis...”, 34–49.

rinti értelemben olvasni: Heléna nem valódi gyógyszerrel, hanem – Odüsszeusz sorsát elbeszélő – szavaival gyógyította meg a hősök lelkét. Plutarkhosz szerint ebben van a varázslat: azt mondja, hogy Heléna lakomává, conviviummá változtatta a vacsorát, és gyógyszerként elegyítette Odüsszeuszt dicsérő szavait és a trójai faló történetét, és ezzel enyhítette Menelaosz, Odüsszeusz barátja és harcostársa, illetve Télemakhosz, annak gyermeke fájdalmát, nem engedvén, hogy vendégei szomorkodjanak. Nem erőszakosan, hanem finom érvekkel szelídítette meg Heléna a bánatot: ennek allegorikus kifejtése a *népenthész*.³⁴ Maga a Plutarkhosz-mű egy könnyed hangnemű traktátus a kulturált és szellemes lakomák megszervezéséről, a kellően színvonalas társalgás kialakításáról, illetve illemtanáról. (Erre a Plutarkhosz-locusra vezethető vissza Macrobius *Saturnáliájának* futólagos megjegyzése is, amelyet Bene Sándor a toposz ősmintájaként említ tanulmányában.³⁵) Eustathius ezt a plutarkhoszi gondolatmenetet egészíti ki azzal, hogy mindez Helénának szándékos, retorikai megfontolásból véghezvitt eljárása volt.³⁶

A görög eredetű *népenthész* kifejezés azt jelenti, hogy nincs bánat, illetve fájdalom (*ne penthos*). Bene Sándor felsorolja sok antik előfordulását, a név eredetéről pedig annyit jegyez meg, hogy a *penthesz* a gyász, fájdalom. Kiegészítésként megemlíthetjük, hogy Penthosz a gyász és a lelki fájdalom istene a görög mitológiában. A vigasztalás antik irodalmának egyik fontos darabja Plutarkhosz *Moralája*, amelynek egy részlete az *Arszinoé vigasztalása* címen ismeretes.³⁷ Az ebben olvasható történet szerint Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi király gyászoló feleségének, Arszinoének mondta egy filozófus, hogy amikor Zeusz az istenek tisztégeit osztotta, Penthosz nem volt jelen, ezért Zeusz a holtak miatti fájdalmat osztotta neki: azok fájdalmát, akik meg akarják tisztelni őket azzal. Ám Penthosz is csak olyan istenség, mint a többi: ha áldozunk neki könnyekkel, szeretni fog bennünket, és ragaszkodni fog hozzánk, de ha engedjük eltávozni, és visszatartjuk könnyeinket, elhagy bennünket – folytatta a filozófus. Ezt hallva Arszinoé nem sírt, és úrrá lett fájdalmán. Penthosz a homéroszi eposzok kevésbé fontos,

34 PLUTARKHOSZ, *Quaestiones convivales*, I. 1. 4. hozzáférés: 2022.06.02, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0007.tlg112.perseus-eng1:1.1.4>. A helyet más kiadásra való hivatkozással idézi: ARATA, „Nepenthes and Cannabis...”, 37.

35 BENE Sándor, *Rimay műzsája*, 302, 147. jegyzet.

36 ARATA, „Nepenthes and Cannabis...”, 37–38. A kérdésről bővebben l. Robert LAMBERTON, *Homer the Theologian: Neoplatonical allegorical reading and the growth of the epic tradition* (Berkeley: University of California Press, 1986).

37 Arszinoé vigasztalása, in PLUTARKHOSZ, *Moralia*, 112A, 19, l. hozzáférés: 2022.06.02, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Consolatio_ad_Apollonium*.html#the_consolation_of_Arsinoe. A mitológiai történetet Plutarkhosz a *Moralia* egy másik helyén Aesopusnak tulajdonítja (*Moralia*, 609F).

de jelen lévő mitológiai szereplője: „bánat szállt rám”, fogalmaznak a hősök, s ez ellen a bánat ellen fogyasztják Heléna búfelejtő italát, a *népentheszt* is. Már ez az antik utalás összekapcsolja a sztoikus fájdalommegtagadást és a *népentheszt*, izgalmas előképét adva a toposz későbbi alakváltozatainak. Plutarkhosz *Moraliájában* a történet másutt is előfordul: a *Hitvese vigasztalása* című traktátusában is leírja a történetet,³⁸ Aesopusnak tulajdonítva azt, és részletesen kifejtve, hogy a bánatnak nem szabad átadni magunkat, mert teljesen tönkreteszi az embert; a lelki bajok – itt a közeli hozzátartozó elvesztése – ellen a jó fizikai állapot is segítségünkre van. A fájdalom gyógyszere tehát ezúttal a sztoikus tűrés és ellenállás.

4. Lipsius, Guevara és Seneca

Lipsius művét, a *De Constantiá*t mindezek tükrében egy aktualizált Seneca-locus-gyűjteménynek is tekinthetjük. Tudjuk, hogy Lipsius Tacitus munkái mellett Seneca kiadásával is foglalkozott, sőt egyik újra felfedezőjeként ismeretes, a hazai szakirodalom azonban eddig nem vizsgálta gondolatainak gyökereit, forrásvidékét. Ha azonban a *Fejedelmeknek serkentő órája* idézetei között felfigyelünk a számos Seneca-citátumra, amelyeket Wankel illesztett a műbe, elkerülhetetlenné válik az ezirányú vizsgálódás. Ezek a locusok korántsem véletlenszerűen vannak kiválasztva: Lipsius Seneca-olvasatának erőteljes hatását mutatják, akárcsak a hazai sztoikus közhelyekből táplálkozó irodalom. Azt kell tehát kimondani, hogy Laskai János *De Constantia*-fordítását³⁹ ugyan talán joggal lehet megkésettnek nevezni (1641-ben jelent meg Debrecenben, ekkor Lipsius már harmincöt éve halott), nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azokat a csatornákat, amelyeken a sztoicizmus beszivárgott nem pusztán a művelt kevesek könyvtárszobáinak magányába, hanem a jelentős főúri családok asztalára is, tizenhárom évvel a magyar Lipsius-fordítás megjelenése előtt, de természetesen a latin Lipsius-olvasás levelekkel igazolható hulláma után. Habár a mű a virágzó holland és protestáns német irányultságú peregrináció révén latinul is ismert volt, ezek az eszmék a magyar nyelvű fordításon keresztül a régiek mellett új olvasókra is találhattak.

38 PLUTARKHOSZ, *Consolatio ad uxorem*, 6. 1, illetve *Mor.* 609F. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Moralia/Consolatio_ad_uxorem*.html#ref27. Hozzáférés: 2022. 10. 24.

39 LASKAI János, *válogatott művei, Magyar Justus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, Régi Magyar Prózái Emlékek 2 (Budapest: Akadémiai, 1978).

Talán nem véletlen, hogy már 1604-ben megszülethetett a *Ferendum et sperandum*,⁴⁰ amely a sztoikus hangoltságú toposzok szép gyűjteményét adja, noha egyetértünk Pap Balázs megfigyelésével is,⁴¹ aki szerint a zsoltáros utalásoknak jelentős szerepe van a műben. A zsoltárok felfogása, mely szerint az élet nem más, mint vándorlás a földi keservek siralomvölgyében, jól megfér az említett, igen hasonló szellemű, a sztoikusok által feltalált, de igen széles körben továbbörökített *Odüsszeia*-értelmezéssel, s mint ahogyan azt Jankovits László (a neoplatonikus kommentárok alapján) kimutatta,⁴² az Odüsszeusz vándorútjának végére tett utalással. A sztoikus eredetre utal, hogy Seneca LXXXVIII. levelében szintén ez az olvasat szerepel, egy igen bonyolult szöveggörnyezetben, a grammatikusokkal szembeni kritika keretében ágyazva. Itt a grammatikusokat szövegértelmező filológusként kell értenünk, akik, szemben a bölcsélettel foglalkozókkal, érdektelen és felszínes témákat vizsgálnak. Itt kerül elő az *Odüsszeia* sztoikus értelmezése:

Lelki viharokban hánykolódunk naponta, s hitványságunk Odysseus minden szerencsétlenségébe belekerget. Nem hiányzik a szemet izgató szépség, nem hiányzik az ellenség; emitt az elvadult, embervért habzsoló szörnyek, amott a fület csábító cseles csapda, ott pedig a sok hajótörés s a bajok ezer változata. Arra taníts engem, *hogyan szeressem a hazámat*, hogyan a feleségemet, hogyan az apámat, hogyan evezzek mindezeknek az annyira erényes dolgoknak a révébe akár hajótörötten is!⁴³

Figyelemre méltó módon bukkan fel itt is a hazaszeretet témája, akárcsak az említett Guevara-, illetve Lipsius-locus esetében. Maga Seneca így nyilatkozik a sztoikusok Odüsszeuszról vallott nézeteiről, éppen egy Lipsius számára mintaadó munkában, *A bölcs állhatatosságáról* szóló dialógusában:

40 *A tizenöt éves háború korának költészete*, szerk. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY László és STOLL Béla, Régi magyar költők tára 17, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 354–356, 80. sz. vers.

41 PAP Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pro Pannoni, 2014), 179–188. A kötet hetedik fejezetében (Gyülekezeti ének és egyéni lírai hang) foglalkozik a verssel, a szótérikus hagyományba illeszti, és felveti, hogy Rimay János lehet az eddig Illésházy Istvánnak tulajdonított költemény szerzője.

42 JANKOVITS László, „Az elme éle és bársonya”, 343–348. A tanulmány Rimay János Balassilogiumának utolsó sorát, az „elméje bársonyán szemlélhet skarlát színt” kitértelt elemzi, neoplatonikus Homérosz-kommentárok alapján, amelyek szerint az elme átítatódása a lélek újjászületésének fontos állomására utal. Nézetem szerint, amint alább is látható, a sztoikus kommentárokat érdemes inkább vizsgálni. A kérdést sztoikus szempontból LAMBERTON korábban idézett tanulmánya alapján tárgyalja.

43 Lucius Annaeus SENECA, *Összes művei I*, ford. BOLLÓK János et al., (Budapest: Szenzár Kiadó, 2002), 403. Kiemelés tőlem, FS.

[...] Catót a bölcs férfi tökéletesebb mintájaként adták nekünk az istenek, mint Ulixest vagy Herculest. Sztoikusaink ugyanis ezeket bölcseknek nyilvánították, mert a nehézségek nem bírtak úrrá lenni rajtuk, megvetették az élvezeteket, és legyőztek minden szörnyet.⁴⁴

A *De Constantia* részben éppen a hazaszeretet fájdalmasságáról, illetve az emigráció kínjairól szól: indításával máris igen közel került a hazai olvasók szívéhez, mind a tizenöt éves háború, mind a harmincéves háború idején, ahogyan ezt sem Rimay levele, sem Laskai előszava nem mulasztja el hangsúlyozni. Nos, Seneca *Vigasztalásaiban* és *Leveleiben* számos hasonló gondolatra találhatunk, amelyek megihlették Lipsiust. Ilyen például a XXVIII. levél, amely a száműzetés lélektanáról szól: nincs értelme hazát cserélni, mert az ember ha hazát változtat is, belül mégis ugyanaz marad, fájdalmaitól képtelen menekülni: „Kérded, miért nem könnyít rajtad ez a menekülés? Mert magaddal menekülsz. [...] Nem egyetlen zugocska számára születtem, hazám az egész világ.”⁴⁵ Ezek a locusok messzemenően igazolják a szakirodalomnak azt az alaptézisét, hogy Lipsius sztoikus rendszerének alapjait Senecánál kell keresnünk; két szerző közötti közvetítő pedig az önálló Seneca-kiadást készítő Muret, Lipsius mestere volt.⁴⁶ Az itt felsorolt példák mutatják, hogy az antik filozófia fontos alapművei szintén tükröződnek a sztoikus összefoglalásokban, új, aktualizált fénytörésbe állítva azok toposzait. Ezek az írások latinul is hatottak, többek között Prágai, Rimay és Laskai műveire is. A hazai sztoicizmus-recepció szempontjából fontos közvetítő a *Fejedelmeknek serkentő órája* is, amely latin változatában is hatott: a *Horologium* florilegium-szerű nyomtatott margináliái kiegészítésre inspirálták a hazai olvasót is. A hatás pedig nem áll meg ebben a században: Ma... János után a kötet későbbi birtokosa Szentmihályi Mihály (?–1798) számára is érdekes lehetett a toposz vizsgálata, hiszen ő egy herbárium⁴⁷ szerzője, ugyanakkor egyházi énekek közreadója is.

44 Lucius Annaeus SENECA, *A bölcs állhatatosságáról*, ford. BOLLÓK János, in Lucius Annaeus SENECA, *Összes művei* 2, ford. BOLLÓK János et al., (Budapest: Szenzár Kiadó, 2004), 232.

45 LASKAI, *válogatott művei...*, 178.

46 *Moral Philosophy on the Treshold of Modernity*, ed. Jill KRAYE and Risto SAARINEN (Dordrecht: Springer, 2005), 313.

47 *Házi orvosságok* [...] (Vác, 1791). A kötet fakszimilében is megjelent (Budapest: Pytheas Kiadó, 2015).

„jobbkezedet gyógyítón tedd sebeimre”

A manus Dei mint javulást nyújtó királyi érintés vándormotívum hatástörténeti felülvizsgálata a régi magyar irodalomban

Az Isten keze motívum vázlatos áttekintése azért tarthat igényt az érdeklődésre, mert számos variációban megjelenik a magyar irodalomban: többek között a kora újkori, Nyugat-Európa szerte népszerű királyi érintés formájában. A nemzetközi művelődés- és irodalomtörténeti párhuzamok ugyanakkor indokoltá teszik a hazai megjelenések tágabb kontextusban történő értelmezését. Az isteni jobbkez hatástörténeti felülvizsgálata kitekintést nyújt a csodás kézrátételek európai vándormotívumára, mely összefüggésbe hozható némely késő középkori lélekgyógyító eljárasmóddal. Az alapvetően közvélekedésszerű képzettársítások nyomon követhetővé teszik a gyógyhatást előidéző kézmozdulatok egyre inkább szövegszerűvé váló megjelenését is (miután a csodás gyógyulásokról szóló történetek felváltották később a képi ábrázolásokat és a szakrális rituálékat, a lélekmentő igehirdetésekkel együtt): a késő ókori hiedelemvilág kelet-európai és kisázsiai kultuszkezeitől fogva egészen a kora újkori vallásértelmező erkölcsstan-könyvek meglehetősen hangsúlyos, nyugat-európai hittételábrázolásáig (**Képmelléletek: 1/a–8/d**).

Isten keze és a kora újkori orvoslásban ismert királyi érintés kapcsolata megjelenik a képromboló reneszánsz eszményiség latin nyelvű világi lírájában (pl. Janus Pannoniusnál: lásd *Isten jobbja a német-római dicshatárával*), akárcsak a képalkotó kora barokk irányzatok nemzeti nyelven írt drámai irodalmában is (pl. William Shakespeare-nél: lásd *Isten keze és a királyi érintés nyoma a kora újkori Európa világi lírájában*). Mindemellett, Isten jobb keze a 15–17. századi magyar költészet egyik rendszeresen visszatérő költői képe (vö. *manus Dei* v. *dextera Dei*): analóg metaforaként éppúgy fellelhető Tinódi Lantos Sebestyén biblikus énekeiben, ahogy Rimay János vallásos költészetében és Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaiban is, illetve Zrínyi Miklós lírai és prózai műveiben. Mindezen felül, közvetett módon megtalálható volt már Balassi Bálint századvégi költészetében

(mint Isten igazak iránti szeretetének örök kárhozattal szembeni és védelmező megnyilvánulása), továbbá Gyöngyösi István életművében (mint a baljós szerelmek klasszikusnak számító világi témája). A magyar irodalomból kiemelhető jelenségeket a megfelelő szöveghelyek idézése és magyarázata zárja (lásd *Isten keze és a fenséges kézzrátételek kézzelfoghatóan szemrevételelezhető ovidiusi nyoma*).

Isten jobbja a német-római dicskoronával

A *manus Dei* mint „a felhőkből kinyúló, keresztes dicsfénytől övezett, fénysugarakat kibocsátó jobb kéz” gyakori motívuma volt a keleti és a nyugati keresztény képzőművészetnek, egészen a 13. századig.¹ Eredete összefügg a zsidó művészet istenábrázolási tilalmával és a judaizmus tenyérformájú *hamsza* szimbólumával (melynek különféle értelmezései ismertek), akárcsak az iszlám Fátima keze mágikusnak vélt tulajdonságával és annak mindennemű jótékony hatásával is (pl. védelmező szerepével). Az isteni kézfej vándormotívuma úgyszintén visszavezethető bizonyos ókori kultúrák hagyományára: a Karthágó védnökeként tisztelt föníciai Tanit istenség a negatív hatások ellen használta a mágikus kezet, mely párhuzamba vonható az ősi Egyiptom napisteni és királyi kézjelképeivel is. Isten tiltó vagy áldó keze, mint a Rossz távoltartója, talizmánként terjedt el a dél-európai zsidó és muszlim vallási kultúrákban, többek között a középkori muszlimok által meghódított Ibériai-félsziget mór királyságaiban (nagyjából a 6. századtól a 13. századig), háttérbe szorítva a késő középkori keresztény *manus Dei* motívum kora újkori térnyerését Európa-szerte (vagyis a 4–6. századtól kezdődően, egészen a 15–16. századig).

A népszerű szerencsehozó pénzerméken és rontást elhárító amuletteken is megjelent Isten keze a 13–15. századi *reconquista* időszakában. Végül az összes amulettet és talizmánt, melyek tárgyszerűen jelenítették meg a csodatévő isteni kezet, betiltották Spanyolországban, az addigi iszlám uralom alatt elterjedt arab *Fátima keze* és a zsidó *hamsza* szimbólum használatával együtt (az V. Károly által 1526-ban összehívott Püspöki Bizottság törvénykezése révén).² A tárgyszerűsített ábrázolási mintázatok mellett, az isteni kézfej egyik viszonylag korai, belső burkolatdíszítő falfestményváltozata máig megtekinthető Ravenna városában (mint

1 HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András és SZEMADÁM György, szerk., *Jelképtár* (Budapest: Helikon, 2010), 159.

2 Amira El-Azhary SONBOL, *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies* (Syracuse etc.: Syracuse University Press, 2005), 357.

ami azóta is „különösen gyakori Krisztus keresztségének és színeváltozásának ábrázolásain, melyeken Isten hangjának jele.”)³ Az isteni kézfej, mint az örömhír megtestesítője – *pars pro toto* alapon – bearanyozva a mennyei szférák zenei összhangzását, az ókeresztény Sant’Appolinare in Classe templom *Transzfiguráció* képének egyik központi részlete (legfőképpen a kora keresztény oltáriszentségre való összetett, egészen részletgazdag utalásrendszere okán). A késő ókori bazilikaoltár felett körvonalazódó *manus Dei* motívum – a bizánci mozaikkal díszített apszison – lényegében az evilági örökséget kinyilatkoztató „Atyaúrsten hangja” jelképe, mint az evilági harmónia mindenható megdicsőülése a Keletrómai Birodalomban (1/a–b).⁴

A ravennai Sant’Appolinare in Classe templom *manus Dei* motívuma mellett Isten keze később többek között a római San Clemente al Laterano templom ókeresztény szentélyének arabeszk mintázatú apszisképén jelent meg. Az érett középkorban épült Szent Kelemen-bazilika főoltára felett, Isten jobbra az átlényegült Megváltó fölé emeli a töviskoronát felváltó vaskoronát. Krisztus transzfigurációja így a teremtés koronájaként érvényesül *A Kereszttség diadalmenete* című apszis-mozaik feltámadásallegóriájában (2/a–b). Az Atya kezében tartott vaskorona (mellyel megkoronázza a Fiút a feszületen bemutatott önkéntes áldozatvállalásért), közvetett módon, éppúgy utal a Szentlélekre, ahogy a Keletrómai Birodalom életfájára egyaránt (illetve a Szentháromság 12. századi életkeresztjének oltáriszentséggel összeegyeztethető együttállására szintén).⁵ Az Isten kezében lévő, jelképes vaskorona mindemellett közvetlen célzás a *Corona Ferrea* középkori felségjelvényre is. A templomi apszis-mozaikon ábrázolt Lombardia vaskoronája a belsejében lévő, egy centiméter vastag vaspántról vált nevezetessé, ami a keresztre feszített Krisztus három feszületi vasszegének egyikéből készült. Milánóban ugyanakkor a lombard vaskoronával végezték az itáliai királlyá koronázást, ami a római császári koronázás előfeltétele volt (a Német-római Birodalom létrejöttétől kezdve). Utóbbi hagyományt egészen a 15. század végéig ápolta az egyház, míg nem I. (Habsburg) Miksa felvette végül a „választott római császár” címet, pápai jóváhagyással és koronázás nélkül (véget vetve így a mindenkori római pápa keze általi császárrá koronázás bő fél évezredes hagyományának).

3 Diós István és VICZIÁN János, szerk., *Magyar Katolikus Lexikon*, 17 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1993–2014), 5:407.

4 Aidan HART, *The Mosaic Apse of Sant’Apollinaire in Classe, Ravenna: A Miracle in Design*, hozzáférés: 2021.12.28, <https://orthodoxartsjournal.org/the-mosaic-apse-of-santapollinaire-in-classe-ravenna/>.

5 Jean-Paul HERNÁNDEZ SJ, *The mosaic in the apse of Saint Clement in Rome: from the Cleft of the Rock to the Tree of Life*, hozzáférés: 2021.12.28, http://www.pietre-vive.org/wp-content/uploads/2017/11/Mosaic_in_the_apse_of_Saint_Clement_in_Rome_translation_libretto1.pdf.

Korábban Janus Pannonius is szóba hozta az életmentő fejedelmi hatalomgyakorlást, mint isteni eredetű tulajdonságot (avagy mint „a külszín és a valóság között a mély szakadékot”).⁶ Utóbbira Szenci is hivatkozott egyik későbbi levelében, mely „ugyancsak a háború kegyetlen voltát igazolja”.⁷ A dicső béke érdekében közbenjáró pannóniai követ alkalmi dicskölteményében aligha vallotta III. Frigyes Istent választottjának, inkább csak félisten módjára földre szállt, világi küldöttként jellemezte a császári cím első Habsburg-házi várományosát (316–321).

Téged, akit nem a Véletlen küldött le az égből:
Jóságos Jupiter rendelte, hogy erre a földre
Szállj le; szegény fejemet, kérlek, véd meg te a bajban,
Oszlasd lelkem félelmét, s jó békekötéssel
Fojtsd el a véres háborgást, Felség, Fejedelmem,
Fojtsd el, s jobbkezedet gyógyítón tedd sebeimre.⁸

Janus Pannonius jelen tanulmány címében idézett költői sóhaja kellő időérzéssel hagyományozta át az Itália-szerte ismert *manus Dei* motívumot a latin nyelven tájékozódó és azon keresztül is művelődő, humanista célközönségnek [„Fölséges császár! Vess véget a vad viharoknak, / S irgalmas jobbod hadd hozza az írt sebeimre!” (320–321)].⁹ Alkalmi dicskölteményével mintha Frigyesnek adományozta volna a győztes római hadvezérek fejét díszítő, aranykori diadalmenetek közkedvelt felségjelvényét (mint az istenek ajándékaként átnyújtott és az ünnepelt hatalmasságokhoz illő, világi kitüntetést). Mindemellett az Itália békéjéért szerzett panegirikusz *dextera Dei* jelképe mégis ellensúlyozza a középkori szentélyek

6 „Hos animo depelle metus, ac pace sequestra, / Comprime ferales, princeps Auguste, tumultus, / Comprime, et admota sana mea vulnera dextra.” (III.319–321). HUSZTI József, *Janus Pannonius* (Pécs: Janus Pannonius-Társaság, 1931), 81; IANI PANNONII, „Carmen pro pacanda Italia, ad Imp. Caes. Fridericum III”, in IANI PANNONII és NÉVTELEN szerző [gróf TELEKI Sámuel], szerk., *Poematae: Pars Prima*, 211–231 (Traiecti ad Rhenum: Bartholomaeus Wild, 1784), 228.

7 VÁSÁRHELYI Judit, „A humanista Szenci Molnár Albert”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor és KESERŰ Bálint, Adattár XVII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4, 37–41 (Szeged: JATE, 1978), 39; SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Régi Magyar Költők Tára 17/6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 453–454.

8 Janus PANNONIUS, „Ének Itália békéjéért III. Frigyes császárhoz”, ford. KERÉNYI Grácia, in *Janus Pannonius összes munkái*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, 411–414 (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1987), 414.

9 Janus PANNONIUS, „III. Frigyes császárhoz Itália megbékítéséért”, ford. BERCZELI Anzelm Károly, in *Janus Pannonius összes munkái*, szerk. KARDOS Tibor, 104–110 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 109.

jól ismert isteni dicskoronáját, elvégre áthelyeződik a hangsúly az isteni jobb kéz római katolikus eszményiségéről bizonyos ókori kultuszok kora újkori felelevenítésére. Janus Pannonius szó szerint hivatkozik az ókori Róma egyik hasonlóan népszerű felségjelvényére [„Alta triumphali peteret Capitolia pompa” (III.150)] 1452. március idusa körül (146–150).

Sőt, mint ókori szerzőink hagyománya mutatja,
Ősi szokás volt egykor a hajdani rómaiaknál,
Hogy ki kezével megmentett egy római polgárt,
Érte halántékát tölgy lombjával koszorúzták;
És aki szétszórván elpusztította az ellent,
Bátor jobbjá ötezret küldött árnyak a Styxbe,
Az diadalmenetet tartott Capitoliumukra.¹⁰

A római Szent Kelemen-bazilika freskóin a vaskoronás *manus Dei* motívuma izgalmas kitérőjét képezi a királyi érintés magyarországi megjelenésének. I. (Luxemburgi) Zsigmond a lombard vaskoronával nyerte el az Itália királya címet (ami előfeltétele volt a német-római császár birodalmi aranykoronájának).¹¹ A később megválasztott Mátyás hasonló helyzetben sem volt (a koronázást tekintve): királyi követei III. Frigyes német-római császár megbízottjaitól vásárolták vissza Szent István koronáját (1463. július 24-én). Bő tíz év távlatából nézve a császáréltető Janus Pannonius-panegirikusz több mint hízeltől hangvétele egyfajta császártető epigrammává silányult (*De corona regni ad Fridericum caesarem*), a *manus Dei* motívuma mellőzésével együtt (a történelmi magyar királyi felségjelvény hazaküldését tekintve, amivel Mátyást végül újfent megkoronázták Székesfehérvárott, 1464. március 29-én).

Császár! Mért tartod koronánkat vissza, mivégre?
Hisz rátok sohasem szállt a szerencse vele.
Jó tanu erre a nyíló ifjúként disze-vesztett
Imre, kit Istvánnak tiszta Gizella adott,
[...]

10 PANNONIUS, „Carmen pro pacanda...”, 219; PANNONIUS, „Ének Itália...”, 412.

11 Mandell CREIGHTON, *A History of the Papacy During the Period of the Reformation*, 4 vols. (London etc.: Longmans, Green & Co., 1882), 2:69, 82.

Hogyha van egy kis eszed, jó lesz intésnek a példa:
 Boldog a más kárán bölcsen okulni tudó.
 Jó lesz hát hiu cím árnyát nem sokra becsülnöd,
 S nem hívnod ki magad ellen a sorsharagot.¹²

Némi kitekintés gyanánt: az utóbbi években ismét felvetették a magyar Szent Korona 15–16. századi ábrázolásaival kapcsolatban, miszerint „Mátyásnak zárt koronára volt szüksége ahhoz, hogy majdani hódításait követően a német-római császári címet is elnyerhesse. A korona bizánci eredetű abroncsára utalva, immár Konstantinápoly eleste után, a kelet-római császárság örököséként is felléphetett volna. A korábban uralkodó királyok idejében az ilyenfajta egybeillesztést senki nem merészelte volna megtenni.”¹³ István koronája nem csupán nyitott volt: a kitüntetett fejdísz még a királynévként választott jelentése miatt is fontos [vö. Stephanos (gör.): korona, koszorú]. Az egyik magyar monda szerint angyalok vittek a Herkulesként szolgáló Mátyásnak az apostoli király koronáját, Mátyás viszont valódi félistenként csapott le rá (vagyis miatta ferde a korona keresztye).¹⁴

Az első magyar Szentkirályt hasonlóképpen nyitott koronával ábrázolták a korabeli Szepes vármegyéhez tartozó Mateóc templomában: a Villa Mathaei és Matzdorf néven úgyszintén bejegyzett Mátéfalva település (melyet Zsigmond elzálogosított további tizenöt szepesi várossal együtt) az európai *manus Dei* vándormotívum egyik leglényegesebb állomása a nyugat-európai királyi érintés hatás-történetének. A királyi érintés művészi ábrázolása éppúgy fontossá teszi Mateóc városát, ahogy a település nevének jelentése [vö. Matejócz, illetve Matthias (lat.), Matthaios (gör.): „Isten ajándéka”]. Utóbbi névértelmező többszólamúság a Szent István király emlékének szentelt római katolikus plébániatemplom máig fennmaradt főoltárképe miatt tűnik megkerülhetetlennek (3/a–c).

A dicsőítő énekbe foglalt itáliai békevágy és III. Frigyes császárrá koronázása után, alig egy éven belül, Mateóc késő gótikus temploma új szárnyasoltárral bővült (az „igen jelentős területtel és politikai súllyal bíró, ún. »összetett/összerakott/mozaikszerű« állapot” alkotó, kora újkori Szent István birodalmában).¹⁵ A manierista módon stilizált táblaképekből összeillesztett szárnyas oltár érett

12 PANNONIUS, „Frigyes császárhoz a királyi koronáról”, ford. LATOR László, in KARDOS, szerk., *Janus Pannonius összes munkái*, 173–174.

13 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „A Szent Korona és Mátyás király”, *Napút* 20, 4. sz. (2018), 29.

14 BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium II: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából: Júl. 1–Nov. 30.* (Budapest: Szent István Társulat, 1977), 201–202.

15 PÁLFFY Géza, *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában: a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* (Budapest: MTA BTK, 2008), 25.

reneszánsz mintákat követő képsora éppúgy utal a királyi hatalomnak tulajdonított erő természetfeletti jellegére, ahogy a különféle kórságokat orvosló királyi érintésre is. Az 1453-ban elkészült táblaképek egyikén, a magyar Szentkirály kézrátétellel gyógyítja az előtte térdeplőt. Imre viszont (István mellett), mint trónörökös és Szent koronaherceg, a központi nagytáblaképen V. Lászlóra hasonlít, mintegy baljós előjelként Lászlóra nézve (Szent Gellért püspökkel a jobbán, gyakorlatilag a kora újkori Habsburg-ház jelképes, Árpád-házi Szentháromság-ellentétpárjaként). A Mátyásra hasonlító Árpád-házi és vegyesházi magyar királyokat később ferde keresztes és felül zárt, újbírodalmi szentkoronával (4/a–d) ábrázolták (a *Chronica Hungarorum* hatvanhat fametszetén).

Isten keze és a királyi érintés nyoma a kora újkori Európa világi lírájában

Ravenna, Róma és Mateóc főoltárképei után (mintegy fél évezreddel később) ismét felrótták itthon, miszerint „A historiában nincsen szeri-száma a csodálatos gyógyításoknak”.¹⁶ István viszont volt annyira legendás, hogy „az egész középkor folyamán állandóan zarándokoltak hozzá [...] sírjánál sok beteg visszanyerte az egészségét. Voltak, akik már útközben meggyógyultak. [...] a király valamiképpen az istenség részese, hordozója lévén, a benne rejtőzködő égi szikránál fogva egyebek között messze űzheti a gonosz démonokat, meggyógyíthatja a betegeket.

16 „Franciaországban maguk a királyok gyakorolták ezt az égi hatalmat. Nem tudni, melyikök volt az első, ki a betegeken e csodákat tette, vagy a koronázási szent kenet erejénél fogva, vagy szent Marcoul közbenjárása révén. A saint-remii kéziratok szerint az első gyógyító király Chlodvig volt, és egy Lancinet nevű nemes lovászmesterét orvosolta meg. Szent Tamás *De regimine principum* című művében a koronázási kenet szentségét ama csodálatos gyógyításokkal bizonyítja, amelyeket a francia királyok vittek véghez. A gyógyítás kezdetben, úgy látszik, kiterjedt minden betegségre, de később csak a skrofulára szorítkozott. Kegyes Róbert, Hugues Capet fia, nemcsak koronázása napján érintette a skrofulásokat, hanem minden héten, mint ezt különben XI. Lajos is cselekedte. Ez időtől fogva a betegek nagy számmal sereglettek össze mindenfelől, különösen Spanyolországból. Ez talán az oka, hogy a spanyolok azt a kiváltságot nyerték, hogy őket legelsőben illesse a király; ami nem csekély dolog volt, mert a szertartás néha reggeltől estig tartott, annyi nyavalyás csődült össze. A spanyolok úgy bíztak a francia királyok e csodatevő hatalmában, hogy megszerezték szent Lajos egy ujját és azzal érintették betegeiket.” TÓTH Béla, *Magyar ritkaságok* (Budapest: Athenaeum, 1899), 188. Vö. „Ezek szerint, mikor az első frank királyt, Klodvigot, Szent Remig, a reimsi püspök megkeresztelte, az égből egy galamb hozott a felkenetésére nem-földi eredetű olajat, amely nem fogy el soha. E felkenés birtokában a király képessé vált a golyvás betegek gyógyítására. Tény, e szent olajat a XII. századtól követhetően a koronázó városban, Reimsben, egy galamb alakú tartóban őrizték.” DÜMMERTH Dezső, „Az ifjú Anjou Károly Szent Lajos király árnyékában”, Uő., *Az Anjou-ház nyomában*. szerk. SZABÓ József és VIDOSA László, lektorálta VÁCZY Péter, fényképezte BAKOS Margit, SZELÉNYI László, SZEMENYEI Tivadar és TIHANYI Bence, Utazások a múltban és jelenben 5, 13–21 (Szombathely: Panoráma, 1982), 15.

Ez a mágikus készség főképpen a kéz, az ujjak áldó, illetőleg elhárító mozdulataiban jut kifejezésre. Elég csak az evangéliumra hivatkoznunk, ahol a Királyok Királya, Jézus Krisztus kézrátétellel, érintéssel gyógyítja a testi-lelki betegeket.¹⁷

A királyi érintés hagyományának kora újkori eljárás módja éppúgy visszavezethető Szent Marcoul kultuszára, ahogy Ovidius *Átváltozások* művének néhány szövegrészletére is (továbbá összefüggésbe hozható néhány isteni kéznyújtással és bizonyos varázsigék ráolvasásával: „leszáll Lucina, a nyájas, / nyújtja kezét, s a szülést könnyítő szép szavakat mond”).¹⁸ A görög *theo cheir* és a latin *manus Dei* hasonlóképpen csodás gyógyítást végzett (különösen a jobb kéz). Az isteni illetés megjelent a kora újkori angol királyi érintés szertartásrendjében is nyakba akasztható amulettként (mely hasonló funkcióval bírt, mint a szemmel veréstől és rontástól védő, közel-keleti mágikus talizmánok: Hamsa, Fátima vagy Miriam keze).¹⁹

VII. Henrik még az „Arany Angyal” pénzérme adományozását is bevezette a Tudor-ház szokásrendjébe. Az egykori hagyományt pedig a Stuart-házi királyok örökítették át a szigetországi gyógyító kézrátételek szertartásai során (a királyi érintés emlékét hordozó nyakfüggővel).²⁰ A késő középkori szellemiség elvilágiasítása éppúgy érződött a 15–16. századi angol és magyar fejedelmi törekvésekben, ahogy felismerhetővé vált az egymást követő uralkodóházak birodalmi államvalás- és koronaváltásával. Hasonló jelenség leírása tetten érhető a régi magyar irodalomban is, amennyiben a késő középkori szent fogalmak hétköznapi értelemben vett szóvá tétele vagy szó szerinti értelmezése előbb túlvilági köntösbe öltöztetett világiassággá, később pedig merő külsőséggé vált, míg nem az áhítatos érzés is csupán magára az adott képre korlátozódott.²¹

Isten keze, akárcsak a királyi érintés általi közbenjárása a gyógyulás érdekében (miközben a felkent uralkodó egyetlen csodálatra méltó kézmozdulattal magáévá

17 BÁLINT, *Ünnepi kalendárium...*, 199–200, 209–210.

18 Vö. MAGYARY-KOSSA Gyula, „Szent Margit asszony öve”, in Uő., *Magyar orvosi emlékek: Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 5 köt., 2:1–12 (Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1929), 2:7.

19 Marc BLOCH, *The Royal Touch: Sacred Monarchy and Scrofula in England and France*, trans. G. E. ANDERSON (London etc.: McGill-Queen's University Press, 1973), 99–107; Stephen BROGAN, *The Royal Touch in early modern England: Politics, Medicine and Sin* (Woodbridge etc.: The Boydell Press, 2015), 42.

20 BLOCH, *The Royal Touch...*, 66, 181–182.

21 Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, ford. SZERB Antal, a fordítást az első kiadással egybevetette és kiegészítette DÁVID Gábor, a Villon-idézeteket ford. VAS István, a többi versrészletet ford. TÓTFALUSI István, szerk. BENCE György és MURÁNYI Zsuzsa, képeket válogatta és magyarázatokkal ellátta URBACH Zsuzsa, utószó KLANICZAY Gábor, jegyzetek VIDRÁNYI Katalin (Budapest: Magyar Helikon, 1976), 116.

teszi a világi kínokat, ahogy átveszi a színe elé járuló betegek adott bajoktól való szenvedését), egyszerű árucikké vált Angliában, még VI. (Lancaster) Henrik első trónfosztása előtt (az 1455-ben kitört Rózsák háborúját megelőzően). Újonnan veretett pénzérméje hátlapján Gábrriel arkangyal jobbjára a francia királysági címerpajzson, baljára az angol királysági címerpajzson hevert (fejedelmi jelvényként és uralkodói jelképként egyaránt).²² Az 1461-ben megkoronázott IV. (York) Eduárd uralma alatt, az újonnan bevezetett „Angyal” hátlapjára immár Szent Mihály arkangyal került (1465-től), amint sárkányölő Szent Györgyre emlékeztető mennyei követként, mint a sereget vezető Isten keze, lesújt a lábával eltaposott bestiára.²³

Az angol Királyi Pénzverde mintegy kétszáz éven át váltogatta a gyógyító angyalérmék házi címerét és uralkodói névjegyét (az újra és újra forgalomba hozott pénzérmék állandó értékével együtt). William Shakespeare is szót tett I. (Stuart) Jakab trónra lépését követően (a „Király Emberei” színtársulat tagjai közül), miszerint még a skótok is csodájára járnak a fenséges illetés során adományozott, aranypecsétetes nyakfüggőknek (4.3.174–197), lényegében (III.) Hitvalló (Szent) Eduárd angol király gyógyító eljárásának intézményesülése óta. Utóbbi összefüggésbe hozható mindemellett a későbbi I. (Plantagenet / Nyakigláb) Eduárd egykori gyakorlatával (az általa újonnan veretett ezüst penny szertartásszerű adományozása révén).

Malcolm: [...] Érkezik-e már a király?

Orvos: Igen, uram, néhány nyomorult lélek
 Ácsorog odakint, áhítják gyógyító
 Kezét. Az orvoslás értetlenül áll
 Nyavalyáik előtt,
 De a menny olyan szentséggel ruházta
 Fel királyunk jobbát, hogy egyetlen
 Érintése megtisztítja őket.

Malcolm: Köszönöm, tudós doktor.

Macduff: Miféle betegségről van itt szó?

Malcolm: A „Gonosz”: ez a neve. (vö. *Mal le Roi, King's Evil*)
 A jó királyban csodás erő lakik,
 Ennek kézzelfogható jeleit
 Magam láttam, itt, Angliában. Hogy

22 Michael ALEXANDER, *History of the Angel or Angelot Coin*, hozzáférés: 2021.12.28, <https://news.coinupdate.com/history-of-the-angel-or-angelot-coin-4587/?sfw=pass1640686929>.

23 Katie BIRKWOOD, *Touching for 'the King's evil': a short history*, hozzáférés: 2021.12.28, <https://history.rplondon.ac.uk/blog/touching-kings-evil-short-history>.

Miként beszél a mennyel, az ő titka,
 De hatalmas, dagadt kelésekkel megvert
 Emberek felgyógyulnak szemnek is
 Fájó, gennyedő sebekből. Aranyból
 Érmét akaszt a nyakukba, miközben
 Szent imákat mormol, s azt mondják, ezt
 A gyógyerőt majd utódjára hagyja.
 Különös képessége jövőbe
 Látó készséggel párosul. Sokféle
 Áldás öleli trónusát, s mind őt dicsérik.²⁴

Az angol „Royal Touch” világi árucikként való megjelenése összefüggésbe hozható a Keletrómai Birodalom bukásával és Konstantinápoly elestével éppúgy, ahogy a 15. század összeurópai és Rómától egyre inkább függetlenné váló, új birodalomépítő uralkodók hatalmi törekvéseivel. Nagyjából ekkor volt idegösszeomlása VI. Henriknek (ami a pár évvel később kitört Rózsák háborúja egyik kezdeti ürügyeként szolgált). Mateóc templomának királyi érintést ábrázoló táblaképei szintúgy ez idő tájt készültek el. A szárnyasoltár kézrátétellel gyógyító Szentkirályát még nem a felül félgömbként zárt birodalmi aranykoronával ábrázolták, hanem a gyűrűként nyitott latin koronával (miközben a két éve ilyvői, avagy lembergi érsek Hunyadi Mátyás alig töltötte be tizedik életévét).

*Isten keze és a fenséges kézrátételek
 ovidiusi nyoma*

Annak ellenére, hogy időben nagyjából egybeesik Janus Pannonius költői túlzásként értékelendő padovai panegirikuszának részlete, illetve a változatos képi ábrázolásmódhoz kötött világi áhítatgyakorlás, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a gyógyító erővel bíró *manus Dei* vándormotívuma elsősorban az ókori eredetű kultuszok és pogány hiedelmek mintázatait követte (Itáliában éppúgy, ahogy még az angoloknál és a magyaroknál is, avagy a kora újkori Európa mindhárom, példaként állított szegletében). Elég, ha a görög–római istenségek és hősök számtalan kéznyomának különféle mítoszaira és mondvacsinált történe-

24 William SHAKESPEARE, *Macbeth*, ford., jegyz., bev. KÁLLAY Géza (Budapest: Liget, 2014), 107–108; BLOCH, *The Royal Touch...*, 23. Vö. Frank BARLOW, „The King’s Evil”, in Frank BARLOW, *The Norman Conquest and Beyond*, History Series 17, 23–47 (London: The Hambledon Press, 1983), 44.

teire gondolunk, vagy a késő középkor és a kora újkor régészeti feltárásai során előkerült, késő ókori Sabazios istenség fogadalmi jobbjának máig fennmaradt bronz szobraira (5/a–f).

A görög–római mondakörök alapján a gyógyfüvek és a ráolvasás titkait ismerő trákiai és anatóliai térség kultuszkezeinek ókori lelőhelyei alapvetően a Kárpátok és az Égei-tenger között helyezkedtek el (a klasszikus kultúrával bíró területek határvidékén. A Magyar Nemzeti Múzeum Barbaricum Gyűjteménye hasonló kultuszkezet őriz, amiről százötven évvel ezelőtt tudósítottak először magyarul (az egykori Krassó vármegye Zsena nevű falujában fellelt, illetve még a Monarchián belül előkerült, kultikus Sabazios-kézfejre vonatkozóan, amit zsákmányként vélhetőleg Pannóniába hordtak, a Mátyás-korabeli Hunyad vármegyéhez közel).

Hasonló kultuszkezek az orientális Iuppiter- Dolichenus és Heliopolitanus közegeiben is előfordulnak, azonban szimbólumok nélkül. Egyik esetben sem azonosítható pontosan készíttetésük eszmei háttere, a fogadalom csak egy lehetséges változat. [...] A Sabazios kultusz Kárpát-medencei, pontosan azonosítható emlékanyaga csak a néhány ismert, 1–3. századi bronzkéz. Az istenségnek nem ismert azonosított szentélye a régióból.²⁵

Az utóbbi évtizedekben alig bővült a Sabazios-kultuszkezek eddig feltárt régészeti leletállományáról szóló nemzetközi szakirodalom (mely az elmúlt harminc évben részletesen ismertette volna a kultikus jobbkezhez kapcsolódó különféle ábrázolásmódokat, illetve a kézfejen megjelenített jelképek értelmezési keretét a korábban talált pannóniai leletekre vonatkozóan).²⁶ A késő ókori Sabazios-kultusz leletállománya és vázlatos ismertetése azonban éppúgy hozzáférhető, ahogy a további görög–római kultúrák mellett élő népek természeti kultuszainak és hiedelmvilágának ismeretterjesztő bemutatása is (egészen a Keletrómai Birodalom létrejöttéig, elsősorban annak balkáni és anatóliai peremvidékein).²⁷ Noha történelmi forrásainkban és a „magyar régiségben sehol semmi nyoma annak, hogy a magyar királyok – úgymint az angolok és franciák – a kezük érintésével betegeket tömegesen és következetesen, hogy úgy mondjam iparszerűleg gyógyított-

25 SZABÓ Ádám, „Sabazios kéz”, hozzáférés: 2021.12.28, <https://mnem.hu/hu/cikk/sabazios-kez>.

26 Maarten J. VERMASEREN, *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS): I. The Hands* (Leiden: E. J. Brill, 1983), 22–23.

27 Margarita TACHEVA-HITOVA, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia: 5th Century BC–4th Century AD* (Leiden: E. J. Brill, 1983), 162–189.

tak volna”,²⁸ a csodás kézrátétel vándormotívuma mégis végigvonul a régi magyar irodalom különféle szerzői alkotásain.

Az esetleges későbbi forrásfeltáró és összehasonlító kutatások ösztönzéseként, további 16–17. századi *manus Dei* ábrázolások szintúgy megtalálhatók a korabeli francia és németalföldi emblémagyűjteményekben, akárcsak Claude Paradin *Devises heroïques* 1557-es (6/a–d), továbbá Gabriel Rollenhagen *Selectorum emblematum* 1615-ös (7/a–d), illetve Jacobus à Bruck *Emblemata moralia & bellica* 1617-es (8/a–d), latin és francia nyelvű, oktató-nevelő célzatú kifestő-könyveiben is.

Régi magyar irodalomtörténeti vonatkozásait illetően Tinódi még csak a *Szentírás* szerinti értelmében használta az adott birtokos jelzős szókapcsolatot, mint az Atyaisten büntető igazságossága és az isteni hatalom világi megnyilvánulása [„Fejedelomség csak vagyon Istenben, / Minden hatalom vagyon ő kezében,” (XI.357–358.); „Fárahó királnak az ő kezében, / Istentől voltak ők nagy büntetésben.” (XII.147–148.)].²⁹ Isten keze azonban számos alkalommal kiegészült egyéb jelentésárnyalattal (az állandó isteni jelenlét és a különféle isteni beavatkozások gyakori hittételeként). Rimaynál előfordul mint az isteni gondviselés gyógyító megnyilvánulása, illetve mint Isten halandóknak nyújtott lélekmentő orvossága [„Oh ki későn futok lelkem orvosához, / Ki bizonyos irtet nyujt gyógyításához, / Sok esküvéssel is köti magát ahoz, / Hogy minden órában kész orvoslásához,” (44.1–4.), „Rút kárhozatnak is maradott bennem hely, / Csak az Isten keze szakaszthat tőle el.” (44.15–16.)].³⁰ Szencinél szintúgy a csodával határos gyógyítás természetfeletti erejét jelképezi [„Kezedben minden tehetsége, / Benned bízom, én Istenem, / Mert te vagy én segedmem, / Az Isten jó voltát jelenti, / Nyavalyámnak eleit veszi,” (LIX.5.2–6.)].³¹

28 MAGYARY-KOSSA Gyula, „A királyi érintés gyógyító erejéről”, in MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek...*, 2:23.

29 TINÓDI LANTOS Sebestyén, „[XI.] Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt”, in TINÓDI LANTOS Sebestyén, *Összes költeménye*, szerk. MOLDOVÁN István, DRÓTOS László és GÓCZÁN Andrea, 162–171 (Budapest: Arcanum, 1998), 170, hozzáférés: 2021.12.28, <https://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.pdf>; TINÓDI LANTOS Sebestyén, „[XII.] Judit asszon históriája”, in TINÓDI LANTOS Sebestyén, *Összes költeménye*, 175, hozzáférés: 2021.12.28, <https://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.pdf>.

30 RIMAY János, „Oh ki későn futok lelkem orvosához...”, in *Rimay János összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, 99–100 (Budapest: Akadémiai, 1955), 100.

31 Théodore de BÈZE, „LIX. Zsoltár. T. B. Könyörgése Dávidnak az megszabadításért”, ford. SZENCI MOLNÁR Albert, in A. MOLNÁR Ferenc és OSZLÁNSZKI Éva, *Szenci Molnár Albert zsoltárainak szöveggyűjteményéről: A zsoltárok eredeti és a mai magyar református énekeskönyvben levő szövegeinek összehasonlítása (kommentárokkal)*, 43–433 (Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2012), 187.

Az örömhírt közvetítő isteni hangvétel összefüggésbe hozható még Isten több mint hangzatos, sőt „csudadolgokat tevő” kezével is, ahogy arra Szenci *Hálaadás az Istennek gondviseléséről* alcímű zsoltárfordítása hasonlóképpen rámutat (XCII.2.1–8.).

Lantban és hegedőben
És szép cimbalmokban,
Hangos citerákban,
Dicsértessél zengésben.
Dolgaidon örvendek
Hatalmadat látván,
Kezednek csudáján
Örömben éneklek.³²

A fentiek mellett a *manus Dei* vándormotívuma még részletesebben kiegészül az orvoslással Rimay *Siralmas nékem idegen földén...* kezdetű nótára szerzett átköltésében, melyben Isten mint „Ez az jó Orvos / Utálatlan mos / Rólunk minden szennyet” (46.37–39.).

Látván sebünket,
Undok vétkünket,
Kettőt cselekedel :
Egy kézzel sujtolsz,
Mással orvosolsz,
S hamar megbékéllel.

Borodhoz olajt
Edényedből hajt
Sebünkben jobb kezed,
Mint Szent Lukácsnál
Szép példával áll
Erről emlékezet.

32 Théodore de BÈZE, ford. SZENCI MOLNÁR ALBERT, „XCII. Zsoltár: T. B. Hálaadás az Istennek gondviseléséről”, in A. MOLNÁR és OSZLÁNSZKI, *Szenci Molnár Albert zsoltárainak ...*, 280–281.

Mi fájdalmunkba,
 Jajgatásunkba
 Vétkünet fedezed,
 Tisztulásunkra,
 Gyógyulásunkra
 Gondunkot felveszed.

Gennyedtségünkől
 Rothadt sebünkől
 Te meg nem irtózol,
 Szomjuságunknak
 Forróságunknak
 Italt oltást hozol.³³

Isten orvosló jobbja megjelenik a késő középkori és a kora újkori európai szövegekben is (akárcsak Rimay fent idézett hozsannarészletében, melyet a 17. század első felében szerzett). Szepsi Csombor Márton már korábban kellő részletességgel számolt be XIII. Lajos gyógyító kézrátételéről. Az első magyar nyelvű európai útleírás szerzője igen szabados módon ismerteti a fenséges érintéseket az egyik tömeges ünnepi zárandoklat alkalmából, 1618 pünkösdjén.

Innen mentünk szent Germanba hol az Királynak szép udvarháza, itt láttam hogy az Kiraly az Golyvasokat Pünkösd 2 napian gyogittotta, szamszerint kilentz szazat és tizen ötöt, mely dolog felöl így ércz: Az Franciai Királynak oly tulaydonsag adatot / Istentől vagy honnán tegy itéletet/ nemzetségrül nemzetségre avagy inkább successorul successorra, hogy amaz embernek torkan tamadot golyvakat kezének csak illetésével megh gyogittya, minden orvossaghnélkül: az mi nagyob, amaz vndok várat, kiknel ember soha rutabbakat nem láthatot, kik azoknak torkokon szokot kelni kik Romában szent Peter és Pal Basilicaiához, Loretumba Szüz Maria balvanyahoz, Compostellába sz(ent) Iacobhoz bucsu jární szoktak menni. Efféle buczu jarokat nagy szamba talal az ember minden időben itt Parisban, az kik alkolmas időt varnak az [287] Kiralyhoz valo menetélre hogy meg gyogitattássonak.³⁴

33 RIMAY János, „Siralmas nékem idegen földem...”, in *Rimay János összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, 102–104 (Budapest: Akadémiai 1955), 103.

34 SZEPSI CSOMBOR Márton, *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Régi magyar prózai emlékek I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 286–287, hozzáférés: 2021.12.28, <http://mek.oszk.hu/05700/05731/html/szepsi0214/szepsi0214.html>.

Alig fél évszázaddal később gróf Bethlen Miklós többször is részletezte csodás felépüléseit, ugyanazon évszázad második feléből származó önéletírásában [„Isten minden emberi orvoslás nélkül meggyógyíta”; „érvágás, purgatio s a gyógyi feredővel curála az Isten” (gyógyfürdővel, vagyis az erdélyi Hunyad megye Feredőgyógy nevű falunál lévő Gyógy-patak vízesésének hévforrásával); „hozott orvosság által gyógyított az Isten, kinek dicsősége ennyi kevés betegségért.”].³⁵ Az Erdélyi Fejedelemség századvégi kormányzója szavai alapján, híres-neves költők és államférfiak élete-halála úgyszintén Isten keze ügyébe került a 17. században („Elgondolván én azt, hogy életem halálom [...] valósággal az Isten kezében vagyok.”).³⁶ Bethlen azonban nem csupán Zrínyi halálos vadászbalesetéről tudósított az önéletrajzi írásban (miszerint a költő és hadvezér Zrínyi állítólag az utolsó novemberi vadkanleírását megelőzően: „egy fabulát beszéle, méltónak tartom leírni, nem tudván ő, hogy három óra múlva meghal, talám cygnea cantioja helyén volt”).³⁷

Néhány hónappal korábban, nyugat-európai követségéből hazatérve, a követ-séget teljesítő Bethlen szigorúan bizalmasan kézbesítette XIV. Lajos francia király levelét akkori feljebbvalójának, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek („Megadám titkon a fejedelemnek a király levelit, és mivelhogy francziául volt írva, magammal is fordította meg; kapa rajta a fejedelem”).³⁸ Bethlen önéletírása igen szűkszavúan fogalmazott a francia népet 1664 húsvétján isteni jobbajával illető Napkirály fenséges érintéséről (avagy mintegy négy évtizeddel Szepsi Csombor Márton útinaplója után, a francia fejedelmi orvoslás ünnepnapokhoz kötött, kora újkori tömegjelenségével kapcsolatban).³⁹

35 BETHLEN Miklós, „VII. rész. Egészségemről, betegségemről”, in *Gróf Bethlen Miklós önéletírásának első fele*, szerk. SZALAY László, Magyar történelmi emlékek 2, 201–212 (Pest, Heckenast Gusztáv, 1858), 207, 209, 210.

36 BETHLEN Miklós, „XVI. rész. Peregrinációmról anno 1664. a Martio ad Jiiniuiiii, szélvész, hajótörés a tengeren”, in *Gróf Bethlen Miklós önéletírásának első fele*, szerk. SZALAY László, Magyar történelmi emlékek 2, 305–319 (Pest, Heckenast Gusztáv, 1858), 309.

37 BETHLEN Miklós, „XVII. rész. Anno 1664. a Junio ad finem anni”, in *Gróf Bethlen Miklós önéletírásának első fele*, szerk. SZALAY László, Magyar történelmi emlékek 2, 320–331 (Pest, Heckenast Gusztáv, 1858), 327; „Keresztény, sőt protestáns férfiakat is utolért az üdvözítő hirtelen halál. [...] Johann Mathesiusszal (1504–1565) történt, hogy azon a napon, amikor a naimi özvegy fiának feltámasztásáról nagy lelki haszonnal prédikált, három órával később váratlanul bevégezte életét, [...] Hát-rahagyott örökösei még ugyanabban az évben, [...] kinyomatták a prédikációt [...] kollégája, Caspar Franck [...] Mathesius „Cygnea cantio”-jának nevezte itt az utolsó prédikációt (D4r).” PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata* (Miskolc, ME BTK ITDI, 2016), 125.

38 BETHLEN, „XVII. rész. Anno 1664...”, 320.

39 BETHLEN, „XVI. rész. Peregrinációmról...”, 315.

Néztem azt is, a mint a király a golyvás embereket kezével illette nagypénteken Tuilleries nevű kertben, és sok egyéb dolgokat, melyeket le nem győznék írni, sokat el sem hinne az olvasó.⁴⁰

Mint Isten jobbjára, a *dextera Dei* már a 15. század közepén közkedvelt vándormotívum volt Észak-Itáliában: a 17. század közepére pedig Isten irgalmának megnyilvánulásaként jelenik meg Zrínyinél („Dicheretlen ágybul hogy éltemet k[^c]uldgyem, / Mindenható kegyelmes Isten kezében,” [VII.30.3–4.], avagy *deus ex machina* lett ismét: Mehmet bég – Isten angyala közbenjárásával – „Zrini kezét[^c]ul” szenvedti el a mennyei igazságszolgáltatást [III.85.2.], a *Szigeti veszedelem* épp-hogy kibontakozó cselekményében [III.83.1–85.4.]). Utóbbi Tassónál is a *manus Dei* egyik ritkább ábrázolásmódjára utal (legfőképpen Krisztus vagy a Szentlélek isteni parancsteljesítésére). Gábrriel végül az „O, Seregek Urának kedves szolgálója, / Egész Keresztységnek vitéz virágja! / Te voltál IESUSNAK meg szentelt Hadnagya, / Ihon az Istennek az ő Coronája” dicshimnusszal, lényegében a végtől az Égig magasztalja a várvédő főhőst (XV.41.1–4.), miközben az Istennek esedező Zrínyi fohászára:

Eleiben t[^c]unék Gábrriel szárnyával,
Méltóságos vala Angyali ruhával,
Az ő teste vala be-födve biborral,
Az keze fegyveres lángozo pallossal;

Az másik kezében egy szép pálma-ágot
Koszorúval egy[^c]utt magassan f[^c]ol-tartott” (XV. 39.1–40.2.),

elvégre „Angyali légiot k[^c]uld[^c]ot Isten néked, / Te segítségedre kivel meggy[^c]ozhated / Ezt az nyavalyában zabált ellenséged, / Kik pokolbul j[^c]uttek, kevés-lyen ellened.” (XV.43.1–4.).⁴¹

Zrínyi később is kibontja a *manus Dei* vándormotívumát (immár prózai példabeszédként), az isteni gondviseléssel mintegy önkezébe adva a magyarság sorsát, így érzékeltetve a kora újkori Magyarország betegségének és gyógyulásának elkerülhetetlen, illetve szükségszerű folyamatát.

40 BETHLEN, „XVI. rész. Peregrinációmról...”, 315.

41 ZRÍNYI Miklós, „Obsidionis Szigetianae”, in Uő., *Adriai tengernek Syrenaia*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, hasonmás kiadás, C2r [1]–Nn4r [2] (Budapest, Akadémiai Kiadó és Magyar Helikon, 1980), I1r–I2v [1], R2v [1], Mm2r–Mm3v [2].

Nintsen-é Istennek hatalmában Hunyadi János’ győzedelmét, Mátyás Király’ ditsőségét kezeinkben ismét meg-virágoztatni? De úgy, ha mindnyájan egy szível lélekkel, segítségül híván Istennek szent nevét, körös kézzel nyúlunk a’ magunk dolgához, és fáradunk, vigyázunk, tusakodunk a’ mi életünkért. [...] vesd-ki azt a’ motskot eszedből, lelkedből; *reformáld* vétkeidet, öltözzél igasságba, övedzzél erősséggel, hívd segítségre a’ Jehovát, *resolváld* magad, avagy ajándékozd magad az Isten’ nevének, és magadnak óltalmára kössünk kardot a’ Pogány ellen. Ha azért a’ magunk fogyatkozásit meg-esmérjük előbb, könnyebben az orvosságot-is fel-találhatjuk azután. [...] A’ mi régi Sz. István Királyunknak koronázza azzal fejét, a’ ki oldalára kardot övedez. [...] Mert ha csak ’sebbe tésszük kezeinket, senki nem gondól velünk [...].⁴²

Gyöngyösi később a *morbus regius* sárgaságra vonatkozó betegségének egyik igen különleges leírását társította össze Pasiphaë bujakórságával (a *Cuma várasában építettett Dédalus temploma* históriás énekként szerzett versátültetésében), amivel visszautalt Ovidius *A szerelem orvosságai* művére is („Gyakran a királyné változik színében”, „Elhűl a királyné, sárgul ábrázatja”). A sárgaság királyi érintéssel való gyógyítását már 1644 körül feljegyezték a magyar királyok csodás tettei között.⁴³ A „kis Szelem” orvosságai, illetve a „menthetetlen szívbajok” és az „arcpirító holdkórosságok” különféle szégyenfoltjai azonban jóval terjedelmesebb és főképp alaposabb munkát kívánna meg Balassi és Gyöngyösi költészetét vizsgálva, semmint az kifejthető volna a jelen tanulmányban.⁴⁴

42 ZRÍNYI Miklós, „Ne bánts a magyart. A’ török Afum ellen való Orvosság, Avagy: A’ Töröknek Magyarral való Békessége ellen Antidotum”, in ZRÍNYI Miklós, *Ne bánts a magyart*, szerk. BENCsik Gábor, 1–94 (Budapest, Magyar Mercurius, 2009), 26, 31–32, 90, 92.

43 BLOCH, *The Royal Touch...*, 86, 325.

44 Vö. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „»Mint szép ereklyével...«” Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtezik, *Iskolakultúra* 14, 2. sz. (2004), 36–49.

KÉPMELLÉKLETEK

1. A ravennai Sant'Appolinare in Classe főoltárképe

- a) *Transzfiguráció* (apszis: 6. sz., diadalív: 7–12. sz.). Fényképezte: Steven ZUCKER.⁴⁵
- b) *Isten hangja* (*Transzfiguráció*, mozaikrészlet). Fényképezte: Steven ZUCKER.⁴⁶

2. A római Basilica di San Clemente al Laterano főoltárképe

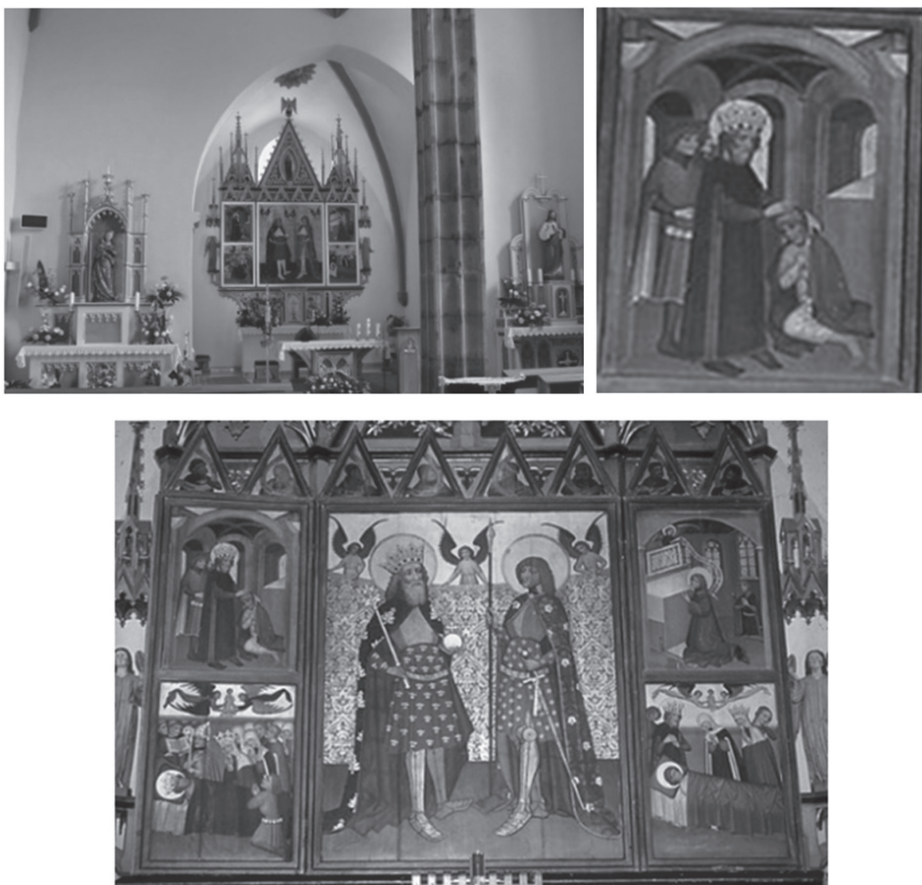
- a) *A Kereszttség Diadalmenete* (apszis: 4. sz., diadalív: 12. sz.).⁴⁷
- b) *A kozmosz győzelmi éneke* (*A Kereszttség Diadalmenete*, mozaikrészlet).⁴⁸

45 HART, *The Mosaic Apse...*, hozzáférés: 2021.12.28, <https://orthodoxartsjournal.org/the-mosaic-apse-of-santapollinaire-in-classe-ravenna/>.

46 HART, *The Mosaic Apse...*, <https://orthodoxartsjournal.org/the-mosaic-apse-of-santapollinaire-in-classe-ravenna/>.

47 Archbishop Christopher PROWSE, *An integral meaning to marriage and family life*, 2019, hozzáférés: 2021.12.28, <https://www.catholicvoice.org.au/an-integral-meaning-to-marriage-and-family-life/>.

48 NÉVTELEN szerző, *San Clemente*, 2020, hozzáférés: 2021.12.28, http://www.romainteractive.com/eng/middle-ages/christian_mosaic_art/s-clemente.html.

3. A mateóci Szent István Király plébániatemplom főoltárképe

- a) A Szentkirályi-templom szárnyasoltára (Mateóc / Matejovce, 1453).⁴⁹
- b) Szentkirályi érintés (táblakép, 1453).⁵⁰
- c) Szent István király, Szent Imre herceg és Szent Gellért püspök (Mateóc / Matejovce, 1453).⁵¹

49 NÉVTELEN szerző, *Páratlan szárnyasoltár Szent István királyunk tiszteletére*, 2020, hozzáférés: 2021.12.28, <https://kirandulastippek.hu/magas-tatra/mateoc-szent-istvan-kiraly-templom>.

50 WEHLI Tünde, *Ikonográfiai alapismeretek-13*, 2011, hozzáférés: 2021.12.28, <http://muvtor.btk.ppke.hu/Ikonogr%e1fia/Ikonogr%e1fiai%20alapismeretek-13.ppt>.

51 WEHLI, *Ikonográfiai...*, <http://muvtor.btk.ppke.hu/Ikonogr%e1fia/Ikonogr%e1fiai%20alapismeretek-13.ppt>.

4. A *Chronica Hungarorum* Szent Korona-illusztrációi, részlet

- a) A felül zárt Szent Korona a Hunyadi-ház hollós címerével (b04r).⁵²
- b) Szent István király a Szent Koronával, jobbján Szent Imre herceggel (e01r).⁵³
- c) Zsigmond király a Szent Koronával, illetve a cseh és a német-római császári koronával (o02v).⁵⁴
- d) A megválasztott Mátyás a felül zárt Szent Koronával (t05r).⁵⁵

52 THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum*, 1488, hozzáférés: 2021.12.28, <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=inc1143&lang=hu&img=34#34>.

53 THURÓCZY, *Chronica...*, hozzáférés: 2021.12.28, http://real-r.mtak.hu/1236/7/A_300_III.pdf.

54 THURÓCZY, *Chronica...*, <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=inc1143&lang=hu&img=215#215>.

55 THURÓCZY, *Chronica...*, <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=inc1143&lang=hu&img=296#296>.

5. Az ókori Sabazius-kultusz gyógyító erejű, fogadalmi „(Jupiter) Sabazius keze” római bronzszobrai

- a) Sabazius keze (1–2. sz. London, British Museum).⁵⁶
- b) Sabazius keze (3. sz. Baltimore, Walters Art Museum).⁵⁷
- c) Sabazius keze (2–4. sz. St. Louis, San Louis Art Museum).⁵⁸
- d) Sabazius keze (Pompeii, 1–2. sz. Melbourne, Melbourne Museum).⁵⁹
- e) Sabazius keze (Tournai, 2–3. sz. London, British Museum).⁶⁰
- f) Sabazius keze (1–3. sz. Louisville, Artemis Gallery).⁶¹

56 Marc YOUNG, *Hand of Sabatius*, 2007, hozzáférés: 2021.12.28, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:HandOfSabazius.JPG>.

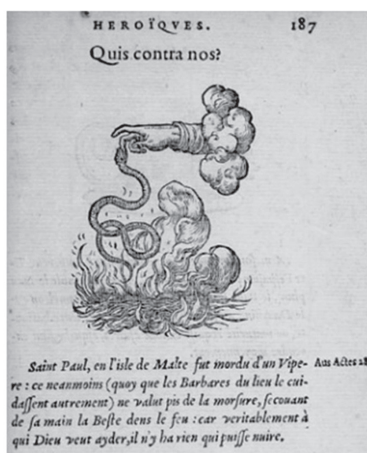
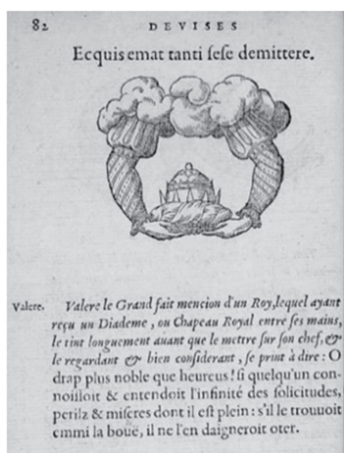
57 NÉVTELEN, *Hand of Sabatius*, 1961, hozzáférés: 2021.12.28, <https://art.thewalters.org/detail/20966>.

58 NÉVTELEN, *Votive Hand of Zeus Sabatius*, 1956, hozzáférés: 2021.12.28, <https://www.slam.org/collection/objects/1848/>.

59 NÉVTELEN, *Sanctus Σαβάζιος*, 2020, hozzáférés: 2021.12.28, <http://www.sabazius.com/images-and-icons.html>.

60 NÉVTELEN, *Figure*, 1895, hozzáférés: 2021.12.28, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1895-0621-4.

61 NÉVTELEN, *Fine Roman Bronze Hand w/ Bird & Wreath*, 2019, hozzáférés: 2021.12.28, <https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/fine-roman-bronze-hand-w-bird-wreath-1308405>.

6. A Devises heroïques Isten keze-emblémái, részlet.

- Ecquis emat tanti sese demittere (82).⁶²
- Quis contra nos? (187).⁶³
- In se contexta recurrit (191).⁶⁴
- Tolle voluptatum stimulos (231).⁶⁵

62 Claude PARADIN, *Devises heroïques*, 1557, hozzáférés: 2021.12.28, https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/facsimile.php?id=sm816_p082.

63 PARADIN, *Devises...*, https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/facsimile.php?id=sm816_p187.

64 PARADIN, *Devises...*, https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/facsimile.php?id=sm816_p191.

65 PARADIN, *Devises...*, https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/facsimile.php?id=sm816_p231.

7. A *Selectorum emblematum* Isten keze-emblémái, részlet.

- Virtute ac Studio per Orbem fama perpetua comparatur (12).⁶⁶
- In manu Dei cor Regis (46).⁶⁷
- Utcunque (89).⁶⁸
- Perseveranti dabitur (100).⁶⁹

66 Gabrielle ROLLENHAGEN, *Selectorum emblematum*, 1613, hozzáférés: 2021.12.28, <https://archive.org/details/gabrielisrollenh00roll/page/n49/mode/2up>.

67 ROLLENHAGEN, *Selectorum...*, <https://archive.org/details/gabrielisrollenh00roll/page/n117/mode/2up>.

68 ROLLENHAGEN, *Selectorum...*, <https://archive.org/details/gabrielisrollenh00roll/page/n203/mode/2up>.

69 ROLLENHAGEN, *Selectorum...*, <https://archive.org/details/gabrielisrollenh00roll/page/n225/mode/2up>.

8. Az *Emblemata moralia & bellica* Isten keze-emblémái, részlet.

- a) Invidentes egent (00135).⁷⁰
- b) Peiora latent (00179).⁷¹
- c) Utile vereri (00217).⁷²
- d) Cui vult (00227).⁷³

70 Jacob von BRUCK-ANGERMUNDT, *Emblemata moralia & bellica*, 1615, hozzáférés: 2021.12.28, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=drucke/uk-37&image=00135.

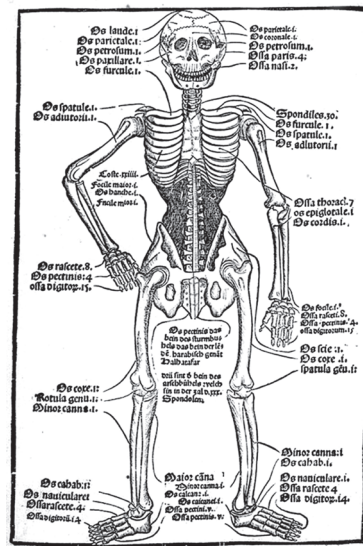
71 BRUCK-ANGERMUNDT, *Emblemata...*, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=drucke/uk-37&image=00179.

72 BRUCK-ANGERMUNDT, *Emblemata...*, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=drucke/uk-37&image=00217.

73 BRUCK-ANGERMUNDT, *Emblemata...*, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=drucke/uk-37&image=00227.

V.

Orvostudományi irodalom: Források, terminológia, tudománytörténet

Az ontológia állatkertje

Filozófiai szakszavak fordításkísérlete
Lencsés György *Ars medicá*jában

Lencsés György *Ars medicá*járól mint az első ismert magyar nyelvű orvosi műről az elmúlt évtizedekben több – főleg nyelvészeti és orvostörténeti – tanulmány is született.¹ Jelen tanulmány címe a Lencsés-szövegben számtalanszor felbukkanó „állat” szóra utal, amelynek vizsgálata érdekes tanulságokkal szolgálhat a 16. század még kialakulatlan magyar filozófiai-orvosi szaknyelvéről. Lencsés műve olyan magyar nyelvű fordítás-kompiláció, amelynek az egyik legnagyobb erénye, hogy az első, második, negyedik és ötödik fejezet Jean Fernel *Medicina*ja (későbbi kiadásokban: *Universa medicina*) megfelelő részeinek a tükörfordítása.² A nyelvészeti és orvostörténeti tanulmányok főleg az orvosi szakszavakra és nő-

- 1 Lencsésről és az *Ars medicá*ról lásd ALFÖLDI Rezső, „Ars medica. XVI. századi magyar orvosi könyv”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 54, 1. sz. (1944): 62–68; FARCZÁDY Elek és SZABÓ T. Attila, „Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez”, *Magyar Nyelv* 57, 2. sz. (1961): 173–183; JAKAB László, „Megjegyzések a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez”, *Magyar Nyelv* 58, 1. sz. (1962): 76–77; SPIELMANN József, „L’Ars Medica le premier manuscrit médical en langue magyare.” *Pagine de Storia della medicina* 15, 6. sz. (1971): 5–20; SZABÓ T. Attila, „Lencsés György ‘Ars medica’-ja kéziratának kérdéséhez”, *Magyar Nyelv* 70, 2. sz. (1974): 144–157; SPIELMANN József, „Az orvosi irodalom kezdetei Erdélyben”, in SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában: Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 46–83 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977); SPIELMANN József és SEBESTYÉN S. Mihály, „Lencsés György Ars Medicája kéziratának összehasonlító vizsgálata”, *Magyar Nyelv* 75, 2. sz. (1979): 176–185; BALOGH Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek, XVI. század* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa, 1985), 304–305; FAZEKAS Árpád, „Lencsés György: Ars Medica c. munkájának (1577) sorsáról”, *Szabolcs-Szatmári Szemle* 23, 4. sz. (1988): 4:431–445; PÉTER Mihály és PÉTER H. Mária, „Marosvásárhelyi szerzők azon munkáinak jegyzéke, amelyekkel hozzájárultak Lencsés György *Ars Medica* című kötetének ismertetéséhez”, *Magyar Orvosi Nyelv* 13, 2. sz. (2013): 92–94.
- 2 Fernel népszerű művének első kiadása 1554-es: Io. FERNELII Ambiani, *Medicina* (Lutetiae Parisiorum: apud Andream Wechelum, 1554). Lencsés a további feltárt források szövegét nem követi olyan szorosan, mint Fernel munkáját: Leonhart Fuchs *De curandi ratione libri octo*ját és Petrus Andreas Matthiolus *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia*ját.

vénynemekre koncentráltak,³ pedig érdemes végignézni Lencsés szövegének főleg arisztotelianus filozófiai szakszókincset is, amelyből maga a korabeli orvosi nyelv is kisarjadt. Mivel az eredeti latin szöveg és annak magyar fordítása egymás mellé tehető, a korabeli latin filozófiai szakzsargon fogalmaihoz talált magyar szavakból akár egy szerény filozófiai szótárt is összeállíthatnánk.

A korszakból – és még utána is sokáig – nincs olyan mennyiségű magyar nyelvű filozófiai és/vagy orvosi szövegünk, amely alapján meg tudnánk ítélni, hogy Lencsés egy magányosan ragyogó üstökös-e a magyar orvosi és filozófiai szaknyelv egén, vagy pedig az anyanyelvű tudományosság már olyan színvonalon állt, amelynek szótárát Lencsés csupán elsajátította és használta a Fernel-szöveg fordításánál. Amíg nem kerülnek elő újabb, ezt megcáfoló szövegek, addig nyugodtan feltételezhetjük az első lehetőséget és ne is vitassuk el Lencséstől úttörő nyelvi leleményességét.

Fordításának érdeme nemcsak az, hogy a lehető legpontosabban próbálja meg lefordítani a latin tudományos szakszöveget magyarra, hanem tudatosan törekszik a latin kifejezések használatának kerülésére is. A magyar szöveg így olyan tudományos próza lett, amely nem kevés irodalmi kvalitást is megkívánt a fordítótól. Lencsésnek kétségkívül szüksége volt egyfajta *inventio poeticára* ahhoz, hogy a latin tudományos kifejezéseket érthető magyar nyelvre tudja lefordítani, és emiatt könyvének némely részét akár irodalmi szöveggént is olvashatjuk. Ha nem talált rá megfelelő magyar kifejezést, akkor metaforákkal, vagy körülírásokkal próbálta meg visszaadni az eredeti szó, szövegrész értelmét.

Az a kérdés mindenestre óhatatlanul felmerül, hogy igaz-e a filozófiai szaknyelvre is mindaz, amit Benda Mária a korabeli orvosi nyelvvel kapcsolatban eképp fogalmazott meg: „Mégis, állandóan előtolakszik az a gondolat, hogy alig-alig hiányzott valami az európai szintű magyar orvosi nyelv kifejlődéséhez már

3 MOLNÁR Vilmos, „XVI. századi betegségnemek”, *Magyar Nyelvőr* 71, 1. sz. (1947): 49–53; MOLNÁR Vilmos, „XVI. századi bonctani kifejezések és nevek”, *Magyar Nyelvőr* 72, 3. sz. (1948): 120–126; LÁZÁR SZINI Karola, „A magyar orvosi műszókincs fejlődésének kezdetei, XIV–XVI. század”, *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae* 81 (1977): 13–25; LÁZÁR SZINI Karola, „Adalékok a XVI. századi Ars Medica vizsgálatához: Anatómiai és kórtani műszókincs”, *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae* 92 (1980): 133–146; SZLATKY Mária, „Magyar nyelvű természettudományos és orvosi irodalom a XVI. században”, *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae* 109–112 (1985): 91–97; SZABÓ T. Attila és SZ. TÓTH Magdolna, „A XVI. századi magyar természettudomány születéséhez: Erdősi Sylvester János, Szegedi Kőrös Gáspár, Váradi Lencsés György, Somogyi Melius Péter és a sárvári orvostudományi iskola (1536–1555)”, *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Medicinae* 141–144 (1993): 107–126; PELCZÉDER Katalin, „Lencsés György »Orvosi könyv (Ars medica)« című munkája növényneveinek a vizsgálata”, in *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, szerk. HOFFMANN István és JUHÁSZ Dezső, 279–288 (Debrecen–Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2007); SZABÓ T. Attila, „Váradi Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században az Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica (1577 k.) tükrében”, *Magyar Orvosi Nyelv* 13, 2. sz. (2013): 82–91.

a XVI. században és ha a több századot lefoglaló ismert események közbe nem jönnek, Bugát Pálnak alighanem kevesebb lett volna a tennivalója.”⁴

A filozófia magyar nyelvű szótárát elnézve könnyen az az érzése támadhat az embernek, hogy a magyar filozófia bizony adós maradt saját Bugát Páljával, hiszen a klasszikus filozófiai alapszavak jó része végül megmaradt az eredeti görög, latin szó átvételénél (ami persze egyáltalán nem biztos, hogy akkora baj lenne). A tanulmány egyetlen latin terminusból, az *essentiá*ból kiindulva annak – mai szemmel már szinte komikusnak ható – fordításkísérleteivel és a hozzá kapcsolódó, meglehetősen zavaros fogalmi áthallásokkal foglalkozik Lencsés szövegéből vett szemelvények megmutatásával. Az *essentiát* sokáig az „állat” szóval adják vissza, amely azonban – mint látni fogjuk – egyfajta fogalmi Jolly Jokerként működött Lencsés és valószínűleg az egész korszak magyar filozófiai nyelvében.

Kiindulásként a lázról szóló részt szeretném megmutatni, amely pontosan követi Fernel könyvének *De febris* című fejezetét, és rögtön egy nyelvi, vagyis lexikológiai problémával indul. Habár úgy tűnik, Lencsés korában még nincs kifejezés a magyar orvosi szókészletben a latin *febris*re, az erdélyi orvos megpróbál rá magyar szakszót kreálni: „melegelés” vagy „forró betegség”.⁵

Az mely betegséget az magyarok hideglelésnek neveznek, azt igazán melegelésnek avagy forró betegségnek kellene inkább nevezniük. Mert az kit deákul febrisnek mondnak, természetkívül való hőség az, mely az szívről öntetik ki minden testére az embernek. Jóllehet az közbenvetéssel való elhagyó forróságoknak kezdetiben, megvagyon az meghűlés és az dödörgés, de azért az nem mondathatik igazán febrisnek, mert az melegség még fel nem gyulladt. Semmiképpen azért az külső részeknek meghűlése nem állatja és nem valósága az febrisnek, és csak egy febris sem mondathatik igazán hideglelésnek, mert minde-nik febris az melegségnek neméből vagyon.

Febris est calor praeter naturam e corde in omne corpus effusus. Rigor horrorve intermittentium febrium, tametsi accessionis est initium, febris tamen haudquaquam censeri potest, quod nondum sit calor incensus. Neque per febrem exitialem partium extremarum frigus e febris est essentia, neque ulla recte potest frigida febris appellari, sed omnis in caloribus genere subsistit.⁶

4 SZEPESINÉ DR. BENDA Mária, „Miről vall a XVI. század magyar orvosi nyelve?”, *Orvosi Hetilap* 119 (1978): 1112–1117, 1117.

5 A „láz” nyelvújítás korabeli kifejezés, amely a *tumultus* értelmű ’lázadás’ jelentéssel függ össze. Megbontja, megzavarja a rendet mint egészséget. Ha a korabeli nedvtan felől nézzük, akkor a négy testnedv egyensúlyi állapotát zavarja meg. SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára: a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* (Budapest: Hornyánszky, 1902), 202.

6 A továbbiakban az eredeti latin szöveget párhuzamosan közlöm mai magyar helyesírásban Lencsés magyar fordításával. [LENCSES György], *XVI. századi magyar orvosi könyv*, kiad., bev. VARJAS Béla, Monumenta Transilvanica (Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet, 1943), 481; FERNELIUS, *Medicina*, 89.

Lencsés fordításának az érdekességét a magyar kifejezésekkel való pontosító körülírás adja. Az *essentia* fordításánál ugyanis nem elégszik meg a szokásos „állat” kifejezéssel.⁷ Fernel mondata egyértelműen a mai ’lényeg’ értelemben értendő, amely viszont még nem létezik a 16. században, mert szintén nyelvújításbeli szó-kreatúra (lásd lentebb).

Lencsés az *essentia* fordításánál vagy két, egymást kiegészítő magyar szinonimát ad meg, vagyis az *essentia* „állat és valóság”, vagy pedig két olyan arisztotelianus eredetű fogalomra próbál magyar megfelelőt találni, amely már a saját *febris*-értelmezését mutatja, finomítva és magyarázva Fernel latin szövegét. Ha az előbbiről van szó, akkor is furcsa, mert sehol máshol nem él ezzel a finomító körülírással. Lásd például az *Ars medica* egy másik szöveghelyét, ahol szintén „a láz lényegét” fordítja és megelelészik az „állat” szóval is:

Miképpen azért az febrisnek teljességgel való állatja az természetkívül való melegség, tulajdonságot is neki annak az melegségnek különbségéből kell állatni.

Ut tota febris essentia calor est praeter naturam, ita illius propria summaque genera ex caloris differentiis statuenda sunt.⁸

Ha viszont az utóbbiról van szó, vagyis Lencsés saját lázértelmezésével finomítja az eredeti latin szöveget, akkor talán azt akarja mondani, hogy a végtagok láztól való hűvössége se nem lényege, se nem megjelenési formája, állapota a láznak, vagyis a láz diagnózisához mellékes szempont, hogy a végtagok hidegek-e. Itt Lencsés egyszerre akarja az *essentia* és esetleg a *substantia* jelentését visszaadni. Fernel könyvének e fejezete azt a címet viseli, hogy „Quid febris, quae illius essentia, quae signa”, amely jól illik a fenti szövegértelmezéshez, azonban Lencsésnek sem az állat, sem a valóság kifejezése nem adja vissza a latin *signumot*.⁹ Első pillantásra érthetetlennek tűnhet ez a magyarázat, hiszen a két filozófiai terminus kontextustól függően nagyjából ugyanazt a jelentésréteget fedi le és a fenti ’lényeg’-’megjelenés’ értelmezés nehezen helyezhető el az *essentia-substantia* fogalom-pár jelentésmezején. Csakhogy ezt a kettőt nemcsak ő, hanem a korszak magyar nyelve sem tudja differenciálni. Az *állat mint esszencia* kifejezésnek ugyanis még Lencsés szövegében is sokszor találkozunk az esszenciával szöges ellentétben álló *állat mint állapot* jelentésével, amellyel ráadásul gyakran épp a *substantia* kifejezést fordítja (lásd lentebb). A ’valóságnak’ pedig szintén egyszerre létezik a mai

7 Számos 16–17. századi példát találhatunk erre a jelentésére. Vö. például: SZABÓ T. Attila, *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975), 250.

8 [LENCSES], 483; FERNELIUS, *Medicina*, 90.

9 Uo., 89.

értelemben vett *lényeg mint valódiság* és a skolasztikus *existens* értelmében „*lévő*” *mint aktuálisan megjelenő konkrét létező* jelentése. Szenci Molnár Albert szótára – mint oly sokszor – most is nagyon tanulságos. Az *essentiát* (οὐσία) így fordítja: ’lévő állat’, ’valóság’, ’vagynság’. A *substantiánál* (ὕποστασις) pedig ezt olvashatjuk: ’állat’, ’természet’, ’valóság’, ’marha jószág’.¹⁰ A „marhajószág” pedig a latin *substantia* hétköznapi, kevésbé filozófiai aspektusát, a „valóságban létező tárgy, anyag” értelmét adja vissza. Lencsésnél ezek keverednek, amikor „nem állatnak és nem valóságnak” fordítja az idézett részt. Hogy mennyire nincsenek éles határok a magyar fogalmak között. Azt támasztja alá a következő rész is, amely pár soron belül egyszerre fordítja a *substantiát* ’állapotnak’ és ’állatnak’.

Harmadik [febris], gonosz és veszedelmes, melyet az dögös és mérges materia önt be, nem az melegségnek bővelkedéséből, sem rothadásból, de az egész állapotnak egyenletlenségéből, ki az éltető és beoltatott melegségnek ellenkezője.

Tertius est malignus et perniciosus, quem pestilens venenataque materia fundit, non qualitatis exuperantia, non putredine, sed totius substantiae dissidio vitali insitoque calori adversus.¹¹

Ezek pedig csak az melegségnek mivoltával különböznek egymástól, mely avagy az testnek állatja-e, avagy az nedvessége, avagy az lelke, mert az testben ennél több ugyan nincsen.

...quae solo caloris subiecto distant, quod aut corporis substantia est, aut humor, aut spiritus; nec enim plura in corpore subsistunt.¹²

Afenti szövegben érdemes egy pillantást vetnünk a latin *subiectum* fogalomra is, amelyet itt Lencsés ugyan a ’mivolt’ szóval ad vissza, de másik helyeken szintén az ’állattal’ fordítja. Például rögtön pár sorral lejjebb:

Ez forróság (avagy magyar módra ez hideglelés) mivelhogy vékony és eloszolható állatban vagon, egy napon vége leszén...

Haec quia in tenui et dissipabili est subiecto, uno fere die solvitur...¹³

10 Vö. Albertus MOLNAR Szenciensis, *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum* [...] (Heidelbergae: Typis viduae Joh. Georgii Geyderi, impensis heredum Wechelianorum, Danielis et Davidis Aubriorum, et Clementis Schleichii, 1621), 362, 909; ásd még: Albertus MOLNAR Szenciensis, *Dictionarium Ungarico-Latinum* [...] (Heidelbergae: Typis viduae Joh. Georgii Geyderi, impensis heredum Wechelianorum, Danielis et Davidis Aubriorum, et Clementis Schleichii, 1621), 9, 327.

11 [LENCÉS], 482; FERNELIUS, *Medicina*, 90.

12 Uo., 483; Uo., 91.

13 [LENCÉS], 483; FERNELIUS, *Medicina*, 91.

Az, hogy a „mivolt” szóval is fordítja a *subiectum*ot valószínűleg szintén az „állat” kifejezés sokrétűségéből adódik. Ha megnézzük Szenci Molnár szótárát, akkor azt látjuk, hogy a „mivolta valaminek” kifejezést a *res*, *negotium*, *qualitas rei*, *causae* szavakkal igyekszik meghatározni.¹⁴ Ugyanakkor a fogalom képlekenységét mutatja az is, hogy jó kétszáz évvel később Verseggy Ferenc (talán Kant hatására?) a latin *essentiát* mint *Wesenheit*ot fordítja „mivolttal”, ami a Szenci Molnár-féle meghatározásnak inkább az ellenkezőjét jelenti.¹⁵ Még inkább bonyolítja a helyzetet, ha Molnár szótárában megnézzük a *subiectum* szócikket, aki – annak ellenére, hogy megadja mögötte a görög ὑποκειμενον kifejezést is – csak a grammatikai értelmét ismeri: „az miről valami mondatik”.¹⁶

Az „állat” szó nemcsak, hogy univerzális ontológiai kifejezésnek tűnik Lencsés orvosi könyvében, de számos hétköznapiabb jelentéssel is bírt.¹⁷ Tehát a fenti *lényeg*-hez (*essentia*), *substantiá*hoz és *subiectum*hoz kapcsolódó jelentéseken túl továbbiakat is felfedezhetünk az *Ars medicá*ban. Először a filozófiai kifejezéseket sorolom fel:

Az előbbi három jelentésén túl a negyedik jelentése még szintén szorosan kapcsolódik az ontológiához: állat mint *materia* értelemben vett anyag. Ez a jelentés leginkább a hétköznapi értelemben vett anyaghoz, dologhoz (*res*) és ezen keresztül a megfogható létezőhöz (*ens*) kapcsolódik:¹⁸ „Az paplant róla el ne vonjad és csak valami puha állattal lepedjed be.” Vagy: „Azt az beteg meg tudja mondani, hogyha az alfelével hideg állaton valamin sokáig ült.” Egy másik helyen: „Jó szagú állatokat tarts orra alá, rózsát, sandalum fát, birsalmát, kámfort, vízi töknek virágját.” Szintén ebben az értelemben: „Meszet hogyha megöntöd valami nedves állattal, nagy pára és erős hőség indul.”¹⁹

Ötödik jelentése a négy elem, testnedv (nyák, fekete epe, sárga epe, vér):²⁰

14 MOLNAR, *Dictionarium...*, 226.

15 VERSEGGY Ferenc, *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönnyv próba képen készítették Némely Magyar nyelv szerzők* (Buda: A' Királyi Magyar Universitas' betűivel és költségével, 1826), 165. Érdemes megnézni, hogyan kínlódik aztán a nyelvújítás is ezekkel a filozófiai kifejezésekkel, hogy végül – legalábbis a *substantia* esetében – visszatérjünk a latin kifejezéshez. *Essentia*: létalap, létalapos, léteg, léteny, létedelem. *Substantia*: állag, álladék, állomány, állmány, állomány. SZILY, *A magyar nyelvújítás...*, 9, 11, 208, 410.

16 MOLNAR, *Lexicon...*, 905. A mai fülnek már komikusnak hat a *subiectum* mint „vány”, és az *obiectum* mint „mény” szóalkotás-kísérletek. SZILY, *A magyar nyelvújítás...*, 400.

17 Szenci Molnárnál az „aallat”: *animal*, *res*, *ens* *essentia*, *substantia*. MOLNAR, *Dictionarium...*, 9.

18 MOLNAR, *Lexicon...*, 353, 583, 815. *Ens* (τό ὄν): való, állat, vagyonság. *Materia* (ὕλη, ὑπόστασις): minden az miből valami leszen. *Res* (πράγμα): dolog, marha, jószág, eszköz.

19 [LENCSEŠ], 167, 261, 504. Ebben az értelemben lásd még uo., 6, 13, 15, 33, 34, 47, 50, 58, 84, 86, 179, 184, 185, 188, 208, 215, 237, 249, 250, 356, 358, 470, 491, 492, 497, 503, 506, 516, 548.

20 Az „elem” szintén nyelvújításkorabeli szavunk, amely mellett felmerült még az „elemény”, „elődelem” is. SZILY, *A magyar nyelvújítás...*, 59. Verseggy „zsengeszer”-ként, „létszer”-ként (Element, Urwesen) határozza meg. VERSEGGY, *Lexicon...*, 159.

Második melegség éltető állatokból való, kit az deákok elementarius calornak neveznek, ki mértékletes és mind az négy éltető állatoknak összeelegyülésükből temporáltatott.

Alter elementarius, moderatus et ex omnium elementorum permixtione temperatus.²¹

Hatodik jelentése ok (*causa*). Az alábbi példákban a latin *materia* kifejezést fordítja az „állat” szóval ’ok’ értelemben:

Az mostani új orvosoknak sokasága, állítja ennek az lecsorgásnak állatját az Avicennának bizonyításából ki nem elégséges.

Recentiorum medicorum turba non satis probabili Avicennae dogmate, omnem destillationis materiam statuit e iecore calidiore uscitari.²²

Állatjuk szerint is ennyiből különböznek egymástól, hogy némelyik tüzes kelevénytől, némelyik az főből való csorgástól, némelyik az széltől támad.

Materia quoque dolores hi distant, quod alius a phlegmone, alius a destillatione, alius a flatu suscitetur.²³

Hetedik jelentése a *conditio* értelmében vett állapot, „valaminek volta”. Az alábbi példában viszont a fent már említett *substantia* szót fordítja így:

Tüdőnek vétkes voltát mondom és nem valami mértékletlenséget, de az lágy, gyenge, és rothadásra készült tüdőnek állatját, mert sokan ugyan az születésekben hozzák az tüdőnek veszett voltát atyjuktól vagy anyjuktól, ki miatt aztán elaszna.

Vitiosam constitutionem appello, non intemperiem, sed mollem, tenellam ac corruptioni paratam pulmonum substantiam, de qua alibi fuse disservi.²⁴

Az gonosz és vétkes állatja az testnek mikor vagyon, ez nyavalya alatt, sok terhe vagyon az testnek, és mind állatjában, s mind színében vétkes leszen.

Cachexia malus est atque vitiosus corporis habitus. Sub hoc plena satis atque copiosa corporis moles est, at vero tum substantia tum colore vitiosa.²⁵

21 [LENCSES], 481; FERNELIUS, *Medicina*, 89.

22 [LENCSES], 55; FERNELIUS, *Medicina*, 138.

23 [LENCSES], 153; FERNELIUS, *Medicina*, 155. Lásd még: [LENCSES], 154.

24 [LENCSES], 149; FERNELIUS, *Medicina*, 154.

25 [LENCSES], 229; FERNELIUS, *Medicina*, 178.

Itt pedig a latin szöveget körülírással adja vissza, de szintén 'állapot' értelemben:

Az nyálasságtól való vétkes állatja az testnek, mellyel az szüzeknek szép fénylő orcájuk megundokíttatik, és az elevenkedő szép színül elvész, jelenti meg, hogy az vízbetegség elkövetkezik.

Pituitosa cachexia, qua fere virginum nitor squalet vividique coloris flos perit, leucophlegmatiam antecedit eamque praenunciat.²⁶

Nyolcadik jelentése a ma is használatos állat és növény, vagyis élőlény: „Háromféle lélek vagyon. Első tápláló lélek, ez minden élő állatokban, mind fákban fűvekben benne vagyon, és ez táplálja neveli őket. Másik, érző lélek, ennek haszna ez, hogy ez által érez, lát, hall, az élő állat, ez immár nincsen mindenben az mit lelkes állatnak hívunk, hanem csak abban, az mi lát, hall, eszik, iszik, és szózatja vagyon, mint az embereknek és oktan állatoknak.”²⁷

Az *Ars medicá*ban olvasható „állat” szavak különböző jelentései mind a számkra már elveszett létigei értelemre épülnek. Az *állat* az *áll* igéből alakult ki -t főnévképzővel és eredeti jelentése: 'létező dolog',²⁸ amely fokozatos jelentésszűküléssel jutott el minden létező dologból a minden élőlényen keresztül a mai értelméig.²⁹ Lencsés „állatai” ('létezői') is még sokkal erősebben kötődnek az eredeti jelentéshez, mint ahhoz, amit ma az „állaton” értünk. A fent elkülönített nyolc jelentés közül az „állat” létigei értelméből könnyebb megértenünk azokat a jelentésváltozásokat és jelentésvariánsokat, amelyeket Lencsés használt. Az esszencia, szubsztancia, szubjektum, anyag, elem, és lelkes állat mind levezethető ebből, míg az ok és állapot csak a latin kifejezés fordításaként, amelyek azonban szintén ontológiai terminusokként is funkcionáltak mint *materia* és *substantia*.

És hogy kinek/kiknek szánhatta ezt a könyvet Lencsés? Orvosoknak aligha, azok tudtak latinul, de teljesen laikusoknak sem, mert azoknak elég lett volna

26 [LENCSES], 230; FERNELIUS, *Medicina*, 178. Ebben az értelemben további példák: *uo.*, 150, 159, 201, 202, 203, 207, 236, 283.

27 [LENCSES], 373. Ugyanilyen értelemben az asszonyállat, emberállat, baromállat. Lásd például *uo.*, 5, 6, 10, 18, 20, 22.

28 Értelmileg arra vonatkozhatott, ami előttünk áll, tehát érzékelhető, mintegy kézzelfogható létező. És meglehet, összefüggésben van az olyan alakokkal, mint köp-köpet, szűr-szüret, öröl-örlet. Vagyis olyan létező, amely valamilyen cselekvésből, akcióból lett, készült: valami befejezett cselekvés okozataként létrejövő új fogalmi entitás. Miként a köpésből köpet és az örlésből örlet, így az állásból, vagyis létezésből állat, álladék keletkezik, ahogy az ivásból ivadék. (Ha „mai magyarul” akarnánk mondani ezt, akkor talán *létezetnek* mondhatnánk.)

29 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1: 138.

egy receptgyűjtemény. Talán olyasvalakiknek, akik se nem teljesen laikusok, se nem egyetemet végzett szakmabeliek? Esetleg patikusoknak? Erre a választ Lencsés György szerénykedő *prae-fatió*jában adja meg: „Én ezeket nem a bölcs embereknek, kik és nálamnál sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem sok munkámmal és fáradságommal össze, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle. Én se találtassam hivalkodással élni az ördög párnáján, de a St. Pálnak írása szerint legyek valami jó dologban foglalatos. Vedd jó néven azért tőlem Atyámfia keresztyén.”³⁰

Végezetül pedig, hogy szemléltessem, milyen nyelvi nehézségekkel kellett Lencsés Györgynek megküzdenie, egy táblázatban foglaltam össze azokat a filozófiai alapszavakat, amelyek megtalálhatók az *Ars medicá*ban. (A kövér betűkkel szedett fogalmak a nyelvújítás során alkotott és ma is használt alakokat mutatják.) A második oszlop Szenci Molnár szótárának és Pápai Páriz Ferenc kibővített szótárának³¹ a szavait is megadja a feltüntetett görög kifejezéssel együtt, hogy egyértelműbb legyen a fogalom. A harmadik oszlop Lencsés György fordításait mutatja be, amely homogenitása miatt ugyan könnyed gúnyolódás céltáblájává is válhatna, azonban a negyedik oszlop épp ezt a derűt igyekszik tompítani a nyelvújítás komikus szó kreatúráinak felsorolásával (Szily Kálmán és Verseggy Ferenc fentebb sokszor idézett könyveit felhasználva). Innen nézve pedig azt a kérdést is feltehetjük, hogy Lencsés szóhasználata nem volt-e még így egysíkúságában is szerencsésebb, mintha Kazinczyékhoz hasonlóan ő maga is megpróbált volna magyar szakszavakat kreálni? Szóhasználatának az az előnye mindenképpen megvolt, hogy legalább érthető volt.

Mai kifejezés	Szenci Molnár Albert; Pápai Páriz Ferenc	Lencsés György	Nyelvújítás; Verseggy Ferenc
Alany	<i>Subiectum</i> (ὕποκειμενον): az miről valami mondatik; alája vettetés	Állat, mivolt	Alany vány, öneg; talpvaló, való
Anyag	<i>Materia</i> (ὕλη, ὑπόστασις): minden az miből valami leszén	Állat	Anyag tárgy; szer, talpszer

30 Varjas nem közölte ezt a részt, mert csak az 1757-es erdőszentgyörgyi másolatban található meg. ALFÖLDI, „*Ars medica...*”, 66.

31 Franciscus PÁPAI PÁPAI, *Dictionarium Latino-Hungaricum* [...] (Posonii & Cibirii: Typis et sumptibus Joannis Michaelis Landerer de Fűskút, et Martini Hochmeister, 1801).

Mai kifejezés	Szenci Molnár Albert; Pápai Páriz Ferenc	Lencsés György	Nyelvújítás; Verseghy Ferenc
Elem	<i>Elementum</i> (στοιχείον): éltető állat, lételnek kezdete	Éltető állat	Elem elemény, elődelem; zsengeszer, létszer
Lény, létező	<i>Ens</i> (τό ὄν): való, állat, vagyon; a mi vagyon	Állat?	Lény lőny, lőnyödelem, lét
Lényeg	<i>Essentia</i> (οὐσία): lévő állat, valóság, vagyon	Állat	Lényeg létalap, léteg, léteny, létedelem; mivolt
Tárgy	<i>Objectum</i> (ὕποκειμενον): Érzékenységnek célja, az mit ember láthat vagy róla szólhat; valaminek ellenében vettett cél	Állat?	Tárgy előtte levő dolog, előzmény, mény, ötlőny, ötlemény, ötlet, szemlélet, mény
Szubsztancia	<i>Substantia</i> (ὕπόστασις): állat, természet, valóság	Állat	Álladék, állag, állomány, állmány, állován; magavaló

A fenti lista – mint ketrecekbe zárt szavak kicsiny állatkertje – csupán kedvcsináló szelete egy lehetséges jövőbeni munkának, amely szisztematikusan dolgozna fel a korszak anyanyelvű tudományos, teológiai és hitvitázó irodalmát, hogy ez alapján valamilyen korai, következetességre törekvő magyar tudományos nyelvnyomaira bukkanhassunk. Lencsés György *Ars medicája* egyik fogalmakban gazdag kiindulópontja lehetne ennek a munkának.

A magyar növénynevek szerepe Carolus Clusius tudományos célkitűzéseiben

Címszavakban is nehéz összefoglalni, hogy mennyi mindennel foglalkozott e tanulmány főszereplője, Carolus Clusius (Charles de l'Écluse, 1526–1609). Mint az gyakran előfordul a 16. századi európai *res publica litteraria* kiemelkedő tagjaival, tevékenysége rendkívül széleskörű volt. A németalföldi származású és fél Európát beutazó tudóst elsősorban Európa egyik legnagyobb botanikusaként ismerik, de a botanika mellett a természettudományok más ágaival is foglalkozott (például zoológiával, mineralógiával); életművével maga is hozzájárult ahhoz a folyamathoz, amelynek során a heterogén „természetfilozófiából” egyre több diszciplína vált ki külön tudományágként. Clusius rajzokat is készített növényekről, sőt térképet is rajzolt. Az utazási irodalom növekvő köréből több művet lefordított latinra. Tipikus humanista tevékenységeket folytatott, például epigráfiával foglalkozott, vagy kiadta egy nyelvész levelezését. Az ő levelezéséből több mint 1600 misszilit ismerünk, levelezőpartnerei között megtalálható az európai értelmiségi elit színe-java.¹

Magyarországi tevékenysége a 16. századi nyugat-magyarországi kultúra számos aspektusát érinti. Ezek közül számunkra most a műveiben szereplő magyar növénynevek fontosak: Clusius ugyanis nemcsak leírt számos magyarországi növényfajt, hanem érdeklődött a növények helyi, népi elnevezése iránt is, és több művében is szerepelnek magyar növénynevek. Ezek nyelvtörténeti, illetve dialek-

1 Clusius életéről és életművéről összefoglalóan lásd: F. W. T. HUNGER, *Charles de l'Écluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526–1609*, vol. 1 (Den Haag: 'S-Gravenhage, 1927), vol. 2 (Den Haag: 'S-Gravenhage, 1942); S. AUMÜLLER und J. JEANPLONG, hg., *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii* (Budapest: Akadémiai, 1983), 18–72; Florike EGMOND, *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550–1610* (London: Pickering and Chatto, 2010).

tológiai vonatkozásairól készültek már összefoglaló tanulmányok.² Jelen tanulmányban egy diakrón kutatás keretében Clusius általános tudományos célkitűzéseinek kontextusában vizsgálom ezeket a növényneveket:³ mennyire és miért volt fontos számára (többek közt) a magyar növénynevek gyűjtése és belefoglalása a botanikai műveibe?

Bevezetés

A nagyobb, önálló – tehát nem fordításon alapuló – és egy-egy földrajzi régióra összpontosító botanikai művek Clusius életművének gerincét alkotják. Az első ilyen mű a *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum Historia* (Antwerpen, C. Plantin, 1576), amelyet röviden *Spanyol flórának* is szoktak hívni, bár valójában Spanyolország és Portugália foglalja magába azt a területet, amelynek a növényvilágát Clusius feltérképezi. 1564-65-ben járta be az Ibériai-félszigetet, egy Fugger-ifjú, Jakob Fugger praeceptoraként, és személyes megfigyelés alapján, illetve az ibériai tudóstársakkal folytatott információcseré révén számos új növényfajt írt le, nemcsak őshonos ibériai fajokat, hanem az Újvilágból származó, de már az Ibériai-félszigeten termő növényeket is. Ez az első botanikai mű Európában, mely egy meghatározott terület flóráját írja le tudományos alapossággal. A 424 oldalas, 228 egész oldalas illusztrációt tartalmazó mű – részben Clusius életének viszontagságai miatt – csak 1576-ban jelent meg, már Clusius bécsi időszakában: ő ekkor II. Miksa császár udvari nemességéhez tartozott, a császári kert prefektusa volt. Elsődlegesen latinul nevezi meg a növényeket (*genust* vagy *speciest*); nemcsak a klasszikus és kortárs elnevezésekkel igyekszik a latin neveket összeegyeztetni, de a növények ibériai, sőt egyéb (főleg francia) neveit is következetesen megadja, ahol tudja.⁴

A *Spanyol flóra* megjelenésekor már következő nagy művén, az ausztriai-magyarországi flóra leírásán dolgozott, amely 1583 őszére jelent meg, szintén Antwerpenben, Plantinnál, *Rariorum aliquot Stirpium, per Pannoniam, Austriam,*

2 BARLAY Ödön, „A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése”, *Magyar Nyelv* 44, 1. sz. (1948): 69–72, 151–153; 45, 1. sz. (1949): 91–93; ABAFFY Erzsébet, „Beythe István nyelvéről”, *Magyar Nyelv* 50, 3–4. sz. (1954): 246–254.

3 A gombákat nem sorolom a témát képező növények közé. Gombákról külön műveket is írt, illetve festetett Clusius, ezekkel kapcsolatban még sok a tisztázandó kérdés; az összes clusiusi műben található magyar gombanév vizsgálata túlmutatna a tanulmány keretein.

4 A botanikai művekről összefoglalóan lásd többek közt: HUNGER, *Charles de l’Escluse*, vol 1.; GOMBOCZ Endre, *A magyar botanika története: a magyar flóra kutatói* (Budapest: MTA, 1936), 68–133; Sylvia van ZANEN, *Planten op papier: het pionierswerk van Carolus Clusius, 1526–1609* (Zutphen: Walburg Pers, 2019).

et vicinas quasdam Provincias observatarum Historia címmel. Ez a mű nagyrészt azoknak a területeknek a ritkább növényeit gyűjti össze, amelyeken Clusius bécsi időszakának első felében, 1574 és 1583 között kirándult: a legfontosabb ilyen területek Bécs és Pozsony környéke, az alsó-ausztriai, sőt stájerországi alpesi területek, illetve Batthyány Boldizsár nyugat-magyarországi birtokai és azok környéke, beleértve Dráván túli, délszláv területeket is. Mivel az említett területek beletartoztak az ókori *Pannonia superior* és *inferior* provinciákba, *Pannon flóráként* is szokás rövidítve emlegetni e művet, bár Clusius a „Pannónia” szó alatt többnyire Magyarországot értette. Batthyány Boldizsár a korszak egyik legjelentősebb magyarországi főura és egyik legizgalmasabb egyénisége volt, aki a törökellenes harcok közepette is a kultúra számos területén folytatott kimagasló patrónusi tevékenységet. Természettudományos érdeklődésén kívül franciás és kálvinista orientációja is összekötötte Clusiusszal, aki 1577-től több-kevesebb rendszerességgel látogatta Batthyányt és birtokait.⁵ A *Pannon flóra* a *Spanyolnál* is terjedelmesebb, csaknem 800 oldalas, és 356 fametszetet tartalmaz. Clusius e műben is igyekszik minél több népnyelvi alakot megadni: értelemszerűen a német és magyar nevek fordulnak elő messze a leggyakrabban, de egyéb, például horvát nevek is előfordulnak.

A *Pannon flóra* 1583-as kiadásával egybekötve találunk egy másik, kisebb művet, mely kifejezetten azért készült, hogy minél több latin növénynév magyar megfelelőjét adja meg, és nem csak a ritkábbakét, hanem közönséges fajokét is. Ez a *Stirpium Nomenclator Pannonicus* (a továbbiakban: *Nomenclator*). Az antwerpeni kiadás 331 címszót tartalmaz, ám a műnek van egy külön, Németújváron,⁶ Johannes Manlius által kinyomtatott kiadása is, mely kicsit bővebb, 345 címszót tartalmaz.⁷ Utóbbi kiadás címlapja Clusiust tünteti fel szerzőként, ám mint ismeretes, a névmutató elkészítésében biztosan részt vett Beythe István, Batthyány Boldizsár udvari papja, a reformáció egyik legjelentősebb nyugat-magyarországi alakja. A műre és a szerzőség vitatott kérdésére alább még kitérek.

A *Pannon flóra* és a *Nomenclator* magyar névanyaga átfedésben van, és nagyjából egy időre is kellett esnie a két mű elkészültének: 1582 tavaszán küldte el a

5 Clusius és Batthyány kapcsolatához lásd többek közt: AUMÜLLER és JEANPLONG, *Fungorum*, 34–42; BOBORY DÓRA, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya: Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon* (Budapest: L'Harmattan, 2018), 199–233.

6 Ma Güssing (Ausztria); a Batthyányak fő székhelye.

7 Mindkét kiadás modern kiadása, amely facsimilét és jegyzeteket is tartalmaz (és több helyen hibás átírást): *The beginnings of Pannonian ethnobotany: Stirpium nomenclator pannonicus edited by S(tephannus) B(eythe) (1583), Carolus Clusius (1584), David Czwittinger (1711)*, ed. T. A. SZABÓ (Szombathely–Graz–Güssing: Bio Tár, 1992).

Pannon flóra teljes kéziratát Plantinnak (amint arról egy levélből értesülünk⁸); a *Pannon flóra* előszavának dátuma 1582. december 2., a *Nomenclatore*⁹ pedig 1583. január 1. A két mű tehát 1582 során már alapvetően elkészült, ezután még kisebb módosítások történtek, amelyek egy részét a különböző kiadások is tükrözik.¹⁰

Clusius utolsó, leideni időszakában jelent meg az *Opera omnia* I. részeként a *Rariorum plantarum historia*; Plantin utódja, Jan Moretus adta ki Antwerpenben, 1601-ben (a továbbiakban: *1601-es kiadás*). Ez a kiadás egyesíti a *Spanyol* és a *Pannon flóra* anyagát, sőt, egyes esetekben javítja és kiegészíti a botanikai neveket és leírásokat. A pannóniai területekről például még 25 növényfajt hozzászerez az 1583-as kiadáshoz képest. Az egyes latin növényneveknek itt is megadja az összes általa ismert népnyelvi megfelelőjét, ezek a különböző európai nevek így egymás mellett láthatók, a szerző gyakran 5-6-7 különböző nyelven is megnevezi ugyanazt a növényt. A clusiusi életmű etnobotanikai jelentőségét már e mű indexének terjedelme is mutatja: külön szerepel e műben (is) a népnyelvi alakok mutatója, amely több mint 800 elnevezést tartalmaz különböző ibériai, franciaországi, németalföldi, itáliai nyelveken, illetve németül, magyarul, sőt horvátul.

Clusius önálló botanikai műveivel legelsősorban tudománytörténészek, botanikatörténészek foglalkoztak, és joggal emelték ki a műnek a kor mércéjével mérve rendkívül magas tudományos színvonalát, többek közt az úttörő munkát a későbbi rendszertani besorolás felé, a Linnéhez vezető úton; az illusztrációk minőségét, amelyek egy része Clusius által készített rajzokra megy vissza; a leírások

8 Clusius ifj. Joachim Camerariushoz, 1582. máj. 22. A Clusius–Camerarius levelezésre való utaláskor, annak idézésekor HUNGER, *Charles de l'Escluse*, vol. 2 kiadását (lásd fent) használok.

9 A továbbiakban a *Nomenclatorról* mondtak a mű mindkét kiadására vonatkozóan, hacsak külön nem jelzem, hogy csak az egyik kiadásról van szó.

10 Itt csak röviden térhetünk ki arra, hogy Clusiusnak az 1582 márciusa és 1584 márciusa között Camerariushoz írt levelei jó részében értékes és eddig kevésbé figyelembe vett adatok találhatók a *Pannon flóra* kiadástörténetéről. Az egyik fontos mozzanat az, hogy bár 1583 őszére végre megjelent a könyv, több hibát tartalmazott, az Appendix a kelleténél rövidebb volt, és Index sem volt benne; ezért Clusiusnak javításokat, kiegészítéseket kellett küldenie (lásd Clusius Camerariushoz, 1583. nov. 15). Bécsben külön kinyomatott egy *Errata* és egy Indexet, és küldött belőle a barátainak (nov. 28-i levél). A javított és bővített kiadásvariáns a máig használt szttenderd variáns. E módosításoknak köszönhető tehát a kiadásvariánsoknak az a különbsége, amelyre már BORBÁS Vince is felfigyelt: „Clusius 'Rariorum aliquot stirpium . . . historia' Appendixének kétféle kiadása”, *Természettudományi Közlemény* 34 (1902): Pótfüzet 68, 191–192. A Clusius leveléből kikövetkeztethető különbségek megfelelnek a Borbás által 1. és 2. kiadásnak nevezett variánsok különbségeinek (és van még egy „3. kiadás” is, amely se Appendixet, se Indexet nem tartalmaz). Mire a javított variánst Plantin ténylegesen kinyomtatta, már 1584 lehetett, és ez részben magyarázhatja azt a tényt, hogy a *Nomenclator*nak a *Pannon flórával* egybekötött antwerpeni kiadása a címlapon az 1584-es évszámot adja meg (ez egyébként egyszerűen sajtóhiba is lehet).

pontosságát; a művek etnobotanikai és orvosbotanikai jelentőségét; az önálló megfigyelés kulcsszerepét. Csak az újabb szakirodalomban kezdődött el viszont Clusius botanikai és egyéb műveinek a tágabb életrajzi, illetve tudomány- vagy művelődéstörténeti kontextusba helyezése, és általában az irdatlan terjedelmű Clusius-levelezés komolyabb feldolgozása.¹¹

Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, clusiusi levelek és paratextusok bevonásával, hogy mennyire volt hangsúlyos része a clusiusi programnak a népnyelvi, esetünkben a magyar növénynevek gyűjtése, mi ösztönözhette ezek gyűjtésére és hogyan jelentek meg e névalakok a különböző kiadásokban. Mind a legtöbb magyar nevet tartalmazó mű, a *Nomenclator* létrejötte, mind a nagyobb botanikai művek számos névalakja és azok javított változatai a népnyelvi alakok következetes használatát mutatják, Clusius rájuk irányuló figyelmét egész pályája során. Mint látni fogjuk, Clusius nem egyszerűen úgy áll hozzá a kérdéshez, hogy a *species* vagy *genus* latin vagy görög megjelölése után megadja a népi nevet is, ha éppen tudja. Mivel e sorok írója magyar anyanyelvű, a vizsgálat tárgyát a magyar növénynevek képezik, a különböző ibériai (portugál, luzitán stb.) és egyéb nyelvű alakokat a megfelelő nyelvi kompetenciával bíró kutatók vizsgálhatják érdemben, de minden jel arra mutat, hogy Clusiusnak a magyar nevek iránti attitűdje nagy mértékben tükrözi a népi növénynevekhez való viszonyulását általában.

A népi növénynevek beemelésének clusiusi programja és a Nomenclator

A *Nomenclator* nem egyszerűen növénynevek latin-magyar jegyzéke. Sokszor a nevek tükörfordítását, magyarázatát is megadja, és több esetben, főleg gyógynövényeknél, a használatukra is utal, sőt, népmondákká is bővíthet egy-egy címszó. Egy híres példa a *Chaba ire*,¹² amely a magyarázat szerint arról kapta nevét,

11 Lásd mindenekelőtt: Florike EGMOND, Paul HOFTIJZER and Robert VISSER, eds., *Carolus Clusius. Towards a Cultural History of a Renaissance Naturalist* (Amsterdam: Edita-KNAW, 2007); EGMOND, *The World of Carolus Clusius*; Florike EGMOND, „Observing Nature: the Correspondence Network of Carolus Clusius (1526–1609)”, in *Communicating Observations in Early Modern Letters, 1500–1675: Epistolography and Epistemology in the Age of the Scientific Revolution*, ed. Dirk van MIERT, 43–72 (London–Turin: The Warburg Institute–Nino Aragno Editore, 2013); Esther van GELDER, *Tussen hof en keizerskroon: Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese hoven, 1573–1593* (Leiden: Leiden University Press, 2011); BOBORY, *Batthyány...*, 199–233. A levelezés áttekintését egy online „digital edition-in-progress” is segíti: <https://clusiuscorrespondence.huylens.knaw.nl/edition>.

12 A „*Pimpinella germanica*, *Saxifraga*. Chaba ire” (értsd: írja, gyógynövénye) címszónál.

hogy Csaba, Atilla fia ezzel gyógyított meg egy csata után tizenötezer magyar vitézt. A *Nomenclator* anyaga tehát orvostörténeti, nyelvtörténeti és néprajzi jelentőséggel is bír, mint arra már a korai szakirodalom rámutatott.

A mű előszavában Beythe István szerepel Clusius legfőbb segítőjeként, és Abaffy Erzsébet bizonyította is a Baranyából származó lelkész kiemelkedő szerepét az összeállításban azzal, hogy kimutatta a baranyai ö-ző dialektust a szavak nagy részében (pl. *epöry, köröszös fenyő*).¹³ Clusius több segítőről is beszél a mű összeállításában, őket azonban nem nevezi meg;¹⁴ maga Batthyány Boldizsár jó eséllyel köztük lehetett.¹⁵ Összességében a mű szerzősége vitatott. Kétségtelen, hogy közös műről van szó, és nem is a szoros értelemben vett szerzőség pontos aránya lenne az érdekes kérdés; ám a művelődéstörténeti háttér szempontjából fontos tisztázni, hogy ki a kezdeményező és fő megvalósító, Clusiusnak vagy Beythének köszönhetjük-e inkább a *Nomenclator*t.¹⁶

Ha összehasonlítjuk a *Pannon flórát* és a *Nomenclator*ban szereplő magyar nevek anyagát, azt találjuk, hogy a *Pannon flóra* magyar nevei (mintegy 50 név) mind megtalálhatók a *Nomenclator*ban is, mégpedig hasonló formában,¹⁷ sőt, ha a magyar neveknek tükröfordítása van, azok is hasonlóak; kisebb különbségekre később még visszatérünk. Ezek a nevek tehát alapvetően egy forrásból származnak. A magyar nevek másik, nagyobbik része csak a *Nomenclator*ban fordul elő: ezek általában azok a gyakoribb, közönségesebb növények, melyeket a *Pannon flóra* nem tárgyal, hiszen az csak a ritkább, egzotikusabb növényeket igyekszik összegyűjteni, mint a címkezet is hangsúlyozza (*Rariorum stirpium...*).

13 ABAFFY, „Beythe István nyelvéről”.

14 *Non defuerunt sane qui meum hunc laborem iuarent: sed omnium maxime doctissimus vir D[ominus] Stephanus Beythe, divini verbi praeco apud illustrem Heroem Dominum Balthasarem de Batthyán, in ipsius urbe Nemethwywar, qui maximam horum Ungaricorum nominum partem, pro suo candore, me edocuit, dum aliquoties ad perquirendas variis locis plantas simul egressi sumus.*

15 AUMÜLLER és JEANPLONG, *Fungorum*, 37.

16 Már a korai szakirodalomban többen érveltek amellett, hogy a mű tulajdonképpeni szerzője Beythe, pl. Flatt Károly 1903-ban, és még korábban Sadler József, Fabó András és G. A. Pritzel (lásd GOMBÓCZ, *A magyar botanika...*, 125). Gombocz visszautasítja (mint látni fogjuk, joggal), hogy Clusius idegen tollakkal ékeskedett volna, és amellett érvel – bár az érvelésnek csak egy általános szintjén maradva –, hogy a „gyűjtött anyag összeállítását” Clusius végezte el, Beythe csak segített ebben, illetve sajtó alá rendezte a németújvári kiadást (GOMBÓCZ, *A magyar botanika...*, 125–126). Később is többen vitatottnak mondták a mű szerzőségét, lásd pl. SZLATKY Mária, „A magyar nyelvű természettudományos és orvosi irodalom a XVI. században”, *Orvostörténeti Közlemények* 109–112 (1985): 91–97, 94. Ma is vitatott a mű szerzősége olyan értelemben, hogy ki a kezdeményező és fő megvalósító azon túl, hogy közös alkotásról van szó.

17 Egy tipikus példa: *Pannon flóra*, 371: *Ungari Ranunculum in genere Beka fiu vocant. Nomenclator: „Ranunculus, Beka fiu”.*

Vegyük szemügyre közelebbről a *Nomenclator* előszavát, melyben így vall a szerző a *Pannon flóra* céljairól:

rendkívül nagy gondot fordítottam arra, hogy amennyire lehet, mind e növények képességeit, mind pedig népi nevüket megtudjam. De mivel csak azon növények vizsgálatának leírására vállalkoztam, amelyeket eddig senki nem figyelt meg (...), kevés növénynek voltam képes megtudni a képességeit, illetve nevét. Ajánlatosnak tűnt tehát, hogy más Pannóniában termő növényeket is összegyűjtssek, és felkutassam ezeknek a népneveit, hogy nektek [mármint a botanika iránt érdeklődő olvasónak] ebben a dologban, amennyire csak lehet, kedvetekre tegyek.¹⁸

Itt következik azoknak az emlegetése, akik segítettek a munkában, Beythe Istvánnal az élen.

Arra már számos példát ismerünk Clusius műveiből, hogy az ibériai félszigeten is és német nyelvű területeken is számos növény népnevét a lakosságtól tudta meg: parasztoktól, pásztoroktól, vadászoktól stb. Ami Magyarországot illeti, az előszó szerint Clusius itt is igyekezett a ritkább, tehát a *Pannon flóra*-ba bevenni kívánt növények neveit és hasznos tulajdonságait az itt élő lakosoktól megtudni, de nem járt nagy sikerrel. E viszonylagos tudatlanság láttán még inkább szeretett volna minél több növénynevet megtudni és mások számára közzétenni, és itt Magyarországon rendelkezésére is álltak magyarul tudó barátok, Beythe és általában Battyhány udvara; ezért a ritkább növényekhez hozzávett közönségesebb növényeket is – az *alias stirpes* nyilván a *Pannon flóra*-ban nem, csak a *Nomenclator*-ban szereplő növényekre vonatkozik –, és Beythéék segítettek neki a latin nevek magyar megfelelőinek megadásában. Az előszó szövege tehát elkülönít két fázist: Clusius összegyűjti (*colligerem*: egyes szám első személyű az igealak) a közzétenni kívánt növényeket – itt leginkább egy latin nevekből álló listára gondolhatunk –, majd ezeknek igyekszik megtudakolni a magyar neveit, és kap is segítséget Beythééktől.¹⁹ Ettől még persze Beythéék is hozzátehettek a clusiusi

18 ...summa etiam mihi cura fuit, ut earum facultates (quantum quidem licuit) ab earum incolis, tum etiam vulgaria nomina perdiscerem. Verum cum earum duntaxat stirpium historiam describendam sumsissem, quae hactenus a nemine observatae essent, aut si essent [antwerpeni kiadásban: sunt, vel si sint], nequaquam tamen, vel saltem negligenter essent [antwerpeni kiadásban: aut saltem negligenter sint] descriptae: paucae fuerunt quarum vel facultates, vel nomina intelligere potuerim. Consultius itaque visum est, alias etiam stirpes quae in Pannonia nascuntur, colligere, earumque vulgaria nomina perscrutari, ut vobis hac in re, quam maxime possem, gratificarer.

19 Viktor PETKOVŠEK tévesen értelmezi az előszót a *Nomenclator*-ról szóló tanulmányában: „Clusius’ Nomenclator Pannonicus und seine Zusammenarbeit mit Johannes Manlius”, in *Carolus Clusius und seine Zeit* (Eisenstadt: s. t., 1974), 24–32, 25 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 54).

növénynevekhez olyan latin növényneveket, amelyeknek éppen tudták a magyar megfelelőjét,²⁰ de az előszó mindenképp Clusius kezdeményező szerepét sugallja az összeállításban. Ami a Pannon flórában is szereplő, mintegy ötven növénynevet illeti, ezek legalábbis biztosan a németalföldi tudós jóvoltából kerültek be a *Nomenclator*ba, hiszen ő gyűjtötte és írta le e növényeket, és csak ezután adhatták meg Beythék a magyar megfelelőt, amennyiben nem volt ismert Clusius számára.

A *Nomenclator latin* szövegrészei közül egyvalami származik biztosan Beythétől: a hat soros ajánlóvers, amely csak a németújvári kiadásban szerepel, annak címlapján.

*Nil natura parit casu, sed maximus Author
Vult nosci in rebus, quae sua facta docent.
Vos igitur medicae studiosi Pannonnes artis,
Has varias stirpes noscere ne pigeat.
Clusius illarum vulgari nomina voce
Scripsit: ut hoc studium quilibet usque iuuet,
S. B.*

Beythe egyrészt azt hangsúlyozza, mennyire hasznára válik minden olvasónak, hogy népnyelven (5. sor: *vulgari voce*) is szerepelnek a növénynevek, másrészt a középső disztichon érdekes módon mintha az orvoslás, az orvosbotanika keretében akarná elhelyezni a *Nomenclator: medicae artis studiosi*, vagyis az orvoslás iránt érdeklődőknek szólna a mű. Az ilyen irányú kontextualizálásban az is szerepet játszhatott, hogy míg a maihoz hasonló leíró botanikát Magyarországon még nem művelték, a herbárium-irodalom már kibontakozóban volt, és Beythe ezt jobban ismerhette: a legismertebb hazai herbárium Meliusz Juhász Péteré, mely 1578-ban Kolozsváron jelent meg, és nagyrészt ezen alapul magának Beythe István fiának, Beythe Andrásnak a Füveskönyve (*Fives Könüv*), melyet Manlius adott ki Németújváron, 1595-ben.²¹

Beythe előszóban említett szerepét nem veszi figyelembe, és értelmezése szerint a helyi lakosok, ha a ritkább növények neveiben nem is tudtak segíteni Clusiusnak, a gyakoribbakéban igen. Az ilyen módon előállt, „még nem felhasznált anyaggal”, vagyis magyar neveket is tartalmazó névanyaggal fordult volna Manliushoz Clusius. Az előszó azonban, mint láttuk, világosan elkülönít két fázist, és Beythe és néhány segítője szerepét hangsúlyozza a másodikban; azt, hogy a közönségesebb növények magyar neveiben elsősorban Beythék segíthettek, a magyar nevek viszonylag egységes írásmódja és dialektológiai jellemzői is mutatják (lásd ABAFFY, „Beythe István nyelvéről”).

20 Már Gombocz is megjegyezte, hogy legalábbis néhány növényt Beythe vehetett fel a jegyzékbe, mivel ezekkel Clusius egyéb műveiben nem találkozunk: GOMBOCZ, *A magyar botanika...*, 126.

21 Összefoglalóan a kor herbárium-irodalmáról lásd pl. SZLATKY, „A magyar nyelvű”.

A *Nomenclator* anyagában azonban valójában kevés gyógynövényt találunk, és azoknak sem a gyógyhatásait, legfeljebb a névmagyaroztatát adja meg; még abban a két esetben is, amikor egy fűfélérről hosszan beszél a szerző – A „Szent László Király füve” és a „Csaba íre” esetében –, nem a gyógyhatásait, hanem a magyar nevüket adó népmondát írja le.

A *Nomenclator* nem az orvosbotanika, hanem a botanika egész tudománya iránt érdeklődőknek íródott, ahogy az előszó címe is mondja: *Carolus Clusius Atrebas*²² *Pannonibus rei herbariae studiosis*. A *res herbaria* az egyik kifejezés volt a botanika 16. században kibontakozó önálló tudományágára, Clusius máshol is ebben az értelemben használja,²³ és magát a *rei herbariae studiosis* fordulatot már a *Spanyol flóra* összefüggésében is használta.²⁴

Az Előszót ezzel a bekezdéssel zárja Clusius:

Egyébként, mivel több növény maradt, amelyek népi elnevezését sem tőle [Beythétől], sem mástól nem tudhattuk meg: kérek minden pannont, akinek csak a kezébe akad az én *Stirpium historiám* [a *Pannon flóra*], vagy ez a *Nomenclator*, hogy a botanikának ezt a diszciplínáját, amennyire csak lehet, előmozdítani igyekezzenek a honfitársaik közt, és legyenek szívesek a maradék növénynevet a valódi magyar nevükön megadni. És ha mindabban, amit itt az olvasóknak nyújtunk, bármely helyen eltévelyedtünk a szavak helyes leírásától, javítsák jóindulatúan a hibákat, ezekről értesítsenek minket, segítség vállalkozásunkat, és a számukra kedvező törekvésünket és szándékunkat jó néven vegyék.²⁵

Clusius tehát külön is hangsúlyozza a magyar növénynevek és azok helyes megadásának fontosságát, és a jövőbeli javításokhoz az olvasók, érdeklődők segítségét kéri. Ez a kitüntetett, aprólékos figyelem a népnevek, itt a magyar nevek iránt szerves része vajon a clusiusi tudomány szellemiségének, vagy inkább csak egy egy-szeri közös vállalkozás lelkesültégét tükrözi, mely a megfelelő emberek szerencsés

22 Az antwerpeni kiadásban csak *Carolus Clusius*.

23 Lásd pl. Clusius levelét Matteo Caccinihez, 1609. jan. 21. (Leiden, Egyetemi Könyvtár, BPL 2724a).

24 Clusius Camerariushoz, 1576. máj. 5: *Habebis nunc ni fallor mei libelli exemplar, cuius lectionem tam iucundam et utilem studiosis rei herbariae esse velim, quam cupido animo ut nonnulla utilitas ad eos perveniret eum conscripsi*.

25 *Caeterum, quoniam pleraeque stirpes supersunt, quarum vulgarem appellationem neque ab eo, neque a quoquam alio intelligere licuit: quotquot Pannonies in meam Stirpium historiam, vel hunc Nomenclatorem incident, oro, ut herbarium hoc studium, quantum in ipsis est, promovere apud suos contendant, reliquasque stirpes veris Ungaricis nominibus donare non graventur: et sicubi a nobis [antwerpeni kiadásban a nobis hiányzik] in iis, quae illis hic proponimus, recte exprimendis hallucinatum est, errores benigne corrigere, de iis nos commonefacere, nostros conatus iuvare, nostrumque illis gratificandi propensum studium et voluntatem boni consulere velint*.

találkozásának, a Batthyány-udvarban beálló szerencsés konstellációnak köszönhető?²⁶ Egy előszóból, amelyben a patrónus és nemzete jóindulatának elnyerése is szerepet kaphat, önmagában még nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, más, idevágó clusiusi szövegeket kell segítségül hívnunk.

Clusius már Spanyolországban meglepődött azon, hogy a helyiek számos növényt nem ismernek, nincsenek tudatában flórájuk gazdagságának. Egy 1565-os levélben így ír Johannes Cratóhoz: „Úgy találtam, Hispánia rendkívüli bőséggel terem számos idegen és gyönyörű növényt; sajnálatos, hogy így elhanyagolják a spanyolok.”²⁷ A mű megjelenésekor pedig nürnbergi orvos-botanikus barátjának, ifjabb Joachim Camerariusnak fejezi ki egy levélben abbeli reményét, hogy a könyv felpezsdíti a spanyolokat, és az eddiginél szorgalmasabban tárják fel hazájuk természeti gazdagságát, sőt, a többi nemzetnek is megmutatják, hogy milyen jó e gazdagságot felfedezni.²⁸ Clusius tehát arra is utal,²⁹ hogy nem csak a spanyolok, hanem más nemzetek is felfedezhetnék hazájuk botanikai kincseit; nyilván elsősorban az ausztriai-magyarországi területre gondolhatott itt legelsősorban, hiszen a levél írásakor már járta a keleti Alpoktól Pozsony környékéig húzódó területet, és gyűjtötte az anyagot az új könyvéhez. És valóban, ugyanez a dichotómia húzódik meg az 1583-as *Nomenclator* előszavának soraiban is: a helyi növényvilág gazdagsága egyfelől, a lakosok nem kielégítő tudása és érdeklődése másfelől, ezért is van szükség olyan, a botanikát előmozdító, és a latin és magyar növényneveket összekapcsoló munkára, mint a *Nomenclator*. És hogy a *Nomenclator*-ban közzétett, a magyar növénynevek javítására és bővítésére irányuló felhívást Clusius egészen komolyan gondolta és hosszabb távon is rajta volt az ügyön, bizonyítja egy 1587-ben, Camerariusához írt levél:

A magyar nevekre gondom lesz, ha belebotlom valakibe, aki ért a botanikához; hogy ez mikor lesz, fogalmam sincs, hiszen attól az időtől kezdve, hogy közzétettem a pannóniai

26 Magát a lehetőséget, hogy a művet kinyomtassák, Beythe, illetve Batthyány ajánlhatta fel: az ismert nyomdász, Johannes Manliust (szlovénul Janez Mandelc) Beythe épp 1582-ben hívta Némétújvárra (PETKOVŠEK, „Clusius’ *Nomenclator Pannonicus*”, 27).

27 Clusius Cratóhoz, 1565. jún. 16.: *Hispaniam multarum peregrinarum pulcherrimarumque plantarum feracissimam esse comperi: quas ita ab Hispanis negligi dolendum est*. Ms. Erlangen-Nürnberg, Egyetemi könyvtár, Trew gyűjtemény.

28 Clusius Camerariusához, 1576 jún. 24.: *Agnosco vero animi tui benevolentiam et humanitatem. Utinam caeteris doctis viris probentur et agnoscant nostram peregrinationem non prorsus fuisse ociosam. Certe isto meo libello excitaturum Hispanorum ingenia spero, ut suae regionis divitias diligentius quam hactenus fecerunt explorent, et reliquis nationibus etiam utendas proponant*.

29 A latin mondatban a *suae regionis divitias... utendas* kifejezés kétféleképpen is értelmezhető: a spanyol flóra gazdagságának, illetve minden nemzet saját flórája gazdagságának felfedezéséről is szó lehet.

*Nomenclator*t, senki nem akadt, aki akár egy növénynek is tudta volna a nevét, bár kértem őket a levélben, melyet minden pannonnak címeztem, aki csak szereti e diszciplínát. Ebben a *Nomenclatorban*, amely a *Historia* végén található, számos növény nevét megtalálod azok közül, amelyek Jungermann úr listájában szerepelnek. De azt hiszem, sok nevet még a legjárta pannonok sem ismernek, mivel magukat a növényeket sem ismerik.³⁰

Joachim Jungermann doktor Camerariusnak a szintén Nürnbergben lakó unoka-öccse volt, akiről keveset tud a kutatás. Úgy tűnik, egy általa összeállított növénylistán kellett volna megadni a latin növénynevek magyar megfelelőit, ezért fordult Camerarius Clusiushoz, és az erre adott választ olvashatjuk a levélben; egyelőre nem tudjuk, mire kelhettek Camerariuséknak a magyar növénynevek. Számunkra most Clusius attitűdje az érdekes: ezek a sorok a lehető legőszintébb forrástípusban, egy hű baráthoz szóló levélben szerepelnek, így jól tükrözik Clusius hozzáállását a kérdéshez. Láthatóvá válik, hogyan értelmezi Clusius a *Nomenclator*ának az előszavát: „minden pannonnak”, értsd: minden magyarnak címzett levélnek nevezi. Felhívás volt ez, nem egy hagyományos *Ad lectorem*, ám e felhívásnak a jelek szerint nem volt foganatja, és erről Clusius leplezetlen csalódással számol be. Azt biztosan tudjuk, hogy Clusius legalább 1585-ig járt még időnként Batthyányéknál, ám úgy tűnik, Batthyány köre már nem tudott több segítséget nyújtani a magyar nevek ügyében, a két kiadásnak pedig, a németújváriak és az antwerpeniek, nyilván nagyon korlátozottak voltak a terjedési lehetőségei Magyarországon.

A fenti levélrészletek egyértelművé teszik, hogy a népi növénynevek gyűjtése és integrálása a botanika kibontakozó tudományába kiemelt eleme volt a clusiusi programnak. Ennek többféle oka lehetett. A *Spanyol* és *Pannon flórá*ban nyilvánvalóan amúgy is szükség volt a helyi nevek megadására azokban az esetekben, amikor máskülönben (például addig ismeretlen, klasszikus nyelven korábban nem leírt, vagy összekeverhető növények esetében) nehezen lehetett volna azonosítani az adott növényt. Arra is jók voltak a népnevek, hogy a későbbi botanikusok ezek ismeretében utána tudjanak kérdezni az adott növénynek a helyi lakos-

30 Clusius Camerariusához, 1587. szept. 23.: *De Ungaricis nominibus mihi curae erit, si in quempiam incidero, qui peritus sit rei herbariae: quando autem id futurum sit plane ignoro, quandoquidem ab eo tempore quo evulgavi Nomenclatorem Pannonicum nemo fuerit qui vel unius stirpis nomen me docuerit, tametsi in epistola omnibus Pannonibus hoc studio se oblectantibus nuncupata eos oraverim. In eo porro Nomenclatore qui ad calcem Historiae est additus nonnullarum stirpium nomina reperias quae in catalogo Magistri Jungermanni sunt adscripta. Sed multarum etiam arbitror ab ipsis etiam peritissimis Pannonibus ignorari, cum et ipsae stirpes illis sint ignotae.*

ság körében.³¹ Mindezen túl azonban az is fontos volt Clusius számára, hogy az egyes nemzetek a saját nyelvükön ismerjenek rá minél több növényre: ezt mutatja mind a helyi növénynevek használatának módja és bősége a növénytani munkákban, mind pedig a fent idézett paratextusok és levelek közlései. Az 1583-as *Nomenclator* ennek az általános programnak a része, ezt a szellemiséget fejezi ki: a fent felvázolt kontextus hitelesíti az előszóban leírtakat, és megerősíti, hogy elsősorban Clusius műveként tekinthetünk a Névjegyzékre. Ő lehetett a mű kezdeményezője tágabb értelemben, azzal együtt, hogy a tényleges megvalósítás több ember, minimum Clusius, Batthyány, Beythe és Manlius együttműködésének volt köszönhető. Ami az előszón túl a mű latin nyelvű anyagának eredetét illeti, vagyis annak meghatározását, hogy mi szerepeljen a névjegyzékben: ennek a névanyagnak a magvát, a *Pannon flórán* már leírt növényeket biztosan Clusius adta, és ehhez tett hozzá még számos növényt; a listát Beythe és társai kiegészíthették, az pedig nyilvánvaló, hogy túlnyomó többségüknek Beythéék adták meg a magyar megfelelőjét. Azon túl tehát, hogy közös alkotásról van szó, a mű elsődleges szerzőjének Clusiust tekinthetjük, az *autor*³² szó kétféle értelmében is, vagyis úgy is, mint fő kezdeményezőt, és úgy is, mint a szövegegyüttes fő létrehozóját.

Az 1601-es kiadás javított és bővített magyar névanyaga

Clusius 1588-ban Frankfurtba települt át, 1592-ben pedig visszatért hazájába, Németalföldre; 1593-tól a Leideni egyetem kötelékében folytatta sokrétű tudósi tevékenységét. A '90-es évek folyamán készült el a clusiusi *Opera Omnia* 1. része, az ibériai és ausztriai-magyarországi anyagot egyesítő, illetve kibővítő *Rariorum stirpium historia*. Mivel úgy dolgozta össze a hatalmas anyagot, hogy viszonylag kevés érdemi változtatást végzett a már korábban leírt szövegrészekben, a kutatás inkább csak az újonnan bekerülő növényekkel foglalkozott, ám épp a mi témánk, a magyar névanyag szempontjából nagyon is érdekesek lehetnek a korábbi szövegrészekben végzett javítások, bővítések.

Az 1601-es kiadás szövegének mikroszintjein is rengeteg javítást, kiegészítést találunk az alapul szolgáló clusiusi művekhez képest, mind tartalmi pontosításokat, mind formai, stilisztikai hibák javítását: a humanista csiszolás nyoma-

31 Jerry STANNARD, „Classici and rustici in Clusius’ *Stirp. pannon. hist.* (1583)”, in *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l’Escluse) im pannonischen Raum* (Eisenstadt, s. t., 1973), 253–269, 167 (Burgenlandische Forschungen, Sonderheft V).

32 *Authore Carolo Clusio* szerepel a németújvári kiadás címlapján; az antwerpenin nyilván azért sem, mert a vele egybekötött *Pannon flóra* címlapján már szerepel Clusius szerzőként.

it. Ez nem meglepő azok számára, akik ismerik rendkívüli igényességét tudósi munkájában. A kiadóval szemben is harcolt a szövegért: ez látható a *Pannon flóra* kapcsán már az 1582–83-as levelezésben, a több kiadásvariánsban, az aprólékos hibajegyzékben;³³ és az *Opera omnia* kapcsán is intenzív párbeszédet folytat a kiadóval, igyekezve előre elkerülni a hibákat, amint az az 1592 végi – ’93 eleji, Moretushoz írt levelekből látható.³⁴

Vegyük sorra most, milyen különbségek vannak az 1583-as *Pannon flóra* és az 1601-es kiadás között a *magyar névanyag* tekintetében. Összességében a *Pannon flóra* mintegy 50 magyar növénynevének vagy a névalakja, vagy a magyarázata mintegy 20 esetben *különbözőképpen* szerepel az összkiadásban. Ezeket a különbségeket gyűjtik össze az alábbi táblázatok, az azonos típusú különbségeket egy-egy csoportba gyűjtve. Érdekes kérdés, hogy a két nagy botanikai mű névalakjai hogyan viszonyulnak a *Nomenclator*ban megadott alakhoz: ez utóbbiakat is tartalmazza a táblázatok a jobb oldali oszlopban. Vastag betűvel szerepelnek azok a *Nomenclator*beli alakok, amelyek nyilvánvalóan szerepet játszanak abban, hogy a *Pannon flóra* magyar nevei módosultak az 1601-es kiadásban; a *Nomenclator* szerepére utóbb még kitérünk.

1. a. A névalakok módosításának egyik fajtája az, amikor az 1601-es kiadás szerzője *pontosítja* a *Pannon flórában* szereplő névalakot:

Clusiusnál szereplő latin név ³⁵	Modern név ³⁶	Magyar névalak a <i>Pannon flórában</i> (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583) ³⁷
Sorbus tormalis	<i>Sorbus tormalis</i>	8. o. Barkocza fa	9. o. Barkocza	Barkocza fa
Sorbus legitima	<i>Sorbus domestica</i>	9. o. Berkinye fa	9. o. Berkinye	Berkinye fa

33 Lásd a 10. jegyzetet.

34 E. ROZE, „Huit lettres de Charles de l’Escluse (18 juin 1592 – 15 juillet 1593)”, *Journal de Botanique* 9 (1893), 27ff.

35 Amennyiben a *Pannon flórában* és az 1601-es kiadásban szereplő latin nevek eltérnek, ezt jelzem az adott rubrikában.

36 GOMBOCZ, *A magyar botanika...*, 89–111 alapján. Néhány esetben a magyar alakok latin megfelelője Clusiusnál nem egy *species*, hanem egy olyan *genus*, amelyeknek csak egyes fajait azonosította Gombocz; ezekben az esetekben nincs megadva a táblázatban a modern elnevezés.

37 Amennyiben a *Nomenclator* két kiadásában szereplő alakok eltérnek, ezt jelzem az adott rubrikában. A magyar név alapesetben annál a latin címszónál szerepel, amely latin név a nagyobb botanikai művekben is szerepel (a táblázatok bal oldali oszlopa), a latin nevek esetleges különbségét jelzem az adott rubrikában.

Clusiusnál szereplő latin név ³⁵	Modern név ³⁶	Magyar névalak a <i>Pannon flórában</i> (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583) ³⁷
<i>Abies</i>	<i>Abies alba</i>	21. o. fenyő fa buk aleueley ég felől	34. o. fenyő fa buk aleuele egy felől all	Luch fenyő fa, melynek a levele egy felől all
<i>Salix vulgaris rubra</i> (alfaj) ³⁸	<i>Salix alba</i>	102. o. fiz fa	85. o. köz fiz fa	(ed. Németújvár) köz fiz fa (ed. Antwerpen) koz fiz fa
<i>Rubus saxatilis alpinus</i>	<i>Rubus caesius</i>	117. o. ...et <i>Ungaris dicitur</i> Zedőry	118. o. <i>Ungaris</i> Zedőry <i>dicitur</i> , <i>vulgaris vero rubus</i> chybke fa, et földy zedör, <i>id est terrestris morus</i> .	– <i>Rubus vulgaris. clypke fa.</i> – (ed. Németújvár) <i>Rubus campestris, nigris baccis.</i> zedőry (ed. Antwerpen) <i>Rubus campestris nigris et subceruleis baccis.</i> zedőry – <i>Morus.</i> zedery fa
[<i>Nardus celtica</i>]		517. o. Betz fiu	lvii. o. Bechy fiu, <i>Viennensis herba</i>	<i>Nardus celtica.</i> Bechy fiu, h. e. <i>Viennensis herba</i> (ed. Antwerpen: <i>Viennensium herba</i>)

E hat esetben Clusius vagy a növényfajt jelölte meg pontosabban az 1601-es kiadásban, vagy formailag helyesbítette a magyar kifejezést. Utóbbi eseten belül vagy egy szót módosított („Betz fiu”-ból Bechy fiu”, vagyis bécsi fiv/fű), vagy akár egy egész tagmondat tett nyelvtanilag helyesebbé (az *Abies*, jegenye magyar megfelelőjét, amelyre lentebb még visszatérünk). Három további eset azonban azt mutatja, hogy a magyar névalak nemcsak helyesebbé, hanem helytelenebbé is válhat:

38 A *Salix alba* a clusiusi „*Salix angustifolia pannonicának*” felel meg, ez utóbbinak több alfaját sorolja fel, az egyik a „*Salix vulgaris rubra*”.

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak a <i>Pannon flórában</i> (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583)
Buphthalmum vulgare	<i>Anthemis arvensis</i>	569. o. ökör zöm	332. o. ökö zöm	<i>Buphthalmum quorundam, sive Chrysanthemum.</i> (ed. Németújvár) ökör zöm... (ed. Antwerpen: öker zöm...)
(<i>Pannon flóra</i>) Χαμαίπόδον (1601-es kiadás) Rosa pumila / Χαμαίπόδον	<i>Rosa pumila</i>	115. o. Parragi rosa	117. o. Paragi rosa	(ed. Németújvár) <i>Rosa pumila sil., simp. rubra.</i> parragi rosa (ed. Antwerpen) <i>Rosa pumila sil. simp. magno rubro flore.</i> parragi rosa
(<i>Pannon flóra</i>) Sideritis pannonica pallescente flore (1601-es kiadás) Sideritis vulgaris	<i>Sideritis montana</i>	602. o. Tiztös fiu, <i>id est, nobilis herba</i>	xli. o. Tiz tös fiu, <i>id est nobilis herba</i>	(ed. Németújvár) <i>Syderitis Heraclea.</i> tiztös fiu, <i>h. e. nobilis herba</i> (ed. Antwerpen) <i>Syderitis heraclea.</i> tiztos fiu, <i>nobilis herba</i>

A három magyar név mai helyesírással „ökörszöm”, „Parragi (parlagi) rózsza” és „tiztös fiv” lenne (utóbbi a „tizt” szóból, melynek itt latinul a *nobilis* a megfelelője), s ezeket helyesebben adják vissza a *Pannon flóra* névalakjai, mint a 1601-es kiadáséi. A módosult alakoknak nincs nagy jelentősége, nem utalnak valamilyen más szóra, egyszerűen sajtóhibaként is magyarázhatók.

1. b. A módosításoknak egy másik típusa az, amikor a szerző *további magyar névalakokat* ad meg, vagy ugyanannak a *species*nek egy másik elnevezését (ha kell, latin magyarázattal), vagy a *genus*nak egy további *species*ét:

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak a Pannon flórában (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a Nomenclatorban (1583)
Pinaster / pinus silvestris I, II	<i>Pinus silvestris</i>	16. o. <i>Utrumque hoc genus Ungari vad fenyő appellant</i>	32. o. <i>Utrumque hoc genus Ungari vad fenyő, et köz fenyő nominant</i>	<i>Pinaster.</i> (ed. Németújvár) Vad fenyő, köz fenyő. (ed. Antwerpen) Vad fenyő, köz fenyő
(<i>Pannon flóra</i>) Berberis (1601-es kiadás) Berberis vulgaris	<i>Berberis vulgaris</i>	121. o. Iröm barbara, <i>hoc est Vinum barbarum</i>	121. o. Iröm barbara, <i>et faj soska, hoc est, vinum barbarum, et arborea acetosa</i>	<i>Berberis, iröm borbala, id est, vinum barbarum, faj soska</i>
Caryophylleus		326. o. <i>Caryophylleus vero flos in genere Ungaris vulgo Zék fiu dicitur.</i>	286. o. <i>Caryophylleus vero flos in genere Ungaris vulgo Zék fiu dicitur, montanus autem laciniato et odorato flore mezej zek fiu</i>	– <i>Caryophylleus flos.</i> (ed. Németújvár) zek fiu. (ed. Antwerpen) zek fiu. – <i>Caryophylleus sil. sive montanus admodum laciniato flore, et odorato.</i> (ed. Németújvár) mezeij zek fiu. (ed. Antwerpen) mezey zék fiu
Pulsatilla vulgaris dilutior	<i>Pulsatilla grandis</i>	385. o. lo kewkewrchin, <i>id est, equina Pulsatilla</i>	245. o. lo kewkewrchin, <i>id est, equi kewkewrchin sive equina pulsatilla</i>	(ed. Németújvár) <i>Pulsatilla, dilutior praecox.</i> lo Kökorchyn, <i>hoc est, equina</i> (ed. Antwerpen) <i>Pulsatilla dilutior praecociorque.</i> lo Kökorchyn, <i>b. e. equina</i>
Pulsatilla vulgaris saturatior	<i>Pulsatilla nigricans</i>	385. o. lean kewkewrchin, <i>hoc est Virginis Pulsatilla</i>	245. o. lean kewkewrchin, <i>hoc est virginis kewkewrchin sive virginea pulsatilla</i>	<i>Pulsatilla saturatior serotina.</i> (ed. Németújvár) leyan Kokorchyn, <i>hoc est, Virginis.</i> (ed. Antwerpen) lean Kokorchyn, <i>b. e. Virginis.</i>

I. c. Előfordul az is, hogy a magyar névnek a latin *tükörfordítását, illetve magyarázatát adja meg vagy bővíti* a szerző. Ezekben az esetekben a magyar névalak maga nem változik, de az értelmezése igen. Ezek a módosítások is jelentősek lehetnek abból a szempontból, hogy mennyire érthetőek, használhatóak a magyar nevek az olvasó számára.

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak a <i>Pannon flórában</i> (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583)
Viscum quercinum	<i>Loranthus europaeus</i> vagy <i>viscum album</i> ³⁹	12. o. <i>id Ungari</i> fay gyöngy <i>vocant</i>	20. o. <i>id Ungari</i> fay gyöngy, <i>id est arboreum unionem vocant</i>	<i>Viscum.</i> (ed. Németújvár) faÿ gyöngy. (ed. Antwerpen) fay gyöngy
Evonymus vulgaris	<i>Evonymus vulgaris</i>	97. o. <i>Porro vulgarem Evonymum in Pannonia a capris maxime appeti, et eius foliis avide sine noxa vesci didici, eamque ob causam ab Ungaris kechke rago fa, id est, capraria arbor nuncupatur...</i>	57. o. [ugyanazon mondat zárása:] ...kechke rago fa, <i>id est, a capris rosa arbor dicitur.</i>	<i>Evonymus. kechke rago fa, h. e. arbor quae a capris roditur.</i>
Ribes vulgaris		119. o. <i>Vulgarem Ungari apro tengöri zölö, id est, minorem uvam marinam vocant.</i>	120. o. <i>Ungari porro vulgarem rubro fructu (nam quae nigrum fert illis est ignota, multo autem magis quae albo fructu praedita est, mihi paucos ante annos cum Grossularia fructu obscure purpurascence communicata) apro tengöri zölö, id est, minorem uvam marinam appellant.</i>	apro tengöri zölö, <i>h. e. minor marina uva.</i>

39 Gombocz *Loranthus europaeus*-ként (sárgafagyöngy) azonosítja, de lehet a Magyarországon ugyanúgy elterjedt *viscum album* (fehér fagyöngy) is.

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak a <i>Pannon flórában</i> (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583)
Orobanche maior	<i>Orobanche maior</i>	242. o. <i>Ungaris</i> misé gyertyhá, <i>id est</i> <i>missalis candela sive</i> <i>cereus dicitur.</i>	271. o. <i>Ungari,</i> <i>quia recta assurgit</i> <i>et firma est, misé</i> gyertyhá, <i>missalem</i> <i>candelam sive</i> <i>cereum appellant</i>	<i>Orobanche.</i> misé gyertya, <i>h. e.</i> <i>missalis candela.</i>
Lilium convallium		226. o. <i>Ungari</i> zent györgy veraga, <i>hoc</i> <i>est S. Georgii florem</i> <i>et Gyewngy wyrag</i> <i>nuncupant</i>	190. o. <i>Ungaris</i> Zent györgy veraga, <i>hoc est S.</i> <i>Georgii flos, dicta,</i> <i>et Gyewngy Wyrag</i> <i>a nonnullis, quod</i> <i>significat unionis</i> <i>florem</i>	Zent György veraga, <i>hoc est,</i> <i>Sancti Georgii flos</i>
Gentiana cruciata	<i>Gentiana cruciata</i>	282. o. Zent Lazlo kiraly fue, <i>id est, S.</i> <i>Ladislai Regis herba</i>	313. o. Zent Lazlo kiraly fue, <i>id est, S. Ladislai</i> <i>Regis herba,</i> <i>propter causam</i> <i>in Nomenclatore</i> <i>pannonico</i> <i>adscriptam.</i>	(ed. Németújvár) <i>Gentiana, quae</i> <i>vulgo cruciata</i> <i>dicitur.</i> (ed. Antwerpen) <i>Gentiana, vulgo</i> <i>Cruciata dicta.</i> Zent Lazlo Kiraly fue, <i>hoc est, S.</i> <i>Ladislai Regis</i> <i>herba:</i> [és itt következik a már említett monda]

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak a <i>Pannon flórában</i> (1583)	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583)
Primula vulgaris humilis	<i>Primula vulgaris</i>	343. o. <i>Ungari ...</i> Kacha [ejtsd: kása] verág, <i>hoc est, pultis ex panico aut milio confectae, (quam illi Kacha vocant) florem [nominant]</i>	302. o. [ugyanazon mondat zárása:] ... <i>florem [nominant], quia pultis illius quae pallida est, colorem imitatur.</i>	<i>Primula veris.</i> (ed. Németújvár) kasa verag, [tauazi elso?] verag. (ed. Antwerpen) kasa verag, tauazi elso verag, h. e. milii contriti flos (...) <i>quod milii contrici,</i> ⁴⁰ Kasa ab Ungaris appellati, colorem referat.

A fenti hét esetből kettőben a szerző egyszerűen megadja a magyar név tükörfordítását az 1601-kiadásban, mivel az még nem szerepelt a *Pannon flórában*: a fagyöngynél („*Viscum quercinum*”) a „fay gyöngy” („fai”, vagyis „fán élő gyöngy”) pontos fordítása az *arboreus unio* (az *unio* nagyobb gyöngyöt jelent), és ugyanezt a szót használja a „*Lilium convallium*”-nál a „gyewngy wyrag” („gyöngyvirág”, ez a *Convallaria maialis* mai magyar neve is) tükörfordításakor: *unionis flos*.

Négy esetben már volt tükörfordítása a magyar névnek, de a szerző nem elégszik meg ezzel, és megmagyarázza, miért hívják úgy magyarul az adott növényt. Az „*Evonymus vulgaris*”-nál a „kechke rago fa” folyamatos melléknévi igeneve („rágó”) nem adja meg pontosan, mi köze van e kis fának vagy cserjének a kecskéhez, és ezt a bizonytalanságot adja vissza a *capraria arbor* tükörfordítás; az 1601-es kiadásban viszont a *capris rosa* bővítmény már egyértelművé teszi, hogy a magyar név „kecskék által rágott” növényre utal. Az „*Orobanche maior*” azért misegyertya (*missale candela*) magyarul, „mert egyenesen, szilárdan áll”. A „*Primula vulgaris humilis*” magyarul kásavirág, és a magyarázat már nem csak a „kása” szó jelentését adja meg (*puls ex panico aut milio confecta*, „kölesből készült kása”), hanem választ ad arra is, miért a kásáról kapta a nevét: *quia pultis illius quae pallida est, colorem imitatur*, „mert a színe a kása sárgás színét utánozza”. A „*Gentiana cruciata*”, a Szent László király füve (ma *Szent László-tárnics* vagy *kígyótárnics*) esetében magyarázat túl hosszú lenne az 1601-es kiadás keretei között, ezért itt a szerző a *Nomenclator*hoz utalja az olvasót, amely a mondat elbeszéli.

40 Helyesen: *contriti*.

Végül egy esetben, a ribizkénél („*Ribes vulgaris*”) azt pontosítja, hogy *minek* az elnevezése az „apro tengőri zölő”: Pannóniában ez csak a *rubro fructu*, „piros termésű” *Ribes vulgaris*-nak a magyar neve, nem a feketéé vagy fehéré.

Összességében névmagyarázatoknak e bővítései érthetőbbé teszik a magyar neveket, és a szerzőre nézve is a magyar névalakok mélyebb megértését mutatják.

Milyen forráson alapul a fentebb tárgyalt 18,⁴¹ biztosan szándékos módosítás? Nem nehéz kitalálni: mint a jobb oldali oszlop vastagon szedett névalakjaiból látható, az 1601-es kiadás javításainak nagyobbik része a *Nomenclator*-on alapul.

A pontosított neveken belül (1. a. pont) négy esetben nyilvánvalóan a *Nomenclator* helyesebb, pontosabb alakját vette át Clusius az 1601-es kiadásba, pl. „Bechy fiu”, „köz fiz fa”. A „*Rubus saxatilis alpinus*” immár három magyar megfelelőjéhez láthatóan a *Nomenclator* három különböző lemmáját használta fel. Érdekes az *Abies* (jegenyefa) esete. A körülírt név három változata közül a *Nomenclator*-é helyes nyelvtanilag: „Luch fenyő fa, melynek à levele egy felől all”. Ez alapján javította ugyan a szerző a *Pannon flóra* változatát, de csak részben: „fenyő fa buk aleuele egy felől all”. Talán nem merte elhagyni a magyarázatból a „buk” (bükk?) szót, mint fát jelölő szót (és elhagyta a „luch”, vagyis lucfenyőt, amely egy egy másik fajt jelöl), így viszont továbbra is zavaros a körülírás a magyar olvasó számára.

Amikor Clusius további magyar névalakokat ad meg (1. b.), háromszor is pontosan a *Nomenclator* alapján teszi: lásd az első három esetet. Ha a *Nomenclator* két kiadásának névalakjaiban eltér a magánhangzók jelölése, az 1601-es kiadás a helyesebb, kiejtést jobban tükröző alakot veszi át: „Vad fenyő, köz fenyő”, „zék fiu”, „lean Kokorchyn”.

Amikor Clusius a magyar alakok magyarázatát bővíti (1. c.), két esetben („*Evonymus vulgaris*” és „*Primula vulgaris humilis*”) megint csak a *Nomenclator* magyarázatát veszi át, nem szó szerint, de ugyanazt a jelentést adja vissza; a „*Gentiana cruciata*”-nál pedig, mint láttuk, explicite utal a *Nomenclator*-ra.

Clusius láthatóan sokszor összehasonlította a *Pannon flórát* és a *Nomenclator*-t, és ha utóbbiban más volt, alapesetben ahhoz igazította a neveket az új kiadásban: nyilván a mű magyarországi keletkezésének egész kontextusa miatt ez volt számára a megbízhatóbb forrás a magyar anyag tekintetében. Valószínűleg a *Nomenclator* mindkét kiadását használta. Ha két eltérő névalakot vagy magyarázatot közöl a két kiadás, az 1601-es kiadás javítása hol az egyikkel, hol a másikkal egyezik. A németújvári kiadás mintha gyakrabban szolgált volna javításai

41 Nem számítva az 1. a. pont végén szereplő három esetet, amelyek valószínűleg sajtóhibák.

alapjául, de legalább két esetben („*Pulsatilla vulgaris saturationior*”, illetve „*Primula vulgaris humilis*”) az antwerpeni kiadás változatát tükrözi az 1601-es kiadás, és utóbbi egész biztosan meg is volt neki, hiszen a *Pannon flórával* együtt adták ki.

Van viszont néhány javítás, amely nem vagy nem csak a *Nomenclator*-ból származik.

A „*Rubus saxatilis alpinus*” (ma *Rubus caesius*, hamvas szeder) magyarázata, mint említettem, a *Nomenclator* több lemmája alapján egészítette ki a szerző, de az egyik lemma helytelen alakot adott meg: „clypke fa”; ezt csak az 1601-es kiadás javítja ki „chybke fa”-ra (csipkefa). A „fay gyöngy” fordítása (*arboreus unio*) sem szerepelt a *Nomenclator*-ban, és a gyöngyvirágé sem. Mivel nem feltételezhetünk komolyabb magyar nyelvtudást Clusiusnál, igénybe kellett hogy vegye egy magyarul tudó forrás segítségét, valószínűleg nem kézikönyv, hanem egy személy segítségét. Nem feltétlenül volt könnyű dolga. 1588 óta távol élt Magyarországtól; ismert magyar levelezőpartnerei közül Istvánffy Miklós volt az utolsó, és az 1592-ig tartó fennmaradt levelezésben nincs szó növénynevekről; Clusius frankfurti és leideni környezetében nem ismerünk magyart.

2. Clusius az 1601-es kiadásba új magyarországi növényeket is felvett, amelyek a *Pannon flórában* még nem szerepeltek,⁴² és eme új növények közül némelyiknek megadja a magyar nevét. Ezek három esetben láthatóan a *Nomenclator*-ból származnak. Van viszont két olyan eset, amikor a magyar növénynév először bukkan fel, sem a *Pannon flórában*, sem a *Nomenclator*-ban nem szerepelt korábban. Ez megint csak egy magyar segítőtől utal.

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclator</i> -ban (1583)
<i>Alnus vulgaris</i>	<i>Alnus glutinosa</i>	12. o. Egör fa	<i>Alnus</i> . Egör fa
<i>Juniperus vulgaris</i>	<i>Juniperus communis</i>	37. o. Teviskes fenyő	<i>Juniperus</i> . Teuiskes fenyő, apro fenyő, h.e. <i>spinosa</i> , et <i>minor</i>
Spina appendix Plinii / <i>Oxyacantha</i>	<i>Crataegus monogyna</i>	121. o. Galaginya fa	<i>Oxyacantha</i> . (ed. Németújvár) gal.ginya fa; (ed. Antwerpen) galaginya fa

42 GOMBOCZ, *A magyar botanika...*, 109–111 összesen 29 ilyen magyarországi növényt sorol fel. Ezek közt vannak olyanok, amelyek a *Pannon flórában* ugyan nem, de a *Nomenclator*-ban már szerepeltek: „*Aristolochia clematitis*” – „farkas alma”; „*Colchicum*” – „kökörcsij” (ed. Németújvár *Colchicum*, ed. Antwerpen *Colchicum*, ez utóbbi alak szerepel az 1601-es kiadásban is); „*Verbena*” – „zapara fiu”. Ezen latin növénynevek magyar megfelelőit a szerző nem vette át az 1601-es kiadásba.

Clusiusnál szereplő latin név	Modern név	Magyar névalak az 1601-es kiadásban	Magyar névalak a <i>Nomenclatorban</i> (1583)
Cicutaria Pannonica ⁴³	<i>Chaerophyllum bulbosum</i>	cci. o. <i>Ungari</i> , Magiario salata [<i>appellant</i>]: <i>nam et illi eius radice et teneris foliis in acetariis vescuntur</i>	–
Tataria Ungarica	<i>Crambe tataria</i>	cxcii. o. <i>A Tartaris forte huius radice usum edocti sunt Ungari, propterea Tataria nomen illi dederunt: Tatren enim (ut et Germani) vulgo appellant, qui nobis Tartari dicuntur</i>	–

A két magyar növénynevet, amely az 1601-es kiadásban bukkan fel először, tudtommal még nem regisztrálta a szakirodalom.⁴⁴ A „Cicutaria Pannonicát” (ma *Chaerophyllum bulbosum*, csemegebaraboly) Clusius szerint azért hívják a magyarok „Magiario salata”-nak (mogyorósálatá), „mert ők is eszik a gyökerét, és salátákban a zsenge levelét”; ehhez hozzátehetjük, hogy kis, gömbölyded gumói miatt nevezhette a nép éppen mogyorósálatának. A „Tataria Ungarica”-ról (ma *Crambe tataria*, tátorján) a szerző megemlíti, hogy Batthyány Boldizsár a Dúnántúlról hozatta neki. Clusius két évig táplálta bécsi kertjében, de végül elpusztult. Az Eger környéki, illetve az erdélyi határ menti magyarok szűkös időkben kenyér helyett is eszik.⁴⁵ A nevről Clusius így ír: „A magyarok talán a tatároktól tanulták meg ennek a gyökérnek a használatát, és ezért adták neki a *Tataria* nevet: népnyelven ugyanis – éppúgy, mint a németeknél – *Tatren*-nek hívják azokat, akiket mi tatároknak (*Tartari*).” A *Tatariára* tehát Clusius nemcsak latin, hanem magyar növénynévként is utal, és valóban, ma is „tátorjának” hívják a növényt

43 Gombocz téved, amikor a növényt az újak közé sorolja, valójában már szerepel a *Pannon flórában* (703. o.), de ott még nincs megadva magyar név.

44 A *Tataria Ungaricát* GOMBOCZ (uő., *A magyar botanika...*, 112–113) kiemeli mint olyan növényt, amelyet Batthyány szerzett meg Clusius számára, és amelyről néprajzi adatokat is közöl a szerző, de a növény clusiusi névmagyarozatára nem tér ki.

45 Cxcí. o. [...] *accepere meminí ab Ill[ustr]i D[omino] Balthasare de Batthyan, qui in eam gratiam ex Ungaria trans-Danubiana adferri iusserat, ut in meum hortum Viennae transferrem. [...] Huius porro radice Ungari Agriae vicini, atque etiam ulteriores Daciae contermini, in annonae caritate et inopia, vescuntur...*

(hogy mi lehetett egészen pontosan az a névváltozat, amelyet bizonyára Batthyánytól hallott, és *Tatariaként* írt le, ma már nem tudhatjuk).

Összességében elmondhatjuk, hogy Clusius Magyarországtól való térbeli eltávolodása után is erőfeszítéseket tett a magyar növénynevek minél pontosabb, bővebb megadásáért; ehhez nagyobb részben a kéznél levő, már kiadott *Nomenclator*t használta fel, kisebb részben viszont valamely más magyar forrástól, valószínűleg személytől vett igénybe segítséget. A *Pannon flórában* mintegy 50 magyar növénynév szerepelt, és ebből 18 esetben (tehát legalább minden harmadik magyar növénynévnél) vagy a névalakot, vagy annak magyarázatát kijavította, kiegészítette az *1601-es kiadásban*, amelybe ezenfelül még öt újabb, a *Pannon flórában* nem szereplő magyar nevet is bevett. Az *1601-es kiadás* javításai a folytonosságot mutatják annak a magyar növénynevek, és valószínűleg általában a helyi növénynevek iránti figyelemnek, amelyet a *Nomenclator* előszavában Clusius explicit módon is kinyilvánított, és amelynek a levelezésben is láthatjuk a megnyilvánulásait. Clusius egész tudományos igényessége egy nagyon erős nyelvi igényességet is jelentett, és ezen belül a népneveknek a botanika tudományba való integrálásában és megfelelő használatában az eddig ismertnél is tudatosabb szándék vezette a németalföldi tudóst.

Jezsuiták és rózsakeresztesek között

Polycarpus Procopius Bonannus,
Lippay érsek orvosának olvasmányai (1644–1664)

Athanasius Kircher 1665-ben megjelent *Mundus Subterraneus*a nagyszabású összefoglalása volt katolikus-jezsuita szempontból a természetfilozófia olyan háttérterületeinek, mint a geológia, az alkímia, az élet keletkezése vagy az anyagok alkímiai átváltozásának (*transmutatio*) kérdése.¹ A már évtizedek óta Rómában élő Kircher álláspontja szigorúan az arisztotelészi anyag–forma kettősség (hüломorfizmus) talaján állt,² és tagadta az alkímiai átváltozás lehetőségét,³ ehelyett keletkezésként és pusztulásként fogta fel az anyagok szubsztanciális változását a *De generatione et corruptione* alapján (I, 1–4).⁴ Amikor műve

- 1 A *Mundus subterraneus*ról lásd Ingrid D. ROWLAND, „Athanasius Kircher, Giordano Bruno and the Panspermia”, in Athanasius KIRCHER: *The Last Man Who Knew Everything*, ed. Paula FINDLEN (New York and London: Routledge, 2004), 191–205; John Edward FLETCHER, *A Study of the Life and Works of Athanasius Kircher, 'Germanus Incredibilis'* (Leiden: Brill, 2011), 158, 170–177; Christine GÖTTLER und Tabea SCHINDLER, „Unterwelt: Architekturen des Erdinnenraums zwischen Heterotypie, Dystopie und Utopie”, in *Reading Room: Re-Lektüren des Innenraums*, eds. Christine GÖTTLER, Peter J. SCHNEEMANN, Birgitt BORKOPP-RESTLE, Norberto GRAMACCINI, Peter W. MARX and Bernd NICOLAI (Berlin: De Gruyter, 2019), 262–274.
- 2 A Schleiermacher által bevezetett hüломorfizmus fogalmát itt általános értelemben, az arisztotelészi anyag–forma kettősség tanaként használom, nem specifikusan egy gondolkodó felfogására korlátozva. Erről lásd Gideon MANNING, „Three Biased Reminders about Hylomorphism in Early Modern Science and Philosophy,” in *Matter and Form in Early Modern Science and Philosophy*, ed. Gideon MANNING (Leiden: Brill, 2012), 1–32, itt 10.
- 3 Skolasztikus nézőpontból az alkímiai *transmutatio* volt a legnagyobb probléma az alkímiával szemben mind morális szempontból (a kapzsiság bűne miatt), mind pedig az arisztotelianus fizika felől nézve. Erről lásd Sylvain MATTON, *Philosophie et alchimie à la Renaissance et à l'Âge classique*, 2 vols., 1: *Scolastique et alchimie (XVe–XVIIe siècles)* (Paris: SÉHA, Milan: Archè, 2009).
- 4 Kircher keletkezésméletének összefoglalását lásd Hiro HIRAI, „Kircher's Chymical Interpretation of the Creation and Spontaneous Generation”, in *Chymists and Chymistry: Studies in the History of Alchemy and Early Modern Chemistry*, ed. Lawrence M. PRINCIPE (New York: Science History Publications, 2007), 77–87. Kircher valójában egy misztikus megoldással él, a természetet úgy felfogva,

– amelyhez magyarországi jezsuiták is szolgáltatnak adatokat – megjelent, és a példányok eljutottak Magyarországra, itt meglehetősen csalódottság fogadta a szigorú arisztoteliánus nézőpont miatt, amely mind az alkímiai *transmutatio* lehetetlenségét, mind a paracelziánus orvostudomány eretnekségét és érvénytelenségét fenntartotta, nem beszélve bármilyen korpuszkuális vagy atomista elmélet elfogadásáról, amelyek a korban elsősorban lutheránus szerzők tollából származtak (pl. Daniel Sennert), így Kircher számára feltétlenül eretneknek voltak.⁵ Dr. Georg Schaidenperger, a nagyszombati jezsuita egyetem orvosa, aki a padovai egyetemről került Magyarországra, először Lippay György esztergomi érsek kezei közt pillantotta meg a *Mundus subterraneus*-t, és utána be is szerezte saját példányát Bécsben.⁶ Schaidenperger első levelében elsősorban Paracelsust próbálta konfesszionális és tudományos szempontból megvédeni, akinek az eretneksége szerint több mint kérdéses, különösen, hogy maguk az eretnek lutheránusok is sokan elutasítják. Ezenfelül két fontos hatóanyagát és filozófiai alapelvét, a *mercuriust* (higanyt) és az antimónt is védelmébe vette. Kircher válasza, amelyet csak Schaidenperger következő leveléből rekonstruálhatunk, felröptette a nagyszombati orvosnak, hogy engedély nélkül olvasta Paracelsus indexen levő műveit, másrészt pedig azt, hogy minden bizonnyal a rózsakeresztesek műveit is kézbe vette. Ez utóbbi vádra – némiképp szemtelenül – Schaidenperger azt válaszolta, hogy soha színüket sem látta, mindent, amit hallott róluk, csak Kircher művében olvasta. Schaidenperger állítását, mint majd látni fogjuk, joggal kérdőjelezhetjük meg. Levele még egy ponton tanúskodik hasonló pimaszságról a római kardinálissal szemben. Itt arról ír, hogy attól, hogy egyszer nem sikerül egy kísérlet, még nem lehet biztosra venni, hogy egyáltalán nem működik: példaképp azt idézi, hogy Lippay érsek egyszer megpróbálta előállítani a koralltinktúrát a *Mundus subterraneus*-ból, és nem sikerült – mégse gondolta, hogy Kircher imposztor lenne, mint azt Kircher gondolja Paracelsusról.

hogy a teremtés pillanatában Isten elhelyezte benne a panspermia magját, az égi lehelet tartalmazott egy sós-kén-merkúri ízt, amely a dolgok univerzális magja. (HIRAI, „Kircher's Chymical...”, 79.) Mint Hirai bemutatja, Kircher, a nagy plagizátor itt Fortunio Liceti padovai orvos 1618-ban megjelent *De spontaneo viventium ortu*-jára támaszkodik.

5 Erről lásd Farkas Gábor KISS, „Alchemy and the Jesuits”, in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Representations, 1541–1699. Vol. 1. A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks, and Representations*, ed. Gábor ALMÁSI et al., (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2014), 157–182.

6 Erről lásd Kiss Farkas Gábor, „Difficiles nugae: Athanasius Kircher magyarországi kapcsolatai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 4–6 (2005): 453–454; és Kiss Farkas Gábor, „Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban”, *Magyar Könyvszemle* 121, 2. sz. (2005): 140–166, itt 147.

Tehát nem kell azonnal csalónak nevezni, akinek a művei homályosak, vagy az azok alapján végrehajtott kísérletek nem járnak sikerrel. Ugyanis így akarta a nemrég elhunyt főméltóságú és főtisztelendő esztergomi érsek úr orvosa, Gabrieli doktor úr, aki pirotechnika-ban sok éven keresztül igen gyakorlott volt, a jelenlétemben előállítani a koralltinktúrát a *Mundus subterraneus*-ból (12. könyv, 5. szekció, 1. rész, 7. fejezet, 7. canon). Mivel nem sikerült, vajon a csalók közé kell-e számolnunk a szerzőt? Isten ments.⁷

Lippayék kudarca a kircheri kísérletek reprodukálása során nem volt egyedülálló jelenség: A *Mundus subterraneus* kísérleteiről több kortárs megjegyezte, hogy nem reprodukálhatók. Mark A. Waddell egyenesen a kircheri tudomány szemlélet jezsuita probabilizmuson nyugvó alapjait véli abban a megközelítésben felfedezni, amely nem tulajdonít a kísérletező tudományban az empiriának elsőbbséget. Eszerint, ha egy kísérlet spekulatív alapokon szemlélve működhet, akkor az lényegében érvényes is, és Kircher „kutatási módszertana” hátterében Waddell a szent ignáci lelkigyakorlatok víziós-imaginatív technikáját látja, amely segíti használóját abban, hogy a tapasztalati valóságtól elszakadjon.

A koralltinktúrával kapcsolatos kísérlet említése rendkívül fontos bizonyítéka Lippay körül zajló alkímiai tevékenységnek, és egyben egy ténylegesen kivitelezett kísérletére is utal.⁸ Mi is az a koralltinktúra? A fejezet a *Mundus subterraneus* alkímiai részében található, ahol a Kircher a kémiai titkokról (*arcana chymica*) beszél, különösen részletesen tárgyalva az *aurum potabile*, a folyékony arany elkészítésének módszereit Paracelsusnál és az őt követő szerzőknél, mint Du Chesne vagy Libavius. Megváltoztatható-e egy anyag minősége? Elsőként azt bizonyítja kísérleteivel, hogy nem állítható elő folyékony arany, mert az arany nem szublimálható, és nem is oldható. Ezt követően tárgyalja néhány nem nemesfém (vas, ón, ólom, réz) oldhatóságának kérdést, majd hogy miképp lehet oldatot készíteni hevítéssel és alkoholban oldással a korallokból, gyöngyökből, és drágakövekből.⁹ Mint mondja, bár az elkészült oldat megőrzi teljesen az anyag szubsztanciáját, rendkívül nehéz elválasztani ezeket az anyagokat elválasztani önmaguktól, és széttörésük majd feloldásuk után nem állítható helyre a természetes jellegük („naturale temperamentum”). Azt, hogy Lippay érsek orvosát, Gabrieli doktort,

7 KISS, „Difficiles nugae”, 454.

8 Lásd Mark A. WADDELL, „The World, As It Might Be: Iconography and Probabilism in the *Mundus subterraneus* of Athanasius Kircher”, *Centaurus* 48 (2006): 3–22.

9 Athanasius KIRCHER, *Mundus subterraneus in XII libros digestus* (Amsterdam: Jansson, 1665), 2:435–436. (Lib. 12. Ars chymiurgica, sect. V. pars I. canon VII.)

aki 1663 után lett Lippay udvartartásának tagja,¹⁰ miért foglalkoztatta ez a kísérlet, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy valamiképp Lippay érsek, Nádasdy Ferenc gróf és Procopius Bonannus korábbi (1659–1661) terve, a Felső-Magyarországon tervezett jáspisbányászat miatt érdekelte őket az ásványok, nemesfémek és ezen belül is a korallok oldhatóságának kérdése.¹¹

Ennél még érdekesebb a rózsakeresztes olvasmányokra történő utalás, amelyet Schaidenperger teljes mellszélességgel tagad: „Megértettem [Kircher atya] leveléből az okokat, amiért Főtisztelendő Atyám élesebben támadt Paracelsus és a rózsakeresztes testvérek ellen, és másokat is meg tudtam érteni azáltal, hogy összevetettem elmémben a *Mundus subterraneus*t Paracelsus írásaival. A rózsakeresztes testvérek már első ránézésre is gyanúsak voltak számomra, hogy istentelen mágiával foglalkoznak, sőt nevük és szektájuk csak felületesen ismerem, ismeretlenekről pedig nincs mit írnom, mivel tőlük már a *Musurgia universalis* 9. könyvének első fejezete is elrettentett”.¹² Schaidenperger tényleg alapos olvasója volt Kircher műveinek, mert valóban előkerülnek a rózsakeresztesek a jezsuita atya 1650-ben megjelent *Musurgia universalis*ában egy apró említés erejéig, miszerint a zene (jobban mondva a hang) háromféle módon gyógyíthat: vagy természetfeletti erővel, ahogy Krisztus feltámasztotta Lázárt, vagy démonikusan, ahogy azt a rózsakeresztes testvérek gyakorolják, vagy természetesen, ahogy arról Kircher beszél művében. Tekintettel arra, hogy Kircher itt tényleg csak minimális említést tesz itt a rózsakeresztesekről, feltételezhető, hogy Schaidenpergernek alaposan át kellett nézni Kircher műveit, hogy a „szekta” ismeretét a római jezsuitára tudja fogni. (Kircher egyébként máshol is rendkívül elítélően beszél róluk, és egybevonja őket a szimpatikus orvoslás híveivel, akik – ahogy a rózsakereszte-

10 ECSEDY Anna, „Lippay György „pozsonyi kertjének” inventáriuma 1666-ból. A primási nyaralókastély építéstörténete és 17. századi berendezése”, *Ars Hungarica* 46 (2020): 119–250, itt 189. Az érsek halála után 100 arany tallért hagyott rá: OLÁH P. Róbert és TUSOR Péter, „Lippay György esztergomi érsek testamentuma (1665)”, *Lymbus* 2019, 329–348, itt 340–341. Georg Gregor Gabrieli Itáliában, a sienai egyetemre iratkozott be 1653. nov. 17-én, a német nációba, születési helyét nem rögzíti a matrikula: *Die Matrikel der deutschen Nation in Siena, 1573–1738*, hg. Fritz WEIGLE, 2 vols (Tübingen: Niemeyer, 1962), 1:301.

11 VISKOLCZ Noémi, *Nádasdy Ferenc könyvtára* (Szeged–Budapest: Szegedi Tudományegyetem, 2013), 193–194.

12 „Causas quod acerbius in Paracelsum et fratres roseae crucis eadem inueta fuerit ex litteris perspexi, et alias quoque ex diligenti Mundi Subterranej cum Paracelsi scriptis combinatione mente concipere potui. Fratres roseae crucis cum mihi nefandae prima statim fronte magiae fuerint suspecti, adeoque ipsorum nomen et secta non nisi per transennam cognita, de ignotis nihil quod scriberem habui, cum etiam Musurgia uniuersalis Lib. 9. c. 1. me ab illis absterruerit.”

sek is – csak úgy érhetnek el szereikkel valós hatást, ha paktumot kötnek az ördöggel. Ezek nem mások, mint sátáni orvosságok, „sathanica medicamenta”).¹³

Mi is volt a probléma katolikus nézőpontból a rózsakeresztes szövegekkel? Tulajdonképp minden: a rózsakeresztesesség 1614–1616 között megjelent három alapszövege, a *Fama Fraternitatis*, a *Confessio Fraternitatis* és a *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz anno 1459* okkult szövegek voltak, amelyek a protestáns Pfalzból származtak, jóslataik fatalisztikus kalvino-turkizmusként is értelmezhetők voltak, világszemléletüket pedig erős asztrológiai determinizmus jellemezte. Krisztus feltámadását alkímiai terminológiával értelmezték, a rózsakeresztes testvériség célkitűzése az ember egyetemes reformja volt.¹⁴ A szövegek konfesszionalitása cseppet sem volt egyértelmű: Volkhard Wels álláspontja szerint az eredeti szövegváltozatok összeegyeztethetők az ortodox lutheránus felfogással,¹⁵ míg Lyke de Vries szerint eszkatológiájuk feltétlenül szembement a lutheri állásponttal,¹⁶ és ezt jól bizonyítja szerinte, hogy a heterodoxikusság gyanúját keltették a szövegek lutheránus közegben is, mint pl. Andreas Libavius rózsakeresztesek ellen megfogalmazott kortárs kritikájában.¹⁷ Lényeges megfigyelés, hogy maguk a rózsakeresztes kiáltványok nem tartalmaztak a szó szoros értelmében vett paracelziánus alkímiai-orvosi filozófiát,¹⁸ de ennek ellenére a kortárs olva-

13 KIRCHER, *De arte magnetica* 3, in *Theatrum sympatheticum auctum, exhibens varios autores de pulvere sympathetico, Magnes sive de arte magnetica* (Róma: Scheus, 1641), 783–784. „Vel certe, si nihil horum se adhibere clament, nulli alteri, nisi stygio illi medico, a quo Passavici huiusmodi, et Roseae Crucis fratres, quotidie similia, exitiosa, et Satanica medicamenta arte rogo multandā extorquent, quibus dum corpora sanare praesumunt, animas perdunt, adscribendum duxerim.”

14 Lásd Johann Valentin Andreae und die Rosenkreuzer: Studien zu Werk und Kontext, hg. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN und Volkhard WELS (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2021); and Lyke DE VRIES, *Reformation, Revolution, Renovation: The Roots and the Reception of the Rosicrucian Call for General Reform* (Leiden: Brill, 2021). A régebbi irodalomból lásd Susanna ÅKERMAN, *Rose Cross over the Baltic. The Spread of Rosicrucianism in Northern Europe* (Leiden: Brill, 1998) 88–89; Hereward TILTON, *The Quest for the Phoenix: Spiritual Alchemy and Rosicrucianism in the Work of Count Michael Maier, 1569–1622* (Berlin: De Gruyter, 2003), 113–180.

15 Volkhard WELS, „Die Frömmigkeit der Rosenkreuzer-Manifeste”, in *Ideengeschichte um 1600: Konstellationen zwischen Schulmetaphysik, Konfessionalisierung und hermetischer Spekulation*, ed. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN und Friedrich VOLLHARDT (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2017), 173–208.

16 DE VRIES, *Reformation...*, 58–59.

17 Lyke DE VRIES, „Protecting Academia and Religion: Andreas Libavius’ Criticism of a General Reformation,” *Ambix* 69 (2022): 1–15.

18 Volkhard WELS, „Die Frömmigkeit der Rosenkreuzer-Manifeste”, in *Ideengeschichte um 1600: Konstellationen zwischen Schulmetaphysik, Konfessionalisierung und hermetischer Spekulation*, ed. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN und Friedrich VOLLHARDT (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2017), 173–208.

sókban a rózsakeresztes iratok allegorizáló és obskúrus nyelvezete a paracelziánus szövegeket idézte fel, és egyesek – mint Libavius is – paracelziánus szerzőket sejtettek a szövegek mögött.¹⁹ A *Fama fraternitatis* egyenesen a világ megreformálásán munkálkodó hősként ábrázolta Paracelsust és utalt Paracelsus és Rosenkreutz kapcsolatára, valamint arra, hogy mindketten olvasták a rejtélyes „Liber M” (talán *Liber Mundi*) című könyvet.²⁰ Mindez párosult 1620 körülre egy a rózsakeresztes mítoszra épülő protestáns politikai allegóriával, amely az angol-württembergi cseh szövetség diadalát hirdette, de fontos szerepet játszott benne Hollandia is. A rózsakeresztes testvériség, mint protestáns történeti allegória propagandisztikus eszközökkel fenyegette a katolikus egyetemesség eszméjét. Bár ezek az elgondolások az 1640-es évekre aktualitásukat veszítették, a rózsakeresztes alkimista szerzők művei, mint az alább is említendő rózsakeresztes és paracelziánus alkimista Henricus Nolliusé, továbbra is tiltott olvasmányok maradtak.²¹

Lippay érsek és a nagyszombati jezsuita kollégium környezetében Schaidenperger levelein kívül még egy fontos, kiaknázatlan forrás áll rendelkezésünkre, hogy megismerjük érdeklődésük paracelziánus és esetleges rózsakeresztes ihletését. Polycarpus Procopius Bonannus, a bécsi születésű, Bécsben (1646) és Padovában (1653) tanult orvosdoktor az 1648-ban lett Lippay György orvosa és ágense (*aulae episcopalis familiaris et medicus*). Nem csak orvosi feladatokat látott el az érsek udvarában, hanem a pozsonyi kert tervezésében és kivitelezésében is alapvető szerepet játszott. Ezt követően 1657-től a bányavárosok főorvosa, és Nádasdy Ferencsel közös bányavállalatot tervezett alapítani 1658 és 1661 között. Az esztergomi Prímási Levéltárban és Főszékesegyházi Könyvtárban fenn-

19 Carlos GILLY, „La ‘quinta columna’ nell’ermetismo: Andreas Libavius”, in *Magia, alchimia, scienza dal ‘400 al ‘700: L’influsso di Ermete Trismegisto*, ed. Carlos GILLY e Cis VAN HEERTUM (Amsterdam: BPH, 2005), 399–415, 413; Bruce MORAN, *Andreas Libavius and the Transformation of Alchemy* (Sagamore Beach: Science History Publications, 2007), 240. Idézi DE VRIES, „Protecting Academia...”, 1.

20 Lásd *Allgemeine und General Reformation der gantzen weiten Welt. Beneben der Fama Fraternitatis, Oder Brüderschafft* (Cassel: 1614), 101–104, VD17 32:652046S. Welsszel szemben De Vries hangsúlyozza a paracelziánus ihletést a *Fama fraternitatis*-ban: DE VRIES, *Reformation...*, 102–163.

21 Lásd *Index librorum prohibitorum Alexandri VII, Pontificis maximi iussu editus*, (Róma: Typographia Camerae Apostolicae, 1667), 485. Nolliusról lásd Stephan MEIER-OESER, „Henricus Nollius (ca. 1583–1626): Aristotelische Metaphysik und hermetische Naturphilosophie im frühen 17. Jahrhundert”, in *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650: Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*, Hg. Martin MULSOW, (Tübingen: Niemeyer, 2009), 173–190; és KESERÜ Bálint, „Henricus Nollius és hermetikus-rózsakeresztes regénye”, in uő., *Ráció és rajongás: Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig, 1580–1730*, (Budapest: Balassi, 2018), 204–207. Egy rózsakeresztes művének fordítása: Henricus NOLLIUS, *A filozófiai parergon tüköre: Henricus Nollius hermetikus-rózsakeresztes regénye*, ford. KASZA Péter (Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2003).

maradt levelezését több kutató hasznosította már (Ernyey József, Viskolcz Noémi, Ecsedy Anna, Tusor Péter),²² de ezek elsősorban gyakorlati, „ágensi” feladatokkal és üzleti kérdésekkel foglalkoznak, és keveset árulnak el orvosi szakértelméről, tájékozódásának irányáról.

Ki is volt ez a különös – első ránézésre nem is német nevű orvos? Miképp Ecsedy Anna részletes kutatásai bemutatták,²³ apja az a freywaldi (Brandenburg) származású Lucas Bonanus (Bonannus) volt, aki 1604-ben matrikulált a bécsi egyetemen már mint mindkét jog doktora,²⁴ 1606-tól a bécsi jogi fakultás professor ordinarius lett, majd többször dékánja, és 1624-ben az egyetem rektora. 1623-tól császári tanácsnok és alsó-ausztriai pénzügyi főprokurátor, egyetemi alapítványok gondnoka lett, majd 1635-ben hunyt el.²⁵ Már ő is tagja volt a Szűz Mária mennybevétele bécsi katolikus társaságnak, amely a bécsi jezsuita akadémia szervezésében és hatására jött létre 1579-ben, tagjai is elsősorban az akadémiai kongregációból kerültek ki, de felnőtt tagokat is felvettek.²⁶ Ilyen fel-

22 ERNYEY József, „Természettudományi mozgalmaink a 17–18. században”, *Természettudományi közlöny* 44 3–4. pótfüzet (1912): 113–129; VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2013), 194–196; VISKOLCZ Noémi, *Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái*, (Budapest: Argumentum, 2015), 33; ECSEDEY Anna, „Plenus sapientia: Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai”, *Művészettörténeti Értesítő* 62 (2013): 171–232, itt 220; uő., „Adatok Johann Jacob Khün »érseki udvari festő« működéséhez Lippay György pozsonyi nyaralókastélyának újonnan előkerült keleti látképe (1663) kapcsán”, *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014): 129–142; uő., „Lippay György »pozsonyi kertjének« inventáriuma 1666-ból. A primási nyaralókastély építéstörténete és 17. századi berendezése”, *Ars Hungarica* 46 (2020): 119–250, itt 124; TUSOR Péter, „From kegyelmednek mint igaz magyar igaz magyarnak...”: *Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez, 1635–1665* (Budapest: Institutum Fraknoi, 2015), xvi.

23 ECSEDEY Anna, „’Dass der Herr Doctor und ich bei Ihrer Fürstlichen Gnaden bestehen’: Daniel Neuberger császári udvari szobrász és viaszmintázó Lippay György szolgálatában (1657–1663)”, in *Reneszánsz és barokk Magyarországon: Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. GULYÁS Borbála, MIKÓ Árpád és UGRY Bálint (Budapest: ELKH BTK, 2021), 213–238, főképp 214–220.

24 *Die Matrikel der Universität Wien*, hg. Franz GALL und Hermine PAULHART, 2 vols. (Bécs: Böhlau, 1961–1974), 1:67, 2:300.

25 ULRIKE DENK, *Alltag zwischen Studieren und Betteln: Die Kodrei Goldberg, ein studentisches Armenhaus an der Universität Wien in der Frühen Neuzeit* (Göttingen: V&R unipress, 2013), 323; ECSEDEY, „’Dass der Herr Doctor...’”, 213. Lucas Bonannus második felesége Juliana Perger volt (†1619), akinek apja Benedict Perger, a híres orvos volt. A szoros családi összefonódást jelzi, hogy Benedict Perger fiának, Karl Pergernek adta át Lucas Bonannus a jogi professzúráját 1623-ban. Ebből tehát kiderül, hogy Polycarpus Bonannus mostohanagyapja Benedict Perger (1553–1611), Mátyás főherceg udvari orvosa, az egyetem rektora volt. Vö. DENK, *Alltag zwischen...*, 316–317.

26 KÁDÁR Zsófia, „’Saeculum Marianum’: Angaben zu der Marianischen Kongregation des jesuitischen akademischen Kollegs in Wien und zu seinen ungarischen Beziehungen (1579–1678)”, in *Wiener*

nőtt tag lett Lucas Bonannus is, aki 1609-ben már professzorként a társaság rektora is lett.²⁷ Fia Polycarpus, aki 1623 végén vagy 1624 januárjának elején született, és először 1633-ban lett beíratva a bécsi egyetemre,²⁸ majd 1644-ben ismét immatrikulálták az egyetemen. Apját a bécsi jezsuita akadémia Mária-kongregációjában is követte. Polycarpus Bonannus egyetemi tanulmányai alatt filozófiából szerzett magisteri címet, és filozófiai tanulmányai bécsi elismertetésre disszertációt is megjelentetett 1646-ban *Ichnographia architecturae Macro- et Microcosmi* (*A makro- és mikrokozmosz felépítésének alaprajza*) címmel.²⁹ Filozófiai magisteri címének bécsi elismertetésére azért is szüksége lehetett, mert jogot kezdett tanulni: az *Ichnographia* címlapja szerint „juris utriusque studiosus” („J. U. S.”) volt 1646-ban. Ezt követően azonban mégis az orvostudomány felé fordult: a padovai egyetemen tanult orvoslást, és ott az orvostudomány doktora lett 1653. április 8-án.³⁰ Lippay érsekkel már 1648-tól levelezésben állt és tanácsokat adott a kert kivitelezéséhez, Itáliából való hazatérte után pedig egyértelmű a kert rendezőjeként tűnik fel 1654-től (de emellett nyilván orvosként is dolgozott

Archivforschungen: Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas (Bécs: Collegium Hungaricum, 2014), 205–214.

27 *Saeculum Marianum Sodalitatis B. Mariae Virginis in Coelum Assumptae, In Caesareo et Academico Soc. Iesu Collegio Viennae Austriae Autoritate Apostolica erectae et confirmatae* (Bécs: Leopold Voigt, 1678), 60. „Patrocinio Deiparae Virginis Refugii adscriptum fuit, quod D. Procopius Polycarpus Bonannus, Philosophiae et Medicinae Doctor Anno 1664 mense Decembri die 14 defunctus cum ad eum diem ob violentiam morbi nec loqui, nec quod supererat ad felicem mortem, confiteri posset, allata per Praesidem statua Foyensi, dum Litaniae Lauretanae a circumstantibus ad eam recitantur, redire ad vocem coeperit, conscientiae arbitrum postulaverit, eoque ipso die placide expirare perrexerit.” (fol. 135) Az aktákból csak részleteket közöl a *Saeculum Marianum*. A szobrot Charles Mussart atya hozta Belgiumból, és Erdődy Gábor Ignác gróf elnöksége idején hagyták jóvá a bécsi tiszteletét 1633-ban. Uo., 54.

28 *Die Matrikel*, I, 157, 199, II, 300.

29 A disszertáció a címlap szerint „pro actu repetitionis” készült. A ’repetentes’ a kor egyetemi szóhasználat szerint azok voltak, akik máshol szerzett fokozatukat akarták egy egyetemen elismertetni. lásd „Novitii olim in antiquis statutis appellabantur, qui hodie vocantur Repetentes in aliis Universitatibus in Doctores promoti.” *Geschichte der kaiserlichen Universität Wien, Bd. 2., Statutenbuch der Universität*, hg. Rudolf KINK, (Bécs: Gerold, 1854), 501. Ebből arra következtethetünk, hogy Bonannus 1633 és 1644 között máshol is (talán Itáliában) tanult, és ott magisteri fokozatot szerzett.

30 Fritz WEIGLE, „Die deutschen Doktorpromotionen in Philosophie und Medizin an der Universität Padua von 1616–1663”, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 45 (1965): 361; *Matricula nationis Germanicae artistarum in Gymnasio Patavino, 1553–1721*, ed. Lucia ROSSETTI (Padova: Antenore, 1986), 292, n. 2593; *Acta nationis Germanicae artistarum (1637–1662)*, a cura di Lucia ROSSETTI e Antonio GAMBA (Padova: Antenore, 1995), 419.

mellette).³¹ 1657. november 12-én pedig kinevezték a felső-magyarországi bányavárosok orvosának.³² Ezt követően nem csak az érsekkel, hanem Hölgyi Gáspárral (akinek kastélyához számos tervrajzot küldött 1660–63 között) és Nádasdy Ferencsel (akivel együtt jáspisbánya nyitását tervezte 1659–61 között) levelezésben és szoros kapcsolatban állt. 1663. december 14-én hunyt el.³³ A Szűz Mária mennybevételé bécsi katolikus társaság kézíratos *Actái* részletesen beszámoltak a halálakor bekövetkezett csodáról, amely a Foye-i Szűz Mária-szobor másolatának volt köszönhető: „A Foye-i Istenszülő Szűz Mária védelmének volt tulajdonítható, hogy Procopius Polycarpus Bonannus úr, a filozófia és orvostudomány doktora, mikor 1664. [helyesen: 1663.] december 14-én elhunyt, és azon a napon betegsége hevessége miatt sem beszélni, sem pedig meggyónni nem tudott – ami re még szüksége lett volna a boldog halálhoz –, az Elnök elhozta hozzá a Foye-i Szűz szobrát, miközben a körben állók a lorettói litániákat énekelték Máriához, és erre neki elkezdett visszatérni a hangja, és magához kérte a gyóntatóját, majd még ugyanazon a napon békésen kilehelte lelkét.”³⁴

Könyvtárából jelenleg 28 kötet ismert, amelyek a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban, a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban, Esztergomban a Főszékesegyházi Könyvtárban, és Gyulafehérvárott maradtak fenn, és ezek közül némelyikben nyomtatott exlibrise is megtalálható. Könyveiben jól nyomon követhető ez a sokoldalú, filozófiai, jogi és orvosi érdeklődés, és bár csak töredékeit ismerjük az egykori gyűjteménynek, gondos posszesszori bejegyzéseinek köszönhetően rekonstruálható érdeklődésének története is. Korai könyvei között megtalálható éppúgy a jog, mint a teológia és a politika, akadnak csillagászati könyvei is, de 1648-tól határozottan érzékelhető az orvostudomány jelenléte: ekkor szerzi meg a Dél-Németországban általánosan használt gyógyszerészeti kézikönyvet, a *Pharmacopoeia Augustanát* (*Augsburgi gyógyszerészkönyv*, 1648), és érdekes módon eljut hozzá a németalföldi protestáns Henricus Regius karteziánus természetfilozófiai alapműve, az 1649-ben megjelent *Fundamenta physices is* (1649). Az orvosi érdeklődést jelzi Johannes Lange orvosi leveleinek gyűjteménye, amelyet vélhetően 1648-ban szerzett be a nijmegeni Jan Katz könyvtárából, csakúgy, mint

31 ECSEDEY, „Lippay György...”, 165. 250. lábjegyzet; ECSEDEY Anna, „Tudós építészek”: *Építészeti tervezés és kivitelezés a 17. századi Magyarországon*. Lippay György esztergomi érsek építkezései, 1648–1658, Budapest, kézirat, 26–30. Hozzáférés: 2022.03.15, https://nka.meszgorg.hu/wp-content/uploads/2020/09/ecsedey_anna_tudos_epiteszek_epiteszeti_tervezes_es_kivitelezes_a_17_sz_magyarorszagon.pdf.

32 VISKOLCZ, *Nádasdy Ferenc...*, 194, 655. lábjegyzet.

33 ECSEDEY, „Dass der Herr Doctor”, 219–220.

34 *Saeculum Marianum*, 60.

Paulus Aeginates orvostudományi munkáját. Jean de Gorris görög-latin orvosi szótára ugyancsak erről az érdeklődésről tanúskodik (1651-ben vásárolta meg), mint Oswald Croll alábbiakban részletesen bemutatandó *Basilica chymicája*, amelyet 1649-ben szerzett be, és Johann Crato von Krafftheim orvosi *Consiliái*, amelyet 1662-ben vásárolt. Itáliai, padovai egyetemi tanulmányai során is szerzett be könyveket: ezek közül a velencei Giorgio Polacco *Anticopernicus catholicusa* egyértelműen mutatja katolikus-jezsuita elkötelezettségét, és Kopernikusz, valamint Galilei tanaival való szembenállást.³⁵ Az 50-es évektől érzékelhető az okkult, hermetikus művek iránti érdeklődés: ilyen például Cornelius Gemma *De naturae divinis characterismise* (1653-ban vásárolta), amely Hippokratész orvostudományi műveinek „prisca theologia”-hoz való kapcsolódási pontjait fejt ki, de találunk 1653-ban beszerzett geometriai tárgyú művet Giambattista della Portától (bár nem *Magia naturalis*át), és egyik utolsó kötete az 1663-ban vásárolt *Exotericarum exercitationum libri*, amelyben Julius Caesar Scaliger Girolamo Cardano kozmológiai és hermetikus irányultságú *De subtilitate*-jét kritizálta.³⁶ Összességében könyvtárának még ez a fennmaradt töredéke is arról tanúskodik, hogy a természetfilozófia és orvostudomány különböző irányai (hippokratészi, paracelziánus, karteziánus, hermetikus) iránt nyitott, tájékozott orvos volt Bonannus.

Jelenleg az alábbi könyvei ismertek:

1. Aeginates, Paulus, *De secunda valetudine tuenda*, Strassburg, Schott, 1538. Österreichische Nationalbibliothek, 70.Q.34. „Ex lib[ris] M[agistri] Poly[carpi] Proc[opii] Bonanni A[nn]o 1648 prae[...] com[paratus].” A címlapbejegyzés szerint a kötet korábban a nijmegeni Jan Katzé volt: „Jo[hann]es Katzius Nouiomagus Med. Doct.”, ahogy Lange műve is. A kötet 1664-ben, de még Polycarpus halála előtt Ignatius de Bonanno birtokába került: „Nunc Ign[atius] de Bonanno 4 Junii 1664.”³⁷

35 Jonathan SEITZ, „Interconnected Inquisitors. Circulation and Networks Among Outer Peripheral Tribunals”, in *The Roman Inquisition. Centre versus Peripheries*, ed. Katherine ARON-BELLER, Christopher BLACK, (Leiden: Brill, 2018), 139–160, itt 150.

36 lásd Hiro HIRAI, „Prisca Theologia and Neoplatonic Reading of Hippocrates in Fernel, Cardano and Gemma”, in *Cornelius Gemma: Cosmology, Medicine and Natural Philosophy in Renaissance Louvain*, ed. Hiro HIRAI (Róma: Serra, 2008), 91–104.

37 Ignatius Theodoricus Bonannus (de Bonanno) 1654-ben lett felvéve a bécsi artes-fakultásra, amelynek négyszer volt dékánja, majd 1701-ben hunyt el. Végredeletét lásd Bécs, Egyetemi archívum, CA VA Fasz. 5 Nr.42. Egy további könyve is az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található: John Dickenson *Speculum tragicum regum* (Leiden: Elsevier, 1605; Esztergom, FK 9938), amelyet 1650-ben szerzett be, már magisterként. Vö. ECSÉDY, „Lippay György...”, 194; ez tehát nem Polycarpus könyve.

2. Ardüser, Johann, *Geometri theoricæ et practicæ oder Von dem Feldmässen 14 Bücher*, Zürich, Bodmer, 1646. „Ex Lib[ris] M[agistri] Polycarpi Proc[ocopii] Bonanni a[nn]o 647.” Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár [FK] 31195.

3. Bayer, Johann, *Explicatio Characterum aeneis Uranometrias imaginum tabulis insculptorum addita, et commodiore hac forma redintegrata*, [Augsburg: Mang], 1624. „Ex lib[ris] Poly[carpi] Procop[ii] Bonanni A[nn]o 646. Comp[aratus]”. Esztergom, FK 29187.

4. Biblia. *Ószövetség*. A kötetben exlibris található „In Deo, Natura et Arte Polycarpus de Bonanno P[hilosophi]æ et M[edicin]æ D[oct]or S[acr]æ C[æsare]æ M[ai]estat[is] apud Cam[eram] mont[anam] Vngariæ Medicus” szöveggel.³⁸ Esztergom, FK Inc.s.l.s.a.II.23. (régbbi jelzete: A.III.265.).

5. Buseus (Buys), Johannes, *Pro calendario Gregoriano disputatio apologetica*, Mainz, Behem, 1585. Esztergom, FK 40939 (3). Egybekötve Piccolomini és Gramineus művével.

6. *Commentarii Collegii Conimbricensis a Societate Iesv in universam dialecticam Aristotelis Stagiritæ*, (Köln: Wolter, 1607). „Ex lib[ris] M[agistri] Polycarpi Proc[ocopii] Bonanni A[nn]o 647 comp[aratus]” Esztergom, FK 28261.

7. Crato von Krafftheim, Johannes, *Consiliorum, et epistolarum medicinalium, Ioh. Cratonis a Kraftheim et aliorum praestantissimorum medicorum*, Frankfurt am Main: Wechel, 1593. „Ex lib[ris] Polycarpi de Bonanno P. et M. Doctoris A[nn]o 1662 comparatus.” Esztergom, FK 25964.

8. Croll, Oswald, *Basilica chymica continens philosophicam propria laborum experientia confirmatam descriptionem et usum remedium chymicorum selectissimorum e lumine gratiae et naturae desumptorum*, Frankfurt am Main: Tampach, c. 1611. „Ex lib[ris] M[agistri] Poly[carpi] Bonanni a[nn]o 649 comp[aratus]” Esztergom, FK 20016.

9. Della Porta, Giambattista, *Elementorum curvilinearum libri tres*, Róma, Zannetti, 1610. „Ex lib[ris] Poly[carpi] Bonanni Med[ici] Doct[oris] A[nn]o 1653 Comp[aratus] Venet[iis].” Esztergom, FK 29795 (1). Egybekötve Gallucci (11) és Polacco (25) művével.

10. Dorn, Gerhard, *Artificii chymistici physici, metaphysicque, secunda pars & tertia, quarum summarium versa pagella dabit*, [s.l., s.t.], 1569, VD16 D2400, „Polycarpi Procopii Bonanni Phi. Math. Chymiastrici.” Esztergom, FK 30220. Számos bejegyzés és aláhúzás található Bonannustól a 170–178. lapon.

38 [NÉMETHY Lajos], *Az esztergomi Főegyházmezei Könyvtár „ex libris” könyvjegyeinek lajstroma*, (Esztergom: Buzárovits, 1903), 9.

11. Gallucci, Giovanni Paolo, *Della fabrica et uso del novo horologio universale ad ogni latitudine*, Velence, Percacino, 1590. Esztergom, FK 29795 (3). Egybekötve Della Porta (9) és Polacco (25) művével.

12. Gemma, Cornelius, *De naturae divinis characterismis, seu raris et admirandis spectaculis, causis, indiciis, proprietatibus rerum in partibus singulis universi libri II*, Antwerpen, Plantin, 1575. „Ex lib[ris] M. Polycarpi Bonanni A[nn]o 1652 Comp[aratus].” Esztergom, FK 30153/I–II.köt.

13. Gorris, Jean de, *Definitionum medicarum libri XXIII, literis Graecis distincti. Ab authore ante obitum recogniti, magnaque accessione adaucti, et nunc denuo ad publicam rei literariae utilitatem editi. Adiectus in calce Latinograecus index copiosissimus*, Frankfurt am Main, Wechel, 1601. „Ex lib. M. Polycarpi Bonanni A[nn]o 651 Comparatus.” Esztergom, FK 20513.

14. Gramineus, Theodor, *Exhortatio de exequenda calendarii correctione*, Düsseldorf, Buyss, 1583. Esztergom, FK 40939 (2). Egybekötve Piccolomini és Buseus művével.

15. Henisch, Georg, *Commentarius in sphaeram Procli Diadochi*, Augsburg, Franck, 1609. „Ex Lib[ris] Polycarpi Procopij Bonanni A[nn]o 647 Comp[aratus].” Esztergom, FK 30285.

16. Hesiodus, *Graeco-Latinus cum schematismis, artificium inuentionis, dispositionis & elocutionis continentibus*, ford. Johannes Ulpius, Basel: Oporinus, 1580. „Ex lib[ris] Polyc[arpi] de Bonanno 1662 comp[aratus].” Esztergom, FK 14405.

17. Horst, Jakob, *De Aureo Dente Maxillari Pueri Silesii, Primum, utrum eius generatio naturalis fuerit, necne; Deinde an digna eius interpretatio dari queat*, Lipcse, Vögelin, 1595.³⁹ „Ex lib[ris] M[agistri] Polycarpi Bonanni A[nn]o 1652 Comp[aratus].” Esztergom, FK 22590.

18. Lange, Johannes, *Medicinalium epistolarum miscellanea, varia ac rara cum eruditione, tum rerum scitu dignissimarum explicatione referta: ut earum lectio non solum medicinae, sed omnis etiam naturalis historiae studiosis plurimum sit emolumenti allatura*, 1554. „Ex lib. M. Polyc. Proc. Bonanni A[nn]o 648 Comp[aratus].” Esztergom, FK 19537. A kötetben exlibris található kézírásos felirattal: „In Deo, Natura et Arte Polycarpus Procopius de Bonanno Phil[osoph]iae et Med[icinae] Doctor S[acrae] C[aesareae] R[egiae]que M[ajestatis] Aulae Familiaris apud C[ameram] M[ontanam] H[ungariae] Physicus” szöveggel.⁴⁰ A címlapbe-

39 Az állítólagosan aranyfoggal született sziléziai fiú történetéről és az azt követő publicisztikai-tudományos vitáról lásd *Der Frühparacelsismus*, kiad. Wilhelm KÜHLMANN és Joachim TELLE, 3 köt. (Berlin: De Gruyter, 2013), 1:1235.

40 [NÉMETHY], *Az esztergomi...*, 9.

jegyzés szerint a kötet korábban a nijmegeni Jan Katzé volt: „Jo[hann]es Katzius Nouiomagus Med. Doct.”, ahogy Paulus Aeginates műve is.

19. Liebenthal, Christian, *Collegium politicum, in quo de societatibus, magistratibus, juribus majestatis et legibus fundamentalibus [...] tractatur*, (Marburg: Hampelius, 1644). „Ex lib[ris] Polycarpi Bonanni Ph[ilosophi] et me[dici?]. A[n]n° 1648. Comp[aratus].” Esztergom, FK 27994.

20. Losaeus, Ludovicus, *Theses medicae de phlebotomia pro doctoratu in facultate medica consequendo*, Bécs, Rictius, 1645. „Ex lib[ris] Poly[carpi] Proc[opii] Bonanni A[n]n[o] 1655.” Esztergom, FK Coll.II.187.1.

21. Paulus de Middelburgo, *Paulina de recta Paschae celebratione*, Fossombrone, Petrucci, 1513. Gyulafehérvár, Batthyáneum, jelzet ismeretlen. „Ex lib. M. Polycarpi Procopii Bonanni Ao 1646. Comp[aratus].” „Casparus Balthasar Lettner Austriacus Vien[n]e[n]sis Philosophiae Magister Sacrae Th[eolo]g[i]ae studiosus dono dedit Polycarpo Procopio Bonano 1646.”⁴¹

22. *Pharmacopoeia Augustana*, 1613. „Ex lib. M[agistri] Poly[carpi] Proc[opii] Bonanni A[n]n[o] 648.” Esztergom, FK 27250. Található benne egy jegyzetcédula receptekkel, de nem Bonannus írásával, illetve a hátsó fedéllapon talán Bonannus írásával egy recept.

23. Piccolomini, Alessandro, *De sphaera libri quatuor, ex Italico in Latinum sermonem conuersi. Eiusdem compendium de cognoscendis stellis fixis et de magnitudine terrae et aquae liber unus*, Basel, Perna. 1568. „Ex lib[ris] Polycarpi Procopij Bonanni A[n]n° 644.” Esztergom, FK 40939 (1).

24. Plinius Secundus, Caius, *Historia naturalis*, Velence, Alvisius de Varisio, 1499. OSZK Inc. 594 (1). „Ex libris M[agistri] Polycarpi Procopii Bonanni anno 1646 comp[aratus].” „Ex lib[ris] Poly[carpi] Proc[opii] Bonanni P[hilosophiae] et M[edicinae] D[octoris] A[n]n° 1655.” A dubnici Illésházy-könyvtárból került az OSZK-ba.⁴²

25. Polacco, Giorgio, *Anticopernicus catholicus seu De terrae statione, et de solis motu, contra systema Copernicanum, catholicae assertiones*, Velence, Guerigli, 1644. „Ex lib[ris] Polycarpi Bonanni A[n]n° 1653 Comp[aratus] Venet[iis] 8.” Esztergom, FK 29795 (2). Egybekötve Della Porta (9) és Gallucci (11) művével.

26. Regius, Henricus, *Fundamenta physices*, Utrecht, 1646. „Ex lib. M. Polycarpi Bonanni A[n]n° 649 1 fl. 47 sch. comp[aratus].” Esztergom, FK 42841.

41 SZENTIVÁNYI Róbert, „Bonanno könyve a Batthyány-könyvtárban”, in *Batthyáneum*, szerk. GYÁRFÁS Tihamér, 2 köt. (Brassó: kiadó nélkül, 1913), 2:158.

42 HORVÁTH Ignác, „A Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár ősnymtatványainak jegyzéke”, *Magyar Könyvszemle* 19, 2. sz. (1894): 120–178, 171–172.

27. Reinhold, Erasmus, *Prutenicae tabulae coelestium motuum*, Tübingen, Gruppenbach, 1571. „Ex lib[ris] P. Polycarpi Bonanni A[nn]o 1651 Comp[arat]us.” Esztergom, FK 30047.

28. Scaliger, Julius Caesar, *Exotericarum exercitationum liber XV. de subtilitate*, 1607. „Ex lib[ris] Polycarpi de Bonanno P[hilosophiae] et M[edicinae] Doctoris A[nn]o 1663.” Esztergom, FK 29400.

Bonannus könyvgyűjteményének jellegzetessége az eklekticizmus. Henricus Regius *Fundamenta physices* (1646) a legérdekesebb kötet ebből a szempontból,⁴³ hiszen a Németalföldön tanuló református magyar hallgatók, mint Komáromi Csipkés György vagy Apáczai Csere János ugyanebben az időben, az 1640-es évek végén ebből a kötetből ismerkedtek meg Descartes tanításával, és a karteziánus módszertanon alapuló empirikus természetfilozófiát részben magának a francia filozófusnak a műveiből, részben az utrechti professzor, Regius műveiből sajátították el. Bár Regius Utrechtben a szegények orvosa címet viselte, és az orvosi fakultáshoz tartozott, érdeklődése a gyakorlati orvostudomány iránt csekély volt.⁴⁴ Az Utrechtben tanuló Apáczai és Komáromi Csipkés György számára azonban a karteziánizmus közvetítőjeként és a hagyományos *physica*-oktatás keretébe illesztőjeként rendkívül fontos volt Regius *Fundamentája*, és fenn is maradt a Székely Mikó Kollégiumban 1646. évi *Fundamenta physices*-kiadása. Ezt a kötetet, amelyet 1651-ben, még Utrechtben Komáromi Csipkés Györgytől szerzett meg Apáczai,⁴⁵ valaki – talán egy Apáczai által megbízott diák – összeolvasta Regius művének második kiadásával, a *Philosophia naturalisszal* (1654), és a két kiadás közti változtatásokat vagy a margón rögzítette, vagy rövid összefoglalót írt róluk.

Ezzel szemben egy olyan, az alkímiával, paracelsusi hagyománnyal, vagy iatrokémiával elmélyülten foglalkozó kora újkori olvasó számára, mint amilyen

43 A *Fundamenta physices*-ről lásd Theo VERBEEK, „Regius’s Fundamenta Physices”, *Journal of the History of Ideas* 55 (1994): 533–551, itt 545–546; C. F. FOWLER, *Descartes on the Human Soul: Philosophy and the Demands of Christian Doctrine* (Dordrecht: Kluwer, 1999), 200–202; és Andrea STRAZZONI, „How Did Regius Become Regius?: The Early Doctrinal Evolution of a Heterodox Cartesian”, *Early Science and Medicine* 23 (2018): 362–412.

44 VERBEEK, „Regius’s Fundamenta...”, 534.

45 Jelzete: Sepsiszentgyörgy, Székely Mikó Kollégium, 26. A címlapon kisatírozva: „Ex libris Georgii Csipkés Comarini Ao Domini MDCL die 20 Aug. [...] Ultrajecti ad Rhenum.” A címlap hátoldalán: „Johannis Apatzaei Anno 1651 Maji Trajecti ad Rhenum. manupropria.” lásd CSIKÓS JÚLIA, „Egy újabb kötet Apáczai Csere János könyvtárából”, in *Örökség és feladat* (Sepsiszentgyörgy–Veszprém: EMKE Könyvtári Szakosztály, 1995), 58–62. Itt köszönöm meg Csikós Júlia, a Székely Mikó Kollégium könyvtárosa segítségét, hogy a kiadást használhattam.

Bonannus volt, a karteziánus természetfilozófia nem sok izgalmat ígért, hiszen elsősorban alapvető, de nem túl érdekfeszítő kérdéseket tárgyal, mint az anyag, a mozgás, a test és az űr mibenléte, a folyadék vagy a szilárd test fogalma, és ezek mozgása. Descartes természetfilozófiájától aligha állhatna bármi távolabb, mint a paracelsusi só, kén és higany alapelemként való elfogadása, transmutációjuk, vagy asztrológiai szimbolizmusuk, és szemben az arisztotelészi természetfilozófiával, amelynek karteziánizmussal történő összeegyeztetésére voltak kísérletek,⁴⁶ a paracelziánus iatrokémia a kozmikus *sympatheia*n alapuló orvoslásával teljesen idegen tudományos paradigma volt tőle. Ezért rendkívül érdekes megfigyelni, miképp olvasta a katolikus, jezsuita kötődésű Bonannus a kálvinista, karteziánus Regius fizikáját: lényegében semmiféle reakciót nem váltott ki belőle.⁴⁷ A kötet végén található *Errata*-jegyzék alapján ugyan lelkiismeretesen végigjavította a kötetet, de a kötetben sehol máshol nem tett bejegyzést.⁴⁸ Bonannus elmaradt reakcióját tudománytörténeti szempontból is értelmezhetjük, hiszen a karteziánus fizikai előadások inkompatibilisek voltak Bonannus arisztotelészi, galénoszi és paracelziánus iskolázottságával is. Másrészt azonban azt is látnunk kell, hogy sokkal izgalmasabbnak tűnhetett Bonannusnak, Lippay érsek kertje tervezőjének, látványosságai ötletadójának és kivitelezőjének a szemszögéből az elemek átváltozása, a robbanások, égések, átalakulások vizsgálata, mint Regius karteziánus elméleti fogalmakról, fizikai erőkről, optikáról és anatómiai vázlatokról szóló száraz leírása. Ezeknek nem sok gyakorlati hasznát láthatta az érseki udvarban folytatott tevékenysége során, szemben a paracelziánus kémiai folyamatokkal, amelyeket a bányászatban vagy az orvoslásban is felhasználhatott, vagy Kircher automatáival és szökőkútterveivel, amelyek az arisztokratikus tudományosság szórakoztató elemeiként szolgálhattak.

Bonannus tényleges érdeklődéséről egy másik kötete, Oswald Croll iatrokémiai főműve, a *Basilica chymica* tanúskodik. Ezt Bonannus telejegyzetelte, olyan gazdagon, hogy valószínűsíthető, hogy egyfajta közhelygyűjteményként használta és ezek közt számos alkímiai és paracelziánus műre hivatkozik. Hogy ezek jelen-

46 Mint pl. Johannes de RAEY műve, a *Clavis philosophiae naturalis, seu introductio ad contemplationem naturae Aristotelico-Cartesianae* (Leiden: Elsevier, 1654), de maga Regius is arisztotelészi elemeket illeszt fogalomhasználatába. De Raeyről lásd Andrea STRAZZONI, „La filosofia aristotelico-cartesiana di Johannes De Raey”, *Giornale critico della filosofia italiana* 90 (2011): 6–132; és Andrea STRAZZONI, *Dutch Cartesianism and the Birth of Philosophy of Science, From Regius to 's Gravesande* (Berlin: De Gruyter, 2019), 105–125.

47 Esztergom, FK 42941.

48 A 235. oldalon található, „Inflexio oculi ad sinistram” leírásához tartozó, sajnos körülvágott jegyzet az íráskép alapján valószínűleg nem tőle származik.

tőségét megértjük, érdemes kitérni két olyan kötetre, amelyek fontos források a magyarországi udvari értelmiség filozófiai-alkímiai tájékozottságáról és eddig nem vizsgáltak alaposan.

Lippay György – akit Pázmány szemelt ki utódjának, és ő támogatta tanulmányában⁴⁹ –, Grazban szerezte filozófiai magiszteri fokozatát. Értekezését a szintén hungarus Johannes Rumer alatt védte meg, aki később az osztrák jezsuita rendtartomány provinciálisa lett.⁵⁰ A gráci egyetem krónikája szerint *annalese* szerint kiváló tanuló volt, évfolyamában „alpha”, és minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy értekezése megjelent nyomtatásban is, *Theatrum philosophi*, azaz *A filozófus színháza* címmel. A Pázmánynak ajánlott művecske lényegében a természet-filozófia összefoglalása, és ennyiben már előre jelzi Lippay későbbi érdeklődését a természet rejtélyeinek feltárása iránt. Az ajánlás szerint azt mondja el benne, amit három év alatt a gráci egyetemen tanult a *physicáról* egyfajta *Theatrum* nézőjeként. A disszertáció irányultságában teljesen arisztotelianus, de ez nem meglepő a jezsuita egyetem évfolyamelsőjeként. A témaválasztást befolyásolhatta mentorának, Pázmánynak az érdeklődése is, aki Grácban 1598–99-ben a *Meteorologica* kommentálása során ugyanezekre a kérdésekre tért ki, és Lippay az égitestek felől kezdi művét, ezt követően tér át az elemekre. A fő probléma ennek kapcsán az arisztotelészi hülomorfizmus (anyag és forma kettőssége) valamint az elemek viszonyát érintette. A *De generatione és corruptione* szerint az elemek úgy egyesülnek, hogy minőségeik megütkeznek egymással, és ez egy olyan keveredéshez vezet, amelynek eredménye egy homogén összetett anyag, amelyben a szubsztanciális forma lesz aktuális, a kezdeti elemek pedig potenciálisan vannak jelen. Ez a keveredés (*mistio*) hoz létre és keletkeztet új szubsztanciákat. A probléma abban rejlett, hogy ez a keveredés miképp viszonyul az anyag és forma kettősségéhez, mivel a forma rejtje a szubsztancia minőségeit, a keveredés viszont az anyagot érinti. Pázmány az ellentmondást a tökéletes és tökéletlen keveredések közti különbségtétellel oldotta fel:⁵¹ ha a létrejött új test teljesen új szubsztanciális formát kap, tökéletes a keveredés, és a szubsztanciális keletkezés alá tartozik, ha pedig nem, akkor tökéletlen,

49 TUSOR, „Írom kegyelmednek...”, xii, xxix; TUSOR Péter, Lósy, Lippay, Szelepcshény: *Három mikrobiográfia a kora újkorból (Vatikáni kivizsgálási jegyzőkönyvek közlésével, 1625–1666)* (Budapest–Róma: Institutum Fraknoi, 2022), 120–126.

50 „Mitiora in Lycaeo nostra fuere certamina, queis triplicem lauream Senatus Academicus decrevit. Ex his primam discipulis triginta, quorum *Alpha* Georgius Lippai de Zombor Nobilis Hungarus et Cathedralis Ecclesiae Agriensis Canonicus erat, die V Maij P. Joannes Rumer distribuit.” *Lustra undecim universitatis Graecensis*, 73. A tanulmányait is legjobbként fejezte be, uo. 76.

51 Lucian PETRESCU, „Hylomorphism versus the Theory of Elements in Late Aristotelianism: Péter Pázmány and the 16th c. Exegesis of Meteorologica IV”, *Vivarium* 52 (2014): 1–26, itt 9.

mert csak akcideniciái változnak. A pázmányi megoldás, amint Lucian Petrescu bemutatta, nem újdonság, már a 14. század óta elterjedt volt. Lippay doktori értekezésében is előkerül a keveredés problémája – amely, mint láttuk, az alkímia lényegét érint. Lippay itt a *De generatione et corruptione* coimbrai kommentárját idézi hallgatólagoosan, amely 1606-ban jelent: „Talis effectio mistio dicitur, quae est mistilium alteratorum unio, aut ut planius alii, misti ex mistilibus alteratis generatio.”⁵² Magyarul: „Ezt az eredményt hívjuk keveredésnek, amelyek a megváltozott keveredő testek egyesülése, vagy ahogy mások világosabban mondják, a keveredett test megváltozott keveredő testekből való keletkezése.” A szó szerinti idézet Arisztotelész coimbrai kommentárjából,⁵³ amelyet sok helyen tankönyvként használtak, azt mutatja, hogy ez a *physica*-felfogás ragaszkodik a keletkezés és hanyatlás (*generatio* és *corruptio*) koncepciójához, és nem lehetséges az átváltozás. Ezt követően Lippay is mentora nyomában járva különbséget tesz a tökéletes és tökéletlen keveredés között.⁵⁴

Procopius Bonannus disszertációja 25 évvel később keletkezett a bécsi egyetem orvosi fakultásán, a teljes címe: *Ichnographia Architecturae Macro- Et Microcosmi Philosophica Propositionibus Philosophico-Mathematicis explanata, delineataque ... In Celeberrima Et Antiquissima Universitate Viennensi* (1646), azaz *A makro és mikrokozmosz architektúrájának filozófiai alaprajza, filozófiai-matematikai állításokban kifejtve*. A dedikáció kidolgozott mágnesmetaforával indul, és ebben lehetséges, hogy Kircher hatása mutatkozik meg, akinek az első nagyhatású műve, a *Magnes* 1641-ben jelent meg.⁵⁵ Bonannus természetfilozófiája skolasztikus-

52 LIPPAY György, *Theatrum philosophi, quod in alma universitate Graeciensi pro doctoratus in philosophia gradu consequendo anno MDCXXI mense Iulio [...] propugnabit Georgius Lippay de Zombor, canonicus Agriensis, praeside R. P. Johanne Rumer* (Grác: Widmanstad, 1621), B2r. Caput 2/8; ELTE Egyetemi Könyvtár, RMK III 253. Az értekezés címében a doktori fokozat kifejezés a filozófiai magisztériumra utal, teológiai doktorátust nem szerzett. Vö. TUSOR, *Lósy...*, 111.

53 *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Iesu in duos libros De Generatione et Corruptione* (Coimbra: Ex Officina Antonii a Mariz, 1597), 348. A coimbrai felfogásról lásd Dennis DES CHENE, „Wine and Water: Honoré Fabri on Mixtures”, in *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories*, eds. Christoph LÜTHY, John E. MURDOCH and William R. NEWMAN (Leiden: Brill, 2001), 363–380, itt 367–370. A tökéletes keveredés az arányok finom megtartását követeli meg, de egyértelmű pl. a bor esetében, hogy a víz, a föld és a tűz keveredése újfajta szubsztanciát hoz létre, a bort. Hasonló keveredés pl. a békák keletkezése esővízből és földből. A coimbrai kommentárokról és jelentőségükről lásd Cristiano CASALINI, *Aristotle in Coimbra. The Cursus Conimbricensis and the Education at the College of Arts* (London: Routledge, 2017).

54 LIPPAY, *Theatrum...*, B3r; Caput III. De mistis.

55 Kircher *Magnes*ének részletes alkímiai fejezete van, mert a mágnes a korban a szimpatikus orvoslás hatásmechanizmusának gyakori párhuzama, és ezáltal bizonyíték a szimpatikus orvoslás működésére, emiatt Kirchernek cáfolnia kell ennek lehetőségét. Tusor Péter fedezet fel, hogy a korábbi szak-

arisztotelianus alapú, a szubsztancia és akcidencia, *actio* és *passio*, és a három tamási-skolasztikus princípium, anyag, forma és priváció (*materia*, *forma*, *privatio*)⁵⁶ megkülönböztetéséből indul ki (1–4. pont). Az anyag és forma viszonyának tisztázása után (5–6.) csak egyetlen arisztotelészi kategóriára, a mennyiségre koncentrált, és ennek nyomán a matematika és geometria nélkülözhetetlenségét hangsúlyozza (8–9.). Még két justinianusi, polgárjogi rendelkezést is idéz, amelyek azt tanúsítják, hogy még a jogtudomány számára is nélkülözhetetlen a geometria és aritmetika (9.). A következő tétel az oszthatatlan létező dolgok szerepét tárgyalja az állandó (*permanens*, az arisztotelészi kategóriák szerint diszkrét) és folyamatos (*successiva*) mennyiségek létrejöttében, és az utóbbit a végtelenül apró mennyiségek folyamataként fogja fel. Nyilván ennek kapcsán merül fel a végtelen logikai fogalma, amelyet egyszerre tekint kategorikus és szinkategorikus (kategóriákhoz való viszonyt jelölő) jellegűnek (11.) Az összetett természeti létezők (*composita physica*) anyagból és formából állnak, de az összetettség is megjelenik bennük, azaz a *transmutatio*, a szubsztanciális változás a hiány (*privatio*) által belsőleg jön létre (12.). Az egyesülés (*unio*) köti össze az összetett testeket, ez a kapcsolat (*nexus*) csak az anyagban van jelen, de befolyásolja a formát is. Összességében azonban az összetett testek az egyesített részekről semmiben sem különböznek (13.).⁵⁷ A diszsertáció az ezt követő 14. pontban jelez egyedül óvatos nyitást az arisztotelészi-skolasztikus *physica* irányából paracelziánus irányba:

Az elsőként létrejött összetett létezők úgy írhatók le, hogy ezek azok, amelyekbe mások, azaz a kevert testek visszavezethetők: és ez az öt az öt szabályos test⁵⁸ módjára létezik, tudniillik a négy elem, és az ötödik valóság. Kezdetben összekeverve és rendezet-

irodalom által Lippay György érseknek tulajdonított, I. Lipót császárnak és királynak dedikált *Mons Magnesia* (Österreichische Nationalbibliothek, cod. 11280) valójában Lippay érsek azonos nevű unokaöccséhez köthető, aki „liber baro” volt. Lásd TUSOR, *Lósy...*, .Vö. SZATHMÁRY László, *Magyar alkémisták* (Budapest: Természettudományi Társulat, 1928), 161–177. Rá vonatkozhat Johann Joachim Becher 1674-ből származó megjegyzése is, miszerint „Herr Graf Georg Lippay, in Ungarn zu Pressburg wohnent” jelentős alkimista (ÖNB, cod. 11472, 53r). Ettől függetlenül Lippay alkímiai érdeklődése tagadhatatlan Schaidenperger idézett kortárs beszámolója alapján, és erre utal a pozsonyi kert mellett a „Doctor”, azaz Bonannus számára emelt „laboratóriumos ház” is. Lásd alább, 69. l. és ECSÉDY, „Lippay György...”, 215.

56 AQUINÓI Szent Tamás, *A létezőről és a lényegről*, ford. KLIMA Gyula (Budapest: Helikon, 1990), 88.

57 Pázmány Arisztotelész *Physicája* 1. könyvéhez írt IV. disputációjában részletesen megvitatja ezt a kérdést: Petrus PÁZMÁNY, *Physica*, ed. Stephanus BOGNÁR (Budapest: Egyetemi nyomda, 1895), 193–198. Tractatus in I. Phys. Disp. IV, quaest. 3.

58 Az öt szabályos test (*quinque corpora regularia*), amelyeknek minden oldala egybevágó, a tetraéder, a kocka (hexaéder), oktaéder, dodekaéder, ikosaéder. Platón ezeket azonosította a négy elemmel, kivéve a dodekaédert, amelyről Platón csak annyit mond, hogy isten az egészet ezzel festette/rajzolta kü-

lenül léteztek, azután azonban az Alkotó Isten által szpagirikus munkával meg lettek különböztetve.⁵⁹

A szpagirikus jelző már utal az irányultság változására, hiszen Paracelsus ezt a szót a széthúzás (*spao*) és összeállítás (*ageiro*) görög igékből hozta létre arra utalva, hogy az összetett dolgokat alapelemeire bontva, belőlük összetevőiket kivonva, majd újra kombinálva hozhatók létre új orvosságok. Bonannus a teremtés kezdeti állapotát lényegében a paracelziánus *chaos* fogalmával írja le, amelyben Isten szpagirikus munkája hozta létre a teremtetett dolgokat és élőlényeket: „E testek közül mindegyik a négy alapminőség közül kettő-kettő egymással szembenállót kap a legnagyobb mértékben: a hideg és száraz Föld a Mindenség koncentrikus alapját adta. A nedves és hideg Víz a Firmamentum kiterjedése után gömbalakban körülvette a Földet, és a teremtés harmadik napján, mikor hegyek törtek onnan elő, a Föld belsejébe is aláhatolt. Létrehozta a tengereket, folyókat, tavakat stb., a szárazföldet, a szigeteket, szorosokat stb.” (15. pont) Azt, hogy Isten szpagirikus, szétválasztó és összeadó munkájával a chaosból teremtette a világ létezőit, Bonannus talán Heinrich Khunrath művéből is ismerhette, amelyre később, Oswald Croll munkájának lapszélein is hivatkozik.⁶⁰ A földre, a levegőre és az aithérre vonatkozó részletkérdések után (16–18.) a szabad akaratot nem befolyásoló, természetes asztrológia lehetőségét fejt ki (19.), majd az élő és élettelen létezők létrejöttét tárgyalja (20.). Két, más témájú (érzékelés, optika) tétel után tér vissza az égitestek témaköréhez (23–24.), majd szerteágazó tárgyú tételek következnek, közte még napórák felállításával foglalkozó (27.) és várépítészeti tárgyú (39.) is. Végül a 40–53. tételekben a makrokozmosz kérdései után a mikrokozmosz ismertetésére tér rá: „És így, miután felvázoltuk a nagyobb világ kidolgozatlan és összefoglaló rajzolatát, hátra van még a mikrokozmosz, a nagyobb világ felsőbb és alsóbb dolgainak része és alakmása.”⁶¹ Ebben a részben leginkább az arisztotelészi lélektannal kapcsolatos tételeket érint. Bonannus disszertációja tehát alapvetően skolasztikus arisztotelizmus alapon marad, a *physicát* és a lélektant is arisztotelizmus alapon tárgyalja, paracelziánus vagy alkímista érdeklődése elsősorban célzásokból,

lönböző színűre (Timaosz 55C), míg az arisztotelészi hagyomány az aithérrel azonosítja ezt az ötödik elemet.

59 Polycarpus Procopius BONANNUS, *Ichnographia Architecturae Macro- Et Microcosmi* (Bécs: Cosmerovius, 1646), 4v.

60 Lásd lentebb. Heinrich KHUNRATH, *Von hylealischen das ist, pri-materialischen catholischen [...] Chaos der naturgemässen Alchymiae und Alchymisten* (Magdeburg: Genen, 1597).

61 BONANNUS, *Ichnographia...*, 8r.

mint Isten szpagirikus alkotótevékenysége, vagy a művet két részre osztó makro- és mikrokozmoszi tagolásból fejthető fel.

Még többet tudhatunk meg Bonannus paracelziánus-alkimista tájékozottságáról Oswald Croll *Basilica chymicá*jának (*Királyi kémia*) könyvtárában fennmaradt példányából. Croll (1560–1609) paracelziánus orvos és alkimista volt, aki előbb I. Keresztélyi anhalti herceg, majd II. Rudolf császár szolgálatában állt, és halála évében adta ki alkímiai alapú receptjeinek gyűjteményét a *Basilica chymicá*ban.⁶² Ez a kötet azonban több volt, mint egyszerű receptgyűjtemény: Paracelsus recepciójának ahhoz az irányához kapcsolódott, amely megpróbálta az orvos-filozófus renegát és eretnek tanításait filozófiai alapfogalmak köré szervezni, rendszerezni, és az akadémiai orvostudomány számára értelmezhetővé tenni. Petrus Severinus *Idea medicinae*ja (1571) és Du Chesne művei nyomán Croll rendszeres alkímiai filozófiát próbált lefektetni, amelynek alapjai keresztények. Míg a teológiát a kegyelem fénye irányítja, a filozófiát a természeté, és ennek is két ága van, a fensőbb szférákkal foglalkozó asztronómia, és a lentiekkel foglalkozó természetfilozófia. A makro- és mikrokozmosz ismeretének összhangja vezeti el a tudóst a tökéletes orvosláshoz, mert a természet a szümpatheia, a fenti és lenti dolgok összhangja és párhuzama alapján működik. E tanítás az alapja a *De signaturis internis rerum* (*A dolgok belső jegyeiről*, 1609) című munkájának, amely a *Basilica chymicá*val egy kötetben jelent meg. Croll – követve a paracelsusi hagyomány rendszerezőit, Severinust és Du Chesne-t – a betegségek okát nem a négy testnedv rossz egyensúlyában látja, hanem azt gondolja, hogy azok láthatatlan magjai a természetben a rejtőznek, és gyógyításuk alkímiai természetű gyógyító anyagok elkészítésével lehetséges. Isten teremtő igéje is e magokhoz hasonló, de univerzális teremtő mag volt, és igéje testesült meg a teremtet világ létezőiben.⁶³ A hasonlóságok lenyomatokat hagynak a dolgokban, és a gyógyítást is segítik: így a mákfaj alkalmas a fej problémáinak kezelésére, csakúgy mint a dió, amiből a héj a koponyát, a bél az agyat gyógyítja, vagy – egy másik példát idézve – a cukorborsó és a farkasbab a férfi nemi szerv problémáira nyújt gyógyírt. Az orvosi tudás így egy utat nyit

62 Életéről lásd Oswald CROLL, *De signaturis internis rerum: Die lateinische Editio princeps (1609) und die deutsche Erstübersetzung (1623)*, hg. Wilhelm KÜHLMANN und Joachim TELLE (Stuttgart: Steiner, 1996); és Oswald CROLL, *Alchemomedizinische Briefe 1585 bis 1597*, hg. Wilhelm KÜHLMANN und Joachim TELLE, (Stuttgart: Stainer, 1998), 1–20.

63 Wilhelm KÜHLMANN, „Oswald Crollius und seine Signaturenlehre. Zum Profil hermetischer Naturphilosophie in der Ära Rudolfs II.,” in *Die okkulten Wissenschaften in der Renaissance*, hg. August BUCK, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1992), 103–124, különösen 105–106; és Hiro HIRAI, „The Word of God and the Universal Medicine in the Chemical Philosophy of Oswald Croll”, in *Alchemy and Rudolf II: Exploring the Secrets of Nature in Central Europe in the 16th and 17th Centuries*, eds. Ivo PURŠ and Vladimír KARPENKO (Prague: Artefactum, 2016), 381–385.

arra is, hogy az ember az elveszett ádámí tudást visszaszerezze, és üdvösségi állapotát helyreállítsa.

Croll *signatura*-tana és a paracelziánus makro- és mikrokozmosz-filozófia hatása még nem feltétlenül érhető tetten Bonannus disszertációjában, hiszen Croll-kötetét csak 1649-ben szerezte be, disszertációját viszont 1646-ban írta, paracelziánus hatások azonban közvetlenül vagy közvetve máshonnan is érhették már korábban is. A *Basilica chymica* viszont a korabeli Magyarországon egyedülálló léptékű alkímiai olvasottságról tanúskodik, a lapok margóján a kötet jelentős részében jegyzeteket találunk (ezek kiadását lásd tanulmányom végén). Bonannus hivatkozik klasszikus, középkori és reneszánsz hermetikus és alkímiai szövegekre, mint a *Septem tractatus Hermetici de lapide philosophorum*, amely a bölcsek kövéről szól, Roger Bacon *Medulla alchymiae*jára, Arnaldus de Villa Nova *Rosarium*ára, Raymundus Lullus *Fasciculus aureus*ára (1603), Paracelsus műveinek kiadására, vagy Marsilio Ficino *De vita coelitus comparandá*jára. A 16–17. század fordulóján keletkezett paracelziánus hermetikus művek közül szerepel hivatkozásai között Heinrich Khunrath *Von hylealischen, das ist primaterialischen Catholischen oder allgemeinen natürlichen Chaos*a (1597), a rózsakeresztes Jakob Thölde által Basilius Valentinusnak tulajdonított *Triumphus antimonii/Triumphwagen Antimonii* (1612) és *Von Natur und über natürlichen Dingene*, és a rózsakeresztes Henricus Nollius hermetikus orvosi receptgyűjteménye, a *Naturae sanctuarium, quod est physica hermetica* (1619). A paracelsusi orvostudomány természetfilozófiai rendszerezői közül nem csak Croll művét használja, hanem idézi Du Chesne (Quercetanus) *Liber de priscorum philosophorum verae medicinae materiáját* (1603), és *Pharmacopoea Dogmaticorum Restitutá*ját (1607) is. Az egyetemen tanított galénoszi orvostudomány és arisztotelészi természetfilozófia képviselői közül felhasználja azokat a szerzőket, akik össze próbálták egyeztetni a paracelziánus orvostudomány eredményeit az antik és reneszánsz orvostudomány rendszerével, mint Daniel Sennert *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu et dissensu*ja (1619), *De constitutione chymiae*-je (1629), *Institutiones medicinae*-je vagy az antiparacelziánus Andreas Libavius *Syntagma selectorum undiquaque et perspicue traditorum alchymiae arcanorum*a (1611). Olvasmányaiból a legszámosabbak viszont a gyakorlati alkímiai és orvosi kézikönyvek és receptgyűjtemények. Ezeket csak felsorolom:

Aurei Velleris, oder der Golden Schatz und Kunstkammer (1604)

Jean Béguin: *Tyrocinium chymicum* (1611)

Zacharias Brendel: *Chymia in artis formam redacta* (1630)

Johann Rudolf Camerarius: *Memorabilia medicinae et naturae* (1624)

- Balduinus Clodius: *Officina chymica* (1620)
 Claude Dariot: *Vereinigung der Galenischen und Paracelsischen Artzney-Kunst* (1623)
 Claudius Deodatus: *Pantheum hygiasticum Hippocratico-Hermeticum, de hominis vita ad centrum et viginti annos salubriter ducenda* (1628)
Dispensatorium Chymicum (1626)
 Johann Conrad Gerhard: *Tractatus practicus de Chymiatría* (1631)
 Euonymus Philater (Conrad Gessner): *Der erste Theil* (1554)
 Georg Gramann: *Chymische Reise- und Haussapotheca* (1654)
 Johann Grasshoff: *Aperta arca arcani artificiosissimi* (1643)
Harmonia inperscrutabilis Chymico-philosophica (1625)
 Johann Hartmann: *Praxis Chymiatrica* (1633)
 Arnold Kerner: *Balsamus vegetabilis, das ist kurtzer, doch gründlicher Discurs von einem köstlichen vegetabilischen Balsam* (1618)
 Thomas Kessler: *Dreyhundert Außerlesene Chymische Proceß und Stücklein biß anhero in geheim verhalten* (1630)
 Conrad Khunrath: *Medulla distillatoria* (1605)
Musaeum Hermeticum, Omnes Sopho-Spagyricae Artis discipulos Fidelissime Erudiens (1626)
 Johann Daniel Mylius: *Opus medico-chymicum* (1618); *Antidotarium medico-chymicum reformatum* (1620)
 Johann Poppaeus: *Chymischer Artzneyschatz* (*Chymische Medicin*, 1617)
 Pheremundus Rhumelius: *Balsamotechnia, hoc est vera et sincera balsamorum conficiendi ratio* (c. 1626)
 Martin Ruland: *Lexicon Alchemiae sive Dictionarium alchemisticum* (1612)
 Angelo Sala: *Anatomia Essentiarum vegetabilium, De natura, proprietatibus et spiritu vitrioli* (1625)
Spagyrische Hausz und Raysz Apotheca, deß Großmächtigsten Fridliebenden Kaysers Rodolphi (1628)
 Andreas Tentzel: *Exegesis chymiatrica* (1618)
 Matthias Untzer: *Anatomia spagyrica* (1620), *Antidotarium pestilentielle* (1621)
 Marcantonio Zimara: *Trinum magicum, sive secretorum magicorum opus* (1609)

E nyomtatott köteteken kívül három kéziratos receptgyűjteményt is használt, az egyik ezek közül a regensburgi *apotheca* receptjeit tartalmazta (*Regenspergische Processen*), a két másik pedig egyszerűen, mint „kéziratos könyv” („geschribenes Buch”) szerepel a jegyzetekben, az egyikük foliáns volt („in fol.”), a másik pedig tizenkettedrét, kis könyvecske („Buchlein”).

Croll, Oswald, *Basilica chymica continens philosophicam propria laborum experientia confirmatam descriptionem et usum remediorum chymicorum selectissimorum e lumine gratiae et naturae desumptorum*, Frankfurt am Main: Tampach, c. 1611. Esztergom, FK 20016.

Bonannus bejegyzései elsősorban a paracelziánus orvoslás gyakorlati oldalához kapcsolódnak, ugyanis a kötetben található összes marginália a *Basilica chymica* kémiai gyakorlattal foglalkozó részéhez kapcsolódik. Croll kötetének elején hosszú hermetikus elméleti bevezető található *Praefatio admonitoria* címmel, amelyben neoplatonikus keretben kifejti Isten, az anyagi világ, a makro- és a mikrokozmosz kapcsolatát, az igazi orvoslás ősi gyökereit és az orvos feladatát, valamint, hogy Paracelsus az igaz filozófiát tanítja, mert tudománya egyszerű.

re alapul Krisztus kegyelmén és a természetén, és összeegyeztethető a Szentírás teremtséleírásával is.⁶⁴ Ez az elméleti keret azonban láthatólag egyáltalán nem foglalkoztatta Bonannust, mert egyetlen megjegyzést sem fűzött hozzá. Hasonlóképpen üresen maradtak a kötet második felének, a szignatúra-tant ismertető *De signaturis internis rerum*nak a margói is. Bár a *Basilica chymica* fő része is tartalmaz elméleti megállapításokat, azokat mindig iatrokémiai receptek követik, és Bonannus legtöbb margináliája ezekhez a receptekhez szolgálat párhuzamokat más orvosi-alkímiai kézikönyvekből. Az alkímiai elmélet tehát – pusztán a *Basilica chymica* alapján ítélve – láthatólag nem érdekelte különösebben Procopiust, csak gyakorlati szempontból közelített Croll szövegéhez. A számos szövegpárhuzamot vélhetőleg nem egyszerre, hanem több éves olvasói-gyűjtői munka során fűzte a szöveghez, és így egyfajta orvosi-alkímiai közhelygyűjteményt alakított ki a *Basilica chymicából*, amelyben könnyedén megtalálhatta azokat a hivatkozásokat, amelyek ugyanarról a témáról szóltak más iatrokémiai kézikönyvekben.

A bejegyzések gyakoriságából ítélve a legfontosabb paracelsusi hatóanyagok, mint a *mercurius*, az *elixir* és a *zenexton* előállítása érdekelte a legjobban. A *mercurius* (higany) a három paracelsusi elem egyike, az élet és az erjedés alapeleme, de szimbolikus jelentése is van. Bonannus is külön kiemelte Croll mondatát, miszerint „a kabalista filozófiában Szűz Mária jelöli, ahogy a Megváltónkat az orvostudomány erjedése jelöli, mivel megerősíti, hogy Mária a szülés előtt, közben és után is szűz marad.”⁶⁵ Ezt követően a „*mercurius praecipitatus*” (higanycsapadék) előállításánál párhuzamokat tömegét idézi más kézikönyvekből, majd gondosan aláhúzza a higany összes Croll által felsorolt pozitív hatását.⁶⁶ Ugyanígy alaposan megválogatott szövegpárhuzamok kísérik az antimón felhasználását, vagy a paracelsusi *elixir* elkészítésének módját.⁶⁷ Paracelsus pestisellenes amulettjének, a *zenexton*nak az elkészítési receptje végig alá van húzva a szövegben.⁶⁸ Ki van emelve Bonannus jegyzeteiben az a rész

64 CROLL, *Basilica...*, 1–110, Paracelsus védelméről 66–72.

65 CROLL, *Basilica...*, 123.

66 Uo., 124–126.

67 Uo., 170.

68 Uo., 237. *zenexton* (vagy *zenexton*): Paracelsus híres pestis elleni amulettje általában szárított varangyosbékát tartalmazott porrá őrölve, arzénal, higannyal, ezerjófűvel és más anyagokkal keverve, és amuletté sítve. Egy angliai *zenexton* recept a nagy londoni pestis idejéből: „Vegy fél-fél uncia fehér és sárga arzént, két uncia szárított varangyosbékát, szublimált higanyt, búzavirágot, ezerjófű gyökerét, mindegyikből három nehezéket (kb. 12 gr), sáfrányt, jácint és smaragd törmelékét, 1-1 tereccsel (kb. 1,4 gr), keverd egy porrá, és rózsavízbe áztatott traganth-gyantával (gummi traganth) alakítsd egy-egy shillingnyi szélességű süteményé, két félkoronás vastagságúra, és szárítsd meg őket

is (p. 164), ahol azt állítja Croll, hogy igazi koralltinktúrát még soha senkinél nem látott. Ha eszünkbe jut Schaidenperger leírása Lippay orvosának, Gabrielinek a kísérletéről, amely Kircher receptje alapján ezt próbálta meg, valóságos alkímiai, iatrokémiai műhely bontakozik ki előttünk az érsek környezetében, ahol egyes kísérleteket tudományos feltevések bizonyítására hajtottak végre. A Schaidenperger által leírt jelenet megtörténtekor, a *Mundus subterraneus* megjelenésekor (1665) Bonannus már nem élt, de tudunk arról, hogy az érsek a pozsonyi palotájában „laboratóriumos ház”-at épített fel a „Doctor”, azaz Bonannus számára, amely 1657 után készült el.⁶⁹ Ennek berendezését sajnos nem őrizte meg részletesen a hagyatéki leltár, de épp az Oswald Croll *Basilica chymicájába* írt jegyzetek segítségével abba is beleláthatunk, hogy ott milyen kísérletek folyhattak le Bonannus irányításával.

Összefoglalva tehát az elmondottakat: Lippay érsek környezetében és a nagy-szombati kollégiumban az 1650-es, 60-es években több olyan orvos is tevékenykedett (Georg Schaidenperger, Georg Gregor Gabrieli), akik szoros figyelemmel követték az iatrokémia alakulását. Polycarpus Procopius Bonannus volt közülük az első, akinek dokumentálható alkímiai érdeklődése, és minden bizonnyal ő vezette be az érseket a paracelziánus-alkimista kultúrába, amelynek eredményeképp az pozsonyi palotájában külön laboratóriumot hozott létre a bécsi doktor számára 1657 után. Polycarpus Bonannus nem hétköznapi tájékozottsággal rendelkezett alkímiai téren: a könyvtárának fennmaradt 28, különböző témájú könyve komoly és eklektikus természettudományos érdeklődést mutat, míg az Oswald Croll *Basilica chymicájához* írt jegyzeteiben ezeken felül még összesen 44 kifejezetten alkímiai, hermetikus és paracelziánus műre hivatkozik. Egyértelmű, hogy Bonannusé a kor legjobban felszerelt alkímiai tárggyú, magyarországi szakkönyvtára volt. A Croll-kötet jegyzeteiből az is kiderül, hogy Bonannus természetfilozófiai felfogása jelentősen megváltozott ahhoz képest, amit az iskolában tanult, és amelynek lenyomatát akár Lippay, akár Bonannus arisztotelianus-

a napon, vagy a kemencében, mikor kiveszed a kenyeret. Szükségtelen mondanom, hogy nem szabad megenni őket, hanem kis selyem tasakokba kell belevarni, erősítsd fel egy szalagra, és viseld a nyakadba függesztve.” (KEMP, *Brief treatise*, 1665, 64 idézi Watson NICHOLSON, *The Historical Sources of Defoe's Journal of the Plague Year* [Boston: Stratford, 1919], 58.) Croll többféle, olcsóbb és drágább receptjét is leírja. Lásd Martha BALDWIN, „Toads and Plague: Amulet Therapy in Seventeenth-Century Medicine”, *Bulletin of the History of Medicine* 63 (1993): 227–47. Van Helmont a varangy pszichológiájával magyarázta az amulett hatásosságát, miszerint a varangy elpusztítójával szembeni gyűlölete és rémülete segít távoltartani az ember „archeus”-ának, belső szellemének a pestis „atomjait”, azaz kórokozóját: William R. NEWMAN, *Gehennical Fire: The Lives of George Starkey, an American Alchemist* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), 204–205.

69 ECSEDY, „Dass der Herr Doctor...”, 220; ECSEDY, „Lippay György...”, 195.

skolasztikus disszertációjában, a hivatalos katolikus vagy jezsuita egyetemeken tanított tananyagban látjuk. Nyoma sincs már a galénoszi-hippokratészi orvostudománynak, az csak a paracelziánus iránnyal való összeegyeztetési kísérleteiben él tovább. Ugyanezt a hatalmas távolságot, és az arisztotelaiánus felfogástól való távolságtartást fedezhetjük Georg Schaidenpergernek az 1660-as évek második felében Athanasius Kirchnernek írt leveleiben is. Vélhetőleg többről van itt szó, mint pusztán véletlenről: bár az egyetemi tananyag a jezsuita közegben változatlanul skolasztikus-arisztotelaiánus maradhatott, az alkímiai-orvosi, iatrokémia gyakorlatban a paracelziánus orvostudomány – amelyet Róma hivatalosan indexen tartott – óriási befolyásra tett szert. A rózsakeresztes misztika, annak politikai vonatkozásai viszont teljes mértékben hiányoznak az olvasmányjaiból: ezek közé a rózsakeresztes szerzőknek (mint Henricus Nollius vagy Jakob Thölde) csak azok a művei kerülnek be, amelyek gyakorlati alkímiával foglalkoznak. A katolikus természetfilozófia fő kihívása ebben az időben, hogy miképp egyeztethető össze az arisztotelészi hülomorfizmus, az anyag és forma kettőssége az arisztotelészi elemekkel, és azok változásával, azaz lényegében a metafizika és fizika összeegyeztetése. Erre több kortárs megoldás is született, többet között tomista is,⁷⁰ de Magyarországon ilyen elmélyült, filozófikus megfontolásoknak nem találjuk nyomát, Polycarpus Procopius Bonannus olvasmányai az alkímia iránti gyakorlati érdeklődésről tanúskodnak.

Polycarpus Procopius Bonannus jegyzetei a *Basilica chymicá*hoz⁷¹

115: „Tartarus vitriolatus”-hoz: Vide And. Tentzeli Exegesis Chymiatrica pag. 596. post med. 597. et 598 ante med.

116: „humiditas supernatense”-hoz: vide in simili modo den Regenspergischen Processen pag. 104.

„Si possit fieri per infundibulum”-hoz: vide in simili modo den Regenspergischen Processen pag. 104.

„Virum supra modum incalescit...”-hez: Vide Sennerti de Covelat. Chemiae pag. 410. col. 2. ante med.

70 Luís Miguel CAROLINO, „Mixtures, Material Substances and Corpuscles in the Early Modern Aristotelian-Thomistic Tradition: The Case of Francisco Soares Lusitano (1605–1659)”, *Journal of Early Modern Studies* 4 (2015): 9–27.

71 Az olvashatatlan szövegrészeket szögletes zárójellel ([...]) jelölöm. A szövegkiadásban csak néhány kulcsszót idézek a nyomtatott törzsszövegből, amelyhez a marginália tartozik. A nyomtatott szövegrészek könnyen azonosíthatók online kiadásokból, pl. hozzáférés: 2022.06.02, <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10726853-6>.

- 117: „Digestivum ex illo Tartaro...”: Vide Beguini Tyrocin. pag. 328. ante med.
- 118: „Dos: a scrupulo semis ad integrum”-hoz: Vide Beguini Tyrocin. Chym. pag. 328. paulo ante med.
- 123: aláhúзва a *Mercurius*ról: „In Philosophia cabalistica per Virginem Mariam, sicuti Salvator noster per Fermentum medicinae denotatur, quia affirmant illam Ante, In, et Post partum semper manere Virginem”
- 124: „Mercurius praecipitatus”, „per campanam facti”-hoz: Vid. Mylius in Basil. chymic. lib. 2. pag. 122. post med. et 123.
- „oleo Vitrioli”-hoz: vid. unter den geschribenen Regenspergischen Processen in fol. pag. 445. ante med.
- „in massam albam”-hoz: vid. Beguin. in Tyrocin. chymic. pag. 271. circa et post principium.
- 125: „Praecipitavi aliquando amalgamata”-hoz: vid. Mylius in Basil. chymica lib. 1. pag. 15. et 18. post medium
- „non erat debite fixus”-hoz: vid. Triumphwagen Antimonij pag. 454 et Musaeum Hermeticum pag. 36.
- „sine ulteriori praeparatione”-hoz: vid. Andreas Tentzelij Exegesis Chymiatric. pag. 653. ante med. et Matthaei Vntzer in Anatomia Spagyrica Mercurii pag. 233.
- „videbit pulchras cupressi ... excrescentias”-hoz: vid. Mylius in Basil. chymic. lib. 1. pag. 18. post med. et Axio. Philosoph. Selificum [?] pag. 429.
- „tres vel quatuor menses”-hez: vid. Libavius Syntagmata Arcan. Chymic. tom. 2. pag. 233. circa princip. et Claudius Deodatus in Pantheo Hygiastico lib. 3. pag. 231. circa princip. et Aurei Velleris tractatus 2. pag. 81. paulo post med. et Paracelsus tom. 3. pag. 763. paulo post med. et Mylius in Basil. chymic. lib. 2. pag. 130. ante et circa med. et 20 circa finem et das geschribene Eingebundten Buch in fol. pag. 420. ante med. et unter den Regensburgischen Processen pag. 144. post med. et 145. et Claud. Deodat. in Pantheo Hygiastico lib. 3. pag. 79. col. 2. post med. et Geber in textu Latino pag. 61. ante et circa finem et 62 ante medium.
- 126: Vid. infra pag. 221. ante med.
- 129: „calcinatio aluminis in tigillo”-hoz: Vid. Thomas Kessler Centur. 1. pag. 70. circa finem et das geschribene eingebundene Buch in fol. pag. 428. circa med.
- 130: „In secundo modo mortificantur”-hoz: Vid. Matthi. Vntzer in Anatomia Spagyr. Mercurii. pag. 242. post med. et 243 et 244.
- 131: „Num in Chymia aliquid praestare possit hoc oleum”-hoz: vide unter den geschribenen Regenspurgischen Processen in fol. pag. 40. post med. 41. et 42.
- 132: „Antimonium arenae purae admixtum”-hoz: vid. das geschribene eingebundene Buch in fol. pag. 439. post med.

143: „Recipe Vitriolum ungaricum et solve in aqua”-hoz: vid. Triumphwagen Antimonii pag. 324. per totum et praesertim ante et circa finem et pag. 309. post medium das geschriebene eingebundene Buch in fol. pag. 177. et Thomas Kessler Centur. 1. pag. 56. post med. et 57.

150: „Observationes de spiritu seu oleo salis”-hoz: vid. Beguin. in Tyrocin. chymic. pag. 171. circa et post med. et 172 ante med.

„Spiritus habet saporem”-hez: vid. Beguin. in Tyrocin. chymic. pag. 166. ante med.

„Sequuntur vires et virtutes Olei secundum Paracelsum”-hoz: vid. das geschriebene Buchlein in 12m pag. 112 et seqq. usque ad pag. 121 et Conradi Khunrath Medulla destillatoria part. 1. pag. 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92.

151: „Leprosos et alios”-hoz: vide Ioh. Poppaeus Chymischer Artzneyschatz pag. 800. et Quercetani introd. capit. [...] pag. 351 circa et post med. et 352 et Georg. Graman. Chymischer Apothek pag. 19.

153: „Spiritus salis nitri”-hez: Vide Beguini Tyrocinium Chymic. pag. 138 et 139. et das geschriebenes [...] Buch in fol. pag. 453. et 456 et Claudius Deodat. in Pantheo Hygiastico lib. 3 pag. 85. col. 2. et Balduini Clodii Officina chymic. pag. 150 paulo post med. et Mylius in Basilica Chymica lib. 5. pag. 775 et 776 circa principium Idem in Antidot. Medicinali pag. 339 pos med. et Sennert de constitut. Chimiae pag. 389. col. 1 post med. et Thom. Kessler Centur. 1. pag. 70., 71, 72, et 73 et unter dem geschriebene Regenspurgischen Processen pag. 282.

154: „Porro Nitri seu Salis Fusilis”-hez: vide Quercetani de Medicina Priscorum Philosoph. pag. 25. circa et paulo post medium.

„Diaphoreticum”-hoz: vid. Dispensatorium Chymie pag 179. post med. et vide. infra pag. 204 et pre... in margine et Henrici Nollii Phys. Hermetica pag. 383 post med et Libavius Syntagmata Arcana Chymie tom. 1. Lib. 8. pag. 469 circa med et Scholia in Hermet. Trismegisth. de lapide philosophorum pag. 166. post med. et 167 et das geschriebene eingebundene Buch in fol. pag. 403 et seqq.

155: „Antimonium diaphoreticum”-hoz: vid. Kayser Rudolphi 2di Spagyrische Apothecca pag. 99. 100 et 101. (= *Spagyrische Hausz vnd Raysz Apothecca, deß Großmächtigsten Fridliebenden Kayzers Rodolphi*)

„affunde aquam regis”-hez: vide F. Basil. Valent. apud Herman. Cendechan pag. 401 et 402.

„lotorem unum auri in aqua regis seorsim prius soluti”-hoz: Vide Thomas Kessler centur. 1. pag. 20. post med.

157: „Spiritus Tartari”-hoz: Vid. die Vereinigung der gallenischer und chymischer Artzney pag. 137 post med.

„lava ex aqua”-hoz: vide. Raym. Lulli Fascicul. aureus pag. 158.

158: „Vel pulverisatus Tartarus”-hoz: vid. das geschribene eingebundene Buch in fol. pag. 410 et Quercetanus de medicina priscorum philosoph. pag. 46. ante et circa med. iuxta pag. 45. circa et post med.

„Cucurbitae luto oblitae et aperto igne”-hez: vid. Conradi Khunrath Medull. destillatoria part. 2. pag. 66. post med. et Ioh. Poppii Chymischer Artzneyschatz pag. 721 paulo ante med. et die Vereinigung der Galenischen und Paracelsischen Arzney pag. 137. ante et circa finem. At contra Beguin. in Tyrocin. Chymic. pag. 124 paulo ante et circa med. 159: „Si Salem e capite”-hez: vid. Ioh. Poppii Chymischer Artzneyschatz pag. 721. paulo post med. et Conradi Khunrath Medulla destillatoria part. 1. pag. 61. post med.

„Vel circula illum spiritum”-hoz: vid. Conradi Khunrath Medulla destillatoria part. 1. pag. 68. paulo ante med. et Raym. Lulli Fascic. Aur. pag. 160 circa et post med.

„Prae omnibus fere aliis medicamentis”-hez: vid. Conradi Khunrath Medulla destillatoria part. 1. pag. 69 et 70. et Georgii Gramann Chymische Reiß: und Haußapotheke pag. in novissima editione pag. 20 et 21.

164: „Perlae per acetum Botin”-hoz: id est acetum Terebenthinatum vid. Mart. Rulandi Lexicon Alchymiae pag. 106. ante med. et vid. infra pag. 167 post med.

168: „Huius aceti parata copia”-hoz: vid. infra pag. 248

„Confractum selectissimum Cinamomum”-hoz: vid. Veremundi Rhumelij Balsamkhunst pag. 13.

170: *Elixir*: Vid. Arnold. Kernerus de Balsamo vegetabili chart. 14. pag. 1 et chart. 24. pag. 2. et Georgii Gramanni Chymische Apothek in novissimo Exemplari pag. 50. 51. 52. 53. et 54. et Paracels. tom. 1. pag. 521. post med. et Johann Poppius von der Wasser sucht pag. 48. in nota pag. 47 et Matth. Untzer in Tractatu de Sulphure pag. 79 ante et circa finem et 80 circa princip. et Dan. Sennerti in Institut. medicinae pag. 1388 col. 1. et 2. et Dispensatorium chymic. pag. 131 et 132 et And. Tentzerij Exegesis chymiatrica pag. 497 post med. 498 et seqq. et Zimara Trinum magicum part. 2. lib. 5. pag. 607. post med. 608 et 609. et Matthi. Untzer in Antidotario Pestilentiali pag. 275. circa fin. et 276.

Belső margón: Angelo Sala Anatomia Essentiarum vegetabilium pag. 196, 197, 198 et pag. 112. circa finem 113 et 114 et pag. 93 et 94. et Joh. Conradi Gerhardi Chymiatria 20 ante et circa finem, Johann Hartmanni Praxis Chymiatrica, Conrad Khunrath Medulla distillatoria. 186: „Vitrioli spiritus. Vitriolum Hungaricum seu Cyprium.” Vid. Roger. Baconii Medulla Alchymiae pag. 122 post med. et das geschribene eingebundene Buch in fol. pag. 484 post med. et praesertim Beguini Tyrocinium Chymic. pag. 138. post med. et 137 et pag. 172 post med. et 173.

187: Vid. Euonymi Philatri artzney[...] cart 2. pag. 203 post med. et 204.

190: „Oleum succini”: vide den geschirbene eingebundene Buch in fol. pag. 492.

191: „Sal succini”: vide supra. pag. 149. ante med.

199: „Pectorale lac sulphuris”: Vide. Mylius in Basil. Chymic. lib. 3. pag. 692. pos med. et 693. et Beguini Tyrocin. Chymic. pag. 334 et 335 et pag. 337. 338 et 339. et Bald. Clodii Officina Chymic. pag. 120. post med. 121 et 122 et Vntzer in Tract. de Sulphure pag. 81 et 82.

202: „Quod autem metallorum generatio...”-hoz: Vid. Henric. Nollius in Physica Hermetic. pag. 198. et Arnold. de Villa Nova in Rosario pag. 92. post med. et praesertim Marsil. Ficin. de vita coelitus comparanda pag. 130.

„Hic si per artem a terrestri...”: Vid. Paracels. tom. 1. pag. 898. ante med. et Libavius Syntagmat. arcan. chymica. tom. 1. lib. 1. pag. 47. post med. et 48 et Sennertus de Chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu in nova editione pag. 317. et idem Sennert in Institutionibus Medicin. pag. 917. col. 1. et pag. 918 col. 1. post med. et Nollius in Physica Hermetica pag. 781. ante med. et 766. post med et pag. 219 post med. et pag. 220 ante med et iterum Libavius Syntagmat. Arcan. Chymic. tom. 2. pag. 447. ante med et Aperta Arca Arcani artificiossimi pag. 222. et praesertim Marsil. Ficin. in Vita caelitus comparanda pag. 130.

203: „ita Rotatione physica”: vid. Henric. Khunrath von hylealischen Chaos pag. 135. 136. et seqq.

204: „Veteres non sine causa dixerunt in Sole et Sale contineri omnia”: vid. Mylius Chym. lib. 1. pag. 39 circa med.

Vid. supra pag. 134 circa med.

211: „Aurum potabile veniamus”: Vid. Claudius Deodatus libr. 3. pag. 81.

„libram semis squae fortis”: Vide Harmonia Chymico-Philosophica Decade. 2. pag. 283, in princip. et Libavius Syntagmata arcan. Chymic. tom. 1. lib. 8. pag. 449. ante med.

212: „Si aliquid de Sulphure vulgari...”: Vid. Mylius in Basil. Chymic. lib. 1. pag. 167. post med. et pag. 8 paulo post med. et vide. infra pag. 217. post med. et Ioan. Rud. Camerarii Memorabilia centuria 5 pag. 80 circa finem et 81 ante med.

utolsó sorhoz: vid. Dispensatorium chymicum pag. 235.

213: „Quemadmodum autem Sal nitrum et Suphur sunt hostes...”: Vid. Triumphum Antimonii pag. 490 et den geschribene eingebundene Buch in fol. pag. 254. in margine paulo post med.

„Urinae hominis sani...”: Vid. Mayluis in Basil. Chym. lib. 1. pg. 79 post med. et 86.

216. o. lap teteje: Vide Zach. Brendelii Chymia pag. 214 circa finm.

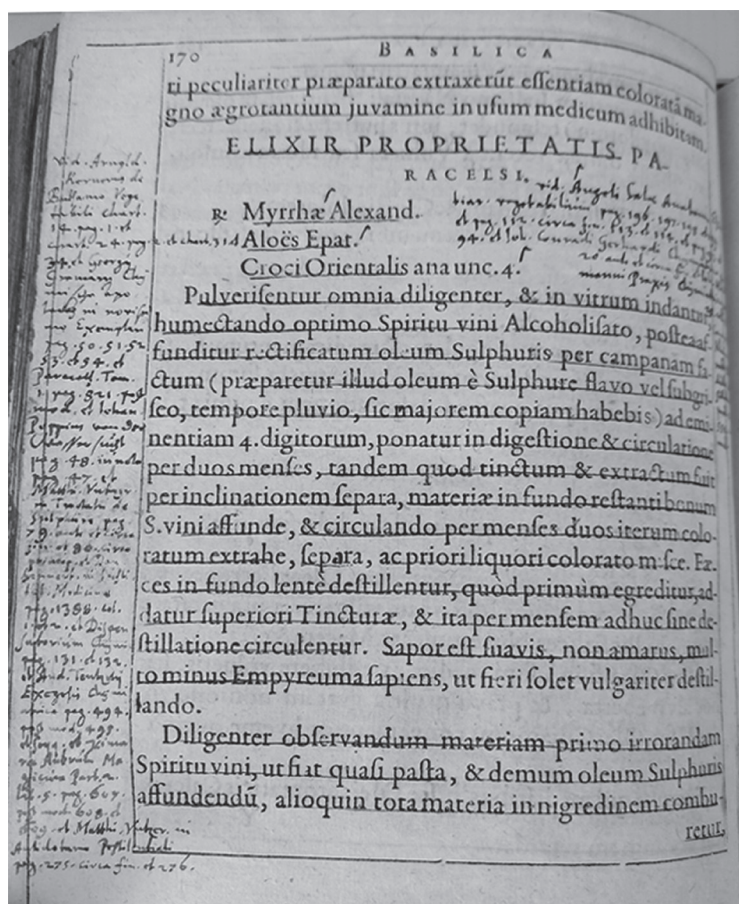
Vid. Zachariae Brendelii Chymia pag. 215 circa princip.

217. o. alja: vide supra. pag. 212.

220: „Ex his duobus vitrioli ferri et cupri...”: Vid. F. Basil. Valent. von Natur vnd über natürlichen dingen pag. 48. et Beguin. in Tyrocinio Chymico pag. 133. post med. et Libavius Syntagmat. arcan. Chymic. tom. 1. lib. 8. pag. 431 post med.

221: vide supra pag. 126 ante finem in nota pag. 124 et 125.

- 222: „Expressos succos Rosarum...”: Vide tentzelius in Exegesi Chymiatrica pag. 401. pot med.
- 223: „Oleum vitriloli subviride”: vid. Mylius in Basil. Chymic. lib. 5. pag. 63. circa et post med.
- „Parari potest...”: vide Angel. Sala de spiritu vitrioli in 4to pag. 10. ante med. unter denn geschribenen Teutsch Processen in fol. pag. 445. post med et ibi in margine et pag. 503. circa et post princip.
- 229: „Flores sulphuris”: vid. Paracels. tom. 1. pag. 1047 post med.
- 230: „Prope Salisburgum in mineris...”: vid. Libavius Syntagm. Arcan. Chymic. tom. 2. pag. 281. circa findem et 282 in princip. et Aurei Velleris Tract. 1. pag. 28. ante med. et unter den geschribenen Teutsch. Processen n fol. pag. 355. circa med.
- „Sulphuris flavissimi...”: Vid. Paracels. tom. 1. pag. 1047 ante med.
- 232: lap tetejéhez „plus tenuitatis acquirunt flores”-hez: vid. Paracels. tom. 1. pag. 1047 post med.
- 237: „Zenexton Paracelsi” végig aláhúзва, de jegyzet nélkül
- 253: „ubi minera ferri funditur” a lap tetején: vid. den geschribene eingebundene Buch in fol. pag. 352. circa med. et Mylius in Basil. Chymic. lib. 3. pag. 247. ante med. et 256 ante med.
- 260: „Serpentum praecipue viperarum alcohol contra omnia venena remedium...”: vid. Ioseph. Quercetanus in Pharmacop. Dogmaticorum restituta pag. 580 et 581 et And. Tentzelii Exegesis Chymiatrica pag. 593. circa fin. et 594 et praesertim 589. 590. 591. et 592.
- 273: „Abstrahe acetum in balneo”: Vid. unter den geschribenen Regenspurgische Processen in fol. pag. 213.

Polycarpus Bonannus jegyzetei Paracelsus elixirjéről. Croll, Oswald, *Basilica chymica continens philosophicam propria laborum experientia confirmatam descriptionem et usum remediorum chymicorum selectissimorum e lumine gratiae et naturae desumptorum* (Frankfurt am Main: Tampach, c. 1611), 170, Esztergom, FK 20016.

Archeusok, robbanékony részecskék, koralltinktúra

Textusok és új kontextusok
a 17. századi magyar vonatkozású orvostudományi irodalomban

A 16–17. században az orvoslás terén is megindul az a folyamat, amelyet az új tudományos paradigma hatalomátvételeként szoktak emlegetni, én azonban itt csak annyiban térek ki az európai medicinatörténetben lezajló változásokra, áramlatokra, amennyiben azok konkrétan összefüggésbe hozhatók témámmal, és segítenek azt tágabb kontextusba helyezni.¹ A medicinában a makroanatómiai ismeretek a 16. század második felére Andreas Vesalius munkásságával (*De humani corporis fabrica*, 1543) majdhogynem teljessé váltak, a mikroszkóp felfedezésével pedig a mikroanatomizálás is megindult, azonban az egyes szervek és szervrendszerek működésének megértése, az élet- és kórtani folyamatok megfejtése még sokáig váratott magára.² Az elméleti és gyakorlati orvostant a spekulatív hippokratészi–galénoszi nedvkórtan, a humorálpatólógia uralta, melynek a 16. században egyetlen kihívója akadt, az empiriát szorgalmazó paracelsusi medicina. Paracelsus (1493–1541) volt az, aki a már évszázadok óta űzött alkímiát nem aranycsinálásra (*chrysopoeia*), hanem gyógyhatású szervetlen vegyületek és növényi drogok spagirikus előállítására használta fel.³ Elítelte galénista orvoskollégáinak brutális, sokszor halálos kimenetelű beavatkozásait (többszöri érvágás, intenzív purgálás és vízajtás stb.) és Hippokratész „nil nocere” parancsát komolyan véve

1 MAGYAR László András, szerk., *Medicina illuminata: felvilágosodás kori orvostörténeti szöveggyűjtemény, I. rész, 17. század*, ford. DIENES Valéria et al. (Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2015).

2 BIRTALAN Győző, „Európai orvoslás az újkorban”, *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 15–16 (1988): 9–142, 10–12; NEMES Csaba, *Experimentális fiziológia a 17. században*, hozzáférés: 2022.06.02, <https://elitmed.hu/ilam/gondolat/experimentalis-fiziologia-a-17-szazadban>.

3 A spagirika az ősi alkímiai elvek átültetése a gyógyszerészetbe és a gyógykezelésekbe. A *szpagein* ’szétválasztani’ és *ageirein* ’egyesíteni’ szavakból. Hans BIEDERMANN, *A mágikus művészetek zseblexikona*, ford. VIOLA József, Kentaur Könyvek (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989), 298.

igyekezett visszatérni az antik orvoslás tiszta, Galénosztól és Avicennától mentes alapjaihoz. Emellett ugyanakkor a modern gyógyszerészettel szembeni egyik legfőbb elvárás, a betegség-specifikus gyógyszerek alkalmazása is megjelenik tanításában.⁴ A Paracelsus-féle terápia kémiai (alkímiai) meghatározottságának az élet- és kórtanra való kiterjesztése volt tulajdonképpen a jatrokémia (*chemiatria*) amely az emberi szervezetet mintegy vegyészeti laboratóriumként fogta fel, ahol a savas és lúgos testnedvek (nyál, hasnyál, epe stb.) közreműködésével lezajló folyamatok, a források és erjedések (az egyik a kulcsfogalom a fermentáció volt) magyarázzák a különféle életjelenségeket.⁵ A 16. század végén, illetve 17. század elején kibontakozó jatrokémiában megmutatkoztak azok a törekvések, amelyek a különféle természettudományos felfedezések hatására, mindinkább az isteni vagy spirituális erőktől mentes magyarázatokat kívántak adni az egyes élettani és kórtani jelenségekre. Az emberi szervezet működését, a bevitt és benne lévő anyagok változását (az anyagcsere-folyamatokat) igyekeztek pusztán kémiai és fizikai folyamatok révén leírni, ugyanakkor magát az élet jelenségét még mindig a galénoszi *pneumával* (a latin *spiritus*), vagy a helmonti *archeussal*, azaz egyfajta levegőszerű életerővel magyarázták.⁶

A korabeli természettudósok fiziológiai és patológiai elméleteikben az élő és élettelen testeket felépítő nem látható részecskéket, atomokat szerepeltették. A jatrokémia, amint a másik újkori orvostudományi irányzat, a jatrofizika is, a padovai egyetemen feltámasztott, antik eredetű részecskeelméleten alapuló szilárdkórtanra (ún. szolidáris patológia) épült.⁷ A jatrofizikusok szerint az élettani funkciókat a szervezet alapelemeinek, a részecskéknél és rostoknak a mozgása, változása okozza. Ez utóbbiak kiváltói azon hőtani és hidraulikus folyamatok, amelyek az idegnedv (*succus nervus*) és a vér mozgásán alapulnak.⁸ Ezen orvostu-

4 BIRTALAN Győző, „Európai orvoslás az újkorban”, 48. Maga Paracelsus egy olyan nomenklatúrát javasolt, amelyben a betegségeket a gyógyszerük szerint nevezi el. (pl. morbus terpeninus, morbus helleborinus stb.) PARACELSUS, *Paragranum – Az igaz gyógyítás oszlopai* (Budapest: Helikon Kiadó, 1989), 116.

5 Ruben E. VERWAAL, *Bodily Fluids, Chemistry and Medicine in the Eighteenth-Century Boerhaave School* ([s.l.]: Springer Nature, 2021), 7–8.

6 „Archeus est causa efficiens.” Helmont még mint *aura corporalist* vagy *aura vitalist* említi az egyébként már Paracelsusnál is előforduló *archeust*. Jan Baptista van HELMONT, *Ortus medicinae* (Amsterdam: L. Elzevir, 1652), 116.

7 *Medicina illuminata...*, 9. A jatrokémiáról és a jatrofizikáról bővebben lásd: KOVÁCH Imre, *Az orvostudomány története Magyarországon, 1467–1867*, kiad. KAPRONCZAY Katalin (Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2013), 58–60.

8 *Medicina illuminata...*, 10.

dományi iskolák a betegségek kialakulására átfogó kórtani magyarázatokat adtak, de a tapasztalat mellett legfőbb tudományos módszerük még mindig a spekuláció volt.⁹ A kor technikai fejlettsége mellett végrehajtható makro- és mikroszkopikus észlelések, kísérleti megfigyelések (a tulajdonképpeni *novum organum*, vagyis az empirián alapuló indukció) nem adtak teljes körű válaszokat a kérdésekre (és/vagy félreértelmezték a tapasztalt jelenségeket), így a hiányokat valamelyik elméleti keretrendszerbe illesztve töltötték ki.

A 17. század elején még mind a négy irányzat, más-más fejlődési stádiumukban ugyan, de egyszerre volt jelen az európai egyetemek orvoscépzéseiben. A század első felében leginkább a német egyetemeken tanították a jatrokémiát, a harmincéves háború miatt azonban a hollandiai Utrecht és Leiden vette át a vezető szerepet nemcsak az orvosi kémia, de a jatrofizika oktatásában is.¹⁰ Mindkét kór-élettani irányzatot az elméleti orvostan keretében oktatták, a gyakorlati medicina, sok helyen kiegészülve a klinikai oktatással továbbra is a hagyományos nedvkórtan szellemében folyt. 17. századi orvosi irodalmunk nagy része, így például Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa*, vagy Wéber János *Amuletuma*, illetve a különböző gyakorlati haszonnal bíró, egészségügyi, életmódtanácsokat tartalmazó írások, recepteskönyvek arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a hétköznapi gyakorlatban orvosaink a népi gyógyászat körébe tartozó eljárásokat alkalmazták.¹¹ Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az egyetemek által közvetített élettani és kórélettani tanítások mennyiben és hogyan jelentkeztek 17. századi, végzett és praktizáló orvosaink fennmaradt írásaiban, végső soron az akadémiai tudást vajon átültették-e egyáltalán a gyakorlatba? Győry Tibor bibliográfiájából kiválasztott, a Magyar Királyság és Erdély területén élő vagy ott született, magyar, illetve hungarus tudatú szerzők által orvosi témában írt műveket vizsgáltam, mivel

9 Az újkori fiziológia-patológiai irányzatok között még az ún. jatromatematika is helyet kapott, ennek azonban tudtommal nem volt a 17. században magyarországi követője. BIRTALAN, „Európai orvoslás az újkorban”, 10.

10 Az első jatrokémiai tanszéket a marburgi egyetemen alapították 1609-ben, ezen kívül Jénában, Wittenbergben, Lipszében, Erfurtban, Helmstedt és Altdorfban is indítottak jatrokémiai kurzusokat. ALLEN G. DEBUS, „Chemistry and the universities in the seventeenth century”, *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van Belgie: Klasse der wetenschappen* 48, 4 (1986): 15–33. BRUCE T. MORAN, „A survey of chemical medicine in the 17th century: spanning court, classroom, and cultures”, *Pharmacy in History* 38, 3 (1996): 121–133, 123; BOZZAY Réka, „Holland egyetemek hatása a 17–18. századi magyar orvoslás kultúrtörténetében”, *Gerundium* 6, 1–2 (2015): 25–38, 27.

11 KRÁSZ Lilla, „»Az emberi test áll és vagyon az 4 elementomokból ...« (Az anyanyelvi orvosi-szülészeti irodalom kezdetei Magyarországon)”, in *Redite ad cor: Tanulmányok Sabin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla és OBORNI Teréz, 141–157 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó Kft., 2008), 151.

ezekben figyelhetők meg a nedvkórtanétól eltérő új élettani nézetek.¹² A vizsgálatból eleve kizártam az egyetemi doktori disszertációkat, mivel a *disputatio* vagy *dissertatio inauguralis* címmel megjelent nyomtatványokat a címlapon általában *praesens*ként feltüntetett egyetemi oktató állította össze, a *respondens*nek titulált orvosjelölt pedig csak megvédte az írást.¹³

A továbbiakban tanulmányom alapkérdésére válaszolva Paracelsus, valamint a jatrokémiai és jatrofizikai irányzatok kevésbé ismert néhány magyar hívének, illetve követőjének műveire szeretném felhívni a figyelmet.

Csanaki Máté

Csanaki Máté (1594–1636) éppen az ismertebb szerzők közé tartozik, pestisről írt műve kapcsán azonban nem szokás megemlíteni, hogy abban Paracelsus iránti csodálatának adott hangot.¹⁴ Csanaki pestisről írt munkáját az éppen Erdélyben dúló járvány idején (1633–1634) adta ki, *Az döghalalrol valo rövid elmélkedés* címmel (Kolozsvár, 1634)¹⁵ I. Rákóczi György udvari orvosaként a szerző Lorántffy Zsuzsannának dedikálta művét. Az ajánlásban a fejedelemasszony iránti hála kifejezése mellett kitér a mű megírásának másik motivációjára: többen „suttomban” azzal a váddal illették, miszerint orvos létére annyira fél a pestistől, hogy ki sem mer mozdulni otthonából, holott – írja Csanaki – a kolozsvári iskolában személyesen gyógyította a „mirigyes deákokat”. Csanaki vélhetőleg Lorántffy Zsuzsanna mély vallásosságának szeretett volna megfelelni, amikor témáját elsősorban a kor pestisirodalmának teológiai-biblikus narratívájában tárgyalta. A pestis szerte is Isten ostroma, amelyet az angyalok által bocsájt az emberekre, a betegség

12 GYÖRY Tibor, *Magyarország orvosi bibliographiája 1472–1899 – Magyarországon és hazánkra vonatkozólag a külföldön megjelent orvosi könyveknek kimutatása* (Budapest: Magyar Orvosi Könyvtár Társulat, 1900).

13 HEGYI ÁDÁM, *Hungarica in der Dissertationssammlung des Nürnberger Naturforschers und Arztes Christoph Jacob Trew, 1695–1769, Katalog 1582–1765, Bavarica et Hungarica 3* (Budapest: MTAK, 2019), 13.

14 Magyar László András Paracelsus magyar követőiről írt tanulmányában említi Csanakit, de annak pestisről szóló munkájában lévő paracelziánus nézeteit nem regisztrálja. MAGYAR László András, „Paracelsus magyarországi recepciójáról”, *Kaleidoscope* 16 (2018): 18–27, <https://doi.org/10.17107/KH.2018.16>.

15 CSANAKI Máté, *Az döghalalrol valo rövid elmélkedés, melyben az döghalálnak mivolta [...] az Szent Írásból, természetnek föliásából és historiákból világosan meg magiaráztatnak* ([Kolozsvár]: Abrugi György, 1634), RMNy 1586.

elől elfutni nem érdemes, mert az az isteni gondviselés része.¹⁶ Csanaki szerint a pestis nem ragályos (ahogy ő fogalmaz: „nem ragad el az Döghalál”), a pestises beteg elkülönítése nem használ, egyedül arra alkalmas, hogy a keresztény ember így elforduljon Istentől és felebarátjától. A pestis ragályosságába vetett hiedelem miatt az emberek hű szolgálókat elküldik, ha azok pestisesek lesznek (az erdélyi szászokat hozza fel például), ők abba halnak bele, hogy nem viselik gondjukat.¹⁷ Csanaki számos szentírási, főleg ószövetségi példával támasztja alá mondandóját, de olykor saját külföldi tapasztalatait is felhasználja érveinek bizonyítására: Lyonban a főbérloje hagyta magára pestises kislányát, aki szerencsére felgyógyult.¹⁸ Angliában lepecsételik a pestises házát, és karanténba kerülnek az ott élők.¹⁹ Csanaki a Velencében, az Adria-tenger felől érkező hajókkal szemben alkalmazott 40 napos vesztgezárról (*contumacia*) is elítélően nyilatkozik.²⁰

Csanaki is felteszi a pestist vallási szempontból tárgyaló írások kötelező kérdését: szabad-e elfutni a pestis elől? Aki hisz az isteni gondviselésben, az hiszi az eleve elrendelést, és nem menekül el a betegség elől, éppen ezért a szintén sokat idézett mondásnak – „Mox, longe, tarde, cede, recede, redi.” („Menten menny, messze távozz, késére jöjj vissza.”) – sem szabad hitelt adni.²¹ Az egysoros gnóma előre vetíti a Csanaki művében későbbiekben többször ismétlődő kritikát, amelylyel a nedvkórtanra alapozott, Galénoszra visszamenő hagyományos orvoslást illeti, jóllehet ő maga is azt tanulta az egyetemen. Csanaki szerte Európában tíz éven át számos egyetemen peregrinált, végül a padovai orvosi fakultáson szerzett diplomát.²² Tanárai egytől egyig a humorálpatólógia követői voltak, maga

16 Hasonlóan gondolkodik a pestis szerepéről Felvinczi Sándor (1642/1643–1686) erdélyi származású debreceni lelkész is, aki a kor szokása szerint teológiai tanulmányai mellett vélhetőleg az orvostannal is megismerkedhetett a groningeni és leideni egyetemeken. *A Jehova nevében a pestisről való rövid beszélgetes* című prédikációgyűjteményének (Debrecen, 1679) harmadik darabjában ugyanis részletes nedvkórtani magyarázattal szolgál a pestis létrejöttét (etiológiáját) illetően. FELVINCZI Sándor, *A Jehova nevében a pestisről való rövid beszélgetes* (Debrecen: Rosnyai Janos, 1679), RMK I 1230.

17 CSANAKI, *Az döghalálról...*, 97.

18 Uo., 98.

19 Uo., 99.

20 Uo., 100.

21 Uo., 132. A magyar fordítást a *Pestis kész Orvossága...* című, az 1661–1662. évi erdélyi pestisjárvány apropójára írt alkalmi kiadványból vettem. Az ismeretlen szerzőjű írás ugyancsak a hitetlenség jelének tartja a versikében foglaltak követését. *Pestis kész Orvossága, Az az, A' Mirigy halálról való rövid Tracta* ([Kolozsvár]: [Szenci Kertész Ábrahám], 1661), 22, RMNy 2981. Lásd még: V. ECSEDY Judit, „Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai”, 1989, 20–47, 41–42.

22 Csanaki peregrinációs állomásainak felsorolását lásd HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1980), 243–347, 270; GÖMÖRI György,

Csanaki is a hagyományos terápiát javasolta és alkalmazta: a terjéket, rutát, műmiából készült vizet, skorpióolajat stb.²³ Ezért meglepő, hogy már a dedikációban Raimundus Lullust és a „chymicusokat”, vagyis az alkímistákat említi mint olyan kiváló orvosokat, akik képesek akár a haldokló betegeket is visszahozni az életbe.²⁴ Csanakinak az alkímia, az okkult tudományok iránti érdeklődéséről van ismeretünk, minthogy könyvtárában több ilyen témájú kötetrel is találkozunk.²⁵ Művének tizenkettedik, a pestis gyógyításáról írt részében („Mint kell az pestist el távoztatnunk, vagi meg giöznünk”) pedig azt a Paracelsust dicséri, aki szerint „Arisztotelész és Galénosz az igazság ellenében írtak.”²⁶ Amint Csanaki írja „sok niavaliák, mellicet giogiulhatatlanoknak mondanak a Galenus tanítvánij, meg giogijtatnak Paracelsustul, és az ő igaz és elmés követőitül.”²⁷ „Az értelmes orvos” – írja később – „a környülálló dolgok alapján igazodik el”; ez az empirikus-induktív szemléletmód ugyancsak Paracelsus irányába mutat.²⁸ Szerinte Galénosz követői a pestissel sem tudnak mit kezdeni, ellenszenves viselkedésüket – Paracelsus galénista kollégái elleni kirohanásaira emlékeztető módon így írja le.

Itt huzzák, vonszák egimást, veszekednek, patvarkodnak, vinniognak, harcolnak, kérdezik és disputálliák: kelle mingiárást effelen eret vágni, avagi először purgátiot adni? Annak felette mikor kell eret vágni? Mikor és hani nap alat purgálni? Ezeken török fejeket, és vesztegetik elméieket, edgijk edgiet, másik mást javalván.²⁹

Paracelsus készítményei közül Csanaki név szerint csak az Opodeldoch nevű sebtapaszt említi, de több olyan gyógynövényt (drogot) felsorol később, amelyeket

„A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai”, in *Acta historiae litterarum hungaricarum* 25 (1988): 189–196, 191; KÖRMENDY Kinga, „Csanaki Máté orvosi diplomája”, *Orvostörténeti Közlemények* 78–79 (1976): 241–242.

23 Paracelsus tanításai kevésbé hatottak az itáliai orvosképzésben, az egyetemek ragaszkodtak a hagyományos medicinához, annak ellenére, hogy számos csodálója akadt az egyetemen oktatók között. Paul F. GRENDLER, *The University of Mantua, the Gonzaga, and the Jesuits, 1584–1630* (Baltimore: John Hopkins University Press, 2009), 135.

24 CSANAKI, *Az dőghalálról...*, 2v.

25 Így az ifjabb Martin Ruland *Lexicon alchemiae*-jét (1612), Johannes Baptista de la Porta *De occultis literarum notis ...* című művét, valamint Lazarus Zetzner *Theatrum chemicum*-át találjuk a Csanaki után hátramaradt könyvek jegyzékében. MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*, *A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai 1* (Szeged: Scriptum Kft, 1996), 7–29.

26 PARACELSUS, *Paragranum – Az igaz gyógyítás oszlopai*, ford. ADAMIK Lajos, Helikon stúdió (Budapest: Helikon, 1989), 33.

27 CSANAKI, *Az dőghalálról...*, 131–132.

28 Uo., 134.

29 Uo.

a svájci–német orvos ugyancsak hatásosnak tartott, amennyiben spagirikus eljárással feldolgozva alkalmazták azokat.³⁰ Annak tükrében, hogy Csanaki a praxisában a hagyományos orvoslást követte, vonzalma Paracelsus tanításához inkább intellektuális jellegű lehetett.

Johann Bikfai

A magyar jatrokémikusokat az alkímia-monográfiájáról ismert Szathmáry László vette számba egy 1933-ban közölt cikkében.³¹ A magyarosított nevükön felsorolt Christian Augustini ab Hortis, Johann Patersonius Hain, Johann David Ruland mellett elsőként Johann Bikfai (Bikfai János) nevét említi, akiről művein kívül azonban semmit sem tudunk. Két műve alapján Bikfai nagy valószínűséggel egy egyetemet járt, de orvosi diplomával nem rendelkező kuruzsló lehetett, aki egyebek mellett kiterjedt kapcsolati hálójának köszönhetette sikerét mint – ahogy magát nevezte – *practicus chymicus*, azaz „gyakorló jatrokémikus”.

A Paracelsus-féle spagirikus kémia és a fokozatosan a modern értelemben vett vegytan irányába fejlődő jatrokémia a 17. század első felében még nem vált el egymástól élesen, így nem meglepő, hogy Bikfai első kiadványa egy, alkímistáktól származó, nem annyira recept- – ahogy Szathmáry írja –, mint inkább idézetgyűjtemény volt, amelyben egyébként valóban olvasható néhány recept is. Az először 1638-ban, Nürnbergben megjelent tizenkettedrét méretű *De viribus et usu Auri et Argenti debite praeparati...*, ma úgy mondanánk, marketing célokat szolgált, amennyiben az általa készített arany- és ezüstorvosságokat (Gold- und Silber Arzneien) népszerűsítette.³² (Hasonló, a terjék hasznosságáról szóló reklámanyagot jelentetett meg a „seb- és szemgyógyító” Hoffmann Illés huszonkét évvel korábban.)³³ Az iható arany, az *aurum potabile* régóta ismert elixír volt, már Marsilio

30 CSANAKI, *Az döghalálról...*, 135.

31 SZATHMÁRY LÁSZLÓ, „A magyar iatrochemikusok”, *A Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság Értesítője* 9, 5 (1933): 297–320.

32 BIKFAI JÁNOS, *De viribus et usu Auri et Argenti, debite praeparati, das ist: vom Nutz und Gebrauch der waaren Gold, und Silber Artzneyen, als die auss einer Metallischen Form in ein würckliche Medicin [...] gebracht [...] durch Johannem de Bikfai* (Nürnberg: Jeremia Dümlern, 1638), RMK III 1541; A mű második, vélhetőleg már a szerző halála után megjelent kiadása: [BIKFAI JÁNOS,] *De viribus et usu auri et argenti, debite praeparati [...] gebracht [...] durch J. de B.* (Amsterdam–Leipzig: Wilhelm Welmsonius–Johann Herbord Kloß, 1699).

33 HOFFMANN ILLÉS, *Az electuariusznak, az az, a Terjeknek hasznáról* (Debrecen: Rheda Pál, 1616), RMNy 1105.

Ficino is ajánlotta az „aranyvizet” Mátyás királynak.³⁴ Bikfai az olvasóhoz címzett német nyelvű előszóban lelkesen írja, hogy a két orvosság képes egymástól teljesen különböző betegségeket is meggyógyítani.³⁵ A szerek jótékony hatását maga is tapasztalta, mivel az aranyat három éve, az ezüstöt pedig több mint tizenöt éve használja sikerrel. A kötet nagy részét kitevő idézetek jatrokémiai jellegűek, amennyiben a 16–17. század leginkább olvasott francia, itáliai, német stb. paracelziánus alkimistái (Pierre-Jean Fabre, Conrad Khunrath, Alessio Piemontese, Bernard Gilles Penot, Georg Gramann, Thomas Kessler stb.) a két csodaszer sikeres orvosi, gyógyszerészeti alkalmazásáról számolnak be.

Bikfai maga nem annyira Paracelsus, mint inkább Jan Baptista van Helmont követője volt. Helmont volt az, aki megfosztotta mesterének, Paracelsusnak a tanítását annak okkult filozófiai keretrendszerétől, vagyis a makrokozmoszt és a mikrokozmoszt összekapcsoló szimbolikus analógiák tanától, a szignatúratantól.³⁶ Fiziológiával kapcsolatos nézetei azonban még mindig inkább spirituális mint kémiai természetűek voltak. Helmont használta először a „gáz” szót, szerinte a test életfunkcióiért ugyanis – egyébként Paracelsustól kölcsönözött szóval – az *archeusok* („gas spirituale”) a felelősek, melyeknek székhelye a gyomor, így az ott zajló emésztésnek (fermentáció), az emésztőnedveknek (epe, gyomorsav stb.) alapvető szerepe van az élet fenntartásában.³⁷ Helmont írásai széles körben hatottak, 1707-re leghíresebb művének, az *Ortus medicinae*-nek tizenkét kiadása öt nyelven jelent meg, és arra ösztönözte olvasóit, hogy úgy gondoljanak a testi funkciókra és a betegségekre, mint a laboratóriumban megfigyelt kémiai jelenségekre.³⁸

Bikfai egy másik, szintén reklámcéllal írt könyvében nyíltan népszerűsíti Helmont tanítását. A Johann Puecher néven kiadott latin nyelvű *Vera relatio de virtute et efficacia pulveris Hermetici et aquae Lunaris* (A hermetikus por és

34 SZATHMÁRY László, *Magyar alkémisták* (Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1928), 193.

35 Ez természetesen ellentmond Paracelsus betegségspecifikus gyógyszeralkalmazásának, aki panaceáról (*azoth, mercurius philosophorum*) csak szellemi értelemben beszélt. SZATHMÁRY, *Magyar alkémisták*, 406. Mindenesetre a Bikfai könyvében citált írások alapján a nemesfém-orvosságok eredményesen alkalmazhatók sorvadásos és tüdőbetegségek, agyi bántalmak, ideggyengeség, értelmi fogyatékoság stb. esetén. A téveszmék közül a lycanthropia (am. ’farkasemberség’, általában: a beteg azt hiszi, hogy állattá változott) ellenszere. Emellett hashajtó, lázcsillapító, görcsoldó hatása van.

36 *Medicina illuminata...*, 12; MORAN, „A survey of chemical medicine...”, 124.

37 Henry MARSHALL LEICESTER and Herbert S. KLINKSTEIN, *A Source Book in Chemistry, 1400–1900* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1952), 23; Walter PAGEL, *Joan Baptista Van Helmont: Reformer of Science and Medicine*, Cambridge monographs on the history of medicine (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).73, 100–102; *Medicina illuminata...*, 13.

38 MORAN, „A survey of chemical medicine...”, 126.

az ezüstvíz erejéről és hatékonyságáról szóló hiteles beszámoló) 1646-ban, Tencsénben jelent meg Wocalius Vencel özvegyének nyomdájában.³⁹ A szerző, aki magát csak mint *nobilis Ungarus* tüntette fel a címlapon, az írást két évvel később németül is megjelentette, Ulmban.⁴⁰ A szakirodalom Wespri és Szinyei nyomán két külön személyként kezelte Bikfai és Puechert.⁴¹ Az 1638-as *De viribus et usu auri...* és a *Vera relatio* témájának azonossága, valamint az, hogy a Pücher név a bükkfa (Bikfai) német megfelelőjének (die Buche) egy nyelvjárási változatából származhat, a Bikfai–Pücher egyezésre enged következtetni. A két szerző azonosságának lehetősége Elias Johann Heßling (1602–1667) hamburgi lelkész és orvos által, Paracelsus tanítása védelmében összeállított *Theophrastus redivivus* (1663) című művében merült fel. Az egyik, Heßling 1660-as orvosdoktori kinevezésére írt gratuláló epigramma alatt ez áll ugyanis: „Testandi cultus et adfectus erga Dn. Autorem posuit Iohannes Puecher alias Bikfai, Med. Cand. et Practicus Chymicus.”⁴² Ami elgondolkodtató, hogy 1660 körül a „gyakorló kémikus” Bikfai még (mindig) orvosjelöltnek titulálta magát. A rendelkezésre álló adatok alapján csak találgatni tudunk: vagy egy közel hatvanéves „örökdiákkal” van dolgunk, vagy esetleg Bikfai az epigrammát – minthogy abban nincs konkrét említése az alkalomnak, általában arról ír, hogy a mestert műve dicséri –, talán korábban, más apropóból írta Heßlingnek. Az sem kizárt, hogy a költeményt az ifjabb Pücher/Bikfai írta, aki apjának „bejáratott” névhasználatát és foglalkozását vitte tovább.

Az 1646-ban Tencsénben kiadott *Vera relatio ...* tehát a hermetikus győgyor és az ezüstoldat jótékony hatásáról értekezik. A kiadvány megjelentetésének apropója az lehetett, hogy a panaceák, illetve az azokat reklámozó *De viribus et usu auri et argenti* miatt kuruzslással vádolták Bikfai, aki jónak látta, hogy Puecherre

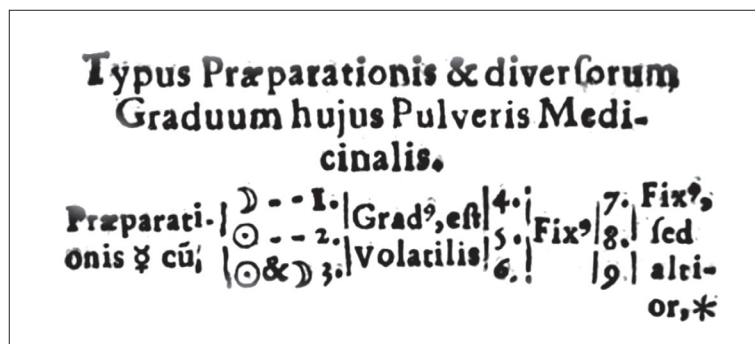
39 *Vera relatio de virtute et efficacia pulveris Hermetici et aquae Lunaris, aquae quidem quotidiano usu ultra viginti annos, pulveris vero plusquam decennali experientia in pluribus Germaniae et Hungariae locis, comprobatorum* (Tencsén: Dorothea vidua Wocalii 1646), RMNy 2154.

40 Johann PUECHER, *Warhaffter Bericht Von Nutz und Gebrauch deß Hermetischen Gold- und Silber-Pulvers/ Wie auch Silber-Wassers* (Ulm: Balthasar Kühn, 1648).

41 Wespriénél csak Puecher szerepel mint a *Vera relatio* szerzője. WESPRI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* [...], 4 (Bécs: Johann Thomas Trattner, 1787). Szinyeinél Bikfai *De viribus et usu* című műve és Puecher *Vera relatio*-ja külön szerepel. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891[...]1914), 1:1064, 11:207.

42 Bikfai egysoros latin disztichont és annak német fordítását írta Heßlingnek: „Nil nocet Hesslingo Mendax, aut invidia lingua: /Artificem dextrum praedicat Artis opus. // Herr Hessling schadet nichts der Neidt unf Lügen Zahn:/ Den Meister lobt das Werck/ daß Erbestehen kan.” Elias Johann HESSLING, *Theophrastus Redivivus, Illustratus, Coronatus et Defensus...* (Hamburg: [s. n.], 1663), 114.

változtatva nevét a védekezés ürügyén egy újabb marketinganyagot jelentessen meg. A paratextusok között az előszó elé beillesztett négy, a szerzőt köszöntő verset találunk. A versek szerzői: Michael Ascanius, „az idő szerint az erdélyi fejedelem orvosa”,⁴³ Johann Georg Regulus Villinger (1610–1680), ulmi orvos.⁴⁴ Egy posztumusz laudációt olvashatunk az 1640-ben elhunyt Friedrich Hermann Flayder, humanista költőtől, a görög nyelv tübingeni professzorától, egyetemi könyvtárostól.⁴⁵ Az utolsó üdvözlővers egy bizonyos Lazarus Stahltól származik, akiről egyelőre nem találtam adatot. Ez alapján úgy tűnik, Bikfainak számos ismerőse akadt Európa németajkú területeiről, talán Tübingenben tanulhatott, innen az ismeretség Michael Ascaniusszal és F. H. Flayderrel. Egy másik egyetemi kapcsolatra enged következtetni, hogy a *Vera relatio* 1648-as ulmi, német nyelvű kiadása elé a köszöntőverset egy bizonyos Justus Johannes Quittenbaum orvosjelölt írta még 1647-ben, Bécsben. Bikfai az előszóban írja, hogy az őt rágalmozók miatt kénytelen a hermetikus por receptjéből annyit közölni, amely az alkímiában járatosak számára már elegendő információ, azokat pedig, akik nem értik, Helmonthoz irányítja, minthogy az ő tanításának alapos ismerete garancia arra, hogy valaki igazán képzett legyen a medicinában.⁴⁶ Bikfai vázlatosan közli győgyporának előállításai fázisait (gradus), amelyből a laikus olvasó [olvasson Helmontot!] mindössze annyit állapíthat meg, hogy a készítményhez kell arany, ezüst és higany.

43 „[...] hactenus Serenissimi Principis Transylvaniae Medicus”. Michael Ascanius (Haskonius) 1637-ben avatták orvosdoktorrá Tübingenben. 1638-tól 1657-ig volt I. és II. Rákóczi György fejedelmek udvari orvosa. Michael Ascaniusról lásd: Arnold HUTTMANN, *Medizin im alten Siebenbürgen: Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen* (Hermannstadt: Ed. hora, 2000), 289–297.

44 Hozzáférés: 2021.12.19., <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104058536.html?language=en>. Villinger *Arthritologia* című, ízületi gyulladásokról írt dolgozata Strasbourghban jelent meg 1635-ben.

45 Hozzáférés: 2021.12.19., <https://www.deutsche-biographie.de/sfz16366.html#ndbcontent>.

46 PUECHER, *Vera relatio...*, [4]. „Is demum sciat se multum in vera Medicina profecisse, cui Helmont prae aliis optime placuerit, et quae recte docet, in succum et sanguinem converterit.”

Miután Bikfai egy hosszabb idézetet közöl Helmont *De febribus* (tkp. „láz-fajták”) című művéből, hosszan ecseteli a számtalan betegségre (hurut, pestis, kólika, vérhas, vízkór, köszvény stb.) alkalmazható *Pulvis hermeticus solaris ac lunaris* (a hermetikus arany- és ezüstpor) gyógyhatását. A következő, az ezüstoldatot reklámozó tematikai egység – *De viribus et usu Aquae lunaris* (Az ezüstoldat hatása és alkalmazása) – már címében is a Bikfai névvel megjelöltetett 1638-as receptgyűjteményt idézi.⁴⁷ A *Vera relatio* címlapjának tanúsága szerint az oldatot több mint húsz éve, a gyógyport pedig egy évtizednél régebben alkalmazta sikerrel Németország és Magyarország több településén. Ezek alapján az 1638-as *De viribus et usu auri et argenti*-ben említett három éve használt és közelebbről meg nem nevezett aranyorvosság, a *Vera relatio* aranytartalmú hermetikus pora lehet. Hasonlóképpen az 1638-ban már tizenöt éve alkalmazott ezüstkészítmény az *Aqua lunarisszal* azonosítható.

A *Vera relatió*nak a két panacea hatásosságával kapcsolatban elsősorban pozitív „marketingüzenetei” vannak, ezek arról kívánják meggyőzni az olvasót, hogy az orvosságok számos betegségre nagy hatékonysággal és praktikusan alkalmazhatók. A hermetikus por például szükség esetén utazás közben, lóháton vagy kocsin, folyadék nélkül is bevehető.⁴⁸ Ugyanakkor az írás a korabeli betegeknek a galénista orvosok invazív beavatkozásaitól való félelmeire is rájátszik, így azt állítja, hogy az ezüstoldat használatával elkerülhető a tisztítókúra és a sorozatos érvágás, valamint a „fontanella” a vért lassan és folyamatosan szívárogtató vérlebo csátás.⁴⁹ A szerző állítja, néhány orvos, vagy inkább kuruzsló (medicaster) azzal vádolja őt, hogy kizárólag empirikus módon [értsd: orvosi diploma nélkül, a betegeken kísérletezve] alkalmazza ezeket a gyógyszereket. Bikfai/Pücher válasza erre: ő mind a humorálpatologikus, mind a hermetikus orvoslás terén („in utraque Medicina Dogmatica et Hermetica”)⁵⁰ remek alapokkal rendelkezik ahhoz, hogy képes legyen a nemesfémgyógyászatot tudással és tapasztalattal („cum Ratione et Experientia”) művelni. Bikfai igyekszik a képzett kémikus-gyógyszerész benyomá-

47 Uo., 9.

48 „In casu necessitatis, et in itinere equo vel curru, Pulvis sine vehiculo vel liquore siccus sumi potest.” Uo., 8. Erről akár eszünkbe juthat napjaink gyógyszerinnovációja, a „szájban diszpergálódó granulátum” formájú fájdalom- és lázcsillapító.

49 Uo., 12.

50 A marburgi egyetemen 1609-ben alakult meg a chemiatriai tanszék, és ezen az orvosi fakultáson lehetett mindkét, azaz a humorálpatológián alapuló és jatrokémiai orvostudományból doktori fokozatot szerezni (doctor utriusque medicinae). Fritz KRAFFT, „The Magic Word Chymiaatria – and the Attractiveness of Medical Education at Marburg, 1608–1620, A somewhat different reflection on attendance”, *History of Universities* 26, 1 (2012): 1–116, A fentebb említett Elias Johann Heßling is „doctor utriusque medicinae” fokozatot szerzett. HESSLING, *Theophrastus redivivus...*, 111.

sát kelteni, ezért az általa forgalmazott szerek hatásmechanizmusát a paracelsusi-helmonti jatrokémia – sokszor az antik és a neoplatonikus, valamint arab hagyományból kölcsönzött – terminusaival magyarázza.⁵¹ Így a gyógypor azért vehető be folyadék vagy más vivő anyag (vehiculum) nélkül, mert a *spiritus vitalis* azt, mint a számára legmegfelelőbb anyagot magához vonzza, ezért a por egyszerűen eltűnik a nyelvről.⁵² Mindkét szer visszaállítja és fenntartja a *calor nativus* (születési hőmérséklet) és a *humidus radicalis*, erősíti a *balsamum innatumot*.⁵³

Karcagújszállási Carceus Márton és Tatai Kovács György

A még erőteljesen az alkímikus jatrokémia hatása alatt álló Bikfai után, Karcagújszállási Carceus Márton már a 17. század hetvenes éveiben az orvosi vegytan empirikusabb, tudományosabb áramlatához csatlakozott, amelyet Frans de le Boë Sylvius (Franciscus Sylvius, 1614–1672) holland fizikus, anatómus neve fémjelez.⁵⁴ Boë a szervezet élettani funkcióit a savak, bázisok, sók jelenlétével és egyensúlyával, a betegséget pedig valamelyik túlsúlyával (diszkrázia) magyarázta. Elutasította a paracelsusi-helmonti *archeus*-konceptiót, és úgy vélte, a test fiziológiai jelenségei teljesen kémiai jellegűek.⁵⁵ Gyakorlati orvostani nézeteit a *Praxeos medicae idea nova* című művében foglalta össze, amelynek első kötete 1671-ben jelent meg.⁵⁶ Karcagújszállási Carceus Márton (1643 körül–1670-es évek), aki a

51 NEMES Csaba, „Az orvoslás és a test újjászületése a reneszánsz korában”, *Magyar Tudomány* 9 (2008): 1039–1054.

52 Attrahit enim eum mox Spiritus Vitalis, tanquam sibi optime convenientem et acceptam Materiam, ex se in lingua disparentem.” PUECHER, *Vera relatio...*, 8.

53 Uo., 11–12. A *humidus radicalis* vagy *humidum radicaem* (amit *balsamum innatum*nak is neveznek) fogalom és elképzelés az arab orvoslásból került át Európába. A hippokratészi (és galénoszi) négy nedvről szóló tant muszlim tudósok fejlesztették tovább, számos kiegészítő vagy másodlagos nedvet adva a hozzá a már meglévőkhöz. Az új nedvek közül az egyiknek kitüntetett szerepe lett, amennyiben ennek mennyiségi és minőségi változásával magyaráztak minden olyan tünetet, betegséget, amelyet a klasszikus humorápatológiával nem tudtak megindokolni. Ezt az „alapnedvet” különféle jelzőkkel (*naturalis*, *essentialis*, *primogenialis*, *substantialis*, illetve *radicalis*) illették, 414. A *calor nativus* fogalma Galénosztól származik. Hiro HIRAI, *Medical Humanism and Natural Philosophy: Renaissance Debates on Matter, Life and the Soul* (Leiden–Boston: Brill, 2011), 24.

54 Karcagújszállásról lásd: H. TÓTH Imre, „Egy nagykunsági származású orvos-jatrokémikus: Karcagújszállási Márton”, *Orvostörténeti Közlemények* 107–108 (1984): 89–99.

55 André PARENT, „Franciscus Sylvius on Clinical Teaching, Iatrochemistry and Brain Anatomy”, *The Canadian journal of neurological sciences* 43, 4. sz. (2016): 596–603, 598. <https://doi.org/doi:10.1017/cjn.2016.14>. Bruce T. MORAN, „A survey of chemical medicine in the 17th century: spanning court, classroom, and cultures”, 126.

56 Frans de le BOË SYLVIVS, *Praxeos medicae idea nova* 1–4 (Leiden: Vidua Joannis Le Carpentier, 1671).

leideni egyetemen Boë tanítványa volt, összeállította és kiadta a tanára kötetében szereplő gyógyszerek és készítmények mutatóját, az *Index materiae medicae* címmel.⁵⁷ Boë érdekes módon a korban népszerű antimon-vegyületeken kívül szinte egyáltalán nem ajánlott szerves anyagokból készült orvosságokat; hagyományos receptek alapján, hatóanyagot tartalmazó növényi részekből (drogokból) összeállított gyógyszereket, zömében galénikumokat használt ő is.

Saját, jatrokémiái-jatrofizikai szemérettel írt munkával állt elő Tatai Kovács György (1640–1688 után), aki Karcagújszállással egy időben volt hallgatója a leideni egyetemnek.⁵⁸ A két diák szorosabb kapcsolatban is állt egymással: Karcagújszállási egy hosszú köszöntő verset írt Tatai Kovács 1670-ben kiadott értekezése elé.⁵⁹ Az epilepszia kórtanáról és terápiájáról szóló több mint 200 oldalas *Hercules vere cognitus* című traktátusával nem foglalkozott az orvostörténet, így érdemes alaposabban megvizsgálni a művet. Az értekezés Tatai Kovács saját alkotása, mivel a leideni egyetemen a fokozatszerzés végett egy köszvényről szóló értekezést védett meg 1670 októberében.⁶⁰ A szerző Leiden előtt az utrechti egyetemen is tanult, ahol Descartes híres tanítványa, a jatrofizikus Hendrik de Roy (Henricus Regius, 1598–1679) volt a tanára, aki 1669-ben egy vese- és hólyagkövekről szóló disputát állított össze Tatai Kovács vizsgájára.⁶¹ Visszatérve

57 KARCAGÚJSZÁLLÁSI CARCEUS Márton, *Index materiae medicae seu medicamentorum in Francisci de le Boe Sylvii Praxeos Medicae libro primo* [...] (Leiden: Vidua Johanni Carpenterii, 1671).

58 WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* 1 (Lipcsé: Sommer, 1774), 80–81; Weszpréminél az utolsó adat Tatai Kovács Györgyöt illetően 1670-ben kiadott értekezése. Annyi tudható még, hogy 1688-ban, Pápán „fővajda” (waiwoda primarius), vagyis tisztí rangban lévő tábori orvos volt. MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek: Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 5 köt. (Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931), 3:191.

59 TATAI KOVÁCS György, *Hercules vere cognitus, certus exul, id est epilepsiae vera dignotio, ac ejusdem certa curatio* [...] (Leiden: Aernout Doude, 1670), 2–[3v].

60 *Disputatio medica inauguralis, de podagra* [...] (Leiden: vidua et haeres Joannis Elsevirii, 1670). BOZZAY Réka, *Die Peregrination Ungarländischer Studenten An Der Universität Leiden 1595–1796*, Felsőoktatástörténeti kiadványok: Új sorozat 8 (Budapest: MTA Egyetemtörténeti Albizottsága–ELTE Levéltára, 2009), 187, 403. Az orvosi pályára készülő ifjakat olykor orvosi végzettséggel rendelkező tanárok tanították magán úton. Tatai Kovács Görgei Pál eperjesi orvos magántanítványa volt, így előbb kezdett orvosi gyakorlatba, és azután ment külföldre tanulmányait befejezni. (PÁRKÁNY Dezső, *Magyar orvosok és orvostudomány a 17. században* (Székesfehérvár: Debreczeni ny., 1913), 128. DUKA ZÓLYOMI Norbert, „A nagyszombati orvostudományi kar és történeti előzményei”, *Új mindenek gyűjtemény* 4 (1985): 144. Már mint orvosjelölt (medicus Candidatus) 1670. február 24-én iratkozott be a leideni egyetemre. WESZPRÉMI, *Succincta medicorum* [...], 1:80. BOZZAY, *Die Peregrination* [...], 240.

61 *Disputatio medica de renum et vesicae calculo* [...] *sub praesidio* [...] D. Henrici Regii [...] (Utrecht: Meinard à Dreunen, 1671 [sic! 1670]. HEGYI, *Hungarica in der Dissertationssammlung...*, nr. 278, 170. Az értekezés dedikáltjai között szerepel Tatai Kovács eperjesi orvostanára, Görgei Pál is.

az epilepsziáról írt traktátusra, a szerző a komáromi vármegye vezető tisztviselőinek, köztük saját édesapjának dedikált *Hercules vere cognitus*ban mindjárt az előszóban felsorolja azokat az orvosi tekintélyeket, akiknek műveit munkájához felhasználta. Köztük találjuk Daniel Sennertet (1572–1637), akinek atomelmélete nagy hatással volt mind a jatrokémia, mind a jatrofizika alakulására, valamint Lazare Rivière-t (1589–1655) a jatrokémiának teret adó és egyúttal a párizsi egyetem humorálpatólógiai nézeteivel szembeszálló montpellier-i fakultáson oktató orvost. Rivière volt a tanára egy másik, Tatai Kovács által említett szerzőnek, a svájci Bernhard Verzaschának (1629–1680).⁶² *Hercules vere cognitus*ban mégis legfőbb forrása egy akkoriban szintén frissnek számító tudományos munka, a jatrokémikus Thomas Willis görcsös rángatózással járó betegségekről írt értekezése volt.⁶³ Willis is megtartotta elméletében a galénoszi fiziológia alapjait, így az agyban és a perifériás idegrendszerben szerinte is „életszeszek” (*spiritus animales*, Galénosznál *pneuma phüszikón*) vannak, a görcsrohamokkal járó betegségeket ezek rendellenes viselkedése okozza. Az utóbbira magyarázatául szolgáló robbanékony részecskék (*copula explosiva*) túlsúlyának feltételezése viszont már az említett Daniel Sennert újkori atommodelljére vezethető vissza.

A *Hercules vere cognitus* első része (*De epilepsiae verae dignotione*) az epilepszia etiológiáját, kórélettanát és természetét (*natura*) járja körbe, felfedve a betegség okait, „fészkeit” (*sedes*) és tüneteit. Tatai Kovács a korban megszokott módon értekezését az epilepszia szó etimológiájával és latin elnevezéseinek (*morbus Herculeus*, ~ *sacer*, ~ *caducus*, ~ *comitialis*) magyarázatával kezdi.⁶⁴ Ezután rendkívül érzékletesen – leginkább Thomas Willis értekezését alapul véve – írja le a nagyrohamot, a *grand malt*: az egész testre kiterjedő akaratlan mozgásokkal (*convulsiones*), izomösszehúzódnásokkal (*contractiones*), az önkéntelen, rendezetlen és rendkívül heves vonaglást, rángatózást.⁶⁵ A rohamot iszonyatos fejfájás előzi meg – írja a szerző –, amely az érzékek tompulásával jár együtt (*cum torpore et hebetudine sensuum*), ezenkívül szédülés (*vertigo*), látótérkiesés (*scotomia*), fülzúgás (*tinnitus*), homályos látás (*oculorum coruscatio*) tapasztalható.⁶⁶ Mindeközben a végtagokban és a hátizmokban görcs (*spasmus*) jelentkezik, amely hideg szellőként (*instar aurae frigidae*) a fej felé szállva, váratlanul tör rá az emberre, akit esz-

62 A két Thomas keresztnévű szaktekinetly (Willis, Bartholin) említése után a svájci Bernhard Verzaschát is tévesen Thomas Werzascha-ként említi Tatai Kovács. *Hercules vere cognitus*, [1r].

63 Thomas WILLIS, *Pathologiae cerebri et nervosi generis specimen, in quo agitur de morbis convulsivis et de scorbuto* (Oxford: William Hall, 1667).

64 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus*..., 5–7.

65 Uo., 7–8.

66 Uo., 8.

méletétől megfosztva egy szempillantás alatt a földre dönt.⁶⁷ A már földön fekvő embernél fogcsikorgatást (*stridor dentium*) és szájhabszást (*spuma oris*) tapasztalni, a végtagok rángatóznak, az egész test hánykolódik. Tatai Kovács szokatlan tüneteket is leír, így a mellkas és az ágyéki tájék puffadását, az alhas felfúvódását.⁶⁸ A betegség, vagy inkább a roham létrejöttét a szerző ugyancsak Thomas Willis jatrokémiát és jatrofizikát ötvöző bonyolult elméletével magyarázza. Willis feltételezte, hogy a normális izommozgást a *spiritus animales*hoz kapcsolódó salétrom- és kénsav-részecskék (*particulae nitrosulphureae*) izomszövetben történő felhalmozódása és irányított robbanása teszi lehetővé.⁶⁹ Ezek a részecskék a vérárammal utazva bejutnak az agykéregbe és az agyhártyákba, majd az agyba, valamint a gerincvelőbe is.⁷⁰ A felesleges részecskék felhalmozódása a központi és perifériás idegrendszerben az ott lévő valamennyi *spiritus animales* hirtelen felrobbanását okozhatja, ez pedig abnormalis izomösszehúzódásokat, elesést és görcsös rángatózást eredményez.⁷¹ A központi és környéki idegrendszerben lévő „életszeszek” (*spiritus animales*) szintén a robbanékony részecskék hatására szabálytalan mozgásba kezdenek, ez váltja ki az eszméletvesztést, és mivel az agyban lakozik az érzékelő lélek (*anima sensitiva*) is, így az érzékelési funkciók kiesése is ennek köszönhető.⁷² Tatai Kovács, illetve Willis az epilepszia többi, előzőleg felsorolt tünetét is ezen logika szerint tárgyalja. Összehasonlításképpen érdemes elolvasni Pápai Páriz Ferenc az előzőekhez több ponton hasonló, ugyanakkor egyszerűbbnek tűnő humorálpatólogiai magyarázatát az epilepszia „fészket” és létrejöttét illetően.

67 Uo., 9.

68 „Plerisque autem praecordia et hypochondria nec non totus inferior venter intumescunt et valde inflantur.” Uo.

69 Uo., 40. WILLIS, *Pathologiae cerebri...*, 3–4. Mervyn J EADIE, „A pathology of the animal spirits – the clinical neurology of Thomas Willis (1621–1675) Part I – Background, and disorders of intrinsically normal animal spirits”, *Journal of Clinical Neuroscience* 10, 1 (2003): 14–29, 16. Thomas L. BENNETT, ed., *The Neuropsychology of Epilepsy*, Critical issues in neuropsychology, ebook (New York: Springer Science+Business Media, LLC, 1992), 10. Willis és az ő nyomán Tatai Kovács az élettani folyamatokban a *spiritus animalis* mellett résztvevő részecskéknek két fajtáját különbözteti meg, a *copulát* és a *particulát*. Úgy tűnik az előbbi a nagyobb méretű elem („Quando eiusmodi copula explosiva, particulis, ut videtur nitrosulphureis constans ...”), így mintha a mai értelemben vett atomról és molekuláról lenne szó. TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 25.

70 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 16, 25. Mervyn J EADIE, „A pathology of the animal spirits – the clinical neurology of Thomas Willis (1621–1675) Part II – Disorders of intrinsically abnormal animal spirits”, *Journal of Clinical Neuroscience* 10, 2 (2003): 146–157, 146–147.

71 Uo.

72 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 54.

A Kórságis, vagy Nyavalya-rontás a' Főnek nyavalyái közzé számláltatik, mellynek Fészke az agyvelőt bétakaró hártyában van. Mert ugyanis noha ember eszébe nem vészi, de abban a Kórságos rázódásban elsőben is az a' hártya indul-meg,⁷³ melly megindulván, öszve-rázódnak 's rángatódnak minden, mind mozgásra, mind érzékenységre rendeltetett inak vagy nervusok mindenütt az egész testben; mivelhogy ezek, mint valami az egész testre minden-felé kinyúlt közeletrék, úgy származnak ki e' hártyából vagy agykérből, 's annak *materiájából* valók: úgy hogy az Agy-kér valami ötet érdeklő terhes októl megrándulván, ezeknek is szükségképen meg kell mozdulniok, és keményen rángatódniok. Innen vagy, hogy olyankor minden érzékenysége, látása, hallása, érzése etc. elvész az embernek.⁷⁴

Az agyhártya rázódását az ereken keresztül az agykéregbe jutó, és az azt feszítő túlzott nedvesség és pára okozza.⁷⁵ Pápai Páriznál is szerepel, hogy a párák „a hideg szellő formában” kúsznak fel az agyba, de nála a „szellő” valóban az aurát, vagyis az epilepsziás rohamot megelőző tünetegyüttest jelenti („úgy hogy ugyan megérzi maga az ember, 's ottan olyankor rajta esik a' Kórság”), míg Tatai Kovács szerint, nyilván Willis nyomán, ez már maga a spasmus.⁷⁶

Willis modelljének átvétele mellett Tatai Kovács a jatromechanikát vagy jatrofizikát megalapozó Henricus Regius *Praxis medicá*ját és rajta keresztül Descartes-ot is idézi, amikor az epilepsziával együtt járó érzékesztést a tobozmirigyben (*conarium*) lévő közös érzékelés (*sensorium commune*) károsodásával magyarázza.⁷⁷ A *Hercules vere cognitus* második része az epilepszia terápiájával foglalkozik. A betegségre adott gyógyszereket a hagyományos felosztással élve *curatoria*, *praeservatoria*, *vitalis* (gyógyító, megelőző és az életerő fenntartására

73 Az agyhártya (*meninx*) rángatózásából kiinduló epilepsziás roham Thomas Willis 1667 előtti elméletére emlékeztet – nála az agyhártyák összehúzódásai a *spiritus animale*s az agyból és a perifériás idegrendszerbe préselik, amely izomösszehúzódásokat okoz. 1667-től, miután belátta, hogy ez a magyarázat anatómiailag nem állja meg a helyét, Willis a kémiai úton, a robbanékony részecskékkel indokolta az izomrángásokat. Jerome ENGEL, ed., *Epilepsy: a Comprehensive Textbook*, ebook (Philadelphia: Wolters Kluwer, 2015), 18.

74 *Pax corporis: az-az: az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s' azoknak orvoslásának módgyáról való tracta* (Kolozsvár: M. Tótfalusi Kis Miklós, 1695), 16–17.

75 Uo., 17.

76 Uo.

77 „Huc accidit, quod Excellentissimus et supra laudem nostram positus D. Hendricus Regius, Praeceptor meus submisso animi cultu aetatem devenerandus lib. Suo Pract. Med. docet: [...]” TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 8, 31–32. Henricus Regius egyik másik művét, az 1646-os *Fundamenta Physices*-t használta Apáczai Csere János a *Magyar Encyclopaedia* anatómiai és élettani leírásaihoz.

szolgáló) kategóriákba sorolja.⁷⁸ Az orvosságok hatásmechanizmusát a kórélet-tanra alapozva tárgyalja, ennek megfelelően elsősorban a *spiritus animales* felkavarodását és robbanékonyágát kell megakadályozni. A javasolt gyógyszerek között vannak hagyományos növényi drogok, így pl. a ruta, amelyről azt írja Tatai Kovács, hogy már Tertullianus is ajánlotta, és még a „nagy Sennert” (*Magnus Sennertus*) is sikerrel használta.⁷⁹ Szintén az ókortól gyakorta használt készítmény volt a terjék (*theriaca*, *Alexipharmacon*, *Mithridatum*), ezt, valamint a levendulavizet és az aszatgyantát javasolja a szerző.⁸⁰ Az állati eredetű, tehát ugyancsak hagyományos szerek közül Tatai Kovács a hódzsírból (*Castoreum*) készült tinktúrát ajánlja.⁸¹ A szervesetlen vegyületek közül a repülősót (*sal volatilis*, ammónium-karbonát), illetve ammónium-kloridot (*sal Armeniacus*), valamint Martin Ruland alkímiai lexikonjában (*Lexicon alchemiae*, 1612) is szereplő *sulphur vitriolatum*ot (kénsavból kifőzött kén) javasolja.⁸² Thomas Willis vegyi gyógyszerei is feltűnnek, közülük nem egy drasztikus, veszélyes hatású hashajtó, hánytató (antimon, bórsav-vegyületek, kalomel, kénsavas sók stb.).⁸³ Az előszóban felsorolt szakirodalomból ebben a részben kerülnek elő a két gyakorlati medicinában jártas szerző, Bernhard Verzascha (1628–1680) és Lazare Rivière növényi összetevőket tartalmazó receptjei is.

Johann Paternius Hain

Szintén a terápiában alkalmazta az orvosi vegytant a porosz származású, Lőcsén, majd Eperjesen praktizáló városi orvos („poliater”), Hain János, vagyis Jo-

78 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 69. Wéber János hagyományos nedvkórtani alapokon álló, pestissel kapcsolatos orvosi értekezése, az *Amuletum* szintén ezzel a felosztással él: (*remedia*) *praeservativa*, *curativa*, *confortativa*. WÉBER János, *Amuletum*, az az: Rövid és szükséges oktatás a Dög-balálról [...] (Bártfa: Klösz Jakab, 1645) RMNy 2095.

79 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 73. Az ókortól alkalmazott gyógynövény a kerti ruta (*Ruta graveolens*), amely Európában szinte mindenhol megtalálható. Drogja (*Rutae herba*) a virágos, leveles hajtásrészek, amelyet ma is hatóanyaga pl. a Rutascorbin nevű vérzéscsillapítónak. RÁPÓTI Jenő és ROMVÁRY Vilmos, *Gyógyító növények* (Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1983), 249.

80 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 71. A terjékről a legfrissebb tanulmány: Danuta RAJ et al., „The real Theriac – panacea, poisonous drug or quackery?”, *Journal of Ethnopharmacology* 281, 5 December 2021 (2022), <https://doi.org/10.1016/j.jep.2021.114535>. Az aszatgyanta (*Asa foetida*) elsősorban az aszandkórónak gyantás, beszáradt tejnedve, gumigyantája. RÁPÓTI és ROMVÁRY, *Gyógyító növények*, 307.

81 TATAI KOVÁCS, *Hercules vere cognitus...*, 71.

82 Uo., 71, 125

83 BIRTALAN, „Európai orvoslás az újkorban”, 15.

hann Patersonius Hain.⁸⁴ Szathmáry László a magyar jatrokémikusok között említi nevét.⁸⁵ Hain több szervetlen vegyületet is előállított, amelyekről úgy vélte, gyógyhatással rendelkeznek.⁸⁶ A vas-szulfátból készített vas-acetát mellett, az általa univerzális gyógyszernek tekintett koralltinktúrája volt még ilyen.⁸⁷ Ez utóbbi előállításáról egy, a *Miscellanea Curiosa Medico-Physica*-ban megjelent *observatio*-ban számolt be.

A Leopoldina Német Természettudományos Akadémia folyóirata 1670-től jelent meg, benne elsősorban kuriozitások kaptak helyet.⁸⁸ Az „érdekesség” meglehetősen széles spektrumon értelmeződött a periodikában: az *observatio*-k között vannak szokatlan tüneteket vagy ritka betegségeket tárgyaló, olykor horrorisztikus orvosi eseteleírások; valós és fiktív lényekre vonatkozó természettudományos megfigyelések, valamint akkoriban még önmagukban érdekesnek számító mikroszkopikus észleletek. A *Miscellanea curiosa* már az első számában, olyan híres orvosok mellett, mint Thomas Bartholin, vagy Reinier de Graaf, megtaláljuk a magyarországi fizikusdoktorokat is, idősebb Rayger Károly és Spillenberger David személyében. A fentebb említett Johann Hain, négy évvel megelőzve Leeuwenhoecket, a maga által szerkesztett mikroszkóppal végzett megfigyeléseiről is beszámolt a *Miscellanea curiosa* második, 1671-es évfolyamában. A *Experimenta Microscopica* című cikkében leírta, hogy egyebek mellett megvizsgált egy ecetágyat vagy ecetanyát, amelyben angolnászerű férgek fedeztek fel.⁸⁹ Az eperjesi

84 WESZPRÉMI, *Succincta medicorum...*, 1:131–133; TASNÁDI KUBACSKA András, „Johannes Patersonius Hain”, *Orvostörténeti Közlemények* 5 (1957): 78–106.

85 SZATHMÁRY, „A magyar iatrochemikusok”, 297.

86 Hain növényi drogokkal is kísérletezett. Egyszer bojtorjából (Lappa major, Burdock) akart sót csinálni, ehhez elégette a növényt, de az úgy égett, mintha salétrom volna, ahhoz hasonlóan „köpte a tüzet” a benne lévő nitrátsó miatt. Hain a köszvény kezelésére ajánlja. JOHANN PATERSONIUS HAIN, „Observatio 222. De Lappae majoris experimento”, *Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum* 3 (1672): 403. A *De napello* című *observatio*-ban arról számol be, hogy egy lengyel nemes küldött neki egy havasi sisakvirágot (Aconitum napellus), ám a növényt szállító szolga bal keze elkezdett remegni, úgy hogy ellenméregként terjéket kellett beadnia neki. JOHANN PATERSONIUS HAIN, „Observatio 223. De napello”, *Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum* 3 (1672): 404.

87 A vegyület, amelyről Hain azt hitte a korall vörös anyagának kivonata Szathmáry szerint nem lehetett más, mint a vasklorid. SZATHMÁRY, „A magyar iatrochemikusok”, 298.

88 A Kaiserlich Leopoldinisch-Carolinische Deutsche Akademie der Naturforscher a folyóiratot 1670–1681 között *Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum* néven, majd 1682–1715 között *Miscellanea Curiosa, sive Ephemeridum Medico-Physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum* címmel adta ki. Az egyes számokat a következő webhelyen tanulmányoztam: hozzáférés: 2022.06.02., <https://www.biodiversitylibrary.org/>

89 JOHANN PATERSONIUS HAIN, „Observatio 27. Experimenta microscopica”, *Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum* 2 (1671): 53–55.

orvos még nem tudhatta, hogy ezek ecetsavbaktériumok voltak, amelyeknek az ecetképződésben való szerepét két évszázaddal később, 1864-ben Louis Pasteur igazolta.⁹⁰ Hain megdöbrentő (és olykor aligha hihető) orvosi eseteket is közölt a *Miscellaneában*. Az egyik ilyen, hallomásból ismert, állítólag 1669-ben történt esetről számolt be a löcsei kollégájának, Spillenberger Dávidnak (1627–1684) írt és a folyóiratban leközölt levelében. Eszerint egy asszonynál megindult a szülés, a baba feje már teljesen kint volt a méhből, de a magzat, miután kétszer-háromszor felsírt, visszatért az anyaméhbe, ahol még két hétig tartózkodott, majd rendszer úton megszületett.⁹¹ A magzat anyaméhbe való „visszatérésének” problémája nem foglalkoztatta a szerzőt, inkább a *vagitus uterinus*ra, vagyis a méhmagzat sírására fókuszált, és mint írja, erre baljós előjelenként tekintettek a korban.⁹² Szerinte már idősebb Plinius is ír egy ilyen esetről a *Historia naturalis*ban, amely Saguntumban történt, épp abban az évben, amikor Hannibál lerombolta a várost. Egy másik *observatio*jában Hain sárkánycsontokról számolt be, rajzokkal illusztrálva felfedezését.⁹³

Láthatjuk, hogy a 17. századi európai orvosi fakultásokon oktatott jatrokémianak és jatrofizikának, ha nem is nagy számban, de voltak magyarországi követői.⁹⁴ Az élettani modellek recepciója lehetett intellektuális indíttatású (Csanaki Máté), vagy szolgálhatta a pénzkeresést (Bikfai János), és megvalósulhatott tudományos szinten is (Tatai Kovács György). A mindennapos orvosi praxisra viszont bizonyosan kis mértékben voltak hatással ezek a fiziológiai modellek, paradigmák – gyakorló orvosaink továbbra is a nedvkórtani hagyományokra épülő népi gyógyászat orvosságait és eljárásait alkalmazták.

90 SZATHMÁRY, „A magyar iatrochemikusok”, 299.

91 [...] foetus ejulatu bis ter edito iterum in uterum fuit abreptus, [...], Johann PATERSONIUS HAIN, „Observatio 62. Foetus extra uterum pro pendentis ejulatus et redivit in uterum”, *Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum* 1 (1670): 160.

92 A Hain által leírtakban annyi igazság van, hogy a méhen belüli, vagy prenatális sírás tényleg létező, természetesen nem hallható, kizárólag ultrahanggal tapasztalható jelenség. Videó erről: hozzáférés: 2022.06.02., <https://www.youtube.com/watch?v=qi-01eITZaU>.

93 FARKAS Gábor Farkas, „Ransanus és a sárkány: Kulcsár Péter emlékére”, *Erdélyi Múzeum* 75, 4 (2013): 32–37.

94 A magyar jatrokémikusok közül talán még a nedvkórtani orvoslást szellemesen és nagy hévvel támadó Sinapius (Senfft) Mihály Alajos írását lenne érdemes egyszer alaposabban megvizsgálni. Michael Aloysius SINAPIUS, *Absurda Vera Sive Paradoxa medica* [...] (Genf: Cramer und Perachon, 1697).

A Pápai Páriz Ferenc-i „Szent Hagyaték”

Amikor 2017 tavaszán Pápai Páriz Imréről és főként fiáról, Ferencről szóló könyvem¹ a nyomdába került, sejtelmünk sem lehetett arról, hogy milyen, szinte Pápai Páriz Ferenc korabeli élmények – legalábbis lélektani körülmények – közé szorít bennünket egy számtalan alkalommal a pestishez, illetve a spanyolnáthához hasonlított világjárvány. Nem áll szándékomban a Pápai Párizhoz köthető teljes peregrináció- és orvostörténeti leckét felmondani, arra azonban szeretném felhívni a figyelmet, hogy az ő medicina-stúdiumainak leghangsúlyosabb helyszínén, a tisztaságáról és higiéniájáról méltán elhíresült Svájcban is sokszor és sokakat fenyegetett a „fekete halál”-ként emlegetett pandémia. A *Historisches Lexikon der Schweiz*, a HLS nem véletlenül közöl e témáról egy hosszú, időről időre aktualizált szócikket.²

Az első pestishullám a 14. század közepe előtt, délen, a Rhone völgyében és Tessinben érte el az országot, de hamar eljutott a kereskedelmi tranzitközpontnak számító Bázélbe is. 1510, 1541, 1611 és 1630 voltak az országban a leginkább pestis sújtotta évek, de visszatért ez a vész még a 17. század második felében, így az 1673–1675 közötti években is. 1610–1611-ben Felix Platter bázeli városi orvos jelentése szerint az ott élő lakosok 50 százalékban betegedtek meg pestisben, és a fertőzöttek 60 (így az egész népesség 31,4 %-a!) meg is halt. Sokan harcoltak ellene, s éppen egy tragikus pestises haláleset hozta elő igazán a humán tudományokban, latin és magyar versek faragásában is jeleskedő ifjú erdélyi orvosból, Pápai Páriz Ferencből az író. Mielőtt hazaindult volna szülőföldjére, a kiváló-

1 PETRŐCZI Éva, „Hogy Atyád híréből semmit is le ne hagyj”: Pápai Páriz Imre és Pápai Páriz Ferenc (Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület, 2017).

2 Roger SEILER, „Pest”, in *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, hozzáférés: 2021.01.26, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/007980/2010-09-27/>.

an végzett orvostudorra egyszerre keserves és magasztos feladat várt: legszeretettebb bázeli professzora, Johannes Henricus Glaserus (Johann Heinrich Glaser) elparentálása, hivatalos búcsúztatása. Ő egy személyben volt európai hírnévű anatómus, botanikus és filozófus. A hálás és hűséges erdélyi tanítvány szavait idézve, Glaserus professzor

Testalkata olyan volt, amelyet a Nazianzi (Szt. Gergely) magasztal Nagy Vazulban is: sovány, de mozgékony. Ez azonban nem gátolta a lélek derűjét. Sőt, mit mondjak: atléta lélek... s ezzel oly testalkat párosult, mely nem béklyója a léleknek... Quintilianus szerint pedig *minden éhségnél veszedelmesebb az elhízás*, mint a betegségek szülőanyja.³

Ám hiába volt a szíjas, egészséges testalkat, a mértékletesség, és a hitből nyert lelki egyensúly: 1675 márciusában a nem szobatudós, hanem kutatói-oktatói munkája mellett mindenkor rendületlenül gyógyító Glaserus professzorral mégis végzett a pestis. Ez korántsem meglepő, hiszen szó szerint éjt nappallá téve rótt a város utcáit, s botanikusi és orvosi tudását egyesítve igyekezett segíteni mindazokon, akiket a betegség még nem terített le egészen. Alapjában véve egészséges, ám túlterhelt és a végkimerülés jeleit mutató szervezete egy idő után elvesztette immunitását.

A Glaserus professzor fölött elmondott Pápai Páriz-gyászbeszéd egyik mondata nem csupán a meggyászolt bázeli kiválóság méltatása, hanem annál sokkal több. Látszólag csak egy Lucianustól vett idézet, ugyanakkor a gyászbeszéd írójának már formálódni kezdő, 1675-től 1719-ig tartó, mesteréhez méltóan ugyancsak „Szent Hagyatéká”-nak summája. Egy igazi önbeteljesítő jóslat: „A hazai füst hasznosabb, mint a külhoni fény.”⁴

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az erdélyi Dés szülötte a neki jutó „külhoni fény”-t, az elsősorban magától Glaserustól, s a bázeli orvoskar több professzorától, továbbá néhány neves svájci orvostól kapott személyes segítséget nem becsülte volna meg. *Életem folyása – Kincseskamrácska...* című naplójában, amelyet Szenci Molnár egykori feljegyző könyvecskéjének, *Diáriumának* üresen maradt lapjaira rovatott,⁵ ennek számtalan tanújelével találkozhatunk. A bázeli tanulmányok megkezdése érdekében, a korabeli szokásnak megfelelően, aján-

3 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *A Glaserus-i Szent Hagyaték*, kiad. SZIGETHY Gábor, Gondolkodó magyarok (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 31–32.

4 PÁPAI PÁRIZ, *A Glaserus-i...*, 23.

5 Teljes szövege olvasható: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977), 125–176.

lóleveleket is vitt stúdiumai előző helyszínéről, Heidelbergből. 1673. április 25-i naplóbejegyzésében ezt olvashatjuk:

Indultam ki Heidelbergából szekeren ajánlólevelekkel ellátva Johannes Ludovicus Fabricius úrtól, a szent teológia doktorától és professzorától Vetsenius úrhoz. Mich úrtól, a szent teológia doktorától és professzorától Lucas Gernerus úrhoz; Gregorius Francus úrtól, az orvostudomány doktorától és professzorától dr. Johannes Casparus Bauhinus úrhoz, a gyakorlati orvostudomány nyilvános professzorához...⁶

Már az ajánlók kilétéből világosan látható a Pápai Párizra és sok kor-, illetve pályatársára jellemző kettősség: a humán és reáltudományok olyan képzettség- és mentalitásbeli egyensúlya, amelyet a huszonegyedik századi paciensek is örömmel és hálával fogadnának. Vagy, néhány kivételesen szerencsés esetben, fogadnak is.

Ismerkedjünk meg tehát Bauhinus professzorral is, aki 1673. április 29-én, Bázélbe érkezése után nem sokkal a Heidelbergből érkezett magyar orvosnövendék életének egyik meghatározó egyénisége lett. Karin Marti-Weissenbach róla írott lexikon-szócikkéből a lényegyet emeljük ki:

Johannes Caspar Bauhin 1606-ban Bázélben született, református vallású családba, s 1685-ben ugyanitt hunyt el... 1622-ben magiszteri fokozatot szerzett, majd megkezdte [mindössze 16 évesen! P. É.] orvosi tanulmányait. 1624–1627 között Párizsban, Angliában, Hollandiában és Montpellierben tanult. 1628-ban avatták orvossá Bázélben. 1629-ben az anatómia és a botanika professzorának nevezték ki. 1650-től ő vezette be Bázélben az anatómia oktatásában a mikroszkópot. 1660-ban a gyakorlati orvostan professzora lett, öt ízben rektorra választották. 1640-ben a württembergi herceg, 1648-tól a Baden-Durlachban uralkodó örgróf udvari orvosa lett. 1659-ben XIV. Lajos francia király „Medicus ordinarius regis”-nek neveztette ki.⁷

Ezt a rövidített szócikket azért bátorkodtam közreadni, mert jól jellemzi nem csupán Bauhinus, de ugyanakkor Pápai Páriz Ferenc világviszonylatban ugyan szerényebb, változatosságában viszont nagyon hasonló életútját. A hasonlóság fő jellemzői: az elméleti és a gyakorlati orvostan egyenlő hangsúlyú jelenléte egész pályája során, ugyanakkor folyamatos és nagyon tudatos kapcsolattartás Európa királyi és fejedelmi köreivel, így – többek között – Frigyes Vilmos

6 PÁPAI PÁRIZ, *Békességet...*, 153.

7 Karin MARTI-WEISSENBACH, „Bauhin, Johann Caspar”, in *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, hozzáférés: 2021.01.26, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/025840/2002-04-09/>.

brandeburgi választófejedelemmel, akinek segítségével számos enyedi diák frankfurti peregrinációja valósulhatott meg. Nem „gazsulálás” volt ez, sem külföldön, sem Erdély főúri köreiből, akiktől ugyancsak folyamatosan a Nagyenyedi Református Kollégiumnak kért támogatást, hanem az önzetlen tehetségmentés, tehetséggondozás egyik formája.⁸

Pápai Páriz itt, Bauhin(us) professzor számtalan kórtani, gyakran betegség melletti és Glaser(us) bonctani előadásán kezdett komolyan érdeklődni a fertőző és egyéb gyermekbetegségek iránt. Egyik korai bázeli disputációjának címe a *De Symptomatum Embyronum ac recens natorum Infantum Eorumque cura* (*A magzatok és az újszülöttek tünetei és ápolása*) már a csírájában megelőlegezi a *Pax corporis* értékes és megjelenése idején igazi újdonságnak számító gyermekgyógyászati fejezeteit. Így a diphteria, difteritis, diftéria és gutturi dolor néven emlegetett betegség korai leírása is neki köszönhető. Annak ellenére, hogy ez a gyakran halálos kór nem szórványos formájában, hanem tömegesen igazán csak az 1860-as évek elejétől bukkant fel nálunk, először Erdélyben, de hamarosan Pest-Budán is.⁹

„A béke emberének”, ahogyan sokan emlegették Párizt, torokgyík-leírása, ahogyan minden tőle származó kór-jellemzés, nem csupán végtelenül aprólékos, megnyugtatóra törekvő, de ugyanakkor elárulja szerzője nem mindennapi írói kvalitásait is, amelyekkel jóformán pótolni képes a későbbi korok orvosi szakkönyveinek eligazító erejű *színes rajz, illetve fényképmellékleteit*. Nézzük meg Géra Eleonóra csak valamelyest modernizált átírásában a torokgyík leírásának nyitó mondatait:

A mi a Torokgyíkot illeti: az nem egyéb, hanem a torok felső részinek, kiváltképpen pedig a nyeldek körül való apró petytyékek tüzesen való megdagadása, mely miatt az ember többire se lélegzetet nem vehet, se semmit le nem nyelhet. ... E nyavalya rendszerint az ifjabb idejű embereken esik meg, mind a vérnek bőségtől, mind pedig a bilisnek (epének), mely miatt is a vér, mint hordóban a bor, felforr és utat keres, a hol kiüsse magát, mivel tág és puha húsokkal rakva...”¹⁰

8 Lásd minderről: NAGY Géza, „Szép híre-neve mindenkor fenn leszen”, in PÁPAI PÁRIZ, *Békességet...*, 5–133.

9 GÉRA Eleonóra, „A fertőző gyermekbetegségek elleni védekezés kialakulása Magyarországon” in *Történeti Demográfiai Évkönyvek* (Budapest: KSH Népegészségtudományi Kutatóintézet, 2005), 189–220.

10 GÉRA, *A fertőző...*, 196; PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax corporis, Az-az az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről, és azoknak orvoslásának módjáról való TRACTA* [...] (Kolozsvár: Tótfalusi Kis Miklós, 1695), 82.

Visszatérve még egy pillanatra a pestisnek áldozatul esett Glaserus professzor esetére: az ő rendíthetetlen helytállása nem csupán a komolyan vett hippokratészi eskü eredménye volt, hanem számára sok erőt adó református hitéé. A jeles svájci professzor református mivoltát egy rendkívül érdekes publikáció juttatta az eszembe, a *Plagues and Protestants (Pestiszek és protestánsok)*, amelyet Mark Earngey eredetileg a Church Society nevű egyházi blog 2020 szeptember 14-i számában publikált, de a nagy érdeklődésre és aktualitásra való tekintettel online mindmáig elérhető.¹¹

A cikk többek között azt hangsúlyozza, hogy a Covid19 katasztrófája hozzásegít bennünket az egykori pestisjárványok teljesebb megértéséhez, a „fekete halál”-ra adott keresztyén válaszok pedig gyakran hasonlítanak a mai hívő orvosok, ápolók, betegek reagálásaira. Amikor Svájc „pestistörténetét” vizsgálják a mai kutatók és cikkírók, mindig említésre kerül a Bázélhez közeli Zürich reformátorának, Ulrich Zwinglinek a neve, akit 1519-ben, harmincöt éves korában neveztek ki az ottani Grossmünster vezető lelkészévé. Beiktatása után nem sokkal a Rajnán keresztül, először Bázelt és Schaffhausent érintve, Zürichet is elérte a gyilkos ragály. Betörése napjaiban Zwingli éppen egy gyógyforrásnál igyekezett kipihenni zürichi szolgálata első nyolc, nagyon kimerítő hónapját, de a pestis hírére azonnal visszatért Zürichbe, s – csak, mint néhány generációval később Glaserus professzor – ő is háztól házig, betegtől betegig látogatott, hogy gyülekezete tagjainak legalább lelki megnyugvással, s útravalóul az evangélium vigaszával szolgálhasson. Barátai e szavakkal intették őt: „Teljesítsd, ami a kötelességed, de ugyanakkor légy óvatos, s ügyelj a saját életedre is.”

Zwingliért nagyon sokan aggódtak, Toggenburgban élő rokonsága épp úgy, mint a közeli Bázélben élő barátja, Caspar Hedio, akit nagyon elsújtottak a Zürichből érkező hírek. Zwingli a betegágyban komponálta híres *Pestlied*-jét, amely napjaink nagy járványához, illetve Pápai Páriz hívő orvoshoz illő gyógyítói és írói hivatásához egyaránt méltó „modell”, s ugyanakkor Glaserus professzor későbbi helytállásának méltó előképe is. A Svájcban szerkesztett online *Theologische Denkwort* gazdája, Peter Spörri Richtersvillben szolgáló lelkész 2021. elején Zwingli-korabeli német helyesírással és szóhasználattal, továbbá mai német nyelven is közreadta ezt a vállaltan alkalmi verset. A hármas tagolású könyörgés első egysége a betegség kezdetét, a második a gyötrelmes tetőzést, a harmadik pedig a gyógyulást hozza elénk.¹² Számos forrásból, biográfiai műből tudjuk, hogy

11 Mark EARNGEY, *Plagues and Protestants* (14 Sept. 2020), hozzáférés: 2021.01.26, https://churchsociety.org/blog/entry/plagues_and_protestants.

12 Hozzáférés: 2021.01.26, <https://peterspoerri.ch/pestlied-huldrych-zwingli>.

Zwingli életének, tizenhét évvel a pestis túlélése után, a kappeli csata vetett véget, amelyben a reformációt támogató és ellenző kantonok csaptak össze.¹³

Pápai Páriz Ferenc világszerte elismert – sok, különböző idegen nyelven megjelent orvostörténeti cikkben bemutatott – nagy műve, a *Pax corporis*, egyrészt „tracta”, értekezés a különböző betegségekről, méghozzá vallásos elmélkedésekkel átszőve, ugyanakkor a gyakorlati gyógyászat kézikönyve, az éppen csak írni-olvasni tudók számára, az orvosokban meglehetősen szegény Magyarország és Erdély számára. A korabeli „szeszélyes” tipográfia sajátossága, hogy a hosszadalmas címeknek jobbára csak az első részét nyomtatták nagyobb betűkkel és – nyomdai nyelven szólva – igen gyakran „fett”-tel, másrészt azonban valamelyes tudatosságot is feltételezhetünk abban, hogy az „Orvoslás módgyá”-t már sokkal apróbb betűkkel szedték. Ha valaki, akkor az alapos és aprólékos bázeli iskolázottságú orvos, Pápai Páriz Ferenc tudván tudta: a tizenhetedik század végén, de még a tizennyolcadik században is legfeljebb a szimptómák enyhítésére, ápolási és diétetikai, továbbá lázcsillapító, kelevény-lágyító módszerekre volt képes az akkori medicina. Mivel nem orvos- és gyógyszerészettörténeti szempontú vizsgálódásra vállalkoztam, a hosszú, huszonnégy oldalas, *A' Pestisről* szóló fejezetből azokat a momentumokat idézem,¹⁴ amelyek Zwingli *Könyörgés pestis idején* című művének számos részletére valósággal „ráfelelnek”. A *Könyörgést* – melyet a közelmúltban lefordítottam – az erdélyi medikus bizonyosan megismert a Svájcban töltött, gyakran pestis-közeli tanulóiévei során.

A *Pax corporis* pestis-fejezetének kezdetén a következőket olvashatjuk:

E' nyavalyának oka, úgy vagyon, hogy Istennek a' bünért való rettenetes ítéleti, mint Dávid idejében-is; mind azért, hogy az elsokasodott és felfuvalkodó Nemzetet megalázza ő Felsege; mind pedig kiváltképpen, hogy e' föld felett (melly egészen az Uré) nevedő, vér-ontást a felett igyekező, megsokasodott atyafiak között meg ossza a' földet és kiadja kinek-kinek ő részét. ...A' mi e' dögnek orvoslását illeti: bizony dolog, hogy a' mennyiben Istennek ítéleti, egyedül böjtöléssel és könyörgéssel üzetik ki, és mind bűnnek büntetése, igazi poenitentia-tartást kíván. Jerem. 3. A' mennyiben pedig Isten eszközökkel él, és a' jelenvaló veszedelmet kerülni, nem tsak nem tilalmas, hanem annyira szabados, sőt törvényes dolog, hogy ha valaki azt vakmerőképen (a' mennyiben töle lehetne) elmulattya; Istent késértő, vakmerő, kevés bűnösnek méltán íteltetik.¹⁵

13 Néhány Zwingli-életrajz: BENKE István, *Zwingli Ulrik élete és a helvét reformáció megalapítása* (Sepsiszentgyörgy: 1884); George R. POTTER, *Zwingli* (Cambridge: CUP, 1976); Ulrich GÄBLER, *Huldreich Zwingli: his Life and Work* (Minneapolis: Fortress Press, 1986).

14 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis*..., 274–295.

15 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis*..., 278–279.

Pápai Páriz a puritán szerzőkhöz, például Selyei Balogh Istvánhoz hasonlóan, aki egy 1655-ös nagyváradai pestisjárvány idején dörgedelmes, bár itt-ott vigaszt is kínáló prédikációgyűjteményt publikált,¹⁶ a pestis megjelenését egyértelműen az emberiség vétkeinek büntetéseként értelmezi. Pápai Páriz pedig a gyógyítást ugyan elsősorban Isten kezébe helyezi, ahogyan a mi 21. századunk hívő orvosai is, bár a kora újkorihoz viszonyítva mérhetetlenül fejlettebb medicina fegyvertékében. Ugyanakkor, komoly hangsúlyt helyez a megelőzésre, a betegség lehetséges elkerülésére, az egyéni felelősségre, a távolságtartásra, bár a „karantén” szót nem írja le. Nem mondja ki azt sem *expressis verbis*, hogy a papok és az orvosok hivatása nem teszi lehetővé ezt az önvédelmi elzárkózást, de egy félmondatban – „a’ mennyiben töle lehetne” – azért céloz rá. Mai nyelvhasználatunkban ezt így fejeznénk ki: „Amennyiben körülményei ezt lehetővé teszik.”

Nos, sem Ulrich Zwingli, sem Glaserus professzor nem engedte meg magának a háza, otthona viszonylagos „védőburkába” szorulást, ahogyan maga Pápai Páriz Ferenc sem. De nézzük meg ezek után közelebbről a mélységes rokonságot a Zwingli *Pestlied*-jében olvasható gondolatokkal. Úgy vélem, a rettegett kór első szakaszát megörökítő öt versszak teljes összhangban áll Bázeli magyar neveltjének a korábbiakban idézett szavaival:

Ulrich Zwingli (1484–1531), *Könyörgés, pestis idején*
– részlet –

(A betegség kezdetén)

E nagy bajban
segíts, Uram!
Itt a halál
a kapuban.

Krisztus, maradj velem,
hatalmad ezt legyőzheti,
Érted kiáltok én,
hogy vigyázzon ránk Valaki.

16 SELYEI BALOGH István, *Temető kert, melyben egynéhány halotti alkalmatossággal való prédikációk vannak* [...] (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1655), RMNy 2622.

Húzd ki sebemből
a kínzó nyilat,
amely nyugodni
egy percre se hagy.

Te dönts el,
sorsom halál,
vagy élet legyen,
mindkettő isteni kegyelem.

Bármiként tégy,
én elviselem,
eszközöd maradok,
épen, s törékenyen.

(Petrőczy Éva fordítása)

Azonban, hogy Pápai Páriz doktor úr pestisszemléletét bemutatva hazai előfutárai iránt se legyünk hálátlanok és figyelmetlenek, semmiképpen nem maradhat említés nélkül egy abszolút az ő *Pax corporis*-a egyik előképének tekinthető, szerényebb munkácska, Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyv* (Monyorókerék: Manlius János ny., 1588) című műve, amely két kiadást ért meg. Frankovithot Szlatky Mária viszonylag részletesen mutatja be a *Minden doktorságot csak ebből kérészek* szövegválogatás utószavában. Ebből az írásból csak a lényegét emeljük ki: Frankovith György (cca. 1557 – cca. 1600) életrajzát csak töredékesen ismerjük. Sopron városának orvosa volt hosszabb ideig. Az orvosi mesterség alapelemeit egy borbély-sebésztől sajátította el. Feltehetően ez az őt ért támadások alapja is – a csekély iskolázottság. Ezekkel szemben így védekezik: „Frankovith Gergely, noha nem deák, de azért igen Szent írást értő doctor Isten által és temészettudó orvos.” Könyve vallásos elmélkedések, orvostársaival folytatott viták, imádságok, egyházi énekek, valamint különböző gyógyszerek és gyógy módok leírásának együttese. Műfajilag a legközelebb Pécsi Lukács *Koszorújához* áll. Mindkét mű a vallás erkölcsi és a természettudományos ismeretközlés keveréke, de míg Pécsinél a vallásos tartalom dominál, addig Frankovith könyvének jelentős részét az orvosi ismeretek teszik ki.¹⁷

17 *Minden doktorságot csak ebből kérészek*: Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből, kiad. SZLATKY Mária, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), 397.

A valláserkölcsei tanítások és természettudományos ismeretek szimbiózisa Pápai Páriz Ferencnél is megtapasztható, ám az egyensúly nála az utóbbi felé billen, hála bázeli professzorainak, és az ottani orvoscépzés a kora újkorban az átlagosnál magasabb színvonalának. Ami az általa kínált kezelési, s ezúttal kiemelten pestis-kezelési módokat illeti, azok közül legfeljebb a gyógynövény alapúak segíthettek valamiképp, ugyancsak a bázeli „herbalista” szemléletnek köszönhetően. Számtalan Pápai Páriz receptúrából visszaköszönnek az elődök, így a Radvánszky Béla gyűjtéséből ismert *Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek* anyaga is. Ennek a nevezetes *Adattár* kötetnek az utószavában a szerkesztő, Hoffmann Gizella ezt írja:

E receptek kipróbálását magától értetődően nem javasoljuk, annak ellenére, hogy egyesek ma is élnek a népi gyógyászatban), olvasatukkor gyakran beleborzongunk, hogy a gyógyítás címszava alatt az akkori emberek milyen „pirulákat” nyeltek le, milyen kínokat állhattak ki e különféle, kenetként, írként, flastromként használt gyógyszerektől... Bár lehetséges, hogy a beteg mindennek ellenére meggyógyult, vagy, akárcsak ma, a gyógyszerbevétel tudata is segítőleg hatott.¹⁸

Nem sokkal kíméletesebbek azok a „recipék” sem, amelyek az erdélyi fejedelmi udvarok gyógyítóit mutatják be, a patikáriusi listákkal együtt, ezekben azonban több a nemes és drága növény- és fűszerszám és vegyszer, mint a közrendű gyógyítók szerepei között. Egy kolozsvári borbély készletében pedig, a nárdusolaj és a kámfor között ez olvasható: Mumia.¹⁹

A *Pax corporis* talán legszörnyűbb gyógyászati javaslata, amikor az öreg szarvas szemében összegyűlt csipát méltatja és ajánlja pestis esetén, egy Theomnestus nevű orvos nyomán. Amiért idézésre érdemes, az nem csupán a leírás és a módszer teljes képtelensége, hanem a szépirodalmi értékű, Pápai Páriz tollforgatói erejét beszédesen érzékeltető stílus:

A' vén Szarvasnak a' szeme szegletin öszve-aszott nedvességnél vagy könnynél, nintsen semmi hathatós b'izzasztó állat; annyira, hogy ugyan patak módgyára foly emberről a' veríték, ha *Pápa-fü vizben* 3 vagy 4 árpa-szem nyomót megiszik benne.”²⁰

18 *Medicusi és borbélyi mesterség: Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek* Radvánszky Béla gyűjtéséből, szerk. HOFFMANN Gizella, *Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez* 9 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1989), 506.

19 KOVÁCS András, *Fejedelmek gyógyítói: Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében* (Budapest: L'Harmattan, 2018), 110.

20 PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis...*, 290–291.

A továbbiakban még egy, semmiképpen nem mellőzhető témával vagyok adós: a „pestis” szónak, s az ezt tartalmazó nyelvi bokroknak, kifejezéseknek a bemutatásával, Pápai Páriz Ferenc nevezetes, Szenci Molnárét továbbépítő, és majdan Bod Péter által továbbfejlesztett latin–magyar, magyar–latin *Szótára* alapján. Ez az alábbiakban bemutatásra kerülő kis példatárának bizonyítéka, amit az Úr 2020–2021-es esztendeiben is lépten-nyomon tapasztalhattunk: hogy egy-egy pusztító kórság képes életünk minden területére, így a szókészletünkbe, szóhasználatunkba is betörni. Lássuk tehát a Pápai Páriz-féle *Dictionarium latino-hungaricum* pestisre utaló, a fogalmat gyakran kiterjesztő, parafrazeáló címszavait.

Ezek bizony kivétel nélkül fenyegető, baljós tartalmú szavak és kifejezések, hol orvosi, hol azon túllépő, erősen metaforikus tartalommal:

Pestifer, -ra, -rum: *Dög-halálozó*, Pestiferum bellum: *Veszedelmes* [dögletes P. É.] *hada-kozás*, Pestiferus, -a, -um: *Halálos*, Sudor pestiferus: *Halálos izzadás*, Pestilens, -ntis: o. 3. *Dögletes*, *Veszedelmes*, Pestilentia, -ae: f. 1. *Dög-halál*, *Veszedelem*... Pestis: *Vesztő*, *Kár-tévő*: Pestis, ac pernicios civitatis: *A' városnak veszedelmére, és kárára termett*. Imperii pestis: *Az Ország vesztői*.²¹

Ezek a Bod Péter szólásgyűjtéseivel kiegészített, nyelvünk erejéről is tanúskodó címszavak rendkívül változatosak: a pestist nem csupán fizikai betegségként látatják, de társadalmi, vagy éppen kormányzásban elkövetett károk kifejezésére is alkalmasak. Nézzünk meg ezek után néhány, ugyancsak nagyon kifejező szócikket a *Dictionarium* magyar-latin-német anyagú második kötetéből:

Dög: *Cadaver*, *Lues*, *Pestis*, *die Leuche*; Döghalál: *Pestis*, *Pestilentia*, *die Pestilenz*; Dögletes: *Pestilitas*, *Das Sterben an der Pest*; Dögletes: *Pestiferus*, -a, -um., *pestilensisch*; Dögletesség: *Pestilitas*, *Die Pest-Leuche*.²²

Ezekhez a rettentő példákhoz képest jóformán megnyugtató szavakkal, kifejezésekkel találkozunk mai „járvány” szavunk helyén, amely nyilvánvalóan nyelvújítás kori, és nem túl szerencsés hangzású: „Járovány: *Ambulatorius*, *Umhergebend*; Járovány betegség: *Morbus periodicus*. *Eine zu gewissen Zeiten eintretende Krankheit*.”²³

21 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium latino-hungaricum*, 2 köt. (Posony–Szeben: Johann Michael Landerer–Martin Hochmeister, 1801), 1:467.

22 PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium*..., 2:45.

23 I PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium*..., 1:151.

Az elmúlt hosszú időszakra, s az eljövendőkre nézve is érdemes erőt merítenünk e kis szótári tallózás utolsó, fraktúrával szedett német mondatából, amely magyarul így hangzik: „Bizonyos időszakokban fellépő betegség.” Nagyszerű volna, ha író-olvasó közönség olykor belenézne egy-egy régi szótárba, régi szövegbe, hogy erőt merítsen Pápai Páriz Ferenc és társai hitéből és bölcsességéből. Az ő minden, testet-lelket gyógyítani akaró szándéka mögött ott érezhetjük Pápai Páriz Imrének – Ferenc apjának – *Halotti ének* című ambroziánus versét,²⁴ melynek most – emlékeztetőül és a szomorú aktualitások jegyében csak egy versszakát idézem:

Életnek halálnak Ura,
Legy erős bátorságom,
Halállal bajt vívásomra
Erkezett lelki harcom,
Lelkem el válásán vagyon,
Légy jelen oh én meg váltom.²⁵

Végül emlékezzünk jó szívvel és hálával arra, hogy Pápai Páriz Ferenc is azok közé a régi gyógyítóink közé tartozott, akik a rábízottakat, a benne bízókat betegeknek nevezték, annak ellenére, hogy latin és német tudása kiváló volt. Tehát, anyanyelvünkön, nem a *Patiens*, illetve a *Pazient* (azaz tűrő, szenvedő) szavakkal. Fontos adalék ez a „*Patientengeshichte*” (most mégis a német szakszót érdemes használnunk), azaz a betegek társadalomtörténete szempontjából.²⁶

Lezárásul itt jegyzem meg, hogy a nemzetközi orvostörténetbe Pápai Páriz Ferenc ez idáig nem úgy lépett, mint a pestis, s általában a járványok elleni harc egyik hőse, hanem úgy, mint a később Parkinson-kórnak elnevezett tünetcsoport első hiteles leírója, felismerője.²⁷

24 Erről lásd: PETRŐCZI Éva, „Pápai Páriz Imre, a magyar puritánok »Szent Ambrusa«”, in PETRŐCZI, *Hogy Atyád bírédül...*, 35–49.

25 *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, kiad. VARGA Imre, Régi magyar költők tára, XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 257–259, 649–650.

26 Pápai Páriz nem véletlenül szerepel kiemelten Simon Katalin egyik dolgozatában, a *Pax corporis* előszavát idézve. SIMON Katalin: „Orvos–beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt (16–19. század)”, *Replika* 105, 5. sz. (2017): 13–29; PÁPAI PÁRIZ, *Pax corporis...*, 15.

27 BERECHKI Dániel, BALLA Árpád, PELOK Benedek és SZATMÁRI Szabolcs, „Pápai Páriz Ferenc nemzetközi elismertsége a Parkinson-kór alaptüneteinek egyik első leírójaként”, *Orvostudományi Értesítő* 91, 1. sz. (2018): 60, 66.

„Gyógyító penitencia”

A testedzés a korai brit felvilágosodás orvosi irodalmában

Bevezetés

A testedzés hasznosíthatósága antik kezdeteiktől foglalkoztatja mind a nyugati medicinát, mind nagytestvérét, a filozófiát: a hat *res non naturales* egyikeként preventív és kuratív haszna miatt kap helyet az orvosi irodalomban és praxisban, míg az „éntechnológiaként” felfogott filozófiai gyakorlat részeként mint a lélek nevelésének egyik eszköze kerül előtérbe.¹ Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a korai brit felvilágosodás orvosi irodalma milyen módon viszonyul ehhez az antik örökséghez, azaz hogyan ítéli meg a testedzés szerepét az egészség megőrzésében és helyreállításában, illetve önmagunk meg- vagy átformálásában, mely orvosi és etikai oldalak szétszálazhatatlanul összefonódnak abban, amit Foucault az „önmagunkkal való törődés” vagy „önkultúra” hagyományának nevez.² Noha jelen tanulmány nem vállalkozhat orvoslás és önművelés kora modern kapcsolatának beható vizsgálatára, indokoltnak tartom ebbe a kontextusba állítani a kérdést, lévén a kora újkori testkultúra és orvoslás kapcsán – nem függetlenül persze éppen

* A tanulmány az NKFIH/OTKA 134719 számú, Esztétikai kommunikáció Európában (1700–1900) című pályázat keretében készült.

1 Az éntechnológia fogalmához lásd Michel FOUCAULT, „Technologies of the Self”, in *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, ed. MARTIN, GUTMAN and HUTTON, 16–49 (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1988). Az „életrend” (*diatète*) orvosi és etikai koncepciójához lásd még: Michel FOUCAULT, *A szexualitás története*, ford. ALBERT Sándor, SZÁNTÓ István és SOMLYÓ Bálint, 3 köt. (Budapest: Atlantisz, 2001), 2:103–114.

2 „Az önnevelés és az önápolás egymással szorosan összefüggő tevékenységek.” Michel FOUCAULT, *A szexualitás története*. 3 köt., 3: *Törődés önmagunkkal*, ford. SUJTÓ László (Budapest: Atlantisz, 2001), 3:62. Az önkultúra fogalmához és gyakorlataihoz lásd még uo., 3:15, 48 skk., 56–58.

Foucault korábbi munkáitól³ – leggyakrabban a mechanizált-anatomizált testek fegyelmezése kerül előtérbe, láthatatlanná téve az önkultúra legalább annyira etikai, mint orvosi tradícióját, amely noha megváltozva, de eleven része volt a kora újkor hétköznapi orvoslásának. Mintha azon jellegzetes historiográfiai tekintet csalna lépre minket itt is, amely a „felvilágosodást” a modernitás nyitányaként láttatja, és mely tekintet hajlamos elsiklani a korszakot a megelőző korokhoz fűző kapcsolódások fölött, legyenek azok mégoly szembeötlőek is.⁴

Néhány rövid előzetes megjegyzés után először bemutatom a kor iatromechanikus medicinája által a testedzésnek tulajdonított üdvös fiziológiai és pszichológiai mechanizmusokat, röviden reflektálva a mögöttük megbúvó mediko-fiziológiai modellekre is, ezt követően pedig kísérletet teszek a vizsgált szövegekben kirajzolódó egészség-fogalom megragadására. Az egészség ugyanis éppúgy szociális konstrukció, mint a betegség, az egészséges és beteg test képére elkerülhetetlenül rátelepednek egy kor morális, politikai és esztétikai értékei, azaz a jó életről alkotott vélekedései és előítéletei. A vizsgált szövegekben implicit, az „érzékenység” és „társiasság” esztétikai és morális fogalmaira építő teleologikus antropológia felszínre hozása nélkül – azaz a szövegek „morális biológiájának”⁵ feltárása nélkül – aligha érthetjük a felvilágosodás orvosi irodalmát, sem annak jelentőségét a korszak komplex tudásáramlásában.

A tanulmány ekként sokkal inkább kultúrtörténeti, semmint tudománytörténeti fókusszal bír, és ez az oka, hogy a vizsgálódásba bevont, egymástól igen eltérő szövegek kiválasztásánál elsődleges szempont volt, hogy mennyiben váltak részévé a kor intellektuális vérkeringésének, formálva a testhez és a testedzéshez való viszonyulást. A középpontban Francis Fuller (1670–1706) úttörő munkája áll, az először 1704-ben kiadott *Medicina Gymnastica*, a brit felvilágosodás első teljes egészében a testedzés orvosi felhasználásának szentelt szövege, amely igazodási pontként szolgál a testedzés 18. századi orvosi diskurzusa számára. A tanulmány másik fő hivatkozási pontja a korszak bathi sztárorvosának, Pope és Richardson jóbarátjának, George Cheyne-nek (1671–1743) *An Essay on Health*

3 Egy ezirányú, jellegzetesen egyoldalú értelmezéshez lásd pl. Bryan S. TURNER, "Az étrendről folyó diskurzus", ford. ERDEI Pálma, in Mike FEATHERSTONE, Mike HEPWORTH, Bryan S. TURNER, *A test: Társadalmi fejlődés, kulturális teória*, 52–69 (Budapest: József Műhely Kiadó, 1997).

4 Foucault is utal az „önformálási technikák” elevenségére a kora újkorban – Greenblatt reneszánsz-könyvét említi –, és hogy noha az önformálási technikák autonómiája és jelentősége megsínylette, hogy a vallás, majd a nevelés, a pszichológia és az orvoslás átvették felettük a felügyeletet, „utóéletük, történetük, fejlődésük nem állt meg a reneszánsznál.” FOUCAULT, *A szexualitás története*, 2:15.

5 Kevin SIENA, „Pliable Bodies: The Moral Biology of Health and Disease”, in *A Cultural History of the Human Body. Vol. 4: In the Age of Enlightenment*, ed. Carole REEVES, 33–52 (London: Bloomsbury Academic, 2014), 34.

and Long Life című 1724-ben megjelent szövege, amely – egyfajta önségítő könyvként – „a betegek és az idősök, a tanulmányaikba mélyedők és az ülő életmódúak, a gyenge idegekkel rendelkezők és a tudós hivatás úriemberei számára íródott”, hogy hosszú időn át megőrizhessék egészségüket.⁶ Az egészség-esszé népszerű műfajánál maradva sokszor idézek majd olyan szerzőket is, akik maguk nem voltak orvosok, ám annál fontosabb szerepet töltöttek be az új „csiszolt” kultúra és ízlés megteremtésében: így kap helyet, egyebek mellett, Sir William Temple először 1701-ben megjelent *Of Health and Long Life* című esszéje, és természetesen a Fullert követő Joseph Addison vonatkozó *Spectator*-esszéi is.

A korai brit felvilágosodás orvosi irodalmáról

De kezdjük néhány előzetes megjegyzéssel e szövegek kontextusáról. A felvilágosodáskori tudásáramlás sokszor hangsúlyozott jellegzetessége az orvosi tudás abban betöltött kimagasló szerepe. Az orvoslás egyszerre volt az új filozófia példaértékű modellje, kísérleti terepe és hatékonyságának bizonyítéka;⁷ és állt az átalakuló nyilvánosság érdeklődésének középpontjában.⁸ Az előző évszázadok munkájának, Vesaliusnak, Harveynek, Descartes-nak vagy Willisnek köszönhetően romba dőlt a tradicionális humorálpatólógia alapjaként szolgáló galénoszi fiziológia, és úgy tűnhetett, hogy minden eddigénél több tudás áll rendelkezésre az emberi testről. Azonban mégis, vagy talán éppen ezért és az egyre nyíló technológiai lehetőségek miatt a test és egészsége minden eddigénél sérülékenyebbnek tetszett: a felvilágosodáskori testek – feltételezett porózusságuknak köszönhetően⁹ – kitétté váltak mindennapi környezetük, tereik, levegőik, étele-

6 George CHEYNE, *An Essay of Health and Long Life* (London: 1724), xiv. Figyelemreméltó és Cheyne esszéjének sikerét jelzi, hogy Chambers *Cyclopaediájának* ‘exercise’ szócikkében a szó első, orvosi jelentésének magyarázata teljes egészében Cheyne vonatkozó gondolatainak summázatából áll. Vö. Ephraim CHAMBERS, *Cyclopaedia: or, an Universal Dictionary of Arts and Sciences* (London: 1728).

7 Peter GAY, *The Enlightenment. An Interpretation*. 2 vols. (New York: W. W. Norton, 1977), 2:13, 17.

8 A korabeli orvosi tudás disszemináltságához lásd N. D. JEWSON, „Medical knowledge and the patronage system in 18th-century England”, *Sociology* 3 (1974): 369–385; Roy PORTER, „Laymen, doctors and medical knowledge in the eighteenth century: The evidence of the *Gentleman’s Magazine*”, in *Patients and Practitioners: Lay Perceptions of Medicine in Pre-industrial Society*, ed. Roy PORTER, 283–314 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

9 Séverine PILLOUD and Micheline LOUIS-COURVOISER, „The Intimate Experience of the Body in the Eighteenth Century: Between Interiority and Exteriority”, *Medical History* 4 (2003): 451–472.

ik és tevékenységeik hatásainak: világuk *medikalizálódott*.¹⁰ Az egészség miatti aggodalom egyre nőtt, ami persze aligha függetleníthető attól, hogy a 17. század nagy felfedezései nem fordítottak le az orvosi praxis szintjére, ahol még mindig az életmód szabályozása, a hat *res non naturales* voltak a mérvadók – persze immáron a mechanikus természetfilozófia keretében.¹¹ Amint Temple fogalmaz: „Dr. Harvey volt az első, aki bizonyosságot adta, sőt talán el is terjesztette, a vérkeringés gondolatát, amelytől az orvoslás gyakorlatának jelentős és átfogó megújodását remélték. Efféle hatást azonban nem fejtett ki.”¹²

A hippokratészi-galénoszi életrend egyik irányadó elve, a mértékletesség azonban mind távolabb és távolabb került a felemelkedő középosztály nemritkán fényűző életmódjától. Korának embere, írja Cheyne esszéje elején, egyszerre hajítja el egészségét és lelkének örök üdvét mértéktelensége, oktalansága és bűnös szenvedélyei következtében,¹³ mely fényűzés- és civilizáció-kritikában – amint már magában a mértékletesség fogalmában is – persze remekül megnyilvánul „orvoslás és erkölcs cinkossága”, ahogy Foucault fogalmaz egy helyen. Cheyne szemében egyszerre emberi természetünk és Isten iránti kötelességünk elárulása ez, hiszen az egészségre gondot nem fordító ember nem csupán boldogtalan, de embertársai számára is haszontalan alakká válik, aki mindezek felett még az isteni gondviselés ajándékait sem lesz képes élvezni. Mi több, tette volna hozzá Robert Burton majd’ egy évszázaddal korábbi melankólia-könyvében, a tétlen és rest élet „a gonoszság dajkája”.¹⁴ Az önnön oktalansága, restsége és mértéktelensége miatt egészségét elvesztő ember, vonja le a következtetést Cheyne, végső soron az öngyilkoshoz hasonlatos, aki hálátlan módon nem él a gondviselés adta lehetőségekkel, hogy boldog legyen.¹⁵ A korabeli helyzet ilyenén értékelésében Cheyne nincs egyedül. „Látván, hogy a tétlen és fényűző életvitel elerőtlenítette a testet

10 Vladimir JANKOVIC, *Confronting the Climate: British Airs and the Making of Environmental Medicine* (London: Palgrave Macmillan, 2010), 2. skk.

11 Lásd például Jeremiah WAINWRIGHT, *A Mechanical Account of the Non-Naturals: Being a Brief Explication of the Changes made in Humane Bodies by Air, Diet, etc.* (London: 1708). A kora újkori orvosi praxisról általában lásd Roy PORTER, *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity* (New York: W.W. Norton, 1999), 232–235, 255–258. E praxis sporthoz és testedzéshez való korabeli viszonyulásához lásd Allen hiánypótló munkáját: Julia ALLEN, *Swimming with Dr. Johnson and Mrs. Thrale: Sport, Health, and Exercise in Eighteenth-Century England* (Cambridge: The Lutterworth Press, 2012), 33–52.

12 Sir William TEMPLE, „Of Health and Long Life”, in *The Works of Sir William Temple*, 3 vols., 1:272–289 (London: 1720 [1701]), 1:280.

13 CHEYNE, *An Essay of Health...*, 4.

14 Burtont idézi ALLEN, *Swimming...*, 26.

15 CHEYNE, *An Essay of Health...*, 4–5.

– teszi föl a kérdést Fuller doktor – mi lenne ésszerűbb és természetesebb, mint ama következtetés, hogy az aktív és erélyes élet fogja helyreállítani?” A konklúzió kézenfekvő: „az egészségünk helyreállításának képessége saját kezünkben van.”¹⁶ Az egészség megőrzése vagy elvesztése, legalábbis részben tehát morális kérdéssé vált, mely nem kevésbé érintette a személyes felelősségvállalás és erények kérdését, mint a fiziológiát vagy a patológiát.¹⁷

Amint azonban számos korábbi, a mediko-fiziológiát a morálissal ötvöző civilizáció- és fényűzéskritika – gondoljunk talán a legkorábbira Platón *Államában*¹⁸ – a korai felvilágosodás ezirányú passzusai is elutasítják az önnön egészségének őrzésére szűkülő életet, lévén az elvonná az embert társai, hivatása és munkája iránti kötelességeitől – éppúgy, mint a betegség. Utóbbi, a *munka* – kiegészítve a megfelelő diétával – tulajdonképpen meg is oldaná a probléma nagy részét Cheyne szerint. A *Teremtés Könyvének* azon részét idézi, ahol Isten a bűnbeesést követően azzal sújtja az embert, hogy „Arcod veritékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földbe, amiből lettél.” (Ter 3,19) Cheyne értelmezésében e szavak

*gyógyító penitenciára ítélik az embert, amelyet nem csupán büntetésül, hanem gyógyírként is kap mind a test azon rendellenességei ellen, amelyre a Teremtés [bűnbeesést követő] új állapotában fogékonná válik, mind pedig a Tiltott Fa elfogyasztott gyümölcsének mérgező hatásai ellen.*¹⁹

A György-kori jómódú középosztályon – Cheyne páciensein és olvasóin – azonban e „gyógyító penitencia” mit sem segít: az új „csiszolt” és elegáns urbánus réteg ülő foglalatosságai, mozgásszegény életmódja megfosztja tagjait az egészség megőrzésének e fontos elemétől. Ezen a ponton lép be a testedzés, ami nem más – olvassuk Temple és Addison esszéiben egyaránt –, mint „önkéntes munka”: „azok

16 FRANCIS FULLER, *Medicina Gymnastica: or a treatise concerning the power of exercise, with respect to the oeconomy: and the great necessity of it in the cure of several distempers* (London: 1704), 40, 41.

17 SIENA, „Pliable Bodies...”, 40–41.

18 PLATÓN, „Állam”, ford. SZABÓ Miklós, in *Platón Összes Művei*, 3 köt. (Budapest: Európa, 1984), 2:403a–408e, 410b–412b.

19 CHEYNE, *An Essay of Health...*, 90. E korabeli közhely egy másik locus classicusát Addison testedzésnek szentelt esszéjében találjuk: munka nélkül „semmi értékesre nem tehetünk szert, nem is említve a vagyont és megbecsülést, de még az ételt vagy ruházatunkat sem kapjuk meg kezünk munkája és arcunk veritéke nélkül. A Gondviselés ellát minket mind az alapanyagokkal, de elvárja tőlünk, hogy mi magunk dolgozzunk velük”. JOSEPH ADDISON, *The Spectator*, ed. DONALD F. BOND (Oxford: 1987), 1:472, No. 115, 12 July 1711. Fél évszázaddal később William Buchan szintén reflektál a gondolatra *Domestic Medicine*-jében (1769). Vö. ALLEN, *Swimming...*, 10–12.

pedig, akik születésük nyújtotta helyzetüknél fogva nem kényszerülnek munkára, nyomorultabbá válnak mindenki másnál, hacsak nem fogják magukat ama önkéntes munkába, amelyet testedzésnek nevezünk.”²⁰ Ahogy a diéta, a testedzés is egyet jelent azzal, érvel Temple, hogy szabad elhatározásból a jómódú ember ideiglenesen hasonlatossá válik a nélkülözőhöz, hogy szert tegyen utóbbi (feltételezett és irigyelt) egészségére és életerejére, melyek nélkül a gazdag nem tudná élvezni mindazt, amit vagyona nyújt neki.²¹ A testedzés „önkéntes munkaként” értelmezésével – azaz hogy a testedzés melletti orvosi érvek a munka és tevékeny élet melletti orvosi érvek is egyben – természetesen megnyílt a különféle ideológiai olvasatok szelencéje is, amelyek jellemzően az új, felemelkedő középosztály önlegitimációját látták a testedzés orvosi diskurzusában,²² annak ellenére, hogy ez eltorzítja a korabeli társadalmi küzdőteret,²³ és hogy nem számol olyan hagyományokkal – pl. a polgári humanizmussal – amelyek előállították és továbbörökítették az életerős, tevékeny (férfi/as) polgár ideálját.²⁴

Persze az asszociáció az alsóbb, fizikai munkából élő rétegekre el is rettentheti a páciens a testedzéstől, nem beszélve a vele járó kellemetlenségekről: fáradtságos, haszna nagyban múlik rendszerességén, és persze sok esetben fájdalmas is. Mindez a testedzésről való „felületes” vélekedések rögzüléséhez vezetett, panaszol-

20 ADDISON, *The Spectator...*, 1:472, No. 115; lásd továbbá TEMPLE, „Of Health...”, 1:277–278.

21 TEMPLE, „Of Health...”, 1:277–278. Jellemzően társadalmi színezettel bővül a mértékletesség érényének dicsérete, lévén az – a fényűzőskritikák hagyományában megszokott módon – gyakorta ki-egészül a szegénység dicséretével is: „Az egészség és a hosszú élet – írja például Temple – általában a szegények, nem pedig a gazdagok áldomásai, és mértékletesség, nem pedig fényűzés és mértéktelenség gyümölcsei.” Uo., 1:277.

22 Vö. Tom FURNESS, *Edmund Burke's Aesthetic Ideology. Language, Gender and Political Economy in Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 27, 29.

23 Minthogy egészen egyszerűen nem létezett a mai értelemben vett, önállósult és öntudatra ébredt középosztály ekkoriban, amely kihívást jelenthetett volna az arisztokráciának, így aligha képezhető le a kor társadalmi küzdelme az életerős, „maszkulin” polgárság és az ernyed, tétlen, „elnőiesedett” arisztokrácia szembenállásával. John CANNON, *Aristocratic Century: The Peerage in Eighteenth-Century England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 178; J. G. A. POCCOCK, „The Varieties of Whiggism from Exclusion to Reform: A History of Ideology and Discourse”, in *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*, 215–310 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

24 Érdemes megnézni Dr. Johnson jellemzését az önmagára (pontosabban végtagjaira és idegeire) testedzéssel gondot viselő életerős, fáradhatatlan, vállalkozó szellemű férfiről. Samuel JOHNSON, *Rambler* 85, idézi ALLEN, *Swimming...*, 9. Az állításhoz, miszerint a tétlenségnek és fényűzésnek nem feltétlenül puritán, hanem republikánus kritikájával (is) van dolgunk a brit felvilágosodás szerzőinél, Burke kapcsán lásd E. J. CLERY, „The Pleasure of Terror: Paradox in Edmund Burke's Theory of the Sublime”, in *Pleasure in the Eighteenth Century*, eds. Roy PORTER and Marie Mulvey ROBERTS, 164–181 (London: Palgrave, 1996), 172–177.

ja Fuller – hiába, a páciensek jelentős része nem csak beteg, de lusta, kényelmes és türelmetlen is.²⁵ Mindezek után aligha meglepő, hogy a testedzést hiába is keressük a Temple által elősorolt kúrák és csodaszerek sorában, melyek mintegy divatszzerűen, évszakonként követték egymást, kezdve a dohánnyal, meleg sörrel, hideg forrásvíz-ivással, később a kávéval, teával és különféle cseppekkel.²⁶ Fuller teljes egészében a testedzés orvosi hasznosításának szentelt munkája ennyiben kétségkívül úttörő vállalkozás, mely a korban radikálisnak tekinthető terápiákat javasol – noha a 17. század „angol Hippokratésze”, Thomas Sydenham (1624–1689) is nagy barátja volt a testedzésnek. Fuller értekezése persze korántsem az első e téren a kora újkori Európában: a spanyol Cristobal Mendez (1500 k.?-1553) *Libro del Exercicio*ja (1553) vagy a páduai Girolamo Mercuriale (1530–1608) hatkötetes *De Arte Gymnasticája* (1569) megelőzi a sorban.²⁷ Fuller könyve mindazonáltal lelkes olvasókra talált mások mellett Addison és Cheyne személyében, sőt túllépett a szorosan vett orvosi diskurzuson, és olyan híres felvilágosodáskori fiziológiai esztétikák számára lett például meghatározó, mint Edmund Burke fél évszázaddal későbbi *Vizsgálódása*.²⁸

A testedzés mediko-fiziológiája

De térjünk most át a testedzés mediko-fiziológiai leírására. Mit is értett a korai felvilágosodás az 'exercise'-kifejezésen? Az olvasó rendelkezésére bocsátott definíciókból hamar kitetszik, hogy a miénknél tágabb testedzés-fogalommal dolgoztak – semmiképpen sem keverendő ekképpen a sporttal. Fuller definíciójában a testedzés

a test bármiféle mozgása vagy izgatása, legyen az szándékos vagy önkéntelen, illetve bármiféle módszer, amely a belsőleges orvosságok [internals] nélkül képes (vagy amely nélkül a belsőleges orvosságok önmagukban nem képesek) hozzásegíteni a Természetet, hogy kiűzze az őt sanyargató ellenséget.²⁹

25 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, preface, 3–4, 60.

26 TEMPLE, „Of Health...”, 1:283

27 Vö. Roy J. SHEPHARD, *An Illustrated History of Health and Fitness, from Pre-History to our Post-Modern World* (Berlin: Springer, 2015), 408, 410.

28 Aris SARAFIANOS, „Pain, Labour and the Sublime: Medical Gymnastics and Burke's Aesthetics”, *Representations* 1 (2005): 58–83.

29 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 4–5.

A testedzés e tág fogalma olyan módszereknek enged helyet a sétálás, futás, lovaglás, súlyozás, vívás, tánc és más sportok mellett, mint a hideg fürdők, a kocsin való utazás vagy a bőr felszínének különféle kefékkel való dörzsölése. Összhangban a – kora újkor új tudományában és mechanikus fiziológiájában nem melleleg hivatalosan megvetett és üldözött – galénoszi szemlélettel, azaz végső soron az orvoslásban alkalmazott arisztoteliánus természetfilozófiával, a test mindezen mozgásba vagy izgatott állapotba hozása a természetet hivatott „segíteni” a természet sajátos eljárásai során, mellyel az „könnyít magán”, „lerázza terhét” vagy „megtisztítja önmagát” a különféle „ellenséges részecskéktől”. Utóbbi kifejezések mind Fuller munkájából származnak.³⁰ Hiszen – jut szóhoz a teleologikus természetfelfogás ősi közhelye – a természet a legbölcsebb orvos.³¹ Noha a korszakban az olyan természetfilozófusok, mint Robert Boyle a *Free Enquiry*-jében, komoly harcot indítottak „a természet e panegirikus leírása” ellen,³² Fuller és társainak szövegei jól mutatják, milyen magától értetődően csempésztek továbbra is a mechanikus filozófia korszakában célt és szándékot, azaz egyfajta elmét az anyagi világba.

Akárhogy is, Fuller azzal vádolja a korabeli orvoslást, hogy túlságosan a belső orvosságokra alapozzák a gyógyítást, amely betudható mások mellett annak is, hogy a nedvek továbbra is döntő szerepet játszottak akkoriban a testről való hétköznapi gondolkodásban. Fuller és társai ehhez képest hangsúlyozzák a test szilárd részeinek jelentőségét, mindenekelőtt a rostokét, nem melleleg, mert feltételezték, hogy e szilárd részek állapota hatással van a vér, illetve valamennyi egyéb nedv állapotára is. A nedvek mellett a test szilárd struktúráinak előtérbe kerülése jelentős változás, mely a *test mechanikus-hidraulikus modelljének*, a newtoniánus britek számára elsősorban a leideni Boerhaave a testet „nedvekre” (*humours*) és az alapvető strukturális egységekként értett „rostokra” (*fibres*) felosztó mediko-fiziológiai modelljének előtérbe kerülését jelzi, mely iatromechanikus szemlélet egészen a század közepéig, Whytt és Cullen vitalizmus irányába mutató modelljeiig dominál.³³

30 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 5, 6, 12, 18. Mindez persze nem új: *Libro del Exerciciójában* például Mendez a testedzés üdvös élettani hatását annak tudja be, hogy az növeli a testben a hőt, segíti az emésztést, és segít megszabadítani a testet a feleslegtől, azaz „megtisztítani” a testet a káros anyagoktól. Vö. SHEPARD, *An Illustrated History...*, 408.

31 TEMPLE, „Of Health...”, 1:284.

32 Robert BOYLE, *A Free Enquiry into the Vulgarly Received Notion of Nature*, ed. Edward B. DAVIS and Michael HUNTER (Cambridge: Cambridge University Press, 1996 [1686]), 32.

33 A szilárd részek, jelesen a meglehetősen tág jelentésű „rostok” előtérbe kerüléséhez a század első felének iatromechanikus medicinájában lásd Hisao ISHIZUKA, *Fiber, Medicine, and Culture in the British Enlightenment* (London: Palgrave Macmillan, 2016), 29–61. A vitalizmus felé mutató tendenciákhoz

A test mechanikus modellje kapcsán újra és újra visszatér a gondolat, miszerint optimális működése szempontjából elengedhetetlen az emberi masina megfelelő mozgása, amely artefaktumainkkal ellentétben még fejlődik is e használat során. A testedzés jelentette egészségügyi előnyök, a test adaptív képessége valamint a mozgásban lelt gyönyör, írja Fuller, elárulja, hogy a mozgás a test „lényegi természetét” képezi.³⁴ Idézem Addison 115-ös számú, Fullert visszhangzó, a testedzésnek szentelt esszéjét:

Folytonos mozgásnak és izgatásnak kell fennállnia, hogy az elkeverje, feldolgozza és elkülönítse a [testben lévő] nedveket, valamint hogy megtisztítsa és kiürítse a testet alkotó végtelen számú csövet és szűrőt [*Pipes and Strainers*], és hogy a szilárd részeknek erősebb és tartósabb tónust adjon. A munka vagy a testedzés fermentálja a nedveket [*Humours*], megfelelő csatornába tereli őket, megszabadít a fölöslegtől, és segít a természetnek ama titkos disztribúciókban, melyek nélkül a test nem lenne képes életerejének fenntartására, sem pedig a lélek a *derűs* cselekvésre [*to act with Chearfulness*].³⁵

A testedzés hathatós kuratív szerepe – mint a fenti idézetből kitetszik – kiterjedt a korban hipochondriának, spleennek vagy melankóliának nevezett mentális zavarok gyógyítására is. Test és elme közös veszélyeztetettségét emeli ki Lord Shaftesbury 1699-ben kiadott *Értekezésében*, amikor a tétlen életről ír:

cselekvés, mozgás és foglalkoztatás nélkül a *test* elernyed és elsorvad: a táplálék beteggé teszi, a felhasználatlan spiritumok felemésztik a belső részeket, és a természet mintegy zsákmányul ejti önmagát [...] De a lusta életmód nem csak a *testet* teszi tönkre. Az ernyesztő betegség lerombolja az élénk és egészséges érzék minden élvezetét, és a fertőzést átviszi az elmére, ahol még rosszabb ragályt terjeszt.³⁶

Shaftesbury a tétlen, mozgásszegény élet efféle „ragályaiként” említi az életunt-ságot és a szorongást (*anxiety*), a rossz kedélyt (*humour*) és a levertséget (*spleen*).

A testedzés illetően átfogó hatása éppen azzal magyarázható Fuller szerint, hogy a szervezet partikuláris részeit célzó gyógyszerekkel ellentétben a mozgás

lásd Theodore M. BROWN klasszikus tanulmányát: „From Mechanism to Vitalism in Eighteenth-Century English Physiology”, *Journal of the History of Biology* 7 (1974): 179–216.

34 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 65.

35 ADDISON, *The Spectator...*, vol. I, No. 115, 471.

36 Anthony Ashley COOPER, Third Earl of SHAFTESBURY, *Értekezés az erényről és az érdemről*, ford. ANIOT Judit (Budapest: Helikon Kiadó, 2004), II.1, 99, II.2, 121. [A fordítást helyenként módosítottam – Cs.B.]

„az animális ökonómia egészét” érinti,³⁷ képes a testet sanyargató „kóros részecskék” (*morbifick particles*) egyenletes kiválasztására és kiürítésére, ezáltal a szervezet egészének megszabadítására. Attól függően pedig, hogy utóbbi célt mely testgyakorlat milyen mértékben teljesíti, a test mozgatásának és izgatásának különféle módjai hierarchiába rendeződtek, amelynek élére az egész testet az animális szellemek túlságos kimerítése nélkül megmozgató mozgásformák kerültek – mindenekelőtt a lovaglás, amelyet már Sydenham is előszeretettel javasolt pszichés zavarok enyhítésére.³⁸ Aligha véletlen persze, hogy éppen azt a mozgásformát ajánlja legüdvösebbként a kor orvoslása, mely a „legnemesebb” és „legférfinasabb” mozgásként már amúgy is elfogadásra talált a csiszolt társaságban, azaz hogy itt is, mint oly sokszor a felvilágosodás irodalmában, a természetet foglyul ejti a szokás és az illem.

De hogy néz ki a kor orvosi irodalmában a testedzés üdvös élettani mechanizmusainak leírása? Fuller *Medicina Gymnastica*-jában a testedzés (1) növeli a *nedvek* (mindenekelőtt a vér és az idegi folyadék) cirkulációjának sebességét, (2) ennek következtében a testhőt is, (3) ezáltal pedig a „durva részecskék” jobb elkeveredését és (4) az animális szellemek jobb kiválasztódását segíti elő (utóbbiak révén pedig az észlelés- és mozgás-funkciókat javítja). Végül pedig a testedzés (5) szétosztatja e részecskéket az egész testben egyenletesen, melyre a gyógyszerek önmagukban képtelenek.³⁹

Fuller és társai mechanikus fiziológiai modelljében a fluidumok ezen állapotváltozását a testedzés „a rostok rendszeres megdolgoztatásával és összehúzódnásával”⁴⁰ éri el, térjünk át tehát a mind fontosabbá váló rostokra. A testedzés „viszsaállítja e részek helyes tónusát”, az elaszticitásukból veszett, gyöngye izom- és idegrostok „erejét”: a „helyes értékű testedzés képessé teszi az idegeket, hogy kelő mértékben kitáguljanak nagyobb mennyiségű animális szellem felvételére”.⁴¹ A test átmozgatása tehát olyan fiziológiai folyamatokat indít el az izom- és idegrostokban, amelyekben a korabeli orvoslás nem pusztán a testi életerő, de az optimális mentális működés, és a mentális zavarok (spleen, hypochondria, melankolia stb.) enyhítésének kulcsát is látta. A test-gépezet mozgatása és izgatása képes enyhíteni ezen nervózus bajokat, „lerázva az agyról”, ahogy Fuller írja, pl. a hi-

37 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, preface.

38 SHEPHARD, *An Illustrated History...*, 500.

39 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 14–16, 24.

40 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 193. A rostok elaszticitására épülő terápiás elvekhez lásd ISHIZUKA, *The Fiber Body...*, 41–42.

41 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 33–34.

pochondriás zavarok „inkubuszát”.⁴² A mozgásterápia, így Addison már idézett esszéjében, „az értelmet tisztán, a képzelőerőt zavartalanul tartja, és finomítja azokat az lélekszellemeket [Spirits], melyek szükségesek értelmi képességeink megfelelő működéséhez lélek és test uniójának ma ismert törvényei szerint.”⁴³ Az elme zavarainak kezelése – Sydenham, Fuller, Addison és Cheyne számára – lóháton kezdődik.

A rostok állapotának helyreállítása mellett van azonban egy sokkal érdekesebb és kevésbé tárgyalt következménye is a testgyakorlatoknak. A testedzés jelentette mozgás vagy izgatás során, olvassuk a *Medicina Gymnastica*-ban, egyfajta „gyönyörteli érzet” jelentkezik az elmében. Idézem Fullert: „ha az ember egyszer félrelöki félénk előítéleteit, és megízleli [az aktív életmód] ízét, úgy nem pusztán annak előnyeit ismeri majd meg, hanem báját is [charms].”⁴⁴ Érdeemes felfigyelnünk rá, mennyire hasznosítja itt a szerző az új esztétikai beszédmód néhány alapvető fogalmát (*taste, charms*), de most nem ez a fontos. A testedzéssel vagy mozgással járó gyönyörteli érzet annak következményeként jelentkezik az elmében, hogy a mozgás jelentette agitáció „megtöri” az animális szellemek „rendezetlen mozgását”. A mozgás terapeutikus hatása eszerint abban áll, hogy *újrarendezi az animális szellemek mozgását*, amelyet a betegség borított föl és zavart össze.⁴⁵

Fuller éppúgy említi példaként a bőr dörzsölését reumatikus panaszok enyhítésére, mint a kocsi enyhe zötykölődését a hisztéria okozta álmatlanságtól gyötört gyötört betegek megnyugtatására és álomba ringatására. A mentális zavarok esetében, ahol a gyötrelmet az animális szellemek rendezetlensége (*disorder*) okozza, a testedzés „közvetíteni tud e szellemek felé egy a gyötrelmeiket okozó mozgással ellentétes mozgást”.⁴⁶

Foucault bolondság-könyvében felfigyel a mozgásterápia ezen, hadd fogalmazzak így, a beteget a környezetével *szinkronba hozó* logikájára. Ahogy fogalmaz:

A melankóliában előidézendő változások vagy a mániára erőltetett szabályosság érdekében alkalmazott mozgásterápia mögött a beteg elme a világ általi kisajátításának gondolata rejlik. Ez a gyógymód egyszerre ’lépéstartásra kényszerítés’ és ’megtérítés’: ütemét a

42 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 179, 180–183.

43 ADDISON, *The Spectator...*, 1:471, No. 115.

44 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 186.

45 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 42, 44, 45.

46 FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 48.

mozgás írja elő, de újdonsága és változatossága folytán állandóan arra ösztökéli az elmét, hogy lépjen ki önmagából és térjen vissza a világba.⁴⁷

A betegség nem pusztán metaforikusan szakít ki a világból – legyen szó akár a természeti, akár az emberi világról – mely, ne feledjük, a túlnyomórészt vallásos és mérsékelt brit felvilágosodás szemében mindig a providenciális rendből való kiszakadást is jelenti. A betegség az emberi szervezetet annak egészen zsigeri szintjén rendezi újra és sajátítja ki: összekuszálja az animális szellemek mozgását, átrendezve eloszlásukat a testen belül, eltérítve mozgásukat, megváltoztatva sebességüket. A betegség tehát kizökkenti a testet természetes ritmusából, amely – és úgy hiszem, ez igen jelentős – *a környezetével való kommunikációt is megtöri*. És a brit felvilágosodás éppen ebben a kommunikációban, a természetes vagy emberi világgal való gördülékeny és zökkenőmentes kapcsolatban – azaz az optimális szenzibilitásban (hogy a korszak egyik mesterfogalmát idézzem) – horgonyozza le *a jó életet* – ekképpen nem meglepő, hogy *az egészséget* is.

Mielőtt a tanulmány utolsó részében rátérnék a 18. századi egészség-fogalom néhány idevágó aspektusára, röviden utalnék csak arra, hogy a fentiekben ismertetett, a testedzés kora modern orvosi diskurzusában rögzült mediko-fiziológiai magyarázatok köszönnek vissza nem pusztán a brit felvilágosodás zeneterápiás értekezéseiben,⁴⁸ de esztétikai elméleteiben is – Addison képzelőerő-esszéiben⁴⁹

47 Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, ford. SUJTÓ László (Budapest: Atlantisz, 2004), 445.

48 Mindenekelőtt Richard Browne *Medicina Musica* (1729) vagy Richard Brocklesby *Reflections on Antient and Modern Musick* (1749) című munkáira utalok, amelyekben a zenei harmóniák üdvös hatása abban áll, hogy stimulálják vagy csillapítják az animális szellemek áramlásának sebességét, ugyancsak hatva mennyiségükre, irányukra és eloszlásukra, mérsékelve a szenvedélyeket és azon idegi eredetű betegségeket, amelyek e szellemek pangásában vagy zavart mozgásában állnak: megelevenítik a testet, ahol stagnálnak az életszellemek, mint a melankólia esetében, és csillapítják, ahol arra van szükség, mint a mániás zavaroknál. Éppígy jelentős a zene azon képessége, hogy elterelje a rögzült gondolatokat és merev figyelmet, amely ezeknél a zavaroknál fennáll, és mintegy ismét helyreállítsa a kommunikációt egyén és környezete között. Penelope GOUK, „Music, Melancholy and Medical Spirits in Early Modern Thought”, in *Music as Medicine*, ed. P. HORDEN, 173–194 (Farnham: Ashgate, 2000); Penelope GOUK, „Music and the Nervous System in Eighteenth-Century British Medical Thought”, in *Music and the Nerves, 1700–1900*, ed. J. KENNAWAY, 44–71 (London: Palgrave Macmillan, 2014).

49 Addison a testedzés korabeli orvosi diskurzusából merít, amikor az esztétikai gyönyör üdvös hatását a következőképpen írja le: „a fantázia gyönyörei inkább tekinthetők egészségesnek [...]. A kellemes látványok a természetben, a festészetben vagy a költeményekben egyaránt jótékony hatással vannak a testre és az elmére, és nem csupán a képzelőerő megtisztításában és derűsebbé tételében segítkeznek, de képesek eloszlatni a bánatot és a melankóliát, minthogy kellemes és élvezetes mozgásba hozzák az életszellemeket.” Joseph ADDISON, „A képzelőerő gyönyörei [No. 411–421.]”, ford. GÁRDOS Bálint, *Jelenkor* 50, 11 (2007): 1184–1209, no. 411, 1188. Addison utal e mentális gyakorlatok egyik *locus*

vagy Burke *Vizsgálódásában*⁵⁰ –, amikor azok arról kívánnak számot adni, hogy az esztétikai gyönyör miként képes egyfajta „gyengéd gyakorlatként” stimulálni vagy mozgásba hozni az életszellemeket (Addison), illetve helyreállítani a rostok megfelelő tónusát (Burke).⁵¹ Hasonlóan ugyanis a testhez, így Shaftesbury, „helyes és természetes gyakorlat híján az érző és élő rész, a *lélek* vagy *elme* is nehézkessé és beteggé válik.”⁵² A természeti vagy művészeti szép tapasztalatát eként a testedzés mediko-fiziológiai terminusaiban írják le, és amint a testedzés hathatós segítséget nyújthat mentális zavarok esetében, úgy az elmeképességeket (képzelőerő, szenvedélyek stb.) igénybe vevő esztétikai tapasztalatok is jótékony hatást fejthetnek ki a testre. A lovaglás és általában a szabad levegőn végzett testgyakorlás iránti preferencia is részben – a friss levegő önmagában is értékesnek ítélt hatása mellett (pl. gümőkórban szenvedőknél) – ezen esztétikai dimenzióval magyarázható: a levegő változása, olvassuk mind Fuller, mind Cheyne szövegeiben, kiegészül azzal, hogy a szem elé táruló „új látványok szóraztatják az elmét”.⁵³

classicusára, Francis Bacon *Az egészséges életmódról* írott esszéjére, pontosabban idézi annak azon sorait, amelyekben Bacon olyan „stúdiumokat” ajánl olvasójának, „amelyek fenséges és épületes dolgokkal töltik el lelkedet, mint a történelem, a tanítómesék és a természetben való elmélkedések.” Francis BACON, „Az egészséges életmódról”, ford. JULOW Viktor, in *Esszék, avagy tanácsok az okos és erkölcsös életre*, 143–145 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 144.

- 50 Koen VERMEIR and Michael Funk DECKARD, „Philosophical Enquiries into the Science of Sensibility: An Introductory Essay”, in *The Science of Sensibility: Reading Burke’s Philosophical Enquiry*, ed. K. VERMEIR and M. F. DECKARD, 3–56 (New York: Springer, 2012); CSUKA Botond, „From the Sympathetic Principle to the Nerve Fibres and Back. Revisiting Edmund Burke’s Solutions to the ‘Paradox of Negative Emotions’”, in *Angewandte anthropologische Ästhetik: Konzepte und Praktiken 1700–1900 / Applied Anthropological Aesthetics. Concepts and Practices 1700–1900*, eds. Piroška BALOGH, Gergely FÓRIZS und Bochumer QUELLEN, Forschungen zum achtzehnten Jahrhundert 11, 139–173 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2020), 158–172.
- 51 Lásd CSUKA Botond, „Esztétikai medicina a XVIII. században”, in *Filozófus a műteremben: Tanulmányok Radnóti Sándor 70. születésnapjára*, szerk. SOMLYÓ Bálint és TELLER Katalin, 143–151 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2016).
- 52 SHAFTESBURY, *Értekezés...*, II.1, 99. [A fordítást módosítottam – Cs.B.] A tétlenséget, az elme eltunyulását, illetve a szenvedélyek abból következő „teljes rendezetlenségét” megelőzendő Shaftesbury az elme gyakorlatoztatására olyan, „a közösség szempontjából jó és becsületes célú tevékenységeket” javall, mint az irodalom, a tudományok, a művészetek, a politika és a közgazdaság, ám legfontosabbként „a közösségi és természetes indulatok gyakorlását” említi – különös tekintettel a modern, kommersziális Anglia nagyvárosi jólétének „tétlen fényűzésében” és „szemérmetlen bőségében” ellanyhuló (és morálisan korrumpálódó) kortársaira. Uo., II.1, 101.
- 53 CHEYNE, *An Essay of Health...*, 95; lásd még FULLER, *Medicina Gymnastica...*, 203.

Zárszó

A fentiekben igyekeztem bemutatni, hogy Fuller és Cheyne edzésterápiái (és nyomukban Addison képzelőerő-gyakorlatai) az „animális ökonómia” benső rendjének fenntartását vagy helyreállítását célozzák meg egyrészt a fluidumok, másfelől az idegrostok állapotának megváltoztatásával, továbbá az emberi szervezet és környezetének mozgás általi összehangolása vagy szinkronizálása révén, amit az ember mint érzékeny teremtmény fizikai és mentális porózussága tesz lehetővé. A test e specifikus használati módja tehát – szó szerint – „helyrerázza” a beteget, visszaadja a világnak, amelyből a betegség kitépte. Az egészség állapota tehát mindig több mint a szervezet normálműködése, ahogy több a betegség hiányánál is. Az egészség-fogalmat mindig alakítják az adott kultúra specifikus szorongásai és reményei, irtózásai és vonzódásai. Azért zárom ezzel a tanulmányt, mert éppen a kora modern mozgásterápiák fent említett sajátosságai világítanak rá a korabeli egészség-fogalom egy fontos dimenziójára: a természeti és emberi világgal való érzékeny kommunikációra.

Temple már idézett esszéjében az egészség olyan pozitív állapotként tűnik föl, amelynek értéke abban áll, hogy lehetővé teszi a derűs, az élet gyönyörei iránt fogékony, a környezettel eleven kommunikatív viszonyt fenntartó életvezetést. Ennek kapcsán figyelemreméltó a szövegben az egészség átesztétizáltsága, mely jól mutatja, hogyan esztétizálódik a jó életről alkotott kép is ez idő tájt,⁵⁴ azaz hogy az mindinkább az észleletek, érzések és érzelmek – egyfajta nyitott és kifinomult érzékenységi függvényévé válik:

Az egészség a lélek, mely áttelekesíti/megeleveníti [animates] az élet gyönyöreit, melyek elhalványulnak és íztelenné válnak, ha nem egyenesen holtta nélkül. Az ember éhezik a legnagyobb asztaloknál, arca elfintorodik a legnemesebb és legfinomabb boroknál, vén és tehetetlen a legpezsdítőbb szépségek háremében, szegény és nyomorult a legnagyobb kincsektől és vagyonoktól övezve: a hétköznapi betegségek az erőt roszaktaggá, az ifúságot erőtlenné, a szépséget báj nélkülivé teszik; a zene durvának, a konverzáció gyötrelmesnek tetszik, a paloták börtönöknek vagy hozzájuk hasonlatos fogságnak. A javak haszontalanokká, a tisztesség és gondoskodás csak fárasztó kellemetlenségévé, és maguk a koronák is terhekké lesznek. [...] a rossz egészséggel nem pusztán a javak élvezetét

54 Brian Michael NORTON, „*The Spectator*, Aesthetic Experience and the Modern Idea of Happiness”, *English Literature* 1 (2015): 87–104.

veszítjük el, de az érzékek, sőt még a képzelőerő gyönyöreit is, a test és az elme szokásos könnyed és szabad működése akadályokba ütközik.⁵⁵

Az egészség, röviden, „valamennyi gyönyör forrása”,⁵⁶ a derűs és élénk diszpozíció feltétele, illetve nem kis mértékben egy ilyen habitus gyümölcse is.⁵⁷ A korai felvilágosodás orvosi irodalmában, amint azt igyekeztem megmutatni, az egészség és a derű az animális szellemek élénk mozgásán, valamint a megfelelő tónusú és kontraktilitású rostokon alapul. Elvesztése – mint az iménti idézetből kitűnik – nem pusztán az esztétikai érzékenység elvesztését, de természetesnek feltételezett társiaságunk megcsappanását (emlékezzünk akár Cheyne, akár Shaftesbury szavaira az egészséget fényűző mértéktelenségével vagy tunyaságával elhanyagoló személyről), sőt a gondviselés rendjével szembeni érzéketlenséget is jelenti: lám, milyen sok minden bújhatott meg az idegrostok csövecskéiben mozgó apró párlatokba, léletszellemekbe és a rostokba kapaszkodva.⁵⁸

A korai brit felvilágosodás orvosi irodalma – persze kevésbé meglepő módon – különféle diskurzusokat csomóz egybe: mediko-fiziológiájából aligha szárazható ki az esztétikai, a morális és a spirituális. A testgyakorlatok célja végső soron a test kiragadása a betegség jelentette magányból és szinkronba hozása természetes környezetével, fizikai és társas közegével – azaz végső soron a dolgok providenciális rendjével. Az érzékenység és társiaság fogalmait középpontba helyező brit felvilágosodás számára a jó élet itt rejlik – a gondviselés biztosította kommunikációban a természet és az emberi társaság gyönyöreivel. Ezek fényében egy kis izomláz, ugyan, mit számít?

55 TEMPLE, „Of Health...”, 1:273.

56 TEMPLE, „Of Health...”, 1:274.

57 ADDISON, *The Spectator...*, 3:451, No. 387 (1712. május 24.).

58 A derű (*cheerfulness*) állapotának ezen egybefonódó orvosi, esztétikai, morális és spirituális dimenzióihoz lásd mindenekelőtt Addison vonatkozó 1712-es esszéfüzérét: ADDISON, *The Spectator...*, 3:387, 393, No. 381.

Névmutató

- Abaffy Erzsébet 442, 446, 448
Abensberg-Traun Mária Anna (Anna Maria von Abensberg und Traun) 327
Abraham a Santa Clara 277, 278
Abu Zeyt (Zayd abu Zayd), mór király 281
Acciaiuoli, Donato 21
Acidalius, Valens 71
Ács Pál 13, 34–36, 109, 112
Adam de Saint-Victor → Szentviktori Ádám
Adamik Lajos 502
Addison, Joseph 531, 533–535, 537, 539–543
Aeginates, Paulus 474, 477
Aesopus → Aiszóposz
Ágoston, Hippói Szent (Aurelius Augustinus) 31, 32, 36, 37, 43, 52–55, 57, 58, 70, 171, 366
Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius 69
Aiszóposz (Aesopus, Ezópus) 401, 402
Åkerman, Susanna 469
Albert Sándor 529
Alexander, Michael 413
Alföldi Rezső 431, 439
Allen, Julia 532–534
Allgauer, Hubert 168
Almási Gábor 466
Alszeghy Zsoltné 91
Altzenbach, Gerhart 164
Alvinczi Péter 297
Ambrosius Mediolanensis → Ambrus, Milánói Szent
Ambrus, Milánói Szent (Ambrosius Mediolanensis) 31, 32, 39
A. Molnár Ferenc 416, 417
Anderson, G. E. 412
Andorka Rudolf 199
Aniot Judit 537
Antal, Páduai Szent 277, 279
Apáczai Csere János 478, 512
Apafi Mihály, I. (Apanagyfalvi), erdélyi fejedelem 419
Aradi Csenge 33
Arata, Luigi 393, 398, 400, 401
Arbesmann, Rudolph 44
Ardüser, Johann 475
Argoli, Andrea (Argolus) 293
Argyropoulos, Ioannes 21
Ariès, Philippe 310
Arisztotelész 63, 70, 73, 89, 90, 344, 481, 482
Aron-Beller, Katherine 474

- Ascanius, Michael (Haskonius) 506
 Ashburnham, Bertram, 4th Earl of Ashburnham 194
 Ashburnham, Bertram, 5th Earl of Ashburnham 194
 Ashley Cooper, Anthony, 3rd Earl of Shaftesbury 537, 541, 543
 Atanáz, Alexandriai Szent 171
 Augustini ab Hortis, Christian 503
 Augustinus, Aurelius → Ágoston, Hippói Szent
 Aumüller, Stephanus 441, 443, 446
 Avicenna (Ibn Szína) 69, 498

 Babits Mihály 191
 Babkovity Attila 184
 Bacon, Francis 541
 Bacon, Roger 485
 Badinter, Elisabeth 310
 Bailey, Gauvin Alexander 233
 Bajáki Rita 11, 199–210, 223, 273, 320
 Bakos Margit 411
 Balassi Bálint 10, 34, 50, 75, 338–342, 344, 345, 398, 403, 405, 421
 Balassi Péter (Balassa) 369–371, 373, 375, 378–382, 385, 388, 389
 Balatinacz Anna (Buday Anna?) 240
 Balázs László 68, 69
 Balázs Mihály 9, 82, 109, 305
 Balázs Péter 327, 328, 331
 Balázs-Hajdu Péter 359
 Baldwin, Martha 489
 Bálint Sándor 213, 233, 276, 280, 410, 412
 Balla Árpád 527
 Balla Dorottya 175
 Balogh Jolán 431
 Balogh Judit 80
 Balogh Máté 312
 Balogh Piroška 541
 Bánfalvi Barius Miklós → Barius Miklós
 Barabás Samu 137
 Baradlay János 257, 265, 266
 Baranyai Decsi János 72
 Baravits, Asarian 370, 386, 389
 Barczafalvi Szabó Dávid 100, 102–104
 Bárczi Ildikó 62
 Barcsay Ábrahám 329, 330
 Barius Miklós (Bánfalvi Barius) 21
 Barlay Ödön 442
 Barlow, Frank 414
 Baróti Szabó Dávid 255
 Bársony Elemér 257, 265, 266
 Bársony János 247, 250, 251
 Bárh Dániel 212, 214, 218, 222, 223, 231, 233, 236, 240, 241, 272, 273
 Bartha Márton 316
 Bartha Tibor 68
 Bartha-Kovács Katalin 33
 Bartholin, Thomas (Bartholinus) 154, 155, 160, 510, 514
 Bartók István 71, 82
 Bartsa Ilona 313
 Basile, Bruno 177
 Basista, Jakub 289, 293
 Báthory István (Ecsedi), országbíró 46, 49
 Báthory Orsolya 12, 320, 497–515
 Batthyány Ádámné Strattmann Eleonóra, grófnő 231
 Batthyány III. Boldizsár 443, 446, 447, 450–452, 462, 463
 Batthyány Ferencné → Lobkowitz-Poppel Éva
 Batthyány Károly József, herceg 231, 233, 237
 Bauhin, Johann Caspar (Bauhinus) 519, 520

- Bausner, Sebastian → Pauschner, Sebastian
Bayer, Johann 475
Becchi, Egle 310
Becher, Johann Joachim 482
Beckensloer János 113
Beer, Johannes Christophorus 396, 397
Béguin, Jean 485
Békés Enikő108
Bell, Dean Phillip 117
Bence György 412
Benczúr Gyuláné Boldizsár Piroska (Ürmössy Boldizsár Piroska) 312
Bencsik Gábor 421
Benda Judit 276
Benda Mária → Szepesiné Dr. Benda Mária
Bene Krisztián 176
Bene Sándor 9, 11, 13, 31–60, 176, 393, 394, 398, 399, 401
Benke István 522
Benkő Loránd 137, 438
Bennett, Thomas L. 511
Berkbek József Károly → Perbegg József Károly
Berczeli Anzelm Károly 408
Berecz Ágnes 91
Bereczki Dániel 527
Bernardin, Napoléon Maurice 153
Bernát, Clairvaux-i Szent 168, 169, 275
Bernát, Libor 249, 251
Berner, Alexander 145
Berni, Francesco 191
Berté, Monica 86
Bethlen Farkas, kancellár 9
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 36
Bethlen Kata (Árva) 10, 246, 247, 370, 375, 378, 385, 389
Bethlen Miklós, gróf, kancellár 10, 354, 419, 420
Bethlen Péter, gróf 303
Bethlen Sámuel 246
Bethlen Zsuzsanna, gróf 312
Beutgen, Pacificus 219
Beyer, Michael 73
Beythe András 448
Beythe István 443, 446–448, 450, 452
Bèze, Théodore de 416, 417
Bezerédj Imre (Bezerédi) 275, 276
Biedermann, Hans 497
Bikfai, Johann (Bikfai János, Johann Puecher [Pücher]) 503–508, 515
Binder Pál 305
Birkwood, Katie 413
Bíró Csilla 78–80
Birtalan Győző 497–499, 513
Bisztray Gyula 337, 403
Bitskey István 246
Black, Christopher 474
Blanchard, Raphaël 151–153, 155, 156, 165
Blázy Árpád 214
Bloch, Marc 412, 414, 421
Bobory Dóra 443, 445
Boccaccio, Giovanni 83, 190, 191, 196, 197
Bod Péter 110, 397, 526
Boda Miklós 11, 105–113
Bódai Dalma 303
Boë, Franz de le (Franciscus Sylvius) 508, 509
Boerhaave, Herman 102, 103, 536
Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus (Boëthius) 70
Bogár Judit 320
Bogáthy Miklós 110
Bognár István 482
Boldizsár Piroska → Benczúr Gyuláné Boldizsár Piroska

- Bollók János 403, 404
 Bolonyai Gábor 90
 Bonannus, Ignatius Theodoricus (Ignaz Theodor von Bonanno) 474
 Bonannus, Lucas 471, 472
 Bonannus, Polycarpus Procopius 12, 468, 470–479, 481–485, 487–490, 496
 Bond, Donald F. 533
 Bondanella, Julia Conaway 358
 Borbás Vince 444
 Borda Lajos 281, 282
 Borkopp-Restle, Birgit 465
 Bornemisza Péter 10, 37
 Borosnyai Márton 375
 Borsa Gedeon 128, 129, 200
 Bosco, Umberto 190
 Boyle, Robert 536
 Bozzay Réka 499, 509
 Bracciolini, Poggio 21, 288
 Brann, Noel L. 355, 357
 Braun, Philippus 258
 Brendel, Zacharias 485
 Bright, Timothie 67
 Brocklesby, Richard 540
 Brodarics István 138
 Brogan, Stephen 412
 Broomhall, Susan 311
 Brown, Theodore M. 537
 Browne, Richard 540
 Bruck-Agermundt, Jacob von (Jacobus à Bruck) 416, 428
 Bruno, Giordano 69, 74
 Brunschvicg, Léon 82
 Brzeziński, Simon 176
 Bubryák Orsolya 201
 Buchan, William 533
 Buck, August 484
 Budai Tonsoris János 69
 Buday Anna → Balatinacz Anna
 Bugát Pál 433
 Bunyitay Vince 80, 138, 140
 Burgio, Antonio da (Giovanni Antonio Buglio) 134
 Burke, Edmund 534, 535, 541
 Burton, Robert 64, 90, 532
 Bus István 311
 Buseus, Johannes → Buys, Johannes
 Butzer, Günter 345
 Buys, Johannes (Buseus) 475, 476
 Bühl, Charlotte 159

 Cabanès, Augustin 154
 Caccini, Matteo 449
 Calvin, Jean 72
 Camerarius, Joachim, id. 444, 449–451
 Camerarius, Johann Rudolf 485
 Campeggio, Lorenzo 138
 Cannon, John 534
 Capp, Bernard 288, 289
 Cardano, Gerolamo (Girolamo) 70, 474
 Carolino, Luís Miguel 490
 Casalini, Cristiano 481
 Casani, Pietro (Pietro della Natività di Maria) 283, 284
 Casavecchia, Filippo 192
 Cassianus, Johannes 356
 Castaldo, Girolamo → Gastaldo, Girolamo
 Castro, Angelo da 113
 Castro, Giovanni di 113
 Catilina, Lucius Sergius 135
 Celsus, Aulus Cornelius 86, 264
 Cervantes Saavedra, Miguel de 395
 Chambers, Ephraim 531
 Chemnitz, Martin 49
 Cheyne, George 530–533, 535, 539, 541–543

- Chicoyneau, François 160
 Chirinos de Cuenca, Ginés Pérez 281
 Chmell, Tobias 258, 259
 Cicero, Marcus Tullius 135, 152, 354, 358, 397
 Ciprián, Szent 171
 Civrani, Pietro 176
 Clery, E. J. 534
 Clodius, Balduinus 486
 Clusius, Carolus (Charles de L'Écluse) 12, 441–463
 Colerus, Johannes Jacobus 67
 Coleti, Stephanus 282
 Comenius, Johannes Amos (Jan Amos Komenský) 249–251
 Conti, Natale 400
 Copernicus, Nicolaus → Kopernikusz
 Cornutus, Lucius Annaeus (Phornutus) 400
 Costanzi, Antonio 28
 Crashaw, Richard 37, 38
 Crato von Krafftheim, Johann (Johannes Crato von Crafftheim; Johannes Krafft) 450, 474, 475
 Crätschmair, Elias 299
 Creighton, Mandell 409
 Croll, Oswald 474, 475, 479, 483–485, 487–489, 496
 C. Tóth Norbert 18, 21
 Cullen, William 536
 Curtius, Ernst Robert 252
 Cusanus, Nicolaus 70
 Czerpán, Innocentius 231, 233, 234
 Czibula Katalin 91–93

 Csáky Imre 80
 Csáky László 248
 Csanád Vilmos 260
 Csanaki Máté 202, 204, 500–503, 515
 Csanda Sándor 408
 Csapodi Csaba 105
 Csató János Elek 97
 Csehy Zoltán 107, 108
 Cseke Ákos 365
 Csepregi Zoltán 314
 Csernus Sándor 28
 Csikós Júlia 478
 Csíkszentmihályi Róbert 20
 Csokonai Vitéz Mihály 93
 Csonka Ferenc 110, 111
 Csontváry Kosztka Tivadar 25
 Csorba Győző 25–27, 110
 Csöre Gábor 9
 Csörsz Rumen István 82, 399
 Csuka Botond 12, 529–543

 D'Amelio, Giuliana 113
 Dante Alighieri 87
 Danzi, Massimo 191
 Dariot, Claude 486
 Dávid Gábor 412
 Dávid Nóra 320
 Davidoff, Leonore 311
 Davis, Edward B. 536
 Deák Antal András 177
 Deáky Zita 303, 311, 318
 Debreceni Péter (Debretzeni Péter) 205, 206, 208, 209
 Debreceni Szőr Gáspár 207, 208, 210
 Debus, Allen G. 499
 Deckard, Michael Funk 541
 Dee Nagy Anikó 312
 Defoe, Daniel 175, 190
 De Gorris, Jean 474, 476
 De Graaf, Reinier 514
 Dell'Anna, Giuseppe 86

- Della Porta, Giambattista 474–477, 502
Delorme, Charles 150–155
Demeter Júlia 91–93, 97, 98
Demkó Kálmán 200
Démokritosz 69
Denk, Ulrike 471
Deodatus, Claudius 486
De Raey, Johannes 479
Déri Eszter 320
Dersffy Orsolya 309
De Sanctis, Francesco 194
Descartes, René 478, 479, 509, 512, 531
Des Chene, Dennis 481
Dessewffy Sámuel, gróf 328
Dessewffy Sámuelné → Palocsay Klára
Detering, Nicolas 139
Dévai Bíró Mátyás 139
Devecseri Gábor 393
De Vries, Lyke 469, 470
Diemberbroeck, Isbrand van 154
Dienes Valéria 497
Di Fusco, Luca Antonio 169
Dijkhuizen, Jan Frans van 33
Dionisotti, Carlo 19
Diós István 407
Dominkovits Péter 313
Donáth Regina 269
Donattini, Massimo 176
Donne, John 38
Doolittle, Megan 311
Downes, Stephanie 37
Drabík, Mikuláš 249–251
Draskóczy Eszter 9–13, 79
Dross, Fritz 144, 147, 159
Drótos László 416
Dubranowski, Stanislaus 291
Dubrovai Gáspár 247
Du Chesne, Joseph 467, 484, 485
Duden, Barbara 310
Duka Zólyomi Norbert 509
Dukkon Ágnes 11, 287–304
Dulmen, Richard van 310
Dupont, Anthony 44
Durant, Will 119
Dümmerth Dezső 411
Dürer, Albrecht 196
Eadie, Mervyn J. 511
Earngey, Mark 521
Eckhardt Sándor 13, 35
Ecsedi Báthory István → Báthory István
Ecsedy Anna 468, 471, 473, 474, 482, 489
Eduárd, I., Nyakigláb (Plantagenet), angol király 413
Eduárd, III., Szent, (Hitvalló, Cerdic), angol király 413
Eduárd, IV. (York), angol király 413
Egervári Ödön 247, 252
Egmond, Florike 441, 445
Ekhardt Sándor 416, 418
Elbel, Martin 218
Eleonora Maria Rosalia, lichtensteini hercegnő 226
Ellebodius, Nicasius 123
Emo, Giovanni 24–26, 28
Endres, Rudolf 159
Enenkel, Karl 33
Engel, Jerome 512
Epikurosz 69
Epiphorus Anzelm 129
Erasmus Roterodamus, Desiderius (Rotterdami Erasmus) 64, 398
Erdei Klára 46
Erdei Pálma 530
Erdélyi Gabriella 311, 312
Erdélyi János 67

- Erdélyi Zsuzsanna 37
Erdődy Gábor Ignác 472
Érdújhelyi Menyhért 18
Ernyey József 471
Ertl Péter 79, 80
Esterhas Ursula → Esterházy Orsolya
Esterházy Ádám 309
Esterházy Elek 307
Esterházy Ferenc (Ferkó) 307
Esterházy Ferenc, gróf, főkancellár, horvát bán 328, 329
Esterházy II. Imre, gróf 327–329
Esterházy István (Istók) 307
Esterházy Katica Borbála 307
Esterházy Miklós, gróf, nádor 370
Esterházy Miklósné → Nyáry Krisztina
Esterházy Orsolya (Esterházy Pálné), grófnő 306–310
Esterházy Pál, herceg, nádor 306–310, 312
Esterházy Pál (Palkó) 307
Esterházy Pálné → Thököly Éva
Eszterházy Károly, gróf 102
Etlinger Mihály 357
Eustathius Thessalonicensis → Euszthathiosz, Thesszalonikéi
Euszthathiosz, Thesszalonikéi 400
Ezópusz → Aiszóposz
- Fábián Borbála 232
Fabó András 252, 446
Fabre, Pierre-Jean 504
Fajt Anita 337
Farbaky Péter 62
Farczady Elek 431
Farkas Gábor Farkas 515
Farkas Imre 208
Farkasdy Dezső 68
Faulkner, Thomas C. 64
- Favalini, Petro Enrico 178
Fáy László 77, 84, 85
Fazakas Gergely Tamás 58, 246, 247
Fazekas Árpád 431
Fazekas István 136
Fazekas Sándor 10, 11, 393–404
Featherstone, Mike 530
Febbo, Monica 78
Fegyverneki L. Izsák 69
Feichter, Adamus 258
Feldmann, Dominik 148
Felvinczi György 300
Felvinczi Sándor 501
Fera, Vincenzo 86
Ferchl, Fritz 169
Ferdinánd, I. (Habsburg), német-római császár, magyar és cseh király 125, 128, 139, 369
Ferdinánd, II. (Habsburg), német-római császár, magyar és cseh király 245
Ferenc, Assisi Szent 273, 277
Ferenc, I. (Valois), francia király 139
Ferenczi Zoltán 133
Fernel, Jean 431–435, 437, 438
Ferrieri, Pio 194
Ficino, Marsilio 68, 485, 503, 504
Filep Antal 314
Finály Henrik 397
Findlen, Paula 465
Fink, Janet 311
Flashar, Herbert 90
Flatt Károly 446
Flayder, Friedrich Hermann 506
Fleming, Alexander 324
Fletcher, John Edward 465
F. Molnár Mónika 11, 175–187
Fodor Ferenc Ambrus 97
Fodor György 320

- Foktövi János 70
 Folliet, Georges 366
 Forgách Mihály 74
 Forgách Zsigmond 36
 Fórizs Gergely 541
 Formichelli, Gianfranco 28
 Foucault, Michel 529, 530, 539, 540
 Fowler, C. F. 478
 Fracastoro, Girolamo 145
 Fraknói Vilmos 28
 Francesco, II., Sforza, milánói herceg 139
 Frank, Günter 73
 Frankovith Gergely (Frankovics Gergely, Gregorius Frankovith) 200–204, 297, 300, 524
 Franz, Adolph 231, 272, 279
 Frari, Angelo Antonio 156, 193–195
 Frati, Lodovico 176, 178
 Fraxini, Caspar 125
 Fridlein, Franciscus 258
 Friessem, Johann Wilhelm 219
 Frigyes, III. (Habsburg), német-római császár 408, 409
 Frigyes Vilmos, I. (Hohenzollern), porosz király 329, 519
 Friss Ármin 134
 Frölich Dávid 289, 290, 296, 297, 302
 Fuchs, Leonhart 431
 Fugger, Jakob 442
 Fuller, Francis 530, 531, 533, 535–539, 541, 542
 Furniss, Tom 534
 Futász Réka 79
 Fürst, Paulus 164, 172
 Füssli, Johann Melchior 165
 Gäbler, Ulrich 522
 Gábor Csilla 37, 305, 366, 367
 Gabrieli, Georg Gregor 467, 468, 489
 Gajtkó István 220
 Gál Tibor 103
 Galénosz, Klaudiosz 70, 73, 400, 498, 501, 502, 508, 510
 Galenus, Claudius → Galénosz, Klaudiosz
 Galeotto Marzio 19, 22, 23
 Galilei, Galileo 474
 Gall, Franz 471
 Gallino, Giuseppe 24
 Gallucci, Giovanni Paolo 475, 477
 Gamba, Antonio 472
 Ganz, Margery A. 21
 Gardi, Andrea 176
 Gárdos Bálint 540
 Gargiulo, Domenico 157, 171
 Gartner, Joannes Baptista (Ivan Kristitelj) 213
 Gascoigne, Georges 83
 Gastaldo, Girolamo (Castaldo) 183, 184
 Gaudi Éva (Goedri Jánosné) 316, 318–320, 322–324
 Gavrilović, Slavko 184
 Gay, Peter 531
 Gazda István 182
 Gelasius di Cilia 272, 277, 279
 Gélis, Jacques 310
 Gellén Gergely 374, 376, 380–385, 388–391
 Gellén István 372, 375, 376, 380, 383, 385, 388, 390, 391
 Gellért, Szent 411, 423
 Gemma, Cornelius 474, 476
 Géra Eleonóra 520
 Gerézdi Rabán 106
 Gergely, Nagy Szent (I. Gergely pápa) 356
 Gerhard, Johann Conrad 475, 486
 Gessner, Conrad 486

- Gesztelyi Hermina 50
Geyer, Paul 344
Gezer, Ömer 178
Gherardi, Raffaella 177, 183
Ghilino, Camillo 139
Gilly, Carlos 470
Glantz, Johannes Andreas 326
Glaser, Johann Heinrich (Glaserus) 518, 520, 521, 523
Goclenius, Rudolf, id. 67, 71
Góczán Andrea 416
Goedri Éva 319–321
Goedri János (Gödri) 305, 306, 311, 313–324
Goedri János, ifj. 316–319, 324
Goedri János Kristóf 320–322
Goedri Jánosné → Gaudi Éva
Goedri József 317
Goedri Krisztina 316, 317
Goedri Rachel 319–321
Goedri Rozina 323
Goedri Terézia 320, 321
Goldberg, Jonathan 38
Gombocz Endre 442, 446, 448, 453, 457, 461, 462
Gorni, Guglielmo 191
Gottlieb, Beatrice 310
Gottliebné Borbála 230
Gottschall, Klaus 282
Gouk, Penelope 540
Gowland, Angus 64, 354
Gömöri György 501
Görgei Pál 509
Görög Dániel 50
Göttler, Christine 465
Grabarits István 257, 258, 265, 266
Grabaritsné Ihász Zsuzsanna 257
Graesse, Georg Theodor 62, 138
Graff Gábor 77, 78, 84, 85
Gramaccini, Norberto 465
Gramann, Georg 486, 504
Gramineus, Theodorus 475, 476
Granasztói György 119, 122
Grasshoff, Johann 486
Gravina, Armando 276
Greco, Aulo 20
Greenblatt, Stephen 530
Greiderer, Vigilius 219
Greiling, Werner 288, 289
Greiter, Susanne 147
Grendler, Paul F. 502
Griller Mihály 231
Grillo, Angelo 38
Gróz Andrea 257
Grynaeus, Johann Jacob 67
Guarino Veronese (Guarino Guarini) 17, 19, 20, 26, 28, 30
Guevara, Antonio 394–396, 399, 400, 403
Gufer, Johann 330
Guicciardini, Francesco 191
Gulyás Borbála 471
Gutman, Huck 529
Gyárfás Tihamér 477
Gyöngyösi István 421
Györy Tibor 134, 146, 499, 500
Gyulai Búza Mátyás 69
Hadot, Pierre 365, 366
Hagymási Imre 91
Hagymássy Kristóf 338
Hain János → Patersonius Hain, Johannes
Hajnal Mátyás 47
Haller Borbála (Teleki Pálné) 246
Haller László 246

- Haller Pál 246
 Hancken, Balint 298
 Handó György 20
 Hargittay Emil 51, 397
 Harmening, Dieter 272
 Harsányi István (Stephanus) 256, 259, 260, 263, 265
 Hart, Aidan 407, 422
 Hartmann, Johann 486
 Hartmann-Kakucska Mária → H. Kakucska Mária
 Harvey, William 531
 Haskell, Yasmin 64
 Hass, Raphael 233
 Hatvani István 102
 Havas László 21
 Hawenreuter, Johann Ludwig 67, 72
 Házi Jenő 126
 Heavey, Katherine 398
 Hecquet, Philippe 163, 164
 Heder, Andreas 258, 259
 Hedio, Caspar 521
 Hegedűs Béla 82
 Hegedűs István 20, 28
 Hegyi Ádám 500, 509
 Heigl, Bernhard 125
 Hell Miksa 256
 Helm, Jürgen 73
 Heltai Gáspár 245, 247, 297
 Heltai János 501
 Helwigius, Martinus 292
 Henisch, Georg 476
 Henrik, VI. (Lancaster), angol király 413, 414
 Henrik, VII. (Tudor), angol király 412
 Hepworth, Mike 530
 Heraclitus (Hérakleitosz Grammatikosz) 400
 Herbst, Klaus-Dieter 288–290, 292–295, 299, 301
 Hercius Pál (Hertz) 292
 Herczeg Gyula 195
 Herlicius, David (Herlitz) 302
 Herlitz, David → Herlicius, David
 Hermész Triszmegisztosz 68
 Hernády Judit 11, 353–367
 Hernández, Jean-Paul 407
 Hertz Pál → Hercius Pál
 Hesbert, René-Jean 283
 Hessling, Elias Johann 505, 507
 Hesz Ágnes 212
 Hésziodosz 476
 H. Hubert Gabriella 70
 Hibernicus, Thomas 55, 56
 Hickey, Helen M. 37
 Hientz, Käthe 125
 Hippokratész 69, 70, 264, 474, 497
 Hirai, Hiro 465, 466, 474, 484, 508
 H. Kakucska Mária (Hartmann-Kakucska) 11, 325–331
 Hock János 230
 Hofer Tamás 272
 Hoffmann Gizella 525
 Hoffmann Illés 503
 Hoffmann István 432
 Hoftijzer, Paul 445
 Hojer, Anette 172
 Holbein, Hans, ifj. 295
 Holden, Katherine 311
 Holl Béla 275
 Holloway, Sally 37
 Homérosz 393, 398–401, 403
 Hopp Lajos 80, 83, 291
 Hoppál Mihály 406
 Horatius Flaccus, Quintus 26, 27, 62
 Horden, Peregrine 540

- Horst, Jakob 476
Horváth Ignác 477
Horváth János 325
Horváth Lajos 12, 405–428
Horváth Zita 212
Horváth-Gaudi János 316
Hoško, Franjo Emanuel 214
Hospinian, Rudolf (Rodolphus Hospinianus) 67
Hölgyi Gáspár 473
Hölvényi György 269
H. Tóth Imre 508
Hubert Ildikó 255
Huizinga, Johan 412
Hunfalvy Pál 138
Hunger, Friedrich W. T. 441, 442, 444
Hunnius, Egidius 67
Hunter, Michael 536
Hunyadi János 21, 28, 29, 268
Huszt József 20, 23, 25, 106, 112, 113, 408
Huttmann, Arnold 506
Hutton, Patrick H. 529
- Ignác, Loyolai Szent 365
Illei János 91
Illésházy Ferenc 303
Illésházy Gábor 248
Illésházy Gáspár 303
Illésházy István 403
Illyés Gyula 29
Imre, Árpád-házi Szent 411, 423, 424
Imre Mihály 58
Ince, III., pápa (Innocentius III; Lotario dei Conti di Segni) 56
Ipolyi Arnold 139
Ishizuka, Hisao 536, 538
István, I., Szent (Árpád-házi), magyar király 268, 409–411, 423, 424
Istvánffy Miklós 136, 461
Iunius, Franciscus 67, 68
Iusztinianosz, I., bizánci császár 189
Iuvenalis, Decimus Iunius 64
Iványi Béla 134–137, 281
Iványi Emma 308
Iványi Norbert 191
- Jackson, Stanley W. 356, 357
Jacobus Piso 11
Jacoby, Adolf 277, 278, 283
Jacoby, Andrea 148
Jakab László 431
Jakab, I. (Stuart), angol király 413
Jakó Zsigmond 113
Jankovic, Vladimir 532
Jankovics József 9, 105
Jankovics Marcell 406
Jankovits László 11, 36, 53, 55, 61–66, 71, 106–108, 112, 399, 403
János, fürstenfeldi ciszterci szerzetes 280
János Pál, II., Szent, pápa (Karol József Wojtyła) 284
Jantso Ferenc 91
Jantsó Mihály 246
Janus Pannonius (III. János pécsi püspök) 10, 17–30, 71, 105–113, 255, 405, 408–410, 414
Jászay Magda 175, 177
Jeanplong József 441, 443, 446
Jelenits István 355
Jensen, Jürgen 272
Jeromos, Szent 171
Jetter, Dieter 147
Jewson, N. D. 531
Joannicius, Gabriel 302
Johanek, Peter 120
Johnson, Gerald D. 56

- Johnson, Samuel 534
 Jones, Pamela M. 233
 Józsa Alajos 257, 258, 266, 267
 József, II. (Habsburg), német-római császár, magyar és cseh király 233, 370
 Juhász Dezső 432
 Juhász László 112
 J. Újváry Zsuzsanna 11, 305–324
 Julia, Dominique 310
 Julow Viktor 541
 Jungermann, Joachim 451
 Justinianus, I. → Iusztinianosz, I.
- Kádár Zsófia 471
 Kájoni János 280
 Kákósy László 268, 287, 288
 Káldi György 39
 Káldy Ferenc, Felsőkáldi, id. 312
 Kalinka, Joachim 250
 Kállay Géza 414
 Kálnoky László 27
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kant, Immanuel 436
 Kapaló, James 227
 Kaposi Márton 79
 Kaposi Molnár Ádám → Molnár Ádám
 Kapronczay Katalin 498
 Karácsonyi János 138, 140, 215, 217, 240
 Karcagújszállási (Carceus) Márton 508, 509
 Kardos Tibor 106, 398, 408, 410
 Kármán Gábor 57
 Karman, Constantin 216
 Károly, III., magyar király → Károly, VI.
 Károly, V. (Habsburg), német-római császár 20, 136, 195, 394, 406
 Károly, VI. (Habsburg), német-római császár (III. Károly magyar és cseh király) 273
- Károly, Borromei Szent 219, 232
 Károlyi András 69, 206, 207
 Károlyi Gáspár (Károli) 39
 Károlyi Sándor 81
 Karpenko, Vladimir 484
 Kasza Péter 9, 138, 470
 Kaszás, Franciscus Solanus 233
 Katona Lajos 212, 218, 223, 272
 Katz, Jan 473, 474, 477
 Kazinczy Ferenc 93, 94
 Kecskeméti Gábor 9, 34, 396, 397
 Kegel, Philipp (Kegelius) 205, 209
 Kelemen, VII., pápa (Giulio de' Medici) 191, 192, 273
 Kemenes Pál 129
 Kemp, William 489
 Kempler Kurt 265
 Kennaway, James 540
 Kerekes Endre 127
 Kerényi Grácia 18, 408
 Keresztély, I., dán király 484
 Keresztes Attila 91
 Kerner, Arnold 486
 Keserű Bálint 408, 470
 Kessler, Thomas 486, 504
 Keveházi Katalin 46
 Khunrath, Conrad 486, 504
 Khunrath, Heinrich 483, 485
 Kibédy Sámuel 92
 Kiessling, Nicholas K. 64
 Kilián István 91, 97
 Kinde Anna 79
 Kink, Rudolf 472
 Kintzinger, Martin 120
 Kinzelbach, Annemarie 173, 174
 Kircher, Athanasius 269, 465–469, 481, 489, 490
 Kircher, Timothy 79

- Kirchgässner, Bernhard 121
Kirchoffer Pankrác (Kirchchoffer) 217
Kirkham, Victoria 79
Kisari Balla György 175
Kis-Halas Judit 11, 211–242
Kiss Ernőné 175
Kiss Farkas Gábor 12, 465–496
Kiss István 83
Kiss Katalin 91
Kiss Zsuzsanna 232
Klaniczay Gábor 227, 229, 412
Klaniczay Tibor 45, 74, 75, 123, 337, 403
Klibansky, Raymond 354
Klickstein Herbert S. 504
Klima Gyula 482
Knapp Éva 11, 91, 213, 216, 252, 271–285, 364
Koháry István 11, 336, 340, 347–351, 353–367
Koller Ferenc 328, 329
Kolozs Csaba 257
Komáromi Csipkés György 478
Komenský, Jan Amos → Comenius, Johannes Amos
Komlovszki Tibor 45, 46, 49, 53, 350, 353, 355, 400
Kónya Franciska 320
Kopcsányi Márton 206, 207, 275
Kopernikusz (Nicolaus Copernicus) 474
Kopp, Achaz 169
Korhecz-Pap Zsuzsanna 232
Kósa László 314
Kosáry Domokos 371
Kosztolányi Polycarpus György 22
Kovách Imre 498
Kovachich, Eustachius 233
Kovács András 525
Kovács Anna 46
Kovács Eszter 77
Kovács István 229
Kovács Péter 72
Kovács Sándor Iván 106, 107, 336, 418, 420
Kowalská, Eva 247
Körmendy Kinga 17, 502
Kőszeghy Péter 9, 10, 37, 50, 245, 271, 290
Kővari Réka 97, 98
Krafft Johannes → Crato von Krafftheim, Johann
Krafft, Fritz 507
Krász Lilla 311, 499
Kraye, Jill 404
Kriss-Rettenbeck, Lenz 271
Kristeller, Paul Oskar 32, 67
Krivatsy, Peter 64
Krman, Daniel, id. 251
Krman, Daniel, ifj. 247, 251
Kruppa Tamás 199
Kubinyi András 121
Kuhn, Heinrich C. 83
Kulcsár Péter 418
Kuna István László 97, 98
Kurt, Burcu 178
Kurz Ágnes 23
Kušen, Marijana 216
Kuster, Jacobus 258
Kutasi Zsuzsanna 301
Kühlmann, Wilhelm 476, 484
Küllös Imola 291, 304
Kürner Leopold (Lipold) 292, 299
Kürner Máté 292, 299
Kürti István 207, 210
Kvacsala János 251
Labeo, Kamilo 211
Lackovits Emőke, S. 273

- Laczházi Gyula 11, 42, 48, 335–351, 359, 360
 Laczlavik György 141
 Ládonyi Emese → Tartsákné Ládonyi Emese
 Laffert Anna Mária 328
 Lajos, II. (Jagelló), magyar király (I. Lajos cseh király) 134, 138
 Lajos, XIII., Igazságos (Bourbon), francia király 150, 152, 418
 Lajos XIV., Nagy (Bourbon), francia király (Napkirály) 419
 Lambertson, Robert 401, 403
 Lampérière, Jean de 156
 Landois, Antonia 148
 Lange, Johannes 473, 474, 476
 Lange Márton (Martinus Lange; Martin) 305, 318
 Láni, Gregor 247
 Lantosné Imre Mária 232, 233
 Laskai Csókás Péter 11, 67–75
 Laskai János 34, 43, 85, 394, 402, 404
 László, I., Szent (Árpád-házi), magyar és horvát király 18
 László, V. (Habsburg), magyar király (I. László cseh király) 411
 László Pál 78, 80–83
 László Zsófia 312
 Lator László 410
 Lázár István (Dávid) 78, 86
 Lázár Szini Karola 432
 L'Écluse, Charles de → Carolus Clusius
 Lédai Jeromos 284
 Leenen, Stefan 145
 Leeuwenhoek, Anton van 514
 Lencsés György 12, 431–440
 Lengyel Béla 252
 Lengyel Réka 78–80, 82
 Leó, I., Nagy Szent, pápa (Sanctus Leo I Magnus) 38
 Leó, X., pápa (Giovanni di Lorenzo de' Medici) 192
 Leonhard, Hans 69
 Lessius, Leonardus → Ley, Lenaert
 Ley, Lenaert (Leonardus Lessius) 58
 Leyser, Polycarp 72
 Libavius, Andreas 467, 469, 470, 485
 Libri Carucci dalla Sommaja, Guglielmo, gróf 194
 Liceti, Fortunio 466
 Liebenthal, Christian 477
 Liebshtein, Thomas 326
 Lilly, William 289
 Ling, Nicholas 56
 Lingo, Ján (Lingo páter) 248, 249
 Linné, Carl von 444
 Linzbauer, Franz Xaver 214
 Lipót, I. (Habsburg), német-római császár, magyar és cseh király 146, 162, 176, 177, 482
 Lippay György 466–468, 470, 472, 479–482, 489
 Lippay Mihály 17
 Lipsius, Justus 34, 42–44, 59, 60, 84, 85, 394–396, 398, 399, 402–404
 Livius, Titus 85
 Ljubič, Sime 24
 Llull Ramon → Lullus, Raymundus
 Lobkowitz-Poppel Éva (Batthyány Ferencné) 312
 Lochner, Johann Christoph 168, 172
 Longhi, Silvia 191
 Lorántffy Zsuzsanna, erdélyi fejedelem-asszony 500
 Losaeus, Ludovicus 477
 Lotichius Secundus, Petrus → Lotz, Peter
 Lotz, Peter (Petrus Lotichius Secundus) 255
 Louis-Courvoiser, Micheline 531

- Lovas Borbála 371, 372, 374, 382
 Löffler, Christian 326
 Lövei Pál 169
 Lövétei Lázár László 81
 Lucretius Carus, Titus 71, 189, 191
 Lukács Anikó 311
 Lukács László 248, 256–259, 267
 Lukácsy Sándor 50
 Lukianosz 518
 Lullus, Raymundus (Raimundus; Ramon Lull) 485, 502
 Lund, Mary Ann 90
 Luther, Martin 138
 Lüthy, Christoph 481

 Macaulay, Thomas B. 193
 Machiavelli, Niccolò 190–197
 Macrì, Alessia 83
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 401
 Maczák Ibolya 320
 Madách Gáspár 45, 369–371, 373, 375, 378–382, 385, 388, 389
 Madas Edit 62, 274
 Maggi, Armando 79
 Magnani, Stefano 177
 Magyar László András 126, 127, 497, 500
 Magyar István 133
 Magyary-Kossa Gyula 120–126, 128–131, 134, 137, 199, 412, 416, 509
 Mahomfay, Melchior 216
 Majtényi Zoltán 193
 Makó Pál 255, 256
 Maksić, Veljko 232
 Malatesta, Sigismondo Pandolfo 26
 Málnási Ödön 80
 Malý, Tomáš 220
 Manardo, Giovanni Jacopo (Manardus) 129
 Mañas, Vladimír 220
 Manget, Jean-Jacquet 146, 153, 154
 Manilius, Marcus 288
 Manlius, Johannes (Janez Mandelc) 443, 448, 450, 452
 Mannagetta, Johann Wilhelm 146, 157, 158, 161, 162
 Manning, Gideon 465
 Manzoni, Alessandro 190
 Marcello, Antonio 30
 Marcocci, Giuseppe 176
 Marcus Aurelius, római császár (Marcus Aurelius Verus Augustus) 394, 395
 Mária Terézia (Habsburg), császárné, magyar és cseh királynő 80, 291, 327, 329
 Markhot Ferenc 102
 Márki Sándor 28
 Markó Anita 357
 Maróthy Szilvia 50, 337, 357
 Marschall, Henrich Georg 305, 318, 322, 323
 Marshall Leicester, Henry 504
 Marsigli, Luigi Ferdinando 11, 175–187
 Martialis, Marcus Valerius 64
 Martin von Cochem 271
 Martin, Luther H. 529
 Martin, Thomas F. 44
 Martinek, Filip 251
 Marti-Weissenbach, Karin 519
 Marx, Peter W. 465
 Máté Ágnes 78, 80
 Matheus, Michael 17
 Mátrai László 67
 Matthiolus, Petrus Andreas (Mattioli) 369, 431
 Matton, Sylvain 465
 Mátyás főherceg → Mátyás, II.

- Mátyás, I. (Hunyadi), magyar és cseh király 17, 21, 26, 28, 107, 113, 409–411, 414, 424, 504
- Mátyás, II. (Habsburg), magyar és cseh király (I. Mátyás német-római császár) 471
- Maulucci Vivolo, Francesco Paolo 276
- Maus, Sandra 145
- Mayer Gyula 18, 19, 112
- Mayer László 313
- Medgyesi Pál 208
- Medgyesy S. Norbert (Medgyesy-Schmikli) 97, 98, 273
- Medici, Cosimo de' 21
- Medici, Giovanni di Lorenzo de' → Leó, X.
- Medici, Giulio de' → Kelemen, VII.
- Meier-Oeser, Stephan 470
- Meisner, Balthasar 59
- Melanchthon, Philipp 73, 74
- Melion, Walter 33
- Méliusz Juhász Péter (Melius) 39, 300, 448
- Mendez, Cristobal 535
- Menghi, Girolamo 277, 278
- Mercuriale, Girolamo 535
- Méreg Martin 222
- Mesnard, Jean 89, 90
- Mesterházy Pál 211
- Mészáros István 268
- Meurer, Peter 139
- Middelburgensis, Paulus 477
- Migne, Jacques Paul 31, 32, 38, 39, 43, 52, 54, 56, 169, 275
- Mihálykó János 208–210
- Mihics Ádám 214, 240
- Mikes István 80
- Mikes Kelemen 78, 80, 82, 83
- Mikes Mihály 80, 81, 83
- Miklós Dániel 212
- Miklósi Ambrus 91
- Mikó Árpád 471
- Mikó Katalin 79
- Mikó Zsuzsanna 212
- Miksa, I. (Habsburg), német-római császár 407
- Miksa, II. (Habsburg), német-római császár (I. Miksa magyar és cseh király) 369, 442
- Milanese, Gaetano 20
- Mildmay Fane 367
- Milius doktor, brassói orvos 319
- Millasovich Magdolna 240
- Milošević, Vladanka 213
- Milton, John 398
- Minárik, Jozef 247, 250
- Miskei Antal 97, 98
- Misocacus, Wilhelm 288, 302
- Mithridatész, VI., Eupatör, pontoszi király (Mithridates) 265
- Mittarelli, Johannes Benedictus 23
- Moerentorf, Jan → Moretus, Jan
- Moldován István 416
- Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 90–93
- Molina, Luís 56, 57
- Molnár Ádám 317
- Molnár Annamária 79
- Molnár Antal 91
- Molnár Dávid (irodalom- és eszmetörténész) 12, 431–440
- Molnár Dávid (történész, könyvtáros) 222
- Molnár Vilmos 432
- Monok István 107, 202, 309, 502
- Moran, Bruce T. 470, 499, 504, 508
- Móré Tünde 9, 12
- Moretus, Jan (Moerentorf) 444
- Mormando, Franco 233

- Moro, Cristoforo 28
Mölders, Doreen 145
Mulsow, Martin 470
Mummenhoff, Ernst 148
Muraközy Gyula 64, 189
Murányi Zsuzsa 412
Muratori, Ludovico Antonio (Lodovico) 156, 157, 179
Murdoch, John E. 481
Muret, Marc-Antoine 404
Mussart, Charles 472
Müller, kömüvesmester 328
Mylius, Johann Daniel 486

Nádasdy III. Ferenc, gróf, országbíró 468, 470, 473
Nádasdy Pál, gróf 208
Nádasdy Tamás, báró, országbíró, nádor, horvát bán 131
Nagy András 406
Nagy Géza 518, 520
Nagy Júlia 98
Nagy Lajos 337
Nagy László 403
Nagy Levente 10
Nagyváti János 99
Nékám Lajosné 257
Nemes Csaba 497, 508
Nemes Klára 246
Németh G. Béla 345
Németh László Sándor 212
Némethi M. János 69
Némethy Lajos 475, 476
Néró (Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus), római császár 84
Neubarth János (Johann) 292–296, 298, 304
Neubarth, Christoph 292, 294, 295, 300
Neubauer, Wolf 159
Newman, William R. 481, 489
Newton, Isaac 102
Nicetas Remesianus → Niketasz, Remesianai Szent
Nicholson, Watson 489
Nicolai, Bernd 465
Nicolai, Friedrich 277, 278, 284
Niketasz, Remesianai Szent (Nicetas Remesianus) 56
Nollius, Henricus 470, 485, 490
Norton, Brian Michael 542
Nótári Tamás 397
Nutton, Vivian 135
Nuzzo, Armando 50

Nyáry Krisztina, báró (Esterházy Miklós-né) 307, 370
Nyerges Judit 216, 290

Oberfrank Ferenc 129
Oborni Teréz 499
Oehmig, Stefan 73
Offner, Robert 126, 128, 129
Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) 135, 136, 139
Oláh P. Róbert 468
Oláh Szabolcs 11, 37, 143–174
Orbán Áron 12, 79, 123, 441–463
Orczy I. József, báró 331
Orczy I. Lőrinc, báró 11, 325–331
Orczy VIII. István, báró 325
Ormosdi Székely Magdolna 136
Ortutay Gyula 37
Ortvay Tivadar 118, 124, 129
Ostrosith István, báró 303
Ostrosith Mátyás 303
Ostrosith Miklós (Osztrosith) 251, 303

- Oszetzky Éva 176
 Oszlászki Éva 416, 417
 Otrókoci Fóris Ferenc 252
 Otto, Antonius 258
 Ovidius Naso, Publius 69, 189, 412, 421

 Őri Péter 200, 373
 Ötvös Péter 300, 359
 Őze Sándor 320

 Paczolay Gyula 72
 Paczolay Péter 11, 189–197
 Pagel, Walter 504
 Pajęcki, Damian 302
 Pajorin Klára 21, 108
 Pakot Levente 199
 Pál, apostol, Szent 19, 273
 Pál, II., pápa (Pietro Barbo) 109, 113
 Palásthy Krisztina 50
 Pálffy Géza 410
 Pálffy Miklós, gróf, nádor 329
 Pálffy Eszter 357
 Palocsay Klára (Dessewffy Sámuelné) 328
 Pálosfalvi Tamás 25
 Panofsky, Erwin 354
 Pap Balázs 300, 359, 403
 Pápai Páriz Ferenc 12, 94, 95, 102, 129, 130, 300, 354, 396, 397, 439, 440, 499, 511, 512, 517–527
 Pápai Páriz Imre 517, 527
 Papon, Jean-Pierre 146, 147, 155
 Papp Ingrid 11, 245–253, 419
 Paracelsus (Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim) 124, 466–468, 470, 483–485, 487, 488, 496, 497, 498, 500, 502–505
 Paradin, Claude 416, 426
 Parent, André 508
 Párkány Dezső 509
 Pascal, Blaise 82
 Pasteur, Louis 515
 Pastore, Stefania 176
 Patersonius Hain, Johannes (Johann; Hain János) 503, 513–515
 Patschovsky, Alexander 138
 Paukovics, Joannes Baptista (Paukovich) 211, 212, 215–219, 222, 223, 226, 227, 230–232, 235, 236, 239, 241, 242
 Pauler Ákos 79
 Paulhart, Hermine 471
 Paulinus, Nolai Szent 264
 Paulus doctor, pozsonyi orvos 123
 Pauschner, Sebastian (Bausner) 127–129
 Pavich Imre 240
 Paxton, Frederick S. 229
 Pázmány Péter 50, 51, 57, 58, 141, 206, 207, 209, 210, 297, 480, 482
 Pécsi Lukács 524
 Pécsváradi Péter 58
 Pelán, Jiří 79
 Pelczéder Katalin 432
 Pelok Benedek 527
 Pender, Stephen Bruce 33, 38
 Penke Olga 33
 Penot, Bernard Gilles 504
 Perbegg József Károly (Berbek) 329
 Perger, Benedict 471
 Perger, Juliana 471
 Perger, Karl 471
 Perliczi János Dániel 265, 329
 Perner, Matthias 326, 328
 Pesenti, Tiziana 86
 Pesserl, Callistus (Peszerl, Pesslerle) 216
 Péter, Aranyszavú Szent (Petrus Chrysologus, Petrosz Khrüszologosz) 56
 Péter H. Mária 431

- Péter I. Zoltán 107
Péter Katalin 139–141, 311
Péter Mihály 431
Peti Lehel 211
Petit, Pierre 393, 398
Petkovšek, Viktor 447, 450
Petrarca, Francesco 11, 77–88, 190, 344, 358, 366
Petrescu, Lucian 480, 481
Petric Géz 218
Petrocchi, Massimo 272
Petrosz Khrüszologosz → Péter, Aranyszavú Szent
Petrőczy Éva 12, 517–527
Petrus Chrysologus → Péter, Aranyszavú Szent
Peucer, Caspar 67
Pez, Bernhard 26
Pezzi, Massimiliano 186
Pfaller, Gulielmus 258
Pfeuffer, Andreas 257
Pfothenauer, Bettina 148
Piccolomini, Alessandro 475–477
Piccolomini, Enea Silvio → Piusz, II.
Pico della Mirandola, Giovanni 67, 70
Piemontese, Alessio 504
Pilárik, Štefán (Pilárik István) 247–249, 251
Pilloud, Séverine 531
Pintér Márta Zsuzsanna 9, 11, 89–104
Pirnát Antal 109, 359
Piso, Jacobus 61–66
Piusz, II., pápa (Enea Silvio Piccolomini) 21, 26, 109, 113, 139, 140
Plantin, Cristoph 442, 444
Platón 70, 344, 482, 533
Platter, Felix 517
Plinius Secundus Maior, Caius (id. Plinius) 63, 264, 399, 477, 515
Plótinosz 70
Plutarkhosz (Lucius Mestrius Plutarchus) 400–402
Pocock, J. G. A. 191, 534
Pócs Éva 212, 223, 226, 227, 238, 271, 272, 377
Polacco, Giorgio 474–477
Poliziano, Angelo 195
Pollak, Johannes Baptista 256
Pollock, Linda 310
Pope, Alexander 530
Poppaeus, Johann 486
Poquelin, Jean-Baptiste → Molière
Pormann, Peter E. 354
Porter, Roy 531, 532, 534
Porzelt, Carolin 163, 173
Posperger Antal 266
Potter, George R. 522
Poussin, Nicolas 167
Pödör László 82
Prágai András 394–396, 398–400, 404
Principe, Lawrence M. 465
Pritzel, G. A. 446
Prokopiosz (Procopius Caesariensis) 189
Prowse, Christopher 422
Puecher, Johann → Bikfai, Johann
Pufer, Joannes → Gufer Johann
Pukánszky Béla 311
Pukánszky Kádár Jolán 93
Pulia, Denni 139
Purkircher, Georg 123, 126
Purš, Ivo 484
Putasky, Franciscus 326
Putsch, Johann 139
Quellen, Bochumer 541
Quittenbaum, Justus Johannes 506

- Rabbow, Paul 365
Rácz Sámuel 102
Radnich János 222
Radó Polikárp 272
Radvánszky Béla 132, 525
Raj, Danuta 513
Rajcsányi György 77, 78, 83
Rákóczi Erzsébet, gróf 309
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 81, 83
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 249, 394, 400, 500, 506
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 258, 506
Randles, Sarah 37
Rapaics Rajmund 138, 140
Rápóti Jenő 513
Ratančić, Bernarda 213
Ráth Károly 266, 268
Rauplik, Johannes 258, 259
Raus, Cyrillus (Raus Cirill) 233
Rausch, Franciscus 256, 265, 267, 268
Rawski, Conrad H. 79, 83
Rayger Károly, id. 514
Raynaldus, Theophilus 56
Reddy, William M. 311
Redi, Francesco (Rhedius) 263, 264
Reeves, Carole 530
Regius, Henricus → Roy, Hendrik de
Regoliosi, Mariangela 19
Reinhold, Erasmus 478
Rékai Jenő 129
Reljac, Veronika 215
Renaudot, Théophraste 152
Reschen doctor, pozsonyi orvos 129
Révai Miklós 325
Révay József 190
Rhenanus, Beatus 106
Rhumelius, Johannes Pharamond (Phere-mundus) 486
Richardson, Samuel 530
Ridolfi, Roberto 194
Rigotti, Francesca 33
Rimay János 11, 13, 32–60, 75, 364, 393, 396, 398, 399, 403, 404, 405, 416–418
Ritoók Zsigmond 90
Ritoókné Szalay Ágnes 9, 10, 17–30, 105, 108, 109, 111, 112
Rivière, Lazare 510, 513
Roberts, Marie Mulvey 534
Rollenhagen, Gabriel 416, 427
Rómer Flóris 266
Romváry Vilmos 513
Rosenkreutz, Christian 470
Rosner Zsolt 222
Rossetti, Lucia 472
Roth, Joseph 326
Rotondi Secchi Tarugi, Luisa 86
Rotrou, Jean de 90
Rotterdam Erasmus → Erasmus Rotero-damus, Desiderius
Rowland, Ingrid D. 465
Roy, Hendrik de (Henricus Regius) 473, 477, 478, 479, 509, 512
Roze, Ernest 453
Rudolf, II. (Habsburg), német-római császár és cseh király (I. Rudolf magyar király) 484
Rudolf, pápai inkvizítor 138
Ruf, Oliver 172
Rufusz Ephesziusz (Rufus of Ephesus) 354
Ruisinger, Marion Maria 165–168, 174
Ruland, Johann David 503, 513
Ruland, Martin, ifj. 486, 502
Rumer, Johannes 480
Ryan, William 227

- Saarinen, Risto 404
 Sabbadini, Remigio 27
 Sabellico, Marcantonio (Marcus Antonius Coccius Sabellicus) 28
 Sachs, Michael 226
 Sadler József 446
 Sági Erzsébet 257
 Saint-Martin, Michel de 151
 Sala, Angelo 486
 Salamanca Gábor 134
 Salatowsky, Sascha 73
 Salvator, Hortai Boldog 279
 Salwa, Piotr 78
 Salzmann, Johann 124, 127, 128
 Sambon, Louis Westenra 165
 Sambucus, Johannes → Zsámboki János
 Sándor, VII., pápa (Fabio Chigi) 183
 Sannig, Bernhard (Bernard) 218, 239, 273, 274, 277, 278, 281
 Sarafianos, Aris 535
 Sárkány Istvánné Szőcs Ilona 284
 Sárközi Dohi Bálint 74
 Sasso, Gennaro 191
 Sathas, C. N. 26
 Savonarola, Michele 109
 Savoyai Jenő, gróf 182
 Saxl, Fritz 354
 Scaliger, Julius Caesar 474, 477
 Schaff, Philip 138
 Schaidenperger, Georg 466, 468, 470, 482, 489, 490
 Schepper, Cornelis de 136
 Scheutz, Martin 150
 Schindler, Tabea 465
 Schlecht, Michael 258
 Schleiermacher, Friedrich 465
 Schlenkrich, Elke 159
 Schlumbohm, Jürgen 310
 Schmelczer-Pohánka Éva 212, 222
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 469
 Schneemann, Peter L. 465
 Schnur, Rhoda 21
 Schöppler, Hermann 149
 Schram Ferenc 240
 Schultheisz Emil 182, 186
 Schultz, Daniel 301
 Schwinges, Rainer Christoph 17
 Sebaldt, Jacobus 258
 Sebestyén S. Mihály 431
 Securius, Jozef → Sekurius, Jozef
 Seidenschwanz, Leopold 121
 Seiler, Roger 517
 Seitz, Jonathan 474
 Sekurius, Jozef (Securius) 250
 Selfisch, Samuel 69
 Sellars, John 59
 Séllyei Balog István (Selyei Balogh) 523
 Seneca, Lucius Annaeus, Minor (ifj. Seneca) 84, 189, 400, 402–404
 Seneca, Thomas 110
 Senfft Mihály Alajos → Sinapius Mihály Alajos
 Sennert, Daniel 466, 485, 510, 513
 Sensor, Franz Anton 232
 Severinus, Petrus 484
 Sforza, Francesco II → Francesco, II., Sforza
 Shaftesbury → Ashley Cooper, Anthony
 Shakespeare, William 405, 413, 414
 Shephard, Roy J. 535, 536, 538
 Shulamith, Shahr 310
 Sicard, Claude 180
 Siena, Kevin 530, 533
 Simon József 74
 Simon Katalin 527
 Simonetti, Remy 109
 Simonin, Jean Baptiste 160

- Sinapius Mihály Alajos (Michael Aloysius Sinapius; Senfft) 515
 Sindilariu, Thomas 125, 126
 Sirmond, Jean 56
 Sitkey György 338
 Skinner, Quentin 191
 Snyder, Susan 355
 Somlyó Bálint 529, 541
 Sonbol, Amira El-Azhary 406
 Soós István 269
 Sorbelli, Albano 176
 Sóvári Sós Kristóf 297
 Špička, Jiří 79
 Spielmann József 431
 Spillenberger Dávid 514, 515
 Spinelli, Giovanni Battista (Johann Baptista Spinell) 169, 171
 Spörri, Peter 521
 S. Sárdi Margit 11, 350, 353, 369–391
 Stahl, Lazarus 506
 Stannard, Jerry 452
 Staud Géza 91
 Steiger, Johann Anselm 45
 Stein, Claudia 148
 Steiner, Romanus (Stojner) 216
 Štěříková, Edita 247
 Stoll Béla 337, 400, 403, 408
 Stoppelli, Pasquale 192–197
 Stoye, John 175, 177
 Strattmann, Eleonora → Batthyány Ádám-né Strattmann Eleonóra
 Strazzoni, Andrea 478, 479
 Stromp László 247
 Strozzi, Filippo 192
 Strozzi, Lorenzo 192–195
 Struever, Nancy S. 33
 Sujtó László 529, 540
 Suzanne, Hubert de 139
 Süle Balázs 214
 Sydenham, Thomas 535, 538, 539
 Sydow, Jürgen 121
 Sylvius, Franciscus → Boë, Franz de le
 Syroka, Andrzej 288
 Szablyár Ferenc 94
 Szabó Ádám 415
 Szabó András 11, 67–75
 Szabó Géza → Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó József 411
 Szabó Miklós 533
 Szabó T. Attila 431, 432, 434, 443
 Szádoczki Vera 11, 255–269, 320
 Szalaházy Tamás 135
 Szalaszegi György 206, 207
 Szalay László 419
 Szalkay László 138
 Szántó István 529
 Szász Géza 33
 Szathmári Paksi Sámuel 93, 94, 96, 98, 99, 104
 Szathmáry László 482, 503, 504, 514, 515
 Szatmári Áron 12, 357
 Szatmári Szabolcs 527
 Szeberényi Lajos 252
 Széchy Éva 248
 Szécsi Dénes 106, 112
 Szegedi Gergely 141
 Székely Júlia 112
 Székely László 80, 87
 Szelényi László 411
 Szelestei N. László (Szelestei Nagy) 291, 314, 361
 Szemadám György 406
 Szemenyei Tivadar 411
 Szenci Molnár Albert 354, 396, 397, 405, 408, 416, 417, 435, 436, 439, 440, 518, 526

- Szenczi A. Pál 297
Szentgyörgyi Albert 370
Szentgyörgyi János 370, 372, 374, 375, 378–380, 383, 385, 388–390
Szentgyörgyi Márton 98
Szentiványi Róbert 477
Szentmártoni Szabó Géza (Szabó Géza) 10, 20, 50, 110, 342, 410, 421
Szentmihályi Mihály 404
Szentviktori Ádám (Adam de Saint-Victor) 169
Szepesiné Dr. Benda Mária 432, 433
Szepsi Csombor Márton 418, 419
Szerb Antal 412
Szigethy Gábor 518
Szilágyi Csaba 91
Szilágyi Emőke Rita 11, 133–141, 337
Szilágyi Ferenc 291
Szilágyi Sándor 36
Szilágyi Zsolt 232
Szilárdfy Zoltán 274–276, 280, 281
Szilasi László 300, 337, 339, 341, 342, 344, 359
Szily Kálmán 433, 436, 439
Szinyei József 505
Szkárosi Endre 38
Sz. Kristóf Ildikó 129
Szlatky Mária 297, 300, 432, 446, 448, 524
Szmendrovich, Rochus (Rókus) 222, 240
Szmodits László 257
Szőcs Géza 108
Szőlősy Benedek 280
Szőnyi György Endre 69
Szörényi László 9, 11, 77–88
Sz. Tóth Magdolna 432
Tacheva-Hitova, Margarita 415
Tacitus, Publius Cornelius 402
Tainmont, Jacques 167
Takáts Gyula 24
Talck, Johannes (Dalck) 258
Tamás Zsuzsanna 245, 290
Tamás, Aquinói Szent 356, 482
Tánczos Vilmos 211
Tardy Lajos 67
Tarnóc Márton 34, 85, 394, 402
Tartsákné Ládonyi Emese (Ládonyi Emese; T. Ládonyi) 311, 312
Tasi Réka 34, 396
Tasnádi Kubacska András 514
Tasso, Torquato 38, 420
Tatai Kovács György 509–513, 515
Taurellus, Nicolaus 67
Tausés, Elzear 215, 216
Tegye Imre 21, 108
Telegdi Miklós 32, 37
Teleki Domokos 312
Teleki Pálné → Haller Borbála
Teleki Sámuel, gróf, kancellár 25, 312, 408
Telle, Joachim 476, 484
Teller Katalin 541
Temple, Sir William, 1st Baronet 531–536, 542, 543
Tentzel, Andreas 486
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 513
Textoris, Doctor → Torkos Justus János
Thallóczy Lajos 25
Thaly Kálmán 275, 276
Theomnesztosz 525
Thimár Attila 397
Thomasius, Petrus 21
Thorwarth, Kerstin 344
Thököly Éva (Esterházy Pálné), grófnő 306, 309
Thölde, Jakob 485, 490
Thuküdidész 135, 189

- Thuróczy János (Thuróczi) 424
 Thurzó Elek 129, 136
 Thurzó György, gróf, nádor 130, 303
 Thurzó Imre, gróf 303
 Tibullus, Albius 255
 Tihanyi Bence 411
 Tilcsik György 313
 Tilton, Hereward 469
 Tindelli, Ferdinandus 259
 Tinódi Lantos Sebestyén 297, 405, 416
 Titus (Flavius Vespasianus), római császár 170
 Tomašić, Božidar 213, 214
 Toohey, Peter 356
 Torda István 110
 Torkos Justus János (Doctor Textoris, Torkos doktor) 260, 315, 329
 Tótfalusi István 412
 Tóth Árpád 311
 Tóth Béla 411
 Tóth Gergely 85, 269
 Tóth István 107, 110
 Tóth István György 247
 Tóth Mátyás Sebestyén 98
 Tóth Zsombor 9, 253, 337, 354, 357
 Tózsá-Rigó Attila 11, 117–132
 Török Enikő 185, 186
 Török István 338
 Török László 107, 112
 Tremellius, Immanuel 68, 72
 Tseh Márton 371, 373, 380, 381, 386, 388–391
 Tumler, Johannes 259, 266, 267
 Turner, Bryan S. 530
 Turóczi-Trostler József 77, 78
 Tusor Péter 468, 471, 480–482
 Tüskés Gábor 82, 213, 272, 279, 281, 364
 Ugrin Aranka 110
 Ugry Bálint 471
 Uhl Gabriella 309
 Ulászló, II. (Jagelló), magyar és cseh király 129
 Ulpius, Johannes 476
 Untzer, Matthias 486
 Unz, Carolus 259
 Urbach Zsuzsa 412
 Ursula, siklósi özvegy 214, 239
 Váczy Péter 411
 Vadai István 10, 300, 359
 Vadas András 134
 Valenchich, Ludovicus, (Ludovicus Prem, Ludvík Valenchick z Rembu) 219
 Valentinus, Basilius 485
 Valerianus Cemeliensis, Cimiez püspöke 56
 Valerianus, Szent → Valerianus Cemeliensis
 Valla, Lorenzo 19
 Vámos Gabriella 290
 Vámosi Pál 175
 Vámosy István 120, 121, 123
 Van der Eijk, Philip J. 354
 Van Gelder, Esther 445
 Van Heertum, Cis 470
 Van Helmont, Jan Baptist 489, 498, 504, 506, 507
 Van Miert, Dirk 445
 Van Zanen, Sylvia 442
 Váradí Vásárhelyi István 370–372, 380, 382, 385, 389
 Varchi, Benedetto 20
 Várdy Pál 138, 139, 141
 Varga Imre 91, 94, 99, 336, 527
 Varga Szabolcs 184
 Varjas Béla 433, 439
 Varlik, Nükheth 178

- Vas István 22, 23. 412
Vásárhelyi Judit 408
V. Ecsedy Judit 501
Veit, Patrice 310
Vekerdi József 354
Velimirovic, Boris 232
Velimirovic, Helga 232
Velius, Caspar Ursinus 136
Venantius Fortunatus, Szent 280
Verancsics Antal 136
Verbeek, Theo 478
Veresegyházi István 301
Veresmarti Mihály 58, 59
Veress Endre 123
Vermaseren, Maarten J. 415
Vermeir, Koen 541
Verók Attila 216, 290
Verseghy Ferenc 436, 439, 440
Verwaal, Ruben E. 498
Verzascha, Bernhard 510, 513
Vesalius, Andreas 73, 497, 531
Vespasiano da Bisticci 20, 21
Vettori, Francesco 196
Vicecomes, Zacharias → Visconti, Zaccaria
Vickers, Brian 357, 358, 367
Viczián János 407
Vida Mária 257
Vidosza László 411
Vidrányi Katalin 412
Villanova, Arnaldus de (Villa Nova) 485
Villari, Pasquale 194
Villinger, Johann Georg Regulus 506
Vince, Zaragozai, szent 278
Viola József 497
Virág Csilla 357
Viroli, Maurizio 196, 197
Visconti, Zaccaria (Zacharias Vicecomes) 271
Viskolcz Noémi 306–310, 468, 471, 473
Visser, Robert 445
Vitéz Borbála 18
Vitéz János 17, 20, 106–109, 111–113
V. Kovács Sándor 110, 111, 408
Voigt, Leopold 226
Voigt Vilmos 291
Vollhardt, Friedrich 469
Von Leibtz doktor 121
Voragine, Jacobus de 62, 138
Vrabély Márk 357
Vultejus, Hermann 67
Waddell, Mark A. 467
Wainwright, Jeremiah 532
Waldman, Louis A. 62
Waller, A. R. 38
Walser-Bürgler, Isabella 139
Wankel, Johann 395–397, 402
Wartenberg, Günther 73
Wathay Ferenc 11, 336–348, 350, 351
Weber, Johann (Wéber János) 130, 131, 201, 204, 499, 513
Wehli Tünde 260, 423
Weigle, Fritz 468, 472
Wels, Volkhard 469, 470
Wendau, Antonius 259
Wenzel, Siegfried 356
Weszprémi István 329, 505, 509, 514
White, Michael 196
Whytt, Robert 536
Willis, Thomas 510–513, 531
Wocalius Vencelné (Dorottya) 505
Wolff, Katharina 145
Worcester, Thomas W. 233
Yarsin, Alexandre 189
Yaşayanlar, İsmail 178
Young, Marc 425

- Zágoni Gábor 312
Zakariás, Szent, jeruzsálemi püspök 281
Zalai Károly 214
Zalán Menyhért 272
Zampini, Tania 87
Zarnóczki Áron 176
Zászkaliczky Márton 57
Závodszy Géza 303
Zay Anna 369–376, 379, 381, 385, 389
Zecchini, Sebastiano 153, 161
Zemplényi Ferenc 45, 252, 364
Zengerle, Christine 147
Zénón, Eleai 63
Zetzner, Lazarus 502
Zimara, Marcantonio 486
Zimmermann, Matthias 277
Zombori István 91
Zórawski, Mikołaj 302
Zoványi Jenő 247
Zöllner, Erich 186
Zrínyi IV. Miklós, gróf, horvát bán 420
Zrínyi VII. Miklós, gróf, horvát bán 9, 137, 336, 405, 419–421
Zucker, Steven 422
Zvara Edina 216, 290, 306–310
Zwingli, Ulrich 521–523
Zsámboki János (Johannes Sambucus) 75, 126
Zsidi Paula 277
Zsigmond, I. (Luxemburgi), német-római császár, magyar és cseh király 409, 410, 424

A kötet szerzői

BAJÁKI RITA

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport,
tudományos főmunkatárs

BÁTHORY ORSOLYA

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos
főmunkatárs

BENE SÁNDOR

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs,
Károli Gáspár Református Egyetem, Régi és Klasszikus Magyar Irodalom
Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens

BODA MIKLÓS

Irodalomtörténész, c. könyvtárigazgató, Pécs

CSUKA BOTOND

Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem,
Társadalomtudományi Tanszék, egyetemi adjunktus

DUKKON ÁGNES

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Orosz Nyelvi és
Irodalmi Tanszék, professor emeritus, az MTA doktora

FAZEKAS SÁNDOR

MATE Kaposvári Campus, adjunktus

F. MOLNÁR MÓNICA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
tudományos munkatárs

HERNÁDY JUDIT

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktori hallgató

H. KAKUCSKA MÁRIA

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye,
könyvtáros, irodalomtörténész

HORVÁTH LAJOS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar székhelyű
NKFI-projekt (*Konzorcium, fő p.: Fordítás, Publicisztika, Levelezés –
Kosztolányi Dezső műveinek kritikai kiadása*) társkutató

JANKOVITS LÁSZLÓ

Pécsi Tudományegyetem Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék,
tanszékvezető egyetemi docens

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történettudományi Intézet, ny. egyetemi docens

KIS-HALAS JUDIT

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Ethnology and Cultural
Anthropology Department, Marie Curie Fellow

KISS FARKAS GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi
Intézet, Régi Magyar Irodalom Tanszék,
tanszékvezető egyetemi docens

KNAPP ÉVA

Irodalomtörténész, az MTA doktora

LACZHÁZI GYULA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, egyetemi docens

MOLNÁR DÁVID

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi
Intézet, Régi Magyar Irodalom Tanszék, tudományos munkatárs;
Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs

OLÁH SZABOLCS

Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék,
tanszékvezető egyetemi docens

ORBÁN ÁRON

Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak), tudományos főmunkatárs

PACZOLAY PÉTER

Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék
professor emeritus, az Emberi Jogok Európai Bíróságának bírója

PAPP INGRID

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs

PETRŐCZI ÉVA

Károli Gáspár Református Egyetem, ny. egyetemi docens

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Eszterházy Károly Egyetem, Irodalomtudományi Tanszék,
tanszékvezető egyetemi tanár

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

Irodalomtörténész; ny. könyvtáros, MTA Könyvtára, Régi Könyvek
Gyűjteménye

S. SÁRDI MARGIT

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Régi Magyar Irodalom Tanszék, ny. docens

SZABÓ ANDRÁS

Károli Gáspár Református Egyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék,
professor emeritus

SZÁDOCZKI VERA

ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport,
tudományos munkatárs

SZILÁGYI EMŐKE RITA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs, posztdoktori ösztöndíjas kutató

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos tanácsadó, Szegedi Tudományegyetem Klasszika-filológia
és Neolatin Tanszék, prof. emeritus

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, egyetemi docens